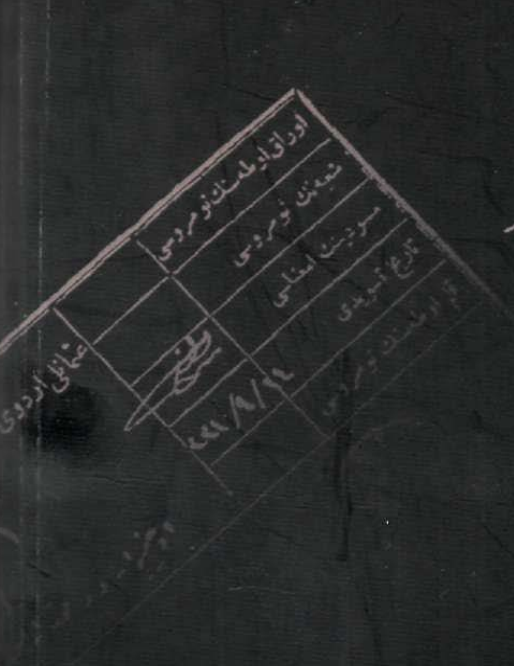
Katliamlar, Direniş, Koruyucular:

I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

GNKUR ATASE ARŞİVİ

DAVID GAUNT

David Gaunt 1944 yılında İngiltere'de Londra kentinde doğdu. Eğitimini ABD ve İsveç'te tamamladı. Doktorasını 1975 yılında Uppsala Üniversitesinde verdi. Upsala, Umea ve Södertörn Üniversitelerinde tarih dersi verdi. 6 kitabı ve 3 derlemesi var. Ayrıca 100 dolayında makale veya kitap bölümü yazdı. Kitapları İsveç, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan ve Rus dillerinde yayınlandı. Bir toplumsal tarihçi olarak eğitim gören Gaunt, II. Dünya Savaşı sırasında Baltık ülkelerinde yaşanan holokost konusunu araştırdı: **"Collaboration and Resistance during the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania"** (Bern, 2004). 2000 yılında Ermeniler ve Süryaniler üzerine araştırmalar yapmaya başladı. Tükçesi yeni yayınlanan **"I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Müslüman–Hıristiyan İlişkileri"** adlı kitabından sonra, halen aynı dönem üzerine ikinci bir kitap daha hazırlamakta.

BELGE YAYINLARI: 573
Türkiye İncelemeleri Dizisi

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA DOĞU ANADOLU'DA KATLİAMLAR, DİRENİŞ, KORUYUCULAR MÜSLÜMAN-HIRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

© DAVID GAUNT

JAN BEŁ-ŞAWOCE'nın yardımıyla
Belgeler ekini hazırlayan
RACHO DONEF

Yayına Hazırlayan
Ragıp Zarakolu

Türkçesi
Ali Çakıroğlu

Sayfa Düzeni
Nuran Gündoğdu
Aristan

Kapak Tasarım
Alparslan Tuygan

Birinci Baskı
Ekim 2007

İç/Kapak Baskı-Cilt
Berdan Matbaacılık
0 (212) 613 12 11

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1
Sultanahmet/İstanbul
Tel: 0 (212) 638 34 58
Fax: 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinevi@hotmail.com
belgekitapkulubu@yahoo.com

I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Katliamlar, Direniş, Koruyucular: Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

İçindekiler Özeti

İçindekiler 5
Haritaların Listesi 13
Tabloların Listesi 15
Sunu 19
Önsöz 23
Kısaltmalar 25
1 Giriş ve Arka Plan 27
2 Sahnenin Hazırlanması: Kürtler ve Türkler, Ermeniler ve Süryaniler 61
3 Ölümcül Sonuca Götüren Yol 91
4 Ateşle Oynamak: Urmiye'nın İşgali 127
5 Hakkâri Dağlarında Etnik Temizlik 181
6 Anadolu'nun Kara Yüreği 219
7 Midyat'ın Yerle Bir Edilmesi 257
8 Sayfo: Kuzey Mezopotamya'da Genel Katliam 283
9 İdil Savaşı 377
10 Olası Etkiler ve Sonuçlar 407
11 Kaynaklar Üzerine Notlar 435
Ek 1 Turabdin İle İlgili Sözlü Tanıklıklar 1914-15 449
Ek 2 Süryani Nüfusuyla İlgili Belgeler 581
Ek 3 Kurbanların Sayısıyla İlgili Belgeler 597
Ek 4 Tehcir Ve Kuşatmalarla İlgili Türk Arşiv Belgeleri 77
Kaynakça 657
Dizinler 669

İçindekiler

Özet 5
Haritaların Listesi 13
Tabloların Listesi 15
Sunu 19
Önsöz 23
Kısaltmalar 25

1 Giriş ve Arka Plan 27
Dini ve Etnik Grupların Gelişmesi 29
Hıristiyanların Doğu'ya Göçü 33
Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Kökenleri 36
Müslümanların Yönetimi Altında 37
Hıristiyan Misyonerler 42
Doğu Kiliselerinin Savaş Öncesi Nüfusları 46
Kildaniler 54

2 Kürtler ve Türkler, Ermeniler ve Süryaniler 61
Kürt Sorunu 61
Ermeni Sorunu 72
Katliam Mirası 76
Büyük Güçler 82
İdeoloji 84

3 Ölümcül Sonuca Götüren Yol 91
Kafkasya'da Savaş Hazırlıkları 92
Savaş ve Azınlıklar 95

İlk Harekat ... 98
Cihad ve İran ... 103
Askeri Taktik Olarak Tehcir ... 105
Osmanlı Tehcirleri ... 107
Diplomasinin Başarısızlığı ... 114

4 Ateşle Oynamak: Urmiye'nin İşgali ... 127
"Osmanlı Askerinin Mezalimi" ... 129
İran'ın İşgali ... 132
İran'ın Zayıflığı ve Yabancıların Entrikaları ... 137
Hıristiyan Azınlıklar ... 141
Sınır Provokasyonları ... 144
Fırtına Öncesi Sessizlik ... 150
İşgal Altında ... 154
"Ermeni İsyanı" Korkusu ... 158
Urmiye'de Olağanüstü Hal ... 164
Misyonlar ve Sığınmacılar ... 165
Uluslararası Tepkiler ... 176

5 Hakkari Dağlarında Etnik Temizlik ... 181
Asurların Anayurdu ... 185
Savaş Öncesi Tehcir Emri ... 188
Başkale ... 192
Felakete Giden Yol ... 202
Zararı Değerlendirmek ... 210

6 Anadolu'nun Kara Yüreği ... 219
Soykırım Hazırlıkları ... 223
İlk Adımlar ... 231
Korku İklimi ... 237
Felaket ... 243
Güvende Olan Var Mı? ... 250
"Ya Onlar Ya Biz" ... 252

7 Midyat'ın Yerle Bir Edilmesi 257
Turabdin: Batı Süryaniler'in Vatanı 260
Bir Haftalık Katliam 266
Dayanışmanın Çözülmesi 272
Süryaniler'in İmha Edilmesi 276

8 Sayfo: Kuzey Mezopotamya'da Genel Katliam 283
Katliamların Bir Kataloğu 286

9 İdil (Azax) Savaşı 377
"Midyat İsyanı" 378
Naci ve Scheubner-Richter 386
Süryaniler mi Ermeniler mi? 389
Naci'nin Yenilgisi 396
Enver'in Müdahalesi 399

10 Olası Etkiler ve Sonuçlar 407
Kurbanların Sayısı 413
Niyetler 418
Etnik Temizlik 423

11 Kaynaklar Üzerine Notlar 435
Genel Kaynaklar 435
Urmiye Üzerine Kaynaklar 439
Hakkari ve Van Üzerine Kaynaklar 441
Diyarbakır Vilayeti Üzerine Kaynaklar 443

Ek 1 Turabdin İle İlgili Sözlü Tanıklıklar 1914–15 449
A. Genel Açıklamalar 451
B. Midyat 455
C. Gülgöze (*Ayn-Wardo*) 476
D. Dargeçit (*Kfar-Boran*) 496

E. Gercüş (*Kfar-Gawze*) 501
F. Arıca (*Kafro-Elayto*) 506
G. Altıntaş (*Kfarze*) 507
H. Bardakçı (*Bote*) 510
I. Bağlarbaşı. (*'Urnes*) 514
J. Barıştepe (*Saleh*) 515
K. Mercimekli (*Habses*) 516
L. Haberli (*Besorino*) 517
M. Yemişli (*Anhel*) 518
N. *Mor Awgin* 520
O. *Mor-Malke* 522
P. Eski Hisar (*M'are*) 523
Q. Doğançay (*Mzizah*) 524
R. İdil (*Hazax*) 528
S. Nusaybin ve *Gozarto* 534
T. Silvan (*Miyafarqin*) 537
U. *Tel-Ğaz* 538
V. Siirt 539
W. Cizre 540
X. Diyarbakır, Midyat, Gülgöze 541

Ek 2 Süryani Nüfusuyla İlgili Belgeler 551
1. Asur-Kildani Delegasyonunun Barış Konferansına Sunduğu İstatistikler 551
2. Liste des villages, des habitations et nationalités/Köylerin, Hanelerin, Milliyetlerin ve Listesi 553
3. Haziran 1913'te Kildani Kilisesinin Büyüklüğü 575

Ek 3 Kurbanların Sayısıyla İlgili Belgeler 581
1. Diyarbakır Vilayetinde Kurbanların Yaklaşık Sayısı 581
2. Kıyım Üstüne Kıyım 585
3. 1915'te Diyarbakır Vilayetinde Hıristiyan Katliamları 592

Ek 4 Tehcir Ve Kuşatmalarla İlgili Türk Arşiv Belgeleri 597
1. Osmanlı Belgelerinde Asurlar'ın Tehciri 597
2. Türk Askeri Tarih Arşivlerinde İdil (Azax) Kuşatmasıyla İlgili Belgeler 604
Kaynakça 657
Endeksler 669

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita 1 Yukarı Dicle bölgesi 38

Harita 2 Yirminci yüzyılın başlarında Hakkâri ve komşu bölgelerin Doğu Süryanileri 44

Harita 3 Kildani Kilisesi'nin haritası 58

Harita 4 Türkler ve Kürtler tarafından imha edilen başlıca Hıristiyan kasabalarını ve ayrıca Rus sınırına kaçış hattını gösteren Kuzeybatı İran 133

Harita 5 Hakkâri dağ aşiretleri ve sancakları 184

Harita 6 Yukarı Mezopotamya'da Kürt aşiretleri 264

Harita 7 Midyat Planı 267

Harita 8 I. Dünya Savaşı'nın başında Turabdin bölgesi 284

Harita 9 İdil (Azax) ilçesi ve çevre köyler 379

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo 1 Hakkari, Urmiye ve Botan bölgelerindeki Nasturi piskoposluk bölgelerinde Asur, Ermeni, Yahudi ve Kürt hane sayıları 51

Tablo 2 Diyarbakır vilayeti ve Urfa sancağında yaşayan Asur-Kildaniler 54

Tablo 3 Süryani Ortodoks Kilisesi'nin nüfus sayıları 1920 55

Tablo 4 Haziran 1913'te Kildani Kilisesinin büyüklüğü 57

Tablo 5 Kuzey Mezopotamya ve komşu bölgelerdeki Doğu kiliselerinin I. Dünya Savaşı sırasındaki nüfusu 59

Tablo 6 1914 ve 1919 arasında savaşta ya da katliamlarda öldürülen Asur-Kildaniler'in yaklaşık sayısı 414

Tablo 7 1914'de Musul, Diyarbakır vilayetleri; Halep,Urfa, *Deyr-Zor*, Siirt, Hakkâri sancakları ve Urmiye, *Salamas* bölgeleri 552

Tablo 8 *Yukarı Barude* Kazası 554

Tablo 9 *Cilo* Kazası 555

Tablo 10 *Nerwa* Kazası 555

Tablo 11 *Dostikan* Kazası 556

Tablo 12 Baz 556

Tablo 13 Aşağı Livon Kazası 556

Tablo 14 Yukarı Livon Kazası 556

Tablo 15 *Noddiss* Kazası 557

Tablo 16 Sari ve *Temo* Kazası 557

Tablo 17 *Şamisdinan* Kazası 557

Tablo 18 Sason Kazası 558

Tablo 19 Gardiyan Kazası 558

Tablo 20 *Galia de Derianay* Kazası 559
Tablo 21 *Valto* Kazası 560
Tablo 22 *Tal* Kazası 561
Tablo 23 *Yukarı Tiyvari* Kazası 561
Tablo 24 *'Alhaq* Kazası 562
Tablo 25 *Gavar* Kazası 562
Tablo 26 Urmiye Kazası 563
Tablo 27 Gavar Kazası (listeli tüm köyler Asur) 564
Tablo 28 Yukarı Barwar Kazası 565
Tablo 29 *Thuma* Kazası 564
Tablo 30 Botan Barwar Kazası 566
Tablo 31 *İspirad* Kazası 567
Tablo 32 Diyarbakır vilayeti ve çevresi (Ville de Diarbekir et des environs) 568
Tablo 33 Silvan Kazası 569
Tablo 34 Lice Kazası 569
Tablo 35 Derik Kazası 569
Tablo 36 Ergani Maden (sancak) 569
Tablo 37 Palu Kazası 569
Tablo 38 Siverek Sancağı 570
Tablo 39 Viranşehir Kazası 570
Tablo 40 Mardin Sancağı 570
Tablo 41 'Avine (Süngücü) ve Savur Kazası 571
Tablo 42 Nusaybin Kazası 572
Tablo 43 *Güzelsu* Habab Kazası (nahiye) (attaché à Nissibin) 571
Tablo 44 Cizre Kazası 573
Tablo 45 Midyat Kazası (Cebel Turabidin) 571
Tablo 46 Beşiri Kazası 574
Tablo 47 *Bafava* (Kayadere) Nahiyesi 574
Tablo 48 Urfa Sancağı 574

Tablo 49 Patrikhane başpiskoposluğu genel istatistikleri (Statistique générale de l'archidiocèse patriarcal)..575
Tablo 50 Diyarbakır ve köyleri başpiskosposluk istatistiği (Statistique de l'archevêché d'Amida et de ses villages)576
Tablo 51 Kerkük başpiskoposluk istatistiği (Statistique de l'archevêché de Kerkouk)..... 576
Tablo 52 Siirt piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocèse de Sécrt)..... 576
Tablo 53 Urmiye Başpiskoposluk istatistiği (Statistique de l'archevêché d'Urmiah)..... 577
Tablo 54 'Akra piskoposluğu istatistiği (Statistique de l'évêché d'Akra)..... 577
Tablo 55 Diyarbakır piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocèse d'Amadia)..... 578
Tablo 56 Cizre piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocese de Gézirah)..... 578
Tablo 57 Mardin piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocèse de Mardin)..... 578
Tablo 58 Salamas piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocèse de Salmas)..... 579
Tablo 59 Sena piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocèse de Séna)..... 578
Tablo 60 Van piskoposluğu istatistiği ve Nasturi Misyonları (Statistique du diocèse de Van et des Missions nestoriennes)..... 579
Tablo 61 Zaho piskoposluğu istatistiği (Statistique du diocèse de Zakhô)..... 579
Tablo 62 1915–16 zulmü sırasında Diyarbakır vilayetinde ortadan kaybolan Hıristiyanlar..... 582
Tablo 63 1915–16 zulmü sırasında Mardin Sancağında ortadan kaybolan Hıristiyanlar..... 584

"Gün uzar yüzyıl olur." Cengiz Aytmatov'un bu sözü bireysel tarihlerden çok ulusların, halkların ve sınıfların tarihlerine uygun düşer. Bireysel tarihler nasıl "ben" ya da çoğullaştırılarak "biz" ve "o," "onlar" diye yazılırsa, ulusların, halkların tarihleri de "dostlar" ve "düşmanlar" diye yazılır. Bireysel tarihler, çoğu kez hatıralar şeklinde bir kez yazılırken, ulusal tarihler belirli dönemlerde yeniden, yeniden yazılır. Bu anlamda ünlü İngiliz tarihçi Edward Carr "Tarihi, başka hiç kimse değil, onu yazanlar yapar" derken, bu yeniden yorumları kastediyordu kuşkusuz.

Elimizdeki kitabın ilk dikkat çekici yönü, içtenliği ve Türkiye'nin yakın tarihinin en az bilinen olgularını açığa çıkarması. Gaunt'un içtenliği belgelerin ve tanıklıkların kullanılmasında ve "ayıklama" yapmamasında da kendisini gösteriyor. Tarih denen disiplinin sonuçta tarihçinin olgular yığını içinden yaptığı seçme ve ayıklamaya dayandığı söylenebilir. Bu yüzden ideolojik yanı en ağır basan alan "tarih"tir. Örneklerine çok bol rastladığımız ırkçı, şoven, milliyetçi tarihler bu seçme ve ayıklamalarda kan ve ırk bağına

dayalı özellikleri aşırı öne çıkarırlar. Oysa Gaunt'ta örneklerine rastladığımız gibi, I. Dünya Savaşı ve 19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu topraklarında uluslaşma sürecinin başında, bütün halklar dini ve etnik cemaatler, aşiretler ve aşiret kolları şeklinde bölünmüştü. Bu nedenle, kitaptaki Kürtler, Süryaniler, Asurlar, vb. hep aşiret adlarıyla yer alırken, hiçbir grup mutlak "iyi"yi, "kötü"yü, "dost" ve "düşman"ı temsil etmez. Sadece olaylar içindeki yeri belgelere dayandırılır.

Oldukça hacimli kitabın çevirisi sırasında, önce Hrant Dink'in katli, ardından bağıra bağıra gelen Malatya'daki katliam, kitabın trajik içeriğine farklı bir anlam yükledi. 1915 trajedisi, "Sayfo" 1915'te olup bitmemiş, yeni yüzyıla da sarkmış gibiydi. Daha tüyler ürpertici olanı, İmparatorluğun (din adamı olmayan anlamında) laik uyruklarına ve Hıristiyan din adamlarına reva görülen farklı infaz şeklinin, 21. yüzyıl Türkiye'sinde de tıpatıp aynı olmasıydı. Amerikan korku filmlerindeki gibi, sanki 21. yüzyılda ortaya çıkan bir seri katil, geçmiş cinayetleri tekrarlıyordu. Kitapta Mar Shimun'un Kafkasya Genel Valisi'ne yazdığı mektup, Papaz Gapon'un 1905'te Kışlık Saray'a işçileri yürütürken söylediklerinin tıpatıp aynısıdır. Osmanlı İmparatorluğu gibi, Çarlık Rusya'sı da kutsal egemenliklerini Tanrı'dan aldıklarından, biri Halifelik yoluyla Müslümanların, diğeri Hıristiyanların koruyucusu sıfatıyla Doğu Hıristiyanlarının dini lideri sayılıyordu.

Gizli diplomasi iki tarafta da işliyordu. Savaşa Almanya safında katılmadan önce hazırlanan ittifak anlaşması gizliydi. Seferberlik, hiçbir şeyden haberi olmayan köylü ağırlıklı Anadolu halkını emperyalist boğazlaşmaya sokuyordu. Böylece bu kanlı boğazlaşmada Orta Doğu coğrafyasında Türk, Ermeni, Kürt, Süryani, diğer Doğu Hıristiyanları, Kafkas halkı, belli ölçülerde İranlılar büyük acılar çekmeye başlamıştı.

1915 yılı Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri. Alman Genelkurmayının Prusya titizliğiyle hazırladığı ve savaşı yoğun ateş gücüne dayalı yıldırım savaşıyla bitirme planları Kuzey Fransa'da

Marne Muharebesi'yle birlikte suya düşmüştü. 1915 yılı başlarında savaş bütün cephelerde kilitlenirken, İran üzerinden Afganistan'a yönelik Alman harekâtı hazırlıkları başlamıştı. Olayların bu arka planı, büyük emperyalist güçler arasında sıkışan halkların trajedisini de yansıtıyor. Şu basit örnek "İmparatorluk" denen devlet yapılarında seferberliğin nasıl işlediğine ve tarihin nasıl çarpıtılabileceğine dair iyi bir fikir verebilir. Osmanlı İmparatorluğu seferberlik ilan ederek, Hıristiyanları da askere, özellikle amele taburlarına alırken, aynı şeyi Rus İmparatorluğu, karşı cepheden yapıyordu. Türkistan ve Kafkasya Türklerinden gönüllü olarak Dikidvizya (korkunç fırka) denilen süvari tümenleri toplanıyordu. Ama 1915 yılı sonlarında, bizdeki amele taburlarının aynısını Türkistan'daki vilayetlerden alınacak askerlerle kurma planları basına sızmıştı. İttihat ve Terakki'nin de desteğiyle, 1916 Mayıs ayında Semarkant'ta yapılan bir kongreyle "amele taburları"nın yasalaşmasına karşı isyan çıkarma kararı alınırken, öne sürülen gerekçe şuydu: "1-Asker olmak şerefine lâyık görülmeyerek amele olarak işe çağrılmak halkın milli duygularını incitmişti. 2-Osmanlı devletinin Almanya ile müttefik bulunması halk arasında esasen Ruslara karşı olan husumeti körüklüyordu." (*Türkistan Milli Hareketleri*, Abdullah Recep Baysun, İstanbul, 1945, s. 18–19). Enver Paşa'nın 5 Ağustos 1922'de Türkistan topraklarında Bolşevik kuvvetlerle savaşırken son nefesini aynı topraklarda verdiğini anımsayalım. Enver Paşa'nın kullandığı son mühürde unvanı şöyleydi: "Damad Halifetülmüslimin Emir leşkeri islâm Seyid Enver."

Gaunt'un bu eseri Orta Doğu tarihine belli yönlerden ışık tutuyor. Sayfo, yani "Kılıç Yılı"yla, Doğu Hıristiyanlarının çok az bilinen yazgısıyla ilgili Türkçe literatürün Belge Yayınları'nın bu çevirisiyle büyük ölçüde zenginleşeceğine kuşku yok.

Ali Çakıroğlu
Eylül 2007 İzmir

NOSZO

Bu yapıt I. Dünya Savaşı sırasında Kuzey Mezopotamya ve kuzeybatı İran'daki Doğu ve Batı Süryani Hıristiyanları'nın başına gelenlerin belgelenmesiyle başlıyor. Araştırma süresince, konu dallanıp budaklanıyor, çünkü Süryaniler'in kaderi Süryani Katolikler, Kildaniler, Nasturi Asurlar ve (her mezhepten) Ermenilerinkiyle öylesine ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir ki, onları dışlamak anlamsız olur. Bu yapıt önceden üzerilerinde yeterli araştırma yapılmamış bölgelerdeki olayları ve nispeten az bilinen bölgeler ve etnik grupları belgeliyor. Ne var ki, bu yaklaşım çok zengin yeni kaynakların keşfine götürmüştür. Kaynakların niteliği o kadar etkileyicidir ki, günümüze kadar gözlerden kaçan I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Hıristiyanları'na yapılan işleminin belli bir ölçüde mercek altına alınmasına olanak tanır. Bu büyüleyici bir araştırmayla sonuçlanmakla kalmamış, güçlü bir kişisel deneyim de oluşturmuştur.

David Gaunt kitabın ana metnini yazmıştır. Jan Beţ-Şawoce, Turabdin Sözlü Tarihi üzerine Ek 1'den so-

rumludur. Dr. Racho Donef, Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve Askeri Tarih Arşivi'nden alınan Osmanlı belgelerinin Ek 4'deki çevirilerini yapmıştır.

Başkalarının yardım ve desteği olmadan, kitabın tamamlanması olanaklı olamazdı. Araştırmalarımız sırasında büyük yardımlarını gördüğümüz şu kişilere teşekkürlerimizi borç biliriz: Moskova'dan Profesörler Elena Melkumian ve Grigorii Kosach, Münih'ten Viktoria Aivazova, Södertälje'den Zeki Yalçın ve Amerika Birleşik Devletleri'nden Kurosh Hormozd Nazlu ve Juliana Jawaro. O kadar çok insandan manevi destek aldık ki her birine tek tek teşekkür etmemiz olanaksız. Lütfen toplu teşekkürlerimizi kabul edin.

Bu araştırmanın yaşama geçirilmesini olanaklı kıldığı için özellikle Baltık Denizi Vakfı ve Södertörns Koleji'ne şükran duygularımızı iletiyoruz.

David Gaunt
Jan Beł-Sawoce
Racho Donef

KISALTMALAR

ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (Türk General Staff Military-Historical and Strategic Study Archives, Ankara)
AVPRI	Arkhiv vneshnei politiki rossiiskoi imperii (Rus İmparatorluğu Dış Politika Arşivi, Moskova)
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Prime Ministerial ottoman Archives, İstanbul)
İTC	(İttihat ve Terakki Cemiyeti)
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi, Bonn)
RGVIA	Rossiiski gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (Rusya Devlet Askeri -Tarih Arşivi, Moskova)
PRO FO	Kamusal Belge Ofisi Dışişleri Bakanlığı (Public Record Office Foreign Office, Londra)

Türk arşivlerinde kullanılan kısaltmalar şöyledir: Kol., *koleksiyon*; BDH, *Birinci Dünya Harbi* "I. Dünya Savaşı"; Kls., *klasör*; Dos., *dosya*; Fih., *fihrist*

1. GİRİŞ VE ARKA PLAN

Bu yapıtta tartışılan olaylar, I. Dünya Savaşı sırasında Kuzey Mezopotamya'da cereyan etmiştir. Burası bugün Arap, İran, Kürt ve Türk çıkarlarının örtüştüğü bir bölgedir. Tarihsel olarak, burası – bazıları çok büyük, ama bu yapıtın konusu olan bazılarının, yani, Ermeni Katolik, Süryani, Asur ve Kildani Hıristiyanların küçük kaldığı – birçok farklı kültür ve dinden oluşan karmaşık bir mozaiktir.

Bu bölgenin tarihi genel bilgi konusu değildir, dolayısıyla savaş dönemindeki etkinliklerin genel arka planını, ileride önemli ayrıntılarıyla görüntüleceğimiz "etnik temizlik" [1] ve soykırımla renklendirmek gerekir. 1920'lerde, bölgenin çok-mezhepli Hıristiyan halkları, tarihsel yerleşimlerinden kesin bir biçimde kopmuş ve neredeyse tamamen yerlerinden olmuşlardı. Bu grupların kalıntılarının temsilcileri, onların Osmanlı İmparatorluğu savaş zamanındaki liderliği tarafından planlanıp uygulanan bir Soykırımın kurbanları olduklarında ısrarlılar. Asur, Kildani ve Süryani gruplar, bu felakete "kılıç yılı" anlamına gelen *Sayfo* adını vermişlerdi.

---

[1] "Etnik temizlik," etnik, dini ya da ırksal bir grup olarak tanımlanan bütün bir nüfusun belirli bir toprak parçasından çıkarılmasıdır. Her zaman olmasa da genellikle savaş zamanlarında gerçekleştirilir ve bir savaş suçu olarak değerlendirilir. Genelde, niyet grubun bir bölümü yer değiştirdikten sonra bile ayakta kalsa, kültürel gelenekleri yaşatmanın pratik olanağını ortadan kaldırmaktır. Bu, 1990'larda Yugoslavya'nın dağılmasına eşlik eden süreçte, önce açıkça bir örtmece olarak Sırp tarafınca uydurulmuştur. Bazıları etnik temizliği ulus-inşasının meşru bir parçası sayabilir, çünkü terim kötü çağrışımlardan uzak görünür. Ne var ki, literatüre girmiş durumdadır ve bu yapıtta da insanlığa karşı suçları göstermek için kullanılmıştır.

Birçok ülke parlamentosu, *Sayfo*'yu biraz daha iyi bilinen Ermeni soykırımı örneği ayarında bir soykırım eylemi olarak damgalayan kararlar almıştır.

Yöntembilimsel olarak, öldürme eylemlerini kimlerin gerçekleştirdiği, kimlerin kurbanlar olduğu ve koşulların neler olduğu hakkında yeni düzeyde bir kesinliğe ulaşmak için, bu monografi olayları yerel bir düzeyde görüntülüyor. Böylece, çoğu kez ulusal siyaset, en üst düzey karar mercilerinde ve olup bitenlerin nihai sorumluluğunun kimde olduğuna odaklanmış olan I. Dünya Savaşı soykırımıyla ilgili eski akademik çalışmaların bir tamamlayıcısı olarak hizmet edebilir.[2] Önceki araştırmaların çoğu tehcirlere odaklanmışken, burada katliamlara ve yüz yüze şiddetin diğer biçimlerine odaklanıyoruz. Bölgesel düzeyde yoğunlaşma, bir yandan Türkçe, Arapça, Süryanice, bir yandan Rusça, Almanca, Fransızca ve İngilizce arşiv, sözlü ve basılı kaynakların bir bileşimine olanak da tanıyor. Bu kaynakların büyük bir bölümüne, daha önce hiç gönderme yapılmamışken, bazıları burada eklerde yayınlanmıştır.

Burada incelenen bölge, güneydoğu Anadolu'da Van (en başta Hakkâri), Diyarbakır ve Bitlis (en başta Botan) gibi Osmanlı *vilayet*leri[3] artı Osmanlı ordusu tarafından işgal edilmesi sırasında İran Azerbaycanı'dır. Burada anlatılan olayların hemen hemen tümü Kasım 1914-Kasım 1915 arasındaki on iki aylık dönemde olmuştur. 1915 sonunda, *Sayfo* yerli Hıristiyan halkının ezelden beri yerleşmiş oldukları yerlerden neredeyse tamamen kopuşlarıyla sonuçlanmıştı. Bu yapıt Süryaniler'in *Sayfo*'su üzerine dört başı mamur bir eser olma iddiasında bulunamaz. Birinci olarak, sadece 1914-1915'le sınırlıdır ve bu en yoğun soykırımcı dönem olmakla birlikte, öldürme olayları savaş boyunca sürmüş ve hatta

[2] Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (1995); Peter Balakian, *The Burning Tigris: the Armenian Genocide and America's Response* (2003); Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung* (1996); Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians* (2005).

[3] Artan önem sırasına göre, Osmanlı idari taksimatı *vali*nin yönettiği *vilayet*, *mutasarrıf*ın yönettiği sancak, *kaymakam*ın yönettiği *kaza* ve nahiye *müdürü*nün yönettiği *nahiye*...

Türk Cumhuriyeti dönemine de sıçramıştı. İkincisi, hem Süryani ailelerinin özel evrakı metrukesinden hem giderek daha çok erişilebilen Türk arşivlerinden yeni kaynak materyaller sürekli olarak ortaya çıkmaktadır.

DİNİ VE ETNİK GRUPLARIN GELİŞMESİ

Kuzey Mezopotamya ve Pers ülkesindeki yerli Süryaniler, Hıristiyanlığı kabul eden ilk halklar arasındaydılar. Tarihin karanlıklarında gizli kalmış nedenlerle, Hıristiyanlığın ana akımından koparak, özel tanrıbilimleri ve tapınmaları olan benzersiz kiliseler kurmuşlardı. Süryani Ortodoks ("Tanrı'nın Koruyuculuğundaki Antakya Kenti ve Havarilik Kürsüsü'nün Tüm Egemenlik Alanı'nın Patriği"nin liderliğinde"), Asur Kilisesi ("Saygın Ve Onurlu Babaların Babası ve Başçobanı, Doğu Katolikosu ve Patriği'nin liderliğinde"), Kildani Kilisesi ("Kildaniler'in Babil Patriği-Katolikosu'nun liderliğinde) ve Süryani Katolik Kilisesi ("Antakya Patriği"nin liderliğinde) Hıristiyan kiliseler, zaman zaman toplu olarak Doğu Kiliseleri adıyla bilinirler.[4] İlkiyle tarihi ve coğrafi olarak iç içe geçen, Ermeni Havarilik Kilisesi (aynı zamanda kurucusu Aydınlatıcı (Illuminator) Grigor adından türetilen Gregoryan olarak da bilinir) ve onun Vatikan üstünlüğünü kabul etmiş Ermeni Katolik Kilisesi'dir. Tabloyu tamamlamak için, Rum Ortodoks Kilisesi içinde kalan Melkit Süryaniler'den de söz edilmelidir (bu yüzden adları *malik'ten* - kral - alınmıştır). Çoğu Melkitler, Akdeniz kıyısındaki kentlerde yaşıyordu, ama güneydoğu Anadolu'nun büyük kentlerinde de yaşayan çok küçük bir topluluk vardı.

Batı Süryani şivesini kullananlar etnik kimliklerini *Suryoyo* sözcüğüyle tanımlarlar (Doğu Süryani şivesinde ise, aynı sözcük *Suryaya* olarak kullanılır). Nedendir bilinmez, Avrupalı kaynaklar Süryani dili konuşan herkesi bir tek kümede toplayarak, çok sayıda karışıklık yaratan terim kullanma eğilimindeydiler. Geç 19. yüzyıla kadar, Avrupalı yazarlar Süryani dili konuşan tüm halklar için genelde "Kildani" terimini kullanmışlardır. Aynı yüz-

[4] Donald Attwater, *The Churches of the East* (1961)

yılın sonuna doğru, İngilizce "Asur" ve Rusça *Aisori* terimi kullanılmaya başlamış ve I. Dünya Savaşı'nda bu terim tüm dünya gazetelerinde boy göstermiştir. Savaştan sonra, birleşik "Asur-Kildaniler" terimi, barış konferanslarına katılan delegasyonlarca kullanılmaya başlamıştır; belki de bu terimin Rusça kökü *Sirokhaldeitsy* (Süryani-Kildaniler) 1899'da bir dini tarih kitabında kullanılmıştır.[5] Aram dilinin bir türünü kullanan tüm Hıristiyanları göstermek için genel bir terim olarak, burada "Süryani" sözcüğünü kullanıyorum. Diğer daha özgül terimler, farklı kiliseleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır.

Osmanlı devleti bir din devletiydi, dolayısıyla birbirinden ayrı dinler için karma terimlerden çok ender yararlanırdı. Ama tersine, ısrarla *Nasturileri Kildaniler* ve *Süryaniler*'den ayırmadı, ama onların ortak bir tarihe sahip olduklarından habersiz olamazdı. Süryaniler'se *Süryani kadim* ya da *eski* (ikisi de Eski Süryaniler anlamına geliyordu), *Protestanlar* ve *Katolikler* olarak ayrılmışlardı. Osmanlılar, çok sık olarak *Yakubiler* terimini Süryani Ortodoksları için kullanmışlardı.

Tarihsel belgelerde ortaya çıktığı gibi, Mezopotamya Hıristiyanları (Süryani dilinin kökü olan) Aram dilini ortak dil olarak kullanıyorlardı. Antik çağda, bu Sami dil, Petra'dan Pers ülkesine kadar bütün Ortadoğu'da yaygındı. Yeni Ahit'teki muhtemelen birkaç doğrudan alıntıyla değerlendirilecek olursa, İsa Aramca'nın Filistin varyantını konuşuyordu. Bir dönem, Pers ülkesi Aramca'yı yönetim dili olarak kullanmıştı. Doğu Kiliseleri, Süryani dilini tapınma dilleri olarak kullanırlarken, başka her yerde Elence ve Latince Hıristiyanlığın dilleri haline gelmişlerdi.

Süryani dilini konuşanlar, başlıca iki şive arasında bölünmüştü. 20. yüzyılın başında, Doğu Süryani dilini konuşanlar Türk-İran sınırında ve doğudan akan kollarıyla birlikte, Dicle Nehri'nin doğu yakasında yaşıyorlardı. Kürdistan'ın tam kalbinde yaşıyor-

[5] Adolphe D'Avril, *La Chaldée chrétienne: Étude sur l'histoire religieuse et politique des Chaldéens-Unis et des Nestoriens* (1864); I. Babakhanov, *Sirokhaldeitsy: istoriya i zhizn'* [Syro-Chaldeans: Their history and life] (1899); William Walker Rockwell, *The Pitiful Plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan* (1916); Joseph Naayem, *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacrés par les Turcs: Documents inédits recueillis par une témoin oculaire* (1920)

lardı dense yeridir. Batı Süryani dilini konuşanlar, Fırat Nehri'nin vadisinde ve nehrin sol yakasındaki kollarında yaşıyorlardı. Dolayısıyla, Batı Süryani dilini konuşanlar, Mezopotamya'nın iki büyük nehri arasında yayılmışlardı.[6] Yeni Süryani dilinin önemli bir yerel şivesi, Türkiye'de Diyarbakır kentinin Turabdin sancağında konuşulan Turoyo (Yeni Batı Süryanice, ya da Turabdince) olarak bilinir. Osmanlı'nın geç dönemlerinde, Dicle Nehri boylarındaki en güneyde kalan yerleşim bölgelerinde yaşayan çok sayıda Süryani Kürtçe ya da Arapça konuşmaya başlamıştı.

Süryaniler'in ve Ermenilerin temel kimlikleri kendilerine özgü kiliseleri olmuştur. Kiliselerin tarihinin birbirinden ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiş olması ve başlıca tapınma merkezlerinin defalarca değişmesi, belki de baskı ve etnik temizlikten kaçarak, daha izole alanlara sığınan nüfusun göçlerini yansıtırken, belki de yaşanan yerleşim merkezlerinde din değiştirmeler yoluyla genel bir azalışı da gösterir. Kültürel bakımdan izole gruplar bazı en ücra yörelerde varlıklarını korumuşlardır. Karşılaştırırsak, Ermeni Havari Kilisesi daha istikrarlı bir gelişme göstermiş, ama nüfus hareketleri bu dini ilk Ermeni devletinin uzağındaki yerlere taşımış ve izolasyon sürtüşmelere neden olmuştur. Katolik Ermeni Kilisesi, temelde Ermeni anayurdunun dışında yaşayan Ermeniler arasında gelişmiştir.

Aram dili konuşanlar Hıristiyanlığın temel bulduğu ilk halklar arasında yer alıyorlardı. Babil Esareti günlerinden beri, bölgenin kentlerinde yaşayan birçok İbrani vardı, ama onlar da Aram dili konuşuyorlardı. İlk kiliseler kurulduktan sonra, tek tek Süryaniler, Ermeniler, Persler ve Araplar arasında din değiştirenler olmuştu. Roma İmparatorluğu'nun resmen Hıristiyanlığı kabul etmesinden önce bile, kuzey Suriye'deki Antakya kent merkezi içinde ve civarında büyük topluluklar görülüyordu. Antakya o sırada bütün Roma İmparatorluğu'nun en büyük kentlerinden biriydi ve kırsal yaylası da çok kalabalıktı. Pers ülkesinde resmi Zerdüşt dini her zaman hoşgörü göstermemekle birlikte, Hıristi-

[6] Mark Sykes, "Journeys in Northern Mesopotamia" (1907).

yanlığın varlığı çok gerilere gidiyordu. Ermeni krallığı Hıristiyanlığı yaklaşık 300 yılında kabul etmişti ve başından beri Ermeni tanrıbilimciler Urfa'nın Süryani tanrıbilimcilerinden esinlenmişlerdi.

Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmi dini haline gelmeden önce, ilk Hıristiyanlar baştaki imparatorların eğilimlerine göre çeşitli derecelerde zulüm görmüşlerdi. Bu dönemde, Hıristiyan tanrıbiliminin birçok varyantı gelişmiş ve taraftar bulmuştu. Özel tanrıbilimler ve dinin benzersiz biçimleri, daha sonra bu Hıristiyanların İmparatorluğun başka yerlerindeki din kardeşleriyle tam bir çelişki içine girdikleri Antakya patrikhanesinde gelişmişti. Kısaca belirtirsek, çatışmalar Hıristiyanlığın Yahudi köklerini Elen felsefi geleneğiyle birleştirip birleştiremeyeceği ya da bu birleştirme işlemini nasıl yapacağı çevresinde dönüp dolaşıyordu. Avrupalılar bu tür yeni bileşimleri kolayca bulabilirken, Süryaniler kural olarak onları reddediyorlardı. Böylece, tanrıbilimsel ayrılıklar Asya ve Elen-Roma dünyaları arasındaki coğrafi sürtüşmelerle at başı gidiyordu.

Yasallık kazanır kazanmaz, Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan Kilisesi, parçalarını birleşik tek inanç ve tapınmada birleştirmeyi denedi. Büyük Doğu tanrıbilimcilerinin birçoğunun etkili konumlarını tehlikeye düşüren bu süreçte, onların öğretileri Ortodoksluk-dışı ve hatta sapkınlık olarak görülerek kınandı. Bu birleştirme sürecinin büyük ödevlerinden biri, İsa'nın tanrılığı ve insanlığıyla ilgili ortak bir tutuma ulaşmaktı. Egemen görüş, İsa'nın tek kişi olup, çift doğaya, hem tanrısal hem de insani niteliğe sahip olmasıydı. Bu yorum, Antakya Patrikliği ve Ermeni Kilisesi'nin yaygın monofizit (Elence "tek doğalı") kavramıyla çelişiyordu. Bu çizgi, İsa'nın ya tanrısal ya da insani doğasına sahip olduğunu, ama ikisine birden ve aynı zamanda sahip olmayacağını savunuyordu. 431'de Efes ve 451'de Kalkedon'da toplanan Ekümenik Konsiller, (Batı) Süryani Ortodoks ve Ermeni Kiliselerinin temelini oluşturan tanrıbilimci Evtihi ile öğretisi, Doğu (Süryani) Asur Kilisesi'nce benimsenen Nastur'un öğretisi diyofizitizmin (çift doğası) kınanmasıyla sonuçlandı.

HIRISTİYANLARIN DOĞUYA GÖÇÜ

Nastur ve Evtihi'nin öğretileri kınandıktan sonra, sapkın sayılan yandaşları da zulme uğradılar. Bu gruplar özellikle Kuzey Mezopotamya ve günümüzün Suriye ve Türkiye'sinde kalabalıktı. Birçok topluluk açıkçası Roma Katolikliği'nden kopmuş ve Kalkedon'un yeni inancını kesinlikle reddetmişlerdi.[7] Muhalifler birçok kuşak boyunca resmi bir yaptırılanma olmadan yaşamda kalmayı başarmışlardı. Nastur'un diğer yandaşları, sonunda 363'te Batı sınırları Kuzey Mezopotamya'nın ortasından geçen ve toprakları, Irak'ın büyük bölümünü ve Doğu Anadolu'nun bir kesimini içine alan Pers İmparatorluğu'na sığınmışlardı. Sağlam bir biçimde tahkim edilmiş olan sınırlar, Roma tarafında Mardin kasabaları ile Pers tarafında Nusaybin arasından geçiyordu. Ermeni Kilisesi, (Batı) Süryaniler gibi monofizit (tek doğacı) olmakla birlikte, burası Romalılar'ın egemen olabileceği toprağın hemen ötesinde uzanan bağımsız bir vasal devlet olarak gelişmişti.

Bunu izleyen yüzyıllarda, Doğu Roma imparatorları bu çatışmayı çözüme bağlamak için, baskı ve uzlaşma arasında gidip gelmişler, ama Roma'ya karşı dini ve politik muhalefet, Süryani halkı içinde sağlam bir temel bulmuştu. Kısa bir dönem için, Edessa (daha sonra Urfa adını aldı, şimdi de Şanlıurfa) kenti, sapkın tanrıbilimcilerin büyük entelektüel merkezi haline geldi. 489'da, Nastur'un izleyicileri Urfa'dan sürüldüler ve Pers sınırlarından doğuya doğru, Nusaybin kentine kaçtılar. Bizans'ın düşmanları olarak, Persler tarafından iyi karşılandılar ve hoşgörü gördüler. Persler, Roma İmparatorluğu'nun dışında ortaya çıkan birkaç yerli Hıristiyan Kilisesi'nden birine ev sahipliği yaptı. 3. yüzyılda, bu ülkede önemli Hıristiyan toplulukları bulunuyordu. Yenilen Roma askerleri, esir olarak Pers ülkesine getirildiğinde, bunların sayıları arttı. Persler'in Hıristiyanlara ilk yaklaşımları büyük bir çelişki barındırıyordu: kâh hoşgörü gösteriyorlar kâh zulüm yapıyorlardı. Ne olursa olsun, iki büyük imparatorluk arasındaki düşmanlık, Pers topraklarında Süryani Hıristiyanlığın

[7] Steven Runciman, *A History of the Crusades* 1 (1951), 7.

Roma İmparatorluğu'ndaki din kardeşlerinden izole bir gelişim göstermesi anlamına geliyordu. Ne var ki, Urfa ve Nusaybin'de birçok manastır ve okul vardı ve bunlar Pers, Süryani ve Ermeni Hıristiyanların karşılaşabilecekleri yerlerde gelişim göstermişlerdi. Pers ve Roma kiliselerini uzlaştırma girişimleri, Persler'in siyaseti nedeniyle başarısız kalmıştı. 424'te, toplantıya çağrılan Sinod, Ktisfon (İkizkent, Bağdat'ın eski adı) Katolikosu'nun statüsünü, Doğu Patriği olarak yükselten bir imparatorluk örgütlenmesi kurarak, Pers Hıristiyanları üzerinde önceden bir parça otoritesi kalmış olan Antakya Patriği'yle tüm ilişkileri kopardı.[8]

Pers ülkesinde Sasani krallarının, Bizans ile sürekli çatışma halinde olmaları, Pers Hıristiyanları'nı açıkça Nasturi tanrıbilimini kabul etme kararı almalarını teşvik etti, çünkü bu Hıristiyanların Bizans'a sempati duymakla suçlanma riskini azaltıyordu. Pers toplulukları Dicle Nehri vadisi boylarında toplanmışlardı.[9] Kilise üyelerini Süryani, İbrani, Pers ve Arap unsurlar arasından, karma etnik temellere göre seçiyordu. Arap unsuru, Pers imparatorlara sadık olan ve Pers Kilisesi'ne bağlı (daha çok kuzey Irak'ta yaşayan), Lahamidler kabilesinden geliyordu.

Pers topraklarındaki İslam fetihleri 637'de tamamlanmıştı. Hem Zerdüşt hem Müslümanların yönetimi altında, Nasturi kilisesine hoşgörü gösterilmiş ve yeni kiliseler kurulabilmişti.[10] Persler'in koruması altında, Nasturi kilisesi Doğu Süryani şivesinin klasik formunu mükemmelleştirmiştir. Daha da önemlisi, kilise etkileyici bir misyoner yayılma göstermiştir. En üst noktasında, 13. yüzyılda, İpek Yolu üzerinde Ortaasya ve Çin'de olduğu gibi Hindistan'ın Malabar sahilinde de bir Nasturi kiliseleri ağı bulunuyordu. Ortaasya'daki Nasturi misyonu birçok Moğol kabile liderini etkileyerek, hıristiyanlaştırmıştı.[11] Birçok Moğol hanı Nasturi kadınlarla evlenmişti. Bazı çevrelerde yeşeren, tüm

[8] Robin E. Waterfield, *Christians in Persia: Assyrians, Armenians, Roman Catholics and Protestants* (1973), 18–19.

[9] Hubert Jedin, *Atlas zur Kirchengeschichte* (1970), 10.

[10] Chase Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest: The Transformation of Northern Mesopotamia* (2000).

[11] Jedin, *Atlas zur Kirchengeschichte*, 27.

Moğollar'ın Budizm'den Hıristiyanlığa geçeceğine dair umutlar, sonunda hanların İslam'ı seçmesiyle sönmüştü. 15. yüzyılın başında, Ortadoğu'yu kasıp kavuran Timurlenk, çoğu Nasturi ve Yakubi örgütlenmesini dağıtmıştı. Kilise bu darbeyi gerçekte hiçbir zaman atlatamamış ve yok olmaktan kurtulmak için mücadele eden nispeten izole yuvalara dönüşmüşlerdi.

Moğol istilalarından kurtulan *Hıristiyanlar* dağılmış ve sayıları azalmıştı. Bunu yüzyıllar süren, bir hayli karışık ve çok az belgelenmiş bir dönem izlemiştir. Doğu Süryani Kilisesi içindeki çeşitli ayrılıklara anlam vermek çok zordur. Öyle anlaşılıyor ki Moğollar'ın gazabı, Kilise'nin tartışılmaz otoritesini yıkmış ve aşiretler, kabileler arası ve bölgesel düşmanlıklar, Hıristiyanları orman yasalarının egemen olduğu iç savaşlara itmişti. Çeşitli defalar, kâh şu kâh bu taraf Papa'nın desteğini almak için uğraşırken, karşılığında Roma Katolikliği'ni kabul etmeye söz vermiş, ancak birkaç kuşak sonra kendi bildiğini okumuştu.

İç çatışmalar, kalıcı sosyal, politik ve coğrafi ayrılıklar yaratmış ve aynı Nasturi ve Pers köklerden doğan rakip kiliseler, buna karşın uzun bir süre karşılıklı düşmanlıktan vazgeçmemişlerdir. Uzun bir süre yalpaladıktan sonra, bir taraf kalıcı olarak Vatikan'la birleşirken, diğer taraf sürekli bir özerkliği tercih etmiştir. Doğu Süryaniler içinden ayrılan bir grup, 1681'de Roma Katolik Kilisesi'yle birleştiğinde, Papa İncil'deki krallıkların anısına ona "Kildani" adını vermişti. Bu grup Süryani-diliyle tapınmasını ve papazların evlenmesi gibi eski geleneklerini devam ettirmişti. Yüzyıllar boyunca, özerk Nasturi Kilisesi'nin patriğinin başlıca ikamet yeri defalarca değişmiş, ama geç Ortaçağ'da Nasturi patriği, Hakkâri Dağları'nın iç kesimlerindeki Koçanes mezrasını seçmiş ve 1915 yazına kadar patriğin yerleşim yeri burada kalmıştı. Vatikan'a bağlanan Kildani Kilisesi'nin patrikleri 1681'den, sürekli olarak Musul'a taşındıkları 1830'a kadar Diyarbakır'da kalmışlardı. Yavaş yavaş bir bölgesel ayrılık ortaya çıkmıştı. Eski Kilise, Hakkâri Dağları'nda ve İran'ın Urmiye Gölü gibi kuzeybatının komşu ovalarında nispeten yoğun topluluklara sahipti. Kildani Kilisesi ise aynı yoğunluktaki topluluklarına karşın, merkezi Mezopotamya ve Musul'un kuzeyiydi ve İran'daki geleneksel

Nasturiler ile de kaynaşmıştı.[12]

İki Doğu Süryani kilisesinin toplumsal alanları farklıydı. Kildaniler büyük ölçüde kentsel kökenliyken, geleneksel kilise feodal tarımsal alanda hapsolup kalmıştı. Nasturi Kilisesi'nin lideri, soylu sınıfın kalıntısını oluşturan *melikler* denilen babadan oğula geçen başlarının yönettiği dağ aşiretlerinin ortasındaki Koçanes'te yerleşiyordu. Yeni patrikler her zaman Şam'un hanedanından seçilir ve her zaman adlarından sonra *Mar Şam'un* ya da *Efendi Simon* unvanını taşırlardı. Diğer din kardeşleri, kuzey Mezopotamya ovalarında, toprak beylerinin serfleri olarak yaşarlardı. Nasturiler komşu Kürtlerle gündelik yaşam tarzı bakımından tam bir benzerlik gösterirlerdi; belirgin dini farkları olmadan, gezginler onları birbirlerinden ayırmakta zorluk çekerlerdi.

SÜRYANİ ORTODOKS KİLİSESİ'NİN KÖKENLERİ

Nasturiler'in Süryani taraftarları, Pers İmparatorluğu tarafından iyi karşılanmakla birlikte, temelde Antakya patrikliğine bağlı kalan monofizit Süryaniler, onlara sert bir direniş gösterdiler. Sapkın olmakla suçlanmasına karşın, bir yeraltı örgütlenmesi Ortodoks dış görüntüsüyle ayakta kalmayı başardı. Ne var ki, zaman zaman baskıların azalmasıyla birlikte, monofizitler açık çalışma olanağına kavuşuyorlardı. İmparator Anastasius'un koruması altındaki Severiyos, 512-518 arasında Antakya patriği olarak görev yapmış ve monofizitizmi açıkça yayma olanağına kavuşmuştu. Bir kuşak sonra, Süryani Ortodoks Kilisesi'ne dönüşecek olan yapıyı yaratma vaktinin geldiği ortaya çıkmıştı. Süryani karısı Teodora'nın etkisi altındaki İmparator Justinyanus, 541'de Yakub Baraday'ı (ölümü 578) Urfa piskoposu olarak atamıştı. Bu yüksek makamdan istifade eden piskopos, monofizit olduğunu ilan eden diğer tanrıbilimcileri kendi kilise piskoposlukları görevlerine getirmişti. Yüzlerce kişiye ruhbanlık payesi verdiği söyleniyordu. Aslında, o kadar başarılı olmuştu ki, Avrupalılar her zaman ve Osmanlılar zaman zaman bunu Yakubi Kilisesi olarak adlandırmışlardı.

[12] Michel Chevalier, *Les Montagnards Chrétiens du Hakkâri et du Kurdistan septentrional* (1983).

Yaklaşık 500'de, Kuzey Mezopotamya'da geleceğin Süryani Ortodoks yurdu, (harita 1) Urhoy (Urfa), Omid (Diyarbakır'ın Süryani dilindeki adı), Malatya ve Dara (Mardin dışında) metropolitlik (başpiskoposluk) bölgeleri biçiminde görülüyordu.[13] 6. yüzyılda, Gassani Krallığının Arapları (Persler'e karşı Suriye çölünde devriye gezen Roma İmparatorluğu'nun vasalları) Hıristiyanlığın monofizit öğretisini kabul ettiler. Yavaş yavaş, monofizitlik (tek doğacılık) Akdeniz sahilinden içlere doğru, kuzey Mezopotamya'ya yayıldı.

Süryani Mihayel'in (patrik 1166–1199) kilise tarihine göre, 9. yüzyılda kıyıdaki topluluklar ortadan kalkmıştı ve Yakubilik yerleşimi yukarı Fırat Nehri'ne uzanan ve Turabdin'e kadar giden Halep'in kuzeyindeki bölgede yoğunlaşmıştı.[14] Mihayel'in zamanında, Yakubi Kilisesi'nin merkezi artık Bizans İmparatorluğu içinde değil, ama Müslümanların yönettiği topraklarda kalıyordu.[15]

MÜSLÜMANLARIN YÖNETİMİ ALTINDA

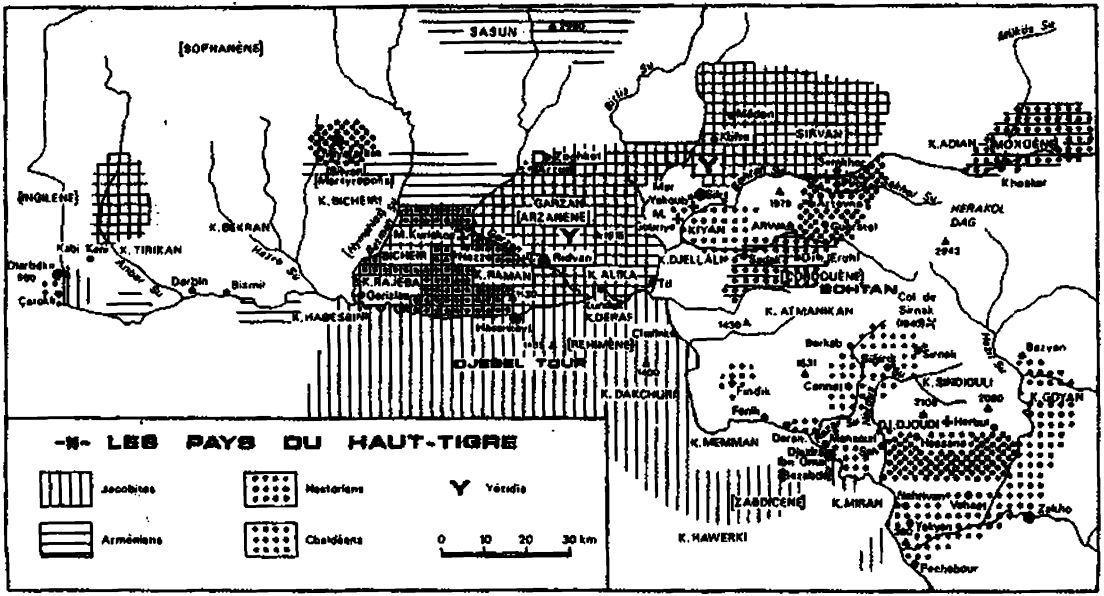
Muhammed'in fetihleri kadar eskilere giden bir geleneğe göre, Müslümanlar Müslüman bir ülkede yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudileri dost "ehli kitap" olarak saygıya değer görürlerdi. Koruma altındaki Gayri-Müslimleri anlatmak için kullanılan hukuksal terim, Arapça'da koruma anlamına gelen *himaye*'ydi. Bu kişiler özel bir kelle vergisi ödedikleri ve ayrıntılı teslimiyet kurallarına (bu yasalar zamanla değişmiştir ve her zaman bütünüyle yürürlülükte olmamışlardır) uydukları, Müslümanlara saygıda kusur etmedikleri sürece, Hıristiyanlara ve Yahudilere dini ve kültürel özerklik veriliyor ayrıca zulümden kurtuluyorlardı. Ömer Sözleşmesi denilen akit (bağlanma), Halife Ömer ile Suriye Hıristiyanları arasında varılan bir anlaşma olarak görülüyor, bu Gayri-Müslimler'in Müslümanların korumasına layık olabilmek için nasıl giyinip kuşanacakları ve davranacaklarını belirliyordu.[16] İlke olarak, onların en yüksek dini liderleri, başlıca ka-

[13] Jedin, Atlas zur kirchengeschichte, 8.

[14] A.g.e., 26.

[15] A.g.e., 38.

[16] Hugh Goddard, A History of Christian–Muslim Relations (2000), 49–50.

Harita 1: Yukarı Dicle bölgesi. Michel Chevalier, *Les Montagnards Chrétiens du Hakkâri et du Kurdistan septentrional*'den. (1983), harita III.

musal temsilcileri olmuşlardı ve Hıristiyanlar kendi soy ve dini yasalarını uygulayabilecek, kendi vakıflarını, mahkemelerini ve okullarını işletebilecek, kendi vergilerini toplayacaklardı. Müslümanlar, Gayri-Müslimler'in kamusal hizmetlere getirilmemesi ve orduya katılmaması görüşünde olmalarına karşın, Arap yönetiminin başlarında, halifeler kalabalık Hıristiyan nüfusa ve gelişmiş bir yönetim sistemine sahip Şam'da otururlarken, çok sayıda Süryani Hıristiyan çok önemli görevlere getirilmişti. Monofizitler (tek doğacılar) belki de artık rahat yüzü gösterilmeyen sapkınlar olmaktan çıkmış, gelişmiş bir toplumsal ve dinsel konuma sahip olmuşlardı.

Bu verimli ilişki halifeler Şam'ı başkentleri olarak sürdürdükleri sürece devam etti. Başkentlerini Bağdat'a taşıyan Abbasi halifeleri, Ümeyyidler'den çok daha bağnaz Müslümanlardı. Geçmişte Pers İmparatorluğu'na ait olan topraklarda bulunan Bağdat'ta, çok sayıda Nasturi yaşıyordu.[17] Ne var ki, bazı monofizit Süryaniler, piskoposlukların kurulduğu Bağdat, Musul ve Tikrit kentlerine göç etmişlerdi.[18]

13. yüzyıl ortasındaki Moğol istilalarından sonra, karanlık uzun bir çağ Mezopotamya'ya damgasını vurdu. Bu, elinden geleni ardına koymayarak, yakıp yıkan, birçok halkı yerinden eden Timurlenk'in verdiği onarılamaz hasarla daha da ağırlaştı. Bağdat harabeye dönerken, Antakya sonsuza kadar önemini kaybetti. Savunma surları yakıldı, kamusal binalar yakıldı. Bunu izleyen iktidar boşluğunda, her biri umutsuzca kalıcı bir devlet kurmaya çalışan Türkmen aşiretleri, amansız bir ganimet kapma savaşına giriştiler.

Bu arada, batı Anadolu'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşumu başlamıştı. Başlangıçta, Osmanlı hanedanı Avrupa Balkanları'na doğru genişledi. Ama 16. yüzyıl başlarında, sultanlar Türkmen aşiretleri, Farslar ve Araplar'ın elindeki toprakları fethetmek için gözlerini doğuya çevirdiler. Osmanlılar yavaş yavaş Mezopotamya içlerine girmeye başladılar. Safeviler'le girişilen

[17] Runciman, History of the Crusades, 1:26–27.

[18] Jedin, Atlas zur Kirchengeschichte, 26.

bir dizi savaşta, İran sınırı Süryani yerleşimlerini kâh içine alacak kâh dışta bırakacak biçimde sürekli değişti. Bu çatışmalar sırasında, kılıçtan geçirilen Nasturiler kaderlerini İran İmparatorluğu'na bağladılar, ama bu imparatorluk Osmanlılar karşısında yavaş yavaş zemin kaybetti. Nihayet yeni sınır çizildiğinde, Nasturiler kendilerini iki imparatorluk arasında dağılmış durumda buldular. Mar Şam'un evleriyle ve aşiretleriyle, Hakkâri Osmanlı sınırları içinde kalmıştı.

Osmanlı yöneticiler özgün İslami *himaye* kurumunu kabul ettiler, ama Gayri-Müslimleri devlet aygıtına katarak bazı ileri adımlar attılar. Dini korporasyonların yarı-resmi yapısı *millet*ler olarak adlandırıldı; modern Türkçe'de ulus olarak karşılanan millet sözcüğü buradan türedi. Sultan Gayri-Müslim dinlerin en yüksek dini otoritelerini atıyor, bu kişiler de vergilerin toplanmasına, topluluklarının sadakatinin garanti edilmesine, dini mahkeme ve okulların gözetimine yardımcı oluyorlardı. Osmanlılar'ın getirdiği başlıca yenilik, büyük Gayri-Müslim dini gruplar için devletçe tanınan ve meşru hükmi (corporate) özerklikti. Bu sözcük 19. yüzyıla kadar, özel anlamda kullanılmamasına ve uygulamanın sistematik olmakla uzaktan yakından ilgisi bulunmamasına karşın, tarihçiler "millet sistemi" terimini benimsemişlerdir.[19] "Sistemlilik"le ilgili başlıca iddia, evrenselliğinde yatar, çünkü Hıristiyanlar ve Yahudilere şimdi aynı biçimde davranılmaktadır -- ne daha iyi, ne daha kötü, çünkü her iki din de diğerine zarar veremezdi. Özgün üç Gayri-Müslim millet olduğu farz ediliyordu: Konstantinopel Patriği'nin başını çektiği Rum Ortodoks, Konstantinopel Hahambaşının başını çektiği Yahudiler ve Konstantinopel Ermeni Patriği'nin başını çektiği Ermeniler. Aynı zamanda, Rum Patriği'nin çok az sayıdaki Roma'ya bağlı Katolik'in çıkarlarını da temsil etmesi isteniyordu. Ermeni Patriği'nden istenense, dost monofizitler gibi, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin çıkarlarını da temsil etmesiydi. Nasturiler'in durumu daha belirsizdi, çünkü Mar Şam'un resmen tanınan özerk aşiretlerin de lideriydi ve yıllık haracını verdiği sürece Osmanlı yönetiminden hukuksal olarak bağımsızdı.

---

[19] *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis (1982).

Himaye dilediği yerde oturabilir, çizmeyi aşmamak kaydıyla dini tapınmalarını her zaman yerine getirebilirdi. İlke olarak, Müslümanlardan farklı giyinir, silah taşıyamaz, at binemez, yeni kiliseler ya da havralar inşa edemezdi, vb. Kamusal görevlere getirilmeleri yasaktı ve asker olamazdı; ayrıca konumuna karşılık *cizye* ödemekle yükümlüydü. Verginin miktarı zamanla ve dinlere göre değişiklik göstermişti, ama birçok muafiyet de söz konusuydu. Bir çeşit zorunlu sivil ya da sınır muhafızlığı hizmetine koşulanlar gibi, dini liderler, papazlar ve rahipler da vergiden muaftı, ama sıradan her hane ya da yetişkin bekâr erkek her yıl belli bir miktarı ödemekle yükümlüydü.

Yavaş yavaş küçük dini gruplar da millet oluşturdu ve bunlar 19. yüzyılda bir hayli çoğaldılar. Ermeni Katolikleri milleti 1830'de kuruldu.[120] Kildaniler'in Ermeni Katolikler'le yakından ilişkili olduklarını kabul eden ama tam bir millet sayılmadığı anlaşma 21 Ekim 1844'de yürürlüğe girdi.[121] O gün yürürlüğe konulan belge, Kildaniler'in Ermeni Katolik milletinin genel çerçevesi içinde, sivil ve yönetimsel birliğini düzenleyen ortak bir sözleşme biçimini almıştı. Konstantinopel'de Sultan'ın sarayında yaşayan Ermeni Katolik Patriği, Kildaniler adına müzakere edecek kişi olarak kalıyordu. Ermeni Katolik Patriği, Kildani Kilisesi'nin iç örgütlenmesinde müdahale etmemeyi kabul etmişti. Bunun karşılığında, Kildani patriği bu hizmetlerin karşılığında yıllık belirli bir miktar para ödeyecekti. 1845 Mayıs'ında, Süryani Katolikler, Ermeni Katolik Patriği ile benzer bir karşılıklı sözleşme imzaladılar. Zorunluluk nedeniyle, Katolik kiliseler, özellikle de en yüksek liderlikler arasında kalıcı bir işbirliği biçimi geliştirildi.

Protestanlar millet statülerine 1850'de kavuştular ve bu Protestanlığı kabul eden bir avuç Süryani ve Ermeni dönmeyi de kapsadı.[122] Babıâli'nin 1882'de Süryani Ortodoksları'na millet

[120] Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian *Amira* Class within the Ottoman Government and the Armenian *Millet* (1750–1850)" (1982), 180.

[121] D'Avril, *La Chaldée chrétienne*, 86–88.

[122] John Joseph, *Muslim–Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East* (1983), 76; Suavi Aydın, *Mardin'Aşiret – Cemaat – Devlet* (2000), 244.

statüsü verdiği söylenir.[23] Bu onların Ermeni Patriği'ne uzun süredir devam eden vasal ilişkilerinden kurtuldukları anlamına gelir. Mar Şam'un kesinlikle, Van vilayetinin valisi nezdinde bir millet temsilcisi rolünü oynamışsa da, Nasturilere millet statüsü verildiğine dair ne bir belge, ne de Konstantinopel'de bir temsilcilikleri vardı.

HIRİSTİYAN MİSYONERLER

Katolik misyonerler Ortaçağ'dan beri aralıklarla Kuzey Mezopotamya'da çalışmışlardı. Erken modern dönemde, Diyarbakır Nasturilik'ten dönmüş olan farklı Süryani din adamları için bir Katolik merkez olmuştu. Ne var ki, 19. yüzyılda misyonerlerin sayısı ve çalışma alanları genişlediğinden, Katolikler artık rakipsiz değildi. Birçok ülkeden gelen Protestan misyonerler, çok çeşitli tarikatları (denomination) temsil ediyorlardı. Dominikan, Fransiskan, Lazarist, Karmelit ve Cizvitler kalıcı Katolik misyonlar açtılar. Müslümanların din değiştirmesi ölüm cezasını gerektiren bir suç olduğundan, misyonerler yerli Hıristiyan ve Yezidi nüfusu hedef aldılar. Ancak Aleviler gibi heterodoks Müslümanları da gizlice etkilemeye çalışıyorlardı. Misyonerlerin arasında rekabet çıkması kaçınılmazdı. Avrupalı, Rus ve Amerikalı misyonerlerin, özellikle I. Dünya Savaşı'nın hazırlandığı onyıllarda yerli Hıristiyanların durumu üzerinde olumsuz etkileri olduğundan kuşkulanıyordu.

18. yüzyılda Mezopotamya'ya yerleşen Vatikan'a bağlı Katolik ruhbanlar ve misyonerler kalıcı bir varlık gösterdiler. Bunların çoğu zaten Vatikan'a bağlı kilisesini kurmuş olan Kildaniler arasında değil, ama içlerinde çok sayıda dönme olan Süryaniler ve Ermeniler arasında da çalışan Fransız Dominikanlar'dı. Önemli bir kültür merkezi, Musul'daki Dominikan misyonu ve ruhban okuluydu. 1915'e gelindiğinde, Ermeni Katolikler'in kendilerini temelde "Katolik ve Ermenice değil" ama Arapça konuşan bir topluluk olarak tanıttığı söyleniyordu.[24] 20. yüzyılın başında, Kato-

[23] Hanna Aydin, *Die Syrisch-Orthodoxe Kirche von Antiochien* (1990), 96.

[24] Ishaq Armalto, *Al-Qasara fi nakabat al-nasara* [The calamities of the Christians] (1919), 30.

likler Asur aşiretleri, özellikle de Jilo içinde çok sayıda kişiyi döndürmeyi başarmışlardı. Eugène Boré Lazaristleri ve Saint Vincent de Paul Rahibeleri 1830'larda İran'daki Urmiye'de bir misyon kurdular. Kildaniler, Nasturiler ve Ermeniler arasında aktif etkinlik yürüten bu misyon, bazı kişileri kendi mezhebine çekti. Bu misyon I. Dünya Savaşı sırasında da varlığını sürdürdü ve Osmanlılar İran'ın batısını işgal ettiklerinde, tüm dinlerden sığınmacılara bir sığınak olarak önemli bir rol oynadı (harita 2).

Süryani Ortodoks Kilisesi'nden ayrılan kalabalıkça bir Süryani Katolik grubu bölünmeye yol açmıştı. Bundan böyle, Katolik ve Ortodoks Süryaniler'in arasındaki derin çelişkiler sürdü ve iki grup birbiriyle barışmadı. Resmi bir Süryani Katolik Kilise örgütlenmesi 17. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştı.[25] Mezopotamya'da, Ermeni Katolik Kilisesi'nin merkezi Mardin'di. 1708'de Malkun Tazbaz'ın buraya atanmasından sonra, başpiskoposlar düzenli bir biçimde göreve geldiler. Mardin başpiskoposluk bölgesi, güneye doğru, Bağdat, Basra, Musul ve Deyr-Zor'a doğru genişledi.

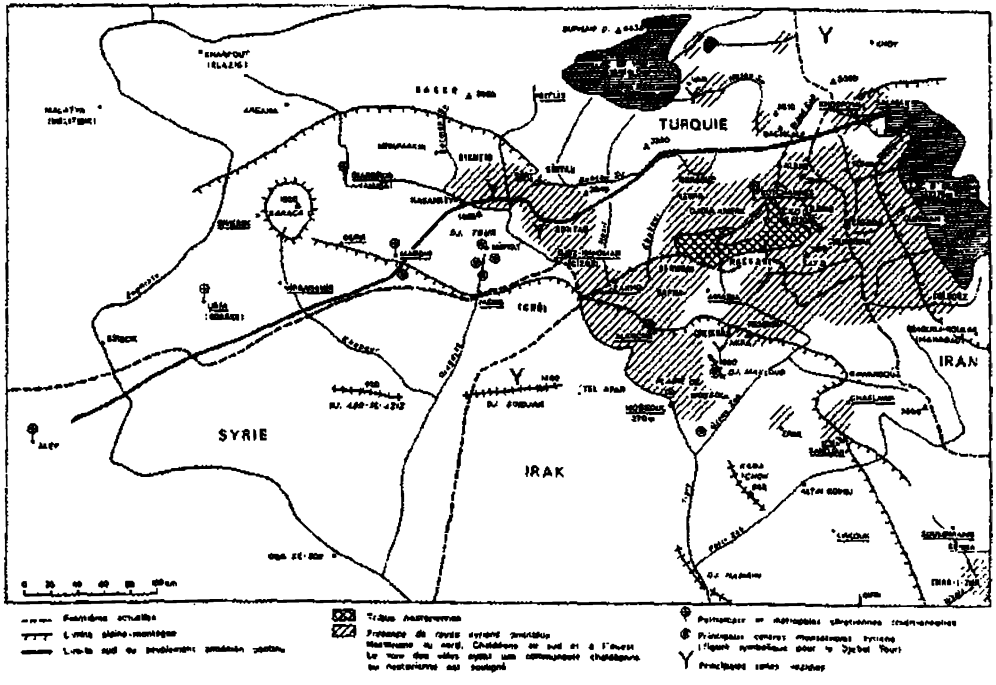
Amerikalı Protestan misyonerler bölgede Musul ve Urmiye'de misyonların kurulduğu 1830'lu yılların ortalarında çalışmaya başladılar. Başlangıçta, Protestan misyonerler özellikle Nasturi aşiretler üzerinde yoğunlaşmışlardı. Bunlardan biri, İsrail'in kayıp kabilelerini bulmuş olduğu spekülasyonunu yapıyordu.[26] Aynı zamanda, genç Nasturiler'in misyonerler olarak eğitilebilecekleri ve onların aracılığıyla Hıristiyanlığın bir kez daha bütün Asya'ya yayılmasıyla ortaçağdaki başarısını yakalayacağı umuluyordu.[27] 1870'de Urmiye'deki Amerikan misyonu Presbiteryen Misyonlar Kurulu tarafından devralındı. Ne var ki, Urmiye bölgesinde Amerikalı Baptistler, Alman ve İsveçli Lüterci misyonlar da aktifti. Anadolu içinde, Amerikalı misyonerler Mardin, Midyat, Diyarbakır, Van ve Bitlis'te, vb. üslenmişlerdi. Bazen yabancı bir misyonda çok sayıda yerli çalışan olur ve şapeller gibi klinikler,

---

[25] Joseph, Muslim–*Christian Relations*, 40–54.

[26] Asahel Grant, *The Nestorians: or, the Lost Tribes* (1845).

[27] John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers* (2000), 67–68.

Harita 2: Yirminci yüzyılın başında. Hakkâri ve çevresindeki Doğu Süryanileri. Michel Chevalier, *Les Montagnards Chrétiens du Hakkâri et du Kurdistan septentrional* (1983)'den alınma, harita 1.

hastaneler, kız ve erkek ilkokulları, kolejler, yurtlar ve yetimhaneleri içeren ek binalarla birlikte büyük bir komplekse dönüşürdü. Van ve Urmiye'de, misyon hastanesi kentteki temel tıbbi kurumdu. Kural olarak, Protestan dönmeler zengin tüccar ailelerinden geliyordu. İsveçli misyonerler Süryaniler'in Ermenilerden daha kolay döndüklerini düşünüyorlardı.[128]

Anglikan Kilisesi misyonerlik etkinliklerine. İngiliz din adamlarının Nasturi ve Kildani liderlerle resmi temaslar kurduğu 1840'larda başladı. 1886'da Canterbury Başpiskoposu, "Asur" misyonunu kurdu. Canterbury Başpiskoposu A. C. Tait, Doğu Hıristiyanları için "Asurlar" terimini kullanan İngilizce konuşan ilk büyük düşün babalarından biriydi. 1870'de "Asur Hıristiyanları Yardım Fonu" için yardım toplama etkinlikleri sırasında bu terimi kullanmıştı. "Asur" teriminin kullanılma nedeni olarak, sapkınlık ima eden ve olumsuz çağrışımlar uyandıran Nasturi'ye kıyasla, bunun daha tarafsız bir anlam verdiğinin düşünülmesi gösteriliyordu.[129]

Misyonerlik etkinlikleri 1895–96 katliamlarından sonra hızlandı. Yetim, dul, sakat, sığınmacı ve gereksinimlilerin sayısının çoğalması nedeniyle, hastanelere, yetimhanelere ve korunmalı iş yerlerine gereksinim vardı. Alman misyonerler ve yardımseverler orta Anadolu kentlerinde etkinlerdi. İçlerinde, 1896'da kurulan ve liderliğini Johannes Lepsius'un yaptığı *Deutschen Hülfsbundes für Armenien* özellikle önemliydi. Bu misyon çalışmalarına Halep, Harput, Van ve Urfa'da misyon binaları, yetimhaneler ve hastaneler inşa ederek başladı. Hemen hemen aynı zamanda, Lepsius Bulgaristan'ın Varna ve İran'ın Urmiye'sinde de şubeler açan Deutsche Orient-Mission'u kurdu.[130] Alman misyon yetimhanelerinin bazı kadın personeli, İskandinavya'da, Kopenhag merkezli

[128] John Hultvall, *Mission och vision i Orienten: Svenska Missionsförbundets mission i Transkaukasien-Persien 1882–1921* (1991), 59–61.

[129] J. F. Coakley, *The Church of the East and the Church of England. A History of the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission* (1992), 65–66, 5. Coakley'e göre, terim Tait'in Doğu Süryani konularında uzman olan misyoner George Percy Badger'in kaleminden çıkmış olabilir.

[130] Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839–1938* (2000), 160–63.

Kadın Misyon Birliği (Women's Mission Union) tarafından göreve getirilmişti.

Ruslar 1898'de Urmiye'de Rus Ortodoks ruhani misyonunu kurdular. Bu misyon bölgedeki Rus etkisini artırmayı amaçlayan genel dış politika stratejisinin ayrılmaz parçasıydı. Propaganda özellikle İran–Türk sınır bölgelerindeki Nasturiler üzerinde odaklanıyordu. Konstantinopel'deki Rus büyükelçi M. N. Girs, "Nasturiler Kürdistan'daki etkimizi yayabilmemiz için temel araçlar olarak görünüyor" diye yazmıştı.[31] Çalışkan Arşimendrit Sergei misyonu yönetiyordu. Ve I. Dünya Savaşı'nda bir öğretmen okulu, bir kız okulu ve 1845 öğrencisi olan 63 köy okulu kurmuştu. Supurgan (Doğu Süryani) piskoposu Mar Eliya'yı Rus Ortodoksluğu'na geçmeye ikna etmişti. I. Dünya Savaşı sırasında, Sergei, Mar Şam'un ile birçok defa ilişki kurmuş ve tüm Hakkâri Dağları'nı dolaşmıştı. 8 Temmuz 1914'de Asur kabilelerinin Ortodoksluğa geçeceğini rapor etmiş, ama savaşın patlak vermesiyle hevesi kursağında kalmıştı.[32] Yirmi bin Asur'nin Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olduğu söyleniyordu.

20. yüzyılın başında, dinler arası çatışma bir kutuplaşma yaratmıştı. Geleneksel millet sisteminden gelen hoşgörü artık tarih olmuş ve yüz yüze karşılaşmalarda Gayri-Müslimler *gâvurlar* olarak adlandırılma riskini yaşamaya başlamışlardı.

DOĞUKİLİSELERİNİN SAVAŞ-ÖNCESİ NÜFUSLARI

Doğu Hıristiyanları'nın nüfus sayımı hiçbir zaman öncelikli bir sorun olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda daimi bir nüfus sayımı müdürlüğü ya da merkezi istatistik kurumu yoktu. Buna karşılık, nüfus sayımları düzenli olmayan aralıklarla yapılırdı. Sayımlar arasında, etnik ve dini grupların sınıflandırılmasında açıklanamaz farklılıklar olurdu. İstikrarlı ve güvenilir istatistiklerin olmayışı nedeniyle, her ciddi araştırmacı ve hatta o kadar ciddi

[31] 31 M. S. Lazarev, *Kurdistan i kurdskaya problema (90-e gody XIX veka – 1917 g.)* [Kurdistan and the Kurdish question, 1890–1917] (1964), 232.

[32] . . g.e., 162, 234.

çalışmayan bazıları, doğruluğu kolayca kontrol edilemeyecek kestirimler yaparlardı. Gayri-Müslim nüfusun sayısı ve yüzdesi hassas bir uluslararası politik sorun olduğundan, bunlarla ilgili istatistiklerin yayınlanması masum bir uygulama değildi.

Nüfusla ilgili tarihsel araştırmalarda, kaynak eleştirisiyle ilgili bazı ilkeler vardır. Bunlardan biri üzerinde araştırma yapılan çağa olanaklı olduğunca yakın düşen kaynakları kullanmaktır. Bir diğeri, sayıları veren kişinin betimlediği nüfus hakkında ilk elden bilgi sahibi olabilecek bir konuma sahip olmasıdır. Üçüncüsü, sayıların olanaklı ise birey ve hane halkı listeleri arasından seçilerek, en düşük düzeye dayanması gerektiğidir. Eğer bu olanaklı değilse, o zaman tek tek köy, nahiye ruhbanlık bölgesi ya da kaza düzeyinde ele alınması en iyi ikinci seçenektir. Ayrıca, bu sayıların öteki kaynaklardan gelen verilerle sağlaması yapılabilmelidir.

Bazı bütün kent düzeyinde istatistikler bulunmakla birlikte, bunların olduğu gibi kabul edilmeleri beklenemez. Paris Barış Konferansı'nda Asur-Kildani delegasyonu, Ermeni Patriği'nin istatistiklerini tamamlamak üzere tasarlanmış bir tabloyu yayınlamışlardı.[33] Ermeni Patriği orta ve kuzey Ermeni kentlerinin sayılarını yayınlamış, ama çok az Ermeni'nin yaşadığını düşündüğü güneydoğuyu hesaba katmamıştı. Asur-Kildani delegasyonunca çizilen bölge sınırları "Musul, Diyarbakır kentleri Halep, Urfa, Deyr-Zor, Siirt, Hakkâri sancakları ve İran'daki Urmiye ve Salamas bölgeleri"ni içine alıyordu. Ayrıca, bölgenin sınırlarını Murad Su'nun sol yakası ve Fırat Nehri'nin sol yakasında adlandırılan toprakları parçası olarak da çiziyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel alınan bu bölgesinde Hıristiyan nüfusun toplamı, 118.200 Ermeni (temelde Katolik) ve 485.000 Asur-Kildani olmak üzere 620.200'dü. Bu, Ermeni Patrikhanesi'nin verdiği 1.018.000 Ermeni ve 123.000 "Nasturi, Yakubi ve Kildani" sayısıyla çelişiyordu. İki tablonun birleştirilmesi de olanaklıdır.[34]

---

[33] Bu tablo aşağıdaki Ek 2'de yeniden basılmıştır.

[34] *La question assyro-chaldéenne devant la conférence de la paix* Bu 19 Temmuz 1919 tarihli 16 sayfalık broşür, baş Asur-Kildani delegeleri olan Said A. Namık ve Rüstem Necib tarafından imzalanmıştır."Statistical Analysis of the Racial Elements in the Ottoman Vilayets of Erzeroum, Van, Bitlis, Mamouret-ul-Aziz, Diarbekir, and Sivas, Draw Up 1912 by the Armenian Patriarchate at Constantinople," *The Treatmen of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916*, ed. James Bryce ve Arnold Toynbee (1916) içinde, sansürsüz ba . : (2000), 656.

Ermeni Patrikhanesi ve Asur-Kildani delegasyonunun istatistikleri nereden bulduğu belli değildir, ama büyük olasılıkla kendi piskoposluk ve başpiskoposluk bölgelerinden değil de Osmanlı bürokrasisinin derlediği kaynaklardan alınmışlardır. Birincisi, sayılar sadece Ermeni ve Süryanileri değil, başka birçok grubu da içine alıyor. İkincisi, tabloları hazırlayanlar kentleri çağlık piskoposluk sınırlarından çok, o günkü Osmanlı yönetim sınırlarıyla ayırabilmişlerdi. Ayrıca, nüfus toplamları dini kategorilerden çok, dar etnik gruplar olarak alt-bölümlere ayrılmıştır. Hıristiyan kiliselerinin Müslüman Türkmenler, Çerkezler, yerleşik Kürtler, göçebe Kürtler, Zazalar, Lazlar, Kamavendler, Çingeneleri (Roman) sayması için neden yoktur. Geniş Gayri-Müslimler kategorisi Yahudiler, Kızılbaşlar, Yezidiler, Şebekler, Sarlılar, Bablılar ve vb. gibi alt bölümlere ayrılıyor. Bu olağandışı çalışmalar, Osmanlı yönetimi içinde etnik azınlıklarla ilgili bilgi toplayan bir kaynağa işaret ediyor. Kaynağın kilise bağlamından kaynaklanmadığının bir başka işareti de Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık arasındaki önemli dini ayrımın tamamen göz ardı edilmiş olmasıdır. Bu yüzden, her halükarda sayıları bir etnoğrafik hükümet araştırmasının ürünü olarak değerlendirmek zorundayız. Hem Ermeni hem de Asur-Kildani liderler Osmanlılar'ın 1914'de yaptığı resmi nüfus sayımının sonuçlarını reddettiler çünkü Gayri-Müslimler'in sayısı tamamen yanıltıcı ve belirsizdi. Resmi nüfus sayımının düzensizliği ve yerel görevliler arasında eşgüdümün olmayışını gösteren bir başka şey de Süryani Ortodoks nüfusun üç ayrı kategoride gösterilmiş olmasıydı: *Süryaniler, Eski Süryaniler ve Yakubiler*.[35] Azınlıkların sayısının her zaman düşük gösterilmesi, Osmanlı istatistiklerinin olağan uygulamasıydı. Zamanın insanları bu istatistik hilesini bilirlerdi. Kildani Kilisesi, Siirt kazasındaki katliamların boyutlarından söz ederken, hükümetin kendi kayıtlarında 767 kişi gösterilen topluluğun, kazadaki tek katliamda ortadan kaldırılanların sayısından az olduğuna ve bu gibi bir dizi katliam gerçekleştirildiğine işaret etmiştir.[36]

[35] Bu, 1914'de bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda 54.750 Süryani, 4.133 Eski Süryani, 13.211 Kildani, 6.932 Yakubi ve 8.091 Nasturi sayısını veriyor. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (2003), 226-27.

[36] "Addressée au Consulat de France en Mesopotamie par un ecclésiastique chaldéen"in bütün sayılarının kesin değil, yuvarlak olduğunu not edelim; Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissants, L'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914-1918)* (1983), 478.

Bu genel istatistiklerin, daha alt düzeyde genelleme yapan bağımsız bir kaynakla kontrol edilmesi gereklidir. Bilimsel analiz için, savaş öncesinde Süryani nüfus sayılarını köy düzeyinde veren uygun tek belge, 1922 Lozan barış konferansında, Asur-Kildani delegasyonunun başkanı Ağa Petros tarafından sunulmuştur.[37] Otuz sayfalık bu belge, ya kazalar ya da başpiskoposluk bölgeleri olarak gruplandırılan 900'den fazla köyü içine alıyordu. Belge iki ayrı bölüme ayrılıyordu: Van, Bitlis ve (İran'daki) Urmiye kentlerindeki Süryaniler'in nüfusunu veren 17 sayfalık A Bölümü; Diyarbakır kenti ve Urfa sancağındaki Süryani nüfusu veren 13 sayfalık B Bölümü. Süryaniler'in yoğun olarak yerleştiği temel bölgeler olmakla birlikte, on binlerce Süryani, Halep ve Musul gibi daha güneyde kalan kentlerin dışında, Sivas, Harput, Adana, Adıyaman (Hısın-Mansur), Maraş ve Antep gibi Anadolu'nun diğer yerlerinde de yaşıyordu. Ayrıca, sayıları belli olmayan Süryani gruplar yayılmakta olan Rus İmparatorluğu'nun Bakû ve Tiflis gibi kentlerine de göç etmişlerdi.

A Bölümü'nde, "Liste des villages, des habitations et nationalites"de tüm köy adları Fransızca yazım kurallarına göre daktilo edilmiştir. Adların yanında, Asurlar, Kürtler, Ermeniler ya da Yahudiler gibi kategoriler altında, etnisite de verilmiştir. Yukarı Barude, Baz, Seray ve Urmiye sancakları için, hane halkı sayısı da listeyle aynı zamanda kaydedilmiştir. Bu yüzden, listeye başlayan grup bu sancakların hemşerileri olabilirler. Diğer sancaklar için, hane halkı sayıları, aynı dolmakalemle ve Ağa Petros'un açıklayıcı mektubunu imzalarken kullandığı eğik stille yazılmıştır. Ağa Petros hane halkı sayılarını eklemiştir; verdiği sayılar zaman zaman baştan savmadır ve zaman zaman Asurları Kürt ve tersini de yaparak etnik sınıflamaları değiştirmiştir. Burada kesinlik sorunludur: zaman zaman sancağın yuvarlak sayıları, bazen kesin sayılar verilmiştir.

B Bölümü, Süryanice alfabeyle "Asur-Kildani Delegasyonu Paris" diye resmi bir damga taşıyor ve "Nombre des villes, bourds et villages, habités totalement ou partiellement par les Ass-

[37] Petros'tan Mr. Adam'a (İngiliz Delegasyonu Lausanne), 25 Kasım 1922, PRO FO 371 8397/23 82893; aşağıdaki Ek 2'de yayımlanmıştır.

yro-Chaldéens en 1914 dans tout le vilayet de Diarbekir et le sandjak d'Ourfa" başlığını içeriyor. Bu kayıtlar değişiklikler ve eklemeler olmadığından, A Bölümü'nden önemli farklılıklar gösteriyor. Sadece Süryani köylerinin listesini veriyor ve hane halkından çok nüfusu gösteriyor. Ne var ki, tüm sayılar kesin değil, yuvarlak olarak verilmiş. Listenin tüm dinleri: Ortodoks, Katolik ve Protestan içine alacak biçimde düzenlendiği açık.

Listenin analizi sancağın sunduğu Tablo 1'de görülen sayıların sonuçlarından çıkıyor. Toplam nüfusu sayısına ulaşmak için, yaklaşık 600 köyde listelenen 38.148 hane halkı, ortalama hane halkı sayısıyla çarpılmalı. Modern öncesi hane halklarında normal çarpan beştir. Erken yaşta evlilik, yüksek doğurganlık oranı ve yakın akraba evlilikleri göz önüne alındığında, daha küçük bir hane halkı sayısı seçmek için belirgin bir neden bulunmaz. Bu nedenle, bu liste Asur ya da Doğu Süryani nüfusu 190.740 ya da yuvarlak sayıyla 190.000 olarak veriyor.

Başka kaynaklardan, Doğu Süryani nüfusun 100 ile 200 bin arasında olduğunu doğrulayan başka kanıtlar var mı? Ruslar potansiyel bir askeri ve politik kaynak olarak Asurlara büyük ilgi göstermişlerdi. Bu nedenle, Rus askeri istihbaratı bu grubun gücünü değerlendirmek amacıyla, bazı araştırmalar yapmıştı. Savaşın başlamasından hemen önce, 1914'de Laloyan adındaki Rus coğrafyacı Osmanlı İmparatorluğu'nun Asur nüfusunu 135.000 olarak tahmin etmişti.[38] Rus Genelkurmayı'nın Kürdistan uzmanı Tümgeneral P. I. Aver'yanov, 1912'de tüm Osmanlı topraklarında yaklaşık 100.000 Nasturi olduğunu ve 75.000'inin nüfusun dörtte biri ile dörtte üç arasında dağılım gösterdikleri Çölemerik, Albak, Gawar ve Oramar sancaklarıyla Hakkâri sancağında yaşadığını hesaplamıştı.[39] Mar Şam'un, 1912'de toplam 150.000 sayısını vermişti.[40] İran'ın Doğu Süryani nüfusunda ol-

---

[38] E. A. Laloyan, "Aisori vanskago vilaiet" [Assyrians in Van vilayet] (1914), 4.

[39] P. I. Aver'yanov, *Etnograficheskii i voenno-politicheskii obzor aziatskikh vlad'nii ottomanskoi imperii* [Ethnographic and military-political description of the Asian provinces of the Ottoman empire] (1912), 24.

[40] 40 Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenski sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve (190-1920 gg.) Rossiskava diplomativa v syd'bakh* [Konsolos Yardımcısı Vvedenski'nin İran ve Buhara (Hanate'deki) hizmetleri, 1906-1920] (2003), 339.

Tablo 1 Hakkâri, Urmiye ve Botan bölgelerindeki Nasturi piskoposluk bölgelerindeki Asur, Ermeni, Yahudi ve Kürt hanelerinin sayısı

Piskoposluk Bölgesi	Köylerin Sayısı	Hane Sayısı			
		Asurlar	Ermeniler	Yahudiler	Kürtler
Yukarı Barude	26	608	200		100
Jilo	21	1.683			
Nerwa	4	315			346
Dustikan	8	212			169
Baz	7	370			70
Aşağı Livon	9	399			
Yukarı Livon	19	757			
Noduz	11	710			
Saray	16	660			1.000
Şemdinli	20	826			
Sason	13	713		30	379
Gardiyan	5	260			
Galya	34	2..374			2.822
Walto	54	2.699			275
Çal	9	843			
Yukarı Tiyyari	26	3.107			432
Albak	12	659	481		893
Gawar (Hakkari bölümü)	26	1.040	310	100	1.068
Urmiye	91	10.148			
Gawar (İran Bölümü)	17	1.089			
Yukarı Barwar	51	2.788		49	1.947
Thuma	14	2.484			50
Barwar (Botan'da)	15	727	691		668
Ispirad	48	2.577			2.488
Toplam	**594**	**38.148**	**1.682**	**179**	**12.707**

duğu gibi, Paris Barış Konferansı'na katılan Asur-Kildani delegasyonu, savaş öncesi İran'da bu nüfusu 78.000 olarak vermişti ve verdikleri sayı Rus coğrafyacı Laloyan'ın 76.000 sayısına yakındır.[41] Ama Laloyan'ın sayıları (11.237 hanede/55.000 birey) Ağa Petros'unkilerden çok daha yüksektir, çünkü Ağa Petros, Salamas Kildani başpiskoposluğu ve Gangançin, Yagmarlı, Zomala, Tebatan, Şirbat ve Karajalo gibi birçok Nasturi yerleşimini içine alan tüm kuzey sektörünü ihmal etmiştir.

Ağa Petros'un bu ihmalinin arkasına yatan muhtemel bir neden, bu listenin politik amaçlarla kullanıldığına işaret ediyor. Belki de amacı savaş öncesindeki tüm Asur-Kildani nüfusu vermemekti. Tersine, savaş öncesi nüfusun bu biçimde verilmesi, delegasyonun gelecekte bir Asur-Kildani devletinin sınırları üzerinde bir pazarlık kozu yakalamak istediğini düşündürtüyor. Bu yüzden, kafalarındaki sınırların dışında kalan yerlerin fazla önemi yoktu.

Asur-Kildani delegasyonunun Batı Süryani nüfusuna ilişkin B listesi, tablo 2'de görülen sancağın tahlilini gösteriyor. Bu listede toplam 133.000 Asur-Kildani var. Başlığına bakılırsa, galiba sadece Süryani Ortodoks Kilisesi'ni değil, ama aynı zamanda Süryani Katolikleri ve Protestanları da içine alıyor. Metinden bunun Vatikan'a bağlı Kildani Kilisesi'nin tüm üyelerini içine alıp almadığı belli değil. Ama Oğuz (Dara) ve Kızıltepe'deki (Tel-Arman) toplulukları ve Siirt'teki bütün başpiskoposluk bölgesi belirtilmemiştir.

Nüfusun sadece Süryani Ortodokslar'dan fazlasını içine alıp almadığını kontrol etmenin bir yolu, bu kilisenin 1920 Paris Barış Konferansı için hazırlanan istatistiklerini karşılaştırmaktır (tablo 3). Bunlar Suriye başpiskoposu Severiyos Afrem Barsawmo tarafından sunulmuştur.[42]

[41] *La Question Assyro-Chaldéenne*, 15-16; Laloyan, "Arsuri vanskago vilaiet," 4.

[42] Severius A. Barsaum, Memorandum No. 23 February 1920 PRO FO 371 E-1221/110-112.

Hangi çarpanın uygulanabilir olduğu net değildir. Sancaklardan altısı Diyarbakır vilayetinin dışındadır; eğer bunlar dışta bırakılırsa, Diyarbakır'daki Süryani Ortodoks ailelerin sayısı 11.535 olur. Hangi çeşit çarpanın kullanıldığı açık değildir. Haneler için 5 genel bir sayı olmakla birlikte, burada ölçü "aileler"dir. Bilindiği gibi, Mezopotamya'da aileler eğilim olarak çok geniştir ve farklı hanelerde yaşayan hısım akrabayı da içine alır.[43] Doğu kentlerinin birçoğunda görev yapmış olan üst düzey bir Osmanlı vergi memuru olan Ali Emîri, Hıristiyan ailelerin ve özellikle de kır yoksullarının çok çocuklu — genelde sekiz-on kadar — olduğunu yazıyor. Belki de çarpan olarak 10 sayının kullanılması olanaksız değil. Bu, Süryani Ortodoks Nüfusun tamamını 115.350'si Diyarbakır kentinde yaşayan 133.350 kişi olarak veriyor. Bu yüzden, öyle anlaşılıyor ki, Asur-Kildani delegasyonunun listesinin B Bölümü ve Barsawmo'nun sırf Ortodoks Kilisesi için sunduğu listede toplamlar birbirine benziyor. B listesinden olmadıklarından, Katolikler ve Protestanlar'ında eklenmeleri gerekir.

Bilinen tek istisna, Zaho yakınlarındaki Mar Yakub köyüne ve yakınlarındaki manastıra yapılan saldırıydı, ama bundan sorumlu olan Kürt reisi bu nedenle idam edilmişti. Aynı zamanda, Urfa ve 1916'da Deyr-Zor çevresindeki sığınmacı kamplarında feci katliamlar dışında, Halep kentinde görülen silahlı saldırılar nispeten azdı.

Tıfinkçi ve Ağa Petros'un listelerinin çakıştırılması biraz risklidir. Tıfinkçi'nin listesi Kildani bölgesinde odaklanırken, Ağa Petros laik bir Asur-Kildani ulusal kimliğini öne almıştır ve bu nedenle dini kaygılardan uzaktır. Ne var ki, Ağa Petros'un listesinin de apaçık dini bir unsuru bulunur, çünkü Siirt ve Salamas Kildani bölgelerini bile hesaba katmaz. Diyarbakır, Mardin, Cizre ve Van'da çifte sayım riski vardır, çünkü (tümü olmasa bile) aynı köylerin bazıları her iki listede de yer alır. Buna karşın, Kildani istatistikleri Asur-Kildani delegasyonunun listesinde yer almayan Katolik köyleri belgelemiştir. Örtüşme büyüklüğünü herhangi bir kesinlikle vermek olanaklı olmamakla birlikte, bunun birkaç bin olduğu açıktır.

[43] Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi* (2006), 24.

Tablo 2 Diyarbakır vilayeti ve Urfa sancağında yaşayan Asur-Kildaniler, 1914

Bölge	Köy Sayısı	Nüfusu
Diyarbakır Merkez	32	14.450
Silvan	14	4.000
Lice	10	4.100
Derik	1	500
Ergani Maden	1	100
Palu	1	50
Siverek	33	7.750
Viranşehir	16	3.700
Mardin	9	14.100
Savur	7	3.700
Nusaybin	58	16.700
Güzelsu Habab	9	2.600
Cizre	55	17.800
Midyat	47	20.550
Beşiri	28	4.890
Baravat	15	2.000
Urfa	11	16.000
Toplam	**347**	**133.000**

KİLDANİLER

En çok sayıdaki Katolik, başlarında Musul'da ikamet eden Vati kan'a bağlı Babil Patriği olan Kildani Kilisesi'ne bağlıydı 1913'te, savaştan hemen önce, Mardinli Kildani papaz Jozef Tı finkçi (Tfinkdji), bütün Kildani Kilisesi'nden toplamış olduğı istatistikleri yayınlamıştı (tablo 4; harita 3).[44] Bu tek kişi için al tından kalkılması zor bir görevdi, ama sonuçta sistematik bi sayım yapıldı. Yayınlanan sayılar piskoposluk bölgelerindendi v

[44] Joseph Tfinkdji, "L'Eglise chaldéenne catholi ue autrefois et aujourd'hui" (1914).

köyler ayrılmıştı. Her köy için nüfus sayımı yapılmıştı. Kesin olmayan birkaç sayının yanında soru işareti konulmuştu. Çalışması kilisenin canlılığını yitirdiğini gösteriyordu ve Tel-Arman, Viranşehir ve Derik gibi yerlerde, az sayıdaki kilise topluluğu Ermeni Katolik ya da Süryani Katolik ruhbanlarca verilen ayinlere katılmak zorunda kalıyorlardı. Midyat ve Nusaybin'de, ruhbanlık makamı uzun yıllardır boştu. Diğer topluluklar "zor günler" nedeniyle dağılıp gitmişlerdi.[45]

Tablo 3 Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Nüfus Sayıları, 1920

Bölge	Köy Sayısı	Aile Sayısı
Diyarbakır	30	764
Silvan	9	174
Lice	10	658
Derik	1	350
Siverek	30	897
Viranşehir	16	303
Mardin	8	880
Savur (Sawro)	7	880
Nusaybin	50	1.000
Cizre	26	994
Beşiri	30	718
Baravat	15	282
Midyat	47	3.935
Bitlis	12	130
Siirt (Bitlis vilayet)	1	100
Şirvan (Bitlis vilayet)	9	283
Garzan (Bitlis vilayet)	22	744
Harput (Mamuret ul-Aziz)	24	508
Urfa (Halep vilayet)	1	50
Toplam	**345**	**13.350**

[45] A.g.e., 511.

Küçük bir kilise olarak, Kildani ruhbanlık bölgeleri geniş topraklara yayılmıştı ve Osmanlılar'ın yönetim sınırlarıyla ender örtüşürlerdi. Bu yüzden, Diyarbakır ruhbanlık bölgesi çok uzağındaki Urfa'yı da içine alıyordu. Tfinkçi'nin sayıları, daha önce yapılan tek sayım olan 1896'ya göre hafif bir nüfus artışına işaret ediyordu. O sırada, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da toplam 78.790 Kildani yaşıyordu.[46]

Tfinkçi'nin istatistiklerine dönersek, bunlar sayısı 40.000'i biraz geçen Kildani, tabloda yıldızla işaret edilen en yoğun anti-Hıristiyanlar etkinliğin görüldüğü bölgenin içinde yaşadığını gösteriyordu. Kildani nüfusun başlıca bölümü ölüm tarlalarının dışında yaşıyordu. Birçok bağımsız kaynak, valilerin Musul kentinde katliamlara engel olduklarını ortaya koyuyor.[47]

Süryani Katolik, Ermeni Katolik ya da Protestan kiliseler için köy bazında benzer istatistikler yoktur. Bu, ihtiyatla yaklaşılması gereken toplam sayıların kullanılmasını zorunlu kılar, çünkü kaynaklar şeffaf değildir. Aralık 1914 ile Kasım 1916 arasında, bazı Fransız Dominikan ruhbanlar, Mardin'deki Süryani Katolik Patrikhanesi'ne ait bir binada ev hapsinde tutulmuşlardı. Araştırmacılar olarak, Katolik nüfusun büyüklüğü hakkında kesin kestirimler yapmaya çalışmışlardı. Jacques Rhétoré, Diyarbakır vilayetinde 12.500 Katolik Ermeni, 11.120 Kildani ve 5.600 Süryani Katolik olduğunu belirtmişti.[48] Rhétoré'nin Kildaniler için verdiği sayılar, Tfinkçi'nin istatistiklerinin yeniden işlenmesiyle elde edilenlere çok yakındır ve iki ruhbanın Mardin'de birbirlerine danışmış olmaları çok olasıdır. Katolik Ermenilerin sayısı, muhtemelen ölümünden önce Mardin'deki Süryani Katolik Patrikhanesi'ni sık sık ziyaret eden İğnatiyos Maloyan'ın Başpiskoposluğu'ndan alınmıştır.

[46] J.-B. Chabot, "État religieux des diocèses formant le patriarcat chaldéen de Babylone au 1er janvier 1896" (1896).

[47] Jacques Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes": Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, 170–73, 348, 352; Holstein to Wangenheim, 10 Haziran 1915, Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), belge 78 içinde.

[48] Rhétoré, "Le . chrétiens aux bêtes," 136.

Tablo 4 Haziran 1913'te Kildani Kilisesi'nin Büyüklüğü*

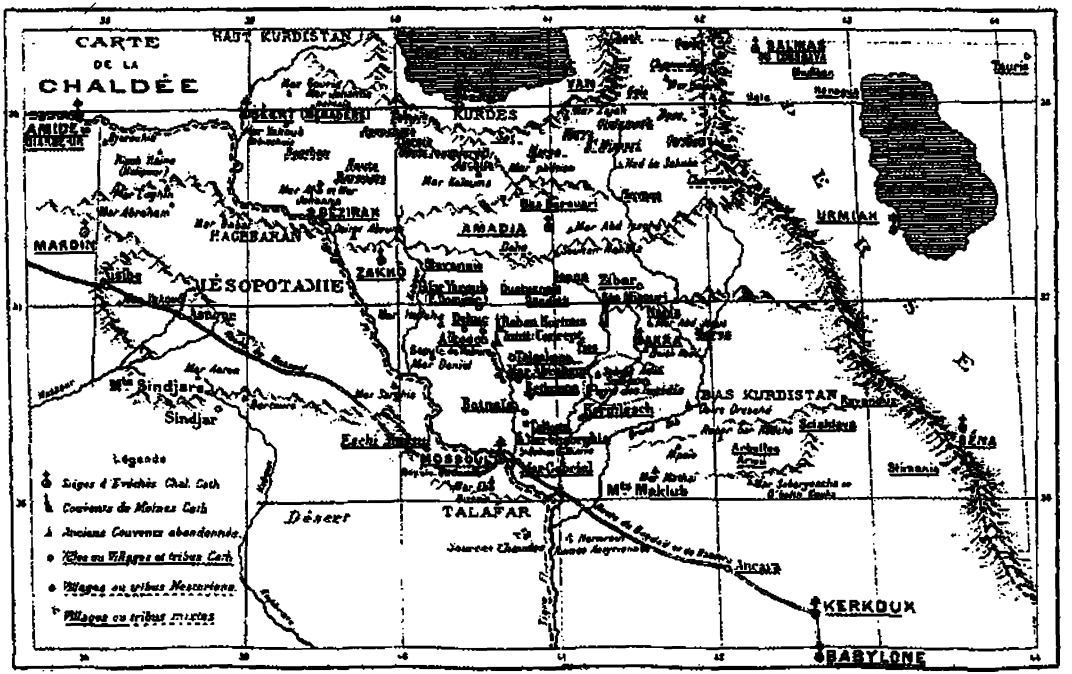
Piskoposluk Bölgesi	Mahalle Sayısı	Nüfus Sayısı
Amed (Diyarbakır)	9	4.180
Siirt (Botan)*	37	5.380
Cizre*	17	6.400
Mardin*	6	1.670
Van*	10	3.850
Urmiye (İran)*	21	7.800
Salamas (İran)*	12	10.460
Sena (İran)*	1	900
Kerkük (Irak)	9	5.840
Musul (Patrikhane)	26	42.890
Akra (Irak)	19	2.390
Amadia (Irak)	17	4.970
Zaho (Irak)	15	4.880
Toplam	**177**	**101.610**

*Yıldız yaygın katliamlar kuşağında bir yere işaret eder

Aynı zamanda, Rhétoré 725 Protestan'dan da söz etmiştir, ama bu örgütlenme hakkında bir şey bilecek durumu yoktu. Amerikalı Protestan misyonerler Süryani Ortodoks topluluk içindeki zengin tüccar aileleri protestanlaştırmayı başardığından, mültezimler bunların sayısına ve servetlerine özel olarak dikkat ediyorlardı. Yörenin papazı Tfinkçi, Mardin'de 1000 ve Midyat'ta 450 Protestan olduğunu tahmin ediyordu. [49]

Tablo 5, Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da savaş öncesi Aram nüfusla ilgili çeşitli nüfus tahminlerini bir araya getiriyor. Bunların hepsi savaştan ya önce ya da sonra yapılan o günkü tahminlerdir. Farklı Doğu Kiliseleri'nin çok küçük olduğuna işaret

[49] Joseph Tfinkdji, "Le Catholicisme à Mardin (Mesopotamie)" (1914), 30; "Le Christianisme à Tour-Abdin," 453.

Harita 3: Kildani Kilisesi Haritası. Jozef Tıfinkçi'nin "Eglise chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui" (1914), 451'den alınma.

cderler. En büyük kiliseyi oluşturan Nasturiler'in sayısı 200.000'den biraz azdı. Tüm istatistikleri biraraya getirmek olanaklı değildir, çünkü çifte sayım riski vardır. Ne var ki, Ermeni Patrikhanesi'nin ve Asur-Kildani delegasyonunun verdikleri sayılar birbirlerini tamamlamaları gerektiğinden, bunların toplamı alınabilir. Bu biçimde toplam 619.000 sayısına ulaşılır. Bu sayının Anadolu ve Mezopotamya'daki toplam sayıyı verip vermediği belli olmamakla birlikte, Suriye, Lübnan ve Filistin'deki Aram-i halkların büyük bölümünü dışta bırakır.

Tablo 5 I. Dünya Savaşı arifesinde kuzey Mezopotamya ve komşu bölgelerdeki Doğu Kiliseleri'nin nüfusu *

Grup	Kaynak	Nüfus Büyüklüğü
Asur-Kildaniler (Doğu Süryani)	Asur-Kildani delegasyonu liste A	190.000
Asur-Kildaniler (Batı Süryani)	Asur-Kildani delegasyonu liste B	133.000
Kildani Kilisesi	Tfinkçi	101.000
Süryani Katolik (salt Diyarbakır)	Rhétore	5.600
Ermeni Katolik (salt Diyarbakır)	Rhétore	12.500
Van, Bitlis-Sivas, Harput'un Kuzey yörelerindeki Süryaniler	Ermeni Patrikhanesi	56.000
Diyarbakır, Van, Bitlis artı Urfa, Deyr Zor, Musul ve Urmiye'nin Güney bölgelerindeki Asur-Kildaniler	Asur-Kildani delegasyonu	563.000

* Not: Sayılar toplanmamalıdır.

2. Sahnenin Hazırlanması: Kürtler ve Türkler, Ermeniler ve Süryaniler

KÜRT SORUNU

Birkaç istisnayla, güneydoğu Anadolu'daki Süryani ve Ermeni yerleşimleri, Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları ve ağa denilen Kürt reislerin yerel siyasi gücü ellerinde bulundurdukları bölgelerdi. Modernlik öncesi zamanlarda, Süryaniler ve Kürtler birbirlerine yakın yerlerde yaşarlardı. Geleneksel olarak, Asur dini lider Mar Şam'un, yönetimde Hakkâri emirinden sonra geliyor ve yokluğunda emire vekâlet ediyordu. Diyarbakır vilayetinde birçok Kürt aşiret konfederasyonunun Süryani üyeleri vardı.[1] Daimi olarak Muhallemi ve Mardin'in Ömerli sancağında ikamet eden Nisanay aşiretleri, Hıristiyan kökenliydiler ve bu durumu anımsarcasına, bazıları Hıristiyan akrabalarıyla bağlarını korumaya devam ediyordu.[2] Aynı zamanda, Kürt folkloru Ermenilere karşı değil, Süryanilere karşı dostça tutumlardan söz ediyordu. Nasturiler hakkındaki bir Kürt atasözü şöyleydi: "*Onlarla bizim aramızda bir saç teli, ama Ermenilerle aramızda bir dağ var!*" Kürt erkekleri ve Nasturi kadınlar arasındaki aşklara

[1] Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* (1992).

[2] PRO FO 371 248/1223 W. A. Wigram'ın istihbarat raporu, 1 Mart 1919; Pierre Rondot, "Les tribus montagnards de l'Asie antérieure: Quelques aspects sociaux des populations Kurdes et Assyriennes" (1937).

da rastlanıyordu.[3] Kimi zaman, gezginler Nasturi aşiretlerini "Hıristiyan Kürtler" olarak da sınıflandırmıştır. Müslüman nüfus arasına sıkışmış çok sayıda terkedilmiş kilise ve (piskoposluk bölgeleri dâhil) minyatür yerleşimlerle ilgili araştırmaları sırasında, Basil Nikitin ortak bir ırksal temele işaret etmişti. Ona göre, buna eskiden çok daha geniş ve yaygın olan Nasturi topluluğun islamlaşması ve Kürt kültürüne asimile olması neden olmuştu.[4]

Ne var ki, doğu Anadolu'daki Hıristiyanların çoğunluğu özgür aşiret üyeleri değil, ya feodal Kürt ağalarına ya da birkaç benzer örnekte, feodal Nasturi *meliklere* bağlı olan tarım ve besicilikle yaşayan kişilerdi. Bu yüzden, Ermeni ve Süryani Sorunları, karmaşık Kürt Sorunu'nun parçası haline gelmişti. 19. yüzyılın kanlı etnik ve dini çatışmaları, temelde Sünni Kürtler ile Doğu Hıristiyan kiliselerinin üyeleri arasındaydı. Hıristiyanlar, Şeytan'a taptıkları gerekçesiyle aforoz edilen Gayri-Müslim Yezidiler ve Türkçe'de genelde *Kızılbaş* olarak adlandırılan heterodoks Şii inançlı Aleviler gibi marjinal Kürt gruplardan destek bulurlardı.

19. yüzyılın ortasına kadar, Kürt nüfusu, iktidarları babadan oğla geçen emirlerin yönettiği büyük, toprağa dayalı aşiret konfederasyonlarına bölünmüştü. Erken 16. yüzyılda, Yavuz Sultan Selim'in Kürdistan'ı fethinden sonra, resmi emirlikler kurulmuştu. Emirlik Osmanlı yönetiminden bağımsız olmakla birlikte, kendi topraklarında yaşayan halkların birliğinden sorumlu tutulan emir, rakip aşiret ve klanların reisleri arasında hakem rolünü de oynardı. Merkezi yönetiminin gücüne bağlı olarak, ya emirler sultana haraç ödemek zorundaydılar ya da sultan onlara yıllık bir ödeme yapardı. Yavaş yavaş, Osmanlı yönetimi etkinliğini büyük kentleri kontrol edecek, bir adliye sistemi kuracak, vergi toplamaya başlayacak ve emirlerin bağımsızlığını azaltacak ölçüde genişletecekti. Emirlerin güçsüzleşmesinden sonra, Kürt toplumu dağıldı. Birkaç birleştirici kuvvetten biri, derviş tarikatlarının,

[3] Edward Noel, "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings" (1920), 90; Edgar T. A. Wigram, "The Ashiret Highlands of Hakkiari (Mesopotamia)" (1914), 49-50; G. R. Driver, "The Religion of the Kurds" (1922).

[4] Basile Nikitine, "Les Kurdes et le Christianisme" (1. . 22).

özellikle de Nakşibendî tarikatının liderliğiydi.

Erken 19. yüzyılda, tüm Kuzey Mezopotamya ve Kürdistan'da kaos hüküm sürüyordu. Nasılsa büyük güç kazanmış olan Osmanlı denetimi, Mısır'ın asi yöneticisi Muhammed Ali'nin ordularının bazı yerel Kürt aşiretlerinin yardımıyla savaşı kazanıp, Suriye'yi işgal etmesinden sonra dağıldı. En sağlam Kürt destekçileri, Diyarbakır-Halep arasında yaşayan Kürt-Arap Milli aşiret konfederasyonuydu. Daha sonra, en büyük liderleri İbrahim Paşa komutasında, Kürdistan'ın batı kanadındaki en önemli konfederasyon olarak ortaya çıktılar. Başlıca rakipleri olan Cizre'nin güneyindeki bozkırda yaşayan Şammar Arapları ile sürekli savaştılar. Ve Şammarları geri püskürten Milli, bu bölgeye girdi. İbrahim sultana tam bir sadakat gösterdi ve cömertçe ödüllendirildi.[5]

Kısa ömürlü Mısır işgali sona erdiğinde, Osmanlı'nın güçsüzlüğünün farkına varmaları, Kürt reisleri kendi yönetimlerini genişletmeye teşvik etti. Bazıları Mısır'dakine benzeyen bir özerkliğe can atmaya başlamıştı. Aralarında daha hırslı olanlar, sonuçta kendi bağımsız devletlerini kurmayı umuyordu. Osmanlı yönetimi yerel aşiretlere boyun eğdirmeye öncelik vermekle birlikte, onlarla başa çıkacak güçte değildi.[6] Aziz hanedanlığının üyesi, Botan Emiri Bedir-Han, 1840'larda başarının eşiğine kadar gelerek, Cizre kentini başkenti yaptı. Van, Hakkâri, Miks, Kars ve Ardelan* [Ardahan?] reislerini birleştirerek, 1845'te yenilinceye kadar bir yönetim kurdu, düzenli ordu oluşturdu ve kendi sikkesini bastırdı.[7] Bunlar temelde Kürt ulusunun iç çatışmaları olmakla birlikte, Hıristiyan halklar için de sonuçları olmuş; çünkü onları taraf tutmaya zorlamıştı. Özellikle, Asur aşiretler Kürt müttefikleriyle birlikte savaşlara katılmakta hiç çekingenlik göstermemişlerdi.

---

[5] Rondot, "Les tribus montagnards de l'Asie antérieure," 34—35.

[6] William Ainsworth, "An Account of a Visit to the Chaldeans, inhabiting Central Kurdistan: and of an Ascent of the Peak of Rowánduz (Túr Sheikhiwa) in the Summer of 1840" (1841), 21-22.

[7] "The Azizan or the Princes of B[illegible]tan," (1949), 249-50.

On dört Kürt ve Hıristiyan aşireti yönetten Hakkâri Kürt Emirliği, yönetici hanedanın iki üyesi arasında emirlik kavgası nedeniyle kargaşaya düşmüştü. Asur dağ aşiretleri emirliğin safına geçmiş ve Mar Şam'un emir'in sağ kolu olmuştu. Asurlar'ın ana gövdesi, taht kavgasında kaybeden tarafı desteklerken, kanlı bir çatışma kaçınılmaz hale gelmişti. Eski emirin oğluna sadık kalmışlardı. Gaspçı Nur-Allah, Hakkâri Emiri olduğunda, kendi egemenlik alanında yaşayan Hıristiyanlar üzerinde daha sıkı bir kontrol kurmaya kararlıydı. Hatta 1841'de Koçanes'e (Patrikhane merkezi) bile saldırdı ve bu emirlik ile Asurlar arasında sürekli bir uçurum açılmasıyla sonuçlandı.[8] Asurlar'ın çoğunluğu bu çatışmada başından sonuna kadar Mar Şam'un'u destekledi, ama karşı koymayı aptallık sayarak, onunla ilişkisini koparan ve Nur-Allah'ın safına geçenler de vardı. Bu yüzden, Nasturiler'in bölünmeye başlamasıyla, Mar Şam'un'un siyasi otoritesi de tartışılmaz olmaktan çıktı.[9]

1843'de, Nur-Allah ve Bedir-Han Asur topraklarını istila ettiğinde, büyük bir Kürt isyanı patlak verdi. Aynı yılın Temmuz ayında, Bedir-Han Cizre kasabası içinde ve yakınlarında ve Hakkâri Dağları'nın batı kollarında Barwar sancağında yaşayan Nasturilere saldırdı. Katliamlar yıllarca sürdü ve öldürülen Hıristiyanların sayısının on bine ulaştığı tahmin ediliyordu.[10] Mar Şam'un ailesiyle birlikte Musul'a kaçtı. Benzer bir saldırı da 1846'da gerçekleşti. Bedir-Han'ın Nasturi Hıristiyanlara karşı etkinlikleri gazetelerde haber olduğunda, uluslararası kamuoyu tarafından öğrenildi. Bunun üzerine, Büyük Güçler müdahalede bulunması için Babıâli'yi baskı altına aldılar.[11] Bu çatışmalar ve uluslararası dikkatin bölgede yoğunlaşması, bölgede Osmanlı gücünün ciddi bir biçimde yeniden tesis edilmesi ve Kürt emirliklerinin özerkliğinin yavaş yavaş ortadan kaldırılmasıyla

[8] David McDowell, *A Modern History of the Kurds* (1996), 45.

[9] John Joseph, *The Modern Assyrians of the Middle East* (2000), 76-77.

[10] V. Minorsky, "Kurds, Kurdistān, iii: History, A: Pre-Islamic History; B: The Islamic Period up to 1920" (1981), 462.

[11] "Massacre of the Nestorian Christians," *Times of London*, 6 Eylül 1843; "Nestorian Christians – Kurdistan," 5 Ocak 1844; "The Nestorian Christians Urmia," 29 Ocak 1845.

sonuçlandı.[12] Hıristiyanlara yönelik katliamlar, Avrupalı siyasetçileri ve kamuoyu Osmanlı Hıristiyanları'nın "kurbanlaştırılması," Kürtlerin saldırganlığı ve hükümet yetkililerinin işbirliği konusunda uyarıcı rol oynadı. Kamuoyunun dini azınlıklara yönelik uluslararası koruma taleplerinde, bu olaylar önemli bir kilometre taşı olmuştu.

Kürt emirliklerin ortadan kaldırılmasından sonra, Kürdistan alt düzeyde küçük mücadelelerle parçalandı. Yavaş yavaş, şeyhler denilen Kürt dini liderler, aşiretler arasında arabulucu ve meşru siyasi birleştirici kuvvet rolünü üstlendiler. Ne var ki, şeyhlerin yükselişi, Kürdistan'da daha önce salt siyasi nitelik taşımış olan mücadelelere ciddi bir dini boyut ekledi. Din ve siyasetin bu bileşimi, Kürt liderlerin Asur (Nasturi) Hıristiyanlar, Yezidiler ve Şii Kürtler ile ittifak kurmalarını güçleştirdi. 1877—78 Rus-Türk savaşının* (*ç.n. Türkiye'de "93 Harbi" olarak ünlü*) ertesinde, Bedir-Han'ın bazı oğullarının liderliğinde Hakkâri ve Botan Kürtlerinin küçük bir isyanı görüldü. Ne var ki, daha önemli bir olay, Türkiye ve İran Kürtleri'ni birleştirerek, bağımsız bir Kürdistan kurmayı amaçlayan Şeyh Ubaydallah'ın dini motifler taşıyan isyanıydı. Bu büyük isyan, gerçekte bazı toprak kazanımları sağladı. Ubaydallah, nüfuzlu ailesinin Nakşibendî mistik tarikatını yönettiği Hakkâri sancağına bağlı Şemdinli Nehri sınır köyünün yerlisiydi. Ubaydallah'ın kuvvetleri 1880'de batı İran'ı istila ederek, Urmiye Gölü'nün batısındaki kırsal bölgeleri ele geçirdi ve hatta Tebriz kentini bile tehdit etti.[13] I. Dünya Savaşı sırasında, Bedir-Han'ın torunları (birçok rakipleri içinde en önemli olanı Rus yanlısı Abdülrezzak'tı) ve Şeyh Ubaydallah (oğulları Abdülkadir ve Muhammed Sadık ve torunu Taha), bu harekâtların anılarını Kürt bağımsızlık hareketinin doğal liderleri olduklarını iddia etmek için kullanacaklardı. Aynı zamanda, Osmanlı ve İran Kürtleri'nin birliğini siyasi gündeme taşıyarak, sınır boylarını casusları, maceracıları ve gerillaları kendisine çeken bir mıknatıs haline getirmişlerdi.

[12] McDowell, *Modern History of the Kurds*, 46—47.

[13] Minorsky, "Kurds, Kurdistān," 465; M. M. van Bruinessen, "Shamdinān" (19[illegible]); McDowell, *Modern History of the Kurds*, 53-59.

Yüksek dini ve siyasi gerilim Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini tehlikeye düşürdü. Kayırılan Müslüman nüfus ve ayrıcalıksız ama hoşgörü gösterilen Hıristiyan nüfus arasındaki geleneksel ayrım zedelendi. Hoşgörü özellikle Hıristiyan çiftçiler ve göçebe Kürt besiciler arasında iç çatışmaların zalimce sürdürüldüğü kırsal bölgelerde yok oldu. Anglikan rahip W. A. Wigram, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce Kuzey Mezopotamya'ya yapmış olduğu geziyi anlatan bir yapıt kaleme almıştı. Asur aşiret üyeleri yazara bölgede son zamanlarda yaşanan etnik ve dini gruplar arasındaki şiddetin çok daha vahşi boyutlara tırmandığını söylemişti. Müslüman ve Hıristiyan aşiretler arasında ki durumun bir kuşak öncesine göre hiçbir biçimde dayanılamaz olduğunu yazmıştı.

... Silahlar hemen hemen eşitti ve sayıları daha az olmakla birlikte, Hıristiyanların sağlam savunma mevzileri vardı. Asur kanı taşıyan erkekleri, savaşçı atalarının torunlarıydı. Dolayısıyla, Abdülhamit dönemine kadar, taraflar bir bütün olarak bakıldığında aşağı yukarı denk güçlerdeydiler. Kuşaklar boyu "karşılıklı akınlar"da şöyle özetlenebilecek bir ortak anlayışa varılmıştı: "Dilediğinizi alın, ama geride bıraktıklarınıza zarar vermeyin ve kadınlara dokunmayın." Bu yüzden çiftlik hayvanları helal sayılırdı, halılar ve diğer ev eşyaları, elbette silahlar da. Ama evler yakılmaz, yetiştirilen ürünlere ve sulama kanallarına zarar verilmezken, nazik eşkıyalar tahıl ambarlarına dokunmadan giderlerdi. Daha birkaç yıl öncesine kadar, aşiret köylerine yapılan akınlarda, kadınlara asla ilişilmezdi. Ve bu o kadar iyi bilinirdi ki kadınları korumak da gerekmezdi.... Bu yönden işler değişmiş ve kötüye gitmiştir. Artık kadınlara her zaman gereken saygı gösterilmiyor. Kürtlere dağıtılan tüfekler eski eşitlikten eser bırakmamıştır. Rahmetli Sultan kısmen kendi tahtını korumak, kısmen belki de Hıristiyanları egemenliği altında tutma düşüncesiyle, "Hamidiye" Alaylarını kurduğunda Kürtler silahlandırılmıştı. Şimdi de sayı eşitsizliğine Mavzer ve çakmaklı tüfek arasındaki farkların getirdiği zorlukları eklerseniz, durumun olanaksızlı-

ğını görürüsünüz. İşte o zamandan beri denge yavaş yavaş Hıristiyan aşiretlerin aleyhine dönmüştür.[14]

İmparatorluk yönetiminin kanıtlanmış yöntemi, böl-yönettir. Osmanlı yönetimi eskiden asi olarak tanınmayan bazı Sünni Kürt aşiretlerinin sadakatini kazanmaya çalışmıştı. Bunlar palazlanır ve ayrıcalıklar elde ederlerken eski asi emirler gözden düşürülmüştü. Bu yüzden, Bedir-Han gibi geleneksel yönetici hanedanlıklar hemen hemen sürekli muhalefete itilirken, yeni aşiretler ya da yeni bölgelere göçmüş aşiretler, yönetim tarafından kayırılmaya başlamışlardı. Doğal olarak, amaç geleneksel liderlerin otoritesini kırmak ve çeşitli nedenlerden dolayı ihtiyaç duyulan gruplara gelişmeleri için devlet desteğini esirgememekti. Bu politikanın bir yanı da bazı seçilmiş Kürt aşiretlerini Osmanlı düzenine entegre etmekti. Diyarbakır vilayetinin güney kesimi, bu seçmenin bir örneğiydi. Tarihsel olarak, bu yöre Arap Bedevi aşiretlerini ve Süryani Hıristiyanları da içine alacak kadar geniş olan Hevirki adlı bir konfederasyonun kontrolündeydi. Emirlik çağında, bu konfederasyonun reisi Botan Emiri'nin bir vassalıydı. Yıkılmış olan Botan devletinin parçası olan Hevirki aşiretleri, yönetime düşmandı ve devamlı olarak düşük yoğunluklu yerel bir isyan durumu içindeydi. Bu alana Dekşüri konfederasyonuna bağlı yeni aşiretler göçtü. Bunlar yörenin yabancısı olup, Botan'la eskiden hiçbir ilişkileri yoktu. Ne var ki, Dekşüri Osmanlı yönetiminin desteğine sahipti. Böylece, köy ve meralar üzerindeki küçük çatışmalar, derhal Hevirki ve devlet otoriteleri arasındaki bir çatışmaya dönüştü.[15] I. Dünya Savaşı'na kadar ve savaş süresince, Hevirki'nin bir bölümü her zaman yönetime karşı isyan durumunu sürdürmüştü. Hıristiyan katliamları sırasında, Turabdin'deki Hevirkiler'in bir bölümü yönetime meydan okumak kadar, insani ahlak anlayışları nedeniyle Hıristiyan komşularını cesaretle korumuşlardı.

1891'den başlayarak, Kazakları andıran askeri bir kuvvet olan

[14] W. A. Wigram and Edgar Wigram, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (1914), 167-68.

[15] Martin van Bruinessen, *Agha, Shaykh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan* (1992), 101-3.

Hamidiye düzensiz süvari alayları (adını tahttaki Sultan II. Abdülhamit'ten alıyordu), seçme sadık Kürt aşiretlerinden devşirilmişti. Reisler bu alaylara komuta eden subaylara dönüşmüştü. Modern tüfekler, cephane, cafcaflı üniformalar ve rütbeler verilmiş olan her bir alayın mevcudu 512 -1152 arasında değişiyordu. Büyük konfederasyonlar birden fazla alay oluşturabilirken, küçük aşiretler ancak birkaç bölük çıkarabiliyordu. Alay subayları ve aşiret reislerinin oğulları askeri okullarda eğitim görüyordu.

Hamidiye Alayları'nın ilan edilmiş olan hedefi, saldırı durumunda sınır bölgelerini güçleştirmekti. Bu nedenle, 1891'de bu alaylar yoğun bir Rus saldırısının beklendiği Erzincan, Hınıs, Malazgirt ve Van'ın içini ve çevresini içine alan kuzeydoğu bölgelerinde kuruldu. 1898'de, benzer alaylar bir istila tehdidi altında olmayan Kuzey Mezopotamya'da da kuruldu. Açıkçası, bu alayların askeri savunma ile hiçbir ilgisi olmayan işlevleri vardı ve I. Dünya Savaşı sırasında bunların savaş sicili berbattı. Bazıları savaşın daha ikinci haftasında panik içinde evlerine geri dönmüşlerdi.[16] Barış zamanında, bu alayların sivil yaşama çok zarar verdiği görülmüştü. Alayları kuran aşiretler, rakip aşiretlerinin asla baş edemeyecekleri bir üstünlüğe sahip olduklarını anlamışlardı. Askerlerini yerel kan davalarında öç almak için kullanabilirlerdi. Osmanlı yetkilileri müdahale etme cüreti göstermiyordu, çünkü büyük bir kriz anında Hamidiye Alayları'nı kuran aşiretlerin sadakatinden yararlanmaya ihtiyaçları vardı. Ayrıca, Osmanlı devleti büyük mali problemlerle karşılaşıp, düzenli ücret ödemeyecek durıma düştüğünde, alaylar vergi toplayıp, gasp yapabilecekleri bazı Hıristiyan köylerin üstüne salınabilirdi. Doğal olarak, bu her zaman istismara açık bir durumdu.[17] Yerel siyaset üzerinde kötü etkisi olan alayların, savaş cephesinde pek bir işe yaramadıkları ortaya çıkmıştı.

Mardin bölgesinde, başlıca Hamidiye Alayları Viranşehir'de kamp kuran Milli konfederasyonundan devşirilen 41'inci, 42'inci ve 43'üncü alaylardı. Milli Alayları'nın kumandanları arasında, büyük lider İbrahim Paşa (41'inci) ve iki oğlu Abdülhamit

[16] Ishaq Armalto, *Al-Qusara fi nakabat al-nasara* (1919), 109.

[17] McDowell, *Modern History of the Kurds*, 59-60.

(42'inci) ve Mahmut (43'üncü) vardı. Siverek'te üslenmiş olan 44'üncü alay, Halil'in reis olduğu Karakeçi aşiretinden devşirilmişti. 45'inci alay, Reşit'in reis olduğu Kiki-Kikan aşiretinden devşirilmişti. Siverek'te üslenen 46'ıncı alay da liderliğini Yusuf Ağa'nın yaptığı Bucak aşiretindendi. 47'inci alay, Nusaybin yakınlarında yaşayan Bedevi Araplar olan Tay'dan devşirilmişti. Nihayet, Miran aşiretinden devşirilen 48'inci ve 49'uncu alayların başında Mustafa Paşa ve oğlu Abdülkerim Bey bulunuyordu.[18] Hakkâri Dağları'nda, Kürt alayları sadık Artuşi konfederasyonunun içinden oluşturulmuştu: 50'inci alay Hizanlı Hacı Bey, 56'ıncısı Şepefanlı Hasan Bey, 59'uncusu Pinyanişi aşiretinden (son Hakkâri emiri Nur-Allah'ın ilk kuşaktan torunları arasında bulunan) Hurşit Bey ve 60'ıncısı Şidanlı Ömer Bey tarafından yönetiliyordu.[19]

Normalde Sultan'a sadık kalan Hamidiye Alayları kuran aşiretler doğal olarak 1908 Jön-Türk Devrimi'ne karşı çıkmışlardı. Onu iktidarda tutmak için önemli çıkarları vardı. Sultan onlara silah, para, üstün bir statü vermiş ve kumandanlar eski emirlerinkini andıran bir yaşam tarzı yaşamaya başlamışlardı. Bu liderlerden bazıları, yeni meşrutiyet rejiminde kalmak istememiş ve İran'da özerk Maku'ya bağlı Hanate'de sürgün yaşamayı seçmiş, burada sınır bölgelerinde eşkiyalık ederek geçimlerini sürdürmüşlerdi. Birçok mektepli subaydan oluşan Jön-Türk hareketi, askeri disiplin ve normal emir komuta zinciri dışında kalan düzensiz süvari birlikleri düşününe oldum olası karşı çıkmıştı. Bu nedenle, kendi aşiretinden devşirilmiş olan üç alayla bir isyan girişimi başlatan Milli aşireti lideri İbrahim Paşa, bu sefer sırasında ölmüştü.

Kürtlerin yeni meşrutiyet rejimine karşı tutumu sertleşmeye başlamıştı. Hamidiye Alayları'nın sayısının azaltılacağı ve doğrudan askeri kontrol altına alınacakları sözleri, Jön-Türkleri bu durumdan etkilenecek olan aşiretlerin gözünden düşürmüştü. Aynı zamanda, bağımsızlık peşinde koşan, geleneksel Sultan karşıtı

[18] Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal *Mardin. Aşiret-Cemaat- Devlet* (2000), 318.

[19] R. I. Temnen, *Otchet'o poezdke v sandzhak Khekkiari, Vanskago vilaiet v 1906 gody* [1906'da Van vilayeti, Hakkâri sancağı gezisi raporu] (1910), 147–50.

Kürt liderler de Jön-Türk politikalarına oldukça soğuk bakıyorlardı. Buna karşılık, Pan-Kürt milliyetçiliğine sarılan bu liderler, Türkiye ve İran Kürdistanı'ndaki çeşitli aşiretlerle birlikte hareket etmeye çalışmışlardı.[20] Yavaş yavaş gelişen muhalefet, Emin Ali Bedir-Han, 1908'de kurulan *Kürdistan Te'ali ve Terakki Cemiyeti* adlı siyasi partinin kurucu üyelerindendi. Mithat Bedir-Han, 1889'da Kahire'de *Kürdistan* gazetesini yayınlamaya başlamış, Abdurrahman Bedir-Han ve Süreyya Bedir-Han bu gazetenin editörlüğünü üstlenmişti.[21] 1911'de bütün Kürdistan'da "Bu vatan, bizim vatanımız" anlamına gelen *Ev xulli — xulliya ma e* sloganını şiar edinen bir siyasi hareket başlatılmıştı. Geleneksel liderler, özerklik ve yönetime muhalefet çağrısı yapan Kürt milliyetçi hareketine katılmıştı. Liderlik iddiasında bulunan birçok kişi Ruslar'la gizlice flört etmeye başlamıştı. Bunların arasında, Botan'dan kuzenler Hüseyin ve 'Abdülrezzak Bedir-Han, Nehri'den Şeyh Taha ve Barzan'dan Şeyh 'Abdul-Salam da vardı. Rusya, Asurlar'ın Mar Şam'un'u ve bazı Yezidi liderlerle de ilişkiye geçmişti. Rusya'nın Kürtlere özerklik kazanmaları için yardım sözü vermesi, Osmanlıları da benzer taahhütlerde bulunmaya zorlamıştı. Bu oyunda, Kürt milliyetçiler hangi tarafın verdiği sözleri yerine getireceğini düşünüyorlarsa, kâh Ruslar'ın kâh Osmanlılar'ın tarafına geçiyorlardı.[22]

Savaş ağaları Enver, Talat ve Cemal Paşa üçlüsünün diktatörlüğüne yol açan 23 Ocak 1913 Bab-ı Ali askeri darbesinden sonra, olaylar doruğa çıktı. Son zamanlarda, Arnavutlar'ın kendi Müslüman devletlerini kurma başarısından esinlenen Kürt siyasi liderler, benzer bir başarı elde etmek için ortak bir girişim başlattılar. Kısa bir süre içinde, Bitlis ili ve çevresinde, Bedir-Han'ın torunlarının katıldığı, Van Gölü'nün kuzeyinde Haydaranlı Kürtleri'nin lideri Hüseyin'in başını çektiği ve Irak içlerinde Şeyh Sa'id Barzani'nin yönetiminde ciddi Kürt isyanları patlak verdi. 1913 ilkbaharında, merkezi Cizre, Midyat ve Hasankeyf kazaları olan yeni bir ayaklanmaya Süryaniler'in belli ölçülerde

[20] M. S. Lazarev, *Kurdistan i kurdskaya problema* (1964), 155.

[21] "The Azizan," 250; McDowell, *Modern History of the Kurds*, 90-95.

[22] Lazarev, *Kurdistan*, 5-6. Bölümler, s. 139–250.

katıldığı görüldü. 1914 Mart'ında, Bitlis vilayetinde Kürtlerin kitlesel ayaklanmasıyla, vilayet merkezi kuşatıldı. Bu ayaklanmaları bastırmak için, Osmanlılar kalabalık ordular sevk etmek zorunda kaldılar ve 7 Mayıs 1914'te on iki lider Bitlis'te idam edildi.[23]

Kürt milliyetçiliğinin tırmanışına tanık olan Jön-Türk yönetimi, düzensiz Kürt süvarilerine karşı eski retçi tutumunu değiştirdi. İran'a sürgüne giden eski alay reisleri artık dönebileceklerdi. Aşiret Hafif Süvari Alayları adıyla yeni birlikler oluşturuldu. Bazı Kürt ağalar ve oğullarının yönetime sadakatini sağlamak için, bu kişiler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel şubelerinde görevlendirildiler. Bu durum Kürtlerin muhalif milliyetçiler ve sadık rejim yandaşları olarak bölünmesini başardı.[24] I. Dünya Savaşı başladığı sırada, birçok Kürt lider sürgünde, kaçak ya da hapisteydi. Osmanlılar'ın aşırı kaygılı davranışı nedeniyle çok sayıda Kürt isyanı olduğu ya da Kürt askerlerin toplu olarak Rus tarafına kaçtığına dair haberler alınıyordu.[25] Bağımsızlık mücadelesine Ruslar'ın yardım edeceği hayalleri, Abdülrezzak'ı savaş boyunca Ruslar'la ittifaka itmiş, kendisi ve bazı akrabaları geçici valiler olarak hizmet ederek, Rus işgal güçleriyle işbirliği yapmışlardı. Temmuz 1915'te Abdülrezzak, Kürt ve Ermeni gönüllülerle birlikte, Bitlis vilayetindeki ana üssüne doğru ilerleyişe geçmiş ve burada ömrü kısa olan bir isyan başlatmıştı.[26]

[23] Lazarev, *Kurdistan*, 210-15; McDowell, *Modern History of the Kurds*, 100-101; Bergfeld to Bethmann Hollweg 21 Haziran 1913, *Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei* (1913-1919), ed. Vardges Mikaelyan (2004), 46 içinde.

[24] McDowell, *History of the Kurds*, 99.

[25] Cevdet'ten Dahiliye Nazırı'na 17/30 Kasım 1914; Belge no. 1996 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* cilt. 32, no. 83 (Mart 1983); Kazım'dan Harbiye Nezareti'ne 21/22 Kasım1914 belge no. 1813 a.g.e. cilt. 31, no. 81 (1982).

[26] Mahmut Kamil'den Enver'e 22 Temmuz, 1915 belge no. 2012 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* cilt. 43, no. 85 (Ekim 1983); Holstein'den Deutsche Botschaft'a 28 Temmuz 1915 Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914 1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), 114 içinde.

ERMENİ SORUNU

Modernleşme yönünde önemli adımlar olmakla birlikte, 1830'larda başlayan Tanzimat reformları genellikle etkisiz kalmış ve büyük hayal kırıklığına neden olmuştu. Kentlerdeki Hıristiyan seçkinlerin durumunda bazı düzelmeler olmuş olabilir, ama yüz binlerce çiftçi için eşitlik umutlarının artması dışında, çok az değişiklik olmuştu. Doğu Anadolu'da bu kişiler artan bir güvensizlik ortamında yaşıyorlardı. Aniden, Hıristiyan azınlıkların durumu Avrupalı diplomatik misyonların üzerinde odaklandıkları bir konu haline geldi.

1877 ve 1878'de ('93 Harbi) Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu yeniden savaşa tutuşmuştu. Bu kez savaş kaçınılmaz bir hal çaresi gibi ortaya çıkmıştı çünkü Rusya ayrılıp kendi devletlerini kurmak isteyen Balkanlar'daki Ortodoks Hıristiyanların lehine duruma müdahale etmişti. Osmanlılar bu savaşta kesin bir yenilgiye uğradığından, Rusya San Stefano'da çok ağır bir barış anlaşmasını dikte etmişti. Bu anlaşmaya göre, Türkler sadece Balkanlar'daki topraklarının büyük bölümünden değil, ama kuzeydoğu Anadolu'daki bazı Ermeni vilayetlerinden de geri çekilmek zorunda kalmıştı. Şaşkınlığa kapılan diğer Büyük Güçler, Berlin'de temelde Ruslar'ın kazanımlarını sınırlandırma amacı güden yeni bir uluslararası barış konferansı topladılar. Davetsiz bir Ermeni delegasyonunun, konferansa taraf güçlerden biri olarak kabul edilmeyip, Berlin Barış Konferansı'na katılmasına izin verilmemiş olmakla birlikte, nihai antlaşmaya Ermenilere azınlık statüsü veren bir madde eklenmişti. 61. Madde, Sultan'ı Ermenilerin koşullarını düzeltecek reformlar yapmaya, Çerkez ve Kürt saldırılarına karşı onları korumaya çağırıyordu. Madde'de, Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı doğu bölgelerde bu reformların etkisinin gözlemlenmesini de öngörüyordu. Ermeniler kendilerine danışılmadan hazırlanan bu maddeyi protesto ettiler; madde Ermeni Sorunu'nu gelecek kuşakları da uğraştıracak bir uluslararası kaygıya dönüştürüyordu zira. Aynı zamanda, bu, Gayri-Müslimlere eşitlik sağlayan reformları yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalama planları olarak gören Müslüman kamuoyunda bir tepki yaratmıştı.

Ermeni Sorunu'nun diplomatik yolla çözümünde bir adım olarak, altı vilayet uluslararası hukuk uyarınca "altı Ermeni vilayeti" olarak belirlenmişti. Reformların yapılacağı bu bölge Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamuret-ül-'Aziz (Harput), Sivas ve Van vilayetlerinden oluşuyordu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Ermeniler bu vilayetlerde yaşamıyordu; İmparatorluğa dağılmış büyük kentlerde, Trabzon ve Kilikya'da yoğun Ermeni yerleşimleri vardı. Reformların yapılması öngörülen bu topraklarda, Bitlis, Diyarbakır ve Van vilayetlerinde yoğunlaşan çok sayıda Süryani ve Asur Hıristiyanları da etkilenecekti. Temel amaç, Lübnan'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki iç savaştan hemen sonra yaşama geçirilmiş olan çizgi temelinde, bu vilayetlerde ortak bir Müslüman ve Hıristiyan yönetimini sağlamaktı. Ne var ki, belirlenen bu vilayetlerin hiçbirinde Lübnan'daki ortak yönetim modelinin yaşama geçirme çabaları görülmemişti.

Büyük Güçler, 61. Madde'den Ermeni vilayetlerindeki reform sürecine müdahale edebilecekleri yorumunu çıkarmışlardı. Bu nedenle, Mezopotamya'nın büyük kentlerinde yabancı ülkelerin konsolosluklar ve konsolos yardımcılıkları kurulacaktı. Bütün bölgede Amerikan, Britanya, Fransız, Alman, İtalyan ve Rus konsolosluk temsilcileri etkinliğe başladı. Bu diplomatlar raporlarında Gayri-Müslimler'in haklarının çiğnenmesinden söz ediyor ve ülkelerine Hıristiyanların yaşadıkları zorlukları rapor ediyorlardı. Böylece "Ermeni Sorunu" konusu bütün dünyada dış politikanın temel tartışma konuları arasına girdi.

Berlin Konferansı'ndan sonra, reformların ritmi duraklayınca, gözlemciler temel engel olarak Sultan II. Abdülhamit'in (1876-1909) şahsi yönetimini gösterdiler. Önceden, son zamanlarda kurulan Meclisi Mebusan'ı feshetti ve yeni Anayasa'yı askıya aldı. İlk oturumunu 1876-77'de yapan Meclisi Mebusan'da, 115 milletvekili vardı: Hemen hemen oransal bir temsili gösteren 67 Müslüman ve 48 Gayri-Müslim bulunuyordu. Abdülhamit'in gerici önlemleri 1908 Jön-Türk Devrimi'nde yeniden canlanacak umut verici reform çizgisini sona erdirdi. Bununla birlikte, dinleri ne olursa olsun, tüm Osmanlı uyruğu arasında resmi eşitlik söylemi söz konusuydu ve artık yıpranmış *himaye türü* anti-Hıristiyan ayrımcılığın kalıntılarıyla savaşıldığı söyleniyordu. Konstantino-

pel'de ve bazı diğer kentlerde, Gayri-Müslimler merkezi yönetime ve yüksek eğitim gerektiren görevlere getiriliyordu.[27] Gerçekteyse, büyük kentler dışında ilerlemenin yavaşlığı, kendi ayrılıkçı siyasi hareketlerini örgütlemeye başlayan Ermeniler arasında özellikle rahatsızlık yaratıyordu. Osmanlılar'ın katılığı nedeniyle, bu Ermeni milliyetçilerin bir bölümü devrimci düşüncelerin çekiciliğine kapılmıştı. Ortaya çıkan bazı siyasi örgütler arasında, en önemlileri 1887'de kurulan sosyalist Hınçak (Çan) Partisi ve 1890'da kurulan *Taşnak-tsutiyun'dı* (genellikle kısa adı Taşnak Ermeni Devrimci Federasyonu). İlerlemenin yavaşlığının getirdiği umutsuzluk nedeniyle, 1896 Ağustos'unda İstanbul'daki Osmanlı Bankası binasını basan küçük bir grup Ermeni, etrafa bombalar atmaya başladılar. Bunun halkta yarattığı tepki üzerine, Ermenilerin dükkânları ve evleri yağmalandı ve Ermeniler öldürüldü. 1908 Jön-Türk Devrimi'nin Anayasa'yı yeniden yürürlüğe koymasına kadar, Taşnaklar gizli etkinlik gösterdiler, gerilla savaşçıları eğittiler ve gelecek bir devrimci durum için silah yığınağı yaptılar. Ama kendilerine benzeyen devrimci bir gizli örgütlenme olan Jön-Türklerle de işbirliğini sürdürüyorlardı.

Jön-Türk hareketi Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konması, dinin öneminin azaltılması ve kurumlarda reform yönünde ajitasyon yapıyordu. Jön-Türk hareketinin birçok kurucusu, Avrupa eğitimi almış ve Batılı bir yaşam süren askeri ve sivil görevlilerdi. Birçoğu etnik Türk kimliği taşımamakla ve Anadolu doğumlu olmamakla birlikte, ortak bir Türk kimliği düşü görüyor ve Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğu görüşünü savunuyorlardı. Jön-Türkler, Yahudi ve Ermenilerle etnik ve dini engeller dışında temas arayışı içindeydiler. Jön-Türk hareketi içinden militan bir kanat olarak doğan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), aynı biçimde militan Taşnak partisiyle ilişki peşinde koşuyor ve sağlam bir Türk—Ermeni dostluğunun gelişmesini istiyordu. 1908 devriminden sonra, parlamenter bir demokratik partiye dönüşen Taşnaklar, Meclisi Mebusan'da seçilmiş üyeleriyle temsil ediliyordu.

[27] Carter Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy" (1983).

1912'de seçilen yeni Meclisi Mebusan'da, ikisi İTC, üçü Taşnak partisine bağlı, diğerleri bağımsız olan dokuz Ermeni de yer alıyordu. Süryani, Kildani ya da Asur olan Meclisi Mebusan üyesi yoktu.[28] Bilindiği kadarıyla, savaştan önce bu son gruptan hiçbir siyasi parti örgütü yoktu, ama savaş deneyimi embriyon halindeki Asur siyasi partilerinin gelişmesinde itici rol oynamıştı.[29] Bunların arasından en çok dikkat çekeni demokratik cumhuriyetçi bir ideolojiye sahip olan *Xoyada Aturaya*'ydı (Asur Birliği). Bireysel çabalar arasında, Feridun (Freydun) Bet-Awraham'ın [Aturaya, 1891-1925] Tiflis'te *Naqoša* (Çan, 1915) dergisini ve Benyamin Arsanis'in [1882-1957] Urmiye'de *Xošawe d Dënxa*'yı [Doğu Düşünceleri, 1913-18] yayınlanmasından söz edebiliriz.[30] Bu hareketlere katılanlar daha çok İranlı Asurlar olduğundan, dolayısıyla onların etkinliklerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Süryaniler üzerinde büyük bir etkisi olmamıştı.

Ancak 1913 darbesiyle iktidarı mutlak olarak eline geçirdikten sonra, İTC kendisini nüfusu homojenleştirme ve planlı etnik temizlik yoluyla azınlıkları dağıtma düşününe kaptırdı. Türkiye'nin Birinci Balkan Savaşı'ndaki yenilgisinin arkasından, Ocak 1913'te kanlı bir askeri darbeyle iktidarı eline geçiren İTC, siyas rakiplerini tasfiye etti. Dâhiliye Nazırı Talât, 1914 sonrası Harbiye Nazırı Enver ve Bahriye Nazırı ve Suriye Genel Valisi Cemal'den oluşan bir diktatörlük iktidara geldi. Bu zaferin temel amacı Balkan Savaşları'nda yeni kaybedilmiş olan toprakların yeniden kazanılmasıydı. Rusya'nın girişimiyle, Doğu Anadolu'daki Hıristiyan halkların kötüleşen koşullarının uluslararası gözlem olanaklarının tartışılacağı bir uluslararası konferans toplandı. Konferansın sonucunda biri Hollandalı, biri Norveçli iki denetleyici atandı. Bu denetleyiciler I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, denetlemelerine henüz başlamışlardı. Perde arkasında, Talât etnil

[28] Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey: 1908-1913* (2000), 445-9.

[29] Yoab Benjamin, "Assyrian Journalism: a 140-Year Experience" (1993); Gabriele Yonan, *Journalismus bei den Assyrian: Ein Überblick von seine. Anfängen bis zur Gegenwart* (1985).

[30] Basile Nikitine, "Une petite nation victime de la guerre: les Chaldéens" (192.:, 614.

azınlıkları anayurtlarından tehcir ederek ve daha önce hiç yaşamadıkları bölgelere dağıtarak, nüfusu homojenleştirme planlarını hazırladı. Dolayısıyla, Kürtler, Ermeniler ve Araplar batı Anadolu'ya ve Boşnaklar, Çerkezler ve diğer Müslüman göçmenler doğu Anadolu'ya gönderilecekti. Hiçbir yerde bu etnik gruplar nüfusun yüzde 10'undan fazlasını oluşturmayacaktı ve yersiz yurtsuz kalan bu gruplar hızla Türk kültürüne asimile edilecek çünkü Türkçe onların tek ortak iletişim dili olacaktı. 1914 ilkbaharından başlayarak, Rumlar batı kıyılarının stratejik önem taşıyan bölümlerinden zorla tehcir edilmişlerdi.[31] Bu yüzden, Dünya Savaşı başladığında, ülkede birçok farklı etnik grubun kitlesel göçlerine tanık olunuyordu. Daha sonraki katliamlarda en büyük sorumluluk sahibi bazı yöneticiler, Rumlar'ın topraklarından sürülmesinde önceden deneyim kazanmışlardı.

KATLİAM MİRASI

1890'lardan beri, dünya Osmanlı Müslümanlar ve Hıristiyanları arasındaki çatışmaların kontrol dışına çıktığının farkındaydı. Yerel yetkililerin olaylara karıştıkları ve yönetimin pasif kaldığı kuşkuları artmıştı. 1895'te, İstanbul o zamana kadar Ermenilerin en büyük protesto gösterisine sahne olmuş ve gösteri kalabalık grupların saldırısına uğramıştı. Bu ayaklanmanın haberleri, başkent dışına da yayılırken, Hıristiyanlara yönelik bir yağma ve öldürme furyası bütün Anadolu'yu sardı. Bu şiddeti haklı göstermek için kullanılan bahane, ilk önce Ermenilerin Müslümanlara saldırmış olduğuydu.

Kısa bir süre içinde, isyanlar ve yağmalamalar Diyarbakır, Harput, Sivas, Urfa ve diğer kasaba ve ücra köylere kadar yayıldı. Diyarbakır vilayetindeki karışıklıklar 1895 sonbaharında ortaya çıkmış ve 1896'nın ilk aylarını da içine almıştı. 1895 Kasım'ında, Diyarbakır kentinde isyanlar ticaret merkezlerinin kundaklanmasıyla başlamıştı. Kalabalık özellikle büyük Ermeni topluluğuna saldırıyordu (bu topluluktan bin kişiyi öldürmüş ve tam iki bin dükkânı

[31] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-18)* (2001).

yakıp yıkmıştı) ama diğer Hıristiyan kesimler de saldırganca eylemlerden paylarını almışlardı. Fransız konsolos yardımcısı, büyükelçisine Ortodoks Süryaniler'in kayıplarını 150 ölü, 25 yağmalanan konut ve 200 yağmalanıp kundaklanan dükkân olarak bildirmişti. Süryani Katolik kayıpları, 3 ölü, 6 yağmalanan konut ve 30 yağmalanıp kundaklanan dükkândı. Kildani kayıpları ise 14 ölü, 58 yağmalanan konut ve 78 yağmalanıp kundaklanan dükkândı.[32] Bu isyanlar, doğrudan öldürme olaylarından çok, mülkiyete zarar vermeyi hedef aldıklarından, o günlerde Rus İmparatorluğu'nda çok sık görülen Yahudi pogromlarına benziyorlardı.

Hangi Osmanlı yetkililerinin Hamidiye katliamlarına katıldıklarına dair görüş ayrılıkları vardır. Bazı görevliler, polis ve askerler gerçekten de Hıristiyanların can ve mallarını korurken, bazıları bu saldırılara katılmıştı. 1895 Aralığında resmi bir Osmanlı soruşturma ekibi Diyarbakır'a geldi. Bu ekip, yerel Hıristiyan önde gelenlere bir açıklama yaparak, sultanın pozisyonuna işaret ediyor ve bizzat Sultan'ın suçu kurbanların üzerine attığı bir mesajını ilettiğini iddia ediyordu.

> *Zatı Şahaneleri adına, Ermenilerin şikâyetleri ve Padişahımızın vilayetlerin yöneticilerinin dileğiyle, Samsun, Sivas, Mamuret-ül Aziz ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun bazı yerlerinde görülen huzursuzlukları tetkik ettik. Diyarbakır'da yaşanmış olan ihlalleri ve arkasında yatanları inceledik. Bu durum bizi ziyadesiyle üzdü. Olup bitenlerin bazı dış güçlerin, en başta da İngiltere'nin entrikalarının sonucu olduğu besbelli. Bu güçler Ermenilerin aklını çelerek, yıkıcı düşünler aşılıyorlar. Kötü niyetlerini gerçekleştirmek için başkentte huzursuzluk çıkarıp, Babıâli'ye karşı düşmanlık beslediler. Bu Ermenilerin değil, ama daha çok ülkemizi yutmak isteyen İngilizler'in çıkarınadır. Sizin kutsal yapıtlarımızda yazıldığı gibi, "Sezar'a karşı gelen, Tanrı'ya karşı gelir;" onların sözlerine inanıp ta Padişahımızın ve Efendimiz İsa'nın iradesini çiğneyerek Payitahtı yıkmak için yola çıkanlar tehlikeli bir yolda ilerliyorlar. Devlet düşmanları,*

[32] Gustave Meyrier, *Les Massacres de Diarbekir. Correspondance diplomatique du Vice Consul de France 1894-1896* (2000), 134-[illegible].

imparatorluğumuzun himayesindeki halkının bir bölümü içinde huzursuzluk tohumları ekmiştir. Devlet bütün uyrukları için sadece huzur ve sükûnu korumak istemesine rağmen, bu hem devlete hem de gerek Müslüman gerekse Hıristiyan dini topluluklara zarar vermiştir. Ne var ki, tüm Gayri-Müslimler'in hakları vardır ve Şeriat ve Sünnet'in emrettiği gibi. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında hiç fark yoktur. Bunu Zatı Şahaneleri Sultanımız II. Abdülhamit Han'ın Hıristiyanları yüksek makamlara getirerek ve onur unvanları bahşederek gösterdiği lütuf da teyit etmektedir. Padişahımıza göre, Müslümanlar ve Hıristiyanlar eşittir. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında hiçbir fark yoktur. Burada söylediklerimizi doğrudan doğruya Zatı Şahaneleri'nden işittik.[13]

Bu alıntıdan anlaşılacağı gibi, yönetimin derdi failleri aramak yerine, yaşadıkları acılar nedeniyle suçu Hıristiyanların sırtına yıkmaktı. Hıristiyanlar kendilerine hiç yardımı dokunmayacak olan, ama dış güçlerin kışkırtmasıyla Osmanlı devletinin temellerine dinamit koyacak siyasi nitelikte talepler öne sürmekle suçlanıyorlardı. Yönetim, siyasi reform taleplerinin gereksiz olduğunu, çünkü Müslümanlar ve Gayri-Müslimler arasında kişisel eşitliğin zaten olduğunu öne sürüyordu. Belirttiğimiz gibi, bazı Gayri-Müslimler zaten yüksek devlet görevlerine getirilmişlerdi. Bu açıklamanın ne yağmalayan, yakıp yıkan ve öldüren asileri suçladığını ne de onları adalet önüne getirmeye söz verdiğini not edelim. Aynı zamanda, Sultan'ın o sırada Büyük Britanya'yı baş düşmanı ve Ermenilerin üzerinde en büyük etkiye sahip güç olarak gördüğünü de doğruluyor. Dış güçlerin maşası olma suçlamasında, bu dış güçler sürekli değişip duracaktı. I. Dünya Savaşı sırasında, Ermeniler ve Asurlar Ruslara yardım etmekle, Ermeni ve Kildaniler gibi çeşitli Süryani Katolik gruplar da Fransızlar'ın işbirlikçisi olmakla suçlanacaklardı.

Diyarbakır vilayetindeki karışıklıkların en yoğun yaşandığı yerler, vilayet merkezi ve yakın çevresiydi. Vilayetin bu kesiminde çok sayıda Ermeni yaşıyordu. Ne var ki, vilayetin güney

[13] Habib Jarweh'un el yazısı, Armalto'da yayınlandı, *Al-Qus'a*, 47.

kesiminde, çok az Ermeni vardı (ve burada yaşayan Ermeniler ağırlıklı olarak Katolik'ti). Yetkililerin isyanlar ve öldürme olaylarını kontrol altına alma çabaları bu bölgede yoğunlaşmıştı. Aynı zamanda, Hıristiyan komşularını koruyan yerel Müslümanlar da vardı. Kürtlerin saldırılarına karşı (Mardin yakınlarındaki) Za'faran manastırına sığınan Hıristiyanları Osmanlı askerleri korumuştu. Kalabalık gruplar halinde saldırıya geçen aşiret üyelerine karşı, topçu ateşi açan askerler, Mansuriye köyünü de aynı biçimde savunmuşlardı. Nusaybin'de, dükkânların yağmalandığı ve beş Hıristiyanın öldürüldüğü bir isyan başlamış, ama Arap Tay aşiretinin reisi kalabalığı dağıtmıştı. Midyat'ta, askerler Hıristiyan sakinlere yardım etmişti. Mardin'de, Mişkewiye ve Mendelkeniye adlı yerel Kürt aşiretleri Hıristiyanları korumuştu. Dolayısıyla, Diyarbakır vilayetinin bu yörelerinde yoğun olarak yaşayan Süryani Hıristiyan nüfus, Müslüman komşuları tarafından korunmuştu. Hıristiyanların ne ölçüde korundukları, yerel toplumla ne ölçüde bütünleştiklerine bağlıydı. Oysa ekonomik bakımdan daha gelişmiş olan Diyarbakır'da dini gruplar birbirlerinden ayrılmıştı ve ekonomik rekabet komşu dayanışmasının önüne geçmişti.

1915'te şiddet Doğu Hıristiyanları'nı yeniden tehdit ettiğinde, Diyarbakır vilayetindeki Süryaniler'in yetkililer tarafında Ermeni düşmanı olarak tanımlanan bir çatışmadan nispeten zarar görmeyecekleri umudu taşımalarından daha doğal bir şey yoktu. 1915'te Mardin sancağında yörenin Müslüman sivilleri ve Osmanlı yetkililerinin Hıristiyanları korumak için ciddi çabalar harcadıkları görülmüştü. Ne var ki, koşullar artık değişmişti ve bu görevliler yerlerinden alınmıştı. Artık askerler Hıristiyan nüfusu Kürtlerden korumak yerine, saldırılara katılıyorlardı. Koruma sağlayan Kürt reisler taraf değiştirmeye zorlanıyordu. Bu farklılığı yaratan, Jön-Türklerin iktidara gelişiyle, artık — sadece Ermenilerin değil— tüm Hıristiyanları yıkıcı unsurlar ve düşmanın işbirlikçileri olarak değerlendiren yeni milliyetçi Türk ideolojilerinin gelişmesiydi. Birçok bakımdan, bu kötüleşen Müslüman—Hıristiyan ilişkileri, Michael Mann'ın etnik temizliği modernleşme halindeki toplumların ilk demokratik deneyiminin parçası olduğunu öne süren teorisine uygun düşüyor.[34]

[34] Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (2005).

1895 ve 1896 katliamlarının sonucu olarak, Avrupa ülkeleri insani yardım etkinliklerini artırdılar. On binlerce Hıristiyan yetim, tüm doğu Anadolu'da açılan ve misyonerler, doktorlar ve hemşirelerin görev yaptıkları çocuk yuvaları, okullar ve hastanelere yerleştirildi. Doğal olarak, bu Avrupa'da Osmanlı Hıristiyanları'nın koşulları konusunda daha fazla bilgi artışı getirdi.

Coğrafi bakımdan sınırlı, ama gene de çok kanlı katliamlar, Kilikya'nın vilayet merkezi Adana'da gerçekleşti. Bu, Sultan Abdülhamit'in 1909'da iki haftalık iktidarı yeniden ele geçirme ve yeni meşruti yönetimi geçersiz kılma girişimi sırasında gerçekleşti. Kalabalıklar sultana desteklerini göstermek istiyorlardı. Bu katliam önemli, çünkü muhtemelen ilk kez Ermeniler ile diğer Doğu Hıristiyanları arasında hiçbir ayrım gözetilmemişti. 14 Nisan'da Adana'da karışıklıklar patlak verdi. O kasabada ve yakın çevresinde yerel kalabalıklar Ermenileri ve diğer Hıristiyanları hedef aldılar. Katliamların arkasında yatan tek siyasi neden, o sırada Jön-Türklerin Ermeni Taşnak Partisi'yle yakın ittifakı ve isyancıların sultana destek gösterisiydi.

Görünürde, isyanlar ve cinayetler diğer bölgelere sıçramamıştı. Olayın arkasından yayınlanan resmi bir raporda, Adana kentinde şu sayılar veriliyordu: 2.093 Ermeni, 133 Kildani, 418 Süryani Ortodoks ve 63 Süryani Katolik. Ne var ki, zamanın kaynakları bu sayıların gerçeği yansıtmadığında ve bütün vilayette 20.000 Hıristiyanın öldüğünü, kurbanlar arasında 850 Süryani ve 422 Kildani'nin de bulunduğuna değiniyorlardı.[35] Meclisi Mebusan Edirne (Adrianople) vekili Agob Babikyan, sonradan bir rapor sundu. Ona göre, Adana'daki olaylar eski anti-Hıristiyan politikada bir değişikliğe işaret ediyor, çünkü ilk kez sadece Ermeniler hedef alınmıyordu.

Abdülhamit rejiminde, kadınlar ve çocuklara merhamet edilir ve diğer milliyetlerden Hıristiyanlara, hatta Katolik Ermenilere ve Protestan Ermenilere bile saldırılmazdı. Ama Adana'da Hıristiyanlar arasında hiçbir ayrım gözetilmemişti. Arapça konuştuklarından, dilleri Ermenice'ye

[35] Raymond Kévorkian, "La Cilicia (1909-1921) des Massacres dAdana au Mandat Français" (1999), 100-101.

uzaktan yakından benzerlik göstermeyen Süryani Ortodoks ve Süryani Katolikler de öldürülmüştü: Adana kentinde ilki 400, ikincisi 65 kurban vermişti; Kildaniler'in kaybı 200 ve Rumlar'ınki [muhtemelen Melkitler kastediliyor] 100'dü.[36]

Abdülhamit'in karşı-devrimi sadece iki hafta içinde bastırıldı ve padişah tahttan indirilip, [*ç.n. Selanik'te Alatini Köşkü'ne*] iç sürgüne gönderildi. Yeni Sultan V. Mehmed (hükümdarlığı 1909–1918) göstermelik bir hükümdardı. Meşrutiyet yönetimi Adana'daki olayları soruşturduğunda, suçu eski despotik rejimin sırtına yıkmıştı. Birçok kişi yargılanmış ve kargaşa yaratma gerekçesiyle idam edilenler olmuştu. Babikyan, Ermeni olmayan Hıristiyanların da kurbanlar arasına katılmış olmasının, yeni bir gelişme ve Ermeni düşmanlığının genel bir anti-Hıristiyan duyguya dönüşerek tırmanış gösterdiğinin işareti olduğunu söylemişti. Süryani kurbanların sayısı çok az bile olsa ve hatta pogromlar tek vilayetle sınırlı bile kalsa, 1909 katliamları bir tutum değişikliğini simgeliyordu ve o andan itibaren milliyetçilerin hedef tahtasına sadece Ermeniler değil, tüm Hıristiyanlar konmuş bulunuyordu.

1915'te, 1895 ve 1909'un anıları hâlâ canlı olduğundan, birçok Hıristiyan katliamları ve etnik temizliği, 1915'te doruk noktasına tırmanan, yükseliş halindeki 20 yıllık bir eziyetin kesintisiz süreci olarak görür. Savaşın hemen başında ve özellikle 1915'ten itibaren, Hıristiyan nüfus yeni katliamların başlatılmasından korkuyordu. Liderleri sükûnet, provokasyonları görmezlikten gelmeyi ve her türlü zulme ses etmeden katlanmayı öğütlüyordu. Bazı Müslümanlar arasında eskisinden çok daha büyük boyutlu katliamların gerekli olduğu düşüncesi gitgide yerleşmişti. Sözgelimi, 1915 katliamlarının baş kışkırtıcıları arasından bulunan Meclisi Mebusan'da Diyarbakır milletvekili İTC üyesi Feyzi, 1895 pogromlarının mimarı olan belediye başkanı Arif Efendi'nin oğluydu.[37] İlk fırsatta, Büyük Güçler sultanı katliamları durdurmaya

[36] a.g.e., 167.

[37] Joseph Alichoran, "Un dominicain témoin du génocide de 1915" (2005), 314; Yves Ternon, "Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction" (2002), 113.

zorlamışlardı. Ama savaş sırasında durum farklıydı ve genel bir katliamın önkoşullarını yaratarak, askeri ve sivil yetkililer katillere serbestçe hareket edebilecekleri bir ortam sağlamışlardı.

BÜYÜK GÜÇLER

Kuşkusuz, Rusya bölgede Osmanlı kontrolüne en büyük tehditti. Çar I. Petro döneminden beri, bu ülke Kafkasya'ya doğru genişleyerek, genelde yerli Müslüman nüfusu yerinden ediyordu. 18. yüzyılda, 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'yla, Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodoks Hıristiyanların koruyucusu rolünü üstlenmişti. Ne var ki, Rusya'nın temel hırsı topraktı. 1801'de güney Kafkasya'daki Gürcistan'ı ilhak etti. Uzun vadeli hedeflerinden biri, denize bir çıkış kapısı bulmaktı.* [*ç.n. Önce Osmanlı, sonra NATO dönemi Türkiye siyasi ve diplomatik tarihine, bu jeopolitik bir "sıcak denizlere açılma" hedefi olarak sunulmuş, hatta ülkenin NATO'ya girmesine gerekçe yapılmıştır*] Başlıca alternatif boğazların ele geçirilmesiydi, ama bu diğer Büyük Güçler'in her çeşit muhalefetiyle karşılaşmıştı. İkinci bir alternatif ise etkisini Transkafkasya'dan daha güneye yayarak, Basra Körfezi'ne uzanmaktı.

Rusya, Osmanlılar ve İranlılar'la neredeyse sürekli savaş halindeydi ve bu durum genelde istilalara neden oluyordu. 1827'de Rus-İran savaşı oldu; 1828-29'da Rusya'nın Osmanlı kenti Erzurum'u geçici olarak işgal etmesiyle, Rus orduları geri çekildiğinde birçok Ermeni ve Asur de onları izledi. Bu gelenler Erivan ve Zakavkaz vilayetlerine yerleştirildiler. 19. yüzyılda, Erivan *gubernia*'sında yaşayan 1.250 Asur "göçmen" vardı.[38] 1855—56 Kırım Savaşı'nda, Doğu Anadolu'da yeni bir Rus istilası yaşandı. Ve 1878'de Osmanlılar Berlin Antlaşması'yla — birçok Ermeni'nin ve bazı Asurlar'ın yaşadığı — Kars, Ardahan ve Batum kentlerinden çekildiler. Bu fetihler sırasında, birçok Ermeni ve Asur Rusya'yı tanıdı ve mevsimlik işçi olarak çalışmak üzere bu ülkeye gitti.

[38] A. Arutinov', "K' antropologii aisorov" [Asurlar'ın Antropolojisi üzerine] (1902), 89.

Tarihsel olarak, Büyük Britanya Osmanlı İmparatorluğu'nun en güvenilir müttefiki olmuştu. Bu ülke, hiç duraksamadan Ruslar'ın yayılmasına karşı Osmanlıları desteklemişti. Ne var ki, Britanya'nın 1878'de Kıbrıs'ı ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesine kızan Abdülhamit, başka müttefikler aramaya başlayacaktı. Yeni dost büyük güç, bu sefer Sultan ordusunu modernize etmesine hemen yardıma koşan ve 1871'den beri tek devlet olarak birleşmiş olan Almanya'ydı. 1878'de, Bismarck Osmanlılar için daha elverişli barış koşulları sağlamak için Berlin Barış Konferansı'nı topladı. Önemli askeri yardım sağlayan Almanya, 1883'te General Colmar von der Goltz'u Konstantinopel'deki Harp Okulu'nun başına gönderdi; bu çok sayıda Alman askeri danışmanı ve malzemesinin ülkeye akmasına yol açtı. Almanların Ortadoğu'da ekonomik çıkarları vardı ve bu ekonomik hedefin en sembolik anıtı, I. Dünya Savaşı başladığı sırada hemen hemen tamamlanmış olan Berlin-Bağdat demiryoluydu. Alman diplomatlar, özellikle Dışişleri Bakanlığı Danışmanı Kiderlen-Wachter, Almanya'nın Türkiye'de siyasi ya da toprak emelleri değil, sadece ekonomik çıkarları olduğunu vurgulamaktan hoşlanırdı.[39] Bu, Alman pozisyonunu kendi toprak hayalleri konusunda hiç de çekingen davranmayan daha "emperyalist" büyük güçlerinkinin karşısına dikiyordu. Ekonomik ve siyasi çıkarlar arasında bir sınır çizmek, Türk hükümetleriyle birlikte çalışırken, Almanya için bir dezavantajdı. Abdülhamit saltanatında, Almanya kendisini "Sultan'ın dostu" olarak sunduğundan, Jön-Türk Devrimi'ne uyumda bir parça zorlanmıştı. En azından, başlangıçta Fransız eğilimli olan Jön-Türkler, Almanya'yı devrilen gerici rejimin başlıca yabancı destekleyicisi olarak görüyordu. Almanya ve Türkiye arasındaki ilişkiler zorunlu yavaş yavaş düzelmiş olmakla birlikte, Abdülhamit döneminin sıcaklığına ulaşılmamıştı. Dünya Savaşı sırasında, Almanya müttefikiyle ilişkilerinde sürtüşmeler yaşamıştı — zira Harbiye Nazırı Enver'le yapılan gizli bir anlaşmaya rağmen, aylarca Türkiye İttifak güçleri safında savaşa girmekte zorlanmıştı. Aynı zamanda, Türk liderler, Almanların anti-Hıristiyan

[39] Ernst Jäckh, *Kiderlen-Wächter der Staatsmann und Mensch: Briefwechsel und Nachlass* (1924), 2:214-29.

katliamlar ve tehcirlerden vazgeçmeleri için yaptığı baskıya da direnmişlerdi.

Alman ve Rus rekabeti Kürdistan'a da uzanmıştı ve iki ülke de yerel halk içinde destek sağlamak için bölgede ajanlarını etkinliğe geçirmişti. Bu güçlerden hiçbirinin büyük bir başarı elde ettiği görülmemişti, ama bu amaçla çok fazla zaman ve çaba harcamışlardı. Ruslar'ın stratejilerinden biri bölgedeki tüm potansiyel muhalefet güçleriyle ittifaka girmekti. Bu yüzden, Ermeni, Süryani ve Kürt siyasetçilerle birlik kurmaya çalıştılar, ama ön tartışmaların ötesine pek geçemediler.[40] Kürt milliyetçi hareketi içinde Abdülrezzak liderliğinde bir Rus yanlısı hizip ortaya çıktı ve kültürel ve siyasi ilişkilerin artmasıyla sonuçlandı. Ruslar çok büyük bir destek sağlayamadılar, çünkü çeşitli Kürt reislerin kendi yerel gündemleri vardı. 1913'te bir Rus istihbarat subayı, Kürtler, Türkler ve İranlılar arasında, Rusları kuzey İran'dan çıkarma amacı güden – kendi deyimiyle – bir "Kutsal İttifak"tan söz ediyordu.[41]

İDEOLOJİ

Avrupalı güçlerin gerisinde kaldığının farkında olan Osmanlı devletinin kurumlarında reform yapma girişimleri, Sultan II. Mahmut'un (1808–1839) egemenliği döneminde başladı. Yavaş yavaş gelişen askeri ve mali sorunlar, kendisine karşı gönderilen Osmanlı ordularını yenilgiye uğratan ve Suriye gibi kuzeydeki toprakları ele geçirmeyi başaran Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla doruğa ulaştı. *Tanzimat* reformları dönemi, ilk büyük fermanlardan, 1878'de Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkmasına kadar uzanıyordu. İlk reform olan 1839 Tanzimat Fermanı'nda ve 1856'da *Hatt-ı Hümayunu** [ç.n. *Islahat Fermanı*] ilke olarak, dinden bağımsız bir biçimde ülkenin tüm uyruklarına eşitlik getiriyordu. Bu, artık bir dini hoşgörü işareti olarak kabul edilemeyecek olan *himaye* statüsüyle ilgili, ayrımcı davranış kurallarını ortadan kaldırıyordu. Gayri-Müslimler, böylece Müs-

[40] Lazarev, *Kurdistan*, 235ff.

[41] A.g.e., 281-85.

lümanlarla aynı vergiyi ödeyecek ve aşağılayıcı gümrüklerden muaf tutulacaklar — ama aynı zamanda askere de alınacaklardı. Reformların amacı devlet kurumlarını sağlamlaştırıp, orduyu modernize ederek İmparatorluğu güçlendirmekti. Ama uyruklar vergi ödemek, devlet fermanlarına bağlılık ve askerlik görevlerini kusursuz yerine getirmekle yükümlüydüler.

Bu uyrukluk anlayışına Türkçe'de *Osmanlılık* deniliyordu; köklerine reform döneminde rastladığımız bir ideolojiydi bu. Bu düşünüş çizgisi, din ve etnisiteden bağımsız olarak, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan herkes için ortak bir çok-kültürlü uyrukluğu biçimlendirmeyi amaçlamıştı. Osmanlılık, Müslüman ve Gayri-Müslim demeden, Sultan'ın tüm uyrukları arasında eşitliği güçlendirme ve tüm uyrukları Osmanlı hanedanına ve tahtına gönüllü bağlama politikasıydı. Sultan'ı inanç farkı gözetmeden, tüm çocuklarıyla ilgilenen büyük bir ailenin babası olarak gösteriyordu. *Tanzimat* programı temelde laikti ve sonuçta dini liderler aracılığıyla yönetim anlamına gelen millet sistemi kaldırılmak zorundaydı. Bazı Müslümanlar, eğer Gayri-Müslimler eşit statü kazanırsa, çok şey kaybedip, çok az şey kazanacaklarını anladıklarından, reformlara tepkinin dini bir yönü vardı. Son tahlilde, reformlarla ilgili asıl problem, bunların şok tedavi ile getirilmemesi ve açıkça vaat edilen eşitliği yeterli bir hızla yaşama geçirememeyişiydi.

Büyük azınlık dinlerin özerk milletleri kabul edilmek zorundaydı. Eskiden liderlik dini hiyerarşinin elindeydi. Reformlar entelektüellere, zanaatçılara ve diğer din dışı kesimlere yönetim organlarında yer veriyordu. Sözgelimi, 1863'te Ermeniler ezici çoğunluğu din dışı kesimlerden gelen 140 üyeli bir meclis kurdular. Benzer gelişmeler din dışı kesimlerin Rum ve Yahudi milletleri içinde de güç sahibi olmasına neden oldu.[42] Bu reformlar ve siyasi bildiriler temelinde, kendilerini göstermeye başlayan Hıristiyan ve Yahudi gruplar, uzun süredir vaat edilen eşitlik ve sivil hakların verilmesi taleplerini yükselttiler.

Bu temeller ışığında, tüm uyruklara Meclisi Mebusan'da par-

[42] R. H. Davison, "*Tanzimat*" (1998), 204f.

lamenter temsil olanağı sunan bir Anayasa hazırlandı. Ne var ki, kamusal saydamlığın ve Gayri-Müslimler'in özgüveninin artışı, ani bir tepki doğurdu ve Sultan Abdülhamit Anayasa'yı askıya aldı. Artık siyasi ve sivil eşitlik havada kalmıştı. Bu özellikle Rum ve Ermeniler arasında siyasi hareketlere yol açtı. Aynı zamanda, Büyük Güçler'in eşitlik ve ayrımcılık gözetilmemesi gibi ilkelerin uygulanması için Türkiye üzerinde büyük baskılar yapması gibi bir sonuç da doğurdu. Gayri-Müslimler'in durumunu güvence altına almak için, çeşitli uluslararası planlar yapıldı ve bunların hemen hemen her zaman Osmanlılar'ın egemenlik hakkını ihlal etmesi, Müslüman kamuoyunu çok kızdırdı.

Gayri-Müslimler'in algılanan statü yükselmesi ve refahına karşı bir tepki gelişti. Önde gelen bir siyasi gazeteci ve dramatist/oyun yazarı, Namık Kemal (1840–1888), Tanzimat reformlarını eleştirdi. Ona göre, bu reformlar İmparatorluğun zayıflığını simgeliyordu, çünkü reformlar yabancıların baskısıyla ve Gayri-Müslim halkının işbirliğiyle yapılmıştı. Buna karşılık, Kemal *şeri'ata* dayanarak birlik yoluyla İmparatorluğun siyasi bütünlüğünün yenilenmesini öneriyordu. Sadece şeri'at adil ve eşitlikçi bir devletin temeli olarak hizmet edebilirdi; bu nedenle, bir anayasa İslami dini hukuku yeniden tesis etmek zorundaydı ve inanç farkı gözetilmeksizin tüm Osmanlılar, bu hukuka bağlı olmalıydılar.[43] Jön-Türklerin öncelleri olan Genç Osmanlılar, Tanzimat'ı son derece otokratik olmakla, yabancı hegemonyanın yaratılması ve sembolü olmakla eleştirmişlerdi.

Daha sonraki bir gelişme de Pan-İslamizm'di. Bu görüş Abdülhamit'in yönetimi sırasında egemen olmuştu. Balkanlar'daki Hıristiyan halkların ulusal kurtuluş hareketleri örgütleyip, kendi devletlerini kurmayı başardıkları bir süreçte, sürekli toprak kaybına tepki olarak gelişmişti bu ideoloji. Hıristiyan saldırganlığı olarak görülen bu olaylar sırasında, perişan Müslüman göçmenler dalgalar halinde Anadolu'ya akın etmişlerdi. Kuzeydoğu Anadolu'da, Ardahan, Batum ve Kars vilayetlerini ilhak etmiş olan Rusya'nın Ermenilerin yaşadığı tüm toprakları yutma emeli

[43] Joseph G. Rahme, "Namik Kemal's Constitutional Ottomanism and Non-Muslims" (1999), 31-32.

beslediğine inanılıyordu. Hıristiyanları koruma kisvesine bürünen emperyalist yayılmacılıktan kaygılanan Müslümanlar dinlerine sımsıkı sarılmışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu halklarının büyük bölümünü birleştirebilecek olan şey, İslam inancıydı. Bu nedenle, Türkler, Arnavutlar, Araplar ve Kürtlerin devlete Osmanlılık'tan daha çok güç katacak ortak bir kimlik kazandırabileceğine inanılıyordu. Pan-İslamizm'e payanda oluşturan bir faktör de Sultan'ın siyasi otoritesinden ayrı ve daha büyük bir dini otoriteye sahip gerçek bir Halife olduğuna daha çok vurgu yapılmasıydı.[44] Pan-İslamizm dini kutuplaşmayı siyasi yaşama sokmuştu.

Türkçülük ve Pan-Türkizm, Turan adı verilen Türkçe konuşan daha büyük bir ulus düşüncesiyle, Ortaasya'da kökleri olan gruplar içinde gelişti.[45] Gerçekte etkili ilk Türkçü ideolog, orta Rusya doğumlu Yusuf Akçura'ydı. 1904'te, İslamcılık ile Türkçülüğü karşılaştırdığı "Üç Tip Siyaset" adlı etkili bir makale yayınladı. İslamcılığın başarısızlığa mahkûm olduğunu ve sadece Türkçülüğün siyasi başarı şansına sahip olduğunu öne sürüyordu.[46] Bu görüş Osmanlı İmparatorluğu'na Kafkasya, Kırım ve Ortaasya'da yaşayan etnik Türk halkları Ruslar'ın yönetiminden kurtarma çağrısı yapıyordu. İçinde Azeriler, Çeçenler, Çerkezler, Tatarlar, Türkmenler'in ve başka birçok topluluğun da bulunacağı büyük bir Türkî etnik devlet kurma vaadinde bulunuyordu. Bu görüşü tersinden okursak, İmparatorlukta yaşayan ama Türk olmayan Arnavutlar, Araplar ve Kürtler gibi önemli Müslüman grupları dışlıyordu. 1913'te bağımsızlıklarını kazanmak için savaşan Arnavutlar ve Kürtler arasında ayrılıkçı milliyetçiliğin gelişmesi karşısında Pan-Türkizm tek gerçekleştirilebilir politika gibi ortaya çıkarken, Pan-İslamizm de etkisini sürdürüyordu. Savaş zamanı diktatörleri arasında, Enver Paşa bu düşünün yayılmacı versiyonuna özellikle ilgi duyuyordu ve defalarca ordunun Kafkasya'ya ilerlemesini emretmişti.

[44] M. E. Yapp, *The Making of the Modern Near East* 1792-1923 (1987), 181-82.

[45] Jacob Landau, *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation* (1995).

[46] Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (1998), 133-3[illegible]

Uluslararası düzeyde, Pan-Türkist eylemciler, İran ve Rusya gibi ülkelerde Türk dilleri konuşan halklar arasına ajanlar göndermişlerdi. Aynı zamanda, çok sayıda edebiyat ve gazetecilik çalışması da yapmışlardı. Birçok Çerkez, tehcirleri, infazları ve katliamları örgütlemiş olan *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın ajanları olarak görevlendirilmişti. Bu etkinliklerin asıl hedefi, Türk dilleri konuşan birçok etnik azınlığın yaşadığı Rusya ile Azeriler ve Afşar gibi Türkî halkların yaşadığı İran'dı. İç siyasette, Türkçülük, Osmanlılığa dayanan geleneksel çok-kültürlü çoğulculuğu terk etmek ve tek dil Türkçe ve tek din İslam biçiminde ortak bir tasarımı dayatmak anlamına geliyordu. Dâhiliye Nazırı Talât, daha küçük bir ulus — Anadolu ile sınırlı bir Türk anavatanı — yaratma yanlısıydı ve nüfus yeniden iskân planlarını bunu düşünerek hazırlamıştı.[47]

I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı liderleri propaganda savaşında Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm arasında gidip geliyorlardı. İTF'nin İran'daki başlıca örgütçüsü Ömer Naci Bey, inançlı bir Pan-Türkist'ti. İran'da ajitasyon yaparken, İranlılara ve Kürtlere Pan-İslamizm'i vazederken, yerel Azeri ve Afşarlara Türkî dayanışmadan söz ediyordu.[48] Almanya'nın desteğiyle, Halife olarak hareket eden Sultan, Şeyh-ül-İslam'la birlikte, düşmana karşı cihad ilan etti. Bu yerel ve yetkisiz bir cihad ilan eden fetvadan çok, resmi bir cihat ilanıydı. Amacı Rusya'daki ve Fransız ve İngiliz sömürgelerindeki Müslümanları "Tunus ve Cezayir'den, Mısır'dan Hindistan'a, İran'dan Kafkasya'ya ve daha uzaktaki Buhara ve Afganistan'a kadar" isyana teşvik etmekti. Aynı zamanda, Almanya da kendisini hiçbir zaman bir İslam toprağını fethetmemiş bir ülke olarak, Müslümanların dostu olarak tanıtıyordu. Almanya'nın önde gelen Türkiye uzmanı ve başlıca savaş yanlıları arasındaki Ernst Jäckh "Bu Pan-İslamist gayretle, Türkiye'nin askeri ilerleyişi Rusya ve İngiltere'yi hedef alır" diye yazmıştı. "Eğer Türkler Mısır'ı ve bu ülkeyle birlikte Süveyş Kanalı'nı ele geçirebilirlerse, bu Britanya İmparatorluğu'nun belkemiğini kırar" Ne var ki, "İngiltere'ye karşı, Rusya'ya karşı ve Fransa'ya

[47] Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-18)* (2001).

[48] Fethi Tevetoğlu · *Ömer Naci* (1987), 88-89, 93.

karşı savaşı Türkler kazanmalı... Türkiye ölüm kalım savaşı veriyor."[49] Birçok Osmanlı için ölüm kalım savaşı, Alman müttefikinin gözünde bile bir zorunluluk haline gelen İslami değerlerin yeniden canlandırılması gereğiyle birleşmişti. Bu, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Gayri-Müslimler için ölümcül çözüm sahnesinin hazırlanmasıydı.

[49] Ernst Jäckh, *Die deutsch-turkische Waffenbrüderschaft* (1915), 25-26.

3 • ÖLÜMCÜL ÇÖZÜME GİDEN YOL

Bu yapının gelecek bölümlerinde anlatılacak olan acılara askeri zorunluluğun yol açtığı söyleniyordu. Bu nedenle, Kafkasya cephesinde harekâtlar, tehcir kararnamelerinin kökenleri ve uluslararası yansımaları hakkında kısa bir açıklamayla başlamalıyız.

20. yüzyılın başında, militarizm Avrupa'da neredeyse tartışılmazdı. Hemen hemen herkesin beklediği toplu savaş için devasa ordular hazırlanıyordu. Stratejisyenlere göre, savaşlar düşmanın askeri kaynaklarının tamamen imha edilmesiyle kazanılırdı. Bu yüzden, savaş sınırsızdı ve düşmanın potansiyel gücünü azaltabilecek olan her türlü eylem akıllıca atılmış tedbirli adımlar olarak görülürdü. Ne var ki, savaşın hemen başında, eğer yanlış etnik ya da dini gruba aitlerse, siviller "askeri zorunluluğun hedefi" haline getirilirlerdi. Savaşta hükümetler için, askeri zorunluluğun kendisi genelkurmayın önemli saydığı her şeyi içine alan her tarafa çekilebilecek bir deyime dönüşmüştü. İktidardaki siyasetçiler içinse, bu politik ya da hukuki değerlerin risk altında görüldüğü her zaman ve her yerde kullanılabilecek bir koz haline getirilmişti.[1]

---

[1] Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (2005).

KAFKASYA'DA SAVAŞ HAZIRLIKLARI

Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nu adeta I. Dünya Savaşı'na sürüklemişti.[2] Savaşa girmeme yanlısı muhalefet yaygındı ve hükümette sadece Alman yanlısı Harbiye Nazırı Enver Paşa savaşa girmeye hevesli görünüyordu. Türkiye, ard arda verdiği üç savaşta — Libya'da İtalya'ya karşı (1911–12) ve iki Balkan savaşı (1912–13) — yenildikten sonra, tükenmiş bir haldeydi. Ulusal borçlar astronomik boyutlara varmıştı; demiryolu ağı çok kısaydı ve büyük tantanalarla ilan edilen Bağdat demiryolunun birçok hattı yıllardır tamamlanmayı bekliyordu. Silah sanayi yetersizdi ve üç kez yenilmiş ordu, imparatorluğun geniş sınırlarını savunmak için dağınık bir biçimde konuşlanmıştı. Acil savaş hedefleri olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtemelen yaralarını sarmak ve ordusunu yeniden yapılandırmak için zamana ihtiyacı vardı. Balkan Savaşı'ndan sonra, birçok yüksek rütbeli subay istifaya zorlanmış, yerlerine getirilen genç ve deneyimsiz subaylar emir komutayı üstlenmişlerdi. Tüm bu ve benzeri nedenlerle, Üçlü İtilaf güçleri (Britanya, Fransa ve Rusya), Türkiye'den verdiği tarafsızlık garantilerine uygun hareket etmesini bekliyordu.

Almanya, Türkiye'nin Ruslara karşı Kafkasya cephesini açmak suretiyle, orta Avrupa'da Almanya'ya karşı kullanılabilecek tümenleri burada tutmasına ihtiyaç duyuluyordu. Ayrıca, Süveyş Kanalı trafiği kesilirse, Britanya ciddi olarak zayıflatılabilirdi. Hatta Almanya, İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı istila etmeyi bile düşünmüştü ama bunu gerçekleştirmek için Osmanlı topraklarında kök salması gerekiyordu. Savaşın başından beri, Almanya Osmanlı hükümetini savaşa katılmaya çağırıyordu; kabinenin sağlıklı bilgisi olmadan, Enver ile Alman Sefiri Baron von Wangenheim, 2 Ağustos 1914'te gizli bir ittifak antlaşması imzaladı.

---

(2) Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918* (1968); Frank Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance* (1970); Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Kısım 1: *Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–1917* (1975).

Sadrazam Sait Halim Paşa antlaşmayı öğrendiğinde, Almanya'dan bazı tavizler koparmayı denedi. Başlıca sorunlar, yabancı ülke yurttaşlarına ayrıcalık getiren uluslararası anlaşmaların (yani, kapitülasyonların) kaldırılması, Yunanistan'ın Ege Denizi'ndeki bazı adaları geri vermesi, Almanya'nın Türkiye'nin kuzeybatı İran'da Türkçe konuşulan ve Sünni Kürtlerin yaşadığı yerlerdeki uzun süreli hak iddiasını desteklemesi, savaş tazminatlarıydı ve vb. Osmanlı hükümetinin savaşa katılma konusundaki çekingenlikleri hâlâ sürüyordu. Ne var ki, Almanya ile yapılmış olan bir gizli ittifakın varlığından haberdar olan İtilaf güçleri. Ortadoğu'da muhtemel savaş için alelacele planlar hazırlamaya başlamışlardı. Diğer hükümet üyelerine haber vermeden, Enver ve Alman askeri danışmanlar birlikte, önce Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesini sağlamak için Rusya'ya karşı kışkırtmalara giriştiler. Bu kışkırtmanın en iyi bilinen örneği, Ekim sonunda Alman Donanması Akdeniz Filosu'na ait olan ama Osmanlı bayrağı taşıyan zırhlıların* (*ç.n Goben ve Breslau, ya da Türk donanmasına katıldıktan sonraki adlarıyla Yavuz ve Midilli*) Odesa ve bazı Kırım limanlarını top ateşine tutmasıydı. Bu olaydan hemen sonra, 2 Kasım 1914'te Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Türk-İran sınırında, Hıristiyan köylerine yönelik askerlerin yönetiminde gerçekleştirilen eziyetler gibi, nispeten karanlıkta kalan başka kışkırtmalar da olmuştu.

Türklerin *seferberlik* dediği genel seferberlik 1914 Ağustos'unun ilk günlerinde başladı. Seferberliğin başlamasıyla, Hıristiyanlara yönelik mezalime dair birçok örnek dilden dile aktarılması bir oldu, çünkü köylerde erkek nüfus askere alınmış ve çok azı geri dönebilmişti. Belirli yaş grupları içinde kalan tüm erkekler askerlik şubelerine kayıt olmak zorundaydılar. Askerler dini inançlarına göre ayrı birliklere yerleştiriliyordu. 20- 45 yaş arasındaki Hıristiyan tertipler düzenli orduya alınmıştı. 15–20 ve 45–60 arasındaki erkeklerse donatım ve malzeme taşıtılmak amacıyla, silahsız amele gönderilmişlerdi. Çoğu demiryolu istasyonu Rusya sınırına birkaç haftalık yürüyüş mesafesindeydi ve malzeme kötü

yollardan kalelere taşınmak zorundaydı. Birçok bölgede, yollar o kadar kötüydü ki tekerlekli araçlar kullanılması mümkün olamazdı. Dolayısıyla amele taburlarına duyulan ihtiyaç çok fazlaydı. Aynı zamanda, amele taburları istihkâmlarda, hendek kazmada, yol onarımlarında, yol inşaatlarında ve hasatta da çalışıyorlardı. Seferberlik zalimce koşullarda gerçekleştiriliyor ve firarları önlemek için, tertipler zaman zaman birbirine zincirleniyordu.[3] Midyat'ın Rhawi ailesinden 20 genç erkek askere alınmış ve içlerinden biri Ruslara kaçmışken, sadece iki-üçü sağ salim geri dönmüştü.[4] Tertiplerden biri acemi eğitim merkezine gelmeden önce, tertiplerin nasıl öldürüldüklerine tanık olmuştu:

> *1914'de, Türk ordusu seferberlikte beni de askere aldı. Subaylar boyumun çok kısa olduğunu görünce, beni bir kenara atıp, unuttular. Ancak diğerlerinin yolda nasıl öldürüldüğüne tanık oldum.*[5]

Düzenli ordu dışında, Osmanlılar Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulan ve adı yeni değişmesine rağmen, hâlâ daha *Hamidiye* alayları olarak bilinen düzensiz Kürt süvarilerine de başvurmuşlardı. Bunlar bazı sadık aşiretlerden devşirilmişti ve her birinin başında aşiret reisi vardı. Rus ordusundaki Kazaklar örnek alınarak oluşturulmuştu bu alaylar. 1910'da alaylar reforma tabi tutulmuş, Hafif İhtiyat Süvari Alayları adını almış ve Erzurum'da üslenen Üçüncü Ordu'nun komutasına alınmışlardı. Kötü eğitim görmüş düzensiz birlikler olarak, Balkan savaşından beri, düşman karşısında güvenilmez ve sefer dışında da disiplinsiz olduklarından, askeri bakımdan kötü bir şöhrete sahiplerdi. Ayrıca, Osmanlılar tüm Kürt aşiretlerine cepheye gönüllüler göndermeleri için genel bir çağrıda bulunmuş; birçok aşiret çağrıya yanıt vermiş ve bunların çoğu Van vilayetine yerleştirilmişlerdi.

---

[3] Rume Lahdo-Antar, yapılan röportaj Temmuz 1993 (Ek 1, no. 3).

[4] Yawsef Babo-Rhawi, yapılan röportaj Haziran 1993 (Ek 1, no. 5).

[5] Eliyo Gares, yapılan röportaj Ocak 1999 (Ek 1, no. 61).

Bir diğer ihtiyat kuvvet, her vilayette üslenen *Jandarma*'ydı. Bu jandarmalar genellikle eski askerlerdi, bazen içlerinde az sayıda Gayri-Müslimler de olurdu. Bu birkaç Hıristiyan jandarmadan biri de 22 kişilik birliğinin tek Gayri-Müslümanı olan Dargeçitli (Kfar-Boranlı) İsa Polos'tu. Asker arkadaşlarıyla arası o kadar iyiydi ki, birliği onun güvenliği için elinden geleni yapmıştı. Midyat'ta, Afremo Salma-Gawwo jandarma olarak görev yapmıştı.[6] Dâhiliye Nezareti'ne bağlı çalışan jandarmanın işlevi, iç güvenlik ve sınırı korumaktı. İki çeşit jandarma birliği vardı: Büyük kasaba ve köylerde kışlalarında kalan ve hiçbir zaman vilayetten ayrılmayan yerleşik alaylar ve gerektiğinde diğer vilayetlere de gönderilen seyyar alaylar. Seferberlikte bu taburlar Harbiye Nezareti'nin emrine verilmişti ve cephenin çok hayati olmayan kesimlerinde konuşlandırılmışlardı. Doğu Anadolu'daki bazı seyyar jandarma birlikleri, İran'daki Türk işgal kuvvetleri arasındaydı. Tehcirler sırasında, yerel jandarmalar aynı zamanda muhafız olarak görev yapmışlardı.

SAVAŞ VE AZINLIKLAR

Hem Osmanlılar hem Ruslar cephe hatları gerisinde gerilla savaşı yapacak birlikler örgütlemişlerdi. Hazırlıklar çok önce başlamıştı. Ruslar, Osmanlı uyrukları arasında Ermeni, Kürt ve Asur gönüllülerini göreve koşarken, Osmanlılar Rusya'nın Kafkasya vilayetlerindeki Ermeniler ve Müslümanlar arasında müttefik bulma arayışındaydı. Ruslar'ın düzenli ordularında çoğunluğu Rus yurttaşı olan 100.000 Ermeni'ye ek olarak, Ermeni Ulusal Bürosu aracılığıyla toplanan tahminen 10.000 Osmanlı Ermeni'si gönüllü vardı.[7] Ruslar onlara Ermenistan'ın kurtuluşuna yardım edecekleri vaadinde bulunmuşlardı.

---

[6] Hanna Polos, yapılan röportaj Kasım 1993 (Ek I, no. 42); Karmo Salma-Gawwo, yapılan röportaj Temmuz 1993 (Ek I, no. 7).

[7] Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I* (1999), 18-19.

Aynısını yapmaya çalışan Jön-Türkler de gerilla çeteleri örgütlemeye ikna etmek için Taşnak partisine, Kürtlere, İran Azerleri'ne ve Asurlara yanaşmıştı. Osmanlı hükümeti, özerk devlet önererek Ermenilerin bağlılığını kazanmak istiyordu. Bunun için koşulları, Türk Ermenileri'nin sınır ötesinde, Rus vilayetlerinde yaşayan kardeşlerini isyana ikna etmek ve bunu Müslümanların planlı bir ayaklanmasıyla eşgüdümlü olarak yürütmeleriydi. Eğer ayaklanma başarılı olursa, Ermenilere "Kars" vilayeti, "Erivan vilayeti, Elizavetpol'ün bir bölümü, Erzurum vilayetinin bir bölümü Van ve Bitlis"i içine alan topraklar verilecekti. Bu vassal devlet özerk bir Türk mandası olarak düşünülmüştü. Ermeni siyasetçilerden oluşan bir grup Erzurum'da planı dinlemiş, ama Jön-Türklere tarafsız kalmalarını ve savaşa hiç girmemelerini tavsiye ederek, planı reddetmişlerdi. Bu bir sadakatsizlik işareti olarak görülmüştü.[8] İTC Merkez Komitesi'nin iki üyesi, Doğu Anadolu siyasi şefi Ömer Naci Bey ve Behaeddin Şakir, bu düşünü 1914 Ağustos'unda Erzurum'da Taşnak partisinin bir kongresinde sunmuşlardı.[9] Büyük bir ihtimalle, 3 Ağustos 1914'te benzer öneriler ve vaatler vali Tahsin Bey tarafından Mar Şam'un'a da sunulmuştu. Patrik, Van'dan dönüşünde, topluluğuna sakin olmalarını "Türklere karşı tüm ödevlerini tam anlamıyla yerine getirmelerini" isteyen mektuplar göndermişti. "Aslında, Türklerin vaatlerini ne ölçüde yerine getireceklerini ya da getirip getiremeyeceklerini görünceye kadar bekleyecekti."[10]

Savaş ilanından hemen sonra, İTC müzakerecileri Ermenilerin sadakatini sınamak ve Rusya'ya bağlı Ermeni vilayetlerinde bir

[8] Sasonlu Roupen'in Moskova Ermeni Topluluğuna'ne verdiği ifade ve Y. K. Rushdouni'nin *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915–1916*'da anlattıkları; ed. James Bryce ve Arnold Toynbee (1916; sansür edilmemiş baskı, 2000), 116, 94.

[9] Johannes Lepsius, *La rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les mas sacres d'Arménie* (1918), 200-201.

[10] Surma d'Beit Mar Shimun, *Assyrian Church Customs and the Murder of Mar Shimun* (1920), 66-67.

ayaklanma başlatmaya olumlu yaklaşıp yaklaşmadıklarını bir kez daha anlamak için Erzurum ve Van'a gönderildiler. Bu planın içinde Ermenilerden partizan *çeteleri* kurmak ve bu çetelerin Rus hatları gerisinde, Transkafkasya Müslümanları'yla birlik halinde gizlice etkinlik göstermesi de bulunuyordu. Van'da, bir kez daha Jön-Türk müzakereciler Erzurum eski valisi Tahsin Bey ve Naci'ydi. Ermeniler öneriyi bir kez daha reddettiler.[11] Bu sırada geniş çapta olmamakla ve vilayetin genelinde görülmese de Ermenilere karşı pogromlar başlamış bulunuyordu. Görevli vali, Cevdet şikâyetlerini almak için Ermenilerin ileri gelenleriyle görüştü. Onları vilayette bir çatışmanın tüm Ermenileri etkileyebileceği ve durumun hızla değişebileceği konusunda uyardı. Ermeniler Müslüman aşiretler arasında Ermeni düşmanı ajitasyonun yayılmasını protesto ettiler. Cevdet onları abartmakla suçlayarak, bu yüzden cezalandırmakla tehdit etti. Talât'a yazdığı mektupta, "Ermenilerin sorun teşkil edeceğine inanıyorum" diyordu."[12]

Kasım'dan beri, Van'da Ermeni isyanı beklendiği söylentileri ayyuka çıkmıştı. Yakınlarda konuşlanmış olan Kazım Karabekir, askerlerinin İran sınırında iki Ermeni ajanı yakaladığını bildirmişti. Sorguda, bu kişiler Van'da yakında isyan başlatılacağını itiraf etmişlerdi. Kazım Paşa kişisel görüşünü de eklemişti: "Ve mevcut durum da bunu gösteriyor."[13]

---

[11] Bryce ve Toynbee, *Treatment of the Armenians*'da Roupen'in ifadesi, 116— 17; Obrona Vana, [Van Savunması], ilk kez 1917'de Armyanskii natsional'nym Byuro tarafından yayınlandı ve *Genotsid armyan i russkaya publitsistika*'da [Rusça yayınlarda Ermeni soykırımı] yeniden yayınlandı (1998), 147

[12] Cevdet'ten Dâhiliye Nazırı'na 30 Kasım /1 Aralık 1914, belge no. 1996, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 34, no. 85 (Ekim 1985).

[13] Kazım'dan Üçüncü Ordu Kumandanı'na 29 Kasım 1914, belge no. 1812, a.g.e. Cilt. 31, no. 81 (Ar..k 1982).

İLK HAREKÂT

Enver olağan askeri emir komuta dışında, örtülü operasyonlar ve özel görev kuvvetlerinden — ölüm mangaları — hoşlanıyordu. Bunları hem cephe gerisinde misilleme, provokasyon ve sabotaj amacıyla hem de parti ve politik muhaliflerine karşı kullanabilirdi. Balkan savaşından çok önceleri kurduğu gizli *Teşkilat-ı Mahsusa*, 15 Ekim 1911'de bir devlet organına dönüşmüştü.[14] Grubun ilk üyeleri arasında doğrudan Enver'den emir alan Ömer Naci de vardı. I. Dünya Savaşı başladığında, kadroları şişmiş olan *Teşkilat-ı Mahsusa* sadece askeri değil, ama aynı zamanda partinin politik görevlerini de gerçekleştiriyordu. *Teşkilat-ı Mahsusa* ajanları istihbarat subayları, ajanlar, casuslar, sabotajcılar ya da kiralık katillerdi.[15] Naci, Erzurum, Trabzon ve Van'da yerli hücreleri olan Kafkasya Devrimci Cemiyeti'ni kendi bölgesinde örtülü bir teşkilat olarak kullanıyordu. Van'da çevredeki Kürt aşiretlerden bir milis gücü toplamıştı.[16] Anadolu'daki *Teşkilat-ı Mahsusa*, Üçüncü Ordu'nun emir komutasına verilmişti. Genellikle, gönüllüler eski suçlular arasından toplanmıştı. Çeşitli vesilelerle, Talât Paşa *Teşkilat-ı Mahsusa* üyelerinin ana gövdesini oluşturan çeteleri hapishanelerden tahliye ettirdiği eski suçlularla kuruyordu. Tehcirlerle birlikte kargaşalar çıkarmak için kullanılan eşkıyalar arasında Laz ve Çerkez etnik kökenden olanlar daha çok tercih ediliyordu.[17] Düzenli ordunun subayları *Teşkilat-ı Mahsusa* eylemcilerinden nefret ediyordu.

Enver Paşa bu serseri gruplara güveniyordu. Kargaşa yaratıp, köyleri yağmaladıklarını biliyordu. Bu grupları bas-

[14] Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci* (1987), 129; Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (1998), 114, resmileştirme için daha ileri bir tarih veriyor.

[15] Vahakn Dadrian, "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War" (1993), 50-82.

[16] Abdullah Muradoğlu, "Teşkilatı Mahsusa," *Yeni Şafak* gazetesi, 23 Kasım 2005; Şakir Teşkilatı Mahsusa'yı yönetten merkez komitenin başkanıydı.

[17] BOA, DH. ŞFR 46/134 2 Kasım 1914, 47/196 27 Kasım 1914 ve 54/65 19 Temmuz 191

tıramayışı, zayıflığından geliyordu. Bu özel teşkilatların tüm üyeleri eşkıyalar, şeyhler, dervişler ve asker kaçaklarıydı. Bu grupların kurulmasına çok karşı çıktık. Ama Enver Paşa'ya ve İTC'nin güçlü adamı Behaeddin Şakir'e karşı koyamadık.[18]

Kafkasya cephesinin savunması, ağır tahkim edilmiş Erzurum garnizon kentinde üslenen yaklaşık 150.000 mevcutlu Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun göreviydi.[19] Karadeniz'den Türk-İran sınırına ve ötesine uzanan cephe çok uzundu, yaklaşık 500 kilometreydi. Cephe hattı 3.000 m yüksekliğinde, kalın bir kar tabakasıyla kaplı ve şiddetli kış soğuklarını yaşandığı dağlardan geçiyordu. Bu yüzden, taarruzdan çok, savunmaya elverişli bir arazide bulunuyordu. Ruslara doğru en kolay ilerleme, Erzurum yönünde akan Aras Nehri vadisi yoluyla olabilirdi. Kafkasya cephesinde, savaş, 5 Kasım'da düşman topraklarının birkaç kilometre içersinde önemli bir sınır şeridinin ele geçirildiği Rus taarruzuyla başlamıştı. Köprüköy harekâtı adı verilen taarruzla, kuzeyde ve Van Gölü'nün doğusunda Beyazıt, Saray ve Başkale dâhil, sınıra yakın bazı kasabalar hızla ama kısa bir süreliğine işgal edilmişti.

22 Aralık'ta, Alman askeri danışmanlarının ısrarlı teşvikleri sonucunda, Enver Paşa'nın şahsi komutası altındaki Osmanlı askerleri, sınırda aynı adlı Rus vilayet merkezinin tam karşısındaki Kars demiryolunun Sarıkamış'taki hat sonuna doğru büyük bir taarruza giriştiler. Elbette, bunun bir sürpriz saldırı olması gerekiyordu,

[18] Aziz Samih, "Umumi Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları" (1935); Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent* (1926), 73-74.

[19] Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3üncü Ordu Harekâtı* [(1993), Türk belgelerine dayanan, Kafkas cephesiyle ilgili çok ciltlik bir çalışmadır. Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (2001), büyük ölçüde yukarıdaki çalışmaya ve bazı ek Türk belgelerine dayalıdır. N. G. Korsun, *Alashkertskaya i Khamadanskaya operatsii na kavkazskom fronte mirovoi voiny v 1915 gody* [I. Dünya Savaşı'nda, 1915'te Kafkas Cephesi'nde Alaşkirt ve Hamadan Harekâtı ...] (1940), Rusça belgelere dayalıdır.

çünkü yılın o mevsiminde bu tür harekâtlar kumardan başka bir şey değildi. Başlangıçta, şans Osmanlılar'dan yanaydı; Aralığın son haftasına kadar, Türk Üçüncü Ordusu, nispeten iyi havada iyi bir ilerleme yapmıştı. Derken, Aralığın son günlerinde Osmanlı'nın şansı döndü. Ruslar, beklenmedik bir biçimde Sarıkamış'ı güçlendirmeyi başardılar ve Enver Paşa'nın beklediği gibi Rus hatları panik içinde yarılmadı.

Ve hava koşulları da korkunçtu. 2–3 Ocak gecesi, Üçüncü Ordu'nun felaketi oldu: Ölü, yaralı, esir, kayıp ya da firari olarak tahmini 90.000 zayiatı vardı. Üçüncü Ordu'da Erkan-ı Harp Reisleri olarak görev yapan Alman subayı Felix Guse'ye göre sadece 30.000 asker geri döndü.[20] Ordu yaralarını sardıktan sonra bile, eski gücüne bir daha hiç kavuşamadı. Ruslar'ın da Sarıkamış muharebesinde yıpranarak, karşı-taarruza geçemeyecek durumda olmaları, Osmanlılar için şanstı. Dolayısıyla, iki taraf savunma mevzilerine çekilip, ilkbaharda karların erimesini beklemeye başladı. Rusya'nın işgal ettiği Van Gölü'nün kuzeyindeki Eleşkirt ve Beyazıt sancak merkezleri hariç, cephe hattı neredeyse savaş öncesi sınırla aynıydı. Rusya, işgal ettiği ve Hıristiyan sakinlerinin işbirliği yapmakla suçlanıp, cezalandırıldığı Saray ve Başkale ilçelerini tahliye etti.

Sarıkamış taarruzu Türklerin felaketiyle sonuçlanmasına karşın, uzun vadede İttifak Güçleri'ne yardım etti. Transkafkasya'da saldırı korkusu nedeniyle, Ruslar bu bölgeye yığınak yaparak, ordularını ve malzemelerini sevk ettiler. Dolayısıyla, Almanya'nın doğu cephesinden uzak bir bölgede önemli miktarda askeri kaynak kullandılar. Aynı zamanda, muharebenin en sıcak anlarında Ruslar'ın Londra'dan Çanakkale'de yeni bir cephe açma talebi, İtilaf güçlerinin Gelibolu'da yenilgisine yol açtı. Ordusunun zayıf düşmesi ve ağır kayıplara uğramasına karşın, Türkiye sayıca üstün

[20] *Die Europäischen Mächte und die Türkei während des Weltkrieges: Konstantinopel und die Meerengen* (1930-32), 2:179, 4:21; Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest* (1940), 49—50.

durumdaki İtilaf kuvvetlerini bağlamayı ve Avrupa'daki savaş cephesinden uzakta tutmayı başardı.[21]

Gösterdikleri ilk tepkiler ve olayların seyri düşünüldüğünde, belki de tam bir sürpriz olmakla birlikte, Osmanlılar ani bir saldırıya girişti. Ruslar'ın 1915 yılbaşında İran sınır şeridindeki garnizonlarını geri çekmeleri üzerine, başında Van valisi Cevdet Bey, Kazım Karabekir ve Ömer Naci'nin olduğu derme çatma Türk kuvvetleri hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan bölgeyi işgal ettiler, hatta kısa bir süre için Tebriz'i ele geçirdiler. Bu kuvvette Van Jandarması, Hamidiye düzensiz birlikleri ve sınırın her iki yakasından aşiret gönüllüleri vardı. Türk işgali Ocak'tan 1915 Mayıs'ına kadar sürdü. Osmanlılar öteden beri İran'ın bu bölgesini ilhak etme hayalleri kuruyorlardı, çünkü burası Rusya Azerbaycanı'ndaki Türkî dili konuşan Müslümanlarla doğrudan bir koridor sağlıyordu ve geleceğin Pan-Turan devleti için bir temel taşı olarak görülebilirdi. Sadrazam'ın sıraladığı savaşın önemli hedeflerinden biri buydu. Uzun vadede, Türk istila kuvvetlerinin vilayeti ellerinde tutamayacak kadar yetersiz olduğu ve sırf Ruslar'ın tahliye etmesi nedeniyle bölgeye girdikleri ortaya çıktı. Rusya, içinde Ermeni ve Asur milislerin de bulunduğu bir kuvvetle geri döndüğünde, Osmanlı askerleri panik içinde yöredeki Ermeni ve Asur köylerini ele geçirip, katliam yaptılar. Kendi topraklarına döndükten sonra bile, bu katliamları devam etti.

Sarıkamış'tan sonra, Rus Kafkas ordusu da ağır bir sarsıntı geçirmişti ve Avrupa cephesinde ezilmiş olan tümenlere güçlü birlik ve malzeme kaydırılmasından da zarar görmüştü. Açıkçası, 1915 ilkbaharında Kafkasya cephesinde sınırlı harekâtın dışında bir plan yoktu. İran'da Osmanlılar'ın işgal ettiği yerlerin geri alınması için uğraşıldı. Daha da kötüsü, 1915 ilkbahar ve yazında, Alman ve Avusturya cepheleri boyunca, hemen hemen iki milyon asker ve geniş bir toprak parçası yitiren Rus ordusu çöküntü içindeydi ve bu nedenle, çok uzakta kalan Kafkasya cephesi epey geri

[21] a.g.e., 50-52.

plana atılmıştı. Ne var ki, 1915 Nisan sonunda Van kentinde kuşatılan Ermenilerin umutsuz durumu ve vilayette süren katliamlarla ilgili haberler gelmişti. Bunun üzerine, İran'daki Kafkasya Ordusu birlikleri, Ermenileri kurtarmak için Van'a yöneldiler. Ermeni gönüllülerle birlikte, kente 20 Mayıs'ta gelen Ruslar, Hıristiyanları yanlarına alarak, sadece iki ay sonra çekildiler.

6 Mayıs'ta, daha kuzeyde Rus General Yudeniç Erzurum'u ele geçirmek amacıyla taarruza geçmiş, ama geri püskürtülmüştü. 10 Temmuz'da Muş'a karşı giriştiği yeni saldırı da geri püskürtülmüş ve Ruslar sınır gerisine çekilmek zorunda kalmışlardı. Türk karşı-saldırısının da başarısız kalması üzerine, Ağustos ortasına kadar cephe istikrarlı kılmış olmasına rağmen, Ruslara hâlâ daha Van vilayetinin kuzeydoğu ucunu ellerinde tutuyordu. Rusya Van kentinden geri çekilince, dönen Osmanlı orduları gölün kuzeyindeki çok başarılı olmayan bir karşı-taarruza girişmişti. 1915'in ikinci yarısında, Kafkasya cephesinde ya da hatta Türk-İran sınırında askeri tehdit azalmış durumdaydı. Rusya, Doğu Avrupa'daki cephesini ön plana almak zorundaydı ve Osmanlılar da kaynaklarını başarılı ama bedeli ağır olan Gelibolu savunmasına ayırmak zorundaydı.

1915 askeri deneyimi gösteriyor ki, eğer Rusya bir Ermeni isyanıyla destek bulmayı planlamışsa, bu gerçekleşmemişti. Eğer Van'daki olaylar gerçekten de büyük ölçekli bir isyan girişimleriyse, Rus ordusunun yakınlarda olmadığı bir zamanda, sınırlı stratejik değeri olan tek bir yerle sınırlı kalması şaşırtıcıydı. Birçoğu Ermeni düşmanı olan Rus generaller, yöredeki Ermeniler hakkında bilgi sahibi olmanın potansiyel önemini ihmal etmekle ve bu nedenle, bilmedikleri topraklarda zorlukla ilerlemekle suçlanmışlardı. Bir askeri tarihe göre, General Yudeniç "harekât bölgesinde, Rus yanlısı kalabalık Ermeni unsurlarından" yararlanmayı reddetmişti.[22] Van'daki ayaklanma Avrupalılar'ın

[22] W. E. D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (1953), 311, Erickson, *Ordered to Die*'dan alınmıştır, 107.

zaferi için taktik olarak planlanmış bir ayaklanmadan çok, Ruslar'ın da hazırlıksız yakalandığı, Osmanlı yetkililerinin provokasyonlarına bir yanıtmış gibi görülüyor. En yakın Rus kuvvetleri o kadar uzaktaydı ki, kuşatılanları kurtarmaları bir ay almıştı. Aynı biçimde, düşmana yardım etmek için ayaklanmakla suçlanan Asurlar de Rus ordusunun girmeye bile tenezzül etmediği izole bir bölgede yaşıyorlardı.

CİHAD VE İRAN

12 Kasım 1914'te, halife sıfatıyla cihad ilan eden Sultan V. Mehmed, İtilaf güçlerinin Müslüman uyruklarını Osmanlı İmparatorluğu'yla ortak mücadeleye çağırdı. Sultan'ın duyurusu hükümet binalarına hemen asıldı. Sözgelimi, Mardin adliyesinin kapısına asılmıştı. Bu duyuru 14 Kasım'da Şeyhülislam'ın çıkardığı bir fetvayla onaylandı. Bu fetvada cihadın İslam düşmanlarına, özellikle de Britanya, Fransa ve Rusya'ya karşı olduğu belirtilmişti. 21 Kasım'da, Sultan yaptığı yeni duyuruyla Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Müslümanlardan da cihada katılmasını istedi. İran'ın adı özellikle verilmişti.

Rusya ve İngiltere'nin İran'da güçlü bir etkisinin varlığının bulunması nedeniyle, halkta bu güçlere karşı büyük bir tepki vardı. Osmanlılarsa İran'ın hoşnutsuzluğunu askeri bir çatışmaya doğru katalize etmeyi umuyordu. Ne var ki, Sultan'ın dini otoritesi sadece Sünni Müslümanlar arasında olduğundan, cihat çağrıları ezici çoğunlu Şii olan İran'da Sünni Kürt aşiretler dışında hemen hemen hiç yankı bulmamıştı. Bu engeli aşmak amacıyla, Osmanlı topraklarında Necef ve Kerbala gibi kutsal kentlerde yaşayan büyük Şii liderler de bir cihad fetvası yayınladılar.[23] Ruslar ve İngilizler cihadın Ruslara ve İngilizlere duyulan düşmanca duyguları alevlendirmesi halinde, İran'da bir barut fıçısının üze-

[23] Ukich Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik während des ersten Weltkr ges* (1961), 1:32, 2:22.

rinde oturacaklarının farkındaydılar. İran hükümeti onlara Necef fetvasının dağıtılmasına izin vermeyeceği ve bulabildiği tüm kopyaları imha edeceği sözü verdi. Ne var ki, hükümet parmağını bile kımıldatmazken, fetva gizli kanallardan dağıtılıyordu.[24]

İran topraklarında, cihad çağrıları daha savaş resmen ilan edilmeden önce bile asılmıştı. Eylül'de, bir Osmanlı müftüsünün imzasını taşıyan bir cihad çağrısı, Urmiye Gölü'nün güneyinde stratejik öneme sahip Kürt kasabası Savuç-Bulak'a asılmıştı. Ekim'de, Urmiye'deki İranlı yetkililer Nehrili şeyh Abdülkadir'in akrabalarının sınır aşiretleri arasında cihad ajitasyonu yaptığını ve Sultan'a bağlı güçler oluşturmaya çalıştığını öğrenmişlerdi.[25] Kasım'da, aralarında Abdülkadir'in de bulunduğu, Türkiye'de ikamet eden üç şeyhin imzasını taşıyan yeni bir fetvayla, İran aşiretlerine din adına Sultan'ın yardımına koşma çağrısı yapılıyordu.[26] 1915 Şubat'ında, Türklerin Urmiye işgalinin ilk günlerinde, başarılı bir gönüllü toplama kampanyası içinde, Osmanlı yetkilileri tarafından bir cihad ilanı bastırılıp, yaygın olarak dağıtılmıştı.[27] Meşhed'e Ocak'ta gelen elli Türk "misyoner" risaleler dağıtmış ve cihad vazetmişti.

[24] Rusya'nın Tahran Sefiri Vasili Korostovez'den Rus Dışişleri Bakanı Sergei Sazonov'a 16/29 Kasım 1914 ve 15/28Aralık 1914, *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, ed. Otto Hoetzsch, set. 2, Cilt. 6 (1934), belgeler 570 ve 704.

[25] Urmiyeli Kargozar'dan Dışişleri Bakanı'na 13 Ekim 1914; Dışişleri Bakanı'ndan İran'ın İstanbul Sefiri'ne 27 Ekim 1914, in Empire de Perse, *Neutralité Persane* (1919), 10 ve 7, belgeler 18 ve 30 içinde.

[26] Abdülkadir dünyanın bu bölümünde ünlü bir kişiydi. 1880'de babası 'Ubeydullah'ın isyanında önemli bir rolü olmuştu. Osmanlı Ayan üyesi ve Devlet Konseyi Şurayı Devlet Başkanı'ydı (McDowell, *A. Modern History of the Kurds* [1996], 53, 94).

[27] Florence Hellot-Bellier, "Chronique de massacres annoncés: Les Assyro-Chaldéens de Perse, la Perse et les puissances européennes 1896—1919" (1998), 103-6; McDowell, *Modern History of the Kurds*, 103.

Belki de tam bir provokasyon amacıyla, işgal yetkilileri Urmiye'deki Fransız misyonundan basım-aygıtını cihad fetvasını yayınlamak için kullanmasını istemişlerdi. Her seferinde, misyonun başkanı Emile Jacques Sontag bu talebi geri çevirmişti.[28] Türk-işgali altındaki İran topraklarında, cihad açıkça Ruslara ve onların müttefikleri olarak görülen yerli Ermeni ve Süryani Hıristiyanları'na karşı ortak bir cephe yaratılmasında önem taşıyordu. Urmiye'deki Rus konsolos yardımcısı Basil Nikitin, ele geçirilmiş olan, Türk-İran sınır bölgesindeki Hıristiyanların etnik temizliği için "Büyük Cihad" ifadesinin kullanıldığı bir Osmanlı belgesini yayınlamıştı. Söz konusu belgede, Oramar aşireti reisi Suto Ağa'nın Musul valisi Haydar Bey'e bir mektubuydu. Suto, "ordunun Tiyyari ve Txuma'ya saldırdığı Büyük Cihad zamanında" yaptıkları işbirliğinden söz ediyordu. Nikitin, cihadın mülklere el koymak ve yabancı egemenliğinden kurtulmak gibi daha temel çıkarlar için bir örtü olduğuna inanıyordu.[29]

ASKERİ TAKTİK OLARAK TEHCİRLER

20. yüzyılın başında ordular, zorunlu tehcir yoluyla azınlık nüfuslarının yeniden iskânını standart bir işlem sayıyorlardı. Bu Afrika'da sömürgeci güçlerin uyguladığı bir yöntemdi. Askeri bir taktik olarak, her zaman büyük bir vahşetle uygulanırdı, zira yer değiştirme hızla gerçekleştirilmek zorundaydı ve hiçbir muhalefete hoşgörü gösterilemezdi. Boer savaşı sırasında İngilizler ve Güneybatı Afrika'da Hererolar'la çatışan bu biçimde toplu cezalandırma yoluna gitmişlerdi. Aynı zamanda, Balkan savaşı da yaygın bir etnik temizlikle sonuçlanmıştı. Örgütlü zorla iskân askeri okullarda öğretilen stratejilerin bir parçası olmuştu. Sadık olmayan unsurların casusluk ve ayaklanmalarından uzak kalmanın or-

[28] Joseph Alichoran, "Un dominicain témoin du genocide de 1915 le père Jacques Rhétoré (1841–1921)" (2005), 294.

[29] Basile Nikitine, Kurdy (1964), 229; "Une petite nation victime de la guerre: les Chaldéens" (1921), 223.

dular için bir güvenlik sorunu olduğu söyleniyordu. Askeri akademilerde, subaylara azınlıklar gibi potansiyel güvenlik risklerini tanımaları ve bunları ortadan kaldırmaları öğretiliyordu. Amaçlardan biri, hedef alınan nüfusun erkeklerinin cepheye sızarak, düşmana katılmasını engellemekti. I. Dünya Savaşı sırasında, Almanlar Belçika ve Fransa'daki cephe hatlarını sadakatsiz olacakları düşünülen fethedilmiş halklardan temizlemişlerdi. Belçika'da olduğu gibi, zaman zaman hedef alınan nüfusun paniklemesini, kaçırtılmasını ya da en azından korkutulmasını amaçlayan tehcirler, vahşet ve zulümle başlatılıyordu.[30]

Aynı zamanda, Rusya da zorunlu nüfus hareketlerine başvurdu. 25 Temmuz 1914'te, genelkurmay sınıra yakın bölgelerde yaşayan "düşman-uyruğundaki askerlik yaşındaki erkeklerin" tahliye edilmesini emretti. Rusya'da yaşayan "eli silah tutabilecek durumdaki" Alman ve Avusturya asıllılar, orta Rusya'ya gönderildiler. Aynı zamanda, Almanya ve Avusturya'ya sempati duyduklarından kuşkulanılan Yahudilerin de potansiyel casus oldukları düşünülüyordu. Bu yüzden sınır yakınlarındaki Yahudi nüfus uzak bölgelere sürülüyordu. Genelde Rus ordusu kuşatma ve nakliyelerde Kazak askerleri kullanıyordu. Bu birlikler çoğunlukla vahşet uyguluyordu ve bir tehcir emri kolaylıkla Yahudilere karşı bir köy pogromuna dönüşebiliyordu. Bütün bir nüfusu kitlesel olarak iskân etmenin bir alternatifi de hahamları rehin almak ve düşmana yardım edenler olursa öldürülecekleri tehdidini savurmaktı.

1915 Ocak ayında, Kafkasya cephesinde, Genel Vali Vorontsov-Daşkov "inatçı" Müslümanların Kars ve Batum'dan, yüzlerce kilometre kuzeydeki orta Rusya'ya iskânını emretmişti. Daha sonra, diğer Müslümanlar da Hazar Denizi'nde ıssız bir adada enterne edildiler. Onlar da Sarıkamış harekâtında Osmanlı askerlerine yardım etmekle suçlanmışlardı. Aynı zamanda, savaştan sonra Kafkasya'nın tüm Müslüman nüfusunun Türkiye'ye tehcir

[30] Hull, *Absolute Destruction*, passim, esp. "The Armenian Genocide," 263-90.

edilmesi ve topraklarının Ruslara verilmesi düşünü, kısa süreli de olsa egemen olmuştu. Ne var ki, Duma'nın Gürcü milletvekilleri Rusya'ya tamamen sadık Müslüman etnik Gürcüler olan Acarlar'ın da etkilendiği tehcir emrini meclise getirdiler. Bu müdahaleden sonra, Rus ordusu iskân emrini geri aldı. Toplam olarak, Ruslara Kafkasya'dan yaklaşık 10.000 Müslümanı tehcir etti ve çoğu gidecekleri yerlere vardılar.[31]

OSMANLI TEHCİRLERİ

Ocak sonunda, Rus yetkililer Kafkasya savaş bölgelerinden getirilip, barındırılan Hıristiyan sığınmacıların sayısını bildirdi: Toplam 49.838 Ermeni, 8.061 Asur, 9.345 Rum ve 113 başka milliyetlerden.[32] Çoğu Türkiye ve İran'dan geliyordu. Ama bu kişiler iskân edilme sürecine giren tüm nüfus düşünüldüğünde, buzdağının sadece görünen yüzünü temsil ediyorlardı. Diğer sığınmacılar savaş hatlarını bile geçememiş, bazılarıysa bu girişim sırasında ölmüştü.

Osmanlı tehcirlerinin zalimce ama ölümcül olmaması, genel değil, sınırlı kalması, diğer Hıristiyanları değil sadece Ermenileri hedef alması planlanmış olabilir. Ama planlar ve gerçeklik birbirinden ayrı olaylardır. Savaş döneminde zorunlu göçün üç ayrı evresi vardı ordu tarafından yönetilen Ermeni erkeklerin "askeri zorunluluğa dayalı" sürgünleriydi. Üçüncüsü, 1915 yazında bütün Hıristiyan halkının Talât'ın emriyle ve yerel milislerden oluşan ölüm mangalarıyla birlikte yerli sivil yöneticilerin tertipleriyle yerlerinden sürülmesiydi.

Talât 1914 ilkbaharında, stratejik askeri bölgelerde yaşayan

[31] Gatrell, *A Whole Empire Walking*, Eric Lohr, *Nationalising the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I* (2003).

[32] *Yerevanskaya statisticheskaya komissiya, Odnodnevnaya perepis bezhentsev iz Turtsii, Persii iz mestpogranichnikh s Turtsiei (armyan, aisorob, grekov ipr.)* [Türkiye, İran ve Türk sınırına yakın yerlerden gelen sığınmacıların: Ermeni, Asur, Rum ve diğerlerinin günlük sayımı] (1915), 68-69.

azınlıklarla başlatılan bir zorla göç planını yürürlüğe koymuştu. Batı Anadolu sahillerindeki Rum nüfus ilk öncelikti ve birçok kişi Anakara'dan Ege adalarına gönderilmişti. Kürtleri ve Arapları Batı ve Orta Anadolu'ya göç ettirme planları da yapılmıştı. Arnavutluk, Bosna ve Balkanlar'ın diğer yörelerinden Müslüman sığınmacılar, Diyarbakır, Adana ve Sivas'a yerleştirilecekti. Çerkezler Urfa ve Diyarbakır'a, Çeçenler Antep'e gönderilecekti. Ermeniler doğudan Batı vilayetlerine sevk edilecekti. I. Dünya Savaşı başladığı sırada, bu planların bir bölümü ya uygulamaya konulmuş ya da hazırlıkla ileri aşamaya varmıştı.[33] Sonradan Diyarbakır'da soykırımcı etkinlikleri örgütleyecek olan iki kişi, kıyılarda yaşayan Rumlar'ın savaştan önce sürülmesini koordine etmişti: Vali Reşit Bey Karesi sancağında ve Vali Yardımcısı Bedreddin Bey Çanakkale yakınlarındaki Biga kasabasında görev yapmışlardı.

Talât'ın barış dönemindeki zorunlu tehcirleri, bir parça hayal gücüyle, tehcirlerin çoğu reddedenlerin vurulmasına yol açmış olmakla birlikte, o sırada amacın öldürmek değil, nüfus mübadelesi olarak değerlendirilebilir. Ama barış döneminde, küçük grupların tehcirleri bile, bir parça kuvvet zoruyla gerçekleştiriliyordu ve uzun vadeli amaç, Müslüman bile olsa azınlık kültürlerin kültürel bütünlüğünü parçalayarak, tam bir asimilasyon sağlamaktı.

Askeri tahliyeler nüfus mübadelelerinden çok farklıdır. Bunların özgül bir nüfusu tamamen özgül bir alandan çıkarmaktan başkaca amaçları yoktu. Bu iş çok büyük bir hızla yapılmak zorundaydı ve bu yüzden, şiddet ve gözdağı unsuru artıyordu. Bu bir yeniden iskân meselesi olmadığından, bir ordu genellikle yeri değiştirilen nüfusun nereye gittiği ya da fiziksel olarak yaşamda kalıp kalmadığını umursamazdı. Osmanlı Ermenileri'ne karşı askeri eylemler 25 Şubat 1915'te başladı. Osmanlı Erkânı-harbi

[33] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân* Politikası (1913–1918) (2001), 117–21,131–33.

umumisi, "Artan Güvenlik Tedbirleri" başlıklı 8682 No'lu Emri yayınladı. Emir, Bitlis, Halep, Dörtyol ve Kayseri'deki Ermenilerin sadakatsiz davranışlarına işaret ediyor ve Ruslara ve Fransızlara yardım etmelerinin ihanet olduğundan söz ediyordu. Üçüncü ve Dördüncü Ordulara güvenliği artırıp, muhalefet işaretlerini gözlemeleri emredildi. İlk adım olarak, etnik Ermeni asker ve subaylar karargâhların kurmay heyetlerinden ve önemli emir komuta mevkilerinden uzaklaştırılacaklardı. İstihbarat teşkilatı İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Ruslara askeri sırları aktardığını öne sürüyordu. Bu bir casus paniği yaratmakla kalmayıp, Ermenilere yönelik ihanet suçlamalarının da çığ gibi büyümesine neden oldu.[34] Her yerde, Rusya'nın bir ilkbahar saldırısı başlatması halinde, bir Ermeni isyanı kuşkuları arttı. Etnik Ermeni askerler silahsızlandırıldı. Bazı birliklerde Ermeni askerler derhal kurşuna dizildiler; bu İran'da işgal edilen topraklarda gerçekleşti. Ama askeri zorunluluk sivil Ermenileri, özellikle de demiryolu ya da motorlu araçlara uygun birkaç yolun çevresinde yaşayanları da etkiledi. Buralarda isyanlar, her zaman kıt bulunan gıda, ilaç, silah ve cephane sevkıyatını durdurabilirdi. Yetkililer Ermenilerin sadakatsizliğine dair ne kadar işaret aradılarsa, o kadarını buldular ya da en azından buldukları izlenimi yarattılar. Asi olduklarından kuşkulanılanlar hakkında sert baskı önlemleri almak için zaten fazla kanıta da ihtiyaç yoktu.

Van kuşatması ve birçok kent ve kasabada silah depoları ve bombalarının bulunduğunun söylenmesiyle, uzun bir süredir beklenen genel bir Ermeni "isyanı" kaygısı çok büyük bir panik yaratmıştı. Önemli bir inisiyatif Harbiye Nezareti'nden geldi. Kurmay subay İsmet[35] ordunun kaygısını Talât'a çok gizli bir mesajla iletmişti:

[34] ATASE Birinci Tümen, Türk Erkanı-harbi umumisi, 25 Şubat 1915, Erickson, *Ordered to Die*'dan alıntı, 98.

[35] (1884—1973) Sonradan İnönü soyadını aldı ve önce başbakan 1923—24, 1925–37 ve sonra cumhurbaşkanı oldu -1938–50.

Bildiğimiz gibi, Van Gölü civarında ve Van'ın içinde, sürekli Ermeni ayaklanmaları tertip eyleyen bir mihrak mevcuttur. Onları bu isyan yuvasından çıkarıp, dağıtmalıyız diye düşünüyorum. Üçüncü Ordu bize 7 Nisan'da Ruslar'ın Müslüman köylüleri neredeyse yarı çıplak sınırımızı geçmeye zorladığını bildirdi. Bunu ve söylediğim olayı durdurtmak için, şunları söylemek isterim. Ya yukarıda sözü edilen Ermeniler aileleriyle birlikte zorla Rus tarafına gönderilir ya onları Anadolu'nun iç kesimlerine zorla süreriz. Bu alternatiflerden birini seçmeni istiyorum. Eğer herhangi bir güvenlik riski yoksa bu eşkıyaları aileleriyle birlikte isyan alanının dışına gönderip, yerlerine Müslüman halkı yerleştirmeyi tercih ederim."[36]

Harbiye Nezareti'nin kaygısı genel bir Ermeni isyanı değil, ama sadece Van'daki durum olduğundan, orta Anadolu'ya sınırlı bir tehcirden söz ediyordu.

Panik bitmek bilmiyormuş gibi görünüyordu. Düşman işbirlikçilerini yakalamak için, sadece Ermeniler değil, tüm "Hıristiyanlar"ın evlerinin aranması emredilmişti. Talât, bu aramaların Hıristiyanları evlerinde saklayan "Müslüman dostları"nı da içine almasını, bu kişilerin askeri mahkemelerde yargılanmalarını emretmişti.[37]

Dâhiliye Nazırı'ndan İsmet'e gelen yanıt çok daha radikal bir çözüm biçimindeydi. 30 Mayıs 1915'te, Talât "Savaş Koşulları ve Acil Politik Gereksinmeler Nedeniyle Başka Yerlere İskân Edilen Ermenilerin Yerleştirilmesiyle İlgili Tamim"i yayınladı. Bu tamim en kısa sürede Ermeni sivillerin ıssız Suriye bozkırına ve çöl bölgesine tehcir edilmesini öngörüyordu. İsmet'in telgrafı düşünülerek, iç Anadolu'ya yeniden iskânın bir güvenlik riski oluşturduğuna inanılıyordu. Düzenleme vilayetlerde Dâhiliye Nezareti'ne bağlı özel bir birimin gözetiminde yapılacaktı. Nakil

[36] İsmet'ten Talât'a 2 Mayıs 1915, belge no. 1830 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* cilt. 31 no. 81 (Aralık 1982).

sorumluluğu, aynı zamanda Ermenilerin yaşamlarını da korumak zorunda olan sivil yetkililere bırakılmıştı. Sürgün edilenler, Bağdat demiryoluna en az 25 kilometre mesafedeki yerlere yeniden yerleştirileceklerdi. Orta ve Batı Anadolu'ya yeniden iskân edilmek üzere yola çıkarılan Ermeni siviller, aniden Halep vilayetine yönlendirildi. Yüzde 5 ve 10 arasında değişen bir azınlık yerinde kalacağı gibi, ordu için önemli işler yapan zanaatçılar da kalabilecekti: Bunların içinde birkaç kunduracı, saraç ve demirci vardı, ama onların yaşamları bile pamuk ipliğine bağlıydı. Tehcir emirleri farklı vilayetlere farklı zamanlarda ulaştı. İlk etkilenenler doğudaki, son etkilenenler batıdaki vilayetlerdi. Doğu vilayetlerindeki sürgünlerin yaşamda kalma şansı en düşüktü.

Talât Paşa'nın ailesi Talât'ın 26 Mayıs 1915 tarihli tehcir emrinin etkisiyle ilgili temel verileri kaydettiği bir defteri saklıyor.[38] Bir sayfada farklı vilayetlerinden tehcir edilen Ermenilerin bir listesi var. Burada toplam 924.158 sayısı verilmiş olduğundan, defterin bu bölümü tehcirler az çok tamamlandığı zaman tutulmuş olmalı. Ne var ki, bir tek vilayet, Van ile ilgili hiçbir kayıt tutulmamıştı; bunu kentin 1915'te birkaç ay Osmanlı kontrolü dışına çıkmasına ve Ermenilerin Rusya'ya sığınmasına bağlayabiliriz. Bu yüzden, yerini yurdunu terk eden Ermenilerin sayısı çok daha fazlaydı. Bu defter doğdukları köy ve kasabalarda öldürülmüş olan Ermenileri kapsamadığı gibi, diğer inançlardan kurbanları da vermemiş olabilir. Ne olursa olsun, Talât'ın defterindeki sayı, 1915 Ağustos'unda Ermeni kaynaklarının verdiği toplam 835.600 kurban sayısından fazla.[39] 1915 sonunda Konstantinopel Ermeni patriği

[37] BOA. DH. ŞFR 53/85 Talât'tan Dördüncü Ordu'ya 23 Mayıs 1915.

[38] Murat Bardakçı, "Tehcir edilen Ermeniler 924 bin 158 kişiydi," *Hürriyet*, 24 Nisan 2005. Defter Talât'ın eşi ve torununun elindedir. Elyazısı Talât'ın değildir ama belki de Dahiliye Nezareti'ndeki bir memurundu.

[39] Bu istatistikler içinde Bulgaristan'daki Ermeni Piskopos Ghévond Tourian'dan Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Boğos Nubar Paşa'ya mektubunu da içeriyordu, 12/25 Ağustos, 1915, Beylerian, *Les Grandes Puissants: L'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914—1918)* (1983), 133, Armyanskii Vestnik 1916, no. 2, *Russkie istochniki o genotside armyan v Osmanskoi imperii 1915—1916 gody* [Osmanlı İmparatorluğu 1915— 1916 Ermeni Soykırımı'yla İlgili Rusça Kaynaklar], ed. G. A. Abraamyan ve T. G. Sevan-Khachatryan (1995), 88–90 içince.

Zaven, kendi kilisesine bağlı kurbanlarının sayısının "bir milyondan az olmadığını" hesaplarken, Bitlis, Diyarbakır ve Erzurum valilerinin bu vilayetlerde artık hiç Ermeni kalmadığını söylediğini de eklemişti.[40] Bu iddianın teyidi, 1915 Ağustos'unda Diyarbakır valisinin gönderdiği "artık tehcir edilecek hiçbir Ermeni kalmadı"ğını söyleyen bir telgraftı.[41] Bu ve benzer telgraflardan haberdar olması, Ermeni patrikhanesinin Dâhiliye Nezareti içinde üst düzey muhbirleri olduğunu gösteriyor.

Bitlis vilayeti için Talât 109.251 Ermeni sürgünden söz etmiş; bu Konstantinopel'deki Ermeni Patriği'nin 1912'de bu kentte yaşadığını tahmin ettiği 180.000 kişiyle karşılaştırıldığında önemli bir yüzdeydi. Diyarbakır'ın yanına 61.002 sürgün yazmıştı. Ermeni Patriği 1912'te orada 105.000 Ermeni'nin yaşadığını belirtmişti.[42] Vali Reşit Bey'in 28 Eylül 1915'te çektiği telgrafta o zamana kadar 120.000 kişiyi tehcir ettiğini söylediği biliniyor.[43] Bunun bir nedeni de defterde yer alan istatistiklerin bu tarihten önce hazırlanmış olması olabilir. Talât, telgraflarla vilayet valilerinden genel istatistikleri değil, ama hem Süryani Katolikleri ve Protestanları hem de Katolik, Protestan ve Havari (Gregoryan) Ermeniler arasındaki farklılıkları da istemişti.

Ermenilerin yaşadığı felaketin büyüklüğü sorulduğunda, bunun askeri zorunluluktan kaynaklandığı yanıtını verdi. *Berliner Tageblatt*'ın muhabiriyle yaptığı röportajda şunları söyledi:

> *Ermeni tehciri bir askeri zorunluluktu. Mezopotamya'ya tehcir edilirlerken, yolda Kürtlerin saldırısına uğradılar ve*

[40] Patrik Zaven'den Arşimendrit Vegunin'e 28 Aralık 1915, *Genotsid armanjan v osmanskoi imperii. Sbornik dokumentov i materialov*, ed. M. G. Nersisiyan (Erivan: Izdatel'stvo Aiastan 1982), s. 338.

[41] BOA, DH. BUM. 2Sb 68/71 Reşid'ten Dahiliye Nazırı'na 18 Eylül 1915, 18/31 Ağustos 1915'te gönderilen bir telgrafa değiniyor.

[42] Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 657 içinde.

[43] Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları: İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi* (1997), 48; BOA. DH. BUM 2Sb 68/71 Reşid'den Talât'a 18 Eylül 1915.

kısmen katledildiler. Aynı biçimde, geçen yıl Mart'ta Çanakkale harekâtı sırasında Ermenileri İstanbul ve çevresinden uzak yerlere nakletmek zorundaydık. Hükümet onların [Deyr-Zor'a] tehcir edilmesi emrini verdi. Ne yazık ki, bu emirleri yerine getirecek olan kötü niyetli görevliler nedeniyle, bu adamlar görevlerinde mantık dışı aşırılıklara başvurdular.

Muhabir ekledi: "Burada, Talât Bey bir an durdu, korkunç şeyleri görmek istemiyormuşçasına elleriyle gözlerini kapadı ve sonra devam etti: *'Biz vahşi değiliz. Bu trajik olayların raporları yüzünden günlerce gözüme uyku girmedi.'*"[44] Diğer bazı kaynakları, Talât'ın gelen haberlerle altüst olduğunu gösteriyor. Meclisi Mebusan başkanı, Halil Menteşe, 1915 ilkbaharının bir sabahı Talât'ın gözleri kan çanağına döndüğünü ve beti benzinin attığını ve bayılmak üzere olduğunu görmüştü. Ne olduğu sorulduğunda, Talât Erzurum valisinden yeni aldığı telgraflardan söz etmişti: *"Ermenilerle ilgili birçok telgraf alınca, heyecanlandım. Bütün gece gözüme uyku girmedi. Bu bir insan kalbinin dayanacağı şey değil. Ama bunu biz yapmasaydık, onlar bize yapacaktı. Tabii ki ilk biz başladık. Bu milletimiz için ölüm kalım meselesi."*[45] Talât'ın "kötü niyetli görevliler"le kimi kastettiğini insan merak etmeden geçemiyor, çünkü diplomatik protestolara rağmen Reşit'i görevinde tutmuş, hatta Ankara valiliğine terfi ettirmişti. Reşit'in kan dökmekten hoşlanan vali yardımcısı Bedreddin, onun yerine atanmıştı. Dolayısıyla, Talât'ın bu baskıcı görevlilerden hayal kırıklığı yaşadığı söylenemez. 1915 Eylül'ünde, tehcirleri kötü uygulayan görevli ve jandarmaları yargılamak için bir mahkeme kurulmuştu.[46]

[44] İngiliz İstihbarat Servisi'nin Raporu, Kahire 20 Mayıs 1916, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 206 içinde.

[45] Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları* (1986), 216.

[46] Jandarma Genel Kumandanı Binbaşı Rasim'den Enver'e, 26 Eylül 1915, belge no. 2018 *Asker Tarih Belgeleri Dergisi* Cilt. 43, no. 85 (Ekim 1995) içinde.

Aşağıdaki bölümlerde tartışılacağı gibi, "tehcirler"in koşulları son derece kendine özgüydü. Birincisi, özellikle ilk iki ay uygulamalar sadece Ermenileri değil, Doğu Anadolu vilayetlerindeki tüm Hıristiyanları kapsıyordu. İkincisi, tehcirlerin yeniden iskân olarak değerlendirilmesi düşünülemezdi, çünkü belirlenen yerlere ulaşabilenlerin sayısı çok azdı. Birçok kişi doğdukları köy ve kasabaların içlerinde ya da dışında hemen öldürülmüşken, diğerleri yaya çıkarıldıkları yolda öldürülmüştü. Hemen öldürülme tehlikesi erkekler için çok daha fazlaydı. Kadınlar ve çocuklar güney çöllerine doğru sürülen kafilelerin en büyük bölümünü oluşturuyorlardı. Bu kafilelere de sürekli saldırılıyor, kadınlar tecavüze uğruyor, çocuklar kaçırılıyor ve ölüler yol kenarlarına atılıyordu. Üçüncüsü, vilayet görevlileri yola çıkarılan Hıristiyanlara yiyecek, su ve barınak sağlamak için hiçbir düzenleme yapmamışlardı. Buna karşılık, üst düzey sivil memurlar ve yerli siyasetçiler, tehciri daha etkili gerçekleştirmek amacıyla ölüm mangalarını harekete geçirmişlerdi. Bu gruplar Hıristiyanların mallarına el koyuyor, bir bölümünü Dâhiliye Nezareti'ne gönderirken, bir bölümünü zimmetlerine geçiriyorlardı. Dördüncüsü, daha ilk anlarda bile Alman konsolosları Hıristiyanlara karşı zulüm uygulayan yetkililer, siyasetçiler ve askerlerin adlarını saptamayı başarmış ve bu kişilerin görevlerinden alınarak, cezalandırılmalarını talep etmişlerdi. Ne var ki, Diyarbakır'da görevlerinden alınan Osmanlı yetkilileri sadece Hıristiyanlara karşı alınan bu önlemlere karşı çıkanlar olmuştu. Vali gibi en sert uygulamacılar görevlerinde kalmış ve yabancıların protestolarına karşın, katliamları sürdürmüşlerdi.

DİPLOMASİNİN BAŞARISIZLIĞI

Hemen hemen en başından beri, Alman diplomatlar Ermenilere karşı yapılacak misillemelerin tüm Hıristiyanlara karşı genel bir katliama dönüşmesinden çekiniyorlardı. Bu konuda İTC hükümeti üzerindeki etkileri çok azdı.[47] Ne var ki, protestolarına iliş-

[47] Hull, *Absolute Destruction*, 279—85; Vahakn Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide* (1996).

kin tanıklıklar, İttifak Güçleri üyeleri arasında ne ölçüde bilgi paylaşımı olduğuna dair önemli içgörüler sağlar.

Enver'in Şubat tamimi ve Talât'ın Mayıs 1915 tehcir kararı arasında, Türkiye ve Türklerin işgal ettiği İran topraklarında Hıristiyan halka nasıl davranıldığına çok büyük bir dikkatle izlenmeye başladı. Bir Ermeni isyanı ihtimali, neredeyse savaşın başından beri tartışılmakla birlikte, İmparatorluğun dokusunu tehdit eden genel ve kapsamlı bir Ermeni isyanını gösteren her taraf çekilebilecek deliller düşünülürse, şiddetli çatışmalar, büyük tutuklama dalgaları ve mezalimle kantarın topuzu kaçırılmıştı. Buna karşılık, yukarıdakiler uzak vilayetlerinden gelen temelsiz suçlamalara kendisini inandırmak isteyen kuşkucu ve diken üstündeki bir rejimin panikle aldığı kararlara benziyordu.

Nisan ve Mayıs 1915'den başlayarak, uluslararası basın Osmanlılar'ın Urmiye'yi işgali sırasında Asur ve Ermenilere uygulanan önemli boyutlardaki mezalim ve Van'ın Ermeni semtlerinin topçu bombardımanına tutulması hakkında kamuoyuna haber akışını hızlandırdı.[48] 24 Mayıs 1915'te, İtilaf güçleri Osmanlı rejiminin "insanlık ve uygarlığa karşı işlediği suçlar" karşısında, "katliamlara karışan faillerle birlikte, Türk Hükümeti'nin tüm üyelerini de" şahsen sorumlu tutacaklarına dair ciddi bir duyuru yayınladılar. Savaştan sonra, insanlık ve uygarlığa karşı suçlar olarak görülen mezalimle ilgili mahkemeler yapılacaktı. Bu bildiri tüm dünyada büyük gazetelerde yayınlandı.[49]

Başlangıçta, Almanların Osmanlı hükümetine Ermenilere sert işlem etmeleri için örtülü izin verdiği anlaşılıyordu. Bir kere, savaş zamanıydı; Almanlar ve Ruslar da aynı şeyi savaşın Avrupa

[48] Bu ilk bilginin büyük bölümü Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*'da yayınlanmıştır.

[49] *New York Times* 24 Mayıs 1915, ön sayfa. Bkz. Beylerian, *Les Grandes Puissants*, belgeler 33, 34, 36, 37, 38, 40. Rusya'nın ilk girişiminde "Hristiyanlık ve uygarlığa karşı suçlar" terimi yer alırken, Fransız ve İngilizler'in itirazıyla bu "insanlık ve uygarlığa karşı suçlar"la değiştirildi.

cephesinde yapıyorlardı. Ama açılmış olan Pandora'nın kutusu hakkında doğrusu hiçbir düşünleri yoktu. Başlangıçta, Alman Sefiri Baron von Wangenheim, Osmanlılar'ın Ermenilerin Ruslar'la ittifak kurduğu ve Türkiye'nin yaşamına ağır bir tehdit oluşturduğu görüşünü kabul etmişti. Sefiri Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafla, Ermenilere yapılan işlemin onların Türk düşmanı isyanının bir sonucu olduğunu açıklamıştı. Uygulanan yöntemlerinin vahşiliğinden üzüntü duymakla birlikte, *"[Ermenilere] daha yumuşak davranmamız gerektiğini düşünüyorum, ama temelde Osmanlıları engellememeliyiz."* Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'daki Ermeni kamuoyu oluşturucularını "Türkiye'nin askeri ve politik durumu göz önüne alınırsa, seçilen araçların kaçınılmazlığına ve eleştirilerine son vermeye ikna etmeye çalışmasını istemişti.[50]

Ne var ki, Almanya'nın ilk icazet verici tutumunda, çok geçmeden siviller yaşadığı felaketlere ordudaki subaylardan daha duyarlı olan Alman konsolosları arasında öğrenilmeye başlanan mezalimin boyutları karşısında çatlaklar belirmeye başladı. İzlenen politikaların sadece Ermenilere karşı olmayıp, düşmanla hiçbir teması olmayan diğer Hıristiyan gruplara, hatta Alman misyonerleriyle ilişkideki Protestan ve Katolik yanlıları da hedef aldığı netleşince, bu diplomatların tepkileri de arttı. Alman kamuoyunu etkileyen dönüm noktası, Ermeni Katolik Mardin başpiskoposu İğnatiyos Maloyan'ın 1915 Haziran ortasında alenen aşağılanıp öldürülmesiydi. Bu zulmün haberleri büyük bir hızla yayıldı.

15 Haziran 1915'te, Mardin ve Tel-Arman'dan getirilen Hıristiyan tutukluların ikinci kafilesi, birbirlerine iple bağlanmış ve zincirlenen beşerli gruplar halinde, kuzeye, vilayet merkezi Diyarbakır'a doğru ağır adımlarla ilerliyordu. Söylendiğine göre,

[50] Wangenheim'den Dışişleri Bakanlığı'na, 31 Mayıs 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlungdiplomatischer Aktenstücke* (1919), 79 içinde.

burada yargılanacaklardı. Kafilenin başında Mardin jandarma komutanı Abdülkadir ve Diyarbakır valisi Reşit Bey'in yaveri Tevfik vardı. Ana yola çıkan kapıdan ağır ağır çıktıkları sırada, tutuklu sayısı 255'ti: 181 Ermeni Katolik, 50 Süryani Katolik, 19 Kildani ve 4 Protestan. Aralarında farklı tarikatlardan on iki papaz da bulunuyordu. Diyarbakır yolu yarılandığı sırada, muhafızlar Şeyxan mağaralarında seçtikleri 84 tutukluyu öldürmüşlerdi. İkinci seçmede, bazı papazlar dâhil 15'i daha öldürüldü. Belki de hiçbir tutuklu Diyarbakır'a sağ ulaşabilmeyi ummuyordu, çünkü daha önce Mardin'den gönderilen kafiledekilerin, 11 Haziran'da son ferdine kadar kırıldığını biliyorlardı. Tutukluların tam sıraya dizildiği, yeni bir infaz için aralarından seçme yapılacağı sırada, uzaktan Osmanlı süvari subaylarının çılgın gibi el kol işaretleri yaparak ve borazan çalarak atların geldikleri görüldü. Atlılar yaklaştıklarında, *"Durun! Durun! Sultan Affetti!"* diye bağırdılar. Sonra, bir süvari subayı komutayı devraldı ve yaşamda kalan tutuklulara gözetim altında tutulacakları Diyarbakır'a kadar eşlik etti. Daha sonra anlaşıldığına göre, af kararı Ermenileri değil, ama sadece diğer milliyetlerden, en çok daha farklı mezheplerden Süryanileri kapsıyordu. Aslında tutuklulardan hiçbiri serbest bırakılmadı ve bütün grup Mardin'e geri yürütüldü ve yeniden bağlandı. Sonra, beklenmedik bir anda 26 Haziran'da, eyalet emniyet müdürü Memduh çıkageldi. *"Tüm Süryaniler, Kildaniler ve Protestanlar ellerinizi kaldırın ve adlarınızı söyleyin!"* dedi. Bu gruba evlerine dönme izni verildi. Gruptakiler ayrılırken, Ermeni tutuklular: *"İnsaf edin! Bizi anımsayın ve kurtarmaya çalışın"* diyorlardı. Serbest bırakılanlardan bazıları evlerine kadar taşınmak zorundaydı.[51]

Haziran'da, Alman diplomatlar tehcir ve katliamların yalnız Ermenilerle sınırlı kalmadığının tamamen farkına varmışlardı. Belki de durumu en iyi bilen Alman konsolosları Musul'da görev yapan Holstein ve Halep'te görev yapan Rössler'di. Bu diplo-

[51] Isha'ya Armalto, *Al-Qusara fi nakabat an nasara* (1919), 224.

matlar haberleri doğrudan Anadolu'dan kaçmayı başaran kişilerden almışlardı. Osmanlı rejiminin "genel katliam" başlatmasının önlenmesi gerektiğinden söz etmeye başlayan Konsoloslar, hükümetlerden farklı bir politikanın zorlanmasını talep ediyorlardı. Bunun üzerine, Talât 12 Temmuz 1915'te Diyarbakır valisine çektiği bir telgrafla tepkisini iletti.

Diyarbakır vilayetindeki Ermenilerin diğer Hıristiyanlarla birlikte katledilmekte olduğu ve yaklaşık 700 Ermeni ve diğer Hıristiyanın gece yarısı operasyonlarıyla şehirden çıkarıldıktan sonra Mardin'de koyun gibi boğazlandığı raporunu aldık. Bu tür katliamlarla öldürülenlerin sayısının 2000 olduğu tahmin ediliyor. Eğer bu eylemler kesinlikle ve derhal durdurulmadığı takdirde, bölgedeki Müslüman ahalinin genel Hıristiyan nüfusu katledebileceğinden korkulmaktadır. Ermenilere karşı uygulanan politik ve disiplin amaçlı tedbirlerin diğer Hıristiyanlara uygulanmasının önüne mutlak olarak geçilmelidir; zira böyle bir şey kamuoyu üzerinde çok kötü bir izlenim bırakabilir. Size, ayrım gözetmeksizin diğer Hıristiyanların hayatını da tehlikeye atmamak için, bu eylemlere derhal son vermeyi emrediyorum.[52]

Talât'ın 12 Temmuz tarihli telgrafının perde gerisinde, Almanya'dan gelen bir protesto notası vardı. Hatta telgrafın bazı bölümleri harfi harfine 10 Temmuz'da Almanya'nın Musul konsolosu Walter Holstein'ın İstanbul'daki Sefir Wangenheim'a gönderdiği bir mesajdan alınmaydı.

Hâlâ burada bulunan Mardin eski mutasarrıfı bana aşağıdaki bilgiyi verdi: Diyarbakır valisi Reşit Bey, vilayetin-

[52] BOA. DH. ŞFR. nr 54/406 Dahiliye Nazırı'ndan Diyarbekir vilayetine, Türkiye Cumhuriyeti'nde yayınlanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Armenians in Ottoman Documents (1915— 1920)* (1995), 75.

deki Hıristiyanlara karşı çılgın bir tazı gibi iz sürüyormuş. Geçenlerde, Diyarbakır'dan gönderilmiş olan jandarmaların içlerinde bir Ermeni piskoposun da bulunduğu Mardinli (çoğu Ermeni olan) 700 Hıristiyanı kent dışında, gece yarısı koyun gibi boğazlamasına izin vermiş. Reşit Bey, masumlara karşı bu kanlı işini görmeye hâlâ devam ediyor ve kurbanlarının sayısı bugün iki binden fazla. Hükümet Reşit Bey'i durdurmak için enerjik önlemler almazsa, vilayetteki genel Müslüman nüfus da Hıristiyan katliamına başlayacaktır. Burada durum her geçen gün daha tehlikeli bir hal alıyor. Hükümet Reşit Bey'i derhal görevden almalı ve bu suretle buradaki genel kanaat olan bu mezalime ortak olmadığını göstermelidir.[53]

Holstein'ın muhbirinin kimliği belli değil çünkü Almanlar Hıristiyan katliamlarına karşı çıktıkları için birbiri ardına gelen iki Mardin mutasarrıfının görevden alındığına inanıyorlardı.[54]

Diyarbakır Fransız konsolosluğundan emekli olduktan sonra Halep'e yerleşen Albert Guys, İtilaf güçlerine benzer haberler iletmişti.[55] Yazdığı uzun bir raporda, Reşit'in görevi devralmasından birkaç gün sonra, Hıristiyanların kitleler halinde tutuklanmasının başladığı ve yaklaşık 1.600 kişinin hapsedilip işkence gördüğünü belirtmişti. Antik Roma surları dışında her gün yeni cesetler bulunuyordu: Yaklaşık 100 önde gelen Ermeni tüccar işkenceyle öldürülmüştü. Kentte, altı hafta boyunca silah bulmak için "korkunç ve barbarca" ev aramaları devam etmişti. Mardin'de "Ermeni Katolikler, Yakubiler, Kildani ve Süryani Katolikler'in büyük bölümü Diyarbakır'dakilerle aynı korkunç sonu paylaştı. Ermeni

[53] Holstein'dan Alman Sefareti'ne 10 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 101—2 içinde.

[54] Rossler'den o Bethmann Hollweg'e 27 Eylül 1915, Mikaelyan, *Armenische Frage*, 208 içinde.

[55] Guys'un raporu, 24 Temmuz 1915, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 48-52 içinde.

Katolik Patrikhanesi'nin, Mardin başpiskoposuna gönderdiği bir telgrafa, böyle birinin artık var olmadığı yanıtı verildi.

12 Temmuz'da, Sefir Wangenheim Almanya'nın tüm Hıristiyanlara yönelik genel bir katliam kaygısının yer aldığı resmi, protesto notasını Talât'a iletti:

Reşit Bey'den aldıkları emriyle, Diyarbakır jandarması Mardin'e gelerek ve çok sayıda Ermeni ve diğer Hıristiyanlarla birlikte, Ermeni piskoposu da tutuklamıştı. Tutuklananların toplam sayısı 700'dü. Gece, bu kişilerin tümü kent dışına götürülüp, koyun gibi boğazlanmıştı. Bu katliam kurbanlarının toplam sayısının 2.000 olduğu tahmin ediliyor. Eğer imparatorluk hükümeti Reşit Bey'e karşı gereken önlemleri almazsa, vilayet bölgesinde Müslüman halkının alt sınıflarının tüm Hıristiyan nüfusa karşı genel bir katliama girişmesini engellemenin olanklı olmayabileceğinden korkulur.[56]

Alman protestosuyla aynı gün, Talât, Reşit'e telgraf çekti. Açıkçası, asıl amaç Alman Sefiri'ni yatıştırmaktı; olayların üzerinden bir ay geçmiş olduğundan, Talât zaten kendi bakanlığınca iyi bilgilendirilmiş olmalıydı. Ama [burada] iki yorum ve bazı farklar var. Almanlar vilayetin valisini baş tertipçi olarak gösteriyor ve jandarmanın onun emriyle hareket ettiğini biliyordu. Talât'ın telgrafında bundan hiç söz edilmiyordu. Ne var ki, Almanlar Reşit'in görevden alınmasını talep ettikleri halde, vali 1916'ya kadar koltuğunu korumuş ve hiçbir zaman Hıristiyanlara karşı etkinlikleri nedeniyle kınanmamıştı. Aynı zamanda, Talât'ın kötü işlemin sadece Ermenilerle sınırlı tutulması isteği, kesinlikle Holstein'ın Türk yetkililerin Ermeniler dâhil, tamamen masum halkı katlettiği argümanıyla çelişiyordu. Bununla, Holstein'ın talep ettiği "mezalimin reddedildiğine dair resmi belgeleme" arasında dağlar kadar fark vardı. Reşit Bey ve Diyarbakır'daki vilayet yönetimi, dikkatlerin başka yerlere döndüğünü anlar anlamaz, her mezhepten Hı-

[56] Kaiserlich Deutsche Botschaft'ten Talât'a 12 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 102—3 içinde.

ristiyanı öldürmeye tekrar başlamışlarsa da bu kez eylemlerini daha gizli kapaklı sürdürmüşlerdi.

4 Ağustos 1914'te, Talât gönderdiği bir şifreli telgrafta vali ve mutasarrıflara Katolik Ermenilerin tehcirine son vermeyi ve bu kişilerin listesini kendisine göndermeyi emretmişti.[57] 15 Ağustos'ta, Protestan Ermenilerin tehcirine son verilmesini ve bu kişilerin listesinin gönderilmesini isteyen benzer bir telgraf çekmişti.[58] Bu telgrafların içeriği, hedef alınan nüfusun Havari Kilisesi'ne bağlı "Gregoryan" Ermeniler olduğunu vurgulamaktı. Peki diğer Doğu Hıristiyanları'na ne olacaktı? Sultan'ın affı ve Talât'ın telgrafları gerçekte genel af kapsamı taşıyor muydu? Anlaşılan, buna benzer bazı emirler Diyarbakır'a Talât'ın telgrafından önce ulaşmıştı. Mardinli Süryani, Kildani ve Protestan tutuklular, 26 Haziran'da serbest bırakılmışlardı. Aynı şey 27 Haziran'da tüm Hıristiyan tutukluların serbest bırakıldığı Nusaybin ve Derik'teki Ermeni olmayan tutukluların da başına gelmiş ama tümü tekrar tutuklanmıştı. Farklı versiyonlarıyla da olsa, Diyarbakır vilayeti ve en yakın komşu bölgelerinde 178 küçük kasaba ve köyde Hıristiyanlara karşı katliam ve saldırıların yazılı kanıtları vardır (bkz. 8. Bölüm).[59] Buralarda Ermeni, Süryani ve Kildani halkı karma bir yaşam sürdürüyordu. Tanıklıkların sadece çok azında olay tarihleri de yer alıyordu, ama 54 olayda Talât'ın 12 Temmuz tarihli telgrafından eski tarihler verilmişti. Nisan ve

[57] BOA. DH. ŞFR, nr 54-A/252.

[58] BOA. DH. ŞFR, nr 55/20.

[59] Malfono Abdülmesih Nu'man Qarabaşi, *Vergossens Blut: Geschichten der Greuel, die an den Christen in der Türkei verübt, und der Leiden, die ihnen 1895 und 1914— 1918 zugefügt wurden* (2002); Süleyman Hinno, *Ginhe d Suryoye b Tur'abdin* [Turabdinli Süryaniler'in Katledilmesi] (1987); Jacques Rhétoré, *Les Chrétiens aux bêtes*": Souvenirs *de la guerre sainte proclamée par les Turcs centre les chrétiens en 1915* (2005); Hyacinthe Simon, *Mardin la ville heroique: Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacres de 1915* (1991); Joseph Naayem, *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacres par les Turcs: Documents inédits recueillis par un témoin oculaire* (1920); Arsalto, *Al-Qousara* (1919).

Mayıs katliamları çoğunlukla Diyarbakır kenti yakınlarındaki köy ve kasabalarda gerçekleştirilmişti. Haziran ve Temmuz başındakiler Mardin sancağında olmuştu. Bu yüzden, 12 Temmuz telgrafı geldiğinde, zaten olan olmuştu ve geriye kurtarılacak pek bir şey kalmamıştı.

Temmuz ortasında, kırsal bölgelerdeki kasaba ve köylere yapılan büyük ölçekli saldırıların son bulması, muhtemelen Ramazan ayının başlamasıyla ilgiliydi. Bunun açık bir istisnası, Ağustos'a kadar mezalimden nispeten uzak kalabilmiş olan, Ermeni, Süryani ve Kildani halkının karma yaşadığı Cizre [Gziro] sınır kasabasıydı. Halep vilayetine bağlı Urfa'nın Hıristiyan yerleşim bölgesinde, Eylül ortasına kadar katliamlara girişilmemişti. Diyarbakır ve Mardin'e bağlı büyük kasabalarda, affa uyulurken, buralarda yaşamda kalan bir avuç Hıristiyana karşı tacizler, tutuklamalar, işkence ve cinayetler devam etmişti. Ama eskisi gibi mezalimin kitlesel karakteri artık pek görülmüyordu. Ne var ki, bunun istisnaları da vardı. Yarısı Süryani Ortodoks olan 25.000 nüfuslu Midyat kasabasında, 19 Temmuz'da Hıristiyan semtleri kuşatan askerler, evlere ateş açmaya başladı. Midyat çatışması bir haftadan uzun sürdü.[60] Nusaybin kasabasında Süryani Ortodoks nüfusun kitlesel olarak katledilmesi 16 Ağustos'ta gerçekleştirildi (15 Haziran ve 28 Haziran'daki kitlesel infazlarla Ermeni halkı yok edilmişti). Diyarbakır vilayetinde Talât'ın telgrafından sonra da kitlesel imhanın sürdürüldüğü diğer yerler Derik, Savur (Şawro) ve Ceylanpınar (Ras al-'Ayn)'dı.

Ermeni olmayan Hıristiyanlar, "tehcirler"in kapsamı dışında tutulduklarına dair yapılan resmi açıklamalara karşın, kitlesel katliamların hedefleri olmaktan kurtulamadılar. Alman konsolosları sefirliklerini Katolik ve Protestanlar'ın katledildiği konusunda uyaran raporlar göndermeye devam ettiler. 13 Ağustosta, Halep konsolosu Rössler, Ermeni Katolikler'in muaf tutulma emrinin

---

[60] Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil'den Enver'e 22 Temmuz 1915, belge no. 2012 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* cilt. 34 no. 85 (Eki 1985), 81.

geri alındığını ve valinin istisnasız hepsinin tehcir edileceğini söylediğini bildirdi.[61] Alman sefaretinin çevirmeni Mordtmann, Ermeni Katolik Patriği'nden emrin değiştirildiğini öğrenmişti.[62] Geçici Sefir Hohenlohe-Langenburg de Türk hükümetinin hem Katolikler hem de Protestanlar için emri değiştirdiğini öğrenmiş bulunuyordu. Bazı diplomatik girişimlerine karşın, başarı şansı olmadığını biliyordu.[63] Bütün bölgede, Almanlar Türklerin Protestan ve Katolikleri muaf tutan emirleri genel kararnameler olmayıp, sadece belirli yerlerle sınırlı — sözgelimi, Halep vilayetini değil, kent merkezini kapsadığını — gördüklerini anlamaya başlamışlardı.[64] Daha sonra, emirlerin sadece evlerinden henüz tehcir edilmemiş olan birkaç Katolik ve Protestan'ı kapsadığı ve sürgünlerin evlerine dönmelerine izin verilmeyeceği söylendi. Yola çıkmış olanlar ise hedef bölgelerine ulaştırılacaklardı.[65]

Ağustos 1915'te, Alman diplomatlar, Almanların Hıristiyan düşmanı girişimlerde hiçbir biçimde yer almadıkları görüntüsü vermeye özellikle özen gösteriyorlardı. İstanbul'daki geçici Sefir, Hohenlohe-Langenburg, *Reichskanzler*'e başvurarak, Almanların kendilerini Türk hükümetinin Ermenilere karşı "imha" politikası ve "zorla gerçekleştirilen tedbirler"den uzak tutup, bu konuda hiçbir sorumluluk üstlenmemelerini ve Alman yetkililerinin olup biteni kabul etmediğine dair açıklamalar yapmalarını istedi.[66]

Almanların müttefiklerini sadece diplomatik notalarla baskı altına almaktan fazlasını yapabilecekleri yaygın bir görüştü. Çekingenliklerinin nedeni, Almanya'nın Türkiye için öneminin, Türkiye'nin Almanya için önemiyle karşılaştırılmayacak kadar az

[61] Rössler'den Bethmann Hollweg'e 13 Ağustos 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 129 içinde.

[62] Mordtmann, 21 Ağustos 1915 notu, a.g.e., 137.

[63] Hohenlohe-Langenburg'ten Adana konsolosluğuna 24 Ağustos 1915, a.g.e., 138.

[64] Hohenlohe-Langenburg'ten Halep konsolosluğuna 27 Ağustos 1915, a.g.e., 143.

[65] Rössler'den Deutsche Botschaft'a 12 Eylül 1915, a.g.e., 153.

[66] Hohenlohe-Langenburg'tan Bethmann Hollweg'e 12 Ağustos 1915, a.g.e., 126-27.

olmasından kaynaklanıyordu. Türkiye, Rusya'nın tersi halde Doğu Avrupa cephesinde kullanabileceği askerleri Doğu Cephesi'nde tutuyordu. Osmanlılar'ında Almanlara ihtiyacı daha azdı. Birkaç Alman danışmanla, oldukça iyi savaşıyorlardı: İtilaf güçlerinin Gelibolu saldırılarını durdurmuş, Bağdat'ın güneyinde İngilizler'e karşı zafer kazanmışlardı ve Kafkasya'daki Rus cephesinde istikrarı sağlamışlardı. Bunlar, savaşa hazırlıksız giren bir ülke için, hiç de küçük başarılar değildi. Bunun karşılığında, Almanya "tehcirler"i durdurmak için göstermelik girişimlerde bulunmuştu.

Ermeni Patrik Zaven, tarafsız ülkelerin devamlı olarak Osmanlı hükümetini etkileme çabalarından sürekli haberdar ediliyordu. Birçok defa, hem Amerika Birleşik Devletleri hem Bulgar sefiri müdahale etmeyi denemiş, ama sözlerine kulak asan olmamıştı. Talât, her zaman Hıristiyanlara yapılan işleminin ülkesinin bir iç işi olduğu ve kapitülasyonların kaldırılmasından sonra, hiçbir yabancı gücün bu gibi konulara müdahale etme hakkı olmadığı yanıtını vermişti.[67]

Sonbaharda, Vatikan Avusturya-Macaristan hükümetinden Hıristiyanlara karşı mezalim ve hak ihlallerini sona erdirmesi için, Osmanlı müttefiki üzerindeki etkisini kullanarak, baskı yapmasını istemeye başladı. 24 Ekim 1915'te, Vatikan'ın Viyana sarayındaki sefiri, Dışişleri Bakanı Stephan von Burian'dan Ermeniler adına Babıali'ye müdahale etmesini istedi. Burian, Avusturyalılar'ın aylardır Osmanlı hükümetine baskı yaptıkları yanıtını verdi. Ama hiçbir ilerleme kaydetmemişlerdi; çünkü Türkler her zaman "sessiz sedasız yaşayan Türk halkına karşı Ermeni saldırılarının bu gibi tedbirlere zemin hazırladığını" savunmuşlardı.[68]

Vatikan'ın Enerjik müdahalesini tetikleyen olay, Mardin başpiskoposu Maloyan'ın öldürülmesi olmuştu, çünkü Katolik olan

---

[67] Patrik Zaven'den Piskopos Vegunin'e 28 Aralık 1915, *Genotsid armyan*, 343 içinde.

[68] Artem Ogandzhanyan, *1915 god mosporimye svidetel'stva: Avstriiskie dokumenty o genotside armyan* [1915 yılı, sorgulanamaz bir kanıt: Ermeni Soykırımı'yla İlgili Avusurya Belgeleri] (2005), 189.

başpiskopos Roma'da da bulunmuştu. Temmuz'da, Vatikan'ın İstanbul'daki temsilcisi Monsenyör Angelo Mari Dolci, "Mardin'deki genel katliamı," tartışmak için, İstanbul'da Ermeni Havarilik Kilisesi Patriğiyle bir toplantıya çağrılmıştı.[69] En üst düzey Katolik lider olarak en üst düzey Müslüman liderle temas kurmaya çalışan Papa XV. Benedict, 10 Eylül 1915'te Sultan Reşat'a -V. Mehmet'e - yolladığı şahsi mektupta, masum Hıristiyanlara barbarca davranılmasını protesto ederek, Sultan'dan merhamet diledi.[70] Vatikan diplomatlarının diğer raporları "bütün bir halkın imha edilmesi tehlikesi" karşısında durulan kaygıların arttığını gösteriyordu. Bu artık din, ayrımı gözetmeyen ya da kurbanların kadın, çocuk ya da papaz mı olup olmadığına aldırmayan bir toplu cezalandırma örneğine dönüşmüştü.[71] Avusturya diplomatları, Jön-Türklerin engellemeleri yüzünden Papa'nın mektubunu Sultan'a şahsen iletmekte bile zorlanmışlardı. Ama 19 Kasım 1915'te bunu nihayet başardıklarında, Sultan yanıtında ne yazık ki, "barışçıl unsurları isyankârlardan ayırmanın" olanaklı olmadığını; bu yüzden, cezalandırmanın toplu yapıldığını söyledi.[72] Ne var ki, artan uluslararası baskının etkisi olduğu görülüyordu ve Aralık'ta Dolci mezalimin "hemen hemen tamamen sona erdiğini" ve "durumda özlü bir düzelme" görüldüğünü bildirmişti.[73] 1915 sonunda, büyük tahliyeler ve katliamlar sona ermiş, ama doğu Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun büyük bölümü artık yoktu. Savaş boyunca, zulüm tam ortadan kalkmamış, ama daha az yoğunlaşarak devam etmişti.

[69] Dolci'den Kardinal Gaspari'ye 29 Temmuz 1915, Andrea Riccardi. *Mediterraneo: Cristianismo e islam tra coabitazione e conflitto* (1997), 116.

[70] XV.Benedict'ten V. Mehmed'e* [ç.n. "V. Mahmud," V. Mehmed diye düzeltildi] 10 Eylül 1915, a.g.e., 122.

[71] Cardinal Gaspari'den Monsignor Scapinelli'ye 15 Eylül 1915, a.g.e., 121.

[72] a.g.e., 122.

[73] Dolci'den Kardinal Gaspari'ye 12 Aralık 1915, a.g.e., 123 içinde.

4. ATEŞLE OYNAMAK: URMİYE'NİN İŞGALİ

10 Mart 1915'te, Rus konsolos Pavel Vvedenski, bir bölüm küçük İran kasabası yakınlarındaki Salamas ovasında hiç alışılmadık, dehşet verici zulmü gören ilk sivil görevli olmuştu. Burası, Kildani Katolik azınlığın merkezi Hosrova ile bir Ermeni kasabası olan Dilman arasındaki Haftevan köyüydü. Bu, Osmanlı ordusunun Kafkasya harekâtlarında sivillere yönelik gerçekleştirdiği birçok bilinçli kitlesel infazlardan ilkiydi. Gözleri önünde bütün bir sancağın yetişkin Hıristiyan erkek nüfusunun cesetleri yatıyordu. Vvedenski etrafa saçılmış yüzlerce cesetle karşılaşmıştı. Cesetlerin tümü parçalanmış ve görebildiği kadarıyla kafaları kesilmişti. Vvedenski özellikle bazı korkunç sahneleri not etmişti. Katliam Rus askerlerinin gelmesinden birkaç gün önce olmuştu. Çevre sakinleri Osmanlı askerlerinin köyü kuşattıklarını ve içeri girmeye çalışanların dövüldüğünü söylediler.[1]

Birinci Kafkasya Rus Ordusu komutan yardımcısı, K. Matikyan, cesetleri saymış ve kaymakamın emirleriyle Osmanlı askerler ve Kürt gönüllüler tarafından katledilen Ermeni ve Süryaniler'in (ya da onun dediği gibi Asurlar'ın) toplam sayısının 707 olduğunu bulmuştu. "Kendi gözlerimle çukurlara atılmış, kokmuş, ortalığa

[1] Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenski sluzhba v Persii I Bukharskom khanstve (1906–1920 gg.) Rossiskaya diplomatiya v sud'bakh* [Konsolos Yardımcısı Vvedenski's İran ve Buhara Hanlığı'ndaki Hizmetleri,1906–1920] (2003), 44.

bırakılmış yüzlerce parçalanmış ceset" gördüğünü yazmıştı. "Baltalarla doğranmış, başsız cesetler, kopmuş eller, bacaklar ve kelle yığınları, yıkılmış duvarlar altında ezilmiş cesetler gördüm."[2] Bir Rus gazetesi bu olayı hemen pogrom olarak değerlendirmişti.[3]

17 Mart 1915'te Amerikan Presbiteryan misyoner F. N. Şöyle yazmıştı:

Türklerin kaçmaya zorlanacaklarını anladıkları, Rus Ordusu'nun Salamas'a dönüşünden birkaç gün önce, kaydolanları koruyacağız gerekçesiyle tüm Hıristiyanların adlarını kaydettiler. Sonra tüm erkekleri bir yere toplayıp, 25'er kişilik gruplar halinde ayırdılar ve soğukkanlılıkla teker teker vurdular. Bazılarının merdiven aralıklarına bağlanan başları kesildi, bazıları ölmeden önce parçalanıp kesildi. Bu biçimde Salamas'taki hemen hemen her Hıristiyan erkek katledildi. Kız ve kadınların başlarına geleni tahmin edebilirsiniz. Şimdi olay yerinde bulunan birçok kişi tarafından imzalanmış olan en ayrıntılı rapora göre, Salamas'ta 712–720 erkek bu biçimde öldürüldü.[4]

[2] K. Matikyan'ın 24 Şubat/9 Mart 1915 tarihi mektubu, *Genotsid armyan v osmanskoi imperii: Sbornik dokumentov i materialov* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni soykırımı: Belge ve Malzemelerin Derlenmesi], ed. M.G. Nersisiyan (1982), 276—77 ve *Russkie istochniki o genotside armyan v Osmanskoi imperii 1915–1916 gody* [Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915—1916 Ermeni soykırımıyla İlgili Rus kaynakları], ed. G. A. Abramyan ve T. G. Sevan-Khachatryan (1995), 9—10 içinde.

[3] *Tiflisskii listok* 15 Mart 1915, K. P. Matveev ve I. I. Mar-Yukhanna, *Assiriiskii vopros vo vremya i posle pervoi mirovoi voiny* [I. Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Asur Sorunu] (1968), 50 içinde aktarılmıştır.

[4] F. N. Jessup 17 Mart 1915, James Bryce & Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (1916; sansürsüz baskı, 2000), 153.

"OSMANLI ASKERİNİN MEZALİMİ"

İran Dışişleri Bakanlığı 5 Mart'ta Tahran'daki Osmanlı sefirine resmi bir protesto notası vererek, ülkesinin kuzeybatı bölgesini işgal etmiş olan "Osmanlı askerlerinin gerçekleştirdiği mezalimin" kurbanı olan halkın yaşadığı felaketi dile getirdi. Yetkisiz vilayet görevlilerinin, Savaş sırasında birçok köyü yağmalayan, diğer birçoğunu ateşe veren ve *tüm halkı sefalet durumuna iten askerlerinizin sürekli uyguladığı şiddeti seyretmek zorunda* kalmasından yakınmıştı. Bu şiddet en fazla Hıristiyanların yaşadığı ve halkın şiddet görüp, acımasızca katledildiği köylerde uygulanmıştır.

Dışişleri Bakanı'nın protestosunda, en aşırı biçimlerdeki bu katliamların, bırakın İran gibi tarafsız bir ülke içinde, düşman topraklarında bile eşi benzeri olmadığını söylemişti. Aynı zamanda, Bakan 3 ve 19 Mart tarihlerinde İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri orta elçiliklerinden de Osmanlı işgalcilerinin davranışlarıyla ilgili resmi bir protesto notası almıştı. Tahran'daki Türk sefirine "Azerbaycan aşiretleri arasında Türklerin ektiği nefret tohumlarının" artık son bulmasının mutlak bir zorunluluk olduğu da bildirilmişti. İranlılar, Türkiye'nin askerlerini geri çekmesini ve geri çekilme sırasında "özellikle Kürt başıbozukları sıkı bir denetim altında tutarak" yeni olaylara neden olmamalarını talep ediyordu.[5] Buna yanıt olarak, en aşırı davranışlardan sorumlu olan Cevdet'in komutasındaki birlikler, Hıristiyan düşmanlığını beraberlerinde getirdikleri Van'a çekildiler.

Haftevan ile ilgili bilinenler, burasının neden büyük bir katliam yeri olarak seçildiğine çok az ışık tutuyor. Belki de bunun

---

[5] Dışişleri Bakanı Moaven od-Dowle'den Türk Sefiri'ne 5 Mart 1915'; Dışişleri Bakanı Moaven od-Dowle'den İstanbul'daki İran Sefiri'ne 18 Mart 1915; Amerika Birleşik Devletleri Sefiri Caldwell'den Dışişleri Bakanı'na 19 Mart 1915, belgelerin numaraları: 266, 301 ve 306; Empire de Perse, *Neutralité Persane: Documents diplomatiques* (1919), 139, 153,155 içinde.

nedeni kuzey-güney ve doğu-batı geçiş yollarının kesiştiği bir kavşak noktasının yakınlarında olmasıydı. Belki de Osmanlı karargâhına çok yakındı. Belki de onlarca yıldır, Ermeni ve Asurlar arasındaki Amerikan Presbiteryen ve İsveç Lüteran misyoner etkinliklerinin üssü olarak hizmet etmesindendi. Amerikalılar'ın bu yöndeki etkinliği 1884'te başlamıştı ve 1895—96 pogromlarından kaçan Osmanlı sığınmacılarla Hıristiyan [Asur ve Ermeni] nüfus artmıştı. İsveç misyoner topluluğu 1902–1907 arasında varlık göstermiş, bir yetimhane, bir revir işletmiş, engellileri koruma etkinliklerinde bulunmuş ve küçük bir halı dokuma fabrikası işletmişti.[6]

Kildani Katolikler'in ağırlıkta olduğu Hosrova yakınlarında, Fransız misyonunun binası, Van valiliği görevinden izinli olan Osmanlı komutan Cevdet'in karargâhı olarak kullanılmıştı. Cinayetlerin Osmanlı askerleri ile birlikte ünlü eşkıya Simko Ağa, kardeşi Şükrü ve Ömer Han liderliğindeki yerel Şikak aşiret üyelerince işlendiği söyleniyordu. Cevdet yola çıkan Ruslar'ın, emrindeki zayıf kuvvetler ve güvenilmez Kürt atlılarıyla durdurulamayacağını biliyordu. Halil Paşa'nın vaat ettiği güçlendirmeler de gelmemişti. Onlara karşı ilerleyen Rus birliklerinin bir Ermeni komutan ile Ermeni ve Asur gönüllü tugaylarından oluştuğu biliniyordu. Haftevan'daki bazı Ermenilerin Osmanlı kökenli olması nedeniyle de sinirler bir hayli gergindi belki. İşgal otoriteleri, çevredeki kırsal bölgede yaşayan tüm Hıristiyan erkekleri kaydetmek amacıyla Haftevan köyüne çağırdı. Bu köylüler dışında, Dilman ticaret kasabasındaki ve en yakın köylerdeki tüm Ermeni ve Süryani erkekler tutuklanarak, infaz yerine götürüldü. Harbiye Nezareti'nden son gelen emirlere göre, Osmanlı

---

[6] N. F. Höjer, "Till armeniernas vänner" (1897); Elin Sundvall, "Missionen i Persien" (1911), 60; John Hultvall, *Mission och vision i Orienten: Svenska missionförbundets mission i Transkaukasien-Persien 1882–1921* (1991), 224–34.

Ordusu'nda görevli Ermeni askerler emre itaatsizlikleri nedeniyle derhal kurşuna dizilecekti. Bu yüzden, bazı kurbanlar bu kategoriye giriyordu.[7]

İki gün boyunca, yaklaşık 700–800 yetişkin erkek, tüyler ürpertici bir biçimde öldürüldü. Cevdet'in ordusunda cephane yetersiz olduğundan, askerlere mermi kullanmamaları söylenmişti. Bir çiftlik avlusunda, Vvedenski tümü başı kesilmiş cesetlerle dolu üstü örtülü bir kuyu buldu; kuyunun çıkrığına da baş aşağı asılmış başsız bir ceset vardı. Kurbanlar ayaklarından baş aşağı asılıp, kuyuya yuvarlanmadan başları kesilmişti. Düzinelik gruplar halinde bir duvara dizilen erkekler, başlarının arkasına vurulan balta darbeleriyle birer birer öldürülmüşlerdi. Bir başka yerde, erkekler başlarını bacaklarının arasına sokmaya zorlanmış, sonra koyun boğazlanır gibi boğazlanmışlardı. Bir başka yerde, mahkûmlar başlarından bir merdivenin basamaklarına bağlandıktan sonra başları vurulmuştu. Vvedenski ceset dolu 15 kuyu saymıştı ve gene ceset dolu ambarlar bulunmuştu. Vvedenski evlerine dönmeye başlamış olan Ermeni ve Süryaniler'in Müslüman komşularından öç almasını önlemekte büyük zorluk çekmişti.[8] Osmanlı yüksek komuta heyeti bile bu aşırılıkları işitince şaşkına dönmüştü. Türk Genelkurmay askeri tarihi bunu "talihsiz bir olay" saymış ve suçu disiplinsiz askerler, gönüllüler ve aşiretlerin üstüne yıkmıştı.[9]

Ne var ki, bu tahmin edilebilecek olan felaket bir sonuçtu. Etnik ve dini çatışmanın damgasını vurduğu Türk-İran sınır şeridi bir barut fıçısı gibi her an patlamaya hazırdı. Osmanlılar ken-

[7] Ayrıca, bkz., Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*: William Shedd, 139; Robert M. Larabee, 146; Paul Shimmon, 197, 587 içindeki açıklamalar. İnkarcı Türk tarihçi Selahi Sonyel, Haftevan'da katliam "iddiası"nın İngiltere'nin Tebriz konsolosunca "çürütüldüğünü" söylüyor (*The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy* [2001], 88).

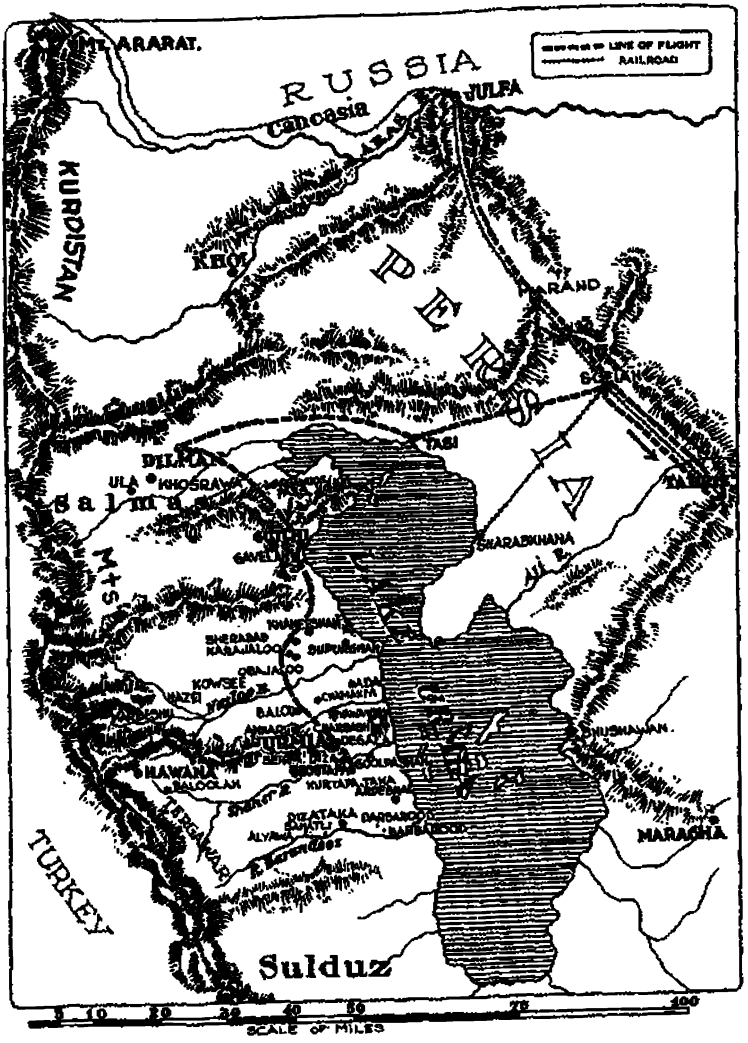
[8] Genis, *Vitse-konsul Vvedenski*, 44.

[9] ATASE 4/3671, Kls. 2950, H-II, F–139, Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, 2:1 (1993), 582 'inde.

dilerine işbirlikçi bulmak arayışı içindeydi. Hem Sünni Kürt aşiretleri, Türkmen halkı hem de Şah'a karşı çıkan meşrutiyetçi muhalefet arasında birçok işbirlikçi buldular. Ruslar'la ticaretten Hıristiyanlara göre çok az yarar sağlayan birçok küskün Müslüman vardı. Sınır şeridi, yerel politik maceracılar ve eşkıya reisleri ile birlikte komplolara girişen İTC örgütçüleri ve Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarıyla kaynıyordu. İşte böyle bir yangın cihatla körüklenmişti. Her durumda Osmanlılar mümkün olduğunca çok kaos yaratmaya çalışmış ve İran hükümetinin artık saygınlığının kalmadığını ve sadece Osmanlılar'ın yasa ve düzeni garanti edebileceğini kanıtlamaya çalışmışlardı. Bu yolla kalıcı ilhakla ve aynı zamanda yerel halkının sadakatini kazanarak, uluslararası alanda saygınlıklarını artırabilirlerdi. Ama harekete geçirdikleri kuvvetleri kontrol etmelerinin mümkün olmadığı ve kendi askerlerinin kargaşanın çözüm olmaktan çıkarak nedeni oldukları ortaya çıktı.

İRAN'IN İŞGALİ

1 Kasım 1914'te İran Şahı İran'ın tarafsızlığını ilan etti. Hem Osmanlılar ve Almanlar hem de İngilizler ve Ruslar'la iyi ilişkilerini sürdürmek isteyen İran, iki taraftan birine katılmaya cesaret edemiyordu. Ne var ki, bu güçlerden hiçbiri İran'ın tarafsızlığına saygı göstermiyordu. Hıristiyan-Müslüman çatışmalarının tarihindeki en karanlık dönemlerden biri, 1915'in ilk yarısında İran'ın Azerbaycan vilayetinde gerçekleşmişti (harita 4). İran siyaseti denen bataklıkta, bütün kuzey kuşağı yıllardır Ruslar'ın koruması altındaydı. Ruslar kukla bir vali aracılığıyla yönetiyor ve önemli kentlerde az sayıda askerden oluşan garnizonlar bulunduruyordu. Ama Ocak başında, Rus garnizonlar aniden geri çekildiler. Bunun temelinde yatan, İran'ın tarafsızlığına saygı gösterilmesindeki ısrarlarıydı. Azerbaycan zaten bir kargaşa ve gerçek savaş hali içinde olmasına karşın, Şah hükümeti Osmanlı Sultanı'na yörede duyulan sempatinin başlıca nedeninin Ruslar'ın varlığı olduğunu öne sürüyordu. İran hükümeti, İngiliz sefire Hıristiyan azınlıkların can ve mal güvenliğini garanti edebileceği

Harita 4: Türkler ve Kürtler tarafından tahrip edilen başlıca Hıristiyan kasabalarını ve aynı zamanda Rus sınırına kaçış hatlarını gösteren Kuzeybatı İran haritası. Yonan Şahbaz, The Rage of İslam (1918)'dan alınmıştır

konusunda teminat vermişti. İran ordusu bu bölgelere girecek ve böylece süregelen "dini kaynaşma" yatışacaktı.[10]

İran hükümeti baskı kurarak Ruslar'ın çekilmesini sağladıktan sonra, Osmanlı kuvvetlerinin topraklarından çekilmesini de sürekli talep etmeye başladı.[11] Gariptir, bu talepleri gerçekleşmedi. Ruslar'ın geri çekilmesi sırasında günlerce yaşanan anarşide, birçok Hıristiyan Rus topraklarına kaçarken, yerel İranlı ve Kürt Müslümanlar pogromlara girişti, sığınmacıları vurdu, kadınlara tecavüz etti ve sayısız kötülük yaptılar. İran'ın tarafsızlığına saygı göstermek yerine, Osmanlılar asker sokup, geniş bir cepheye aşiret gönüllüleri kitlesini yaydılar. Kısa süren tam bir kaos döneminden sonra, işgal ordusunun düzeni kurma çabası tam bir hüsranla sonuçlandı. Osmanlı ordusu zaten üç cephede birden savaştığından ve çok yakında Mısır'a bir taarruza girişeceğinden, Azerbaycan'ı işgal edebilecek durumda usta askeri yoktu. Buna karşılık, cihada katılmalarını sağlamak için otoritelerin çeşitli vaatlerde bulunduğu göçebe aşiretlerden toplanan büyük bir kalabalıkla güçlendirilen birkaç yüz askerden oluşan cılız bir askeri birliği bu işe ayırmışlardı.

Van Jandarması'nın gezici alayları, Teşkilat-ı Mahsusa ajanları, aşiret gönüllüleri ve yerel Müslümanlardan oluşan Türk kuvvetleri için, önlerine açılan beklenmedik fırsat kapısı bir sürpriz olmuştu. Sonraki davranışları, işgale ve yabancı sivilleri barışçı bir biçimde yönetmeye zihnen hazır olmadıklarını göstermişti. Cihat söylemiyle ajite olan işgal kuvvetleri ve dost aşiretlerin üyeleri, Rusları tüm yürekleriyle desteklediklerini baştan kabul ettikleri

[10] Mostovti el-Memalik, Bakanlar Konseyi Başkanı, Dışişleri Bakanı. Rusya ve Büyük Britanya Büyükelçilerinin toplantısına dair açıklama 23 Aralık 1914; Bakanlar Konseyi Başkanı ve Büyük Britanya Büyükelçisi'nin toplantısına dair açıklama, 29 Aralık 1914, belgelerin numaraları: 137 ve 48, in Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 78–82, 88–89 içinde.

[11] Dışişleri Bakanı'ndan Londra ve Petrograd'daki İran Sefirlerine, 6 Ocak 1915; Dışişleri Bakanı'ndan İstanbul'daki İran Sefiri'ne 7 Ocak 1915, belgelerin numaraları: 155 ve 156, a.g.e., 94—95 içinde.

yerel Hıristiyanlara kötü davranıyorlardı. Daha ilk aşamada, İran hükümeti Türkiye ve Almanya'yı işgalin vahşiliği gerekçesiyle protesto etmek zorunda kalmıştı. 11 Şubat'ta, İstanbul'daki Alman sefiri, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Osmanlı askerleriyle ilgili şikâyetlerini dile getiren İran sefiri arasında bir toplantıya ev sahipliği yaptı.[12]

İstila güçleri bağımsız müfrezelere bölündüğünden, gerçekte kimin sorumlu olduğunu belirlemek kolay değildi. İşgal yönetiminin ilk evresi salt askeriydi, ama Şubat sonunda göreve getirilen Urmiye'deki eski Türk konsolosu Ragıp Bey'in yönetiminde bir sivil işgal yönetimi, Mayıs ortasına kadar devam etmişti. Başlangıçta, en yüksek rütbeli askeri ve politik liderin, İTC'nin bir numaralı İran uzmanı ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın saha komutanı Ömer Naci Bey olduğu görülüyor. Bu kişi, yerel bir pan-İslamist ayaklanma hazırlamak amacıyla birkaç defa İran'a gitmekle kalmamış, kendi gerilla çetesini bile örgütlemişti. Askerler ("Musul müfrezesi" denilen toplama bir birlik) 4 Ocak'ta Urmiye (şimdiki adı Rezaiye) ve 14 Ocak'ta Tebriz'e girdiklerinde, liderleri oydu. İstila tamamlandıktan sonra, Doğu Anadolu denetleyiciliği görevine geri döndüğü anlaşılıyor.[13] Misyonerler onun yasa ve düzeni yeniden tesis etme çabalarına tanıklık etmişlerdi. Urmiye'deki Fransız misyonu binasını yağmalarken, suçüstü yakalanan on iki Kürt eşkıyanın infazına şahsen tanıklık etmişti.[14] Karmaşık bir kişiliğe sahip olan bu adam, kâh misyonerlerle Paris'te sürgünde öğrendiği Fransızcası'yla samimi sohbetler ediyor, kâh cihat vaazları

[12] Ulrich Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik während des Ersten Weltkrieges* (1961), 2:309.

[13] Genelkurmay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 581—82; Fethi Tevetoğlu, Ömer Naci (1987), 165; Florence Hellot-Bellier, *Chronique de massacres annonces: Les Assyro-Chaldéens de Perse, la Perse et lespuissants européennes 1896—1919* (1998), 106.

[14] Lazarist misyoner Abel Zayya'ya, Eugene Griselle, *Syriens et Chaldéeens: Leur martyre, leurs espérances (1917)*, 36, 47'de değiniliyor; Hosrova'daki misyon başının açıklaması: M. Georges Decroo, "En Perse: Pillages et massacres" (1915).

veriyordu. Kulağa takma ad gibi gelen İbrahim Fevzi ya da İbrahim Efendi adını kullanan bir kişi, kendisini ya Türk askerlerinin komutanı ya mücahitlerin şefi ya da Musul temsilcisi olarak tanıtıyordu. Yerel gönüllülere Rusya'ya giden yolu izlemeye ve "İslam'ın hakiki taraftarları olarak edepli hareket etmeye ve kâfirlere karşı birleşmeye" çağırıyordu.[15]

Demne çatma Türk işgalinin bir diğer lideri, önceden sözünü ettiğimiz Van valisi, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın kayınbiraderi ve onun yakın çevresinden Cevdet'ti. Bazı Alman askeri danışmanları gibi Batılılar, Cevdet'i anlaşılması zor biri olarak görüyorlardı. Ne var ki, Türklerin savaşı kazanma şansı bile kalmasa, en azından Ermeni sorununu çözmeleri gerektiğini savunuyordu. "İslam'ın galebe çalması ve yayılması" politikasını savunduğu görülüyordu.[16] Osmanlılar'daki anlayışa göre, Cevdet Bey "alaybüyüklüğünde toplama bir kuvvete" komuta ediyordu.[17] Salamas ovasına uzanan Türk sınırından Dilman yönetim merkezine kadar bir çıkıntıyı işgal etmişlerdi. Bu, birçok Ermeni ve Kildani'nin yaşadığı çiftçilikle geçinen bir bölgeydi. Haftevan'daki ilk soykırım zevkini tattıktan sonra, Cevdet Türkiye'ye dönerek, Nisan ve Mayıs'ta Van Ermenilerini kuşattı; Haziran'da ise Siirt ve Bitlis kasabalarında korkunç zulümler yaptı.

Üçüncü lider, jandarma ve aşiret gönüllülerinden oluşan bir kuvvete komuta eden Kazım'dı (Karabekir). Kazım'ın komutasındaki Birinci Sefer Kuvveti adı verilen birlik, jandarma birlikleri ve güvenilmez aşiret gönüllülerinin dışına pek çıkmıyordu.

[15] Dışişleri Bakanı'ndan Rus Sefiri'ne 7 Ocak 1915; Dışişleri Bakanı'ndan İstanbul'daki İran Sefiri'ne 10 Şubat 1915, belgelerin numaraları: 157 ve 214. Empire de Perse *Neutralité Persane*, 96, 119.

[16] Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter* (1938), 33; ayrıca, bkz., Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War* (1917), 260ff.

[17] Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (2001), 65.

Sınır şeridinde kamp kuran bu alay, sırf Cevdet'in mevzisinin tam kuzeyindeki, yakın Kotur kasabasını ele geçirmek için İran'a girerek ilerledi. Kotur koridordu İran topraklarına giriyordu. Buradan "başıbozuk müfrezeler" Hoy'a giden ana kervan yolunda devriyeye çıkıyorlardı.[18] Kazım'ın birlikleri, Van'a en kolay ulaşılabilecek olan muhtemel geçiş noktalarını tutmak amacıyla, Kotur Nehri vadisi ve Başkale çevresinde kalıcı olarak üslenmekten başka bir şey yapmıyor gibiydi.[19]

Urmiye'nin göstermelik valisi olan bir İranlı yetkili, Azim Saltane Serdar, işgal sırasındaki koşulları tarif edecek söz bulamıyordu. Buna karşılık, Türklerin "mücahitleri ve Şeytan'ın temsilcilerini ne kalemle yazabileceğimiz ne dile getirebileceğimiz şeyler yapmaya teşvik etmişlerdi" diye yazmıştı.[20]

İRAN'IN ZAYIFLIĞI VE YABANCILARIN ENTRİKALARI

I. Dünya Savaşı sırasında, yaklaşık 50.000 nüfuslu Urmiye kenti zaman zaman el değiştirdi. 2 Ocak 1915'te, Ruslar kenti terk ettiğinde, Türkler denetimi ele geçirdiler. Ruslar 24 Mayıs 1915'te tekrar ilerlediği sırada, son Osmanlı kuvvetleri birkaç gün önce ayrılmıştı.[21] 1917 Rus devrimi ertesinde, Rus ordusu dağılmaya başlayıp, ortadan kayboldu. Hıristiyanlar yerli halk ve çok sayıda sığınmacıyla kendi savunma güçlerini örgütlediler. 1918'de yeni mezalim getiren yeni bir Osmanlı istilası, bu gücü Urmiye'den çekilmeye zorladıysa da bu farklı öykü.

Urmiye bölgesini uzun zamandır ilhak etmek isteyen Osmanlılar, bu amaçlarını Almanlar ve İranlılara da anlatmışlardı. 1912

[18] Paléologue'dan Delcassé'ye 30 Aralık 1914, Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissants: l'Empire Ottoman et les arméeniens dans les archives françaises (1914– 1918)* (1983), 6 içinde.

[19] Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest* (1940), 33, 60.

[20] Basile Nikitine, "*Une apologie kurde du sunnism*" (1933), 122 içinde.

[21] Basile Nikitine,"Urmiye" (1934), 1121.

gibi geç bir tarihte sınır şeridini işgal ettiklerinden, kesin sınır bir ihtilaf konusuydu. Bazı durumlarda, İranlılar sınırı işaretleyen taşların kaldırıldığını belirtmişlerdi.[22] Ekim 1914 sonunda, Enver ve Talât Alman sefirinin huzurunda, İran sefiriyle buluştu. Almanların desteğiyle, 100.000 kişilik ortak bir Osmanlı-İran ordusu kurulmasını önerdiler. Karşılığında, İran Türkiye'ye Urmiye bölgesini teslim edecekti.[23] İranlılar öneriyi reddetmiş olmalarına karşın, Azerbaycan işgali sırasında Osmanlı yetkililerinin sınır işaretlerini kaldırmak gibi bazı etkinlikleri açıkça bu düşüncelerden esinlenmişti. Diplomasi başarısız kaldığında, Osmanlılar maceracı İranlı muhalif siyasetçi Prens Salar Dawla'nın batı vilayetlerinde bir isyan başlatması için tertipler peşinde koştular.[24]

Kimin iktidarda olduğuna bakmayan, Osmanlı hükümetleri, Dünya Savaşı öncesindeki on yılda, bu bölgeyi ilhak etme politikası izlediler. Japonya'ya yenildikten sonra, Rusya'nın zayıflamasından yararlanan Osmanlılar, Kafkasya'da mevzi kazanmak için adımlar attılar. 1905'te, İran Azerbaycanı'nı istila eden Türk ordusu, buranın bazı bölümlerinden erkenden çekilmekle birlikte, Birinci Balkan Savaşı'nın patlak verdiği 1912 Ekim'ine kadar askerlerini tuttu. 1907'de, İTC Ömer Naci Bey'i Paris'te sürgünden kendisini bir öğretmen gibi gösterdiği İran'a gönderdi. Türkler ve İranlılar arasında pan-İslamcı kardeşlik propagandası yaptı, Şah'ın ülkesinde kendine müttefikler buldu, bir gerilla çetesi kurdu ve yakalanıncaya kadar yönetti. Ancak idam mangasının karşısına çıkmaktan son anda kurtuldu.[25]

Alman misyonerler, bu dönemde Hıristiyan köylere yapılan sürekli baskınlara tanık oldular.[26] Osmanlı diplomatlar sadece

[22] Tüm İran dış diplomatik temsilcilerine tamim, 12 Kasım 1914; Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na, 26 Şubat 1915, belgelerin numaraları: 77, 247, Empire de Perse, *Neutralite Persane*, 45-46, 132.

[23] M. S. Lazarev, *Kurdistan i kurdskaya problema (90-e gody XIX veka-1917 g.)* [Kürdistan ve Kürt Sorunu, 1890-1917] (1964), 299.

[24] Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:40, 2:29.

[25] Tevetoğlu, Ömer Naci, 88-94

[26] Gabriele Yonan, *Ein vergessener Holocaust: Die Vernichtung der christlichen Assyrer in der Türkei* (1989), 67-77..

Türkçe konuşulan değil, ama Sünni Kürtlerin yerleştiği tüm bölgeler üzerinde de hak iddia ediyorlardı. Buraları Ermenilerin ve Doğu Süryaniler'inin yaşadığı bölgelerle çakışıyordu. Osmanlı yayılmacılığıyla Rus yayılmacılığı doğrudan çatışma halindeydi, zira Çarlık yönetiminin de uzun süredir aynı bölgede gözü vardı. Dini ve politik bölünmelere dayanan Osmanlılar bölgedeki Müslümanlardan destek ararken, Ruslar bölgedeki Hıristiyanları tutuyorlardı. Her iki ülke de sürekli saf değiştirebilen Kürt aşiretlerinin, özellikle de 1880'lerden Türk-İran sınırındaki tampon bölgede yaşayan ve büyüyen bir konfederasyon kurmuş olan Şikak'ın desteğini alma peşindeydi. Bu ilişkiler her zaman zorluklarla karşılaşırken, milliyetçi içgüdülere sahip ve sınırın her iki tarafında çete savaşları veren bir eşkıya olan reisleri Simko, geleneksel güç sahipleri olan Nehri şeyhlerinin ailesine damat olmuştu.[27]

1909 Temmuz'unda, Şah tahttan indirilerek, sürgüne gönderildi. Yürürlükten kaldırdığı yeni anayasa yeniden yürürlüğe konuldu ve Nasır Mülk yerine yönetime geçti. Bu krizle birlikte, Rusya ve İngiltere İran'ı nüfuz bölgelerine bölen bir anlaşma yaptılar. Ruslar kuzey, İngilizlerse güney kesimleri alırken, orta kesimler tarafsız bir bölgeye dönüştürüldü. İki ülke de İran'a asker sokarak, yerel bir polis gücü yaratmaya çalıştı. Tarafsız bölgede savaş sırasında açıkça Alman yanlısı tavır takınan İsveçli subayların komutasındaki bir jandarma birliği devriye geziyordu.[28]

İstanbul'daki Alman sefiri Baron Wangenheim, Rusya'nın İran Azerbaycanı'nı, mümkün olduğu takdirde de tüm Kürdistan'ı ilhak etme amacında olduğundan kuşkulanıyordu.[29] İran Azerbaycan'ı Ruslar'ın etki alanına girmiş ve Rusya 1909'da Tebriz'e, 1910'da

[27] Lazarev, *Kurdistan*, 201; Farideh Koohi-Kamali, *The Political Development of Kurds in Iran: Pastoral Nationalism* (2003); Martin van Bruinessen, "Kurdish Tribes and the State of Iran: the Case of Simko's Revolt" (1983).

[28] Markus Ineichen, *Die Schwedischen Offizere in Persien* (1911-1916) (2002).

[29] Lazarev, *Kurdistan*, 236.

Urmiye ve Hoy'a az sayıda askerden oluşan garnizonlar kurarak, 1911'de himayesini Savuç-Bulak'a (Urmiye Gölü'nün güneyi, şimdi Mahabad adını almıştır) kadar genişleterek, yavaş yavaş denetimi ele geçirmişti. Aynı zamanda İran Kazak alayı da kurmuştu. Kendi etki alanı içinde, Ruslar'ın asıl ilgilendiği yerler, Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı, Tebriz'den Hoy'a kadar uzanan kuzey kesimiydi. Şikak ve Haydaranlı Kürt aşiretleri sınırın iki yakasına yayılmıştı. Rusya, Türkiye ve Şah'ın ajanları sürekli olarak aşiret reislerine, özellikle Salamas çevresinde, sınır boyunda bulunan çiftliklere baskınlar yaparak yaşayan ve daha rahat kontrol edilebilmek için, boşuna bir çabayla Kotur bölge valiliği verilen Simko'ya kur yapıyorlardı.[30] Bedir-Han hanedanından Türk-Kürt sığınmacı Abdülrezzak, Ruslar'ın hizmetine girmiş ve kuzey sınırlarındaki Kürtler ve Ermenilerle Süryani Hıristiyanlar arasında işbirliği kurmakla görevlendirilmişti.[31]

Ruslar ve Osmanlılar, etkili yerel liderlerin dostluğunu kazanmak için büyük bir rekabete girişmişlerdi. 1913 Ocak darbesinden sonra, İTC gelecekteki bir yayılma çabasına hazırlık yapma anlamında, bölgeye otuz kişilik gizli bir grup göndermişti. Grubun önde gelen lideri Enver'in amcası olan ve daha sonra Osmanlı Beşinci Sefer Kuvveti'nin komutanı olarak Azerbaycan'a geri dönen Halil Bey (Halil Kut) adlı subaydı.[32] Grubun diğer üyeleri, iyi Farsça konuşan Ömer Naci ve Kazım Karabekir'di. Grubun tümü değilse bile, çoğu Teşkilat-ı Mahsusa memurlarıydı. Halil, anılarında özellikle Simko'nun sempatisini kazanmaya çalıştıklarını ve dost olduklarına inandığını yazmıştı.[33]

[30] a.g.e.., 180, 201; van Bruinessen, "Kurdish Tribes," 383.

[31] ATASE, Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-6. Gizli Mektup No. 262 Kafkas Komutanlığı'ndan Kafkas Valisi'ne 26 Mart 1914.

[32] 1916 Temmuz'unda Kut al-Amara'da İngilizlere karşı kazanılan zaferden sonra, Halil Kut (Halil Paşa) adını aldı.

[33] Taylan Sorgun, İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş (2003), 46.

HIRİSTİYAN AZINLIKLAR

Rus genelkurmayına göre, Urmiye vilayetinin nüfusu yaklaşık 300.000'di ve bunun yüzde 40'ı Hıristiyandı. Neredeyse 50.000'i Ermeni, 75.000 Süryani'nin çoğunluğu Nasturi olmasına karşın, aralarında 30.000 Rus Ortodoks [kilisesine bağlı Doğu Süryaniler], 3.000 Kildani ve 1000 Lüteryan vardı.[34] Tam kesin olmayan bu sayılar, belki de Rus Kilisesi'nin büyüklüğünü abartırken, Katolik ve Protestanlar'ın varlığını kesinlikle küçümsemişti. Ağa Petros'un Barış Konferansı'na sunduğu liste (bkz., 1. bölüm), Urmiye ve Gawar piskoposluğundaki hane sayısını 11.237 "Asur-Kildani" olarak veriyordu. Ne var ki, bu iddiaya karşın, Kildani nüfusu dışta bırakan bu liste, sadece Nasturi nüfusu veriyordu.

Urmiye'de ikamet eden bir metropolit ve Ada, Göktepe, Giyarvilan ve Süpürgan'da ikamet eden piskoposlarıyla, çok geniş bir Nasturi topluluğu vardı. Kildani topluluğu da genişti. Kildaniler'in Salamas piskoposu Hosrova kasabasında ikamet ediyordu. Buradakilerin 11 toplulukla birlikte oluşturdukları yaklaşık 10.500 kişilik topluluk, Musul Patrikhanesi dışındaki en büyük Kildani piskoposluğuydu. Aynı zamanda, Urmiye'de ikamet eden bir Kildani piskoposu vardı ve onun piskoposluğunda 21 tane topluluk ve 7.800 kişilik bir kitlesi vardı.[35] Misyonerler bu bölgede 19. yüzyıl ortasından beri çalışıyorlardı ve Roma Katolikliği'ne geçen binden fazla ve Protestanlığın farklı kollarına geçen birkaç bin kişi vardı —Presbiteryenler, Metodistler, Anglikanlar ve Lüteryanlar hep etkindi.

Rus Ortodoks Kilisesi de çoğunluğu Süpürgan piskoposluğunda 12.000- 20.000 arasında kişinin kendisine geçtiğini öne sürüyordu.[36] İran'daki Rus varlığı önemliydi ve büyüyordu. Rus

---

[34] Genis, *Vvedenskii*, 13.

[35] Joseph Tfinkdji, "*L'Eglise chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui*" (1914), 498, 515.

[36] I. Babakhanov, *Sirokhaldeitsy: ikh istoriya i zhizn* [Süryani-Kildaniler: Tarihleri Ve Yaşamları] (1899), 13.

Transkafkasya bölgesinin canlanan ekonomisine yakınlığı birçok ekonomik fırsat yaratıp, gelecekte refah vaat ediyordu. Aynı zamanda, bu Rus Ortodoks Kilisesi'ne özel bir çekicilik kazandırıyordu ve Arşimendrit Sergey'in yönetimindeki misyon, sınır köylerinde, savaş öncesi dönemde oldukça başarılı olmuştu. Bu, birincil olarak Nasturiler üzerinde odaklanmıştı ve o kadar büyük bir başarı kazanmıştı ki Anglikan misyonu kendi etkinliklerine son verme kararı almıştı. Sergey, Nasturi Patriği Mar Şam'un ile yakın ilişki içindeydi ve savaştan hemen önce, onun topluluğuyla birlikte Ortodoksluğa geçebileceği düşünülüyordu.[37]

1903'te, Amerikalı misyoner William A. Shedd, bölgenin coğrafi özelliklerini vermiş ve Süryani halkının koşullarını anlatmıştı:

Urmiye Gölü'ne komşu Urmiye, Salamas ve Solduz adlı üç ovada ve İran ile Türkiye arasındaki sınırı oluşturan yüksek dağların tam eteğindeki Mergawar, Tergawar ve Baradost adlı üç küçük ovada yaşarlar. Büyük çoğunluğu, feodal soyluların topraklarında çalışan çiftçilerdir. Ödedikleri doğrudan vergiler önemsiz kalmakla birlikte, toprak sahiplerine giden miktar aşırıdır. Sulak arazilerde, çiftçinin ödediği miktar, eğer tohum toprak sahibince sağlanmışsa, genelde tahıl ürününün üçte ikisi ve tohumu çiftçinin kendisi sağlamışsa yarısıdır. ... Bunun yanında, toprak sahibi için hesap edilmesi mümkün olmayan, karşılığı ödenmemiş emek de harcar.

Bu ağır yükün sonucunda, erkekler iş bulmak için uzak diyarlara gitmek zorundaydılar.

Daha fazla gönence ama daha fazla moral bozukluğuna da yol açan çalışma koşullarının en belirgin özelliği, erkeklerin geçici işçi olarak Rusya'ya göç etmesiydi. Her yıl binlerce Süryani iş bulmak için Rusya'ya geçiyordu. Tiflis, Batum ve Bakû kentlerinin inşa edilmesiyle birlikte, Trans-

[37] J. F. Coakley, *The Church of the East and the Church of England: A History of the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission* (1992), 320, 326.

kafkasya'nın gelişmesi, kalifiye ve kalifiye olmayan emekçilere bir talep yarattı ve Süryani marangozlar, duvar ustaları ve gündelikçi emekçiler bol ücretli işler buldular. Müteahit ve bazıları büyük ölçekli işveren olanların sayısı hiç de az değildi. Yeni tamamlanan Tiflis-Kars-Erivan demiryolu, büyük ölçüde Süryani müteahitler ve işçiler tarafından yapıldı. Bunlar şimdi hattın Aras nehrine uzanmasını ve sonunda sınırı geçerek İran topraklarına da uzanmasını istiyorlar. Diğerleri çeşitli Rus kentlerinde, hammal ve sucu olarak iş bulmuştu. Yüzlercesi ya küçük dükkân sahibi ya da işportacıydı.[38]

Shedd'in çizdiği tabloda, feodal koşullarda yaşayan kırsal nüfusun, komşu Rusya'nın ticaret ekonomisiyle bütünleşerek hızla modernleştiği, ticaret ve iş deneyimi açısından Müslüman komşularından çabucak farklılaştığı ve bazı kişilerin açıkça yeni servetler edindiği görülüyor. Bu emek gücünün tamamı geçici değildi ve bazı Süryani aileler Tiflis ve Erivan'a kalıcı olarak yerleştiler.

Doğu Süryani nüfusun çoğunluğu, başlıca merkezi Urmiye kenti olan bir tarımsal yaylada yoğunlaşmıştı. Urmiye tüm inançlardan on binlerce insana ev sahipliği yapıyordu. İki Hıristiyan Mahallesi vardı: Nasturiler'in yaşadığı 100 haneli Mart-Maryam ve çoğunluğu Süryani olmakla birlikte, 30–40 Ermeni ailenin de yaşadığı Faytlaşen mahallesi. Aynı zamanda, 300–400 ailenin yaşadığı bir Yahudi mahallesi de vardı.[39]

Urmiye bölgesinin doğu sınırında deniz seviyesinden aşağıda, kuş cenneti sayılabilecek bataklıklarla kaplı bir tuz gölü olan Urmiye Gölü vardı. Batısı, Osmanlı-İran sınırını oluşturan yüksek dağlarla kaplıydı. Urmiye kenti, tahıl, sebze, üzüm, karpuz, diğer meyve ve yemişleriyle ünlü sulak ova ve vadilerin başlıca pazarıydı. Ürünler, Tebriz'den Rus sınırındaki Culfa'ya gelen ve bu-

[38] William A. Shedd, "The Syrians of Persia and Eastern Turkey" (1903), 4.

[39] C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt* (1910), 1:303.

radan da Kafkasya Dağları'nı aşan bir demiryolundan ihraç edilirdi. Her biri çiftçilik yapan köylerle kaplı, yoğun nüfuslu bazı çok geniş ovalar vardı. Urmiye ticaret merkezi dışında, Dilman, Hoy ve Süpürgan gibi bazı küçük ve orta büyüklükte pazarlar ve kasabalar vardı; Göktepe ve Gülpaşan en zengin tarımsal yerleşimler arasındaydı.

SINIR PROVOKASYONLARI

Ulrich Gehrke, anlatısını Alman diplomatik kaynaklarına dayanarak, 1914 Ekim sonunda Odessa ve Karadeniz'deki diğer Rus limanlarına sürpriz saldırı gibi ünlü Türk kışkırtmalarıyla bazı paralellikler temelinde kurar. Bunları, daha az bilinen ve aynı aylarda İran Azerbaycanı'nda başlatılan gerçek savaş hali ile karşılaştırır.[40] Gerçekte, savaşın bu küçük köşesi sivillere karşı askeri cezalandırma eylemleri ve misillemelerin bir ölüm tarlasına dönüşmüştü. Kuzeyde Dilman ve doğuda Urmiye gibi İran kasabalarıyla, batıdaki Başkale, bu üçgenin kesişme noktalarını oluşturuyordu. Bu alanda, düzenli ordu, düzensiz süvariler, gönüllüler ve çetelerden oluşan karmaşık güçler çılgın gibi savunmasız sivilleri katlediyordu. En sonunda, yerel halk köylü milis birlikleri kurarak yanıt verdi. Rus ordusundan biraz tüfek temin ettiler. Dilman yakınlarında, Ermeni ve Asur gönüllülerin eğitildiği bir kamp kuruldu.

Bu istilalar, sınırın her iki yakasındaki köylerde bir etnik temizlik sarmalını tetikledi. Ağustos'ta, bazı Osmanlı Asur Hıristiyanlar Başkale yakınlarındaki köylerinden tehcir edildiler. Sonra, Kürtler ve diğer Sünni Müslümanlar, Urmiye yakınlarındaki köylerden sürüldüler. Türklerin buna yanıt olarak sürdüğü Osmanlı sınır bölgelerindeki birkaç bin Asur, sürülen Müslümanların evlerine yerleştirildi. Bir Osmanlı açıklamasına göre, zaman zaman Türk topraklarına geçen Ruslar, "zalimce saldırılara" girişiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu ordusunun misilleme yapmak zo-

---

[40] Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:20.

runda olduğu, çünkü "Rusya'nın operasyonunun güvenliğimizi tehlikeye düşüren türden" olduğu söyleniyordu."[41]

Nispeten kolay arazi ve tarımsal artık nedeniyle, burası Hazar Denizi'ndeki Bakû petrol bölgelerine ulaşmak için orduları Irak'tan geçirmeyi hayal eden askeri stratejistlere özellikle cazip gelen bir bölgeydi. Tekerlekli, araçların geçişini engelleyen yüksek ve geçit vermez dağ zincirleri ve seyrek yerleşen halktan erzak temininde yaşanacak güçlükler nedeniyle, Türkler tarafından kalabalık bir ordunun ilerlemesi neredeyse imkânsızdı.

İlk Türk-Rus çatışmaları, resmi savaş ilanından birkaç ay önce, çevrede çok az Rus askeri varken 1914 Ağustos ve Eylül'ünde başladı. Van'da çalışan bir Amerikalı doktor olan Clarence Ussher, Cevdet Bey'in kentte olmadığını ve "Rusya'ya karşı İranlıları harekete geçirmek amacıyla, gönüllü çetelerle sınırı geçtiğini, birçok Hıristiyan köyü yakıp yıkarak ve yağmalayarak, cihada katılmalarını sağlamak için kan dökmeye teşvik ettiğini" yazmıştı.[42] Cevdet, Enver'in kayınbiraderi olduğundan, Harbiye Nazırı'nın perde gerisinden ipleri yönetiyordu. Eğer Rusya'nın Türkiye'ye daha önceden savaş ilan etmesi sağlanabilirse, bu durum Enver'in savaşa katılmakta çekinen kabinenin çoğunluğunu ikna etmesini kolaylaştırabilirdi. Etkili olması için, provokasyonların kendiliğinden belaya davetiye çıkaracak kadar ağır olması koşuttu. İlk mezalim Rus Ortodoks Kilisesi'ne geçen Süryani Hıristiyan köylerde başlatıldı.

Osmanlı belgeleri Rusları birçok küçük sınır ihlaliyle suçlar. Onlara göre, Ruslar 27 Ağustos'ta İran'dan Muradiye sınır bölgesine (buradaki başlıca kasaba Seray'dır) saldırarak, "baskı ve entrikalara başladılar."[43] Osmanlılar, Rusları 8 Eylül'de Beyazıt kasabasının 26 kilometre doğusundaki Kerboran köyüne bir müf-

[41] ATASE Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-2, 3-3

[42] Ussher, *American Physician*, 226; Vvedenski de bu eylemlerden söz eder ve benzer bir hedefe bağlar, bkz., *Lazarev*, Kurdistan, 297.

[43] ATASE Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-1.

reze asker göndermek ve sınır muhafızlarına ateş açmakla suçlamışlardı. Kayıplardan hiç söz edilmemişti. Aynı zamanda, Ruslar Kürt aşiretlerini isyana teşvik etmekle de suçlanmışlardı. Aşiret üyelerinin bu teklifi geri çevirmesi üzerine, Ruslar'ın köyleri yakıp yıktığı, mallara el koyduğu, erkekleri katledip, kadınlara tecavüz ettikleri söyleniyordu. Osmanlılar, katliamın amacının komşu aşiretlere Ruslar'ın çıkarlarına boyun eğmeleri için gözdağı vermek olduğunu iddia ediyorlardı.[44]

1914 Ağustos'unda, Nasturi sığınmacıların ilk dalgası Türkiye sınırından akmaya başladı. Ağustos başında, Ruslar hem Kürtlerin hem Hıristiyanların kendilerini savunmaları için yerel bir milis kurmalarını tartışmaya açmıştı, çünkü küçük Rus garnizonları yetersiz görülüyordu. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, 13/26 Ağustos'ta Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'a gönderdiği telgrafta, Asur, Kürt ve Ermeni gönüllülerden oluşacak bir milis kurulması zorunluluğunu ortaya koymuştu. 25.000 tüfek ve 20 milyon fişek dağıtılmaya hazırdı. General Vorovpanov, Albay Andrievski ve konsolos yardımcısı Vvedenski, gönüllülerin liderlerini seçeceklerdi. 20 Eylül'de, Rus komutası altında küçük Ermeni çeteleri oluşturma ve bunları Dilman ve Hoy kamplarında eğitme planı sunulmuştu.[45] Türkler Salamas'ta 400 Ermeni gönüllüden oluşan bir müfrezenin eğitim gördüğünü saptamışlardı. Hatta bunların sınırdan sızma girişimini de geri püskürtmüşlerdi. Kurulmuş olan muhbir ağı aracılığıyla, Osmanlılar bu hazırlıkların çoğundan haberdardı ve ordudaki subaylara Rusya'nın Asurları ve Ermenileri silahlandırdığı istihbaratını iletmişlerdi.[46] İran'a yönelik Türk ve Kürt saldırılarının tırmanışa geçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasından bir ay önce gerçekleşti. Her iki tarafın da kayıplar verdiği sınır çatışmaları artık günlük olaylar olmuştu. Aynı zamanda aşiretler arası savaş da başlamış, çünkü Nehri şeyhlerine sadık aşiretler, Simko'nun Şikak'ıyla kozlarını

---

[44] ATASE Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-1. Kerboran adı Süryanice'dir.

[45] Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:17, 2:6—7.

[46] Matveev ve Mar-Yukhanna, *Assiriiskii vopros*, 44-45; Lazarev, *Kurdistan*, 301

paylaşmaya girişmişlerdi. Ekim başında, askerler ve aşiretler sınır köylerinde yoğun öldürme ve yağmalamaları başlatmış ve kırsal nüfusu Urmiye içine kaçmaya zorlamışlardı.[47] İranlı yetkililer 200 kişilik ana Türk askeri birliğine, yerel Kürt aşiretlerinin de güçlendirme verdiğini tahmin ediyorlardı. Bir raporda özsavunma milisi ve Rusya Ermenileri'nden oluşan askerlerin karşılıklı ateşi sırasında, 60 aşiret üyesi, bir Türk subay ve sayısı bilinmeyen Osmanlı askerinin öldürüldüğü yazılıydı.[48] Bu saldırı, Rus ve Süryani savunma güçleri tarafından durdurulmadan önce, kasabanın hemen dışında Yahudi Tepesi mezarlığı denilen yere kadar ilerlemeyi başarmıştı. Hıristiyan köylere verilen zararı, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin yakılıp yıkıldığını gördükten sonra, Vvedenski "cihad" teriminin rahatlıkla kullanılabileceğini söylemişti.[49]

Temelde Kürtlerin gerçekleştirdikleri ilk saldırıları çok geçmeden yeni bir provokasyon izledi.[50] Misyoner William Shedd, Azerbaycan'daki ciddi çatışmaların resmi savaş ilanından haftalar önce başladığını yazmıştı:

Sınır boyunda karışıklıklar hemen başladı ve 1914 Ekim başında Urmiye'ye başlangıçta Kürtlerden geldiği sanılan kararlı bir saldırı yapıldı. Sonradan, İranlılar ve saldırıya katılan Türklerin ifadelerinden net bir biçimde anlaşıldı ki,

[47] Osmanlılar'ın ele geçirdiği telgraflardan biri de budur. bkz., ATASE Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-1; Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-5; Genis, *Vvedenski*, 26—27

[48] Jacques Sontag'dan Pere Fiat'a 30 Kasım 1914, *Saint Vincent de Paul Annales de la Mission* 80 (1915): 528; Gehrc, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:20 içinde. Dışişleri Bakanı'ndan Tahran'daki Türk Sefiri'ne 7 Ekim 1914; Dışişleri Bakanı'ndan İstanbul'daki İran Sefiri'ne 7 Ekim 1914; Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 9 Ekim 1914; Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 10 Ekim 1914, belgelerin numaraları: 10, 11, 12, 13, Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 7—9 içinde.

[49] Genis, *Vvedenskii*, 30-31.

[50] Lazarev, *Kurdistan*, 299; Selahi R. Sonyel, *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy* (2001), 87, sadece "Kürt aşiretleri" ile Hıristiyanlar ve Ruslar arasındakibir çarpışmadan söz ederek, Türk subayları atlıyor.

muharip kuvvetin çekirdeği Türk askerlerinden oluşmuştu ve saldırı Türk subaylarının emir-komutası altında gerçekleştirilmişti. Aynı biçimde, Türk dostu ve Rus düşmanı İranlılar'ın yaptıkları açıklamalardan, bu saldırıda başarı denen şeyin, muhtemelen can kaybına da neden olunması ve Hıristiyan halkının yağmalanmasıydı. [51]

Olayı farklı bir biçimde anlatan Kildani Katolik misyoner Abel Zayya, Türk ve Kürt saldırısının Urmiye'de sürpriz etkisi yaptığını, çünkü askerlerin batıdaki yüksek dağlardan indiklerini söylemişti:

Urmiye'ye geri çekilen Ruslar, Tergawar ovasındaki Mawana, Korana, Balulan, Şibane vb. gibi tüm Hıristiyan köyleri Türk ve Kürtlerin insafına terk etmişlerdi. Tüm halk kente kaçarak, Fransız ve Amerikan misyonlarına sığındı. Urmiye ovasına indikten sonra, Türkler-Kürtler Anhar, Alwatşe gibi yollarına çıkan tüm Hıristiyan köyleri yaktı, sığınmacı kafilelerini katlettiler.

Türkler, Yahudi Tepesi'nde durdurulmadan önce, Urmiye'ye birkaç kilometre sokulmuşlardı. Burada bir Kazak birliği onları durdurmuş, ama saldırganlar çok kalabalık olduğundan, onları dışarı atmak birkaç gün sürmüştü. Bu arada Türk ve Kürt birlikleri kısa bir süreliğine ellerine geçirdikleri köylerde katliamlar yapmışlardı.[52]

Vvedensky'nin topladığı bilgilere göre, saldırı kuvvetinde Türk ordusuna ait az sayıda birlikle, Türkiye ve İran Kürtleri'nden kalabalık birlikler toplanmış; saldırıya Cevdet Bey komuta etmişti.[53] Bu birliğin geri çekilmesinden sonra, İran yetkilileri üniformalı yedi Osmanlı subayı ve askerinin cesedini bulmuştu. Üzerlerinde ele geçirilen belgeler, bu kişilerin Dördüncü Ordu,

[51] Rev. William A. Shedd'in açıklaması, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 136-40 içinde.

[52] Eugène Griselle, *Syriens et Chaldéens*, 41—4-2.

[53] Lazarev, *Kurdistan*, 298-99.

Üçüncü Alay, Birinci Tabur'dan, Bitlisli bir Çerkez olan Abdullah Çavuş (pasaport no. 1221); Dördüncü Ordu, Üçüncü Alay, Yedinci Tabur'dan Bitlisli bir Çerkez olan ve üzerinde Erzurum vilayetindeki Karakilise'de üslenen dokuzuncu bölükten bir Çerkez subaya hitaben yazılmış bir mektup çıkan er Ömer (pasaport no. 1295) olduğu anlaşılmıştı. Ölen subayları Haşim'in üzerinden, Osmanlı Askeri Ceza Yasası, bir harita, bir harekât planı ve savaşırken öldüğü bildirilen kardeşi hakkında bilgi isteyen bir askerden gelen bir mektup çıkmıştı.[54] Eğer bu askerler Dördüncü Kolordu'ya bağlıysalar, bu sırada Trakya'da, Dördüncü Osmanlı Ordusu'na bağlıysalar, Süveyş taaruzuna hazırlık yapıldığı Sina'da olmaları gerekirdi. Bu askerlerin Erzurum'daki Üçüncü Ordu karargâhı ile temas kurma nedenlerine hiçbir açıklama getiremiyoruz. Tek mümkün olan, Çerkez etnik kimliklerinin ve Karakilise ile mektuplaşmalarının gösterdiği gibi, Teşkilat-ı Mahsusa'da çalışmalarıydı. Savaşın başlamasından hemen önce, Rusya Osmanlı Kürtleri'nin İran'a akınlarını ve Hıristiyan köylerindeki katliam ve yağmalarını protesto etmişti.[55]

Osmanlılara göreyse, bu olaylar şu biçimde gelişmişti:

Bizzat Ruslar Mergawar ve Tergawar sancaklarını ve Baradost ve Somay arasındaki tüm sancakların bir bölümünü yakıp yıkmışlar... ve Müslüman halkı katletmeye başlamışlar, bizim sınırlarımıza sefil ve perişan bir durumda ulaşan aşiret üyelerini kovalamışlardı. 21 Ekim 1914'te, Gelenkano ve Hatune sınır karakollarımıza saldırmışlar ve

[54] Azerbaycan vali yardımcısından rapor 14 Ekim 1914; Tahran Rus Sefiri'nden Dışişleri Bakanı'na 19 Ekim 1914; Dışişleri Bakanı'ndan Tahran'daki Osmanlı Sefiri'ne 29 Ekim 1914; Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na Rapor 1 Kasım 1914, belgelerin numaraları: 20, 26, 34, 39, Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 11,14, 19–20, 23–24 içinde.

[55] BOA. DH. SFR 45/242 İçişleri Bakanı'ndan Van ve Musul vilayetlerine 12 Ekim 1914. Selahi Sonyel, "Kürt aşiretleri"nin Eylül ve Ekim'de Urmiye saldırılarına katıldığı gibi seçme bir bilgi veriyor, ama Osmanlı subay ve askerlerini tamamen göz ardı ediyor (*Assyrians of Turkey*, 87).

sert çatışmalara girişmişlerdir. Diğer taraftan, Ruslar'la işbirliği içindeki Nasturi çeteleri, Rusya'daki Osmanlı konsolosluğuna saldırmış, muhafızları öldürmüş ve Balad-Sini'deki en önemli Müslüman tüccarları konsolosluk yakınlarında kurdukları darağaçlarında asmışlardı.[56]

İranlılar, Ruslar'ın Mawana ve Anhar yakınlarındaki köylerde misillemelere giriştiklerini bildirmişlerdi.[57] Türk konsolosu Cilo aşiret üyelerinden oluşan bir Asur özsavunma birliğini bu misillemelerden birinde zulüm yapmakla suçlamıştır. Bunlar komşuları Kürtlerin saldırısına uğramış, karşılık olarak kendilerine ateş açan iki köye saldırmışlardı. Köylerin tam anlamıyla yağmalandığı ve 50 kişinin katledildiği söylenmişti. Bu olaya kuşkuyla yaklaşan İranlı yetkililer, iddia edilen saldırının doğrulanamadığını söylerken bile, bu gibi olaylara "dini nefretin yol açtığını" eklemeden geçememişlerdi.[58] Bu olay gerçekleşmiş olabilir; zira Cilolular hiç de atılan tokada diğer yanaklarını da dönecek tipten insanlar değillerdi. Ancak Osmanlılar mezalim uygulamakta tek başlarına olmadıklarını gösterecek örnekler için yanıp tutuşuyordu.

FIRTINA ÖNCESİ SESSİZLİK

Ekim provokasyonlarından sonra, Urmiye bölgesinde yeni saldırıların görülmediği iki aylık bir dönem yaşandı. Sorun yaratmamak ve İran hükümetinin düşmanlığını kazanmamak, Osmanlılar'ın da Ruslar'ın da işine geliyordu. Bir tarafta, Osmanlılar İranlıları Bakû'ye karşı girişilecek ortak bir saldırıda kendi tarafına çekmeye çalışıyorlardı.[59] Diğer tarafta, Ruslar Müslümanlarda kendilerine karşı düşmanlığın arttığının farkına

[56] ATASE Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3-1.

[57] Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 9 Ekim 1914, belge no. 12, Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 8.

[58] Azerbaycan Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na Rapor 1 Kasım 1914, belge no. 40, a.g.e., 24–25.

[59] Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:38–43.

vardıklarından, temel ekonomik çıkarlara sahip oldukları Azerbaycan'ı tahrip edebilecek bir çatışma riskine girmek istemiyorlardı.[60] Rusya, İran'a Şiiler'in kutsal kentleri Necef ve Kerbelâ'yı teklif edecek kadar ileri gitmişlerdi. Son tahlilde, ne Türkler ne de Ruslar'ın İran topraklarında büyük bir operasyonun gerektirdiği askerleri ve kaynakları karşılaması mümkün değildi.

Ne var ki, Aralık'ta iki düşmanın güç topladığı görülebiliyordu. Savunma mevzilerini güçlendirmek için gelen birkaç bin Rus askerinin içinde, sayısı 1300 olduğu tahmin edilen Ermeni gönüllüler de vardı.[61] 1914 Aralığında Azerbaycan ordusu komutanlığına Tümgeneral F. G. Çernozibov atanmıştı. Ana kuvvetleri geçitlerin yakınlarında ve Erzurum'da toplandığından, Osmanlılar İran'da acil bir yığınak yapacak düzenli askerlerden yoksundu. Enver, Halil Bey'in (Enver'in amcası) komutasındaki talihsiz Beşinci Sefer Kolordusu'nu ta Dağıstan'a kadar düşmanı sıkıştırma emriyle İstanbul'dan İran'a göndermişti. Ama bu kolordu güçlendirilmek, nakledilmek, toplanmak ve eğitilmek zorunda olduğundan, yerine varması ancak Nisan'ı bulacaktı.[62]

Bu arada, sınır şeridi boyunca Nehrili Şeyh Abdülkadir ve diğer Osmanlı liderleri göçebe aşiretlere gizli bir dini bağnazlık aşılamaya çalışıyorlardı. Bunlar Osmanlılar'la birlikte savaşmaya davet edilmiş, silah ve cephane almışlardı. Kaçınılmaz bir çatışma biçimleniyordu.

Urmiye'den Ermeni ve Asur gönüllüler, Kasım başından Aralık başına kadar süren bir muharebede Köprüköy cephesinde savaştıktan sonra, muharebenin 1914 Aralığından 18 Ocak 1915'e kadar sürdüğü Sarıkamış cephesine katılmışlardı.[63] İran sınırını

[60] Rus Dışişleri Bakanı'ndan Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov 20 Ekim/2 Kasım 1914, belge no. 450, *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*, ed. Otto Hoetzsch (1934), 393—94 içinde.

[61] Dışişleri Bakanı'ndan İstanbul'daki İran Sefiri'ne 27 Ekim 1914, belge no. 30, a.g.e., 17.

[62] Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:44.

[63] Matveev ve Mar-Yukhanna, *Assiriiskii vopros*, 47.

geçen Rus birlikleri 3 Kasım'da Türkiye'ye girerek, en yakın kasabalar olan Seray ve Başkale'ye doğru ilerlemişlerdi. Ama kısa bir işgalden sonra, geri püskürtülmüş ve İran'a çekilmişlerdi. Osmanlı askerlerine Rusları İran topraklarında takip etme emri verilmişti.

Osmanlılar'ın dikkatleri en çok Urmiye Gölü'nün tam güneyine düşen Savuç-Bulak kasabasında toplanmıştı. Kürt aşiretlerinin akın akın küçük bir düzenli ordu birliğine gönüllü katılmaları burada başladı. Kerkük mutasarrıfı Muhammed Ahmed, birkaç yüz asker ve 500 aşiret üyesiyle birlikte bir üs kurarken, İranlı görevliler çaresiz bir biçimde seyretmekle yetinmişlerdi.[64] Sonradan, bunlara Süleymaniye mutasarrıfıyla birlikte bazı subaylar da katıldı. Çeşitli Türk ve yerel aşiretler de gönüllü oldular. Aşiretler ve liderler arasında: Bayezıd Ağa, Piran aşiretinden Muhammed Emin Ağa, Tawila'lı Şeyh Alaattin ve Debokri aşiretinden Şeyh Necmeddin ve aşiret liderleri. Rayete, Darband ve Pasvah köylerinden Halife Samad, Salih ve Herki konfederasyonundan Şeyh Muhammed gelmişti. Kendilerinin Osmanlı uyruğu olduğunu öne süren bazı İranlı Kürtlerin genel bir Kürt ayaklanması ajitasyonuna girişmesi, İranlıları dehşete düşürmüştü.[65]

1914 Aralık ayında Rus ve İran kuvvetleri Osmanlılar'la Savuç-Bulak yakınlarındaki iki muharebede savaştılar. İkinci muharebe kesin bir Türk-Kürt zaferiyle sonuçlandı. Savuç-Bulak'daki Rus konsolos A. I. Ias'ın bozgun sırasında öldürülmesiyle, Ermeni ve Asur gönüllülerin silahlanması ve örgütlenmesiyle birlikte

[64] Savuç-Bulak'tan telgraf raporu 12 Aralık 1914, belge no. 116, Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 66; Tebriz Rus Başkonsolosu'ndan Rus Dışişleri Bakanı'na 26 Kasım/9 Aralık 1914, belge 632, Hoetzsch, *Internationalen Beziehungen*, 540.

[65] Savuç-Bulak'tan telgraf raporu 12 Aralık 1914; Dışişleri Bakanı'ndan Tahran Türk Sefiri'ne 7 Aralık 1914; Azerbaycan Vali Yardımcısı'ndan Dışişleri Bakanı'na 13 Aralık 1914; Dışişleri Bakanı'ndan Tahran Türk Sefiri'ne 20 Aralık 1914, belgelerin numaraları: 120, 126, 128, 134, in a.g.e. 67–72, 75–76.

özsavunma milisleriyle ilgili birçok hassas belge Osmanlılar'ın eline geçti.[66]

Aralarından bazıları onlardan kat kat üstün Halil'in güçlü sefer kuvveti ile karşılaştıkları sonucuna varırken, Rus saflarında korku havası egemen oldu. Ancak Türk ve Kürt kuvvetlerinin Tebriz'e ilerlediği Ocak ayının ikinci haftasında Ruslar kandırıldıklarını anlayabildiler. O gün, üzerlerinde geleneksel kıyafetleriyle, birkaç yüz atlı ve yaya Kürt, Türk ordusuna kente girerken eşlik etmişti. "Hıristiyanların hâkimiyetinin sona erdiğini" ilan etmiş, İran silah depolarından silah ve cephaneye el koymuşlardı. Alman konsolos Wilhelm Litten, bunun "kocaman bir blöf" olduğunu söylemişti. Ama o andan itibaren, Ruslar ülkeye güçlendirmeler getirmiş, kötü örgütlenmiş ve işgal kuvvetlerine karşı bir dizi zafer kazanmaya başlamışlardı.[67]

Ruslar'ın hızla tahliye edilmesinin tek nedeni panik değildi. Ruslar Osmanlılar'ın yerel Müslümanlar arasında giriştikleri pan-İslamist ajitasyonun giderek başarı kazandığını ve İran hükümeti içinde anti-Rus etkinlikleri gizlice destekleyenler olduğunu anlamıştı. Bu durum Ruslar'ın prestijini beş paralık etmiş, onları politik entrikaların hedefi haline getirmiş ve vilayeti savunmasını engellemiştir. Önceden Türk-İran sınırını savunan Rus askerlerin tahliyesi, hesaplanmış bir riskti. Eğer işler beklendiği gibi giderse, bu durum İran'ı Osmanlı istilacılarına karşı ülkeyi savunmak için kendi ordusunu kullanmaya zorlayacaktı. İran ve Türkiye arasında silahlı bir çatışma, tek hamlede pan-İslamcı propagandanın etkisini sıfırlar ve Osmanlıları da Ruslar kadar itici kılardı.[68] Bu düşünce

[66] Bu belgelerin bir bölümü yaklaşık Mart 1915'e kadar savaş haliyle ilgili bir rapordan alınmadır: ATASE, Kol., Bhd., Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3–1, 3–2, 3–3, 3–4; 3–5, 3–6, 3–7, 3–8, 3–9, 3–10, 3–11, 3–12, 3–13.

[67] Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 1:47, 2:34; Hellot-Bellier, *Chonique de massacres*, 103.

[68] Rusya'nın Londra Sefiri'nden (Benkendorff) Rus Dışişleri Bakanı'na 25 Aralık 1914 /7 Ocak 1915, Hoetzsch, *Internationalen Beziehungen*, ser. 2, cilt. :. belge 731.

tarzının tek sorunu, İran'ın Osmanlı ordusunu Azerbaycan'dan püskürtmesinin hayal bile edilemeyecek olmasıydı. İki haftalık bir anarşiden sonra, Sarıkamış zaferinin haberlerini alan ve işgal ordusunun gerçek zayıflığını anlayan Ruslar düşünce değiştirdiler. Şubat'ta Hoy kasabası yakınlarında muharebeye hazırlanan Rus ve Osmanlı askerler siper kazdılar. Çok tehlikeli bir durumdu ve Ruslar Osmanlılara karşı güçlendirme getirebilme gibi bir avantaja sahipken, Türkler aşiret gönüllülerinin pılını pırtını toplayıp, kendilerini terk ettiklerini seyrediyorlardı.[69]

İŞGAL ALTINDA

Ruslar geri çekilme planlarını gizlediklerinden, sürpriz yaşayan Hıristiyanlar kış ortasında panik içinde kaçtılar. Urmiye ve Salamas'ın kırsal bölgelerindeki kalabalık Hıristiyan halk savunmasızdı. Kitlesel bir panik havasının hâkim olmasıyla, binlerce insan kaçtı. Bazıları, karın, erimiş karın ve çamurun içinde yalınayak yürüyordu. Hayvanlarını ve mülklerini geride bırakmışlardı. Rus sınırını aşmak için yedi günlük bir yürüyüş koşuldu. Hosrova misyonunun Fransız Lazarist başkanı George Decroo, 20.000 Hıristiyanın Rus sınırını geçtiğini tahmin ediyordu.[70] Kaçış, emek göçü ve gönüllü tugaylarda hizmet ettiklerinden, birçok yetişkin erkek kendisini Rus hatlarının gerisinde bulurken, aileleri işgal altındaki topraklarda kalmıştı. Bu ayrılığın neden olduğu ıstırabı anlatmaya kolay kolay dilimiz elvermez.

Direnişle karşılaşmayan Osmanlı askerler ve Kürt aşiret kuvvetleri, hızla Urmiye'yi çiğneyerek, köyleri yağmalamaya, yakıp yıkmaya, çiftlikleri tahrip etmeye, Hıristiyanları katletmeye ve cihattan anladıkları biçimde diğer yükümlülüklerini yerine getirmeye başladılar. Ruslar'ın geri çekilmesi ile Türk işgal otoritelerinin gelişi ara-

---

[69] Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 5 Şubat 1915, belge no. 207, Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 116—17 içinde.

[70] Georges Decroo'nun mektubu 12 Mart 1915, *les Missions catholiques* 10 Ekim 1915): 37.

sında, tam bir anarşinin hüküm sürdüğü iki-üç günde, yerel İran Müslümanları Hıristiyan komşularına karşı pogromlara giriştiler. Türk ordusunun öncü birlikleri, Urmiye'yi resmen 5 Ocak'ta aldı ve 8 Ocak'ta ordunun Mayıs ortasına kadar kontrolünde tuttuğu Salamas ovasını işgal etti.[71]

Direnişe geçen bazı Asur köyleri, saldırganların ateşine karşılık verdiler. Göktepe'de bir tepedeki Rus Ortodoks Kilisesi'ni tahkim eden köylüler, cephaneleri tükeninceye kadar birkaç gün kendilerini savundular. Amerikan bayrağını sallayarak, tam zamanında yetişen Misyoner doktor Packard, köylüleri kurtardı. Kürt liderlerle yapılan görüşmelerde, sağ kalanların güven içinde Urmiye'ye gitmelerine izin verildi. Direnmeye çalışan diğer Süryani köyler, Urmiye Gölü kıyılarındaki Hay-Tepe ve Ardıçay'dı. Rus konsolos yardımcısı, Nikitin, "20 Aralık'ta [2 Ocak] Rus askerler ve konsolosluğun Urmiye'yi terk ettiğini" bildirdi. "Yerel Hıristiyanlar arasında hemen panik yayıldı. Hıristiyan Süryaniler Hay-Tepe ve Ardıçay köylerinde direniş örgütlemeye çalıştılar."[72] Bir Amerikan Metodist doktor misyoner, Yakub Sargis, 12 Şubat 1915'te gönderdiği raporda, Ardıçay'daki yıkımı gözler önünde serdi. "Ardıçay'da 75 kadın ve kız Türklerden kaçmak için denize [Urmiye Gölü] atladı. Sudan çıkarlarsa kendilerine bir şey yapılmayacağı güvencelerine inanmadılar ve sonuçta suda üzerlerine ateş açılarak öldürüldüler."[73]

Türk işgal kuvvetlerinin toplam sayısı 15.000 tahmin ediliyordu.[74] Alman subaylara göre, bu askerler iki Kürt gönüllü kol-

[71] E. F. Ludshuveit, *Turtsiya v godv pervoi mirovoi voiny 1914—1918gg. Voenno-politicheskii ocherk* [I. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye 1914—1918: Askeri-Politik araştırma] (1966), 76.

[72] Nikitin'den Tahran'daki Rus İmparatorluk Misyonu'na Ocak 1916, AVPRI, I. Y.F. Persian Table "B", des 489, 1910–1916, dossier 529, list 34–40.

[73] Dr. Yakub Sargis'in ifadesi 12 Şubat 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 191 içinde.

[74] Lazarev, *Kurdistan*, 322.

ordusu ve bir jandarma tümeninden ibaretti.[75] Ruslar, güçlerini her geçen gün artıran büyük sayılabilecek Osmanlı kuvvetlerinin savunduğu Urmiye'ye hemen dönmeye çalışmamaya karar verdiler. Buna karşılık, Rus ordusu karşı-taarruzunu Naci'nin 15/28 Ocak'ta ağır bir yenilgiye uğradığı Sofyan (Sofian) üzerinde yoğunlaştıracaklardı.[76] Ruslar iki gün sonra Tebriz'i geri aldılar. Sonra, güneye Dilman yönüne ilerlediler. Ne var ki, ilerlemeleri oldukça yavaştı ve Salamas ovasındaki Dilman'' ancak 21Şubat/5 Mart'ta yeniden ele geçirdiklerinde katliamların kanıtlarıyla karşılaştılar.[77]

Ama katliamlar Osmanlı tarafıyla sınırlı değildi. Ermeni ve Süryani gönüllülerin de yöredeki köylerde intikam aldıklarına dair raporlar sürekli geliyordu. Hoy'daki en üst düzey yerel İranlı yönetici, Ermeni askerlerin Salamas ve Culfa arasında bütün bölgeyi yağmaladığını, yakıp yıktığını çok sayıda köylüyü katlettiğini iddia etmişti. Bir Rus kumandanla görüştüğünü, ama "durumun karışık olduğu" yanıtını aldığını söylemişti. Aynı zamanda, Tebriz'deki görevliler de Rus ordusu Hoy'dan Salamas ovasına doğru ilerlerken, etrafı yakıp yıktığını ve köylerin tekrar ateşe verildiğini bildirmişlerdi. Asur Cilo aşireti katliamlardan sorumlu tutuluyordu. Zararı araştıran İranlılar, yağmacıların ve katliam faillerinin sadece Kürtler değil, ama Ermeni gönüllüler de olduğunda ısrar ediyorlardı.[78] Bu suçlamalar net değildi, çünkü köylerin adlarını ya da tarihleri vermiyor, sadece geniş bölgelerden söz ediyordu. Ne var ki, Rus komutan onları durdurmamış ve Haftevan konsolos yardımcısı Vvedensky, Ermeni ve Asurları kontrol etmekte zorlandığını söylemişti.

[75] Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache*, 23.

[76] Genelkurmay, Birinci Dünya Harbi'nde, 582.

[77] N. G. Korsun, *Alashkertskaya i Khamadanskaya operatsii na kavkazskom fronte mirovoi voiny v 1915 godv* [I. Dünya Savaşı'nda, 1915'te Kafkas Cephesi'nde Eleşkirt ve Hamadan Operasyonları] (1940), 34.

[78] Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 4 ve 21 Şubat1915; Azerbaycan Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 20 Mart 1915, belgelerin numaraları: 202, 236, 312, Empirede Perse, *Neutralité Persane*, 115, 127, 158.

Türk askerleri geri çekildikleri Şubat sonundan başlayarak, köyleri yakıp yıkmış ve halkı katletmişlerdi. Ruslar Salamas ovasını yeniden ele geçirdiklerinde, Hıristiyan köylerinde, özellikle de Haftevan'da yeni gerçekleştirilmiş olan mezalime tanıklık etmişlerdi. Türk askerlerince işgal edilmiş olan bölgeden Batıya ulaşan haberler şok dalgaları yaratmıştı. Petrograd'a gönderilen ve *New York Times*'ta yer verilen bir telgrafta söylenenler:

> *Culfa ve Tebriz arasındaki kasabaların tahliyesinden önce, Ruslar'ın ilerleyişi karşısında geri çekilmekte olan Türkler ve Kürtler, köyleri yağmalamış, yakıp yıkmış ve halktan bir bölümünü öldürmüştür. Salamas, Pagaduk ve Sarna'da kasabaların yerle bir edilmesi emrinin verildiği söyleniyor. Antvat'lı tüm Ermeniler toplanmış ve bu mesaja göre, 600 erkek öldürülmüştü.* [79]

İstanbul'da, Alman sefiri ve İTC liderliği Urmiye'deki olayların denetimden çıkmış olduğunu anlamışlardı. 11 Şubat 1915'te, Wangenheim durumu değerlendirmek amacıyla, Enver, General von der Goltz ve İran sefiri arasında bir toplantı düzenledi. İran sefiri aşiretlere güvenmenin imkânsızlığından söz etti. Yöredeki Türk subaylarının kötü izlenim doğuran yanlış işler yapmaları nedeniyle, komutanlık tarafından cezalandırılmaları gerektiğini de ekledi. Enver, aşiret gönüllülerine ihtiyacın artık azaldığını, zira Halil'in 10.000'i aşkın düzenli askerden oluşan sefer kuvvetinin yakında bölgeye intikal edeceğini söyledi. Yanlış davranışlar içinde olan subayların da disipline edileceğine söz verdi. [80]

Mart ortasında, İran hükümeti Kirmanşah yakınlarında öldürülen üniformalı bir Türk süvari subayının cesedinin bulunduğunu bildirdi. Subayın üzerinden çıkan belgeler arasında Türk konsolosuna yazılan ve bölgedeki Osmanlı askerlerinin hedeflerine dair ayrıntılı

---

[79] "Whole Plain Strewn by Armenian Bodies," *New York Times*, 20 Mart 1915.

[80] Wangenheim'den Dışişleri Bakanlığı'na 13 Şubat 1915, Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik*, 2:309-10 içinde.

talimatların bulunduğu bir mektup da vardı. Burada özel önem taşıyan bir nokta da, konsolosun "Azerbaycan'da akılsızca manevraları" tekrarlamaktan kaçınması için uyarılmasıydı.[81]

"ERMENİ İSYANI" KORKUSU

Dağınık Osmanlı işgal kuvveti kendisini eğitimli Rus ordusu ile intikam almak için fırsat kollayan Ermeni ve Süryani gönüllü tugaylarının karşısında buldu. Osmanlılara destek veren bazı isteksiz gönüllüler ortalıktan sıvışmaya başladılar. Kirişi ilk kıranlar Kürt aşiretlerin üyeleriydi. Yeni Rus tümenlerinin Ermeni gönüllüleri de içlerine aldığını rapor eden Cevdet, hemen bunun bir Ermeni isyanının ilk aşaması olduğu sonucuna vardı. 1 Mart'ta, Enver yanıtında Osmanlı ordusunda görevli Ermeni askerlerle ilgili özel önlemler alınmasını bildirdi. "Emre itaat etmeyenler... hiçbir uyarı yapılmadan vurulacaktı." 3 Mart'ta, Cevdet Ruslar'la giriştiği bir muharebeyi kaybederken, Türklerin yenilgisinin yöredeki Ermenileri "yüzde yüz isyana iteceği" sonucu çıkarmış ve kendi birliklerinin yayılmaya başlamasını öğütlemişti. Ruslar birkaç gün sonra yeniden saldırdığında, Enver bir Rus taarruzunun tek amacının Van'a ilerlemek ve burada Ermenilere ayaklanma şansı sunmak olduğuna inanıyordu.[82] Akıllarınca, Enver ve Cevdet bir Ermeni isyanının kaçınılmaz olduğuna inanmışlardı ve ok yaydan çıktı diye düşünüyorlardı. İşgal ordusu geri çekilmeye zorlanmış olsa bile, Hıristiyan gönüllülerin potansiyel gücünü zayıflatabilecek durumdaydı.

Mart ortasında, tüm dünyada gazetelerde, Urmiye'de ve vilayete bağlı kasaba ve köylerdeki mezalime ilişkin haberlerden geçilmiyordu. Türk ordusu anavatanına dönmeye hazırlanırken,

[81] Sefer Kuvveti Komutanı Hüseyin-Rauf'tan Kirmanşah Osmanlı Konsolosluğu'na 12 Mart 1915; Kirmanşah Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 18 Mart 1915, belge no. 302, Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 153 içinde.

[82] ATASE 4/3671, Kls. 2950, H-II, F 1–206; 6/4517, Kls. 5249, H-I, F. 1–16; 6/4517 Kls. 5240, H-I, F 1–19, Genelkurmay, Birinci Dünya Harbi'nde, 3:83–85.

durum kesinlikle kötüleşmişti. Tebriz'deki Rus maslahatgüzarı Beliayev, 1/14 Mart 1915'te gönderdiği gizli telgrafla hükümetini yaklaşan tehlike konusunda bilgilendirmişti. Telgraf, Haftevan'daki öldürme olaylarından söz ederek başlıyor ve felaketin bütün vilayete yayıldığını iletiyordu:

Aldığımız bilgilere göre, askerlerimiz Salamas'a ulaşmadan önce, Türkler-Kürtler 800 kişiyi öldürmüştü. Söylentilere ve Amerikalı misyoner [William] Shedd'in Urmiye'den gönderdiği bir mektuba göre, Kürtler ve [Türk]i askerler Urmiye civarındaki Hıristiyanları kılıçtan geçirip öldürdüler. Amerikan misyonunun dokunulmazlığını da tanımama ve Urmiye'den çekilmeden önce, Amerikalılar'ın koruması altındaki Hıristiyanları katletme riski var.[83]

9/22 Mart'ta, çok daha acil bir biçimde bu mesajı tekrarladı.

Türkler Urmiye'deki Hıristiyanları katletmeye hazırlanıyor. Amerikan ve Fransız misyonerler ile onların misyonlarına sığınan 15.000 Hıristiyan için açık bir tehdit söz konusu. Misyonlarından alınan Asur Ortodoks ve Nasturi ruhbanlara işkence yapıldı. Sizden hemen asker göndermenizi rica ediyorum. Bu aynı zamanda, Amerikalılar'ın ve Fransızlar'ın da isteği.[84]

Yaygın katliamlara dair haberler hızla yayıldı. Amerikan misyoner Larabee 12 Mart'ta lanet okuyordu:

Acı haber. Hoy'dan geri püskürtülen Kürtler zalimce işkencelerle 800 Süryani ve Ermeni erkeği katlettiler. Bu Salamas ovasında oldu. Urmiye'nin haraç olarak verilen büyük paralar karşılığında bağışlanmış olan en büyük ve zengin Süryani köyü, Gülpaşan, geri dönen Kürtler tara-

[83] AVPRI, III. F. 133,1915, des. 470, dosya 49, cilt. II, liste 438.

[84] AVPRI, III. F. 133,1915 des. 470, dosya 49, cilt. II, liste 444.

fından yağmalandı. Köyün erkeklerinin tümü mezarlığa götürülüp öldürüldü; kadınlar ve kızlara barbarca davranıldı.[85]

Vvedensky de aynı biçimde dehşete kapılmıştı. 1/14 Mart'ta, Rus hükümetine şunları bildirdi:

Hıristiyan köylerde araştırma yapmaya başladım. 20 köyde araştırma yaptım. Her yer tamamen yakılıp yıkılmış ve tahrip olmuş durumda. Kiliseler, okullar ve kütüphanelerde [ayakta kalan] sadece duvarlar. İkonalar ve kutsal emanetler çamura atılmış, yırtılmış ve kurşunlarla delik deşik edilmiş. Bazı kiliseler ya ahırlara ya da yiyecek ambarlarına dönüştürülmüş ya da yağmalanmışlar. Salamas'ın her tarafında köyler Türkler ve Kürtlerin gerçekleştirdiği katliamların zavallı kurbanlarının cesetleriyle dolu. Cesetler balta, hançer ve kör bıçaklarla gerçekleştirilen zalimce katliamın izlerini taşıyor.[86]

Ertesi gün Vvedensky bir başka gizli telgraf daha gönderdi:

Dilman'daki Amerikan misyonerinden bir mesaj aldım. Yaklaşık 1000 kişi katledilmiş, 2.000'i de açlık ve hastalıktan ölmüş. Yeni bir katliam tehdidi var. Geçen hafta 100 kişi katledildi. Amerikan misyonunda yaklaşık 15.000 kişi var. [Urmiye'deki] Türk konsolosu Ragıp Bey çok zalim.[87]

Kendi derme çatma kuvvetlerinin yetersizliğinin farkında olan Türkler, Azerbaycan'a güçlendirme göndermeye çalışıyorlardı. Yarbay Halil Bey işgal bölgesinin komutasını üstlenmek amacıyla, bazı seçkin birliklerin başında bölgeye gönderildi. 1914 Aralık başına kadar, Halil İstanbul askeri valisi olarak görev yaptıktan sonra, Enver ona İran üzerinden Kafkasya'yı işgal ederek,

[85] Statement of Larabee, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 146 içinde.

[86] AVPRI, III. F. 133,1915, des. 470, dosya 49, cilt. II, liste 580.

[87] AVPRI, III. F. 133,1915, des. 470, dosya 49, vol. II, liste 586.

Dağıstan'a kadar ilerlemek için Beşinci Sefer Kuvveti'ni tertip etme emri vermişti.[88] Bu askeri birliğin (sonradan, Altıncı Ordu'nun 51'inci 52'inci tümenleri olarak yeniden adlandırılacaktı) mevcudu 248 subay, 10.920 asker, 6 makineli tüfek ve 12 dağ obüsüydü. Bu kuvvet yerel jandarma ve 12.000 düzensiz Kürt atlısını da bünyesine katacaktı. Halil, İran'ın bu bölgelerini 1913'teki istihbarat görevinden tanıyordu.

Halil'in askerleri Rewanduz'dan yorucu bir zorunlu yürüyüşle 15 Nisan'da Azerbaycan'a vardılar. Rus kuvvetlerine komuta eden General Nazarbekov'la (Nazarbekian adıyla Ermenistan Cumhuriyeti ordusunda generallik yapacaktı) birlikte, Antranik Ozanyan komutasında bir tugay oluşturan Süryani ve Ermeni gönüllülerle karşılaşacağını umuyordu.[89] Geçen sonbaharda oluşturulan Nasturi milisi de Ruslar'ın tarafında savaşıyordu.[90] Büyüklük ve eğitim bakımından, Halil'in ordusu düşmandan mutlak olarak üstün olmakla kalmıyordu (10 tabur ve bir gönüllü tugaya karşı, 10—12 tabur artı binlerce göçebe aşiret üyesi), üstelik düşman onun kesin yerini de henüz bilmiyordu.

Halil'in ilk planı Ruslara sürpriz yapmaktı. Ne var ki, bölgeye intikal ettiği sırada, Van olayları denetim dışına çıktığından, sefer kuvvetinin bir bölümünü yardım amacıyla Van'a göndermek zorunda kalmıştı. Elinde kalan az sayıda kuvvetle görevini tamamlayamazdı ve Dilman yakınlarında şiddetli muharebelerde büyük darbe yiyen ordusu, savaş meydanında binlerce kayıp vermişti. Türk kaynakları muharebenin ilk gün olan 1 Mayıs'taki kayıplarını veriyor. 15 subay ve 453 asker ölü, 28 subay ve 1,200 asker yaralı ve 370 kişi harekât sırasında kayıp. Ağır yaralıların birçoğu savaş meydanında terk edildiğinden, kayıplar bundan çok daha

---

[88] Vahakn Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources" (1991), 116; Genelkurmay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 570—77; Ludshuveit, *Turtsiya vgodyper voi mirovoi voiny*, 76—79; Erickson, *Ordered to Die*, 62—63.

[89] Korsun, *Alashkertskaya i khamadanskaya operatsii*, 42.

[90] Genelkurmay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 59 .

fazla olmalı. Ruslar ve yerel kaynakları 3.500 Osmanlı ölüsünden söz ediyor.[91] Antranik komutasındaki Ermeni ve Süryani gönüllüler, Türklerin püskürtülmesinde belirleyici bir rol oynamıştı.[92] Aslında, muharebenin daha ilk günü Türkler Dilman'ı işgal etmeyi başarmış, Ruslar'sa ağır kayıplar vermişti. Ama ertesi gün, Ermenilerin kararlı direnişi, Türklerin binlerce kayıp vererek yenilgisinde önemli rol oynamıştı.[93]

Halil, anılarında bu yenilgiden söz etmediği halde, sadece bölgeyi terk etmek zorunda kaldığını, çünkü Van'ın Ermenilerin eline geçtiğini yazmıştı. Aslında bu olay ancak iki hafta olacaktı. Ne olursa olsun, yenilgisinin (ya da zorunlu geri çekilmesinin) suçunu Ermenilerin sırtına yıkmıştı.[94] O da Cevdet'in örneğini izleyerek, Sefer Kuvveti'ndeki Ermeni subaylar, askerler ve sağlık personelini infaz etti. Bu infazların kesin tarihi bilinmiyor, ama muhtemelen birkaç gün sürmüştü. Alman danışmanlar, Halil'in İran'dayken amele taburlarındaki birkaç yüz silahsız Ermeni asker ve subayın infaz edilmesini emrettiğini biliyorlardı. Scheubner-Richter adlı bir Alman subay, "Halil Bey'in kuzey İran harekâtının Ermeni ve Süryani taburlarının katledilmesini ve Ermeni, Süryani ve İran halkının kuzey İran dışına sürülmesini içine alıyordu. Dolayısıyla, sonuçta buralarda Türklere karşı büyük bir tepki oluşmuştu" diye yazıyor. Bir Türk subay da sonradan "Halil Paşa'nın emriyle, 800 Ermeni ve başka bir zaman Sefer Kuvveti'ndeki 1.000 asker, subay ve hekimi bu kuvvete

---

[91] ATASE 6/4517, Kls. 5240, H–6, F 1–28, 30, Genelkurmay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 597—98; Griselle, *Syriens et Chaldéens*, 55.

[92] Vakharshak Ovakiyan, "*V pokhode s Andranikom*" [Antranik ile yolda] (1916).

[93] Korsun, *Alashkertskaya i Khamadanskaya operatsii*, 42; Süryani Abraham Şleymun'un ifadesi, William Walker Rockwell, The *Pitiful Plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan* (1916), 32 içinde; Andranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement* (1988), 237-43.

[94] Sorgun, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e*, 97.

bağlı Türk askerleri tarafından silahlandırılıp, öldürüldü."[95] Urmiye'deki misyoner hastanesinde doktor olan Amerikalı Süryani Yakub Sargis, Ermeni askerlerin tümünün öldürülmesi emrini vermeyi henüz reddetmiş olan Gawar bölge valisi ile yaptığı bir konuşmayı nakletmiştir. Onun yerine bu infazı ortaya çıkan başkaları yapmıştı. Öldürülenlerin sayısı Harmad'da 29 asker ve Urmiye dışına çıkarılıp öldürülen 8 Ermeni subaydı. Ağır yaralı olarak kurtulan biri Sargis'in hastanesine yatırılmıştı. "Halil'in komutasındaki birlikte yaklaşık 400 Ermeni vardı... Hepsinin kaderi katledilmek olmuştu."[96]

13 Mayıs'ta, Halil İran'ı terk ederek, Gawar ve Başkale üzerinden Van'a ilerleyeceğini telgrafla bildirdi.[97] O sırada, verdiği kayıplarla ordusu ilk mevcudunun yarısını yitirmiş durumdaydı.[98] 15 Mayıs'ta Ruslar'ın sıcak takibinde Türkler, Kürtler ve İranlı gönüllülerin Urmiye'yi terk ettiği gözlemlendi.[99] Dilman muharebesinin kaybedilmesini ve ardından Osmanlılar'ın Azerbaycan'ı terk etmesi, Van'da yerel Asur ve Ermeni halkının devam eden katliamlarıyla çakıştı. Geri çekilmeye zorlanan Halil ve diğer Türk işgal görevlileri, Hıristiyan Osmanlı yurttaşlarından intikam almaya başlamışlardı. Osmanlı ordusunda görev yapan bir Venezüellalı paralı asker, Rafael de Nogales, sonradan Halil'in "Dilman Muharebesi'nde Ruslara verdikleri maddi ve manevi yardımlar yüzünden Hıristiyanlardan dilediği gibi intikam aldığını" yazmıştı.[100]

[95] Scheubner-Richter'in raporu 4 Aralık 1916, Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914—1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), 308; Vahakn Dadrian, "The Armenian Genocide: An Interpretation" (2003), 64—65.

[96] Dr. Yakub Sargis'in ifadesi, 16 Şubat 1916, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 190 içinde.

[97] Holstein'dan Deutsche Botschaft'a 4 May 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 67 içinde.

[98] Genelkurmay, Birinci Dünya Harbi'nde, 654.

[99] Griselle, *Syriens et Chaldéens*, 55 ; Johannes Lepsius, *Les Massacres d'Arménie* (1918), 114–15.

[100] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent* (1926), 134.

URMİYE'DE OLAĞANÜSTÜ HAL

Tebriz'deki Rus başkonsolos Orlov, 24 Ocak/5 Şubat'ta şunları bildirdi:

Rus askerlerinin Urmiye'den geri çekilmesinden sonra, bir Türk Konsolosluğu açıldı ve onunla birlikte yanında 4 havan topu ve 1.500 silahlı Kürt'le birlikte Türk kuvvetlerinden bir birlik kente girdi. Kentin Hıristiyanları Katolik ve Protestan [misyonlarına] sığındılar. Köylerdeki Hıristiyanlar ise ya kaçtı ya da öldürüldüler. Bölge tahrip edildi.[101]

Tahmini 20.000 ile 25.000 Hıristiyan sığınmacı —çoğunluğu Süryani— Urmiye'de eli, kolu bağlı kalmıştı. İşgalin hemen hemen başından beri, komşu köylerdeki katliamlar yaşamda kalanları kente kaçmaya zorluyordu.

Ruslar için hiçbir askeri değeri olmadığından, Urmiye kenti 24 Mayıs 1915'e kadar kurtarılmadı. Ruslar'ın karşı-taarruza başladığı Şubat'tan, Türklerin geri çekildikleri Mayıs'a kadar, Türk görevliler kitlesel katliamlara, fidye amaçlı adam kaçırma ve gasplara, Hıristiyanların mallarını yağmalamaya ve zimmetlerine geçirmeye başlamışlardı. Amerikalı misyonerler, Şubat sonunda sivil vali Ragıp'ın gelmesiyle durumun kötüleştiğine tanıktı.[102] Güçsüz İranlı görevlilerin elinden tek gelen, tahribatı belgeleyip, protesto etmekti.

Urmiye'nin talihsiz halkı defalarca yağmalanmış, geçim araçlarını yitirmiş, ticari mal stokları çalınmıştır. Şok ve dehşet içinde yaşayan halkının talihsizliği her geçen gün artıyor. Güvensizlik en üst boyuta ulaşmış durumda ve düzenin yeniden tesis edilmesi umutları hepten tükenmiş.

Türk askerlerine kan banyosuna son vermek için yalvarmaktan başka bir şey gelmiyordu ellerinden.[103]

---

[101] AVPRI, III. F. 133, des. 470, dossier 49, cilt. II, liste 425.

[102] Mary Lewis Shedd, *The Measure of a Man: The Life of William Ambrose Shedd, Missionary to Persia* (1922), 169–73.

[103] Tebriz Kargozarı'ndan Dışişleri Bakanı'na 26 Şubat 1915; Dışişleri Bakanlığı Danışmanı'ndan İran'ın İstanbul Sefiri'ne 3 Mart 1915; Dışileri Bakanı'ndan Osmanlı Tahran Sefiri'ne 5 Mart 1915; Dışişleri Bakanı'ndan Tahran Türk Sefiri'ne 5 Mart 1915, belge numaraları. 247, 261, 264, 266. Empire de Perse, *Neutralité Persane*, 132, 13[illegible]-39.

Süryani asıllı bir Amerikan yurttaşı olan Yonan Şahbaz, bağlı olduğu Baptist kilisesinin bulunduğu Göktepe köyünün basılıp yağmalanmasının görgü tanığıydı. Bu köy Urmiye'nin 10 kilometre güneyindeydi. Ruslar'ın geri çekilmesinden sonra, hemen ertesi sabah, Müslümanlar kaçmaya çalışan Hıristiyanları soymak için köy duvarlarının dışında bekliyorlardı. Silahlı bazı Hıristiyan gençler bir saldırıya hazırlık olarak barikatlar kurdular. Köyün duvarlarla çevrili olması nedeniyle, çevre köylerden Hıristiyanlar da Göktepe'nin içine kaçtılar. Kürt saldırısı 3 Ocak'ta başladı. Saldırganların 25.000 Kürt ve bir birkaç bin İranlı Müslüman olduğu söyleniyordu. Bazılarında çuvallar vardı ve ganimeti taşımak için arabalar hazırdı. Halk paniklemişti. Şahbaz ve karısı binalarının tepesine büyük bir Amerikan bayrağı asmışlardı ve birçok kişi buraya sığınmıştı. Bu sırada Kürtler köye girmiş, güney mahallelerine ateş açmışlardı. İnsanlar sokaklarda vuruluyordu. Birçok kadın ve çocuk duvarların hemen dışındaki Baptist kilisesi binasına ulaşmak için açık kapılardan çıkmaya çalışırken vurulmuştu. Şahbaz kaçmaya karar veren büyük bir gruba liderlik ediyordu. Koşarlarken, saldırganlar ateş ediyorlardı. Şahbaz ve ailesi Urmiye'ye ulaşmayı başarmış, buradaki Amerikan misyonuna sığınmışlardı.[104] Bir Katolik misyoner, Göktepe'de, yüzden fazla ölü olduğunu ve bir Katolik papazın başının kesildiğini bildirmişti. Diza-Teka, Atlakandi, Tazakend ve Ardıçay köylerinde, Katolik din adamları ya bu biçimde öldürülmüş ya da çarmıha gerilmişlerdi.[105]

MİSYONLAR VE SIĞINMACILAR

Urmiye'deki Amerikan ve Fransız misyonlarında yazılan Vakayi-nameler (Chronicles) misyon binalarına sığınmak isteyenler arasında artan korku ve paniği yansıtabilmişlerdi. Amerikan misyon

[104] Yonan H. Shahbaz, *The Rage of Islam: An Account of the Massacre of the Christians by the Turks in Persia* (1918), 73–84.

[105] Abel Zayya'nın mektubu, *Les Missions catholiques*, 19 May 1916, 234–[illegible].

binaları oldukça büyüktü ve işgal sırasında terkedilmiş olan komşu İngiliz misyonunu da içine alıyordu. Binanın gür bir akarsu kaynağı vardı. Misyonerlerin bankada paraları da olduğundan yöredeki pazardan yiyecek satın alabiliyorlardı. Birçok binada Amerikan bayrakları dalgalanıyordu. O sırada, Amerika Birleşik Devletleri tarafsız olduğundan, Amerikalı misyonerlerin durumu diğerlerine göre daha iyiydi. Urmiye'deki Amerikan Modern Kız Okulu'nun müdiresi Mary E. Lewis, günlük biçiminde bir vakayiname yazmıştı.[106]

Fransız Katolik Lazarist misyonunun binasında 3.000 sığınmacı kalıyordu ve Fransız Filles de la Charité [Hayr İşlerinde Çalışan Rahibeler] 700 kişiye sığınma sağlamıştı. Türkiye Fransa ile savaş halinde olduğu için, buralarda saklananlar özellikle risk altındaydı. Saint-Vincent-de-Paul tarikatından rahibe hemşireleri ortak bir günce çıkarıyorlardı. Aynı zamanda, Fransız misyonunda kendi vakayinamesini yayınlayan Katolik misyoner Abel Zayya da vardı.[107] Rus Ortodoks binası terk edilmişti ve sivil işgal yönetiminin başındaki Türk konsolos burasını karargâh ve hapishane olarak kullanıyordu.

2 OCAK, FRANSIZ GÜNCESİ: Daha ilk saatten başlayarak, Ruslar'ın terk ettiği haberi tüm kente yayıldı. ...Tüm rahibeler görevleri başında kalma iradesini gösterdiler... Misyonerler ve rahibeler Hıristiyanların yaşamını kurtarmak için kalacak. eğer bu mümkün olmazsa onlarla birlikte ölecekler.

3 OCAK, FRANSIZ GÜNCESİ: Doğru! Rus askerler kenti terk etti..... Voyla, Urmiye Kürtlere teslim edildi ... İranlı Müslümanlar da Kürtlerin yaklaşmasından korkuyorlar.. ... Birçok aileler Rus askerlerinin peşinden gitti. Araba

---

[106] *The War Journal of a Missionary in Persia*, ed. Mary Schauffler-Platt (1915); Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 154–82'den seçmeler.

[107] İkisi de Griselle, *Syriens et Chaldéens* içinde yayınlandı, rahibeler s. 29–39 ve Zayya s. 40–59.

bulamayanlar yayan yola çıkmayı tercih ettiler. Kürtlerin mezalimiyle karşı karşıya kalmaktansa, soğuktan ölmeyi tercih ediyorlar.

5 OCAK, ZAYYA GÜNCESİ: Kürtler-Türkler kente girdiler ve sabah Kürtler Hıristiyan mahallelerine dalıp, yağmaya başladılar. İki Türk subay, Naci Bey ve Reşit Bey yanlarında askerlerle gelip, bir düzine eşkıyayı öldürdükleri sırada yağma devam ediyordu. Diğerleri kaçtı. Türkiye ve Fransa savaş halinde olmasına karşın, subaylarının Fransızlara karşı büyük sempatisi dikkat çekiyor.

8 OCAK, FRANSIZ GÜNCESİ: Misyonerlerin evi dolu: Derslikler, yatakhaneler, depolar ve koridorlar kullanılıyor; iki binden fazla sığınmacı saydık.

9 OCAK, LEWIS GÜNCESİ: Aynı anda çok sayıda Süryani ve Ermeni'yle birlikte, Ruslar gider gitmez, kötü niyetli Müslümanlar tüm ovadaki Hıristiyan köyleri yağmalamaya başladılar. Halk kentteki misyonerlere sığınmak için kaçarken, yollarda sahip oldukları her şey, hatta üzerlerindeki giysiler bile ellerinden alındı. Bazı köylerde, Müslüman yöneticiler, halka sizi koruyacağız diye muhafızlar yerleştirerek, bulundukları yerlerden ayrılmalarını ya da mal mülklerini kente götürmelerini engellemeye çalıştılar. Ama halk yine de ayrılmak istediğinde, bu muhafızların kendileri halkın malını mülkünü gasp etmeye başladı. Kalabalıklar [3 Ocak Pazar] misyon kapılarına yığılmaya başladı; kent halkı ve çevreden gelenler gece boyunca içeri alındı. Pazar sabahı girişlere Amerikan bayrakları çektik.

10 OCAK, FRANSIZ GÜNCESİ: Ruhbanlarımızdan birinin ailesi öyle bir durumda geldi ki, sözlerle ifade edemeyiz. Papaz, ailesinden yedi kişiyle birlikte katledildi. Amerikan Protestan misyonu gene sığınmacılarla dolup taşıyor; onlar bizden de kalabalık ve ölüm oranı korkutucu.

13 OCAK, LEWIS GÜNCESİ: gidecek hiçbir yerleri olma-

yan yüzlerce dağlı [Türkiyeli Nasturi sığınmacılar] var. Bu olaydan önce, onları köylere dağıtmış ve birçok okulu özellikle onlara tahsis etmiştik. Bu insanlar [1914] sonbahar başında Kürtler tarafından evlerinden sürülmüşlerdi. ... Daha çok kiliselere ve büyük dersliğimize yerleştirdik onları. En çok acı çeken kişiler hali vakti yerinde olup ta şimdi yeterli giysileri ya da yiyecekleri olmadan inekler gibi sıkış tepiş yaşamaya zorlananlar.

14 OCAK, LEWIS GÜNCESİ: Mr. Allen, Nazlu nehri köylerine [Urmiye'nin güneyi ve ilk saldırı hattı] yaptığı geziden dün akşam döndü. Birkaç bin kişi Rusya'ya doğru kaçıyor: birçoğu Müslüman olması ve kızlarını Müslümanlarla evlendirmesi için zorlayan Müslümanlardan saklanıyordu. Ada'da belki çoğunluğu genç erkekler olan en az 100 kişi öldürüldü. Tek kurşunla kaç kişinin öldürülebileceğini anlamak isteyen Kürtler tarafından sıraya dizilip öyle vurulmuşlardı. Karacalo'da erkek kardeşinin öldürüldüğünü haber alan alt odada kalan kadını görmeye gittim. Her yer ağlayanlar ve acı dolu feryatlarla dolu.

19 OCAK, FRANSIZ GÜNCESİ: Yağma sürüyor... Eğer fakir halk [malını mülkünü] korumak isterse, ölümle tehdit ediliyor. İranlı yetkililer güvenliğin sağlanacağını söylüyorlar; ne var ki eylemleri sözlerine uymuyor. Güpegündüz sokaklarda dolaşanlar bile soyulup iç çamaşırlarıyla ortalığa salınıyor.

23 OCAK, LEWIS GÜNCESİ: Dün kilisede 3300 kişi saydık. Birçok kişi gitmiş olduğundan, demek ki son iki hafta 4000 kişi vardı. Her gün yirmiye yakın çocuğun ölmesinde şaşılacak ne var ki? Sabah ve öğleden sonra cenazeler gömüldü; diğer zamanlarda cesetler toplanıp, ana kapının yakınlarında bir odaya konuldular. ... Dr. Packard birkaç günlüğüne Nazlu köyüne gitti. Müslüman köylerine dağılmış ya da saklananları toplamaya ve mümkünse bazılarını eski yerlerine yeniden yerleştirmeye çalışacak. Kürtlerin

çoğu ayrıldıysa da Süryaniler silahsız. Tıpkı başlangıçta olduğu gibi, en büyük düşmanları Müslüman komşuları. Cihad bu değilse, çok yakınlarında başlayacak demektir. Önceden planlanmış olmalı, çünkü ovanın bir ucundan diğer ucuna koordine edilmiş bir biçimde eyleme geçilmişti. Gerçi en başından beri dostça davranan, birçok iyilik yapan ve yaşam kurtaran bazı Müslümanlar da vardı.

1 ŞUBAT, FRANSIZ GÜNCESİ: Sadece üçü dışında tüm ova köyleri bugün saldırıya uğradı. ... Kırsaldaki Müslümanlar Hıristiyanlarla hesap gününün gelip çattığı ajitasyonunu yapıyorlar: Zulme bulaşan geniş bir kesim var.

5 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Bir anda avlumuzun önünde bir kargaşa yaşandı. Aşağı indiğimde, bir mangadan Türk askerinin ön kapıdan girip, salonlardan çatıya çıktığını gördüm. ... Türkler evi aradılar, ama hiçbir şey almadılar. ... Evlerimize ve arazimize bu biçimde tecavüz edilmesi insanı çıldırtıyor. Çaresiziz ve bize sığınanların güvenliğini sağlamak için, istilacı yönetimin temsilcileri tarafından tehdit edilip, yalancılıkla suçlansalar bile, pederlerimiz gülümsemek ve öfkelerini nazik sözlerin arkasına gizlemek zorundalar. ... Hâlâ bir ölüler ordusu yürüyor sanki. Şimdiye kadar 700-800 kişi öldü.

12 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Geçen hafta, şimdi baş otorite olan Şehbender ya da Türk Konsolosu, Süryaniler'den 6000 toman [İran para birimi] istedi. Büyük zorluklarla bu kısmen toplandı, kısmen kendi payına 600 daha isteyen Serdar'ın [gerçekte İranlı Vali, Serdar] yardımıyla borç alındı. Şehbender bu paranın verilmesi halinde kentteki Süryani dükkânlarına ve evlerine dokunulmayacağına söz verdi. Verdiği sözün ne işe yarayacağını bekleyip göreceğiz.

12 ŞUBAT, FRANSIZ GÜNCESİ: Türk yetkililer misyonerlerin askeri silah ve cephane sakladıkları iddiasını ortaya attılar. Bu uydurma iddia üzerine, bugün saat 10.00 gibi Türk Konsolosluğu kâtibi, bir subay ve yirmi asker arama

yapmak amacıyla Misyon'a girdi. .. Lazaristler ve rahibelerde saklanan erkek sığınmacıları tutuklamak istedikleri besbelliydi.. ... Sonunda, yirmi kişilik bir grubu ayırıp, hapishaneye götürdüler.... Bu grubun hapsedilmesinin nedeni "silah saklamak" ve "Türklere karşı Rusiar'ın safında savaşmak"mış!

12 ŞUBAT, ZAYYA GÜNCESİ: Biri Saini Bey adlı sivil, diğeri, Bedri Bey adlı asker olmak üzere, iki Türk görevli yanlarında 30 askerle hem bizi hem de hemşireleri [rahibe] aramak için geldiler. 3.000 sığınmacılarla sıkış tepişti; iğne atsan yere düşmezdi. Hemşirelerin odasına varıncaya kadar, her tarafı didik didik aradılar. Bizi suçlayabilecek hiçbir şey bulamadıysalar da 154 erkeği alıp, 30'lu-40'lı gruplar halinde Türk Konsolosluğu'na götürdüler. Fransız misyonuna sığınmış olan 6 papaz ve bir Nasturi piskoposu da aralarındaydı. Ayın 13'ünde 61'i hariç, çoğunluk geri döndü.

17 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Birkaç gün önce, Türk Konsolosu biraz tahkikat yaptıktan sonra, Fransız Misyonu'ndaki tüm erkekleri tutuklattı. Bunların 100'ü gönderilirken, söylendiğine göre 63'ü Konsoloslukta tutuldu. Kentin bize yakın "Kürt Kapısı"na yedi ilmekli bir darağacı kuruldu ve Pazar günü ipleri de yerli yerine konuldu. Buradakiler [14 Şubat Pazar] büyük korku yaşadılar.... Henüz kimse asılmadıysa da Türk Konsolosu tutukluların serbest bırakılması için para istiyor... Türk Konsolos, bankerin kaçarken bize bıraktığı İngiliz bankasının 10 bin tomanını istiyor. Konuyu Tebriz Konsolosumuza bildirdik. Bu parayı teslim edersek, meteliğe kurşun atacağız demektir, çünkü bu 1000 kişiyi doyuracak ekmek satın almamız gerek.

21 ŞUBAT, FRANSIZ GÜNCESİ: Türkler arasında Fransa'ya karşı şiddetli bir nefret egemen. Bugün Misyon yeniden Türk askerlerin eşliğinde bir grup Kürt tarafından

işgal edildi. Hıristiyanlarımızın malları ile dolu bir mahzene indiler. Her şeyi yağmaladılar.

23 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Dün gece o güne kadar yaşadığımız en berbat olaya tanık olduk. 10, 15 gün önce, Türk Konsolosu tarafından Fransız Misyonu'ndan alınıp götürülen on-on iki tutuklu akşam bırakılmıştı. Ve herkes özel bir suçlama yönetilmediğinden, geri kalanların da bırakılacağını düşünüyordu. Ama bu sabah ikisi Müslüman, 5 erkek Kürt Kapısı'ndaki darağacına asıldı ve 48 kişi de Çarbaş Kapısı'nın dışında vuruldu. Hiç kimse dışarı çıkıp, cesetleri almaya cesaret edemedi. ... Bugün insanlar büyük bir korkuya kapıldılar. Sessiz sessiz ağlayanlar çoğunluktaydı, ama katledilen erkeklerin anneleri, karıları ve aileleri de burada olduğundan bir parça şiddetli tepkiler de gösterilmedi değil. Herkesin aklındaki soru şu:

"Türkler şimdi ne yapacak?" Gece bir ve iki arasında 40-50 el silah sesi net bir biçimde duyuldu, ama bunun ne anlama geldiğini hiç kimse tahmin edemedi.

23 ŞUBAT, FRANSIZ GÜNCESİ: Gece 4 kişi asıldı ve diğerleri vuruldu. ... Ölüleri alıp gömme izni verilmedi. 7'den 9'a kadar infaz yerinde bazı Müslümanlar gördük.... Bunlar Yahudi Mezarlığı yakınlarında infaz edildiler.

23 ŞUBAT, ZAYYA GÜNCESİ: Gece yaklaşık 1.30'da çatıda kalan uşak, kentin yaklaşık 2 kilometre kuzeybatısına düşen Yahudi Tepesi istikametinden gelen silah seslerini işitmişti. Bunun Türk Konsoloslığu'nda tutulan kişilerin infazından çok, Kürtler arasında bir çatışma olabileceğinden başka bir şey düşünememişti. Bu kişiler beş, altı ya da onlu gruplar halinde kol kola bağlanmışlardı. Van'a gideceklerine inandırılmışlar; ama öldürülecekleri yere geldiklerinde, cellâtları yere çöküp bir şeyler yiyin demişlerdi. ... Yere çömelir çömelmez, yaylım ateşi başlamış ve 51 kişi ölmüştü.

24 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Fransız misyonerler ve dokuz rahibe kendi kişisel güvenlikleri için çok endişeliydiler. Erkeklerden birinin gidip, bir Amerikan bayrağı asmasını istediyseler de elbette bunu yapamazdık. Dün Türk Konsolosu eğer Kapı'da asılan üç Hıristiyanın cesetlerini almak istiyorsak, izin verileceği haberini gönderdi.

27 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Mr. McDowell, Yahudi Tepesi'nde vurulanların toprağa verilmesinden döndüğünde, 40 ceset gördüğünü ve beş ya da altısı dışında tümünü teşhis ettiğini söyledi. Çarşamba [Şubat 24] gecesi, Gülpaşan'da çok daha korkunç bir olay gerçekleştirildi. Bu köy ve İryawa kısmen Alman çabaları sonucunda bağışlanmıştı. Ama Çarşamba gecesi, Salamas ya da dışından gelen İranlı gönüllülerden oluşan bir çete 50 erkeği alıp götürmüş ve söylendiğine göre, mezarlık yakınlarında vurmuştu. Köyü yağmalamış, kızları ve genç kadınları kaçırıp tecavüz etmişler ve genelde şeytanca işler yapmışlardı.

28 ŞUBAT, LEWIS GÜNCESİ: Mr. Allen Gülpaşan'dan verdiği raporlar o kadar acı ki bunları yazmaya yürekler dayanmaz. [Türk] Konsolos'un köyleri Kürt ve Müslüman yağmacılara karşı korumak üzere gönderdiği askerler, köylerde taciz etmedik ne bir kadın ne de kız bırakıkları gibi, birçok kızı kaçırdılar. Böylece koruma faslının tamamı bir aldatmaca olduğu apaçık ortaya çıktı. Pazar sabahı dönen Mr. Allen, insanları yanında götürmek istediğinde, izin verilmedi. Birkaç gece önce mezarlıkta katledilenler toprağın üç beş santimetre derinliğine gömülmüşlerdi. Ölenleri teşhis etme ve daha derine gömme isteği reddedildi. Askerler onları toprağa oturtmuş ve bu biçimde vurmuşlardı. Vurulanları teker teker kontrol etmişler, hâlâ nefes alanları tekrar vurmuşlardı. Bütün bunların tek nedeni "Hıristiyan" adları taşımalarıydı... İryawa'ya giden Mr. McDowell orada da benzer koşullarla karşılaştı.

19 MART, FRANSIZ GÜNCESİ: Bugün herkes korkudan titredi; dün Türkler, Van'ın Ruslar'ın eline geçtiği yenilginin haberini alınca [açıkça uydurma bir söylentiydi] — gidip kendi askerlerinden ellisini vurdular. Bu askerler Türk uyruklarıydı, ama Hıristiyandı. İntikam almak için vuruldular, çünkü Van'da Ruslar Ermeniler tarafından desteklenmişti."

6 NİSAN, LEWIS GÜNCESİ: "Ölüm vadisinde kaldığımız o uzun sürede hasta, açlıktan ölen, bir avuçluk bez parçalarına sarılmış küçük cesetler, ağızları kocaman açılmış, gözleri donakalmış, merdivenlere konulmuş sahipsiz cesetler, ham tahtadan boyanmamış tabutlar, kara basma örtülmüş tabutlar, hiç dinmeyen acılar, gözleri hiç kurumayan yas tutanlar, onlara veremeyeceğimiz şeyler için uzatılan eller gördük."

3 HAZİRAN, LEWIS GÜNCESİ: "Pazar, 24 Mayıs, Rus ordusunun ileri karakolları Urmiye'ye girdi ve öğleden sonra komutan pederlerimizi görüşmeye çağırdı. Ordusunun kalmayacağını, ama düşmanı izleme emri aldığını öğrendiğimizde, kargaşa ve büyük bir korku havası hâkim oldu. Ve Rus askerleri ilerlediğinde, Müslümanlar köylerine dönen Süryanileri hemen rahatsız etmeye ve soymaya başladılar. Hıristiyanlara karşı bir Müslüman ayaklanmasından duyulan büyük korku nedeniyle, yüzlerce kişi Salamas yönünde kaçıyordu. En sonunda, Ruslar yaklaşık 200 kişilik küçük bir karakol bıraktılar. Üç gün önce, topçular dâhil yaklaşık 6000 Rus askeri vardı, kente güneyden girip, tüm kenti geçmişlerdi. ... Şimdi avludaki sığınmacıları boşaltmaya çalışacağız.

Urmiye'deki Amerikan ve Fransız Katolik misyonerler, beş aylık dönemde çok sayıda sığınmacıya sığınma sağladılar. Amerikan misyonu binasında yaklaşık 15.000–17.000, Fransız Laza-

rist misyonu binasında 3.000 kişi kalırken, Fransız *Filles de la Charite* 700 kişiye sığınma sağlamıştı.[108] Bu binalarda büyük zorluklarda yaşayanlar, açlık ve hastalığın pençesindeydiler.[109] Bu binalara sığınanlar da hiçbir biçimde tehlikeden uzak değillerdi.

Birçok defa, Amerikan ve Fransız misyonlarına sığınan yetişkin erkekler alınıp, yargısız infazlarla ortadan kaldırılmıştı. Abel Zayya, içlerinde 6 papaz ve bir Nasturi piskoposunun da bulunduğu 150 kişinin Fransız misyonundan alınıp, Türk Konsolosluğu'na götürüldüğünü, ama ertesi gün sadece yüzünün döndüğünü öne sürmüştü. Daha sonra, bir Amerikalı misyoner, çoğu parampara edilmiş 42 cesedin gömüldüğü bir toplu mezar buldu.[110] Bu ve benzeri sığınmacı ölümlerinden söz eden Shedd'in sözleri aşağıda:

> *Bu dönemde Türkler sadece Hıristiyanları etkili bir biçimde korumadıkları için değil, ama aynı zamanda kendi emirleriyle doğrudan katliamlar nedeniyle suçluydu. Bu biçimde katledilen 170 erkek Amerikalı misyonerler tarafından gömüldü. Birbirine bağlanmış ve Türk ajanları tarafından katledilmelerine izin verilmiş olan cesetler, vurulduklarıya da kılıçtan geçirildikleri yerlerde üst üste yığılmıştı. On üç farklı örnekte bu katliamlar gerçekleştirilmişti. Kâh Türk subayların Fransız Misyonu'ndan alarak, Türk karargâhına götürdükleri erkekler öldürülmüş; kâh Türk askerlerin koruması altında olan ve en üst düzey Türk yetkililer tarafından güvenliği garanti edilen bir köyden erkekler alınıp götürülmüş; kâh sınırın Türkiye yakasından Urmiye'ye telgraf teli çekmeye zorlanan erkekler götürülüp*

[108] Decroo'nun Mektubu 12 Mart 1915, *Les Missions catholiques*, 10 Eylül 1915, 207 içinde.

[109] Shedd'in ifadesi, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 138 içinde; Decroo'nun 1915 Ocak sonunda yazdığı mektup, *Saint Vincent de Paul Annales de la Mission 80* (1915): 529'de yayınlandı.

[110] Abel Zayya, *Les Missions catholiques*, 19 Mayıs 1916, 234-36.

öldürülmüştü. Bu örneklerin her birinde, yaralı kurtulan bazıları ceset yığınları arasından sürüne sürüne kaçıp Amerikalı misyonerlere sığınmıştı. Ayrıca, Türk ordusunda görevli Ermeni askerler, Halil Bey'in gelişinden önce vuruldu. Urmiye'de, kentin Ruslar tarafından tahliye edildiği 2 Ocak ile döndükleri 24 Mayıs arasında kalan bu dönemde toplam kayıplar, sekiz-dokuz yaşlarındaki çocuklardan ihtiyarlara kadar — erkekler, kadınlar ve çocukların — 1000'den fazla ölüydü. Her yaştan yüzlerce kadın ve kıza tecavüz edilmiş, Hıristiyan halkının altıdan beşi soyulmuş ve hemen hemen aynı oranda Hıristiyanın evlerine el konulmuştu.

Amerikan misyonuna sığınan yaklaşık 3.000–4.000 kişi hastalıktan, en yaygın olarak da tifüsten ölmüş, Katolik misyonuna sığınan 600 kişi de aynı kaderi paylaşmıştı.[112] Ayrıca, katliamlarda ve kırsaldaki köylere yapılan baskınlarda tahminen 6.000 kişi öldürülmüştü.

1916 Ocak ayında, Urmiye'nin yeni Rus konsolos yardımcısı Basil Nikitin, Türk işgali dönemindeki büyük olayları özetlediği bir rapor sunmuştu:

Rus askerler ve Konsolosluk Urmiye'yi terk etti. Yerel Hıristiyanlar arasında hemen panik doğdu. Süryani Hıristiyanlar, Ardıçay ve Hav-Tepe köylerinde savunma örgütlemeye çalıştılar. Rus askerlerin ayrılmasından sonra, Hıristiyanlar Amerikan ve Fransız misyonlarına sığındılar. Amerikan misyonunda, kış boyunca yaklaşık 4000 Fransız misyonundaysa yaklaşık 500 kişi hastalıktan öldü. Türkler, Fransız

[111] Michael Zirinsky, "American Presbyterian Missionaries at Urmia during the Great War" (1998); Shedd'in ifadesi Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 139; *Les Missions catholiques*, 19 Mayıs1916, 234—36 içinde.

[112] Y. M. Nisan'dan F. N. Heazell'e 25 Mayıs 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 187 içinde.

misyonundan aldıkları Hıristiyanları, Urmiye dışındaki Yahudi Tepesi'nde toplu halde öldürdü. Aynı zamanda, Gülpaşan köylerinde toplu katliam gerçekleştirip, Kowsi köyünü basarak Musullu Süryani Yakubiler'i de öldürdüler. Türkler aynı zamanda büyük miktarlarda fidye de aldılar. Örneğin, Fransızlar Urmiye piskoposu Mar Eliya için 6000 toman ödediler.[113]

ULUSLARARASI TEPKİLER

İngiliz, Fransız ve Amerika Birleşik Devletleri temsilciliklerinin resmi protestosunun ertesinde, Türk işgalindeki Azerbaycan'daki koşulların haberi tüm dünyaya yayıldı. Mart sonunda önemli ülkelerde çok sayıda gazete makalesi yayınlanmaya başladı. *New York Times*'da yayınlanan farklı makaleler şunlardı: 22 Mart'ta "Turkish Counsel led Mob to our Misssion" (Türk Konsolos Kalabalığı Misyonumuza Saldırttı), 24 Mart'ta "Massacre in Urumiah" (Urmiye'de Katliam), 26 Mart'ta "Hang a Bishop in Our Mission" (Misyonumuzda Bir Piskopos Astılar),[114] 28 Mart'ta "Turks Continue Slaying in Urumiah" (Türkler Urmiye'de Hâlâ Ölüm Saçıyor) ve 31 Mart'ta "Urumiah Physician Here. Dr. Yuseff Tells of Horror of Flight from the City" (Urmiyeli Hekim Burada. Dr. Yusuf Kentten Kaçış Dehşetini Anlatıyor). Bu haberlerden sonra, editöre mektup bombardımanı başladı ve misyonerlere gönderilen akraba ve dost mektupları yayınlandı. "American Committee for Armenian and Syrian Relief" (Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi) bünyesinde para toplamak için büyük kampanyalar yürütüldü.

Osmanlı hükümeti bir dezenformasyon politikası başlatarak, mezalimi inkâr etti. Elbette, bu gibi inkârlar diplomasiyi çok zor-

---

[113] AVPRI, I U. F. 144, Persidskii stol B. des. 489, 1910–1916, dosya 529, liste 34–40.

[114] Bu başlığın doğru olmadığı ortaya çıktı; burada söz konusu olan Rus Ortodoks Kilisesine bağlı Süryani piskopos Mar Eliya, öldürülmemiş, ama Türk konsolos tarafından fidye alınmak amacıyla tutulmuştu.

laştırdı. 30 Mart'ta, *New York Times* Sadrazam'ın Amerika'nın İstanbul'daki sefiri Henry Morgenthau'yu çağırarak, ona "Urumiye'de hiçbir şiddet eylemi olmadı" dediğini yazdı. Aynı zamanda, iddia edilen mezalimin "tam bir abartma" olduğunu da söyledi. Türk Harbiye Nezareti, "herhangi bir kargaşa yaşandığını inkâr etti. Yabancılara yapılan saldırılarla ilgili raporların tümü Urumiye'den değil, hemen hemen Tiflis'ten geldi. Bu iki yer arasında iletişim zorlukları yaşandığından yanlışlar olması kaçınılmaz."[115] 31 Mart'ta "geçen Cumartesi Urumiye'de Türk düzenli askerlerinin sadece yabancıları değil, ama yerel halkı da korumak için yeni bir güvence verdiği" haberleri geldi. "Açıkça düzenli, askerlerin buraya ulaşmasından sonra, İstanbul'dan yeni talimatlar gelmedi, çünkü zaten bu bölgeye intikal etmiş oldukları gizli tutuluyordu." Türk hükümeti dezenformasyon kampanyasında başlangıçta bazı başarılar elde etti ve ABD Dışişleri bakanı Bryan, mezalim haberlerinin "Fısıltı Gazetesi'nin işi" olabileceğini ve "birçok haberci aracılığıyla aktarılan öykülerini... Kesinlikle ilk anlatılanlara benzemeyecek kadar çarpıtılmadığını" açıkladı.[116] Böylece, Osmanlı hükümeti başlangıçta yaratılan kuşkulardan faydalandı ve tüm dünyada Ruslar'ın elinden süzülen enformasyonun doğruluğu hakkında kuşkular belirdi.

Çok sonraları, 8 Mayıs 1917'de, William Shedd ilk iki yılın deneyimini Basil Nikitin'e gönderdiği bir mektupta özetledi.

> *Urmiye'ye geldiğinizden beri, yaklaşık iki yıl olduğundan, bu tarihi olaylarla dolu yıllarda görülen değişiklikleri size anımsatmak zorundayım. Siz geldiğinizde, aylar süren Türk işgalinin acıları ve yaralarını yeni sarıyorduk. Yüzlerce Hıristiyan katledildi, binlercesi hastalıktan kırıldı, köyleri harabeye çevrildi ve insanlar yoksulluktan zayıf düştü, açlıktan eridiler. Müslüman halk da acılar çekti, ama onların birçoğu Hıristiyanlara zalimce davranmak-*

[115] *New York Times*, "Turkish Army Due At Urumiah," 30 Mart 1915.

[116] *New York Time* "New Promise By Turkey," 31 Mart 1915

tan, cinayet, tecavüz ve soygunlardan dolayı suçluydu. Yıkım maddi olduğu kadar, ahlakiydi ve [geriye] bir nefret ve intikam hırsı kaldı.[117]

AVPRI, Ul. F. Persidskii stol, des. 490c, 1917, dosya 15c, lis[illegible]

5. HAKKÂRİ DAĞLARINDA ETNİK TEMİZLİK

1915 Temmuz'unda, Mar Şamun XXI Benyamin, Ruslar'a yeni bir umutsuz mektup yazıp, Zap Suyu vadisinin yukarısındaki dağlarda savaşan Asur aşiretlerin çaresiz durumunu açıklayarak, yardım etmeleri için adeta yalvarmıştı.

> Halkımız Kürtlerle savaşırken, Musul Valisi Haydar Bey, Türk birlikleri ve toplarıyla çıkageldi. Türkler köyleri işgal ederek, yakıp yıktılar. Şimdi Asurlar Tiyyari, Thuma'dan Diz'e kadar dağların tepelerinde yaşam mücadelesi veriyorlar. Açlıktan kırılıyorlar, çünkü yiyecekleri yok. Mermimiz kalmadı, Türkler tarafından kuşatıldık ve çaresiziz.[1]

Bu kuşatma, Asurlar'ın anayurtlarını terk ederek, kuzeybatı İran'a yığılmış olan diğer Hıristiyan sığınmacılara katılmak için yakınlardaki sınırı geçinceye kadar bütün yaz sürdü. Göçtükten sonra, tüm evleri, kiliseleri ve kutsal emanetleri tahrip edildi. Asur kültüründen geriye çok az şey kaldı — bir daha hiç dönmediler.

Asur aşiretleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Süryani gruplar içinde ilk hedefti ve İTC'ye göre, onlar da Ermeniler kadar kuşkuluydu. Hakkâri'deki etnik temizlik, bazılarının tarihi savaş öncesine dayanan bir dizi hükümet kararnamesinin sonucuydu. Özerk Asur aşiretlerin kökünün kurutulması, Dâhiliye Na-

[1] AVPRI III. F. 133, 1915, des. 470, dosya 49, cilt 2. liste 468 Gizli telgraf No 201, 11 Temmuz 1914, Mar Şam'un'un mektubunu içeriyor.

zırı Talât Paşa'nın aklına en çok yatan düşünlerden biriydi, çünkü onlar önemli bir sınır boyunda hemen hemen erişilmez bir gayri-Müslim kartal yuvasını mesken tutmuşlardı. Savaş yaklaşırken, küçük boyutlarda başlayan etnik temizlik, tırmanarak birkaç ay sonra tam boyutlu bir operasyona dönüştü. Asur aşiretlerinin yenilgisi netleştiği anda, Talât kesin kararını vermişti. Musul ve Van valilerine Nasturileri Ermeniler ve Ruslar'la işbirliği yapmakla suçlayan yazılar gönderdi. Önerisi şuydu: "Anayurtlarına dönmelerine izin veremeyiz!"[2]

İran'da Rusya'nın Dilman Maslahatgüzarı Akimoviç, kendi penceresinden olayı şöyle görüyordu: "Ağustos başında, Urmiye'den ve Van vilayetinden Asur sığınmacılar Dilman'a ulaşıyorlardı. Sayıları [şimdi] yaklaşık 18.000. Aralarında açlıktan bitap düşmüş ve ölmekte olan birçok hasta da var."[3] Salamas ovasında Asur sığınmacıların ilk dalgasının 35.000 kişiden oluştuğu tahmin ediliyordu. Yaklaşık 5.000'i artçı olarak Başkale'de bırakılmış ve sayıları bilinmeyen bir kesim de dağlarda savaşırken can vermişti. İran'daki Salamas ovasının birçok sığınmacı için iyi bir yer seçimi olmadığı ortaya çıkacaktı. Küçük köy ve kasabalarıyla kırsal bir bölge olan bu yörede, sığınılacak yer olmadığından, insanlar açık havada kalmak zorundaydı. Çiftçilik savaşın zararlarını gördüğünden, yiyecek de kıttı ve yıllar sürecek bir kıtlığın belirtileri belirmeye başlamıştı.[4] Kaçınılmaz salgın hastalıklar ortaya çıktığında, tedavi imkânlarının çok kısıtlı olduğu görülecekti. Bir sürü insan o kıştan sağ çıkamayacaktı.

Asurlar eski anayurtlarına dönmek için savaş sırasında ve hatta sonrasında defalarca girişimde bulunmalarına rağmen, bunu hiçbir zaman başaramadılar. İşte etnik temizliğin tipik örnekleri arasında sayılabilecek göçlerinin arkasındaki öykü: Bu bir yandan hükümetin tehcir planlarının, bir yandan da yerel Kürt aşiret

[2] BOA. DH. ŞFR 54/240 Talât'tan Musul ve Van valilerine 30 Haziran 1915.

[3] AVPRI, P.F. 144, des 490, 1915-1917, dosya 22c, liste 18-20.

[4] Mohammed Gholi Majd, *The Great Famine and Genocide in Persia, 1917–1919* (2003).

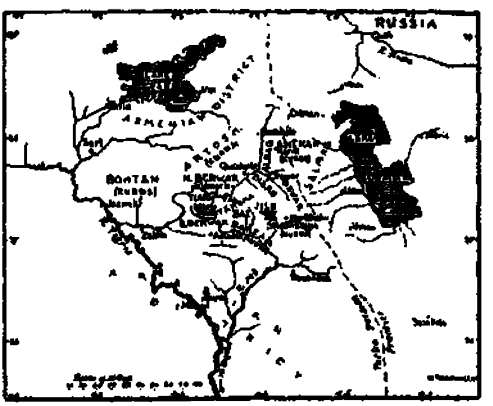
reislerinin tacizleri ve katliamlarının öyküsüdür. Sonuçta, bütün bunlar iyi silahlanmış Osmanlı ordusu ile geleneksel Asur aşiret savaşçıları arasında tam bir savaşa yol açmıştır. Bunun anlatılması zor bir öykü olmasının nedeni, sadece tırmanan şiddetin bir öyküsü olması değil, ama aynı zamanda Asurlar'ın kendileri hakkında neyin planlandığından habersiz bırakılmaları ve geçmişte etnik temizlik diye bir şey bilinmemeleriydi. Katliamlar, infazlar, saldırılar, istilalar ve ricatların haberlerini içeren belgeleme çok enderdir. Asurlar'ın savunma ve yaşamda kalmaktan başka uzun vadeli bir stratejileri yoktu. Bölgede Mardin ve Urmiye'deki misyonerler gibi, bağımsız gözlemler yapabilecek yabancılara rastlanmıyordu. Sancak merkezi Başkale'deki katliamlar o kadar fazlaydı ki burası sığınmacıların infaz edilinceye kadar esir tutuldukları karma bir toplama ve ölüm kampı izlenimi veriyor. Ne var ki, Başkale'den kaçmayı kimse başaramadığından, kentin içinde neler olup bittiği ve esirlere nasıl davranıldığına dair bilgilerden yoksunuz.

Süryaniler'in yaşadıkları açısından, Hakkâri birçok yönden benzersiz bir örnektir. Birincisi, uzun süredir, burası Rus ve Osmanlı askerlerinin sivil nüfus üzerinde terör estirdiği cephe hattına yakındı. İkincisi, bir tehcir kararnamesi Ekim 1915'te, henüz savaş başlamadan hazırlanmıştı. Burada Asurlar Ruslar'la işbirliği yaptıkları gerekçesiyle imha edilmek üzere kara listeye alınmıştı. Üçüncüsü, Asurlar'ın gerçekten de Ruslar'la temasları vardı ve biraz askeri destek almayı umuyorlardı. Gerçekte az miktarda silah ve cephane almışlardı. Dördüncüsü, tekrarlanan katliam ve cinayetler Asurlar'ı o kadar kışkırtmıştı ki aşiret meclisi Mayıs 1915'te bir çeşit savaş ilan etmişti. Beşincisi, Asurlar'ın imha edilmesi tehcirler yoluyla değil, ama daha ziyade onları atayurtlarından sürüp çıkaran geniş kapsamlı bir askeri istilayla gerçekleştirilmişti.

1915 olaylarının tartışılmasında Kasım 1914 cihad fetvasının etkisine dair kanıtlar çok ender ortaya konulmuştur. Ne var ki, Hakkâri'deki etnik temizlikten söz ederlerken, yerel Kürt aşiretleri "büyük cihad"ın vaktinin geldiğini söylüyorlardı. 1917'de, Asurlar'ın bir akınında bu aşiret reislerinin Osmanlı görevlile-

riyle bazı yazışmaları ele geçirilmişti. İçlerinde Oramar ağası Suto'nun Musul valisi ve Asurlara karşı savaşan kuvvetlerin en üst düzeydeki komutanı Haydar Bey'e bir mektubu da vardı. "Askerlerin Tiyyari ve Thuma'nın üzerine yürüdüğü Büyük Cihad vaktinde, geçen ilkbahar siz Paşa hazretleriyle tanışma onuruna nail oldum."[5] Burada sözü edilen, Haziran 1915'te Asur aşiretlerinin yüreğine karşı girişilen yoğun harekâttır.

Hakkâri sıradağları Van vilayetinin güneydoğu sancağında bulunuyordu; zira burası yüzyıllardır Nasturi Kilisesi ve Asur aşiretlerin yüreğiydi. Ama aynı zamanda, Kürdistan'ın göbeğinde bir çıbanbaşıydı. Ermeniler ve Asurlar'ın kaderiyle, Kürtler ve Türklerinki iç içe geçmişti. 20 Nisan 1915'te, "Ermeni isyanı"nı

Harita 5: Hakkâri Dağları'nın aşiretleri ve sancakları (merkezlerdeki aşiret sancakları). Surma, *Assyrian Church Customs and Murder of Mar Shim'un* (1920)'dan alınmıştır.

[5] Jacques Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes": Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915* (2005), 279'den alıntı

bastırmaya çalıştığını ilan eden Osmanlı kuvvetleri, Van'ın Ermeni mahallelerini bombardımana başladı. 23 Nisan'da, Osmanlı ordusunun diğer birlikleri bir "Nasturi isyanı"nın hazırlandığını rapor ettiler.[60] Dünya Savaşı başladığından beri, hükümetin bir Ermeni isyanının yaklaştığı kehaneti, Asurlara de aynı yaklaşımı benimsemesine neden olmuştu.

ASURLAR'IN ANAYURDU

Zap Suyu'nun üst yatağı ve İran sınırı arasındaki dağlık bölge yalçın kayalıklarla kaplıdır ve heybetli Gawar ovası dışında, sadece çok derin ve dar vadilerle kaplıdır. Bu vadilerde dağlık bölge içinde sadece düzensiz ve sözünü bile etmeye değmeyecek bir haraç ödeyerek, Sultan'a bağlılıklarını bildiren Kürt ve Süryani aşiretleri yerleşmiştir. Bireyler ve topluluklar arası anlaşmazlıklar, halkın kendisinin bilek gücüyle uygulanan ilkel bir aşiret töresiyle çözüme bağlanırdı. Servetleri hemen hemen tamamen koyun sürülerinden ibaretti ve bunlar sık sık görülen aşiretler arası baskınların hedefiydi. Kürtlerin tersine, yaz aylarını mümkün olduğunca yüksek yaylalarda geçirmelerine karşın, Hıristiyanların hiçbiri göçebe değildi. Dar vadiler taraçalarla, tarlalara çevrilmiş, buralarda millet, darı, patates ve diğer ürünleri yetiştirmiştir... Erkekler kışları çalışmak için Rusya'ya gitmek yerine, güney ovalarına giderek, Musul'dan Halep ve Şam'a kadar büyük kentlerde özellikle taş ustaları ve sepetçiler olarak iş bulurlardı... İçlerinde en sefil durumda olanlar, Hükümet'in daha sıkı kontrolü altındaki dağ sancaklarının içinde ya da yakınlarında yaşayan Süryaniler'dir. Son elli yıldır, Türk Hükümeti dağlık sancaklardaki

---

[60] ATASE 4/3671, kls. 2950, H-13, F 1-110, Genelkurmay Başkanlığı, *I.Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, 2:1 (1993), 592'dan alıntı.

otoritesini adım adım genişletmiştir. Büyük Kürt reislerinin gücü kırılmış ve art arda sancaklar, aşiret yerine reâya olmuştur.[7]

1904'de bütün bölgede keşif yapan Rus istihbarat ajanına göre, Asurlar Hakkâri nüfusunun yüzde 37'sini oluşturuyor ve "Asur aşireti" olarak belirlenen yerleşim bölgesinde, yani, bağımsız aşiretlerin bölgesinde nüfusun yüzde 95'ini oluşturuyordu (harita 5). Rus genelkurmayında görev yapan tümgeneral P. I. Averyanov, 1912'de bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık 100 bin Nasturi olduğunu ve 75.000'inin Hakkâri'de yaşadığını tahmin ediyordu. Bizzat Mar Şam'un Türkiye ve İran'daki topluluğunun birlikte 150.000'i bulduğuna inanıyordu.[8]

Babadan oğla geçen dini ve laik lider, her zaman Mar Şam'un denen Nasturi Patriği, hep Şam'un hanedanından seçilirdi. Patrikler hiçbir zaman evlenmez ve Mar Şam'un'un ölmesi halinde, yerine her zaman yeğenlerinden biri geçerdi. Yüzyıllardır patrik Kürtlerin çoğunlukta olduğu bir kasaba olan Çölemerik [Julamerg] yönetim merkezinden çok uzak olmayan Koçanes [Qočanes] dağ köyünde/mezrasında ikamet etmişti. İkinci yüce dini lider, her zaman Mar Hnanişo [Xnanišoc] unvanını taşıyan ve bir sınır köyünde ikamet eden Şemdinli Metropoliti ya da *Matran*'ıydı. O en etkili Kürt lider, Nehri şeyhinin komşusu sayılırdı.

Geçmişte, Van vilayetindeki Asurlar'ın çoğunluğu, Mar Şam'un'un dini ve laik liderliğindeki Nasturi Kilisesi'ne bağlıydı.

---

[7] William A. Shedd, "The Syrians of Persia and Eastern Turkey," 5–6.

[8] V. T. Maevskii, *Voenno-statisticheskoe opisanie vanskogo i bitlisskogo vilaetov'* [Van ve Bitlis vilayetleriyle İlgili İstatistik Raporu] (1904), 230–43; P. I. Aver'yanov, *Etnograficheskii i voenno-politicheskii obzor 'aziatskikh' vlad'nii ottomanskoi imperii* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerinin etnografik ve askeri-politik yapısı] (1912), 24; Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenski sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve (1906–1920 gg.) Rossiskaya diplomatiya v syd'bakh* [Konsolos Yardımcısı Vvedenski'nin İran ve Buhara Hanlığı'ndaki Görevleri, 1906–1920] (2003), 339.

Aslında, dağlarda ve Zap Suyu'nun yukarı vadilerine dağılmış yüzlerce Nasturi köyü ve mezrası vardı. Ne var ki, Katolik Kildani Kilisesi de belli bir ağırlığa sahipti ve etkisi I. Dünya Savaşı'nda önceki on yıllarda giderek artıyordu. Yakın zamanlarda, Van'daki bir Katolik misyonunun Van ve Hakkâri yörelerinde 3.850 kişiyi örgütlemiş olduğu bildirilmişti. Van'ın hemen yakın çevresinde bazı Kildani toplulukları vardı. Cilo (Jilo) aşiretinin reisi, Namrud Şam'un (Patriğin büyük kuzeni ve zorlu rakibi) ve aşiretin piskoposu Mar Sargis, 1904'te Roma Katolikliğini benimsemişti.[9] Ayrıca, misyonerlerin çabalarıyla Protestan olan birkaç mezhep değiştirmiş de bulunuyordu.

Van vilayetinde yaşayan Asurları iki sosyo-ekonomik tipe ayırabiliriz. En başta Hakkâri Dağları'nda yaşayan bağımsız Tiyyari, Thuma, Jilo, İştazin, Baz ve Diz aşiretlerinden dağlı Asurlar vardı. "Aşiret" terimi kullanılmasına rağmen, köylerde yaşar, ama kalabalık aileler oluşturur ve mevsimlere göre yaylalara çıkarlardı. İkinci grup, vadi ve yaylalardaki (platolardaki) kalıcı yerleşilen çiftliklerde yaşayan çok daha kalabalık alçak arazilerde yaşarlardı.

Dağlılar Osmanlı yönetiminden özerklerdi ve hatta Kürt aşiretler üzerinde de belli bir etkileri vardı; aşiretler arası kan davalarında yabancı arabulucular olarak kullanılıyorlardı. Aşiretlerin üyeleri kelle vergisi ödemediğinden, Osmanlı yetkilileri nüfus sayımına hiçbir zaman kalkışmadı ve Mar Şam'un'un bile kendi halkının nüfusuyla ilgili yaklaşık bir düşüncü yoktu. Aşiretlerin çoğu hükümete yıllık 30–50 lira gibi küçük bir harç ödüyordu.[10] Ne var ki, Jilo aşiretinin ödediği yıllık harç çok daha fazlaydı, 800 lirayı buluyordu.[11] Jilo aşireti Nasturi aşiretlerinin geri kalanından yarı-bağımsızdı ve çoğu kez kendi bildiğini okurdu. En azından bir gezgin onları bir Kürt aşireti sanabilirdi.

---

[9] Joseph Tfinkdji, "L'Eglise chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui" (1914), 516.

[10] 1911'de 1 lira'nın (ya da Osmanlı/Türk Lirası) değeri, £0, 18s. 0d. ya da 4,40 $'a eşitti (*Encyclopædia Britannica*, 11. baskı, 18:706, s.v. "Money").

[11] R. I. Termen, *Otchet' o poezdke v sandzhak Khekkiari, Vanskago vilaiet v 1906 gody* [1906'da Van vilayeti Hakkâri sancağından gezi notları] (1910), 73–88.

Alçak arazilerdeki Asurlar. Osmanlı yasaları ve yürürlükteki yasalarının büyük bölümüne bağlıyken, diğer gayri-Müslimler'in de ödemek zorunda oldukları vergi ve harçların tümünü değilse de bir bölümünü öderlerdi.[12] Birçok göçebe ve yarı göçebe Kürt aşiretler yörede her zaman mevcuttu: Artuşi, Oramar, Şemdinli (Şamdinan), Herki, Zebari, Ruzhaki, Şırnaklı (Şernaxli), Hizan (Xizan), Barzan, Girdi, Bahdinan, Missuri, Botan (Bohtan), Hasankeyf, Navçay, Jekli, Rawan ve birçok diğer küçük gruplar.[13] Ne var ki, Asurlara göre I. Dünya Savaşı sırasındaki en yıkıcı unsur, başında Suto Ağa'nın olduğu Oramar Kürt aşiretiydi. Bu aşiret Gawar ve İran sınırındaki dağlarda yaşıyorlardı. Savaş sırasında, hem Türkiye hem de İran'da katliamlar gerçekleştiren bu aşiret, Asurlar tarafından en korkunç mezalimin sorumlusu olarak görüldü. 1917 yazında Suto'yu ele geçirip, kalelerini imha etmeyi amaçlayan Asurlar bir misilleme seferine giriştiler.[14]

SAVAŞ ÖNCESİ TEHCİR EMRİ

Komşu İran sınırına giden anayollar üzerindeki konumları açısından, I. Dünya Savaşı patlak verdiği sırada, (Van sancağının Mahmudiye kazasındaki) Seray ve Başkale (Hakkâri sancak merkezi) Hıristiyanları her iki taraf için de stratejik bakımdan önemliydi. Ruslar'ın yeni yapmış olduğu bir araştırmada, Seray'da 105 Asur ve 46 Kürt hane varken, Başkale'de 161 Ermeni, 158 Kürt ve 150 Yahudi haneye rastlanmıştı ve çevrede birçok Hıristiyan köyü vardı.[15] Eylül 1914 ve Mayıs 1915 arasındaki dönemde, tekrarlanan büyük Hıristiyan katliamlarına sahne olan Başkale, ne yazık ki I. Dünya Savaşı sırasında kanlı bir tarihe sahipti.

[12] Surma D'Bait Mar Shimun, *Assyrian Church Customs and the Murder of Mar Shimun* (1920), 55–66. *Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Mar Sam'un'un Katli*,1996, çev. Meral Barış, Avesta Yayınları..

[13] Ely Bannister Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise* (1926), 406.

[14] Joel E. Werda, *The Flickering Light of Asia: or, the Assyrian Nation and Church* (1924), 69–80.

[15] Maevskii, *Voenno-statisticheskoe op:sanie*, 49, 53.

Osmanlılar'ın savaşa girmesinden uzun zaman önce, sınır köylerinden başlayarak Hıristiyanlar, bölgeden temizlenmişti. Bu olayların önemli bir gözlemcisi, Urmiye'de görevli Rus Konsolos Yardımcısı Basil Nikitin'di. Savaştan sonra, Kürtlerle ilgili kültürel ve tarihsel araştırmalarıyla ünlenmişti. Osmanlılar 1914 Ağustos başında genel seferberlik ilan ettiğinde, Asurlar da diğerleri gibi askere gitmekten kaçmışlardı. Nikitin 2/15 Ağustos 1914'te şöyle yazmıştı:

Türkiyeli Süryaniler Türk ordusuna katılmamak için seferberlikten kaçtıklarından, bunu baskı ve mal, mülklerine el konulması izledi. Sonuçta, Süryaniler İran'a kaçtı. 25 Temmuz/6 Ağustosta, Türkler yaklaşık 2000 Süryani'yi Türk-İran sınırı yakınlarında tutuklamış, ama 500'ü bir biçimde İran'a geçmeyi başarmış ve Kürtler onları Türk yetkililere ihbar etmişlerdi.[16]

Baskı hızla artmış ve giderek daha kalabalık sığınmacı grupları İran'a geçmeye başlamıştı. Nikitin 15/28Ağustos'ta raporuna şunları yazmıştı:

Türk yetkililer, Türkiyeli Süryaniler'in toprakları üzerinde sert bir denetim kurarak, onların liderlerine karşı misillemelere girişmişlerdi. Mar Şam'un, Van'a çağrılmış ve Şemdinli piskoposu Mar Hnanişo tutuklanmıştı. Ama halk buna rağmen özerklik talep ediyordu. Şimdi, Şeytan, Bitlo, Serarlu, Bitkare, Nerdiş, Segin, Hilanek, Derboder (Derbeder) ve Dim köylerinden Süryaniler İran'a tehcir edildiler. Türkler Süryani köylerini yakarak, sakinlerinin mülkiyetine el koydu.[17]

Tüm bu yer adlarını belirlemek imkânsız olmakla birlikte, yerleri belirlenebilenler sınır boyundaki Şemdinli ve Jilo'dakilerdi. Sığınmacıların çoğu misyonlara sığındıkları Urmiye kasabasına gelmişti. Böylece bütün 1915 yılı boyunca süren Türkiye Nasturileri'nin göçü başlamıştı.

[16] AVPRI, f.F. 293, des. 571, dosya 420, liste 5-6.

[17] AVPRI, f.F. 293, des. 571, dosya 420, liste 59-61.

Osmanlı yönetimi, Nasturiler'in sadakatinden kuşku ediyor ve Ruslar'ın kurduğu özsavunma birliklerine katılmak için daha fazlasının İran'a geçme ihtimalinden endişe duyuyordu. Ancak risk altındaydılar, çünkü Osmanlılar İran'ı istila etmeyi planlamıştı. 1914 Ekim'inde, Talât Paşa Van valisine gönderdiği kararnameyle sınırdaki Asurlar'ın tehcir edilmelerini emretti. Orta Anadolu'da ya da batıda yeniden iskân edileceklerdi. Tahliye edilen diğer etnik gruplar gibi, farklı köylere dağıtılarak, Türkçe konuşan Müslümanların dünyasında kaybolup gideceklerdi. Böylece geleneksel dil ve geleneklerini sürdüremeyecekler, buna karşılık asimile olmak zorunda kalacaklardı. Tehcir emrinin gerekçesi şuydu:

Nasturiler hükümetin gözünde yabancıların etkisinde kalarak, beşinci kolu ve aygıtı olma eğilimine [bakılarak] her zaman kuşkuluydu. İran'daki operasyon ve çabaları nedeniyle, hükümetin özellikle de İran sınır boyumuzda bulunan Nasturiler'le ilgili endişesi de artmıştı. Hükümetin onlara güvensizliği cezalandırmayla - yaşadıkları yerlerden Ankara ve Konya gibi uygun vilayetlere tehcir ve sürülmeleriyle - sonuçlandı. Buralara nakledilip, dağıtılarak, bundan böyle bir kitle halinde yaşamayıp, sadece Müslüman halk arasında yaşayacak ve hiçbir yerde 20 haneyi geçemeyeceklerdi. ... Van'dan çıkarılma hazırlıklarından sonra, hükümet uygun gördüğü vilayete nakledinceye kadar [yolda] hiçbir yerde kalmalarına izin vermeyecek, hiçbir biçimde destek olmayacaktı.[18]

Bu proje basit bir yeniden iskân değildi, zira Asurlar'ın belirttiğimiz biçimde dağıtılması, kültürleri, dilleri ve geleneksel yaşam tarzlarının yok edilmesini amaçlıyordu. Ekim sonunda, Talât sadece bilinçli olarak toplandıkları gerekçesine dayanarak, Julamerg içi ve çevresindeki Nasturiler'in de tutuklanmasını emretti.[19]

---

[18] BOA. DH. ŞFR 46/78, Dâhiliye Nezareti'nden Van vilayetine, 26 Ekim 1914.

[19] BOA. DH. ŞFR 46/102 Dâhiliye Nezareti'nden Van vilayetine, 28 Ekim 1914.

Hükümetin aldığı kararlardan habersiz olan Mar Şam'unun ablası Sürme Hanım, şaşkınlık ve dehşet içinde, Türk yetkililerin sınırdaki Gawar yaylasında Asur çiftçi ve zanaatçıları tutukladığını not etmişti.[120] Yazdıkları arasında, hükümetin Gawar'dan Başkale'ye getirdiği 50 erkeği öldürmesi de vardı. En batıda kalan Berwar sancağında bile, köylülerin evleri yağmalanmış, kadınlar kaçırılmıştı. Açıkçası, bu eylemler tehcir telgrafı ve halkın evlerini terk etmek istememesi ışığında yorumlanmalıdır. Sürme Hanım'a göre, bazı Kürt dostları Mar Şam'un'a güvenli bir yerde gizlenmesini, zira yetkililerinin onu tutuklamayı planladığını haber vermişlerdi. Durumu şöyle açıklamıştı: "Açıkça anlaşılmalıdır ki örneklerini verdiğimiz mezalim, üst düzey yetkililerin bilgisi dışında olmamıştır. Her olayda, en küçük ayrıntılar bile Mar Şam'un tarafından Van Valisi ve ilgili Kaymakam'a yazılı olarak iletilmiştir."[121] Henüz Asurlar hükümetin ipleri gerdiğini ve bir tuzak hazırladığını bilmiyordu.

Savaş ilanından önce, Türk askerleri İran sınırını geçerek, Hıristiyan köylerinde taş üstünde taş bırakmadı. Van vilayetinde, değişik Kürt aşiretlerinden gönüllülerle birlikte, Hamidiye Alayları da toplanmıştı. Bazı gönüllü tugaylar, gerilla savaşı yapacakları İran'a geçmeye hazırlanıyordu. Van'daki Fransız Konsolos Yardımcısı'na göre, amaç Rusya'yı savaş ilanına zorlayacak olaylar yaratmaktı.[122] Bazen sınır boylarına konuşlanmış Rus askerleri ve yerel Hıristiyan özsavunma birlikleriyle çatışmalara giriyorlardı. Daha geniş çaplı saldırılar Eylül sonu ve Ekim'de gerçekleşmiş, bunlardan birinde Türk ve Kürt kuvvetleri Urmiye'nin görüş mesafesine kadar sokulmuşlardı. Olaylara tepki gösteren İranlılar, Hoy, Tebriz ve Urmiye'deki Türk konsolosluklarını kapatmıştı.

[120] Gawar, Türkiye ve İran arasında bölündüğünden, iki ülkede de aynı adı taşıyan vilayetler vardı.

[121] Surma, *Assyrian Church Customs*, 67.

[122] Barthe de Sandfort to Bompard Eylül 19, 1914, in Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissants: L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914–1918)* (1983), 4.

Aynı zamanda, bazı Kürtleri ve diğer Sünni Müslümanları Türkiye'ye sürmüşlerdi. Buna misilleme yapan Türk yetkililer, Hakkâri'den birkaç bin Hıristiyanı sınırdaşı ettiler.[23] Bunlar batı sınırındaki çiftçilik yapan köylerde yerleşip, Ruslar'dan silah alanlardı. İran Asurları'nın özsavunmaya geçmesi, Osmanlılar'ı Osmanlı Asurları'nın bir anda sadık kullar haline gelmelerinin beklenemeyeceğine inandırmıştı.[24]

BAŞKALE

Büyük Zap Suyu'nun dar vadisinde bulunan, yüksek dağlarla çevrili Başkale, adından da anlaşılacağı gibi, bölgede askeri önem taşıyordu. Van ya da Hakkâri'den İran'a yolculuk edenlerin yolu buradan geçiyordu. İlçe, etnik sınırların kavşak noktası gibiydi: kuzeyde Ermeniler, güneyde Asurlar ve tüm çevrede Kürtler. Savaşın ilk yıllarında, Başkale daha uzaklara gitmeyi başaramayan sığınmacıların akınına uğramıştı. Burası Hıristiyanların sayısız kitlesel infazına sahne olmuştu. Savaşın başında, kalabalık ve yayılmış bir Osmanlı sefer kuvveti burada ve sınırda devriye gezme amacıyla ileri karakollarda kamp kurmuştu. Sonradan ünlü bir general ve siyasetçi olacak olan Kazım Karabekir, burada görevliydi. Zaman zaman bölgede üslenen Teşkilat-i Mahsusa görevlililerine denetleme eden Ömer Naci'nin sözlerini dinlerdi.

Savaş 1914 Kasım'ının ilk günlerinde başladığında, günümüz Türkiye'sinin en kuzey-doğu köşesinde Osmanlı ve Rus askerleri arasında birçok çatışma yaşandı. Çatışmaların daha ilk günlerinde, yerel Hıristiyanların açık işbirliğinden de yararlanan Ruslar Seray ve Başkale ilçelerini işgal ettiler. Eğer bu hızlı zaferleri sürdürmek için gereken yeterli güce sahip olsalardı, Ruslar Van yolunu kolayca açabilirlerdi.[25] Ama istila çok kısa sürdü ve Osmanlılar

[23] Yonan Shahbaz, *The Rage of Islam: An Account of the Massacre of Christians by the Turks in Persia* (1918), 58.

[24] BOA. DH. ŞFR 46/195 Dâhiliye Nezareti'nden Van vilayetine, 4 Kasım 1914.

[25] Paléologue'en Delcassé'ye 5 Kasım 1914, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 5 içinde.

Seray ve Başkale'yi geri aldığında, hain saydıkları yerel Hıristiyanları cezalandırdılar. Misillemeleri işiten Y. K. Ruşduni şunları yazmıştı: "İran sınırındaki Gargar [Gawar] sancağına bağlı on iki köy, çevresindeki Nasturi ve Ermeni köyleriyle birlikte Başkale ve Seray, Ruslar'ın geri çekilmesinden sonra, acımasızca yakılıp yıkıldı. ... Bu tür haberler, uzak yerlerden gelen sığınmacılar tarafından sürekli olarak kente [Van] taşınıyor."[26]

Van'da konsolosluk temsilcisi olarak görev yapmış olan Sbordoni'nin ifadesine göre, aralık ayının ilk haftasında Başkale'de cezalandırma amacıyla yeni katliamlar yapılmıştı. 160 jandarmaya komuta eden Ahmed Bey ve bir Hamidiye Birliği komutanı Şeref Bey kıyımdan sorumluydu.

Ermeni evlerini yağmalayıp yaktılar, sokaklardaki bütün erkekleri öldürüp, cesetleri öylece bıraktılar, güzel kızları kaçırdılar, kadın ve çocukları aç ve açıkta bıraktılar. Komşu Ermeni köyleri bu uygulamalardan nasibini aldı. Paz, Arak, Pis, Alanyan, Alas, Soran, Rasulan ve Avak köylerindeki Ermeniler tutuklandılar. Tümünün katledildiği bir yere götürüldüler. En doğru istatistiklere göre, Başkale'de adlarını verdiğiniz köylerde 1.600 Ermeni yaşıyordu (küçük bir bölümü de Nasturi'ydi).[27]

Köylerin tümünde sadece Ermeniler yaşamıyordu ve Alanyan'da en az 30 hane Asur'du.[28] Tanıklar ailelerin ölülerini gömmelerine izin verilmediğini anlatmışlardı.

Neler oluyordu? Kasım sonunda, Van'daki Osmanlı yetkilileri çılgın gibi Ermeni isyanına kafayı takmışlardı. Türk görevlilerin aileleri eşyalarını toplayıp, güven içinde olacakları uzaktaki Bitlis'e

---

[26] Y. K. Ruşdoni'nin açıklamaları, 7 Haziran 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 88, 96 içinde.

[27] Henry Barby, *Au pays de l'épouvante: L'Arménie martyre* (1917), 234.

[28] Dışişleri Bakanlığı, FO 839/23 82893 "Liste des villages, des habitations et nationalites;" Ağa Petros tarafından Lozan'daki İngiliz heyetine gönderildi, 26 Kasım 1922.

nakledilmişlerdi.[29] Sınırdaki mevzilerinde, Kazım Karabekir'in askerleri sınırı henüz geçmiş olan iki ajanı daha yeni yakalamıştı. Bu kişiler sorguda Van'da bir Ermeni isyanının yakın bir zamanda başlatılacağını itiraf etmişlerdi.[30] Ömer Naci, sınırda adamlarının bir Kürt rehberin üzerinde yakaladıkları (sınırın hemen karşı yakasında gönüllüleri eğiten) Ermeni askeri lider Antranik'in Van'daki siyasi liderler Vramyan (Meclisi Mebusan üyesi) ve İshakhan'a hitaben yazdığı bir mektubu incelemişti. Bu mektup, Vramyan'ın giderek ölçülülüklerini kaybetmekte olan Osmanlı yetkililerini provoke etmemek için Ermeni gönüllülerin sakin davranmasını isteyen bir mesajına gönderilen bir yanıttı. Ömer fırsattan istifade ederek, Vramyan'a Rus ordusu ile temas kurmasına şaşırdığını belirten alaycı bir telgraf çekti. "Bakunin, Marx ve Kropotkin'den öğrendiğiniz yeni provokatör rolünüzü kutlarım. Rus despotun selamlarını gönderdiği devrimci İshakhan'ı da kutlarım."[31] Ömer'in telgrafı, Ermeni liderlerin İTC'den devrimci ve hain damgası yediğine dair sadece yeni bir uyarıydı.

İkinci kez bir Rus kuvveti Başkale'yi zorlayarak, kısa süreliğine işgal etti. Osmanlı ordusundan ele geçirilen silahlar yerel Ermenilere dağıtıldı. Van Jandarması bu silahlı gruplardan birinin Gawar yaylasında Bellu adlı bir yerde gizlendiğini belirledi. Evi kuşattı ama evden açılan ateş sonucu birkaç jandarma öldü. Daha çok asker getirildiyse de bu daha fazla kayıp verilmesine neden oldu. Yerel Hamidiye Alayı komutanı Hurşid de ölenler arasındaydı.[32] Bu olay beklenen Ermeni isyanının ilk somut işareti olarak yorumlandı. Hemen hemen bu sırada, Karabekir komutası

[29] Cevdet'ten Dâhiliye Nazırı'na, 17/30 Kasım 1914, belge 1996, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt. 34 (1983) içinde; ayrıca, bkz., Y. K. Ruşdoni'nin açıklamaları. Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 95 içinde.

[30] Kazım'dan 3'üncü Ordu Kumandanı'na 29 Kasım 1914, belge 1812, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt. 31 (1982) içinde.

[31] Obrona Vana [Van Savunması], *Genotsid armyan i russkaya publitsistika* [Rusça yayınlarda Ermeni soykırımı] (1998), 153.

[32] a.g.e., 156–57.

altındaki Ermeni asıllı askerleri silahsızlandırmaya karar verdi.[33] "Silahsızlandırma" terimi en çok daha sert işlem yapılacağı anlamına geliyordu. Osmanlı askerlerinin Başkale çevresinde çılgınca hareket ederek, silahsız Ermeni askerleri öldürdüğü haberi Van'a ulaştı. Olayı daha kötüsünün geleceğine bağlıyan Hıristiyanları yatıştırmanın yolu yoktu. Vramyan'ın Talât'a gönderdiği birçok protestonun hiçbir yararı olmamıştı. Sorunlarla ilgili görüşmek yerine, Dâhiliye Nazırı onun Van'dan sürülmesini emretti.[34]

Böylece, 1914 Kasım ve Aralık aylarında etnik ve dini cepheleşme başladı. Perde gerisinde, birçok başka Hıristiyan köyünü de korkunç bir kader bekliyordu. Yaşamda kalan bir Nasturi, savaş suçlarını soruşturan bir Rus mahkemesinde aşağıdaki ifadeyi vermişti:

1914'de Başkale ilçesine yakın Gose [Rusça yazımıyla Houzi] köyünde yaşıyordum. O yılın bir kış akşamı... saat altı gibi Türklerin yaklaştığını gördüm. Sığır güden kardeşim Ayvaz'ı bulup, durumu anlatmak için evden çıkıp ovaya koştum. Fazla uzaklaşmamıştım ki, kardeşimin bana doğru koşarak geldiğini gördüm. Üstü başı kan içindeydi, ağzı parçalanmıştı ve yarı yarıya kesik dili ağzından dışarı sarkmıştı. Konuşamadığından, ne olup bittiğini el işaretleriyle anlatmaya çalışıyordu. İşaretlerine bakarak, bunu yapanın Türkler olduğunu anladım. Ama kesinlikle kim ve niçin yapmıştı; kim emir vermişti; bunu kardeşim anlatacak durumda değildi. ... Ahsan/Aşan Tepesi'ne çıkıp saklandım. Dağdan Gose köyünü iyi görebiliyordum. Ertesi sabah, Türk askerleri Gose'yi terk edip uzaklaştıktan sonra, tepeden inip evime gittim. Evin kenarındaki yolda kardeşimin cesedine rastladım. Bütün boynunu kaplayan bir yara vardı; karnında da benzer bir yara vardı. Bu yaralara neyin neden olduğunu söyleyemem. Köy bomboştu ve sonradan köylülerin tutuklanıp götürüldüğünü öğrendim. O kadar büyük bir

[33] Harbiye Nezareti'nin Van Seyyar Jandarma Alayı'ndan aldığı telgraf 5 Aralık 1914, belge no. 1813, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt. 31 (1982) içinde.

[34] Obrona Vana, *Genotsida armyan*, 158–59 içinde; bkz., Talât'ın izleme çabaları. B.O.A. DH. ŞFR 48/38 ve 48/39 18 Aralık 191[illegible].

şok yaşıyordum ki kardeşimden başka ölüler olup olmadığını görmedim. ... Sonradan komşum Benyamin Lovkoev, Türk askerlerinin komutanlarının Tahir Paşa ve Hurşid Bey olduklarını söyledi.[35]

Houzi, 78 hanede Asurlar'ın yaşadığı bir köydü ve Hurşid Pinyaniş aşiretinin oluşturduğu yerel düzensiz süvari alayının komutanıydı.

Mar Şam'un'un kuzeni ve köy muhtarı Yuhannan Abdarov'un dul eşinin ifadesine göre, Türk kuvvetleri Ardşi köyüne 1914 Kasım'ında girmişti. Maevskii'ye göre, Ardşi'de tümü "Nasturi" 57 hane vardı.[36] Dul kadın bilinen yaşamda kaldığı bilinen birkaç kişi arasındaydı. Mar Şam'un'a şahsen bir uyarıda bulunmak için sağ bırakılmıştı. Kocası ve iki oğlu gözleri önünde öldürülmüştü; bütün köy ateşe verilmiş ve kilise tahrip edilmişti. Yaklaşık 150 kişi kadar olan tüm kadınlar, Kürt reislerin akrabalarına dağıtılmıştı. Papaz öldürülmüştü. Türk kuvvetinin lideri, gönüllü ölüm mangalığı yapan bir gruba komuta eden Hurşid Bey'di. Dul kadının ifadesi:

Türkler 1914 Kasım'ında Ardşi köyüne saldırdı. Bu Türkler düzenli ordunun askeri değil, ama Sultan'ın "Hamidiye Grubu" adlı özel gönüllüleriydi. Grubun başında Hurşid Bey dedikleri subay vardı. Ardşi köyünü işgal eder etmez, Yuhannan Abdarov'un evini ateşe verip, benim kocamı ve oğullarımı tutukladılar. Öldüresiye işkence ettiler. Onları aralarına alan askerler tarafından bir yandan dövülüyor, bir yandan Müslüman olmaları isteniyordu. Ama onlar reddettiler. Gözümün önünde Hurşid Bey oğullarımı tabancayla vurdu. Neler yaptıklarını gördüğümden, kocamı korumaya çalıştım, ama Hurşid Bey yüzüme tekme atıp, iki dişimi kırdı. Sonra kocamı altı kurşunla vurdu. Ölenlerin-

[35] RGVIA, Olağanüstü Araştırma Komisyonu Taganrog, No. 11329, Simon Lazarev'in 9 Mart 1916 tarihli ifadesi.

[36] V. T. Maevskii, *Voenno-statisticheskoe opisanie* (1904).

kiyle birlikte, kocamın cesedi bile yolun ortasında kaldı. Ölüleri gömmemize izin verilmedi. Hurşid Bey cesetlerin üzerine dışkı serpilmesini emretti. Sonraki dört gün boyunca, köpekler cesetleri yediler. Sonra, Hurşid Bey bu ceset kalıntılarının köy kilisesinin haçının bile atıldığı helâ çukuruna atılmalarını emretti. Sonra, Hurşid bütün köyü yaktırdı ve 12 kişiyi daha öldürttü. ... Tüm kadınlar, bakireler ve çocuklar esir alınıp, Atis köyüne götürüldüler. Burada seçimlerini yapmak zorundaydılar: Ya İslam'ı seçecek ya öldürüleceklerdi. 150 kadın ve kız Hurşid Bey'in akrabalarıyla evlenmeye zorlandı. ... Bütün bu esirlerden tek ben kaldım, çünkü Hurşid Bey benim patrik Mar Şam'ın'un kuzeni olduğumu biliyordu. Serbest bırakıldığımda, yayan Julamerg yakınlarındaki Koçanes'de oturan anne babamın yanına gittim. İki gün yol yürüdüm. O kadar yorulmuştum ki iki küçük çocuğumu bir ağacın altına bırakmak zorunda kaldım. Bu güne kadar onlara ne olduğunu hiç öğrenemedim. Küçük kızım yolda açlıktan öldü. Annemgilin yanına vardığımda, yaşadığım bu korkunç olaylar yüzünden yarı çıldırmış gibiydim.[37]

Sürme Hanım savaş günlüğüne bu olayın tarihini 14 Kasım olarak yazmış. Ama iki farklı takvim kullanıldığını düşünürsek, 27 Kasım'ı kastetmiş olmalıydı. Mar Şam'un, ayrı bir kaynaktan Hurşid'in hükümetten aldığı emirle Yuhannan Abdarov'u öldürdüğünü öğrenmişti. Durumu öğrenmesi için gönderilen gözcünün anlattıkları:

Albak Hıristiyanlarına gelince, genç erkeklerin çoğu öldürülmüş, tüm köyler ve evler yağmalanmış ve kadınlarla küçük çocuklar esir alınmıştı. Bunlar şimdi Kürt Şahin Ağa'nın evinde tutuluyorlar. Onlara iyi davranıyor ve zorla Müslüman olmalarını amaçlayan her türlü girişimi

[37] RGVIA, Fund 13159, dosya 1428, liste 22, Judad Abdarova'nın 27 ve 30 Ağustos 1916 tarihli ifadesi.

engelliyor. Šamaša [diyakon] Yuxannan'ın [Yuhanna] karısı ve (biri 9, diğeri 12 yaşlarındaki) iki küçük oğlu Khurshad Beg [Hurşid Bey] tarafından alınmış ve şimdi kendi ahırlarından birinde tutuluyor. Her iki çocuk da köyde anneleri ve kendileri için ekmek dileniyor.[38]

Aynı katliamın bir diğer tanığı, Türk subayların Abdarov'dan para istediklerini, onun bir miktar para vermesine rağmen, altınlar dâhil, daha fazlasını talep ettiklerini ifade etmişti. İşkence edilerek, ilk önce yüzük parmağı, sonra eli kesilmiş, ağzı kulağına kadar yarılıp, dili kesilmişti.[39]

Bir keresinde, Seray'daki Osmanlı kuvvetleri sancaktaki tüm Hıristiyan erkeklerin ilçeye gelip, tahrip olan kışlayı yeniden inşa etmelerini emretmişti. Ama 30 Aralık'ta buraya geldiklerinde, binaların tamiri yerine, jandarma tarafından katledileceklerdi. Yaşları en küçük 28'i ilçe dışına çıkarılıp vurulmuştu. Sonra, daha yaşlılar da aynı biçimde öldürülmüştü. Tertipçilerin, Hüseyin Bey'in oğulları Tahir ve Mustafa'yla birlikte, Mehmed Ali ve oğulları oldukları belirlenmişti.[40]

Acımasız saldırılar ve panik yaratarak kesintisiz etnik temizlikle Türk-İran sınır şeridi temizlendi. Ruslar bir köy ya da kasabayı savunmasız terk edip gider gitmez, Kürt düzensiz birlikleri ya da gönüllüler geri dönüyor ve işbirliği yaptıkları gerekçesiyle halkı cezalandırıyorlardı. Genelde Ruslar Osmanlı uyruğundaki bazı yerel Hıristiyanları yönetici mevkilere atıyorlardı. Rus işgali sırasında böyle bir makamı kabul etmek bir ihanet sayılıyordu. Y. K. Ruşdoni, Ruslar çekildiklerinde olanları belirtiyor:

Türk ordusuna bağlı farklı birlikler ilerliyor ve düşmanı takip

[38] Surma, *Assyrian Church Customs*, 69.

[39] RGVIA, Olağanüstü Araştırma Komisyonu Taganrog, Benjamin Leshkoiev'in 17 Şubat 1916 tarihli ifadesi.

[40] Barby, *Au pays de l'épouvante*, 235–36.

edeceklerine, Başkale, Seray ve çevre köylerdeki Ermeni ve Süryani nüfusu imha ediyorlardı... Gawar sancağında, İran sınırı üzerindeki oniki köy, çevresindeki Nasturi ve Ermeni köyleriyle birlikte, Başkale ve Seray, Ruslar'ın geri çekilmesinden sonra acımasızca yerle bir edildi.[41]

Türk-İran sınırı yakınlarında, Osmanlı kuvvetleri Başkale ilçesi çevresindeki Albak vadisinin Hıristiyan köylerini bir kez daha yağmaladı.[42] Alman gözlemci Johannes Lepsius, Albak vadisi köylerinin Seray kaymakamının emriyle tahrip edildiği bilgisini almıştı.[43] Katliamların 22 Aralık 1914'te ya da o günlerde, Türk ordusu geri çekilirken başlamış olduğunu, ama bu katliamlar Mevcut Osmanlı kuvvetleri Asur aşiretlerin üzerine doğrudan saldırı başlatacak kadar güçlü olmamakla birlikte, vadi ve ovalardaki kasaba ve köylerde yerel boyutta büyük zarar verebilecek durumdaydılar. Jandarma, yerel Hamidiye düzensiz güçleri ve Kürt gönüllüler Van vilayetindeki Türk cephe hattını güçlendiriyordu. İtilaf askeri istihbaratına göre, bunlar "düzensiz birlikler, ihtiyat müfrezleri"ydi. İstihbarat teşkilatı, bunların bağlı olduğu kolorduları ya da tümenleri belirlemenin bile imkânsız olduğunu düşünüyordu.[46] Bu bölgelerden sığınmacılar Rus ordusuyla temasa geçtiklerinde, "Gawar ve Başkale'nin neredeyse bütün Hıristiyan erkeklerinin katledildiğini... Hıristiyan köylerin

[41] Y. K. Ruşdoni'nin mektubu 7 Haziran 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 88, 96–98 içinde.

[42] RGVIA, Fund 13159, opis 6, dosya 1428 liste 16–17, tanıklar Benjamin Leshkoiev ve Simon Lazarev.

[43] Johannes Lepsius, *Les massacres d'Arménie* (1918), 91–92.

[44] A.g.e., 209–10.

[45] Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e 15 Nisan 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), 47 içinde.

[46] M. Paléologue'den M. Delcassé'ye 30 Aralık 1914, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 6 içinde.

yağmalanıp yakıldığını" haber verdiler.[47]

Bazı kaynaklar, 1915 Ocak ayında, Başkale ve Gawar dolaylarından önde gelen Süryani ileri gelenler ve tüccarın tutuklanıp, Urmiye'ye yük hayvanı gibi ağır yükleri taşımaya zorlandıklarını söylüyor. Bunlar tel demetleriydi. Kaynaklardan biri, dikenli tel, bir diğeri telgraf teli olduğunu söylüyor; ikisi de olabilir. "Tümü yörenin varlıklı, bazıları tanınmış kişileri olan" 60 erkekten oluşan grup, bu yükleri Urmiye'ye taşıma görevini tamamladıktan sonra, sınırın İsmail Ağa Kalesi denilen ıssız bir yerinde öldürüldü. ABD Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu, bunun "tüm katliamlar içinde en şeytani bir soğukkanlılıkla" işlenen olduğunu açıklamıştı. Amerikalı sağlıkçı misyoner E. T. Allen, katliamı Urmiye'deki misyon hastanesine erişmeyi başaran, yaralı olarak kurtulan üç kişiden işitmişti. 1915 Kasım'ında, Allen ölüleri Hıristiyan yöntemi ile gömmek için infaz yerini aramaya başlamıştı.

Dün İsmail Ağa Kalesi'ne ve oradan (papaza) Qaša'ya gittim. Yanımda bazı kişilerle birlikte, Türklerin Gawar'lı erkekleri öldürdüğü yere çıktım. Korkunç bir görüntüydü — belki de yaşamımda gördüklerimin en korkuncu. 71 ya da 72 ceset olabilir; cesetlerin durumu yüzünden tam sayı veremiyoruz. Kıyımın üzerinden yaklaşık 6 ay geçmişti. Bazı cesetler hemen hemen hiç bozulmamıştı —mumya gibi kurumuşlardı. Diğerleri vahşi hayvanlar tarafından parçalanmıştı. Bazılarının derilerinde kesik izleri görülmesi, çeşitli yerlerinden hançerlendikleri izlenimi veriyordu. Çoğunluk ateşli silahlarla vurulmuştu. Yerler boş kovan doluydu. Kale'den buraya uzun bir yol vardı. Ana yoldan, yaşamımda gördüğüm en engebeli geçitte yarım saat yürümek zorunda kalmıştık. Türklerin buradan dışarıya hiçbir haberin sızmayacağına inandıkları anlaşılıyor —kuş

[47] Rusya'daki Fransız Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na 5 Mayıs 1915, Beylerian, *Les Grandes Puissants* i 7 içinde.

uçmaz, kervan geçmez bu kayalık geçidin gizliliği. O zaman o üç yaralının buradan kaçıp, kente ulaşmayı başarmasının mucizeden öte bir şey olduğunu düşündüm.[48]

Osmanlı sınır savunması giderek cezalandırma amaçlı barbarlık ve son derece zalim cezalandırma eylemlerine girişerek yozlaşırken, Hıristiyanlar yerel yönetimlerin desteğiyle yerel aşiretler tarafından hedef alındıklarını anlamaya başlamışlardı. Mar Şam'un ilk saldırının yetersiz silahlanmış Asur köylerine yapıldığını belirtmişti. "Gawar ve Albak'lı birçok Hıristiyanın nedensiz öldürüldüğünü gördüğümüzde, sıranın bize de geleceğini düşündük."[49] Mar Şam'un, aşiret reisleri meclisini toplantıya çağırarak, Urmiye'deki Rus konsolosluğunda çevirmen olarak çalışan Ağa Petros adlı bir Asur aracılığıyla Ruslar'la temas kurdu.[50] Konsolos Yardımcısı Vvedenski, 10/23 Kasım'da Mar Şam'un'dan Türklere karşı savaş açıp, Başkale'ye saldırıya geçip geçemeyeceğini soran bir mektup aldığını rapor etmişti.[51]

Siyasi düzeyde, İstanbul hükümeti hâlâ Asurları bir biçimde kendi tarafına çekebilmeyi ya da katılmaya zorlayabilmeyi umuyordu. Asur aşiretlerini Osmanlı safına katılmaya ikna etmek gibi özel bir görevle Mardin'den atanan Şefik Bey adlı yeni mutasarrıf, 24 Kasım'da yola çıktı.[52] Paris Barış Konferansı'na katılan Asur-Kildani Delegasyonu'nun Amerikalı üyesi Joel Werda, 1914

[48] E. T. Allen'in açıklaması 8 Kasım 1915; Dr. Yakub Sargis'in anlattıkları 12 Şubat 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 193–94, 190 içinde; Griselle, *Syriens et Chaldéens*, 51. İsmail Ağa Kalesi, 1895–96 pogromlarından beri Hıristiyan sığınmacıların yeni yerleşim alanıydı.

[49] Surma'dan W. A. Wigram'a 26 Eylül 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 206 içinde.

[50] Hazqiyel Rayyis Gabriyel Beth-Malik Babane, *Taš'ita d Aturaye* [Asurlar'ın Tarihi] (1975), 30.

[51] Genis, *Vvedenski*, 35.

[52] İshaq Armalto, *Al-Qusara fi nakabat al-nasara* [Hıristiyanların Felaketi] (1919), 112. Bu şahıs Mehmet Şefik olmalı, bkz., Suavi Aydın et al., *Mardin: Aşiret – Cemaat – Devlet* (2000), 242.

Aralık ayında Mar Şam'un'un Şefik'le görüşmek için Başkale'ye çağrıldığını kaydetmişti. Bir kez daha:

Asur Kilisesi'nin başı, Nasturi aşiretlerin Türk hükümetine karşı silaha sarılmasına izin vermeyeceğini yazılı olarak taahhüt ederek, Rusya'nın tarafını tutmayacağına yemin ettiği takdirde, dağlardaki savaşçılarına yüklü bir miktarda para dağıtılacağı ve mutlak korunacakları sözü verilmişti.[53]

Sonradan aşiret reisleri tartışmaya açılan bu öneriyi reddedeceklerdi.

Daha 1915'in başından beri, Asur aşiretleri, büyük bir istilayla birlikte bir saldırıya hazırlanıyorlardı. Ocak ortasında, katliamlardan sağ kurtulan perişan sığınmacıların Koçanes'e ulaştıklarında, Asurlar'ın tepki verdiği görüldü. Ocak sonunda, Yukarı Tiyyari'li Malik İsmail, patriği korumak için 500 genç savaşçı gönderdi. Mar Şam'un liderliğinde toplanan meclis, kadın ve çocukların Yukarı Tiyyari'deki Çamba yakınlarında daha güvenli yerlere gönderilmesine karar verdi. Sadece savunmaya yarayanlar kalabilecekti [54]

FELAKETE GİDEN YOL

Asur aşiretlerine küçük boyutlu Türk ve Kürt baskınlarının oldukça sıklaşması, Asurları giderek Rusları tek kurtarıcıları olarak görmeye zorladı. Ruslar'la çoktan kurulmuş olan Asur ilişkileri 1915 başlarında iyice yoğunlaştı. Martta Ruslar'ın Azerbaycan'da adım adım ilerlemesi, Osmanlı kuvvetlerini çekilmeye zorladı. Anavatan topraklarına çekilen disiplinsiz ve dağınık askerler, Gülpaşan, Göktepe, Haftevan ve Urmiye Fransız misyon binasındaki ve diğer köylerdeki katliamlardan yeni dönmüşlerdi.

[53] Werda, *Flickering Light*, 5.

[54] Rudolf Macuch, *Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur* (1976), 234; Surma, *Assyrian Church Customs*, 70.

Kuvvetleri yeniden gruplandırırken, Cevdet Van'da kendi vilayetindeki Ermenilere ve Asurlara karşı genel katliam için Müslüman ileri gelenler arasında destek sağlamak için zemin yokluyordu. Gayri-Müslimlere karşı tutumu, açıkça askerlere silahsız sivilleri yok etmenin öğretebileceğine bizzat tanık olduğu deneyiminden etkilenmişti. Cevdet'in kendi muhafız birliğine "*kasaplar taburu*" adını verdiği söylentileri çok uzaklara kadar yayılmıştı. Cevdet'in anayurda döndükten sonra, Van'ın önde gelen Müslümanları'yla bir toplantı yaparak, "Azerbaycan Ermenilerini ve Süryanileri'ni güzelce temizledik. Aynısını Van Ermenilerine de yapmalıyız" diye övündüğü söylentileri Lepsius'un da kulağına gelmişti.[55] Van Kildani Kilisesi'nin Başpiskoposu Ya'qub-Awgin Manna, hemen hemen aynı sözleri duymuş ve Cevdet'in "Başkale ve Seray kırsalını Hıristiyanlardan temizledim. Onları Van ve dolaylarından da temizlemek istiyorum" dediğini yazmıştı.[56]

Doktor Clarence Ussher'a göre, 19 Nisan'da genel katliam hazırlıkları yapılmıştı. O gün, düzensiz Kürt birlikleri birçok yere saldırdı. Van kentine saldırı 20 Nisan 1915'te başladı.[57] Rus askerleri ve Ermeni gönüllüler imdatlarına yetiştiklerinde Ermeniler bir ay süren silahlı bir direniş sürdürmüşlerdi. Cevdet için Süryani halkı da çıbanbaşıydı ve 23 Nisan'da onların da ayaklandığını rapor edecekti. "Nasturi isyanı"nı bastırmak için yerel aşiretler hemen harekete geçirildi.[58]

[55] Lepsius, *Deutschland und Armenien*, xiv, 471; Lepsius, *Les Massacres d'Arménie*, 94.

[56] Alıntı, Eugène Griselle, *Syriens et Chaldéens: Leur martyre, leurs espérances* (1917), 24.

[57] Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War* (1917), 236–45.

[58] Genelkurmay, *Birinci Dünya Harbi'nde*, 592; Kazım'dan (Karabekir), Van Jandarma Kumandanına acele telgraf 29 Nisan 1915, belge no. 2005, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt. 34 (1985) içinde.

İmha haberleri çabucak yayıldı. Hoy Rus konsolosluğu işgüderi Vvedensky, "Gawar ve Başkale'nin hemen hemen tüm erkek Hıristiyan nüfusu katledilmiştir. Hıristiyan köyler yakılmış ve yerle bir edilmiştir," diye rapor vermişti.[59] Sınıra yığılan sığınmacıların anlattıklarına dayanılarak, Ruslar Fransız Hükümeti'ne "Gawar ve Başkale'nin hemen hemen tüm erkek Hıristiyan nüfusu katledildiğini; Çatak'ta (Şatak) Türklerin benzer katliamlar örgütlediklerini; Hıristiyan köylerin yakılıp, yağmalandığını" bildirdiler.[60] Bir misyonerin New York Presbiteryen Misyon Kurulu'na gönderdiği 19 Nisan tarihli mektupta da katliamlardan söz ediliyordu:

Türk sınırının diğer yakasından gelen haber hiç hoş değil. Başkale bölgesinde yüzlerce (ve belki binlerce) Ermeni ve Süryani katledilmiş... Dağlarda, Mar Şam'un'un bağımsız aşiretleri etrafına topladığı ve büyük zorluklara karşın bir ölüm kalım mücadelesi verdikleri söyleniyor. Buraları bize yakın yerler. Türkiye'nin içinde neler olduğunu Allah bilir.[61]

Hakkâri'de, intikam almak için yanıp tutuşan askerlerin de gelmesiyle, Kürt saldırıları daha ölümcül bir hal almıştı. İran ve Van'dan geri çekilen düzenli ordu askerleri, askeri yenilgilerden sonra yeniden tertiplenmek için yakınlarda toplanmıştı. Bölgeye intikal eden ilk birlik, Urmiye'den püskürtülen ve Zap Suyu vadisini izlemeye çalışarak çekilen Halil Bey'in sefer kuvvetinin kalıntılarıydı. Cevdet'e Van'ı terk etmesi emredildikten sonra, tam İran sınırı üzerindeki Tergawar'da (Nogales buna Tokaragua diyor), Halil'le kuvvetlerini birleştirmesi emredildi. Kuzeyden çekilmiş olan Kazım Bey, Van Jandarma tümeni ve bazı Kürt gönüllüleriyle birlikte, burada karargâh kurdu. Türkler Baş-

[59] AVPRI, III. F., 1915, des. 470, dosya 49, cilt. II, liste 597.

[60] Communication de l'Ambassade de Russie au Département 5 Mayıs 1915, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 17 içinde.

[61] Robert M. Larabee'den Presbiteryen Misyonlar Kurulu'na 19 Nisan 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 147 içinde.

kale'den çekilirken, yeni bir katliam daha oldu "3-400 Ermeni kadın ve çocuk ile birlikte, 15 kadar Ermeni zanaatçı ya da bu gibi meslek sahiplerinden oluşan" bir grup, mutasarrıfın da girişimiyle çevre mağaralarda öldürüldü.[62] Ruslar'ın ve Ermeni gönüllülerin yoğun varlığı karşısında tutunamayan Türk askerleri, Haziran başında Berwar ovası üzerinden batıya doğru çekildiler.

Musul konsolosu Walter Holstein'ın 8 Mayıs'ta İstanbul'daki Alman sefaretine gönderdiği bir telgrafta şu haber veriliyordu:

> *Günlerdir Van vilayetinin Hıristiyan nüfusu kendisini bir kargaşa içinde buldu. ... Başkale sancağındaki Tiyyari'nin Nasturi aşiretleri aynı zamanda ayaklandılar. 2.000 iyi silahlanmış Tiyyari, Müslüman köylerine saldırdı ve Julamerg'in kuzeyini tahkim etti. [Halil'in] güçlendirme kuvvetleri Van ve Başkale yolunda ilerliyor.*[63]

İran sınırının karşı yakasından, Halil üstlerine birliklerinin yönünü "durumu daha kötüleşmiş olarak"[64] algıladığı Gawar, Başkale ve Van'a çevirdiğini bildirdi. Rus ordusu birlikleri onları yakın takibe almıştı. Asur Canterbury Misyonu Başpiskoposluğu üyesi İngiliz misyoner W. A. Wigram, 10 Mayıs 1915'te Asur aşiret liderleriyle yapılan bir toplantının, Osmanlı otoritelerine karşı savaş ilan edilmesiyle sonuçlandığını öne sürüyordu.[65] Bu savaş ilanının hiçbir metnine henüz ulaşılmamıştır. Urmiye'deki Rus Konsolos Yardımcısı Basil Nikitin, buna karşılık toplantıda genel seferberlik emrinin çıktığını açıklıyordu.[66] Asurlar'ın seferberliği onların tecridini de açığa çıkarmıştı ve Ruslar'ın vaat ettikleri

[62] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent* (1926), 100, 102–3

[63] Wangenheim'den Auswärtiges Amt'a 10 Mayıs 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 65 içinde.

[64] Holstein'dan Alman Sefareti'ne 14 Mayıs 1915, a.g.e. 67 içinde.

[65] W. A. Wigram, *Our Smallest Ally* (1920); Joseph Alichoran, "Assyro-Chaldeans in the 20th Century: from Genocide to Diaspora," 54–55; Salahi Sonyel, *The Assyrians of Turkey: Victims of Major Power Policy* (2001), 92.

[66] Basile Nikitine, "Nestorianen" (1936), 977..

yardım hiç gelmeyecekti. Buna karşılık, Kürt aşiretleri Nasturiler'le hesaplarını diledikleri gibi görebilmeleri için serbest bırakılacaklardı.

18 Mayıs'ta, Holstein, Mar Şam'un'un Müslümanların Hıristiyanlara karşı genel bir katliama girişme sürecinde olduğuna dair korkularını ifade etti.

Nasturiler'in Efendisi, Mar Şam'un Koçanes'de bana Amadya sancağında [Hakkâri bölgesinin en güney ucu], anti-Hıristiyan hareketin her geçen gün büyüdüğünü söyledi. Burada Müslümanlar genel bir Hıristiyan katliamı planlıyorlar ve buna kısmen başladılar. Bugün, buradaki Kildani Patriği de aynı mesajı aldı.

Musul valisi Haydar Bey, genel katliamın ihtimal dâhilinde olduğunu itiraf etmesine karşın, Alman konsolosuna göre bunu engellemek için parmağını bile kımıldatmadı. Holstein, sefir Wangenheim'dan Osmanlı hükümetini valiyi "Kürt şeyhleri"ne müdahaleye zorlaması istedi.[67]

Hemen hemen aynı zamanda, Nasturi cephesinde büyük bir ayrılık ortaya çıktı. Jilo aşireti reisi Namrud Şam'un, çeşitli Nasturi patriklerine boyun eğmemiş ve kök söktürmüştü. Her ne kadar çatışma yeni değilse de, tehlike büyüyordu. Aşiret reisi bu zor zamanlarda bile muhalefetini sürdürmüştü. Mar Şam'un, Namrud ve etrafında önde gelen altı kişiyi öldürmek için 22 Mayıs 1915'te pusu kurdurmuştu. Bunun kesin perde gerisi bilinmiyor, ama aşiretleri ortak savunmaya çekmekle ilgili olmalıydı. Osmanlı otoriteleriyle iyi ilişkileri olan Namrud'un, hükümetle ilişkileri güvensizlik yaratıyordu.[68] Ne var ki, olayların gidişatı durumun hiç de öyle olmadığını göstermiş, ilk Jilolular'ın yenilmesi, Osmanlılar'la aralarında gizli bir anlaşma olmadığını kanıtlamıştı. Ancak suikast Jilo ve diğer aşiretler arasında askeri

[67] Holstein'dan Alman Sefareti'ne 18 Mayıs 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 72–73 içinde.

[68] Babane, *Taš'ita d Aturaye*, 32.

işbirliğinin sonu olmuştu. Jilo, yeni lider Malik Qambar'ın yönetiminde kendi bildiği yola gitmişti. Qambar'a göre, savaş başladığında, tahmini 800 genç aşiret üyesinin başka ülkelerde çalışmaya gitmiş olması aşiretin savaşma kapasitesini korkunç zayıflatmıştı. Art arda gelen bazı çarpışmaları kaybettikten sonra, 20 Haziran 1915'de kendiliklerinden Hakkâri'den ayrılıp, çoğu savaşçının Rus ordusuna gönüllü katıldığı İran topraklarına girmişlerdi.[69]

25 Mayıs'ta, Halil'in artçı kuvvetleri Urmiye'den ayrıldı. Çeşitli Türk müfrezler yeniden tertiplenmeyi başarmadan önce, Ruslar Başkale çevresine saldırdı. Halil ordusunu batı yönünde, ıssız yüksek dağlara çekmeye zorlandı. 4 Haziran'da Ruslar Liva'da yeniden saldırıya geçti. Halil'in yıpranmış sefer kuvveti, buradan Siirt'e ulaşma mücadelesi, veriyordu.[70] Burada iki tümeninden kalanları yeniden toplayarak, kasaba ve komşu köylerdeki Asurlara ve Kildanilere yönelik bir katliamı yönetti.

Hakkâri'de etnik temizlik planı yürürlüğe konmuştu. Harbiye Nazırı ve Dâhiliye Nazırı Talât, hazırlıklarını koordine ettiler, çünkü bu ortak sivil ve askeri girişimi gerekli kılıyordu. Diğer alternatiflerin yokluğunda, Asur aşiretlere karşı operasyonun sorumluluğu, Musul valisi Haydar Bey'in komutasına bırakıldı. Eskiden Gawar kaymakamlığı yaptığından, araziyi iyi biliyordu.[71] Elinde Musul'dan ilerleyebilecek taze yedekler vardı ve yerel Kürt aşiretleri seferber ederek, bölgeyi üç taraftan istila etmeyi planlıyordu. Kerkük'te olduğundan, Zap Suyu vadisi boyunca kolay bir saldırı yoluna sahipti. Haydar'ın harekâtına tamamen yasal bir izlenim kazandırmak için, Julamerg, Gawar ve

[69] Malik Cambar, *Vie et coutumes des Maliks* (1924), 8, 22; "Autobiography"; Sam Parhad, *Beyond the Call of Duty: The Biography of Malik Kambar of Jeelu* (1986), 16–17.

[70] Lepsius, *Les massacres d'Arménie*, 116; Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş* (2003), 99.

[71] Haydar 1915 Şubat'ında vali olarak atanmadan Urfa mutasarrıflığı yapmıştı. Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes"*, 172–73.

Şemdinli (Şemdinan) sancakları, geçici olarak Musul vilayetine bağlandı.[72] Haydar, Tiyyari'deki Aşita ve Sarespido adlı büyük Asur köylerine saldırıyla harekâtına başladı. Jamani Köprüsü'nü geçmeye çalışan Türk askerleri geri püskürtüldü. Sonra, Haydar'ın kuvvetleri, Büyük Zap Suyu üzerindeki birkaç köprüden biri olan Bet-Xiyo (Hiyo)'daki köprüyü ele geçirmek için Asurlar'la çatışmaya girdi. Tiyyari ve Thuma Dağları arasındaki geçidi ele geçirmeye çalışan 3000 kişilik Türk ve Kürt birliğinin ileri kolları, Akdağ Tepesi'ni işgal etti.[73] Çok büyük kayıplarla, geri püskürtüldüler. Haydar Bey'in kuvvetleri tekrar Bet-Xiyo köprüsünü ele geçirmek için muharebeye girdi. Eşzamanlı olarak giriştikleri Çamba saldırısı birkaç gün sürdü. Thuma'ya ikinci kez saldırdılar. Bu Türk saldırılarının çoğu başarısız olmasına karşın, zafer Asurlara çok pahalıya patlamıştı.[74]

Malik İsmail oğlu, Yukarı Tiyyarili Şleymun, kötü düzenlenmiş Asur savunmasını ek ayrıntılarla güçlendirdi. Haydar, aşağıdaki Kürt aşiretlerine hizmete koşmuş ve her birine özel hedefler göstermişti. Batıdan, Yukarı Berwar Emiri Reşid Bey, aşiretleri ve Türk askerleriyle birlikte, Aşita, Lizan vadisi ve Aşağı Tiyyari'ye ilerleyecekti. Çal köyünden Said Ağa, Aşağı Tiyyari'deki bir vadide ilerleyecekti. İsmail Ağa, Yukarı Tiyyari'deki Çamba'ya yönelecekti. Julamerg'li Said Ağa, Yukarı Tiyyari'deki Mazrago'ya ilerleyecekti. Doğudan, Oramar'dan Suto Ağa, Jilo, Dez ve Baz aşiretlerine karşı harekete geçecekti. İlk koordine saldırı 11 Haziran'da, Aşita ve Sarespido ve tüm Lizan vadisinin zorlanmasıyla başlatıldı. Adları ilk verilen köylerin, hemen, daha ilk günden düşmesine rağmen, halkının çoğu kaçmayı başardı. Asurlar, Osmanlılar'ın eline geçmesin diye Lizan köprüsünü tahrip etti. Aynı zamanda, daha ilk gün Aşağı Tiyyari işgal edildi. Asur savunması güçlü olmasına ve Kürtler ağır kayıplar vermesine

[72] BOA. DH. ŞFR 53/276 Dahiliye Nezareti'nden Musul vilayetine 7 Haziran 1915.

[73] Werda, *Flickering Light*, 10.

[74] Eva Haddad, *The Assyrian, Rod of My Anger* (1996), 43, 45, 46, 50. Muharebeler için verilen tarihler yanlıştır.

rağmen, birçok ev yıkılıp yağmalandı. Dağlarda küçük çatışmalar sürdü; Asurlar kanadında bile, bunlar çok pahalıya mal olan zaferlerdi. Sadece Asurlar'ın sınırlı yeteneklerini zayıflatıyor, cephanelerini tüketiyordu, o kadar. Şleymun, harekâtın daha ilk aşamasında, Jilo'nun ağır darbe alıp, İran'a çekildiğini itiraf ediyordu. Oramar'dan Suto Ağa, diğer Kürt aşiretleriyle birlikte, onların başlıca yerleşim bölgesi Zirne'ye saldırdı. Baz aşiretinden destek almalarına karşın, Asurlar o tek çatışmada 70 kayıp vermişti. Suto, saldırısına devam ederek, diğer köyleri de imha edince, Asur kayıpları dayanılmaz bir hal aldı. Asurlar'ın elinde sadece geleneksel silahları varken, Kürtler Alman malı modern piyade tüfeklerine, makineli tüfeklere ve toplara sahipti.[75]

20 Haziran'da, elindeki son kozu oynamaya karar vermeye hazırlanan hükümet, Mar Şam'un'un kardeşi Hürmüz'ü (Hormuz) tutsak aldı. Talât Paşa, Musul valisine bu rehineden söz etti.[76] 27 Haziran'da, Haydar Bey Mar Şam'un'a bir mektup gönderdi: "Tiyyari'de taş üstünde taş kalmadı... Savaş sürüyor. Size kardeşiniz Hürmüz'ün Musul'da tutsak olduğunu bildirmeme izin verin. Eğer siz ve tüm aşiretiniz teslim olmazsanız, kardeşiniz öldürülecek."[77] Bu küçük kardeş, savaş başladığında İstanbul'da okuyordu. Kız kardeşi Sürme, Haydar'ın Mar Şam'un'a gönderdiği mesajı kendi sözleriyle yayınlamıştı: "Hürmüz, kardeşin elimde. Eğer halkına silah bırakma çağrısı yapmazsan, kardeşin öldürülecek" Mar Şam'un'un şöyle yanıt verdiği yazılmış: "Halkım da benim çocuğumdur ve sayıca çoktur. Oysa Hürmüz kardeşimdir, ama tektir. Bu nedenle, ulusu için yaşamını vermesine izin verin."[78] Şleymun, Temmuz sonuna doğru Hürmüz'ün ölüm haberini aldıklarını belirtir.[79]

---

[75] Babane, *Taš'ita d Aturaye*, 47.

[76] BOA. ŞFR 54/81 Dâhiliye Nezareti'nden Musul vilayetine 20 Haziran 1915.

[77] Macuch, *Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur*, 235–37.

[78] Surma, *Assyrian Church Customs*, 72–73.

[79] Macuch, *Geschichte der spat- und neusyrischen Literatur*, 239.

Türk askerleri, Thuma, Tiyyari, Jilo ve Baz'ı yağmalayan Barzan aşiretinden Kürtlerin desteğini almıştı. Jilo'da 4. yüzyıldan kalma ana kilise Mar Zayya, büyük Nasturi misyonları zamanından kalma antik Çini vazolar dâhil, içindeki tüm paha biçilmez eşyalarıyla birlikte tahrip edildi.[80] Haziran sonuna gelindiğinde, Asurlar çok zor bir açmaz içinde sıkışıp kalmıştı. Osmanlı askerleri tarafından kuşatılmışlardı.[81] 30 Haziran /12 Temmuz'da, Tebriz işgüderi Beliayev, Ağa Petros aracılığıyla Mar Şam'un'dan krizle ilgili bir mesaj aldığını rapor etti.

Patriğin ağzından, Türklerin Musul ve Revanduz'dan Tiyyari, Thuma ve Jilo'ya saldırdıklarını aktardı. Çok ölü ve yaralı var; cephane tükeniyor ve durum kritik. Türk askerlerinin İran Kürtleri'yle ortak hareketini önlemek için toplarla birlikte 3.000 asker talep ediyor. Aksi halde, [tümü] öldürülecek.[82]

Ruslar hiçbir zaman daha fazla yardım göndermeyi başaramadıklarından, Asurlar giderek kendi dağlarının barınak ya da yiyecek bulamadıkları daha yükseklerine çekiliyorlardı. Sonunda, güven içinde olabilmek için, Hakkâri'yi terk ederek, Ruslar'ın denetimindeki topraklara geçmekten başka bir çareleri kalmamıştı.

ZARARI DEĞERLENDİRMEK

Mar Şam'un'un İngiltere'deki temsilcisi Paul Şam'un, 1915 Kasım'ında Ermeni *Ararat* Gazetesi'nde yayınlanan bir makalede Nasturiler'in deneyimini şöyle özetledi. Diğer şeylerle birlikte, Hakkâri'deki durumu da haber verdi:

Mar Şam'un'un Kürdistan'daki, Van'ın güneyindeki Tiyyari, Thuma, vb. gibi bağımsız aşiretlerle sorunları

[80] Nikitine, "Nestoriancn," 977.

[81] Mr. Paul Shimmon'un açıklaması, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 200 içinde.

[82] AVPRI, III. F. 133, 1915, des 470, do.ya 49, cilt. II, liste 465.

geçen Haziran başladı. Düzenli ordu ve Kürtlerin saldırısına uğrayan Mar Şam'un'un Koçanes köyündeki merkezi tahrip edilmiş ve yağmalanmıştı. Halkın çoğu Salamas'a kaçtı. O sırada, Mar Şam'un, iç kesimlerde topluluğunun kalabalık bölümüyle birlikteydi. Topları olan düzenli Türk kuvvetleri ve yaklaşık 30.000 Kürt, vb. Hıristiyanlara saldırdı. Musul'a en yakın olan Berwar'ın 40 köyü ilk tahrip edilenlerdendi. Buralardan sadece 17 kişinin kaçtığı biliniyor. Diğer birçoklarıyla birlikte, kadınlar Müslüman olmaya zorlandılar. 40 gün boyunca, halk kendisini üstün kuvvetlere karşı sadece çakmaklı ve antika tüfeklerle savundu. Sonunda, Mar Sawa Kilisesi'ni de bombardımana tutan Türklerin modern top bataryalarının saldırısına daha fazla dayanacak takati kalmayan halk, dağların içlerine çekildi. Ortalarına aldıkları Patriğin ailesiyle birlikte, yanlarına aldıkları bazı sebzeler ve koyunlarla beslenerek yaşamlarını sürdürebildiler. Ancak açlıktan her gün birçoğu öldü. Mar Şam'un'un Salamas'a gelişi halkının kaçışını ya da en azından birçoğunun kurtulmasını sağladı. Ben onunla burada röportaj yaptım ve benden ona sözcülük yapmamı istedi. Tüm bunlar... Yaklaşık aralarında herkes gibi perişan durumdaki Mar Şam'un'un da olduğu 25.000 kişinin bölgeye ulaştığı Eylül sonunda oldu. 10.000 kişi daha onları izleyecekti. Sayıları toplam 100.000'i geçtiğinden, geri kalanların durumu son derece kritik, ama Allah'tan umut kesilmez.[83]

Raporunun genişletilmiş bir versiyonunda, Paul Şam'un şunları da eklemişti: "Süryaniler'in çoğu hâlâ dağlarda o yer senin bu yer benim dolaşıp duruyor. Ne yiyecekleri ne de birilerinin kendi yardımlarına koşacağına dair umutları var." Aynı zamanda, tahrip edilmiş olan çeşitli köylerin listesini vermişti: "Tüm Tiyyari. Mezra (Mazra'a) hariç tüm Thuma. Tüm Barwar."[84]

[83] Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 198'de yeniden yayınlandı.
[84] a.g.e., 587–89.

Kildani Kiliscsi Başpiskoposu Ya'qub-Awgin Manna, Katolikliği seçmiş olan Van'daki Asurlar'ın durumunu araştırmaya çalışmıştı.

Manna, mezalim gören Van dolaylarındaki 60 Asur-Kildani köyünün adını verdi. 37 haneli Xaračkiye (Haraçkiye) köyü 103 kişi kaybetmişti. 32 haneli (Hinno) Xinno'da 51 kayıp vardı. 22 haneli Ermans'dakilerin yarısı katledilmişti. Sele'de 50 hane, Xarafsorkiye (Harafsorkiye) 'de 20 hane tamamen yok edilmişti. 30 haneli Axaja (Ahaca) ve Račan'da sadece 2 erkek ve 2 kadın kaçabilmişti, vb., vb.. Gawar sancağında, tıpkı Van vilayetindeki gibi 20 köyden oluşan Asur-Kildaniler'in, kadınlar ve küçük çocuklar dışında hemen hemen tümü katledilmişti. [85]

Dilman'daki Rus Konsolos Yardımcısı Akimoviç, 16/29 Eylül 1915'de yeni bir sığınmacı dalgasının daha ulaştığını bildirdi.

Dağlı Nasturiler Salamas'a ulaşıyordu. Bize artık Türkler ve Kürtlere karşı savaşı daha fazla sürdüremeyeceklerini söylediler. Silah ve cephaneleri yetersiz olduğundan, kaçmaya zorlanmışlardı. Mar Şam'un ile birlikte, yaklaşık 50.000 Nasturi Başkale'ye geldi. [86]

18/31 Eylül'de, Akimoviç, Mar Şam'un ile görüştü.

Dün Dilman'a gelen Mar Şam'un, bugün evimdeydi ve bana yaklaşık 20.000 Nasturi'nin Salamas yolunda olduğunu söyledi. Diğerleri, iki top ve 1.500 askerle birlikte yaklaşık 8.000 Kürt'ün de bulunduğu Haydar Bey'in askerlerinin kuşattığı Nasturistan [Asuristan] Dağları'nda savaşa devam ediyorlar. Mar Şam'un, halkını katliamdan kurtarmak için ordumuzu Julamerg'e göndermemizi talep ediyor. Ve eğer bu mümkün değilse, Salamas'a gelen Nasturilere yardım etmemizi ve Türklerin katliamından kaçmayı

[85] Griselle, *Syriens et Chaldéens*, 22–24 içinde.

[86] AVPRI, ?. F., des. 490, 1915–1917, dosya 22c, liste 2o.

minlerime göre sayıları on 15-20 bin arasındaydı. Aralarında Mar Şam'un ve ailesi ile birlikte bir, ikisi hariç, bize yardım edenlerin hepsi vardı. Dağlarda kalanların belki de bini daha kurtulmayı başarmış olabilir. Hâlâ birkaç bin kişi dağlarda ve onlara ne olduğu belirsiz. Bu son saldırıda kaç kişinin öldüğünü tahmin eden kimseye rastlamadım; ama kuşkusuz kayıp sayısı fazla olmalı.[88]

Nasturiler'in birçoğunun büyük bir sefalet içinde yaşadığı Salamas ovasında, Süryani sığınmacılar için ortak bir yardım hareketi örgütlendi. Bir yardım komitesi yardım paketleri dağıttı. Bir Rus yardım kuruluşu, Dilman ve Haftevan sahra hastanelerine sağlık personeli gönderdi. Amerikalılar da gıda ve sağlık yardımları sağlayan bir Yardım Komitesi kurdular. "Zira soğukta kalan, zorluklarla boğuşan bu insanların arasında kolera, tifo ve zatürree yaygındı."[89] Durum umutsuzdu ve sığınmacıları kurtarmak için gerçekte çok az şey yapılabilmişti. Bir Amerikalı savaş muhabiri olan Philips Price, şunları yazmıştı:

Eylül sonunda, tüm yaz Kürtlerle savaşan Thuma, Baz ve Tiyyari bölgelerinden 25.000 Nasturi, cephane yokluğundan kaçarak, Patrikleri Mar Şam'un'un liderliğinde ovaya akın ederek, köylerin çevresindeki meyve ve sebze bahçelerinde gizlendiler. Ovanın tüm köyleri işgal edilmiş durumdaydı ve kış henüz bastırırken, aç, açık ve çıplak kalmış, umutsuz bir haldeydiler. Bu arada yardım komiteleri Rus Konsolos Akimoviç, Kafkasya Ermenileri'nden fon sağlayan Ermeni Piskopos Nerses ve Urmiye'den bir Amerikalı Misyoner tarafından örgütlenmişti. ...Yardımın sağlık hizmetleri konusunda, bu koşullarda etkili bir çalışmanın

[88] E. T. Allen'in 8 Kasım tarihli mektubu, 1915, Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 203–4 içinde.

[89] "Report on the Distribution of Relief," Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians*, 219 içinde.

yapılabileceğinden kuşku duyuyorum. Yeterince uzman doktor yok ve Kafkasya'dan yeterli miktarda ilaç getirmek imkânsız. [90]

3/16 Ocak 1916'da Mar Şam'un Rusya'nın Kafkasya genel valisine yeniden yardım için başvurdu.

Biz ve Asur halkı, Rusya Topraklarının En Kudretli Efendisi'nin arzusuyla ve kahraman Hıristiyan Rus ordusunun örneğini izleyerek, ona katıldık ve elimizdeki silahlarla geçit vermez Kürdistan dağlarında 4 ay düşmanlarımızla savaştık. Düşmanlara karşı savaşımız çok zordu ve bize çok ağır kayıplara mal oldu. Ama ne yazık ki, Ruslar'ın Van vilayetinden çekilmesinden sonra,... Rusya'ya duyduğumuz sempatiye diş bileyen Türkler, bizim Rusya'ya beslediğimiz duyguların intikamını almak üzere harekete geçtiler. Bu amaçla, büyük ve iyi örgütlenmiş bir ordu toplayarak, bize saldırdılar; bizi Rusya'ya bağlayan tüm yolları kestiler ve hepimizi öldürmekte kararlıydılar. Tüm cephanemiz tükeninceye kadar kahramanca savaştık. ... Biz ve halkımız kendi memleketimiz olan dağları ve en eski Hıristiyan kültürünün paha biçilmez emanetleri dâhil, tüm varımızı yoğumuzu bırakıp kaçarak, güvenliğimiz ve korunmamız için İran'ın Rus kuvvetlerinin işgal ettiği bölgelerine sığındık. ... Rusya aşkınız ve Rusya Topraklarının En Kudretli Efendisi, bizden Rusya'nın düşmanlarıyla savaşmak için birkaç bin gönüllüden oluşan bir birlik örgütlememizi istedi. ... Halkımız perişan durumda. Halkımızın bir bölümü Rus ordusu geri çekildiğinde, Kürdistan ve Urmiye bölgesindeki Rusya'nın düşmanları tarafından öldürüldü. En önemlisi de diğerlerinin Türkiye ve İran'ın farklı yerlerinden hastalık ve açlıktan ölmesi. [91]

[90] Açıklama 22 Şubat 1916, a.g.e., 222.

[91] AVPRI, P. F. des 490, 1915–1917, dosya 22c, liste 40–42.

Kildani Kilisesi'nin yüksek rütbeli bir rahibi 1918'de şunları rapor etmişti:

Kildani Kilisemiz Nasturistan dağlarında olağanüstü kayıp verdi. Ne yazık ki, bu ülkede Katolikler'in tüm yaptıkları... yok edildi. Nasturi dağlarında artık kimse yaşamıyor. Ermeni kaçaklara ve Rus askerlerine dağlarda Nasturiler'in yataklık ettiği bahanesini öne süren Türk hükümeti, Musul vilayetine darbe indirmeyi [planlıyor]. Bu yüzden askerleri ve toplarını bu talihsizlerin üzerine gönderdi: köylerini yakıp yıkıyor ve sakinlerini yerlerini Van Müslümanları'na bırakmaya zorluyor.[92]

Sınır şeridinde atla yaptığı bir keşif gezisinden dönen Alman subay Paul Leverkuehn, Türk politikasının sonuçlarıyla ilgili izlenimlerini şöyle anımsıyordu:

Ermenilerin dışında, yüzyıllardır Türk-İran sınır boyunda yaşamış olan diğer Hıristiyan mezhepler de vardı — onlar da zulümden nasiplerini, aldılar. Musul valisi kendi vilayetinde Nasturiler'in (yaklaşık 500 yılından beri var olan bir Hıristiyan mezhebi) isyan girişimini ezerek, onların değerli kültürünü ortadan kaldırdı. Ve onları dışarıya sürerek, elbette İran'daki Rus ordusuna mükemmel bir gönüllü grubu armağan etti. Belki de İran sınırındaki bu patikalarda o zorlu keşfe çıkıncaya kadar, bu askeri-siyasi çılgınlığı daha önce hiç bu kadar net görmemiştim.[93]

[92] "Note adressée au Consulat de France en Mésopotamie par une ecclésiastique Chaldéen," Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 479 içinde.

[93] Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerreichen Leben de Max von Scheubner-Richter* (1938), 102.

6. ANADOLU'NUN KARA YÜREĞİ

Dicle kıyısındaki bir mağarada, iki Kürt eşkıya, Mustafa ve Ömer oturmuş, daha yeni öldürmüş oldukları Ermenilerden ele geçirdikleri ganimeti bölüşüyorlardı. Diyarbakır Ermenileri'ni nehirde sallara bırakıp, oracıkta öldürmeleri ilk kez olmuyordu. Burası, nehrin uçurumların dibinde mağaraların da bulunduğu dar ve derin bir koyağı izlediği kuş uçmaz kervan geçmez bir yerdi. Bu sefer durum biraz farklıydı. Vali Reşid Bey'le yapılan olağan anlaşma, ganimeti yarı yarıya paylaşmaktı. Şakiler kendilerine düşen payı alırken, vali güya payını Kızılay'a bağışlayacaktı. Bu sefer değerli taşlarla süslü özel imal edilmiş bir altın bileziği getirmeleri istenmişti. Elmaslardan biri fındık büyüklüğündeydi. Reşid'in karısı mükemmel bir hediye olacağını düşündüğü bu parçayı kocasından istemişti. Ödül olarak da, diğer tüm nakit, altın ve mücevherleri kendilerine tutacaklardı. Bileziği ele geçirmek çok zor değildi, çünkü Diyarbakır'ın en zengin insanının gurur ve mutluluk kaynağıydı. Ama o kadar büyük, o kadar ağır ve açıkçası o kadar pahalıydı ki, reislerin ilk aklına gelen bunu kendilerine ayırmaktı. Sonra, eğer bunu tutarlarsa, söylentinin yayılacağını ve Reşid'in er ya da geç onları bulup öldüreceğini anladılar. Ne var ki, bunu valiye vermek de hiç işlerine gelmiyordu. Dolayısıyla, cesaretlerini toplayarak, bileziği sakladılar ve Reşid'e cesetleri ararken onu suya düşürdüklerini söylediler.

Mustafa ve Ömer kardeşlerdi, Ramma Kürtleri'nin Hanım

Ağası Perihan'ın oğullarıydı. Reşid onları Diyarbakır'a ilk çağırdığında, rakiplerini öldürdükleri için saklanan yasa kaçağı pozisyonundaydılar. Reşid onlara valinin yapamayacağı zorunlu bir görevi yaparlarsa — yani, hain Ermenileri öldürürlerse — tamamen affedilecekleri sözünü vermişti. Vali olarak, tüm yurttaşları, hatta gayri-Müslimleri bile korumakla yükümlüydü. Ama Ermenilerin Karabekir'in komutası altındaki sadık Kürt gönüllülere karşı savaşan Ruslara yardım ettiğini açıkladı. Aralarında kardeşleri Emin de vardı ve büyük tehlike yaşıyordu. Reşid, birçok müftüye danıştığını, tümünün gayri-Müslimleri öldürmenin günah sayılmayacağını, tersine sevap olacağını, cennete "piri pak" gitmenin bir onur olduğunu söylediğini anlattı. Kendi elleriyle 500 kişiyi öldürebilirdi, ama üst düzey bir memur olduğundan bunu yapamazdı. Mustafa ve Ömer yardım etmeyi kabul edecek miydi acaba?

Bir anlaşmaya vardılar ve şişirilmiş tulumlardan yapılan ve kelek denilen çok sayıda sal yaptılar. Diyarbakır-Musul arasında nehirden tek ulaşım bu biçimde yapılıyordu. Birkaç gün içinde, ilk sevkıyat başlayacaktı, zira Reşid yaklaşık 600 tutuklu Ermeni erkeğin, yeni yaşamlarına başlayabilecekleri Musul'a güya tehcir edilmelerini emretmişti. Mustafa ve Ömer çeteleriyle ortaya çıkarak, bir süre gizlendikleri yerin yanlarına gelinceye kadar, keleklere kılavuzluk ettiler. Keleklerdekileri öldürüp, cesetlerini suya attılar. Birkaç gün sonra, Hasankeyf, Cizre ve Musul halkı dehşet içinde nehirde yüzen şişmiş cesetlerle karşılaştı. Ramma aşireti bu cinayetlerini birkaç kez daha tekrarladı, ama sonra yerel yönetim tehcirlerin karayoluyla yapılmasını emretti. Haziran'da vali, Mustafa ve Ömer'i bulup, öldürmek için ajanlarını yolladı ve Ramma aşiretinin diğer üyeleri Suriye çölüne sürüldüler. En azından, efsaneyi defalarca dinleyen Emin'in oğlu yeğen Hüseyin'in anlattıkları böyleydi.[1]

[1] Hüseyin Demirer, "Haver Delal" [İmdat, sevgilim] (1983), 77-80.

Diğer birçok yerel yönetici ve siyasetçi gibi, Reşid de büyük bir servet yığmıştı. 1915 yaz ve sonbaharında, Diyarbakır ve Mardin kentlerini bir terör ortamında diken üstünde yaşatmışlardı. Ağustos sonunda 120.000 "Ermeni"nin vilayetten tehcir edilmiş olduğu ve geriye kimse kalmadığı rapor edilmişti.[2] Tehcir edilenlerin çoğunluğu ölmüştü; kurbanlar her mezhepten Hıristiyanlardı. Kuzey vilayetlerinden tehcir edilen Hıristiyan kafilelerin ana kavşak noktalarından biri olduğundan, Diyarbakır vilayetinin kırsalını geçen yollar, uzun yola dayanamayanların cesetleri ile dolup taşıyordu. Diyarbakır'a atla giden bir Osmanlı görevlisi, şunları yazmıştı:

Yarı yolda feci bir görüntüyle karşılaştık. Öldürülenlerin cesetleri, yolun her iki yanını adeta doldurmuştu. Bir kadın cesedinin uzun saçlarıyla yarı yarıya örtüldüğünü fark ettik; burada yüzleri kan içinde olan, kurumuş kanın narin bedenlerini kızıla boyadığı kadınlar gördük. Bir tarafta yine güneşin altında kömür gibi kararmış erkek cesetleri vardı. Siverek'e yaklaşırken, artık ortalık cesetlerden geçilmiyordu, büyük çoğunluğu çocuk cesetleriydi. Diyarbakır'a yaklaşırken, cesetlerin sayısı iyice arttı... Diyarbakır surlarının dibinde cesetler bulacağımızı düşünmüyorduk, ama yanılmışız; kentin kapısından girerken bile ölülerin arasından geçiyorduk.[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünde, soykırım öyküsünün tehcir öyküsünün sonuydu. Ama Diyarbakır vilayetinde, insanlar evlerinin içinde ya da yakınlarında öldürülmüş ve sadece kentli kadınlar ve çocuklar tehcir kafilelerine yerleştirilmişti (ve hatta bunlar bile saldırıya uğramıştı). 27 Mayıs 1915'teki ilk Ermeni tehcir kararnamesi, fiilen Diyarbakır'ı dışta bırakmıştı, çünkü burası cephe hattından uzaktı.[4] Genel bir tehcir emri yok-

[2] BOA. DH. EUM. 2Ş69/71 Reşid'ten Talât'a 18 Eylül 1915, ilk kez 31 Ağustosta gönderilmiş olan bir telgrafa değiniyor.

[3] Fâ'iz El-Ghusein, *Martyred Armenia* (1917), 19–23.

[4] BOA. DH. ŞFR 53/129 Dâhiliye Nezareti'nd bazı vilayetlere 27 Mayıs 1915.

luğunda, askeri gereklilik yüzünden "tehcir" bahanesini kullanılmanın güçlüğü ortaya çıkmıştı. Buna karşılık, Hıristiyanların bir isyan planladıkları iddiası, ilk tutuklama ve katliam dalgasının bahanesi olarak kullanılacaktı. Sonunda, Talât 21 Haziran'da Ermenilerin genel tehcir emrini Diyarbakır, Trabzon, Harput ve Sivas valilerine gönderecekti:

Vilayete bağlı kasaba ve köylerde yaşayan tüm Ermeniler, istisnasız Musul, Urfa ve Zor'a yeniden iskân edilecektir. Tehcir sırasında can ve mal güvenliğini sağlamak için gereken tedbirler alınacaktır.[5]

Aslında, emir ulaştığında, her mezhepten Hıristiyana yönelik kitlesel katliam tüm vilayette birkaç haftadır sürmekteydi, can ve mal güvenliği garantisi kuyruklu yalandan başka bir şey değildi. Reşid'in İstanbul'dan daha eski bir tarihte, katliamların başlatılması için kişisel emirler alıp almadığı bir spekülasyon konusuydu. Ne var ki, 1915 Şubat'ında vali atanmasının nedeni, zaten Ermenilere karşı şiddet politikasını savunan İTC'nin Diyarbakırlı yerel siyasetçileriyle birlikte çalışmış olmasıydı.

Aynı adlı sancağın merkezi olan Mardin ilçesi, bir yaylanın yamaçlarına kurulmuştu; damlardan çok uzaklar görülebiliyordu. 23 Temmuz 1915'te, Süryani Katolikleri'nin dini kompleksinin çatısından, papaz İshaq Armalto uzaktan Ermeni kadın ve çocuklardan oluşan bir kafilenin Diyarbakır'dan gelen ana yolda saldırıya uğradığını görebiliyordu.

Kürt eşkıyanın kuşattığı Diyarbakır'dan gelen uzun bir kafile gördük. Onlara saldırıyor, mallarını çalıyor, aşağılıyor ve aç bırakıyorlardı. Öldürülmeden önce Müslüman olmaları için bir şans veriliyor, tersi halde hemen öldürülüyorlardı. Bu dağlar ve vahşi arazi Hıristiyanlara mezar olmuştu. Güvenilir bir kaynaktan, askerlerin esirlerini çok düşük fiyatlarla Kürtlere sattığını haber aldık... Kürtler pazarda mal alıyormuş gibi fiyatları düşürmek için sıkı sıkı

[5] BOA. DH. ŞFR 54/87 Dâhiliye Nezaret'inden bazı vilayetlere 21 Haziran 1915.

pazarlık yapıyorlardı. Askerlerin fazla zamanı yoktu ve değer kaybetmesin diye ellerindeki "malı" vakit geçirmeden satmak zorundaydılar. Bazen tüm kafileyi 1.000 liraya, bazılarını 600 ya da 500'e bırakıyorlardı. Kürtler kafiledekileri çıplak arazide ve vadilerde bırakıyor, dağıtıyor, elbiselerini soyup vuruyorlardı. Ama bu kadarla kalmıyorlardı: karınlarını yarıyor, bağırsaklarını çıkarıyor, değerli bir şey kalmasın diye kadınların saçlarını, giysilerini ve ayakkabılarını arıyorlardı. Altın dişi olanlar en talihsizlerdi, çünkü öldürülmeden önce bu dişleri söküyorlardı. Bütün bunlar yüklü bir ganimete konmak içindi.[6]

SOYKIRIM HAZIRLIKLARI

Diyarbakır vilayetinin "Ermenilere muamele"de özel bir durumu vardı. Burası cephe hatlarına uzaklığı nedeniyle, çok az askerin bulunduğu bir yerdi. Buna karşılık, olayın tamamına bakılırsa kanıtlar idarenin en üst düzeyinin — vali, vali yardımcısı, emniyet müdürü— ve yerel siyasi seçkinlerin—Meclisi Mebusan'a seçilen üyeler ve İTC kulüpleri yerel liderlerin rolünü öne çıkarıyor.

1915 kış sonuna kadar, yerel Hıristiyan nüfusu imha etmeyi amaçlayan sistematik çabalar olduğuna dair çok az kanıt vardı. Gerçekten de taciz ve küfür çok yaygın olmakla birlikte, sivillerin öldürülmesi ender görülüyordu. Vali Hamid Bey'in Hıristiyanlara çok anlayış gösterdiği söyleniyordu. Ne var ki, sembolik bir jest yapmak amacıyla, (vilayet merkezine yakın) Karabaş köyünden, askere gitmemek için yakınlardaki tepelerde gizlenen 12 Süryani genç yakalandı. Çanakkale cephesinde düşmandan kaçmak gibi uydurma bir suçlamayla yargılanan gençler idama mahkûm edildi. İdamlar bölgede resmi törenlerle infaz edildi.

[6] İshaq Armalto, *Al-Qusara fi nakabat al-nasara* (1919), 292; tehcir kafilelerinin tamamının satılmasıyla ilgili olarak, ayrıca, bkz., El-Ghusein, *Martyred Arme ia*, 35–36.

18 Şubat'ta ikisi Diyarbakır'da vali ve Doğu Anadolu'daki İTC "müfettişi" ya da fırka reisi ve *Teşkilat-i Mahsusa*'nın örgütleyicisi Ömer Naci Bey'in huzurunda idam edildi.[7] İdamdan bir gün önce, protesto sayılabilecek bir hareketle, Hamid Arap vilayetlerinden birine maliye müfettişliği gibi daha düşük bir rütbeyle gönderilmeyi istedi (ya da zorla kabul etti).[8]

Şimdi Hamid'in reddettiğini yapmaya hevesli yeni bir vali bulma gibi karmaşık bir süreç başlamıştı. Meclisi Mebusan'ın Diyarbakır mebusları Feyzi Bey ve Zülfi Bey, Hamid'i Ermenileri kayırmak ve piskoposlarının yakın dostu olmakla suçluyorlardı.[9] O sırada Musul valiliği görevinde bulunan Reşid, ilk tercih değildi. Doğrusu, ilk atanan 21 Şubat'ta görevi kabul eden Bitlis valisi Mustafa Bey'di. Ne var ki, yerel İTC siyasetçilerinin hiç bitmeyen baskıları sonucu, kendi adaylarının önünde hiçbir pürüz bırakılmadı.[10] Hassas yazışmaların ardından, önceki yıl bir aylık kısa görev sırasında çarşıdaki Hıristiyan dükkânların kundaklanıp, yağmalanmasını tertip etmiş olan eski gönüllü maşaları Reşid'in atanmasını sağladılar.[11] Feyzi de Diyarbakır'daki 1895 pogrom ve katliamlarını örgütlemiş olan Arif'in oğluydu.

---

[7] Malfono Abed Mschiho Na'man Qarabasch, *Vergossenes Blut: Geschichten der Greuel, die an den Christen in der Türkei verübt, und der Leiden, die ihnen 1895 und 1914– 1918 zugefügt wurden* (2002), 58–59; Joseph Na'im, *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacres massacrés par les Turcs: Documents inédits recueillis par un témoin oculaire* (1920), 152; 1915 *Asur-Kildani ve Ermeni Soykırımı*, Mezopotamya Enstits, 1999, İsveç; Annalto, *Al-Qusara*, 128; A. H. B., "Mémoires sur Mardine (1915ss)" (1998), 177.

[8] BOA. DH. ŞFR 50/24 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 17 Şubat 1915; 50/53 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 21 Şubat 1915.

[9] Yves Ternon, "Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction" (2002), 83–84.

[10] Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913* (2000), 478.

[11] BOA. DH. ŞFR 50/72 23 Şubat 1915; 59/94 25 Şubat 1915; 50/95 24 Şubat 1915; 59/108 27 Şubat 1915; 50/129 28 Şubat 1915; 50/143 1 Mart 1915; 50/144 2 Mart 1915.

Zamanın tüm gözlemcileri, katliamların ve felaketin arkasındaki beynin Reşid Bey olduğunda birleşiyor. Dolayısıyla, onun yaşamı ve karakteriyle ilgili bir şeyler bilmek yararlı olur. İşlediği savaş suçları yüzünden yargılanmaktan kaçınmak için intihar etmeden önce, kendisini savunmak için formüle ettiği güdülerini incelemek, kişiye bazı sezgiler kazandırabilir. Reşid, Askeri Tıbbiye'den doktor çıkmıştı ve kariyerinin başlarında 1880'lerde kurulan ilk Jön Türk kulüplerine katılmıştı. Daha sonra İttihad ve Terakki özel Komitesi'ne üye olmuş, Şahin Giray kod adını almıştı. Torunları da bu adı sonradan soyadı olarak benimseyeceklerdi. Vicdansız, şiddete tapan, ahlaksız ve iyi bağlantıları olan bu adamın, belki de görev yetkileri içinde etnik temizliği acele başlatması gerekmezdi.

1872'de Kafkasya'da doğan Reşid, bebekken Türkiye'ye gelmişti. Siyasi faaliyetleri nedeniyle, sürgündeki Kürt siyasi eylemcileriyle tanıştığı Kuzey Afrika'ya sürgün edilmişti. Botanlı Bedirhan Paşa'nın torunu Mazlume'yle evlenmişti.[12] Bu sebeple, Bedirhan sülalesinin sadık kollarıyla ve onların aracılığıyla da Milli ve Karakeçi aşiretleriyle nispeten iyi ilişkiler içine girmişti.

Kişisel siyasi hırsları olmayan, fırkanın kirli işlerini, ilkin bir tetikçi, sonra bir resmi görevli olarak yerine getirmek için yanıp tutuşan sadık bir İttihadçı'ydı. 1908 Jön Türk devriminden sonra, sürgünden dönmüş, idari kadrolarda kariyerine başlamıştı: Ekim 1909'dan itibaren İstanköy kaymakamı, Humus, Kozan, Rize ve Karesi mutasarrıfı olarak görev yapmıştı. Bu son görev yerinde, 8 Temmuz 1913–23 Temmuz 1914 arasında çalışmış, Talât'ın emriyle Rumlar'ın zorunlu tehcirini örgütlemişti. Diyarbakır'a ikinci atanmasından önce, Reşid yönettiği Basra'da aralarında selefinin de bulunduğu bazı üst düzey görevlilerin öldürülmesine önayak olmuştu. 1914 Kasım sonuna kadar Basra'da çalışmış, 24 Kasım'dan sonra, Bağdat'a geçici vali olarak atanmış, 10 Ocak- 25 Şubat

---

[12] Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hâtıraları: İttihâd ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi* (1997), 7–17.

1915'te Musul valiliği yapmıştı. Irak'tayken, bir bölümün yanında Diyarbakır'a getirdiği Çerkez gönüllülerden oluşan küçük bir özel ordu kurmuştu. Özellikle, Harun ve Aziz köylere saldıran ve muhalif Müslüman eşrafa suikastlar düzenleyen çeşitli çetelerin (o zaman bu Türkçe terim kullanılıyordu) acımasız liderleri olarak tanınmıştı.[13] Savaş sonrasında, Reşid işlediği suçlar yüzünden yargılandı. Savunmasında, Diyarbakır'a gelişinde Ermeniler, Nasturiler ve Yezidiler'in isyan halinde olduğunu gördüğünü söyledi.

Harbin en hassas zamanıydı. Düşman Van ve Bitlis'te geniş toprakları işgal etmişti. Vilayet içi ve çevresi Yezidi ve Nasturi isyanlarıyla sarsılıyordu. Acilen harekete geçme vaktiydi. Ermenilerin tutumu bizi aşağılıyordu. İdarenin durumu ciddiydi, yetersiz ve kötü donatılan yedek Jandarma dışında düzenli kuvvetlerimiz yoktu. Savaş genel Müslüman nüfusu kaygılandırırken, Ermeni cinayetleri ve hakaretleri korku saçıyordu.[14]

Vali hükümete asi unsurlarla baş etmek için paramiliter *çeteler* kurulmasını önermişti. Bunlar asker kaçaklarından devşirilebilirdi; belki de o zaman aklında hâlâ dağıtmadığı kendi özel ordusu vardı; zira gözlemciler 40 Çerkez muhafızla dolaştığını söylerler.[15] Ne var ki, merkezi hükümetin muhalefetiyle karşılaştı. Bu onu durdurmadığı gibi, ayrıca anti-Hıristiyan etkinlikler de yürüten masum adlı "Ermeni Sorunu'nu Araştırma Komitesi"ni kurdu. Başkan yardımcısı Mebus Feyzi (yerel İTC kulübünün lideri), Na'im tarafından katliamların baş yerel kışkırtıcısı olarak teşhis edildi. Bu grubun diğer üyeleri, vilayet sekreteri İbrahim Bedreddin (her zaman kısaca ona Bedri denilirdi) Bey, jandarma kumandanı Rüştü (Çerkez), Şevki (bir müftünün oğlu), Şeref, Tahir Efendi ve — parlamento üyelerinden yerel tüccarlara, idarecilere

[13] Abidin Nesimi, *Yılların İçinden* (1977), 36–37.

[14] Bilgi, *Şahingiray*, 24.

[15] Na'im, *Les Assyro-Chaldéens*, 153.

ve din adamlarına kadar — çeşitli kademelerden yaklaşık otuz personeldi.[16]

Reşid'in kararlarını Bedreddin'den başka etkileyecek hiçbir görevli yoktu. O Reşid'den de bağnazdı ve onu da aşırı pozisyonlara çekiyordu. Yves Ternon, anti-Ermeni politikayı tüm Hıristiyanları içine alacak kadar geniş yorumlayarak uygulayanın Bedri olduğunu ve Mardin mutasarrıfı olarak, bu planlarını en rahat uygulayabileceği bir yerde görev yaptığını, zira bu sancağın birçok farklı Hıristiyan kiliselerden oluşan bir mozaik olduğunu söylüyor. Mardin mutasarrıflığına 1915 yazında atanmıştı.[17] Daha sonra, 1916 Mart'ında Diyarbakır valisi olarak Reşid'in yerine geçti. Savaş bitince, mebuslar Feyzi ve Zülfü ile birlikte, savaş suçları nedeniyle Malta adasında İngilizlerin tutuklusu olarak kalmışsa da hepsi kaçmayı ve Türkiye'ye dönmeyi başarmıştı.[18]

Reşid, doğrudan Talât Paşa'dan tavsiye ve emir alıyordu ve vilayet sarayından Dâhiliye Nezareti'ne doğrudan telgraf hattı çekilmişti.[19] Paralı asker Rafael de Nogales, 26 Haziran'da Reşid'le bir görüşme yaparken, vali anti-Hıristiyan mezalimin Talât'ın sadece üç sözcükten ibaret bir telgrafla verdiği emirler üzerine başladığını ima etmişti: "Yak-Vur-Öldür!" [20] Talât'ın resmi bir telgrafta böylesine örtüsüz bir dil kullandığına inanmak zor. Ama Reşid hükümeti tam bir isyan karşısında kalmış olduğuna ikna etmek için elinden geleni ardına koymadığından, böyle bir telgraf gönderilmiş olabilir.

Reşid ulaştığında, Diyarbakır artık düzenli ordunun bir garnizon kenti değildi. Buna karşılık, kentte küçük bir seyyar jandarma

[16] a.g.e. 153–55, Bilgi, *Şahingiray*, 26; bu kişiler hakkında daha fazla bilgi için, bkz., Uğur Ü. Üngör, "A Reign of Terror: CUP Rule in Diarbekir Province 1913–1923" (2005).

[17] BOA. DH. ŞFR 53/291 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 8 Haziran 1915; 54/214 28 Haziran 1915; 56/192 29 Eylül 1915.

[18] Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (1976), 58, 76, 109, 219, 228, 354, 385.

[19] Ternon, "Mardin 1915," 85–86.

[20] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Cres ent* (1926), 147.

birliği vardı. Yaşlı uzman erbaşlardan oluşan bu Diyarbakır Jandarması iç güvenlik amacıyla kullanılıyordu. Dâhiliye Nezareti'nin emir komutasında, bu birlik Van Jandarma tümenine bağlı bir birliğe dönüştürüldü ve 24 Şubat 1915'te Ermeni ayaklanması beklenen Van'a gönderilmişti ve artık orada görevliydi. Diyarbakır'da sadece sabit jandarma alayı kalmıştı.[21]

Nazi Holokostu örneğinin gösterdiği gibi, kitlesel imhanın örgütlenmesi basit değildir ve karmaşık bir aygıt gerektirir. Hazırlıklar soykırımı yönetenler ve siyasetçilerle işbirliği yapan güvenli bir grup oluşturmaktan ötesini içerir. Ayrıca, Reşid anti-Hıristiyan politikalara karşı çıkan birçok Osmanlı yetkilisini de görevden almak zorundaydı. Bazı yetkililer, kendi görev sınırları içindeki Osmanlı Hıristiyan yurttaşların sadakatinden ısrarlıydı. Reşid için sorun yaratan bir başka etken, Haziran'ın son haftasına kadar hiçbir tehcir emri gelmediği halde, kendisinin daha Nisan'da anti-Hıristiyan önlemleri almaya başlamış olmasıydı. Dolayısıyla, ilk kritik dönem sırasında, sadece yerel İTC mebuslarıyla uyum içinde çalışmıştı. Savaş boyunca, Feyzi ve Zülfü, anti-Hıristiyan kampanyanın coşkulu ajitatörleri gibi etkinlerdi. Armalto'ya göre, mesajları "Bir tek Hıristiyanı sağ komayın! En iyi Müslüman görevini en iyi yapandır!"[22] Feyzi, özellikle bağnaz bir Pan-Türkist milliyetçi olarak biliniyordu. Zülfü, Dicle Nehri mezaliminde Kürt eşkıyayı Reşid'in başmüzakerecesi yapmıştı.[23]

Provokasyon kokan bir olayda, birçok Ermeni madenci ve imalatçının bulunduğu önemli bir maden bölgesi olan Maden-Ergani'nin mutasarrıfı görevden alındı.[24] Reşid, Mardin mutasarrıfı Hilmi Bey'i görevden aldırarak, yerine 8 Haziran 1915'te sağ kolu Bedri Bey'i getirtti. Bu durum hemen ertesi gün Hıristiyan

[21] Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in World War I* (2001), 62.

[22] Armalto, *Al-Qusara*, 150.

[23] a.g.e. 383.

[24] BOA. DH. ŞFR 51/54 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 18 Mart 1915.

ileri gelenlerin tutuklanıp öldürülmesine imkân tanıdı. Yapılanları açıkça protesto eden Hilmi, Irak'a yeni görevine gönderildi. Reşid'in Çerkez muhafızları gazeteci İsmail Mestan ve bazı orta düzey memurları tasfiye ettiler. Çerkez Harun, Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi'yi ve Derik kaymakamını öldürdü. Nesimi'nin ailesi Talât'tan olayın soruşturulmasını talep ettiyse de, Reşid cinayeti Ermeni asilerin sırtına yıktı. Talât'ın kabul ettiği bu açıklamayı Nesimi'nin ailesi kuşkuyla karşıladı.[25] Çerkez Aziz, Beşiri kaymakam vekili Ali Sabit es-Süweydi'ye suikast düzenledi. Suikast lafları tüm idareye yayılmıştı; bir vergi müdürü Ali Emiri, bu suikastçıların "Türk olmadıklarını" söylemişti.[26] Midyat kaymakamı Nuri Bey'in kaderi bilinmiyor. Çağdaşları, katliama yol açan emirlere itaati reddettiğinden öldürüldüğü spekülasyonunu yayıyorlardı.[27] Ne var ki, Dâhiliye Nezareti'ndeki belgeler değerlendirildiğinde, aniden Irak'ta boy göstermesi göz önüne alınarak, bir süre rehin tutulmuş olması muhtemel. Talât onun akıbeti konusunda telgraflar göndermişti.[28] Muhalefet ettikleri gerekçesiyle, vilayetten çıkarılan diğer kaymakamlar Çermik'ten Muhammed Hamdi Bey, Savur'dan (Şawro) Mehmed Ali Bey ve Silvan'dan İbrahim Hakkı Bey'di.[29]

Reşid'in yerel bilgi, temaslar ve çok sayıda silahlı gönüllüyü gerektiren büyük ölçekli eylemler için işbirlikçilere de ihtiyacı vardı. Çözüm, yerel köy ve kasabalarda etkinlikleri koordine edebilecek paramiliter birlikleri kurmayı öngören ilk planlarını sessiz sedasız yaşama geçirmekti. Her biri yerel Müslümanlardan oluşturulan 50 gönüllü içeren milis alayları dediği birlikler kura-

---

[25] BOA. DH. ŞFR 54A/117 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 28 Temmuz 1915; 56/361 13 Ekim 1915. Talât, Nesimi'ye şehit demişti. Ancak, bkz., oğlunun kitabı, Nesimi, *Yılların İçinden*, 37.

[26] Bilgi, *Şahingiray*, 34; Ali Emîri, *Osmanlı Vilâyât-i Şarkiyyesi* (2005), 93.

[27] Holstein'dan Deutsche Botschaft'a 16 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), 104 içinde.

[28] BOA. DH. ŞFR 54/210 Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine 27 Haziran 1915.

[29] Bilgi, *Şahingiray*, 87-88.

rak, bunlara üniformalar ya da kırmızı pazıbentler ve tüfekler; liderlerine de subay rütbeleri verildi. Bunlar 50 milis içerdiklerinden, halkın çoğu tarafından "elli" anlamına gelen Arapça *Al-Xamsin* [El-Hamsin] adıyla anılıyorlardı. Bütün vilayetin milis şefi Mustafa Bey'di. Her ölüm mangasının kendisine ayrılan bir bölgesi vardı. En güneydeki grup, Hasan Haco ve Hevirki aşiretinin bir kolunun yardımıyla, Nusaybin'i ve güneydeki birçok küçük köyü yerle bir etmiş olan Muhallemi, teğmen Refik Nizamettin Kaddur Bey'in komutası altındaydı.[30] Mardin'de üslenmiş olan ana ölüm mangası Bitlisli Nuri'nin liderliği altındaydı; Diyarbakır'daki en kuzeydeki ölüm mangasını, İTC delegesi Feyzi'nin bir akrabası olan yönetiyordu. Cizre'deki ölüm mangasının başında Ahmed Nazo vardı. Bazen El-Hamsin milisinin kendi başına da katliamları gerçekleştirdiği oluyordu, ama daha çok Kürt aşiretlerinden atlı savaşçı grupların desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Her sancakta ölüm mangaları olduğundan, anti-Hıristiyan terör dalgası eşzamanlı olarak tüm vilayette sürdürülebilirdi ve birkaç direniş yuvası dışında, Hıristiyanlar Ağustosta imha edilmenin eşiğine gelmişlerdi. Başlıca strateji, büyük bir kuvvet toplamak ve sakinlerini korkutup, pasifize etmek için köyü kuşatmak, sonra silahsızlandırmak ve evleri yağmalamadan önce yetişkin erkekleri öldürmekti. Gülgöze (Ayn-Wardo) gibi direniş beklenen köylerde, farklı aşiretlerden 10.000 Kürt toplanabiliyordu.

Kürt aşiretlerinin işbirlikçilerinin bağlılığı da diken üzerindeydi, çünkü Hıristiyanların birçoğu aslında kendi ırgat ve rençperlerini yok etmek için doğrudan nedenleri bulunmayan Kürt toprak ağalarına bağımlı yarı-feodal köylülerdi. 1895 katliamlarında, Kürtler birçok Süryani Hıristiyanı korumuşlardı. 1915'in başlarında, Hevirki konfederasyonundan birçok ağa koruma sağlama sözü vermeye başlamıştı. Çelebi ve akrabaları Saroxano ve Sarohan'ın başındaki kol, Hıristiyanları bütün savaş boyunca

---

[30] Gawriye Maqsi-Hanna Hamra, röpo :aj Kasım 1997 (ek 1, no 70).

korurken, Hasan Haco hükümetin baskısına boyun eğmiş, verdiği sözleri çiğnemiş ve işbirlikçilik yapmıştı.[31] Reşid, kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan Kürtlerle temas yolları aramıştı. Eşkıyaları bulup, işbirliği yaptıkları takdirde eski suçlarının affedileceği taahhüdünde bulunmuştu. Ramma aşiretini ikna ederek, ilk darbeyi indirmelerini sağlamıştı. Bu aşiret birçok köy baskınına katılmıştı: Gülgöze (Ayn-Wardo), Çatalçam (Dayro da Şlibo), Üçyol (Dufne), Mercimekli (Habses), Hasankeyf, Hawar nehri vadisi ve Ka'biye'deki birçok Hıristiyan köyler. Temmuz ortasında boğazkesenlerin erzakının Ramazan sırasında tükendiği görülürken, Talât Siverek Cezaevi'ndeki hükümlülerin serbest bırakılmasını istemişti.[32] Çok kısa bir süre içinde, Diyarbakır'ın hemen güneyine düşen bölge, tehcir kafilelerinin geçmek zorunda olduğu en tehlikeli yollardan biri haline gelmişti.

İLK ADIMLAR

Reşid'in Diyarbakır kentinde Hıristiyanlara karşı ilk eylemi, asker kaçaklarının yakalanması için ev aramalarıyla 1915 Nisan ortasında başladı. Bu eylem Van Ermeni mahallesinin bombalanmasıyla aynı zamanda gerçekleşti. Bu iki olay, birlikte Hıristiyanların savaşa muhalefetinin kökünü kazımayı amaçlayan koordine girişimleri yansıtıyordu. Seferberlik başladığından beri, askere gitmeyi reddeden ya da askerden kaçan yüzlerce Ermeni genç, Diyarbakır'daki Ermeni mahallesindeki evlerin çatılarında saklanıyordu. Çatıların tepelerinde yakalanmaktan kurtulan bu gençler kendilerine "teras taburu" adını vermişlerdi. 16 Nisan'da, Ermeni mahallesi askerler tarafından sarıldı ve kapıları kapatıldı. Askerler evlerde silah ve asker kaçakları arıyorlardı. Sadece özel konutlar değil, okullar ve kiliseler de aranıyordu. Gün sonunda, 300 delikanlı tutuklanıp, merkez cezaevine götürülmüştü. Kent tellalı Hıristiyanların bir gün tüm silahlarını geri alacaklarını ilan etmişti.

---

[31] Sarohan için, bkz., ekteki röportajlar, notları: 26, 67.

[32] BOA. MB HPS .M 15/19 16 Temmuz 1915.

İtaatin azaldığı ortamda, askerler ev ve kiliselere dalmak için silah arama bahanesine sığınıyorlardı.

Gregoryanlar, Katolikler ve Protestanlar dâhil, farklı Ermeni mezheplerinin dini ve laik liderleri, silahlı direniş imkânını tartışmak için bir toplantı yaptılar. Zira ellerinde sadece özsavunma amaçlı birkaç silah kalmıştı. Ne var ki, bu toplantı anlaşmaya varılmadan sona erdi. Bir grup ne pahasına olursa olsun, karşı koyma taraflısıyken, bir diğeri ne süreyle olursa olsun, direnişin imkânsızlığından dem vuruyordu. Birleşik cephe girişiminin başarısız kalmasından sonra, yerel otoritelerin tek tek tutuklamalar yapması kolaylaştı. 27 Nisan'da, Reşid hükümete çektiği telgrafla, eylemlerinin sonuçlarını bildirdi:

> *On gündür asker kaçaklarına karşı en ciddi tedbirleri almakla kalmayıp, Ermenilerin evlerini de aradık ve önemli adımlar attık. Çok sayıda silah, askeri üniforma, mühimmat, farklı tür silahlar ve dinamit yapmak için çok fazla miktarda barut ele geçirdik. Şimdiye kadar, vilayet merkezinden önde gelen 120 kişiyi tutukladık. Bunların çoğunluğu komitacı [devrimci partilerin üyeleri] ve yaklaşık bini asker kaçağı. Baskın ve aramalarımız sürüyor.*[33]

Ertesi gün, yerel kumandan aramalarda bir tek gizli cephanelikte şu silah ve cephanenin ele geçirildiğini iletti: 7 Alman Mauser, 1 Bulgar Manliheri tüfek, 1 İngiliz Martini tüfek, Osmanlı malı 2 tüfek, sayıları belirtilmeyen revolver, 16 bomba, 30 imalatı tamamlanmamış bomba artı bir miktar dinamit ve barut. Ayrıca, tüfek bakımı ve bomba imalatıyla ilgili talimatnameler de ele geçirmişlerdi.[34] 11 tüfek, bir miktar revolver ve bir birkaç bombadan oluşan bir cephanelik, intihar anlamına gelen, bir saatlik son cephe hattı savunmasına ancak yetiyordu ve Reşid'in bu silahların ayaklanmada kullanılacağı iddialarını çürütüyordu.

---

[33] Cited in Bilgi, *Şahingiray*, 27; aynı zamanda 1912 nolu belge olarak *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt. 32'de (1983) de yayınlandı.

Onbirinci Kolordu Kumandanı Hakkı'dan Harbiye Nezareti'ne 28 Nisan 1915, belge no. 1913, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt. 32 (1983) içinde

Ele geçirilen silahların çekilen fotoğrafları gazetelerde çarşaf çarşaf yayınlandı. Eğer asker kaçakları gerçekten de birliklerinden firar edenlerse, yetkililerin baskınlarda üniforma ve tüfekler bulmasında şaşılacak bir şey yoktu. Mauser piyade tüfeği Osmanlı ordusunun standart silahıydı. Venezüellalı paralı asker Nogales, Diyarbakır Jandarma kumandanı Mehmed Asım Bey'in çektirip basına dağıttığı fotoğraflar gösterildiğinde, şunları yazmıştı:

Bu ilginç fotoğraflar üzerinde biraz kafa yormak, açıkça o depoda bulunduğu söylenip sergilenen silahların hemen hemen tamamen ordu silahları görüntüsü verilmiş çiftelerden ibaret olduğu anlaşılır. Bu nedenle, güya bütün bu savaş araç ve gereçleri koleksiyonunun, az çok bizzat Mehmed Asım Bey'in kamuoyunu yanıltma ve etkileme girişiminden başka bir şey olmadığından çok endişeliyim. [35]

Topçu subayı olarak görev yaptığı Van'dan daha yeni geldiğinden, Nogales'in tanıklığının ek bir diğeri daha vardı; çünkü Van'da Ermeni savunma güçlerinin ne tür silahlar kullandıklarını kesinlikle biliyordu. Oradaki Ermenilerin silahlanması, fotoğraflarda gösterilenlerden açıkça farklıydı. Aynı zamanda, Na'im de fotoğrafların üzerinde oynandığını bildirmişti.[36]

Mayıs sonunda, sözde ayaklanmayı önlemek amacıyla 1.600 Diyarbakır ileri gelenleri hapsedilmişti. Bunların çoğu Ermeni olmakla birlikte, aralarında birçok Süryani Katolik ve Kildani de vardı. En önemli kişilerden birçoğunun sorgusu işkence altında yapılmış, ama bu kişiler hiçbir zaman mahkemeye çıkarılmamıştı. Silahların ve patlayıcı maddelerin nerelerde gizlendiği konusunda sorgulanmışlardı. Aynı zamanda, İslam'ı seçmeye de zorlamışlar, tövbe ederlerse affedilecekleri söylenmişti. Bu sırada, görevliler mahkûm ailelerinden yüksek meblağlarda para sızdırmıştı. Bazı mahkûmlar işkencede öldürülmüştü. 25 Mayıs'ta, mahkûmlar cezaevi avlusuna toplandılar. Bir müftü hükümetten geldiği söylenen bir telgrafı okudu:

---

[35] Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, 140, 76.

[36] Na'im, *Les Assyro-Chaldéens*, 15[illegible].

Hükümetimiz, her zamanki cömertliğiyle, sizin bu konudaki olumsuz tutumunuza rağmen, sizi affediyor. Saldırganca eylemleriniz nedeniyle herhangi bir ceza almayacaksınız. Sadece Musul'a tehciriniz emredilmiştir. Savaş biter bitmez evlerinize dönebileceksiniz. Büyük bir sorumluluktan kurtarıldınız. Tehcir hazırlıklarınızı yapabilmemiz için, bize mallarınız ve paralarınızı emanet etmeniz buyrulur.[37]

Sonra mahkûmlar tekrar hücrelerine kapatıldı. Çöle değil de Musul'a gönderildikleri için şanslı oldukları söylendi.

30 Mayıs'ta, hücrelerinden çıkarılarak, birbirlerine iple bağlanan ya da zincirlenen çok sayıda mahkûm ya at arabalarına bindirildi ya da araçların arkasına bağlandılar. Diyarbakır'ın ana caddesinden yürütülürken, pencere ve damlardan onları seyreden ailelerine veda şarkıları söylüyorlardı. Sonra mahkûmlar kent kapılarından geçirilerek, nehir iskelesine götürüldüler. Üzerlerindeki değerli eşyalara el konulmuştu, ancak yetkililer tehcir edilenlerin mallarının Musul'a ulaştıklarında iade edileceği garantisini vermişlerdi. O gün tehcir edilenlerin sayısı konusunda tam bir anlaşma olmasa da —1.200 (Rhétoré), 1.060 (Simon), 700 (Na'im), 680 (Armalto) — bunun büyük bir grup olduğuna kuşku yok. Kelekler bindirilerek nehre salınanlar Bespan vadisindeki Şiketan'da katledildiler. Ama aile ve dostlarına grubun sağ salim yerine ulaştığı haberleri iletilmişti.

Birkaç gün içinde yola çıkarılan diğer kafileleri de aynı akıbet bekliyordu. 10 Haziran'da, Alman Konsolosu Holstein'ın, Musul'dan nehirde terk edilmiş boş kelekler bulunduğunu rapor etmesinin ertesi günü cesetler ve parçalanmış cesetler yüzeye çıkmıştı. Yörede yaşayanlar, bunların Diyarbakır'dan gönderilen 614 Ermeni erkek, kadın ve çocuktan oluşan bir kafilenin cesetleri olduğunu söylemişlerdi. Görevliler, suçu doğrudan vilayet yöneticilerinin

[37] Ternon, "Mardin 1915," 88.

üzerine atıyordu. Holstein Musul'daki vilayet konağına giderek "bu suçtan duyduğu derin üzüntüyü" dile getirdiğinde, vali ona bunun tek sorumlusunun Reşid olduğunu söylemişti.[38]

Hüseyin Demirer, Ramma aşiretinin kıyımla ilgili söylediklerini ayrıntılı bir biçimde anlatmıştı. Reşid, yüklü bir rüşvet karşılığında, bir grup çok zengin Ermeni'yi tehcir yerini Urfa'dan daha kolay göç edebileceklerini düşündükleri Musul'a aktarmaya söz vermişti. Bu Ermeniler müzik aygıtları eşliğinde şarkılar söyleyerek, büyük bir keyifle keleklere binmişlerdi. Anlaşılan, Reşid'le yaptıkları özel anlaşmanın onları kurtardığına inanmışlardı. Hatta Mustafa ve Ömer'e yiyecek ve içki bile ikram etmişlerdi. Ertesi gün, nehrin gece tehlikeli olduğunu ve uygun mağaraların bulunduğu kıyı kesiminde kamp yapmalarını söyleyen Kürtler kelekleri durdurmuştu. Neşe içinde kıyıya çıkan Ermenilerin çoğunun sarhoş olması, muhafızların işini iyice kolaylaştırmıştı. Sonra ikili üçlü gruplar halinde bu kişiler öldürüldü. Cesetleri nehre atılmadan önce, yüzeye çıkmasınlar diye karınları yarılıp, içlerine ağır taşlar doldurulduu.[39]

Bir seferinde, cezaevi yetkilileri öldürülen tüm Ermeni mahkûmların doğal nedenlerle öldüğünü belirten bir zapta imza atmasını istedikleri bir Ermeni başpiskoposu, teklifi geri çevirmesi üzerine oracıkta öldürmüşlerdi. Olaya tanıklık edenlerin çoğu adamın üzerine benzin dökülüp ateşe verildiğini söylüyordu.[40] Amele taburlarında görev yapan çok sayıda Hıristiyan asker Diyarbakır-Urfa ve Diyarbakır-Harput anayollarında öldürülmüştü. Yaklaşık 1.800 asker Ergani (Argana) yakınlarında öldürülmüştü. Buraya "Amele Kalesi" diyen Karabaş (Qarabaš),

---

[38] Holstein'dan Deutsche Botschaft'a 10 Haziran 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 82 içinde.

[39] Demirer, *Haver Delal*, 74–76.

[40] Guys'a rapor 24 Temmuz 1915; *Hayasdan*'daki makale Tchobanian'dan Fransa Dışişleri Bakanı'na 16 Ağustos 1915 tarihli, raporunda da belirtilmiştir; "Note du Département sur les massacres arméniens" Aralık 1915, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 50, 56, 153; El-Ghusein, *Martyred Armenia*, 25 içinde.

amale taburlarına yönelik birçok katliamdan üçünün (ilkinde 190, ikincisinde 112 ve üçüncüsünde belirsiz sayıda kurbandan söz ediyordu) tarihinin 16/29 Haziran ve ertesi gün olduğunu söylemişti. Katliamdan sağ kurtulabilen iki kişi Diyarbakır'a ulaşmayı başarmıştı. Failler Sıtkı'nın komuta ettiği bir ölüm mangasıyla birlikte Kürt gönüllülerdi.[41]

Diyarbakır'dan yapılan diğer tehcirler konusunda çok az ayrıntı biliniyor. Ramma aşireti Dicle Nehri yoluyla keleklerle gönderilen dört kafilenin katledilmesine katılmıştı. Bu kişilerin çoğunluğu Diyarbakır'ın Hıristiyan ileri gelenlerdendi. Genel olarak kadın ve çocuklardan oluşan kafileler yaya yola çıkarılmış ve uygun tenha bölgelerde yok edilmişlerdi. Fransız Dominikan ruhbanı Hyacinthe Simon, Diyarbakır yöresinde başlıca 52 katliamın listesini, yaklaşık kurban sayıları ve tarihleriyle birlikte veriyor. Listesi Haziran'da başlayıp, Ekim'de son buluyor. Diyarbakır vilayetinde çeşitli yerlere saldırılarla birlikte, Siirt (Bitlis vilayetinde) ve Urfa (Halep vilayetinde) gibi komşu bölgelere saldırıları da içine alıyor. Aynı zamanda, güneye giderken vilayetten geçen tehcir kafilelerine yapılan büyük saldırılara da yer veriyor. Bildirdiği tek tek yapılan en büyük katliamlar arasında, Temmuz ortasında bir haftada 7.000 kişinin öldürüldüğü Midyat; 8 Ağustosta 15.000, 20 Ağustostaysa 6.000 kişinin öldürüldüğü Cizre ve 25 Haziran'da 4.000 kişinin öldürüldüğü İbrahimiye (Brahimiye) vardı. Bölgeden geçen Ermeni tehcir kafilelerine yapılan büyük çaplı saldırılar arasında: 20 Haziran'da Diyarbakır-Mardin yolunda 12.000 Ermeni sürgünün öldürülmesi; 11 Temmuz'da Dara'da 7.000 sürgünün öldürülmesi; 10 Eylül'de Diyarbakır-Mardin yolunda kadın ve çocuklardan oluşan 12.000 kişilik büyük bir kafilenin katledilmesi ve 14 Eylül'de eski katliamlardan sağ kurtulabilenlerin Nusaybin'de öldürülmeleri.[42]

---

[41] Ekte Bulgaristan Ermeni piskoposu Chevront Tourian'ın 22 Ekim 1915 tarihli mektubu yer alıyor; "Note du Département sur les massacres arméniens" Aralık 1915, Beylerian, *Les Grandes Puissants*, 130, 152–53; Qarabasch, *Vergossenes Blut*, 65–68 içinde.

[42] Hyacinthe Simon, *Mardine la ville heroique: Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacres de 1915* (1991), 133–42 (aşağıda Ek 3'te tekrar verilmiştir).

KORKU İKLİMİ

Kaynakların niteliğine bakılırsa, Mardin'de soykırım konusunda başka yerlerdekinden daha fazla enformasyon sağlayabiliriz. Bir sancak merkezi olarak Mardin, sancağı yöneten mutasarrıfın oturduğu yerdi. Mardin yüksek bir yayla üzerindeki bir kalenin gölgesinde kalan ve kentin diğer kesiminin yamaçlardan aşağıya doğru inen bir amfiteatr gibi çevrelediği antik bir yerleşimdi. Doğu, batı, kuzey ve güneye giden kervanların ikmal merkezlerinden biriydi. Ermeni Katolik Kilisesi başpiskoposu İğnatiyos Maloyan'ın, Süryani Katolik Kilisesi başpiskoposu Gabriyel Tappuni'nin; Süryani Ortodoks Kilisesi patriği 'Abdalla Sattuf'un, Kildani Kilisesi piskoposu İsrael Udo'nun, Alpheus Andrus başkanlığındaki bir Amerikan Protestan Misyonu'nun yatağı ve Kapuçinler (Capuchins), Fransiskanlar ve Filles du Charité'nin [Hayır İşlerinde Çalışan Rahibeler] dini merkezleriydi. Çevresindeki yüzden fazla köyü ve Za'faran adlı büyük Süryani Ortodoks manastırı ve Mor Afrem adlı Süryani Katolik manastırı olan Mardin kazası sancağın tarım yapılan yaylasıydı.

Reşid, elindeki kadroların bir bölümünü Mardin'deki anti-Hıristiyan kampanyayı örgütlemek üzere gönderdi. Bunların arasında geçici olarak Mardin jandarma komutanlığını üstlenen yaveri Şakir Bey; vali yardımcısı; polis komiseri Memduh Bey; jandarma yüzbaşı ve Reşid 'in muhafızlarından Çerkez Harun ve Mardin Ağır Ceza Mahkemesi Reisi Halil Edib vardı.[43] Halil Edib, aynı zamanda İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Mardin temsilcisiydi. Armalto'ya göre, büyük Tel-Arman ve Kısor [Goliye] köylerine milis saldırılarının emrini veren oydu.[44] Soykırımın pratik yönlerini yöneten Mardin Belediye Başkanı Khzar Koomeli [Hidir Çelebi] başkanlığında yerel bir "alt-komite" vardı.[45]

---

[43] a.g.e. *Mardine*, 47–48

[44] Armalto, *Al-Qusara*, 151.

[45] Ara Sarafian, "The Disasters of Mardin during the Persecutions of the Christians, Especially the Armenians, 1915" (1998), 263.

Yaklaşan katliamdan duyulan korku, daha savaşın ilk günlerinden başlamıştı. Hıristiyanların da dâhil edildiği, genç ve yetişkin erkeklerin askere alındığı seferberlik Ağustos 1914'de başladı. Cephelere ya da acemi birliklere eğitime giden tertiplerden hemen hemen hiçbirinin geri dönmemesi üzerine, kısa bir süre sonra, firarlar yaygınlaştı. Asker kaçaklarını yakalamak amaçlı ev aramaları ve yakalanan asker kaçaklarının halka açık infaz edilmeleri gündelik olaylar olmuştu. Ordu çarşılardaki Hıristiyan dükkânlarındaki mallara ve malzeme taşımak için kullanılan yük hayvanlarına el koyuyordu. Armalto, Hıristiyanlara karşı bazı gelişigüzel şiddet ve öldürme olaylarına değinir. Mardin'deki birkaç olumlu adım, 1914 Aralık ayında Hilmi Bey'in mutasarrıflığa atanmasıyla görülmüştü. Başpiskopos Maloyan ve Tappuni'ye resmi destek vermek için elinden geleni yapmış, "tüm sorunlarının çözümüne yardımcı olmaya" söz vermişti. Böylece en üst düzey Hıristiyan liderler ve mutasarrıf arasında belli ölçülerde bir işbirliği başladı. Hıristiyanların askerden kaçıp, bölgede saklandıkları söylentileri ayyuka çıktığında, iki Başpiskopos Mutasarrıflığa giderek, yerel garnizon komutanı ve Hilmi Bey ile görüştü. Kendilerinin de kaçakların aranmasına yardımcı olabilmek için, kaçakların bir listesini istediler. Bu Hilmi Bey tarafından "tam bir devlet sevgisi" olarak yorumlandı. Aynı zamanda, mutasarrıf 11 Şubat'ta Tappuni'nin makamında verilen Maloyan'ın da konuk olduğu akşam yemeğine katıldı. 1915'in bütün kışı ve ilkbahar başlangıcında, Maloyan kendisinin ve topluluğunun Osmanlı devletine sadakatini ifade etme fırsatını kaçırdı. İşin aslı şu ki, bu ve diğer sadakat gösterileri nedeniyle, Maloyan devlete hizmetleri için hükümetin kendisine bir madalya vereceğini duymuştu[46] Bu madalya, Sultan'dan gelen bir beratla birlikte 20 Nisan'da geldi ve halkın da katıldığı bir törenle sunuldu. Törende yaptığı konuşmada, Maloyan "Sultan'a başarı ve nazırlara da savaşta zafer diledi"[47] Ne var ki, resmi olarak gösterilen bu hoşgörü ve el açık-

[46] Armalto, *Al-Qusara*, kısım 2, bölümler 14, 17, 19.

[47] a.g.e. p. 131.

lığına karşın, Maloyan çok endişeliydi. 1915 Mart'ında, İtilaf güçleri Çanakkale Boğazı'nda saldırıya girişirken, Mardin'de Hıristiyanların ortadan kaldırılma planları yapıldığı söylentileri yayıldı. 23 Mart'ta, yakın Kısor ilçesinde, askerler papaz Gorgis Şam'e ve yerel Süryani ileri gelenleri tutuklayıp, birbirlerine iple bağlayarak, ilçedeki mahkemeye götürdüler. Hilmi ile birlikte müdahale eden Tappuni, "devlete tam bir teslimiyet ve sadakat" sözü aldığı bu kişileri serbest bıraktırdı. Paskalya Pazarı'nda askerler dini görevleri gereği askerlikten muaf olan diyakonlarla birlikte, bulabildikleri bütün asker kaçaklarını tutuklamak için tüm kiliselere baskın düzenlediler. İki adam Süryani Kilisesi'nden alınıp Diyarbakır'a gönderildiler. Askerler Paskalya Yortusu'nda kilise topluluklarını taciz etti ve sokaklarda Hıristiyanları keyfi olarak tutuklamaya başladı. Armalto şöyle yazar: "Askerlerin Hıristiyanlara uyguladığı bütün şiddeti, topluluğumuzun tatmak zorunda kaldığı tüm acıları, ona yaşatılan tüm ıstırap ve sefaleti ne kadar anlatsak az."[48] Hıristiyanlar Paskalya Yortusu'nu "sızlayan, kırık yürekleri ve akıllarına düşen korku ve tedirginlikle" kutladılar. Topluluğun heyecanını yatıştırmak ve ruhbanları teselli etmek amacıyla, Hilmi Bey Paskalya sonrasında çeşitli kiliseleri ziyaret etmişti.

Armalto'ya göre, Maloyan, Haci Zeki adlı birinin Hıristiyanları taciz eden ve Müslümanları onlara karşı kışkırtan ve kehanet sayılabilecek bir başlığa sahip "Sığınmacı Kafileleri" adlı mektubu dağıtmasından çok tedirgin olmuştu. Nisan'da, Maloyan'ın anti-Hıristiyan ajitasyonuna son vermesi için, Hacı Zeki'yi yemeğe davet etme girişiminde de hiçbir sonuç çıkmadı. Köylere mektuplar gönderen Zeki, Kürt liderleri "Hıristiyanların kökünü kazıyıp, ortadan kaldırılmasına" teşvik ediyordu. Hilmi Bey tarafından kovuluncaya kadar bu propagandaya devam eden Zeki, sonra Diyarbakır'a gitmiş, ama diğer Mardin sakinleri arasında kampanyasını sürdürmüştü.[49]

---

[48] a.g.e.

[49] a.g.e. 150; Zeki'nin yayınının bir kopyasını bulmak mümkün olmadı.

Rahatsız edici bir diğer olay, 13 Nisan'da, her nasılsa askere gitmekten kurtulan yerel Müslüman gönüllülerden bir El-Hamsin ölüm mangasının kurulmasıydı. Armalto durumu not etmişti: "Bu seferberliğin ne amaçla yapıldığını bilmemekle birlikte, karamsarlığımız ve endişelerimiz büyüyor." 22 Nisan'da, kilise liderleri üst düzey bir yetkili tarafından uyarıldı: "Elinizdeki siyasi içerikli haberler içeren ya Fransızca ya da Ermenice mektup, gazete ve yapıtları saklayın. Hükümet bu tür malzemeleri büyük bir gayretle aramaya ve bunları bulunduranları şiddetle cezalandırmaya kararlı." Armalto, Ermenice ve Fransızca tüm yapıtlarıyla birlikte, kendi vakayinamesini de yaktı. Nisan'ın son gününde, askerler Ermeni Kilisesi'ni kuşatıp, içeri girdikten sonra, Başpiskopos Maloyan'dan silah deposunu göstermesini isteyerek, gizlenen silahları aramaya başladılar. Maloyan kilisede silah saklanmadığını söyledi, ama askerler el koydukları "mektup, belge, defter, gazete ve arşivi" mutasarrıflığa getirdiler. El konulan dökümanlar Diyarbakır valisi tarafından incelenecekti.[50]

Bu olaylardan sonra, Maloyan'ın içine bir kurt düştü ve şehit olacağını sezdi. 1 Mayıs'ta topladığı kilise liderlerine derin hayal kırıklığını ifade etti. Topluluğuna bir mektup yazdı. Sonradan Tappuni'ye sunulan ve tamamı Armalto tarafından yayınlanan bu mektuptan Simon alıntılar yaptı. Armalto'nun versiyonunda, Maloyan "eğer ne tür olursa olsun, en üst düzey otoritelerin kararları — gerek tasfiye, gerek şehitlik — yaşama geçirilir" ve başına bir şey gelirse, kendi yerine gelecek varisin adını veriyordu. Devam ediyordu:

> *Babıâli'nin yasalarından hiçbirini çiğnemedim ve bir Katolik başpiskopos olarak her zaman dürüst ve sadık oldum. Sevgili evlatlarım, hepinizi Tanrı'ya emanet ediyorum. Bu son saatlerimde ve şehitlik yolumda merhamet ve sevgisini benden esirgememesi için O'na dua etmenizi istiyorum.*[51]

---

[50] a.g.e. 134.

[51] a.g.e. 137; Simon, *Mardine*, 17–18, 5' -57.

1915 ilkbaharında, Reşid Bey'in göreve gelmesiyle, Hıristiyanlara yönelik genel katliam korkusu artmıştı. Simon, Nisan ve Mayıs'ta Mardin'deki dehşet havasını özetlerken "genel katliam" terimini kullanıyor. Tek hedefin Ermeniler olmadığına inanılıyordu. Büyük ölçüde spekülasyon yaparak, tüm Hıristiyanları ortadan kaldırmayı amaçlayan bir komployu, aynı yılın Ocak ayında Talât'ın ve "başyardımcısı Reşid Bey" liderliğinde bir "Gizli Komite" kurulmasına başlamıştı. Bu "Gizli Komite" Anavatan'da tek ulus yaratmayı amaçladığından, altı Ermeni vilayetindeki Hıristiyan unsurların tümünü fethetmek zorundaydı. Komplo "tüm kollarıyla birlikte Katoliklere ve tüm mezhepleriyle birlikte sapkınlara [Ortodoks Kiliselere]" karşıydı. Burada, özellikle de bir Alman subayın bir Süryani ileri gelenleri Alman Reichstagı'nın Ermenileri ortadan kaldırılmasını oyladığını iddia ettiğinde, Simon'un metninin büyük bölüm temelsiz görünür.[52] Sadece söylentileri tekrarlamakla birlikte, Simon katliam tartışmalarında ortak olan ve temelde doğru bazı etkenlere işaret eder. Bunlar, katliamların koordineli olduğu, Talât ve Reşid'in birbiriyle yakın ilişkide olduğu, Almanların başlangıçta anti-Ermeni kampanyaya destek verdiği ve tüm Hıristiyanların toplulukların tehlike altında olduğudur.

2 Mayıs Pazar, askerler Mardin'in diğer kiliselerini aramaya başladılar. Silah ve bomba aramak için, hemen Süryani Katolik Kilisesi'nin binalarını bastılar. 9 Mayıs Pazar, askerler Kildani ruhbanı Hanna Şoha'yı evinde asker kaçaklarına yataklık etmek gibi uydurma bir suçlamayla tutukladılar. Boynuna demir bir halka geçirip, kentin Müslüman kesiminde bu aşağılatıcı koşullarda teşhir ettiler. Diyarbakır'a getirildiğinde, dövülüp işkenceyle öldürüldü. Bu insanlık dışı teşhirden sonra, cesaret bulan askerler serbestçe Hıristiyanların evlerine girip çıkmaya başladılar. Reşid, 15 Mayıs'ta en yakın işbirlikçilerinden Meclisi Mebusan üyesi Feyzi'yi Mardin'e gönderdi. Valinin planlarını iletmek amacıyla

[52] a.g.e. 39–40.

Müslüman ileri gelenleri topladı. Armalto'ya göre, şunları söyledi: "Türkiye'yi millet düşmanlarından, yani, Hıristiyanlardan kurtarma anı geldi. Avrupa devletlerinin bizi protesto edemeyeceği ya da cezalandıramayacağı açık, çünkü Almanya bizim tarafımızda, bize yardım ve destek sunuyor."[53] İlk adım kentin tellalına "tüm Hıristiyanlar ellerindeki ateşli silahları 24 saat içinde jandarma kumandanına teslim etmek zorundadır" mesajını iletmesi için göndermekti. Bu mesajın arkasındaki düşünce, birçok silahın teslim edilmesinden çok, saklanacak birkaç silahın yeni tutuklamalar için bahane olarak kullanılmasıydı. Bundan sonra, zaten bir avuç olan Hıristiyan jandarmalar görevden uzaklaştırıldılar ve ikisi dışında, memurluk yapan Hıristiyanlar işten çıkarıldı. Yeni yetme bir Süryani delikanlıya güpegündüz işkence edildiği ve organlarının kesildiği haberi de ulaştı.

25 Mayıs'ta, Hilmi Bey'e şahsen talimat vermek için Mardin'e gelen Reşid, Hıristiyan liderleri tutuklayıp, kent hapishanesine kapatmasını emretti. Armalto, Hilmi'nin "Mardin Hıristiyanları'nın tutuklanması için bir neden görmüyorum. Bu nedenle, talebinize katılacak durumda değilim" diyerek itiraz ettiğini belirtir. Rhétoré'ye göre, Hilmi "Ben vicdansız biri değilim ve masum, devlete sadık Osmanlı uyruklarının katledilmesinde işbirliği [yapamam]" demişti.[54] Reşid, bunun üzerine Hilmi Bey'i görevden uzaklaştırma formülü arayışına girmişti.

Hilmi'yse boş durmayıp, Halep Amerikan konsolosu Jesse Jackson'a yardım için bir not gönderen, ama yanıt alamayan Maloyan'a durumu çıtlattı. 1 Haziran'da, Maloyan meslektaşı Tappuni'yi aradı. 1 Mayıs'ta topluluğuna yazdığı mektubu okudu, katlayıp Tappuni'ye verirken, şunları söyledi:

Bunu bir tanıklık olarak sakla. ... Benim ve topluluğumun işkenceye uğrayacağı ve öldürüleceğimizden kesinlikle eminim. Bizi bir gün gelip tutuklamalarını bekliyorum. Bu

---

[53] Armalto, *Al-Qusara*, 141.

[54] a.g.e. 145; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 62.

kaçınılmaz. ...Benim için dua et. Seni son kez gördüğüm içime doğdu.[55]

Diyarbakır'daki uygulamaların aynısını başlatan yetkililer, Ermeni isyanına ilişkin sahte kanıtlar ürettiler. Kiliselerin içinde bulunduğu söylenen silahlar ve bomba fotoğrafları çekildi. Bu kanıtlar İstanbul'a gönderildi. "Aynı zamanda, yerel otoriteler, genç bir Ermeni'nin kaleminden çıkmış gibi Ermeni Katolik topluluğu başkanı Maloyan'a, Ermeni Katolik Başpiskoposluğuna silah sevkıyatının yapıldığını söyleyen bir mektubu da kanıtların arasına iliştirdiler."Bir milis grubu tutuklamalar yapması için Tel-Arman [Kızıltepe] kasabasına gönderildi. Bir mahalle muhtarı olan Sarkis'in Mardin Ermeni kilisesine 25 tüfek ve 5 bomba sakladığı suçlaması yapıldı. Tutukladıkları bir papaz ve önde gelen bazı kişileri Mardin cezaevine götürdüler. Bu andan itibaren, Hıristiyanların isyan hazırlıkları ve niyetlerine dair suçlamalar yapılmaya başlandı. Bu yönde itiraflar almak amacıyla, işkenceciler hapisteki mahkûmları sorguladı. Sonunda, aramalar gerçekten de bir cephaneliğin bulunmasıyla sonuçlandı; ama bu bir katedralde değildi. Kuşku uyandıransa, cephanenin Muhammed Farah adlı bir Kürt'ün arazisinde ele geçirilmiş olmasıydı[56]

FELAKET

3 Haziran'da Hilmi Bey Mardin'den alındı ve yetkililerden oluşan bir heyet, validen aldıkları emirleri uygulamak için Diyarbakır'dan geldi. Yanlarında tutuklanacak kişiler ve suçlanma nedenlerini anlatan bir liste vardı. Tutuklamalara gönderilen El Hamsin milisinin ilk tutukladıkları Maloyan ve sekreteriydi. Mardin'i kordon altına alan asker, kimseyi kentten çıkarmadı. Yeni tutuklama dalgası ertesi gün gerçekleşti ve Armalto'ya göre, tüm Hıristiyan topluluklardan 662 yetişkin erkeğin hapsedilmesiyle

---

[55] Armalto, *Al-Qusara*, 161.

[56] Sarafian, "Diast .'s of Mardin," 263.

sonuçlandı. Bu kişiler Mardin cezaevine ve bir kışlaya kapatıldılar. Aralarında, topluluğun en zengin ve eğitimli ileri gelenleriyle birlikte, birçok dini lider de bulunuyordu. Onlara yönelik başlıca suçlama, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanı Fransa'ya yardım etmekti. Fransızca yazılan ya da Fransızca'yı andıran her şey kanıt olarak kullanılıyordu. Kapuçinler'in kilisesinde, cahil milisin "Fransiskan Kardeşler"in kayıt defterini bulması, onların Fransızlar'la ortak komplo kurduğuna dair bir kanıt sayılmıştı.[57]

Birçok grup yerel yönetimi kontrol etmek için yarış halindeydi. 7 Haziran akşamı, Mardin'e dönen Hilmi, ısrarla Hıristiyanların serbest bırakılmasını istemeye başlayınca, komplocular arasındaki Ağır Ceza Reisi ve İTC lideri Halil Edib tarafından derhal görevden uzaklaştırıldı.[58] Yerel Hıristiyanlar kimin yetkileri elinde bulundurduğunu bir türlü anlayamadıklarından, Şefik Bey'in Bağdat'ta görevlendirilmek üzere güneye giden Hilmi'nin yerine geçici olarak atandığı görüşü yaygındı. Ne var ki, Mardin Hıristiyanları'nın bilmediği, Talât Paşa'nın 8 Haziran'da Bedri Bey'i mutasarrıflığa atamış olmasıydı.[59] Hıristiyanların bu atamaya anlam veremeyişinin nedenini kolayca anlayabiliriz. Şefik belki de vekâleten göreve getirilen üst düzey bir Osmanlı görevlisi olmasına karşın, gerçek yetkileri olmayan bir denetleyici gibi hareket ediyordu. Bir kurtarıcı olabilirdi, zira birçok kaynak onun genel Hıristiyanlar katliamının durdurulmasını talep ettiğini aktarır.[60] Reşid'in Şefik'i öldürtmek istediği, ama Bağdat valisi Nazif'in planı engellediği söylenmişti.[61] Rhétoré'ye göre, Şefik katliamlara karşı hükümete ve diğer etkili kişilere protesto tel-

[57] Marie-Dominique Berré, "Massacres de Mardin" (1997), 85.

[58] Armalto, *Al-Qusara*, 166.

[59] BOA. DH. ŞFR 53/291 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 8 Haziran 1915.

[60] Ternon, "Mardin 1915," 129; Jean Naslian, *Les Mémoires de Mgr. Jean Naslian sur les événements politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928* (1951), 323–27.

[61] Sarafi .ı, "The Disasters of Mardin," 264.

grafları çekmişti. Şefik'in Mardin'de ne kadar kaldığı bilinmiyor, ama sadece birkaç gün olmalı. Armalto, 11 Haziran'da Şefik ayrılmışken, bir yandan hükümetin onu Başpiskopos Tappuni'yi tehcir etme emri vermeye zorlarken, Süryaniler'in de mahkûmların serbest bırakılması için müdahale etmesini talep eden dilekçeler verdiğini kaydeder. Tehcir emrini imzalamayı reddetmiş ve Tappuni'nin "devlete tam bir sadakatle bağlı olduğu"na şahsen güvence veren bir mesaj göndermişti. [62]

Fransızlar'la ilişkileri olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamasına karşın, Süryani Ortodoks Kilisesi üyeleri bile tutuklanmıştı. Müdahale ve yüklü bir rüşvetten sonra, Süryani Ortodoks mahkûmlar serbest bırakıldı.[63] Cezaevinden çıkarlarken, hükümete şükranlarını ifade edip, zafer dilemişlerdi. Armalto, Süryani Ortodoks mahkûmların serbest bırakılma nedeninin, Süryani topluluğunun endişelerinin yatıştırılması olduğunu belirtiyordu. Nüfusun büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı; diğer Hıristiyanlara yakınlık duymamaları ve ortak cephe kurmamaları önemliydi. Bu biçimde, komplocuların çeşitli Katolik mezheplerle daha rahat uğraşmaları ve Süryani Ortodoksları'ın defterini daha sonra dürmeleri kolaylaşıyordu.[64] Ne var ki, Süryani Ortodoksların serbest bırakılması, onlar ve diğer Hıristiyanlar arasında çok kötü karşılanmıştı. Adsız bir açıklamada, Ortodoks liderlerin yetkililer tarafından Ermenilere karşı hazırlanan sahte suçlamaları imzaladıkları söylentisinin yayıldığı yazılıydı.

> *Yerel Müslümanlarla birlikte, Ermenileri haksız yere suçlayan bir açıklamaya imza attılar. Dört gün sonra, 9 Haziran 1915'te, 85 Yakubi görevliler tarafından serbest bırakıldı. Süryani Katoliklerin ve Kildani Hıristiyanların da serbest bırakılmaları beklenirken, onlar aynı işlemden yararlanmadılar.*[65]

[62] Armalto, *Al-Qusara*, 308.

[63] Ternon, "Mardin 1915," 119–20; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 63; Sarafian, "Disasters of Mardin," 264.

[64] Armalto, *Al-Qusara*, kısım 3, bölüm 4.

[65] Sarafian, "The Disasters of Mardin," 264.

Başpiskopos Tappuni, Süryani Katolik Kilisesi'nin tutuklu üyelerinin serbest bırakılması için uğraştıysa da başarılı olamadı. Protestan mahkûmları serbest bıraktırmaya çalışan Amerikalı misyoner Alpheus Andrus da başarısız kaldı.

Rhétoré'ye göre, cezaevinde kalan 410 kişi şöyle dağılıyordu: 230 Ermeni Katolik, 113 Süryani Katolik, 30 Kildani ve 27 Protestan. Aralarında en önemlisinin Maloyan olduğu on din adamı vardı. Mahkûmların büyük bölümü özel bir hücrede işkence görüyordu. İşkencede silah ve patlayıcı depolarının yerleri ya da terörist örgüt üyeleri soruluyordu. Hepsi de İslam'ı seçmeye zorlanmasına karşın, kimse kabul etmedi. İşkence türleri arasında dayak, falaka, saatlerce ayaklarından bağlanıp, baş aşağı sarkıtılmak, alçak bir binanın çatısından aşağı atılmak, vb. vardı. Bazen ayak tırnakları çekiliyor ve sakallar yolunuyordu. Ayak tırnaklarının çekilmesi ve çatıdan aşağı atılmak dâhil, Maloyan da bütün bu işkencelerden nasibini aldı. İki kutu silahı kilisesinde saklamak; ayrıca terörist bir hücreyi örgütlemekle suçlandı.[66] Tutuklulara ders olsun diye, cezaevi gardiyanları Sa'id Wazir'i üzerine benzin dökerek yaktılar. Armalto, bu dayakları, işkenceleri ve diğer zulümleri, sağ kalanlar arasındaki, Rizqallah Şoha'nın 19 yaşındaki öğrenci oğlu Bulis'tan işitti. Son anda, kurtulması Türkçe konuşabilmesinden ve geçen yılın tümünü Diyarbakır'da okulda geçirdiğini kanıtlayabilmesinden kaynaklanmıştı. Bu yüzden kendisine karşı getirilen Mardin'de gizli bir Ermeni derneğinin sekreteri olduğu iddiası boşa çıkarılmıştı.[67]

10 Haziran'da, birbirine zincirlenen ve iple bağlanan 400'den fazla mahkûm cezaevinden çıkarılarak, kent merkezinden geçirildi. Sokaklarda teşhir edilen ve ana kapılardan birinden çıkarılan kafilenin muhafızları, Memduh'un komutasındaki 100 milisti. Kafilenin en önünde, genç bir meslektaşının desteğiyle yürüye-

[66] Armalto, *Al-Qusara*., kısım 3, bölüm 5, Maloyan'ın işkence altında sorgulanmasıyla ilgili detayları veriyor.

[67] a.g.e. kısım 3, bölüm 4.

bilen 75 yaşındaki Süryani Katolik başpapaz, en arkasında iki polisin tuttuğu — Simon'a göreyse yalınayak ve başı açık — vardı. Mahkûmlar 40 kişilik gruplar halinde birbirine bağlanmıştı ve her grupta bir papaz bulunuyordu. Müslüman mahallerde, halk kafileyle alay ediyor, çocuklar taş atıyordu. Hıristiyan mahallelerdeyse, ağzını bıçak açmayan halk, pencere ve damlardan kafileyi yaşlı gözlerle seyrediyordu. Mahkûmların yargılanmak üzere Diyarbakır'a yaya götürülecekleri söyleniyordu.

Bu mahkûmlar sonra, kent dışında ana otoyolda çeşitli yerlerde öldürüldü: Para almak için sıkıştırılan az sayıda ileri gelen, Mardin'e 2 saatlik yürüyüş mesafesindeki Ahtaçke'de; yaklaşık yüz kişi Mardin'e 6 saat mesafede kutsal bir dini mekân olan Şeyhan mağaralarında öldürüldü. Başka yüz kişilik bir grup, Zerzawan kalesinin harabeleri yakınlarında, diğerleriyse Diyarbakır'a dört saatlik mesafedeki bir koyakta aynı akıbete uğradı. Bu cinayetlerin ayrıntılarını biliyoruz, çünkü kafilelerin Kürt köylerinden geçmesi, tanıkların olayları daha sonra anlatmasını sağlamıştı. Kafileye muhafızlık yapan milislerden biri de Hyacinthe Simon'a olayı anlatmıştı.[68] Şeyhan mağaralarında, Memduh mahkûmları ihanetle suçlayan ve ölüme mahkûm eden bir padişah fermanı olduğunu söylediği metni okumuştu. İslam'ı kabul eden mahkûmlar, serbestçe Mardin'e dönebileceklerdi. Tersi halde, bir saat içinde infaz edileceklerdi. Maloyan ayine başladı; mahkûmlar arasında dolaşan başpiskopos ve papazlar, topluluğu Kutsal Ekmek ve Şarap Ayinine [Kutsal Kurban, Aşay Rabbani] kattı. İslam'ı seçmeyi reddeden Maloyan, topluluğundan ayrılarak, tek başına infaz edildi. Olayın üzerinden bir aydan fazla bir süre geçtikten sonra, Talât Paşa valiye gönderdiği bir telgrafta, Maloyan'ın akıbeti konusunda bir bilgisi olup olmadığını soracaktı.[69]

[68] Simon, *Mardine*, 65–66.

[69] BOA. DH. ŞFR 54A/178 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 30 Temmuz 1915.

11 Haziran'da, farklı topluluklardan birkaç yüz Hıristiyan daha tutuklandı. 14 Haziran'da, ölüm yolcularının Mardin sokaklarındaki ikinci yürüyüşüne tanık olduk. Şafakta, birbirine zincirlenen kafile kent dışına çıkarıldı. Simon, bu grupta 12 papaz dâhil, 278 kişi olduğunu söyler. Rhétoré mahkûm sayısını 266 olarak verirken, Armalto 309 olduğunu söyler.[70] Rhétoré'nin listesinde 181 Ermeni Katolik, 50 Süryani Katolik, 19 Kildani ve 4 Protestan vardır. Armalto'ya göre, bazı Tel-Arman ve Mardinli mahkûmların boyunlarına demir halkalar geçirilmişti; diğerleri kalın urganlarla bağlanmış ya da kelepçelenmişlerdi. Şeyhan kutsal mağaralarında, kafile hac ziyaret yeri olan Şeyhmus türbesi yakınlarında bir yerde dinlenmek üzere mola verdi. Bıçak, balta, kılıç, satır ve sopalarla silahlı Kürt aşiret üyeleri mahkûmların etrafını sardılar. Kurban keser gibi, Hıristiyanlara saldırma provaları yapıyorlardı. Askerler Hıristiyanları korumaya alıp, büyük bir mağaraya gizlediler. Görevli subay, saklamak için üzerlerindeki tüm para ve kıymetli eşyaları verirlerse, onları korumaya söz verdi. Akşam 8'de, boyunlarına demir halka geçirilen tüm mahkûmların ayağa kalkıp, mağarayı terk etmesi emredildi. 84 mahkûmdan oluşan bu grup diğerlerine veda etti. Mağara çıkışına geldiklerinde, milisler ve Kürtler arasında kim kan dökecek diye bir itiş kakıştır başladı. Mahkûmlarla birlikte uzaklaşan milisler, gözden uzaklaşır uzaklaşmaz ateş etmeye başladılar. Askerler geri döndüklerinde, diğerlerine de mağaradan çıkmalarını emrettiler. Onlara su içebilecekleri söylendi, ama su içmek için yaklaştıklarında üzerlerine açılan ateşle 15 mahkûm daha öldü.

Yaşamda kalanlara göre, Osmanlı süvarileri ellerinde bir kâğıdı sallayıp, "Af geldi, Af geldi!" "Sultan affetti!" diye bağırarak dörtnala koştukları sırada, kafile yeni infaz yerine doğru yol alıyordu"[71] Hemen sonra, Diyarbakır'dan gelen bir milis bölüğü,

---

[70] Simon, *Mardine*, 71; Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes"*, 72–74; Armalto, *Al- Qusara*, 209.

[71] Ternon, "Mardin 1915," 133; Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes"*, 74; Sarafian "The Disasters of Mardin," 264, söz konusu affın Şefik'in Talât'a gönderdiği bir telgrafın sonucu olduğunu belirtir.

komutayı Mardin milislerinden devraldı. Yeni kumandan, Mardin milis liderini mahkûmlardan aldığı para ve değerli eşyaları geri vermeye zorladı. Ayrıca, milisleri bazı mahkûmları öldürdükleri için eleştirerek, evlerine dönmelerini emretti. Ne var ki, affın doğal sonucu kafilenin dağıtılması olması gerekirken, grup acele Diyarbakır'a götürülmek üzere yola çıkarıldı. Burada hepsi bir kervansarayda kapalı tutuldu. Armalto'ya bu bilgiler, yaşamda kalan yaşlı Süryani Katolik papaz Matta Hrimo [Xrimo] tarafından aktarıldı. Burada tutulurken, Hrimo bir muhafız tarafından çıkarılıp, helâya kilitlenmişti. Burada üç sepet içinde kesik insan burunları, kulakları, dişler, tırnaklar, saçlar, gözler ve parmaklar görmüştü. Aynı zamanda, cesetler ve yarı boylarına kadar pisliğin içine bırakılmış, can çekişen mahkûmlara da tanık olmuştu. 21 Haziran'da mahkûmların Mardin'e geri dönmesine izin verildi. Kente ulaştıklarında hâlâ birbirlerine iplerle bağlıydılar ve kışlada muhafızların eşliğinde tutuluyorlardı. Hrimo çok ağır işkence görmüş ve sorgulanmıştı. Beş araba silah temin edip, dağıtmakla suçlanıyordu. Dövülmüş ve başaşağı asılmıştı. Olayların seyri aniden döndü. 26 Haziran'da Memduh kışlaya gelip, bir duyuru yaptı: "Tüm Süryaniler, Kildaniler ve Protestanlar, ellerinizi kaldırıp, adlarınızı yazdırın!" Bu mahkûmlar sonradan serbest bırakılacak, ama Ermeniler orada kalacaktı.[72] Ermeni mahkûmlara cezaevinde işkence ve öldürmeler devam etti. Bu grup, gelecek aylarda Mardin'den gönderilen yeni Ermeni kafilelerinin içinde yer alacaktı.

Anlatısını, ağırlıklı olarak gözaltına alınmış olan Fransız Katolik papaz Jacques Rhétoré'nin ifadelerine dayandıran Temon, Mardin'den 1915 Ekim sonunda kesilen beş-altı ayrı tehcir dalgasının bir kronolojisini verir.

Mardin'den Katolik Ermeni ailelerin ayrı ayrı tehcirleri 2 Temmuz (600 kişi), 17 Temmuz (250 kişi), 27 Temmuz ve 10 Ağustos'ta (600 kişi) ve diğer aylarda da bütün Ermeni topluluğu tasfiye edilinceye kadar sürecekti. Genelde kafileler Mardin'den

---

[72] Armalto, *Al-Qusara*, kısım 3, bölümler 12, 13, 14, 15; Rhétoré, Hrimo'nun ifadesinin b: ı yerlerini de kullanır.

bir günlük yürüyüş mesafesinde ortadan kaldırılıyordu, ancak Eylül'deki son dalga kafilelerin bir bölümü gerçekten de çöldeki toplama kamplarına ulaşabilmişlerdi. Savaşın ilerleyen günlerinde, salgın hastalıklara karşı önlem alma gerekçesiyle bu kamplar ortadan kaldırılacaktı. Yaşamda sadece birkaç kişi kalacaktı.[73] Baş tertipçi olan Memduh, Ermenilerden çaldığı servetle köşeyi dönmüştü. Simon, Memduh'un soyduğu ailelerin listesiyle birlikte, çaldığı miktarları da sıralar. Reşid bile büyük servet biriktirmişti.[74]

GÜVENDE OLAN VAR MI?

İlk tutuklama ve infazlar sırasında, Mardin'deki Ortodoks Süryaniler güvendeymiş gibi görünüyordu. "Sultan'ın affı"ndan sonra, geri kalan diğer Ermeni olmayan Hıristiyanlar da güvendeymiş gibi görünüyordu. Artık eskisi gibi yarı halka açık kitlesel infazlara kurban gitmeyeceklerdi. Ne var ki, Rhétoré'ye göre, yerel yetkililer bir bahaneyle suçladıkları bireyleri tutuklamaya devam ederlerken, hapisteki her inançtan mahkûm hâlâ açlıktan ve kötü işlemden ölüyordu. Aileleri görevlilere çok yüklü miktarlarda para öderlerse, bazı tutuklular serbest bırakılıyorlardı.[75] İngiliz subayı, Binbaşı Edward Noel, 1919'da sultanının af ilanına Diyarbakır kentinde uyulduğunu, "ne var ki, sancaklarda hükümetin serbest bıraktığı güçlerin kontrolünü çok geçmeden yitirmesi (zaten bunları pek kontrol altında tutma niyeti de olmadığını), sonucunda buradaki Yakubiler'in [Süryani Ortodoks] de diğerleri kadar acı çektiklerini" yazmıştı.[76] Ama 8. Bölüm'ün gösterdiği gibi, mezhep ayrımı güdülmeden, hemen hemen tüm Süryaniler yok edilmiş ve bazı kentli Süryaniler'in esirgendiği katliamlar kırsal bölgelerde devam etmiştir.

[73] Temon, "Mardin 1915," 139–55, her kafileye ilişkin ayrıntıları verir.

[74] a.g.e. 95; Simon, *Mardine*, 117–23.

[75] Marco Impagliazzo, *Una finestra sul massacro: Documenti inediti sullo strage delgi armeni (1015–1916)* (2000), 152.

[76] Noel, "Note on position of Syriac Jacobites," in his *Diary* (1919), n.p.

Talât Paşa, Ermeni olmayan Hıristiyanları kurtarmayı amaçlayan telgrafı 12 Temmuz'da, Ramazan arifesinde gönderdi. Turabdin'deki büyük Süryani kasabası Midyat'taki saldırılar 19 Temmuz'da başladı.[77] Burada bir hafta süren katliamlarda ve Hıristiyanların direnişe geçmesinde, 7000 kişinin öldürüldüğüne inanıyordu. Nusaybin kasabasındaki Süryani Hıristiyanları'na saldırılar 16 Ağustosta başladı; piskopos da ilk kurbanlar arasındaydı. Buradaki bütün Hıristiyan nüfus yok edildi. Cizre kasabasındaki katliamlar Ağustos'un son günü ve Eylül'ün ilk gününde gerçekleşti. Burada 5.000'den çok insan öldü. Midyat, Nusaybin ve Cizre'de, birkaç Ermeni vardı. Açıkçası, Talât'ın Ermeni olmayan Hıristiyanları ve Katolikleri, Ermenileri dışta bırakan duyurusuna uyulmadığı besbelliydi.

Reşid'in valiliği süresince, Diyarbakır ölüm tarlaları vilayetiydi. 21 Temmuz'da, konsolos Holstein "Ermeni, Kildani, Süryani" erkek akrabaları Siirt, Mardin ve Peşhabur'da katledilmiş olan yaklaşık 600 kadın ve çocuğun Musul'a ulaştığını ve daha fazlasının ertesi gün ulaşacağının beklendiğini bildirmişti. "Bu kişilerin perişan halini ifade etmeye sözcükler yetmez; bir deri bir kemik halde kaldıklarından elbiseleri üzerlerinden düşüyor; her gün kadınlar ve çocuklar açlıktan ölüyor."[78] 9 Eylül'de Holstein sefaretle yazıştı ve 11 Eylül'de sefir Reichskanzler'e Cizre kasabasının "tüm Hıristiyan sakinleri"nin katledildiğini bildirdi. Askerler olaya karışmış ve sivil otoriteler pasif bir biçimde kenardan seyretmişlerdi.[79]

Osmanlı yetkilileri bile, Reşid'in yönetimine öfkeliydiler, zira muhalif memurları bile öldürtmüştü. Savaştan sonra, Bağdat valisi Süleyman Nazif ve İTC'nin Kürt üyelerinden biri Dâhiliye Nezareti'ne ifade verdi. Valinin yazdığına göre, "Diyarbakır'daki feci tehcirler ve cinayetler Reşid'in işiydi. Tek başına sorumlu

[77] Süryani'nin sözlü ifadelerinde, modern takvimin 13 gün ilerisinde olan eski takvim kullanıldığından, 6 Temmuz tarihi verilmiştir.

[78] Holstein'dan Alman Sefareti'ne 21 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 107.

[79] Hohenlohe-Langenburg'de . Bethmann Hollweg'e 11 Eylül 1915, a.g.e., 112.

odur. Cinayetleri işlemeleri için dışarıdan adam kiralamıştı. Tüm diğer muhalif Müslüman erkek ve kadınları dehşete düşürmek için, kaymakamları öldürtmüş — cesetlerini halka teşhir etmişti."[80] Armalto ve Berré'ye göre, Nazif 16 Temmuz'da Tel-Arman'dan yola çıkarılan yaklaşık 260 Mardinli Ermeni kadın ve çocuktan oluşan bütün bir kafileyi kurtarmaya çalışmıştı. Ama kendi yetki alanı dışında olduğundan, Memduh ona Reşid'in infaz emrini göstermiş ve müdahale etmeye kalkışırsa, tutuklamakla tehdit etmişti. Ertesi gün, kafile Viranşehir yakınlarındaki Abdül-İmam köyünde katledilecekti.[81]

Jacques Rhétoré, Diyarbakır vilayetinde 200.000 Hıristiyanın öldürüldüğünü tahmin ediyor. Bu sayının (Hıristiyan nüfusun yüzde 82'ine denk düşen) 144.185'i vilayetin yerlisi ve yaklaşık 55.000'i tehcir kafilelerine yapılan saldırılarda öldürülen yabancılardı. Kurbanlar her inançtandı ve en büyük grup, 60.725 ölü ile Süryani Ortodoks Kilisesi ve 58.000 ölü ile Gregoryan Ermenilerdi.[82]

"YA ONLAR YA BİZ"

I. Dünya Savaşı'nda Diyarbakır'da olup bitenler, yaygın ve bilinçli bir işbirlikçi ağını ve ayrıntılı bir plan değilse bile, üst düzeyde bir koordinasyonu gösteren dehşet verici ve sistematik bir özelliğe sahipti. Ne var ki, etnik temizlik eylemlerinin Süryaniler'i ve Kildaniler'i de içine almasının arkasında yatan amaç tam net değildir. Yerel siyasetçiler ve Kürt aşiretlerinin niyetlerinin İTC'nin en üst düzey liderliğininkiyle aynı olması gerekmiyor.

[80] Bu ifade Bilgi, *Şahingiray*, 168–71'de ektir; Nazif 20 Aralık 1915'e kadar Musul valiliği de yapmıştır.

[81] Armalto, *Al-Qusara*, 283; Marie-Dominique Berré, "Massacres de Mardin" (1997), 93; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 125.

[82] Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes"*, 1–5–37. Bkz. aşağıda ek 3.

Belki de tüm Hıristiyan grupların toplu olarak yerlerinden edilmelerinin arkasında yatan jeopolitik ima, en kötü mezalimin sona ermesinin ardından vali Reşid Bey'e çekilen bir kutlama telgrafında görülebilir. Telgraf, İTC'nin Mardin'deki önde gelen siyasetçisi, hâkim Halil Edib tarafından gönderilmişti: "Sizi tebrik ederim, altı [Ermeni] vilayeti yeniden ele geçirerek, Türkistan ve Kafkasya yolunu açtınız."[83] Bu kısa tebrikin içeriği Orta Asya'ya kadar uzanan "Pan-Turancı" daha büyük bir Türkiye rüyası olmalı. Etnik temizlikten geçirilen Doğu Anadolu, Rus İmparatorluğu'nun içlerine kadar uzanan, Türkçe konuşulan çok geniş ve kesintisiz yerleşimleri mümkün kılabilecekti. Bu kutlamanın herhangi bir anlam ifade edebilmesi için, Reşid bütün Osmanlı yönetiminin programı olmasa bile, bunu birincil hedef olarak ortaya koymuş olmalıydı. Bu yüzden, cephe hattından uzaktaki bir bölgenin Ermeni olmayan Hıristiyanları hedef alarak, Alman diplomatlara öfke uyandırmakla birlikte, yerel siyasetçilerin desteğini almıştı.

Aynı zamanda, sistematik nitelikte başka özellikler de vardı. Kentsel alanlarda da Hıristiyan nüfusun dağıtılması benzer aşamalı modeli izlemişti. Ayrıca, dayanışmayı ve ortak savunmayı engellemek amacıyla, mezhepler arasında çatışma yaratılması da belirtilebilir. Birinci Adım: Dini liderler dâhil, erkek ileri gelenlerin tutuklanması ve işkenceli sorgulamalardan geçirilmesi. İkinci Adım: Yaklaşık bir ay sonra, ileri gelenlerin öldürülmesi. Üçüncü Adım: Diğer yetişkin erkeklerin tehciri ve öldürülmesi. Dördüncü Adım: Erkek akrabalarına katılacakları söylenen kadın ve çocuklardan oluşan kafilelerin kentlerden çıkarılması. Bütün bunlar olup biterken, Hıristiyanların servetlerine el konulması. Bu işleyiş Mardin ve Diyarbakır'da karşımıza çıkmıştı.

Katliamların örgütlenmesine katılmak istemeyen yetkililer görevlerinden alındı. İşbirliği yapmayı reddeden Mardin sancağı mutasarrıfı Hilmi Bey (ve belki Şefik Bey) görevinden alınmış ve başka yere atanmıştı. Direnen bazı kaymakamların

[83] Edib'ten Reşid'e telgraf 19 Ekim 1915, Bilgi. *Shahingirav*, 29'dan alıntı.

hemen öldürüldüğü ve bazılarının memuriyetten uzaklaştırıldığı bilgileri vardı.[84] Derik, Lice, Beşiri ve Midyat kaymakamları öldürülmüştü.[85] Açıkçası, Osmanlı yetkilileri arasında Hıristiyanlara karşı eylemlerin hukuki, gerekli ve ahlaki olup olmadığı konusunda bazı düşün ayrılıkları vardı. Bazıları açıkça onları korumaya çalışırken, yerel görevliler genel bir anti-Hıristiyan politikayı sürdürmenin bin bir yolunu bulmuşlardı.

1915 yılının sonraki aylarında, İstanbul'a çağrılan Reşid, İTC kâtibi umumisi Mithat Şükrü Bleda tarafından, cemiyetin gözünde aşırı görünen kitlesel öldürme olayları nedeniyle sorgulandı. Reşid, hekimlik mesleğiyle, Hıristiyanların yok edilmesini nasıl birbiriyle bağdaştırabildiği konusunda sertçe sorgulandı. Kendisini şöyle savundu:

Eğer, siz de benim gibi Diyarbakır'da Ermenilerin ne tür gizli planlara sahip olduklarına, nasıl bir zenginlik içinde yaşadıklarına, devlete karşı içlerinin ne kadar kin dolu olduğuna yakından tanıklık etseydiniz, bugün [bana karşı] herhangi bir suçlama getirmezdiniz. Doğu Vilayetlerindeki Ermeniler, bize karşı o kadar ajite olmuş durumdaydılar ki, eğer kendi bölgelerinde kalmalarına izin verilmiş olsaydı, bir tek Türk ya da Müslüman canlı kalmazdı. Birçoğunun kişisel dökümanlarını kendim inceledim. Ev aramalarında, bütün bir orduyu havaya uçuracak kadar çok cephane bulduk. Fantastik bir örgütleri vardı. Eğer bu yaygın örgüte yol verecek olsaydık, yakında Anadolu'da mumla arasak tek Türk bulamayacaktık. Bu nedenle, ya onlar ya biz! Bu durumda kendi kendime düşündüm: Ey, Doktor Reşid! İki alternatif var. Ya Ermeniler Türkleri "temizleyecekler" ya

[84] Temon, "Mardin 1915," 112, 139–40.

[85] Holstein'dan İstanbul'daki Alman Sefareti'ne 16 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 104; Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse* und die türkische Nationalbewegung (1996), 69, 384; Bilgi, Şahingiray, 87–88 içinde.

da Türkler onları! Bu gereklilik karşısında, tereddüt etmedim. Türklüğüm hekimlik kimliğime ağır bastı. Kendi kendime, onlar bizim defterimizi dürmeden önce, biz onları kovalım..... Ama bu eylem ne benim şahsi gururumu okşadı ne de beni zengin etti. Vatanın uçurumun eşiğinde olduğunu gördüğüm için gözlerimi kapatıp arkama bile bakmadan, milletimin iyiliği için hareket ettiğim inancını korudum... Ermeni eşkıya vatanın bünyesine girmiş tehlikeli mikrop kolonisinden başka bir şey değildi. Doktorun görevi de mikropları öldürmek değil mi?[86]

Savaştan sonra, Reşid insanlığa karşı suç işleme gerekçesiyle hapsedildi. Mahkeme başlamadan, cezaevinden kaçırıldı. Sonra da intihar ettiği söylendi; bu onun için makul bir yoldu, çünkü eğer Mahkemede de Bleda'ya verdiği ifadeye benzer bir ifade verecek olsaydı, bu diğer sanıkları da tehlikeye düşürürdü. Zira onlar masum olduklarını iddia ederlerken, sağı solu belli olmayan Reşid, pekâlâ önüne çıkan fırsatı tehlikeli iç düşmanları yok etmeyi emreden vatanseverlik görevinin tüm sorumluluğunu üstüne alabilirdi.

[86] Salâhattin Güngör, "Bir Canlı Tarih Konuşuyor"dan alıntı (1953), 2444.

7. MİDYAT'IN YERLE BİR EDİLMESİ

Turabdin'li Süryaniler, Hıristiyan köylere saldırıları ilk kez kuzey vilayetlerinden gelen ve sağ kurtulmayı başaran kişilerden işittiler. Katliamlar, hemen kulaktan kulağa yayıldı. Kaçan Ermenileri ve hatta kaçan bazı Süryaniler'i neredeyse her kasaba ve büyük köyde saklanırken görmek mümkündü. Tehlikenin kokusunu almış olan Turabdin'li Süryaniler, kendilerini bekleyen akıbeti öğrenmek için yerel yöneticilerine başvurdular. Onlara ısrarla bunun sadece Ermenileri ilgilendiren bir sorun olduğu söylendiyse de, yaşamda kalanların anlattıklarından durumun hiç de böyle olmadığı apaçık ortaya çıkmıştı. Aslında Dicle Nehri'nin güneyinde çok az Ermeni yaşıyordu. Askerler ve aşiretler tehdit edici bir biçimde toplandıklarında, Süryaniler'in saldırıya uğrayabileceği endişeleri arttı. Haziran ve Temmuz'da, Süryani Ortodoks Kilisesi'nin yüreği sayılan tüm Turabdin bölgesi ateşe verilmişti. Hasankeyf, Kfar-Boran ve Habsës'den sağ kurtulanlar ve mahkûmlar, katliamların kasabaya sıçramasından epey önce Midyat'a ulaşmışlardı.[1]

Resmi görevlilerin verdiği teminatlar, Osmanlı toplumuyla bütünleşmeye çalışan ve otoritelerle geçinmenin gerekli olduğunu öğrenen kentli Süryaniler üzerinde bazı etkiler yaratmıştı. Ama kırsal bölgelerde, bu bütünleşmeden bir hayli uzak kalan köylüler kendilerini en kötüsüne hazırlamışlardı. Kürt aşiretlerinin bir

[1] Gallo Šabo ek 1, no. 75.

araya geldiklerini görebiliyor, gizli planlar hakkındaki söylentilere kulak kabartıyorlardı. Daha ilkbaharda, Hazax [Azax, İdil] köylüleri tedbir olarak barikatlar kurmuş ve savunma duvarlarını güçlendirmişlerdi. Yakınlardaki Cizre'de bir Osmanlı görevlisi bunu işitince, hükümetin şaşkınlığını ifade etmişti. Bizzat valinin "Sayfo'nun en başta Ermenilere karşı ilan edildiği teminatını verdiğini bilmiyorlar mı?" diye esip gürlemişti. Kuşkucu köylüler görevliye teşekkür etmiş, teminatla birlikte daha fazla silah gönderme nezaketi gösterip gösteremeyeceğini sormuşlardı; çünkü güvenlik duygusunu ancak silahla sağlayabilirlerdi.

Toplanan aşiretlerin dağılmamaları üzerine, Süryaniler bunun nedenini sormuşlardı; zira Turabdin'in çiftçi köylerinde hiç Ermeni yaşamıyordu (ama ticaret kasabalarında az da olsa varlardı). Onlara Katolik ve Protestan mezhepliler için yaygın olarak kullanılan bir terimle, *Frangoye* ya da *Faranjiye* (Süryanice ve Arapça'da "Fransız") bir saldırı beklendiği söylendi.[2]

Kfar-Boran sakinleri, aynı Hıristiyan grupları adlandırmak için *Ecnebi* (Kürtçe "yabancı") terimini kullanıyorlardı.[3] Midyat ve Cizre kasabalarında, Süryani etnik topluluğu bölünmüş ve Süryani topluluğunun başkanları bin bir yolla işbirlikçiliğe, Katolikler'in ve Protestanlar'ın ele verilmesine yardım etmeye itilmişlerdi. Diğer Süryaniler'i kurtardıklarına inanmakla birlikte, gerçekte sadece kendi savunma yeteneklerini zayıflatmışlardı.

Gregoryan Ermenileri diğer Hıristiyanlardan izole etmek için defalarca yapılan duyuruların amacını değerlendirmek zor. Bu kararnameler 3. Bölüm'de anlatılmıştı. Alman ve Avusturyalı müttefiklerin Katolik ve Protestan din kardeşlerini kurtarma girişimleri olabilir. Geçmişe bakarak, Osmanlı hükümetinin bu emirleri dış baskılar altında yayınladığını ve genel istisnalardan ziyade, geçici taktik önlemler olarak düşündüğü anlaşılıyor. Bu emirler gerçekten de bazı karışıklıklara ve kısa süreli gecikmelere

---

(2) a.g.e.

(3) Usëve Wardo, röportaj : kim 1997 (ek 1, no. 41).

yol açmış olmakla birlikte, doğu Anadolu'daki tüm Hıristiyan mezhepler büyük ve neredeyse aynı acıları yaşamışlardı. Temel fark, Ermenilerin her zaman ilk tutuklananlar olmaları, aralarında yaşama şansı bulanların sayısının çok az olmasıydı. Hangi Hıristiyan mezhebinden olurlarsa olsunlar, Ermenilerden sonra, İslam'ı seçmiş olan Ermenilerin bile zaman zaman diğer Hıristiyan gruplar gibi hedef alınması, Turabdin'de yaygın olan şu özdeyişi anımsatıyor: "Kırmızı ya da beyaz fark etmez; soğan soğandır!"[4]

Ağa Petros'un sunduğu listeye göre, Turabdin ve yakın çevresinin (Midyat, Beşiri, Cizre ve Nusaybin kazaları) Süryani Ortodoks nüfusu 64.540 kişidir (bkz. ek 2 aşağıda). Buna, aynı kilisenin Siirt, Cizre ve Mardin piskoposlukları için Tıfinkçi'nin istatistiklerinde verdiği 13.500 Kildani de eklenmelidir (bkz. ek 2.3). Ermenilerin sayısı bilinmiyor. Bir araştırmacıya göre, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin ve Cizre bölgeleri "en büyük tahribatı yaşamıştı, çünkü burada en sistematik ve örgütlü katliamlar gerçekleştirilmişti." Antakya Süryani Patriği Eliyo (İlyas) III Şakir'in Paris Barış Konferansı'na gözlemci olarak gönderdiği Mor Seweriyos Barşawmo, tahrip edilen Süryani Ortodoks kiliselerinin, cinayete kurban giden ruhbanların ve öldürülen topluluk üyelerinin sancak-sancak hazırlanmış bir listesini sunmuştu. Bu, onun görev bölgesiyle ve sadece Süryani Ortodoks kilisesinin etkin olduğu yerlerle sınırlı bir hesaplamaydı. Barşawmo'nun listesinde 156 tahrip edilmiş kilise ve 154 dinadamı dâhil, öldürülen toplam 90.313 kişi yer alıyordu. Liste ve sayılar Süryani Ortodoks inancına sahip kişileri içine almakla birlikte, aynı bölgede yaşayan Süryani Katolikleri ve Kildanileri dışta bırakıyordu.[5] Onun listesindeki kurbanların 77.963'ü Diyarbakır vilayeti, 8.500'ü Bitlis vilayeti, 3.500'ü Mamuret-ul-Aziz [Elazığ] vilayeti ve 340'ı Halep vilayetine bağlı Urfa sancağındandı.

---

[4] Danho Këno, röportaj Temmuz 1993 (ek 1, no. 8).

[5] PRO FO 371 E1242/16/118, Barşawmo'dan Başbakan'a, 8 Mart 1920; Sébastien de Courtois, *The Forgotten Genocide: Eastern Christians, The Last Arameans* (2004), 239.

TURABDİN: BATI SÜRYANİLER'İN ANAYURDU

Geç antik çağdan beri, Hıristiyanların güneydoğu Anadolu'nun Turabdin adlı küçücük bir bölgesinde yoğun yerleşimleri olmuştur. Burası Diyarbakır vilayetinin Mardin sancağına bağlı küçük bir kazadır. Bu güne kadar, Turabdin'in kendisinin sadece tek büyük kasabası vardı: Midyat, ama sınırları batıda Mardin'in, güneyde Nusaybin'in, kuzeyde Hasno'nun (Hasankeyf) ve doğuda Cizre'nin tarihi önem taşıyan kasabalarına yakındır. Özgün adın anlamı bir ölçüde belirsizdir; *tur* "dağ" ve *abdin* "hizmetkâr" ya da "köle" anlamına geldiğinden, coğrafi terim bazen "[Allah'ın] Hizmetkârları'nın Dağı" olarak çevrilir. Bu ruhbanlar ve dünyadan el-etek çekmişlerle dolu çok sayıda manastır olmasından da gelebilir. Farklı bir çeviri de "Kölelerin Dağı"dır çünkü burası bir zamanlar Pers savaşları sırasında Romalılar'ın savaş esirlerince mesken tutulmuştu.[6] Turabdin terimi zaman içinde o kadar geriye gider ki bir Roma kalesinin adı da "Turabdin Kalesi"dir.[7] Osmanlı vergi kayıtlarında bölge Tur ya da Tor gibi terimlerle kaydedilmişti. *Cebel Tur* terimi geç 18. yüzyılda kullanılmaya başlamıştır — bu garip bir sözcük bileşimidir çünkü Arapça *cebel* sözcüğü de "dağ" anlamına gelir. Bölgenin yüzde 56'sının tarıma elverişli olmayan kayalık ve engebelerle dolu olması yüzünden, burası gerçekten de dağlık bir bölge olmasına rağmen, Ermenistan ve Hakkâri'nin sarp alp-benzeri dağları olmayıp, daha çok 900 ve 1400 metreler arasında değişen çevredeki bir dağ sırasıdır. Kuzey ve doğuda, dağlar yüksek platoyu yarıp geçen Dicle Nehri'nin derin vadisini izleyen bir eğim çizerken, yüksek plato ve çöl arasında nispeten korunmuş bir bölge oluşturan *Çol* yarı-çölü (o zaman) sık ormanlık bir bölge oluşturan dik güney yamaçlarındaydı. Rayite denen güneydeki ormanlı bölgede, Süryani partizanlar etkinlik gösteriyor, küçük ve izole köyler hiçbir zaman sistematik saldırılara uğramıyorlardı.

---

[6] Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin: Eine altchristliche völkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung* (1985), 11.

[7] Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur 'Abdin* (1990).

Hıristiyanlık bu bölgeye 4. yüzyıl içinde girdi. 363'ten beri, bu bölge Roma ve Pers İmparatorlukları arasında sınırdı. Yüzyıllardır, Turabdin Kalesi en doğudaki Roma kalelerinden biriydi ve Nusaybin Persler'in en batıdaki kalesiydi. Sınırın Roma tarafında, Hıristiyan nüfus temelde Süryani Ortodoks (Yakubi) ve diğer taraftaysa, Doğu Süryani Nasturiler'di. Gerçekte Pers tarafında Cizre ve Nusaybin, Roma tarafında Midyat'tan geçen sınır bölgeyi kesiyordu. Ancak 639-40'da İslam istilalarından sonra, bu sınırın öneminin azalmasıyla, Yakubi ve Nasturi nüfus iç içe geçti; öyle ki Nusaybin tarihsel bakımdan dışında kaldığı halde Turabdin'in parçası sayıldı.

Bu bölgede esnek olmasına rağmen, dil engelleri ortaya çıkmıştı. Hıristiyanlar geleneksel olarak Turoyo [Turabdince] denilen çağdaş Süryani dilinin yerli bir şivesini konuşuyorlardı. I. Dünya Savaşı katliamları sırasında, kuzey ve doğu köylerinde birçok Hıristiyan Kürtçe konuşuyordu. Batı ve güney köylerinde, konuşulan dil genelde Arapça'ydı. Sadece birkaç istisnayla, Dicle'nin batısında hiçbir Nasturi'ye rastlanmazken, Doğu Süryani kökenleri koruyan Kildaniler, batının birkaç köy ve kasabasında görülebilirdi. Geç 19. yüzyılda, bölgeye yapılan büyük miktarda Hıristiyan iç göçü, aynı zamanda platonun güneyindeki köylerde yeni bir kolonileştirmeye zemin hazırladı.

Nüfus da karışıktı. Hem göçebe-aşiretlerde hem de köylerde yerleşik kalabalık bir Kürt nüfus vardı. Hıristiyanların topraklarına ve hatta bölgenin eski Kürt aşiretlerinin geleneksel mera haklarına tecavüz etmesine izin verilen, Osmanlı hükümetinin kayırdığı Dekşüri konfederasyonuna bağlı aşiretlerin iç göçleri mevcut Kürt varlığını artırmıştı. Aynı zamanda, Muhallemi denilen çok sayıda İslam'ı seçmiş Hıristiyan dönmeler de vardı; bir efsaneye göre, bunlar kendi köklerini şiddetli bir kıtlık zamanı, oruç tutma ihtiyacı konusunda patrikle çatışmalarına kadar götürüyorlardı.[8] Büyük bir piskoposluk İslam'a geçmiş, ama Hıristiyan

[8] Anschütz, *Syrischen Christen*, 17.

geçmişlerinin anısını ve birçok Hıristiyan uygulamasını korumuşlardı. Muhallemi'nin asıl bölgesi, Midyat'ın batısı ve Mardin'in kuzeybatısında, üzüm bağlarının çevrelediği köylerde yaşadıkları küçük Savur (Şawro) kasabası yakınlarıydı. Bir başka dini azınlık, genelde "şeytana tapanlar" denilen, eski bir yerel kültün kalıntıları olan Yezidiler'di. Birkaç orman köyüne dağılmış olarak yaşamakla birlikte, Yezidiler'in anagövdesi Turabdin dışında, Sincar Dağı'nda, güneye birkaç günlük yürüyüş mesafesindeydi. Birçok köyün homojen bir dini nüfusa sahip olmasına karşın, bazı köylerde Kürtler ve Hıristiyanlar karışık yaşarlardı.

Tarım köyleri kentlere yakınlıkları nedeniyle normalde yoğun nüfusa sahipti. Tarlalar, meyve bahçeleri, otlaklar ve üzüm bağları köylerin dışında olurdu. Dıştan gelecek saldırılara karşı geleneksel sığınma yerleri olan eski kiliseler, zemin katlarında çok az açıklık olan büyük bina kompleksleriydi. Özellikle, manastır bir kuşatmaya direnebilecek biçimde planlanır, su kuyuları ve malzeme depoları yüksek duvarlarla korunurdu. Kasabalar ve en büyük köylerde genelde hükümetin atadığı görevliler, laik ve dini yargıçlar, vergi memurları, ordu birimleri ve içerde yerleşik jandarma birlikleri olurdu. Tüccar ve zanaatçılar kırsal nüfusun ihtiyaçlarına yanıt veriyor, kervan ticaretini düzenliyorlardı.

Hıristiyanlar neredeyse tamamen Süryani Ortodoks Kilisesi'ne bağlıydı; ticaret yollarındaki ticaret kasabalarındaki Katolikler hariç hemen hemen hiç Ermeni yoktu. Bu Süryani Ortodoks Kilisesi, Turabdin'de 5 piskoposlukla — Midyat, Mor Gabriyel manastırı, Mor Malke manastırı, Mor Quryaqos (Dicle'nin kuzeyindeki Beşiri'de) ve Dayro da Şlibo — ve kırsal bölgelerde hizmet eden başpapazları iyi örgütlenmişti. 20. yüzyıl başında, bölgeye akın eden Amerikalı ve Avrupalı misyonerler sayesinde çok sayıda kişi katolikliği ve bir bölümü da protestanlığı seçti. Midyat'ta Protestanlığa geçen en zengin aileler, en yeni ve en büyük kilise binasını inşa ettirdiler. 1890'da Midyat'ın yakın çevresinin 22.000'den fazla Hıristiyan ve yaklaşık 22.500 Müslüman sakini vardı.[9]

---

[9] a.g.e., 22

Bölgede çok farklı Kürt aşiretleri yaşıyordu (harita 6). Mardin sancağının yerel bir tarihi, batıda Derik kasabasından doğuda Silopi'ye kadar uzanan 200 kilometreden biraz uzun bir bölgede bulunan 70 aşireti sıralıyor. Bazı aşiretler çok büyük, bazıları çok küçüktü. Bazıları birçok yerde kollara sahip konfederasyonlarken, diğerleri sadece tek yerde yaşıyordu.[10] Ziya Gökalp, I. Dünya Savaşı arifesinde Midyat bölgesinde yaşayan 18 aşireti listeliyor.[11] Birçok Kürt aşireti, örneğin, savaştan sonraki kargaşa döneminde zor günler yaşayan Ramma ve Hevirki, Suriye'ye kaçtı.[12] Savaştan sonra, bölgeye yerleşen yeni aşiretler, geniş sahipsiz toprakların ve terkedilmiş köylerin avantajından yararlandılar. Hükümet, Bitlis'teki düzensiz Kürt süvarilerinin ailelerinin Mardin ve Midyat'a yerleşmesine yardımcı oldu. Babay ve Zerikan aşiretleri Derik ilçesine yeniden iskân edilerek, Çerkezler yeniden Tel-Arman'a yerleştirildi.[13]

Turabdin'de, en büyük aşiret konfederasyonları Dekşüri ve Hevirki'ydi. Dekşüri reisi 'Arnas'da yaşıyordu; bu konfederasyon hükümetin yakın müttefikiydi ve en korkunç kıyımlar onun kontrolündeki köylerde gerçekleştirilmişti. Daha büyük Dekşüri aşiretleri Cizbini, Hizar, Reman (Ramma), Gercüş (Kfar-Gawze) ve 'Arnas (Kürtler ve Süryaniler) — bunlar en çok kuzeyde bulunurlardı. Aşiret reisinin Hıristiyan olması bile mümkündü. 1890'larda dört yıl boyunca, Midyat'ın Süryani lideri Hanne Safar, Dekşüri konfederasyonunun reisliğini yapmıştı.[14]

---

[9] a.g.e., 22.

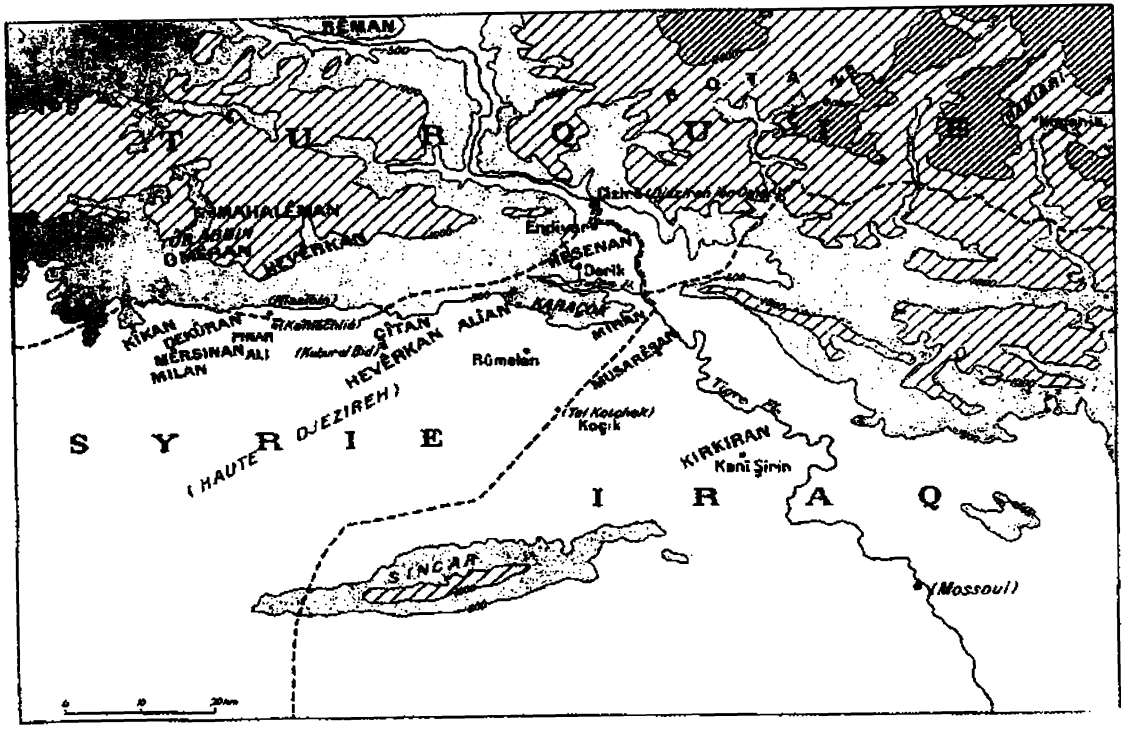
[10] Suavi Aydin et al., *Mardin: Aşiret – Cemaat – Devlet* (2000), 462–63.

[11] Ziya Gökalp, *Kürt aşiretleri hakkında sosyolojik tetkikler* (1992), 87–89.

[12] Martin van Bruinessen, Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan (1992), 103–4.

[13] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)* (2001), 138–39, 143.

[14] Safar Safar, *Sayfo Rabo: Majzarat Midyad wa Nakabat Turcabdin (Büyük Sayfo: Midyat Katliamları ve Tur 'bdin Felaketleri) s. 110.*

Harita 6: Yukarı Cizre'nin Kürt aşiretleri. Pierre Rondot, "Les Tribus montagnards de l'Asie antérieur" (1937), 13'den alınma.

Hevirki'nin en büyük aşiretleri Alike, Alikan, Arbiyan, Baskili, Dalmakiyan (Kürtler ve Süryaniler), Domanan (Kürtler ve Süryaniler), Durikari, Mzizah (Kürtler, Süryaniler ve Yezidiler), Şemikan (Kürtler, Süryaniler ve Yezidiler) ve Seydan'dı.[15] Savaştan önce hükümete karşı bazı isyanların merkezi olan bu konfederasyonun büyük ve yaygın bir yapısı vardı. Savaş zamanı, başlıca iki rakip sülaleye bölünmüştü: Reisi, Nusaybin dışındaki M'are'de oturan Haco ve reisi Midyat dışındaki Mzizah'da oturan Çelebi. Midyat bölgesindeki 18 aşiretten 11'i Hevirki'ye, 5'i Dekşüri'ye bağlıydı. Normalde, Hevirki konfederasyonu hükümete muhalif olduğundan Hamidiye alayı kuramamıştı. Tarihsel olarak, Hıristiyanları koruma eğilimindeydiler ve bazı Süryaniler de aşiret üyeleriydi. Savaş başladığında, her iki kesimin de büyük reisleri, yılın başında ezilen bir Kürt isyanı nedeniyle hapisteydiler. Onlar yokken, reisin yeğeni Saroxano Çelebi koluna, en büyük oğul Hasan da Haco koluna reislik ediyordu.[16] Daha ilk aşamalarda, iki Hevirki lideri de Süryanileri korumaya söz vermişlerdi. Ne var ki, 1915 yazında görevliler Haco'yu bir biçimde katliamlara katılmaya ikna eder ya da zorlarken, Çelebi alt-kolu bütün bu dönemde Hıristiyanları desteklemeye devam etmiş, gerçi fazla başarı kazanamamıştı. Tek tek Hıristiyanlara koruma sağlayan diğer yerel aşiretler, güneyde yaşayan Arap Bedevi aşireti Tay ve Sincar Dağı'nın Yezidileri'ydi.

Midyat'ın idari merkezi dışında, Turabdin'deki katliamların çoğunu, Kürt aşiret üyelerinin, 50 askerden oluştukları için Arapça El-Hamsin denilen ölüm mangaları olan yerel gönüllü milis grupları gerçekleştirmişti. El-Hamsin birlikleri ya askerlik yaşını geçirdiği için ya da başka nedenlerle askere gitmemiş olan Müslüman erkeklerden oluşuyorlardı. Üniforma giyiyor, devletin dağıttığı silah ve cephaneyi kullanıyorlardı. Liderleri önde gelen

[15] Gökalp, *Kürt aşiretleri*, 87–89.

[16] Van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, 102 şekil 4; bu soykütüğünde söz konusu kişiler Hasan II and Sarokhan II olarak görülüyor.

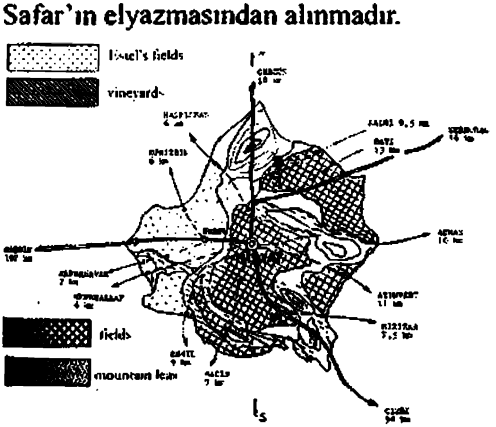
Müslüman ailelerden seçiliyordu. Garnizon ya da kale bulunan kasabalarda, düzenli Osmanlı ordusuna bağlı askerler de katliamlarda hazır bulunabiliyor ve kullanılabiliyordu, ama kırsal bölgelerde sadece otoriteler güçlü ve kararlı Hıristiyan direnişi beklediği yerlere sevk ediliyorlardı. İlk saldırıların çoğu 1915 Haziran'ında olmuştu, ama 1915 Kasım'ında bile direnişteki köylerde çatışmalar hâlâ sürüyordu.

Anti-Süryani politika ifade edilmemişti ve karmaşıktı. Merkezi hükümet onların kaderi konusunda suskunluğunu bozmuyordu. Ama vilayet ve yerel yönetimler, onları da aynı kuzey vilayetlerindeki Ermeniler gibi hedef almışlardı. Ermeni soykırımı ve Süryaniler'inki arasında başlıca fark, Süryani örneğinde hiçbir tehcir kafilesi olmayıp, katliamların evlerinin içinde ya da yakınlarında olmasıydı. Bunun muhtemel bir nedeni, Halep ya da Musul'a tehcirin merkezi hükümeti haberdar etmek anlamına geleceğiydi. Öte yandan, katliamlar, hükümetin her şeyi iş işten geçtikten sonra öğrenmesi demekti. Yoğun, az çok gizli bir operasyon Süryanileri birkaç ay içinde silip süpürebilirdi.

BİR HAFTALIK KATLİAM

Belki Hıristiyanların bölünüp birbirine düşmesinin en kaba örneği Midyat ilçesinde görülüyordu (harita 7). Kasaba içindeki çatışma 17 Temmuz'da başladı ve 27 Temmuz'a kadar devam etti. Safar Safar, bunu tarihi elyazmasında veriyor. Mardin'de Amerikalı Protestan misyoner Alpheus Andrus, günlüğünde 20 Temmuz tarihli bölümde Midyat'ta "isyan" notu düşmüş ve 21 Temmuz'da Mardin yerlisi Kürtlerin bir saldırıya katılmak için Midyat yönünde ilerlediklerini yazmıştı. 28 Temmuz'da, mutasarrıfın Mardin piskoposuna "Midyat'taki halkına isyan etmemesini söylemesi için" emir verdiğini eklemişti. Midyat'ta, eski Belediye Başkanı [Rišo di Baladiye] büyük ve zengin bir aileden gelen ve Protestan olan Galle Hërmëz'di. Süryani Ortodokslar'ın lideri onursal "paşa" unvanı verilecek, bir merasim kılıcı kuşanacak ve üniforma

giyecek kadar hükümet tarafından bir hayli kayırılan Hanne Safar'dı. Rakip lider Çalma ailesinden İsa Zatte'ydi. Zaman zaman Hanne Safar ve İsa Zatte bütün Süryani Ortodoks nüfusu temsil etmek için bir araya gelirdi. Ama bu zamanlarda bile uyum içinde hareket etmekte zorluk çekerlerdi. Kalabalık Kürt halkı Ağası 'Azizke Mahmado tarafından yönetilirdi. Hıristiyanların yaşamları kararlığında, bazıları tüm Hıristiyan dini liderlerin bir araya gelerek, birbirlerine dayanarak, ortak bir savunma örgütleyeceklerine dair İncil üzerine yemin ettikleri söylerler. Ne var ki, başkaları girişimlerde bulunulmasına karşın, böyle bir anlaşmaya varılmamış olduğunu ve Süryani Ortodoks liderlerin para ve silah katkısı önerisini Protestanlar'ın reddetmesi üzerine iplerin koptuğunu söylüyorlar. Midyat olayları hakkında çok az belgesel kanıt olduğundan, aşağıdaki anlatı, farklı sözlü ifadelere ve babası Abdülaziz (1894–1967) ve amcası Abdülmesih'den (1903–1970) işittiği olayları kaydeden, Hanne Safar'ın (1920–2000) torunu Safar Safar'ın elyazmasından alınmadır.

Ölçek:1:150.000

fields: tarlalar mountain leas: dağlardaki meralar vineyards: üzüm bağları

Sayım: deniz seviyesinden 900–950 m.

Harita 7: Midyat Planı. Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin* (1985), 249'dan alınma.

Geçmiş yüzyıllarda, gelişen Midyat kasabası, diğer bölgelerdeki baskılardan kaçan birçok Süryani ve Kildani aile için güvenli bir sığınak olmuştur. Midyat'a Urfa kentinden gelen Rhawi, Musul kentinden kaçan Hërmëz sülalesi ve Hasankeyf'ten gelen Ğanno ailesi gibi bütün büyük klanlar Midyat'a sığınmıştı. Čalma [Çalma], Sacido [Sa'ido] ve Safar gibi önemli aileler, Diyarbakır dışındaki Ka'biye köyünden Midyat'a geldiler. Xalaf [Halaf] sülalesi Ahlah köyünden, Haydari sülalesi Kfar-Šomac [Karşaf] köyünden, Şawoce [Savo'e] sülalesi Kfar-Gawze köyünden Midyat'a gelmişlerdi.

Yukarı Mezopotamya'nın kuzeyindeki Botan bölgesindeki Kürt emirlerin Hıristiyanlara davranışları zalimce ve acımasızdı. 1840'larda, Emir Bedir Han meşhur isyanında özellikle Botan ve Hakkâri dağlarında birçok Asur'u öldürdü. Az bilinense katliamların Turabdin Süryanileri'ni de etkilemiş olduğudur. Bu kriz Midyat'ta Griğo adlı önde gelen bir Süryani lideri, Nusaybin vadisinde yaşayan Kürt ağalardan koruma talep ederek, uzun vadede güvenlik sorununu çözme girişimine itti. Onlardan Midyat'a yerleşmek ve emirlerin sürekli saldırılarına karşı halka yardım etmek isteyen Kürtlere yol göstermelerini istedi. Sonuçta, Midyat'a yerleşmeyi kabul eden Mahmado ve Nahrozo adlı iki Kürt, yanlarında büyük ailelerini de getirdiler. Griğo, Süryani Hıristiyanlara *Xafirti* adlı bir tür yerel savunma vergisi salmıştı.[17] Bu para iki Kürt korumanın Midyat'a yerleşmesi için ödenecek bir fona gidiyordu.

Sultan Abdülhamit, kendi etkisinin zayıf olduğu yerlerde, önemli insanlara nişan ve madalyalar verirdi. Amacı bu halk içinde şahsi müttefikler yaratmaktı. Midyat'ta, Safar klanının başı Hanne Safar'a da böyle bir nişan, Hamid madalyası verilmişti.

[17] *Xafirti* "vergi" anlamına gelen Kürtçe bir sözcüktür. Modern Midyat tarihinde, Mahmado ve Nahrozo Midyat'ın ilk Kürt yerleşimleri sayılır. Griğo, Midyat'ta eğer bir Süryani arkasında varis bırakmadan ölürse, bütün mirasının Mahmado ve Nahrozo klanlarına bırakılması geleneğini getirmiştir. Bu iki sülale sonradan Midyat'ın yöneticileri olmuştur.

Hanne Safar, resmi merasimlerde Süryani halkını her zaman nişanları, madalyaları ve özel kılıcıyla temsil ederdi. Devletin resmen tanıdığı bir etnik lider olarak, önemli bir gücü olan Hanne Safar, Sultan Abdülhamit'in iradesiyle, Midyat ve çevresindeki Süryaniler'le ilgili işleri görürdü. Belki de hükümet Hanne Safar'ın asıl işlevinin hükümete karşı her türlü yıkıcı hareketin engellenmesi olduğunu düşünüyordu. Turabdin Süryanileri, ondan korkar ve ender olarak meydan okumaya cüret edebilirlerdi. 1905'de, Çalma ve Safar klanları arasında bir düşmanlık ortaya çıktı. Hanne Safar, eşsiz politik-yönetici konumu sayesinde, Çalma sülalesinin tüm üyelerini Midyat'tan sürmeyi başarmıştı. Yedi yıl sürgünde kalan bu kol katolikliği seçmiş ve geri dönmelerine izin verildiğinde, çoğu yeniden ortodoksluğa geçmişti.[18] Çalma'nın sürülmesinden sonra, diğer politik rakip, tartışmalı bir Protestan Süryani olan, sancak ve vilayet danışma konseyleri üyesi Galle Hërmëz'di. Sözlü ifadelerde Hërmëz ailesine karşı büyük bir düşmanlık seziliyor. Musul'dan nispeten yakın bir zamanda gelmişlerdi ve onlara karşı getirilen suçlamalardan biri, evlerinde Süryanice değil, Arapça konuşmalarıydı. Belki daha önemlisi, yüksek faizle tefecilik yaptıkları ve fakir Süryanilere yardım etmedikleri gibi suçlamalarla katmerleşen, ellerindeki servete karşı gösterilen kıskançlıktı. Midyat'ın yerle bir edilmesiyle ilgili olarak, başlıca suçlama kesin tutuklanma tehlikesi altında bile, Hërmëz ailesinin para ve silah yardımı yapmayı reddetmesiydi.

1913'te, Süryani Katolik Kilisesi'nden Mardinli papaz Ishaq Armalto, Midyat ve Turabdin'de gezi yaptı. "Midyat'ta, çoğunluğu Süryani Ortodoks olan, ama aralarında 80 Protestan, 30 Süryani Katolik, Kildani, Ermeni aile ve 50 Müslüman ailenin de bulunduğu 6000–7000 kişi olduğunu" gözlemlemişti.[19] Mardinli

[18] Kayasa (Qayasa) Midyat'ın güney kısmında Bajêrne Yezidi köyü yakınlardadır. Burada Çalma ailesi Katolikliğe geçip, bir kilise ve evler inşa etmişti. Burada 1912'ye kadar sürgün yaşamışlardı.

[19] İshaq Armalto. "Siyahati fi Turabdin" [Tu .bdin Gezim] (1913), s. 663.

Kildani papaz Jozef Tıfınkçi, Midyat'ta yaklaşık 180 Kildani'nin yaşadığını tahmin ediyordu.[20]

1913'te, Midyat'ta Süryani Hıristiyanlar arasında derin yansımaları olan bir olay yaşandı. Bu, Turabdin'i Süryani Ortodoks Kilisesi'nin geri kalanıyla yeniden birleştirmek için giriştiği tepki çeken girişimleri ve aynı zamanda 1913'te Katolikliğe geçtiği bilindiği için, Patrik Abën Abdülmesih'in Midyat'tan sürgün edilmesiydi. Onun yokluğunda, patrikliğin bir temsilcisi en üst din adamı olarak hizmet etmişti. 1364'ten beri, Turabdin piskoposluğu bağımsız (autocephalic) olmuştu. Mardin dışındaki Za'faran manastırında ikamet eden resmi Antakya Patriği'nin yönettiği ana kiliseden ayrı bir Turabdin Patriği vardı. Turabdin piskoposluğu kendi piskopos ve din adamlarını atardı. Resmi olarak, Turabdin 1839'da ana kiliseye yeniden katılmakla birlikte, aradaki rekabet devam etti. Ne var ki, o sırada Antakya Süryani Ortodoks Kilisesi'nin başı olan, Patrik İsma'il, uzlaşma arayışı içindeydi. Sayfo'dan bir yıl önce, Turabdin piskoposu ve patrik arasında bir dizi dostça görüşme gerçekleşmişti ve savaş başladığında ilişkiler hâlâ gelişme yolundaydı.[21] Müzakerelerin niteliği ya da Midyat halkının ne düşündüğü konusunda bilinenler çok az. Açıkçası, yöredeki inananlar yeniden birleşme görüşmelerinden memnun değillerdi, zira Patrikleri Abën'in Midyat'tan büyük bir öfke içinde ayrıldığı ve kasabayı lanetlediği kulaktan kulağa yayılmıştı. Patrik giderken lanet yağdırmıştı: "Midyat'ın yerle bir olmasını istiyorum ve bunun için dua edeceğim."

1914 yazında, Osmanlı hükümeti seferberlik emri verdi. 20–45 yaş arası erkekleri askere aldılar; ama bunların arasında askere gittiğine sevinen çok az kişi vardı. Midyat'tan askere sevk edilenler, birbirlerine zincirlenerek götürülmüşlerdi. Bu biçimde götürülenlerden de çok azı geri dönmüştü.

[20] Josef Tfinkdji, "L'Église chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui"

[21] Armalto, *"Siyaha fi Turabdin,"* s. 664.(1914), 511.

İlkbahar sona ererken, Diyarbakır çevresindeki katliamlardan kaçan Ermeniler ve Süryaniler, dağları aşarak Midyat'a geldiler. Birçoğu kendi bölgelerindeki öldürmeleri ve mezalimi anlatıyordu. Karma Ermeni ve Süryani nüfusa sahip en kuzeydeki kasaba olan Hasankeyf halkı da bu öldürme olaylarını işitmişti ve söylenenlerin aslı astarı olup olmadığı anlamak için Midyat'a birkaç kişi göndermişti. Bu kişiler sağ kaldılar çünkü Midyat'a varmalarıyla 5 Haziran 1915'te kendi memleketleri olan kasabadaki katliam birbiriyle örtüşmüştü. Kaçabilen bazı Süryani ve Ermeniler, Midyat'a ulaşmayı başarmışlardı. Hasankeyf'ten gelen haberleri dinleyen Midyat'ın Süryani önde gelenleri kaymakam Nuri Bey'e giderek, bu katliamlarla ilgili görüşmek istediler. Ona Midyat'a gelen kişilerin tüm Anadolu'da görülen korkunç öldürme olayları ve mezalimden söz ettiklerini söylediler. Bazı anlatımlara göre, bu görüşme sırasında kaymakamın kucağında kızı oturuyormuş. Şöyle yanıt vermiş: "Bu dedikodu, benim öz kızımla ensest yapmam kadar yalan." "Hükümete karşı silaha sarılanlar Ermeniler; hükümet kendi yönünden yasa ve düzeni yeniden tesis etmek için gereken tedbirleri alıyor."[22] Bununla birlikte, yöredeki köylerden kaçan ve yerel Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayan çok sayıda Süryani sığınmacının Midyat'a akını kesilmedi. Eğer sadece Ermeniler cezalandırılmış olsaydı, bu katliamlar o kadar önem taşımayacaktı. Midyatlı liderler kuşkulanmış olmakla birlikte, kendilerini neyin beklediği konusunda net bir düşüne sahip değillerdi.

---

[22] Bu kaymakam muhtemelen Nuri Bey'di ve sözleri de samimiydi. Çağdaşları Nuri Bey'in Süryaniler'in öldürülmesinde yer almak istemediğine ve bu nedenle Diyarbakır valisince görevden alındığına inanıyorlar. Holstein'dan Deutsche Botschaft'a 16 Temmuz 1915. Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), 104 içinde. Ayrıca, bkz., Uğur Ü. Üngör, "A Reign of Terror: CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913–1923" (2005), 56.

DAYANIŞMANIN ÇÖZÜLMESİ

Midyat'ın yerle bir edilmesine yol açan olaylar konusunda bazı çelişkili versiyonlar bulunur. Bu anlatıların temel figürü Süryani lider Hanne Safar'dır (yaklaşık 1840–1915) ve katliamlar öncesi ve sırasındaki rolüyle ilgili çelişkiler vardır. Bir versiyon onu işbirlikçi, diğeri kahraman olarak gösterir. İlk versiyon şöyledir.

1915 başında, Midyat'ın Süryani Ortodoks ve Protestan liderleri, Hanne Safar ve Galle Hërmëz, Mort Šmuni kilisesinde toplanarak, Midyat'ı ve kendilerini nasıl savunacaklarını tartıştılar. Mümkün olan her yolla Midyat'ı ortak savunmak için hazırlık yapma kararı aldılar. İncil'e el basarak, dayanışma ve ortak savunma andı içtiler. Ne var ki, Hıristiyanlar arasında yetkililere Midyat'ın etkili kişilerinin aldıkları kararlar ve nerede olduklarına dair bilgiler veren muhbirler de vardı. Bu sayede, yetkililer anlaşmanın ayrıntılarını hemen öğrendiler.

Muhbirlere geri dönüp, Hanne Safar'a planlanan eylemlerin sadece Midyat Protestanları ve Katolikleri'yle sınırlı olduğu ve Süryani Ortodoksların kendilerini güvende hissedebilecek lerini söylemeleri istendi. Hem sınıfsal düşmanlık hem mezhepsel nefret nedeniyle, bazı Süryaniler söylenmeye başlamıştı: Neden kendilerini bizim sırtımızdan savunabilecek durumdaki büyük ve zengin bir Protestan aile olan Hërmëz klanına yardım edecekmişiz ki? Onları bekleyen kadere bizim de ortak olmamız bize ne kazandıracak ki? Bunları işiten Hanne Safar pozisyon değiştirerek, Hërmëz klanına Mort Šmuni'de varılan anlaşmanın artık geçerli olmadığını iletti. Hërmëz'ler, eğer durum böyleyse diğer Hıristiyanlardan hiçbir yardım almadan ve onların başını belaya sokmadan, kendi kaderlerine razı olacakları yanıtını verdiler. Bundan sonra, Hërmëz ailesinin bazı üyeleri gerçekten de yetkililere teslim oldular; onlar da bunu aynı aileden 100 kişiyi birden hapsetme bahanesi olarak kullandılar. Kadın kılığına girerek kaçan bir erkek dışında, hiçbir yetişkin erkek tutuklanmaktan kurtulamadı. Yetkililer bu kişilerin Mardin'de Divanı Harbe gönderileceğini söylediklerse de, gerçekte bunlar sevk sırasında öldürülerek,

Midyat'ın tam batısındaki Astal kuyularına atıldılar.[23]

İkinci versiyon Hanne Safar'ı kahraman olarak gösterirken, bu kez Hërmëz ailesi hain rolündedir. Katliamlar başlamadan önce, farklı Hıristiyan kesimler arasında hiçbir dayanışma anlaşması yoktu. Süryaniler'in anagövdesi ile hem Hanne Safar'ın liderliğindeki Protestan Hërmëz klanı hem de İsa Zatte'nin liderliğinde, katoliklik ve ortodoksluk arasında gidip gelen Çalma klanı arasında çelişkiler vardı. Ermenilerin uğradığı katliamlar bilinmesine karşın, Protestanlar ve Katolikler dâhil, Süryaniler, uzun süredir kendilerine zarar verilmeyeceğine inanıyorlardı. Otoritelerin tekrar tekrar ilettikleri mesaj böyleydi.

Ne var ki, 1915 Haziran'ında, Protestanlar'ın tutuklanacağına dair işaretler giderek artmıştı. 5/18 Haziran'da, Kaymakam Hanne Safar'ı, müftüyü ve önde gelen Protestanlar'ı toplantıya çağırmıştı. İngilizler'le ilişkisi olduğundan kuşkulanılan Protestanlar'ın kulağı çekilerek, ihanetle yargılanabilecekleri uyarısı yapılmıştı. Bu olayda, Hanne Safar Protestanlar'ı Süryani halkının bir parçası olarak savunmuştu. Ama toplantıdan sonra, müftü dostu Hanne'yi arayarak, Protestanlar'ın hedef alınması için görevlilere sözlü emirler verildiğini ve onları savunmanın yararsız olduğunu açıkladı. Hërmëz klanı dost Kürt aşiret reislerinden de aynı bilgiyi almıştı.

Safar Safar'a göre, Pazar günü sunulan Ekmek ve Şarap Ayininden sonra, Galle Hërmëz, büyük ihtimalle 20 Haziran'da, Protestan topluluğa bir hafta içinde tutuklanacaklarını işittiğini söyledi. Protestanlar adına Mardin mutasarrıfına başvuruları sonuçsuz kalan misyonerler de bunu doğrulamıştı. Oğlu İskender'i arabulucu olarak kullanarak, Hanne Safar'dan yardım istemeye

[23] Midyat kenti iki bölümdür. Batı bölümü Midyat merkezinden yaklaşık 3 kilometre uzaklıktaki Astal'dir (Estel) (bkz. harita 7, s. 189). Burada yaşayanların çoğunluğu Müslümandır. Arapça'nın Muhallamice denilen özel bir şivesini konuşurlar. Doğu yakasına Midyat denir ve burada çoğunlukla Hıristiyanlar yaşar. Sayfo'ya kadar, Astal'da papazsız ve çansız bir kilise vardı. Sayfo'dan sonra, o kilise camiye dönüştürüldü.

karar verilmişti. Eğer babasını Hërmëz'i kurtarmaya ikna edebilirse, bekâr bir genç olan İskender'e Hërmëz ailesinden bir kız verileceği hem de ailenin zenginliğine yarı yarıya ortak edileceği sözü verilmişti. Delikanlı da ertesi gün Mort Šmuni Ortodoks kilisesine gelirlerse, yanıtı getirebileceğini söyledi. Oysa aynı gün, Hanne Safar'la buluşan kaymakam, Protestanlar'ın sürülmesinin önüne geçilemeyeceğinde ısrarlıydı.

Protestanlar ve Ortodokslar kilisede buluştuklarında, topluluk liderleri Hanne Safar da Galle Hërmëz de katılmadı. Her ikisi de muhtemelen artık bunun umutsuz bir dava olduğunu kavramış ve sorunları daha da kötüye götürmek istememişti. Safar Safar'a göre, İskender Protestanlar eğer insan başı 5 altın Türk Lirası öder ve ek olarak, her biri bir tüfek ve 500 fişek satın alarak, bunları Süryani Ortodokslar'a verirse kurtulabilecekleri mesajını iletti. Para görevlilere rüşvet vermek, tüfeklerse özsavunma amacıyla kullanılacaktı. Bu açıkça çok yüksek bir bedel olduğundan, Protestanlar olumsuz tepki gösterdiler. "Midyat'ın açlığını doyuramayacaklarını" söyleyen bazıları, paranın görevlilere gitmeyeceğine, sadece onların servetlerine el koyma anlamına geleceğine inandıkları söylediler. Protestanlar'ın kaymakama zaten büyük rüşvetler vermiş olması düşünülürse, bu mantıklı bir varsayım sayılabilir. Ne olursa olsun, aralarında yumruklaşmalar olmuş ve toplantı bir anlaşmaya varılmadan dağılmıştı. Birçok Süryani sözlü ifadesinde, Protestanlar'ın Midyat savunması için silah satın almayı reddetmekle, direnişin başarısızlığından sorumlu olduklarını iddiasını tekrarlamıştır.

Yaklaşık bir hafta sonra, kaymakam, Hanne Safar'ı Protestanlar'ın sürülmesini örgütlemek için Mardin'den gelmiş olan bir üst düzey yetkili ile görüşmeye çağırdı. Görevli diğer Süryaniler'in pasif kalmasını talep etti. Protestanlar'ın masum olduğunu söyleyen Hanne Safar durumu protesto ederek, tutuklamalar sırasında hazır bulunamayacağını söyledi. Hërmëz'i uyarmak için bir haberci gönderme girişimleri engellendi. O gece, Protestan yetişkin erkekler tutuklandı, ama bazı kadın ve çocuklar kaçarak Hanne

Safar'ın evine sığınmayı başardı. Safar Safar'a göre, Hanne Safar ertesi sabah kiliseye giderken, zincirlenerek götürülen Galle Hërmëz ve diğer Protestanlar'a rastlamış. Karşılıklı hakaretler edildiği söyleniyor. Uzaklaştırılan mahkûmlar kasaba sınırları dışında katledildiler.

Aynı olayların bir başka versiyonu, Safar klanıyla uzun süredir (bazılarına göre 1600'lere kadar geri giden) bir kan davası sürdüren Çalma klanından geliyor. Bu versiyona göre, Hanne Safar, Galle Hërmëz ve diğer Süryani liderler arasında bir toplantı yapılmıştı. Bu toplantıda, Hërmëz Midyat'taki durumun kritik olduğunu söylemiş, Hërmëz ailesinin kasaba dışına yerleştirilmesi için muhafızlara para ödemesini önermişti. Aynı zamanda, Midyat'ı savunulabilir bir kaleye dönüştürmek için, bazı cadde ve geçitlere barikatlar kuracak ve çepeçevre duvar inşa edeceklerdi. Danışmanlarıyla görüşen Hanne Safar'ın öneriyi reddetmesi, Hërmëz'in önerisinin arkasında yatan amaçlara güvensizliğindendi. Bu versiyona bakılırsa, Midyat'ın talihsizliğinden Hanne Safar sorumluydu, çünkü kabul etseydi, savunma mümkün olabilirdi. Bu ifadenin ne derece doğru olduğunu belirlemek çok güç.

Fedakârca yürüttüğü politik etkinlikleri vurgulayan bir ölüm ilanı, Hërmëz'i bir Süryani yurtseveri olarak gösteriyor:

Galle Hërmëz (1859—1915) Mezopotamya Midyat'ta doğdu. 56 yıl yaşadıktan sonra, Jön Türkler tarafından öldürüldü. Galle Hërmëz yaşamını halkı ve hemşerileri için feda etti. Bölgesinde büyük bir düşünür sayılırdı. Midyat'ta, 21 yıl yönetim meclisinde görev yaptı. 8 yıl süreyle Belediye Başkanlığı görevini sürdürdü. Bundan sonra, Amid'de (Amed) yıllık toplanan konseyde Midyat temsilcisi oldu. Mardin Sancağı'nda, Sancak konseyinde temsilcilik yaptı. Bu büyük adam, hükümet çevrelerinde de saygın bir ad oldu. Adı Anadolu, Halep, Beyrut ve bütün Mezopotamya'da halkı arasında, halkın ve özellikle yoksulların haklarını savunmasıyla tanındı. Her türlü baskıya karşı savaştı. Cömert bir adam olması, herkesin takdirini kazanmasını sağladı.

Bu adam, bir kişinin yazılı ihbarıyla ele verildiği, Midyat'ta 75 kişiyle birlikte Jön Türkler tarafından hunharca öldürüldü.[24]

21 Haziran'da, gizli silahları ele geçirmek amacıyla ev ev arama ve yağmaya başlayan askerler, bulabildikleri birçok Ermeni ve Protestan erkeği tutukladılar. Bu kişiler hapsedilip, işkenceden geçirildikten sonra, öldürüldü. Kasabanın hemen dışında öldürülenlerin sayısı 104 -113 arasında tahmin ediliyor.[25] Bu kitlesel infaza Hasankeyf ve Kfar-Boran'dan kaçan 20–30 Ermeni'yle birlikte, Hërmëz klanından tutuklular da dâhildi. Koruma sağlamak için verdiği sözlerine sadık kalan Hevirki aşiretinden Saroxano, Hërmëz ailesini kurtarmak için planlar yaptıysa da durumdan haberdar olan kaymakam, müdahale etmesi halinde Saroxano'yu ölümle tehdit etti.[26]

SÜRYANİLER'İN İMHA EDİLMESİ

Haziran sonunda, kaymakam Nuri Bey'in açıkça kaybolması, Hıristiyanların öldürülmesini örgütlemek istememesinden kaynaklanmıştı. Nuri Hıristiyanlara kendi yetki alanı içinde kıllarına bile zarar gelmeyeceğine yemin etmişti. Musul Alman konsolosu Holstein, kaymakamın bir suikaste kurban gittiğine inanıyordu, ama durum böyleyse, Midyat'ta bilinmiyordu ve Süryaniler'in sözlü anlatımları bu olaya yer vermiyordu. Türklerin Azerbaycan'dan çekildiği göz önüne alınırsa, görevden alınması için hazırlıkların, İran'a Hoy konsolosu olarak atandığı Mayıs'ta başladığı gerçekçi görünmüyor. Ama bu onun kasaba dışına çıkarılmasının bir yoluydu ve doğuya giderken kaybolmuştu. Dâhiliye Nezareti'nden

[24] Skandar, "A Syrian Patriot" (1916).

[25] Në'man Beth-Yawno, röportaj, Kasım 1993 (ek 1, no. 2).

[26] a.g.e.; Sabri Hërmëz, röportaj Kasım 1997 (ek 1, no. 9); 'Abdo Ğanno-Gaw wëke, röportaj, Şubat 1997 (ek ', no. 18).

gönderilen 27 Haziran tarihli bir telgraf kaymakamın kayıp olduğunu ve bulunmadığını ortaya koyuyordu. Bitlis'teki görevlilerden onu araması isteniyordu. Daha sonra, görevi kötüye kullanmakla suçlanmış ve hakkında bir soruşturma başlatılmıştı. Ancak hiçbir belgede sağ olup olmadığı ya da gerçekte neyle suçlandığı belli değil.[27]

Yeni geçici kaymakam, Hacı Beşir (Bashar) Bey, yerel Kürt aşiretlerinin reislerini makamına çağırdı. Onlara Hıristiyan halkına karşı sert eylemlere girişmeleri emredildi. Ne var ki, kapıda muhafızlık yapan Muhallemi, Süryani Ortodoks topluluğunun liderlerine gidip, toplantıda tartışılan planları haber vermişti. 2 Temmuz'da Estel camiinde kaymakam, bazı Muhallemi reisleri ve Midyat'ın Kürt klanlarının liderlerinin katıldığı ikinci bir toplantı yapıldı. Camide bulunan Salimo adlı bir Kürt çoban Süryanileri uyardı.[28] Kaymakam ve Kürt ağa 'Azizke'nin Hıristiyan liderlere hükümete teslim olma önerisini tümü reddetti. Bu itaatsizlik karşısında, Ömerli (Omariyan) aşireti, bazı Muhallemiler'le birlikte ve düzenli orduların yardımıyla Hıristiyan mahalleleri kuşattı.

Andrus günlüğüne 20 Temmuz tarihinde Midyat'ın "isyan ettiği" haberini aldığını yazmış; Mardin'e ulaşma süresi düşünülürse, bu çatışmanın 6/19 Haziran'da başladığını söyleyen sözlü ifadeleri doğrular. Ertesi günü, Mardin Kürtleri'nin Midyat yönünde ilerlerken görüldüklerini ve 22 Temmuz'da saldırdıklarını yazmıştı. Bu andan itibaren, mutasarrıf Mardin Süryani Ortodoks piskoposa "Midyat'ta halkına isyan etmemesini emretmiş" diye yazdığı 28 Temmuz'a kadar, Andrus'un hiçbir ek bilgiye sahip olmaması, çatışmanın hâlâ sürdüğünü ve Süryaniler'in sert bir direniş sergilediğini gösteriyor gibidir.

---

[27] BOA. DH. ŞFR 52/344 Dâhiliye Nezareti'nden Van vilayetine, 13 May 1915; 54/210 Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine 27 Haziran 1915; 55/123 Dâhiliye Nezareti'nden Bağdat vilayetine 21 Ağustos 1915; 58/104; Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 26 Aralık 1915.

[28] Gorgis 'Abdiyo, Reportaj Temmuz 2000 (ek 1, no. 17).

Bir versiyona göre, çatışma Süryaniler'in kendiliğinden sürpriz bir biçimde hükümet binalarına saldırmasıyla başladı. Hanne Safar, vilayet yönetiminden kaymakama Midyat Hıristiyanları'nın tutuklanmasını, askeri birlikler Mardin'e ulaşır ulaşmaz sürgün edilmelerini ve bazı askerlerin ertesi günü orada olacaklarını ileten telgrafını görmüştü. Safar bir açıklama istemiş ve kaymakamı valiye ve Babıâli'ye bu emri protesto eden bir tel çekmeye zorlamıştı. Ama çok geçmeden Mardin'e gelen yeni bir emir, askerler ve Kürt aşiretleri ulaşır ulaşmaz, sürgünün başlatılacağını tekrarlıyordu. Kaymakam Süryanileri desteklediğini ve önceki saldırıları önlediğini ısrarla söylemişse de, artık inandırıcılığını yitirmişti. Hanne Safar (kendisinin de eskiden reisliğini yaptığı) Dekşüri aşiretinin yerel kolları olan Mahmado, Nahrozo, Ömerli (Omariyan) Kürt reisleri ve Muhallemi müftüsünü toplantıya çağırdı. Tüm Müslüman liderler, ayak sesleri duyulan çatışmanın uzağında kalmaya söz vermekle birlikte, Hıristiyan komşularını koruma taahhüdünde bulunmadılar. Yerel Kürtlerin hükümete yardım etmekte isteksiz davrandığının bilinmesi, neden Türklerin askeri girişimlerini desteklemek için Mardin bölgesinden Kürt aşiretlerinin gönderildiğini açıklayabiliyordu.

Bu, kaymakamın Hanne Safar, İsa Zatte ve bazılarının ondan aldıklarını söyledikleri emirlerle örtüşüyordu. Ne var ki, İsa Zatte Ç'alma'daki hısım akrabaları tarafından kaymakama gitmekten caydırılıp, evinde kalması sağlanmıştı. Hanne Safar gitmeye karar vermiş, ama yanında bazı silahlı adamlar götürmüş, kaymakamlığı ve jandarma binasını kuşatmıştı. Memur ve jandarmaları esir almışlardı. Aniden – İsa Zatte'ye atfedilen – silah sesleri yankılanmış ve kargaşa başlamıştı. Karışıklıkta, Safar grubu emniyet müdürünü vurmuştu. Kaymakam masum olduğunu ve Süryanileri koruyarak büyük risk aldığını ısrarla söylemeyi sürdürmüştü. Esir olarak tutulmuş, ama sonra serbest bırakılarak Yezidi aşiretlerin eşliğinde Midyat'tan çıkarılmıştı. Hanne Safar, Mardin Süryani Ortodoks Başpiskoposu'na müdahale ederek, mutasarrıfa

saldırıyı durdurmasını söyleyen bir mesaj göndermesi de fayda etmemişti. Çatışma sürerken Midyat'a giren sadık yerel Yezidiler, Safar'a 'Ayn Wardo'ya kadar güven içinde çekilmesi için muhafızlık yapmayı önermişler, ama bazı çocukları kaçmayı başarmışsa da, o memleketinden ayrılmayı gururuna yedirememişti.

Çalma ailesinin bir üyesi İsa Zatte'nin eylemlerine açıklama getirir. Mardin Hıristiyanları'nın başına gelenleri yeni öğrendiklerinden, Hıristiyanların yok edilmesinin ilk adımının ileri gelenlerin tutuklanması olacağını biliyorlardı. Bu nedenle, liderleri İsa Zatte kaymakam tarafından çağrıldığında, hapsedileceğini anlamışlardı. Bu yüzden, gitmesini yasaklayan hısım akrabası, teslim olmasındansa onu oracıkta öldürmeyi tercih edeceklerini söylemişti. Daha sonra, kaymakam ve Azizke, İsa'yı aramak için evine geldiklerinde, yine akrabalarının gelenleri engellemek için çatıdan attıkları büyük bir taş isabet etmemişti. Yaklaşık, bir saat sonra, İsa'nın havaya ateş etmesi, çatışmanın başlamasına neden olmuştu.

Bir süredir saldırı beklemesine rağmen, Midyat'taki Hıristiyan direnişinin yetersizliği ortaya çıktı. Sadece iki yerde inatçı bir direniş gösterilmişti. İlki büyük Rhawi klanının ve yandaşlarının kendilerini bir hafta savundukları Mor Şarbel manastırındaydı.[29] Kasabanın yaklaşık 10 kilometre doğusundaki 'Ayn-Wardo köyünden Süryani savaşçılar, onların yardımına koşmuş ve köylerine kadar eşlik etmişlerdi. İkinci direniş noktası, 'Adoka ailesinin konağı ve avlusuydu. Çevre sokaklardan birçok kişi, Midyat doğu kesimindeki Mor Abrohom manastırına giden yeraltı tünellerinde

[29] Eski Mor Şarbel manastırı Midyat'ın kuzeyinde, Rhawi klanının yaşadığı semte yakındır. Sayfo zamanına kadar, burada papazlar, rahipler, rahibeler, hizmetçiler ve talebeler yaşardı. Sayfo'dan sonra, hükümet buraya el koymuş, askeri üs haline getirmiştir. Bu adın anısını canlı tutmak amacıyla, 1955'te Süryani Ortodokslar Rhawi yerleşiminde bir kilise inşa ederek, adını Mor Şarbel koymuşlardı.

gizlenmek için buraya yığılmıştı.[30] Birçoğu bu tünellerden manastıra kaçmayı başarmış ve buradan 'Ayn-Wardo yönüne doğru ilerlemişti. Ne var ki, tünel girişlerini koruyan son savunma hattında yaşamını kaybedenler çok fazlaydı.

Midyat Hıristiyanları sayı ve silah açısından rakiplerinden dezavantajlı konumda olmalarına karşın, yöneticileri tasfiye etme gibi bazı zor görevleri başarmışlardı. Özellikle bazı zalim Osmanlı görevlileri özel operasyonların hedefi olmuşlardı. Bir Süryani ölüm mangası, yeni askere alınanları cepheye sevk eden mangaların başındaki Siverekli Yusuf adlı Kürt görevliyi infaz etmişti. Sözlü ifadeler Hıristiyan askerlerin bu yürüyüşler sırasında rahatsız edilmeye başladıklarını gösteriyor. Midyat'tan yeni askere alınanlar, üçer-dörder kişilik gruplar halinde zincire vurularak sevk ediliyorlardı.[31] Yusuf'un sorumluluğunda sevk edilen 'Ayn-Wardo'lu 45 kişiden bir daha haber alınamamıştı.[32] İnfaz listesindeki bir diğer görevli *tahsildar* Şerif Efendi'ydi. O da vergi ödeyemeyenlerin öldürülmesi emrini vermişti. Aynı zamanda, Midyat katliamında etkin rol aldığı ve birçok kadına tecavüz ettiği de görülmüştü. O da Gallo Šabo'nun partizanları tarafından infaz edilmişti.[33] Bu özel görevlilere yönelik saldırılar dışında, Süryaniler de kasabadaki hükümet binasına da hücum etmişlerdi.

Bir versiyona göre, Süryani topluluğunun bir zamanlar kudretli laik başkanı Hanne Safar'ın kellesi kendi merasim kılıcıyla

---

[30] Midyat kentinin altında, Yeni-Batı Süryanice'de *xîše* denilen birçok tünel vardı. 'Ayn-Wardo'ya açılan bu tünelleri bütün Hıristiyanlar bilir ve bu sırrı Türk görevlilerden saklamaya çalışırlardı. Çok eski olan tünellerin ne zaman inşa edildiğine dair hiçbir bilgi yok. Belki de tüneller Midyat'ın ilk mağaramsı yerleşim bölgeleriydi. Tünellerin kentin değişik yerlerinden girilen birçok girişi vardı.

[31] Rume Lahdo-Antar, röportaj Temmuz 1993 (ek 1, no. 3); Danho Këno, röportaj Temmuz 1993 (ek 1, no. 8).

[32] Hanna Hawšo, röportaj Ağustos 1993 (ek 1, no. 16).

[33] Hanna Bitar, röportaj Şubat 1994 (ek 1, no. 14).

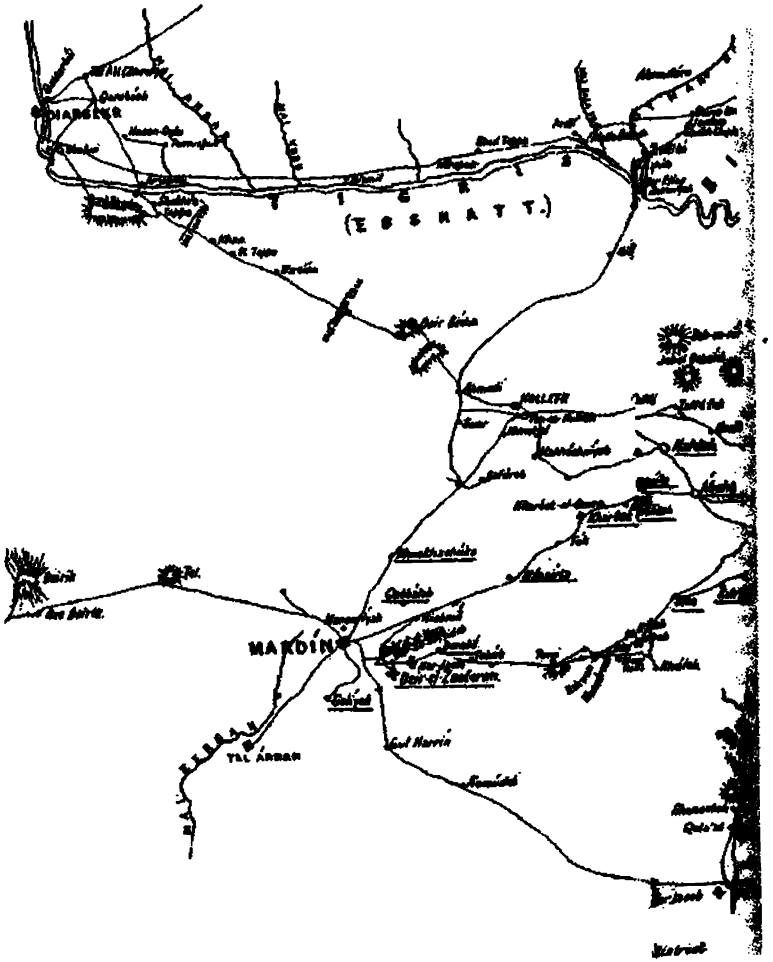
vurulmuştu. Süryaniler'in sözlü ifadeleri, ilk kez toplu katledilen Hërmëz ailesini kurtarmak için bazı girişimleri engellediğini belirtiyor. Safar'ın ölümünden sonra, kalabalık kellesini uzun bir sırığa oturtarak, Midyat sokaklarında "Ey ahali, işte Midyat'ın Süryani reisinin kellesi!" diye gösteri yapmıştı. Bir diğer versiyona göre, Hanne Safar bazı saldırganları öldürdükten sonra, saldırganların hançer darbeleriyle, elinde kılıcıyla can vermişti. Yere düştüğünde, Mort Šmuni kilisesine dönmüş ve kendi memleketinde bir Hıristiyan olarak öldüğü için Tanrı'ya şükretmiş ve haç çıkarmıştı.[34]

[34] Hanna M. . gsi, röportaj Ağustos 2003 (ek 1, no. 14).

8. SAYFO: KUZEY MEZOPOTAMYA'DA GENEL KATLİAM

Aşağıdaki listede, Mardin sancağı ve yakın çevresindeki Botan, Beşiri, Urfa gibi 178 küçük kasaba ve köyle birlikte, Diyarbakır'a en yakın köylerin başlarına gelenlerle ilgili olarak Süryaniler'in ifadeleri/tanıklıkları kataloglanıyor (harita 8). Her başlıkta bir katliam öyküsü anlatılıyor, ama yirmiden fazla örnekte Müslüman komşular önemli bir koruma ya da yardım sağlamışlardır. Bu yerler alfabetik sırayla listelenmiştir. Temel enformasyonun çoğu sadece birkaç kaynaktan alınmadır (bunları devamlı dipnotlarla göstermekten kurtulmak amacıyla, adların baş harfleriyle belirttik: **[H]**, Hinno'nun sözlü tarihi; **[K]**, Karabaş'ın anlattıkları; **[A]**, Anschütz'ün tarihsel coğrafyası.[1] Köy adları, yaygın olarak başka bir ad kullanılmadığı takdirde, genellikle Süryanice olarak verildi. Yer adlarını Arapça, Kürtçe ve yeni Türkçe alternatif kullanılışları da eklendi. Birkaç istisna dışında, köyler ve kasabalar, Türkiye Cumhuriyeti döneminde yeniden adlandırıldığından,

[1] Süleyman Hinno, *Günhe d Süryoye d Turabdin* [Tur Abdin Süryanilerinin Katledilmesi] 1987); Abed Mschiho Na'man Qarabasch, *Vergossenes Blut: Geschichten der Greuel, die an den Christen in der Türkei verübt, und der Leiden, die ihnen 1895 und 1914– 1918 zugefügt wurden* (2002); Helga Anschütz, *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin: Eine altchristliche Bevölkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung* (1985).

Harita 8: I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Turabdin bölgesi (adlar Aramca). Gabriele Yonan, *Em vergessener Holocaust: Die Vernichtung der christlichen Assyrerin der Türkei* (1989), 272–73.

özellikle Turabdin dışındaki yerlerin yeni adlarını bulmak her zaman mümkün olmadı. Zîra bunların bir kaçı yeniden inşa edilemeyecek kadar tahrip olmuştu.[2]

Köylerin nüfusu konusunda, Ağa Petros'un Lozan barış konferansına sunduğu basılmış listeye gönderme yapılmıştır. Burada Diyarbakır vilayetinin "Asur-Kildani" nüfusuna dair köy düzeyinde tahmin yapılmıştır.[3] Listede Diyarbakır vilayetinin içi ve çevresindeki 345 Hıristiyan köy yer alıyor. Kildani nüfusuyla ilgili enformasyon Tifinkçi'nin 1914'de yayınlanan tarihsel-istatistiksel raporundan alınmadır.[4]

Bu katalog Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinin güney kesimlerini içine alıyor. Büyük bir Süryani kıyımı yaşandığı bilinmesine rağmen, bu vilayetlerin kuzey ve orta bölümlerinde ya da Mamuret-ul-Aziz'de yaşanan olaylara dair sadece birkaç ayrıntılı rapor vardır.

KATLİAMLARIN BİR KATALOGU

'Abbase. Diyarbakır yakınlarında Ambar Çayı nehri bölgesindeki küçük bir Süryani köyüdür. Diğer birkaç komşu köyün sakinleriyle birlikte, 7 Mayıs 1915'te erkekler katledilmişti. Kadınlar ve çocuklar zorla tarlalara çalışmaya gönderilmişlerdi. Katliam, köylerin sahibi Kasım Bey'in kışkırtmasıyla El-Hamsin ölüm man-

[2] Köylerin bazılarının "sahipleri" olduğu söylenmiştir. Süryani sahiplere gönderme yapıldığı hallerde, 19. yüzyıl sonunda açılan bir alan olan Nusaybin'in doğusunda son zamanda kolonileştirilen köylerdir. "Sahip" kolonileştirenlerden biriyken, toprağı süren diğerlerinin "sahibi" odur. Kürt ağaya gönderme yapıldığı hallerde, terim yarıcılardan haraç ya da rant alan bir tip feodal beyi anlatır.

[3] "Liste des villages, des habitations et nationalités," PRO FO 839/23 82893 136, Agha Petros'un Mr. Adam'a 26 Kasım 1922 tarihli tanıtma yazısının ekinde, "Musul'un kuzeyindeki Asur köyleri" olarak tanıtılmıştı. Bkz., aşağıda ek 2.2.

[4] Joseph Tfinkdji, "L'Église chaldéenne catholique a...refois et aujourd'hui" (1914).

galarından biri tarafından işlenmişti. Kurtulanların ifadelerine göre, bu köylerden 114 erkek öldürülmüştü. Tarım mevsimi bittikten sonra, kadınlar ve çocuklar ya müslümanlığı seçmişler ya öldürülmüşlerdi. **K**

Ahlah (Halax, Narlı). Midyat'ın 13 kilometre kuzeydoğusundadır. Ahlah'da çok sayıda Kürt'ün arasında sadece 3 ya da 4 Süryani aile yaşıyordu. Kürt komşularının koruduğu bu aileler sağ kalmışlardı. **H, A**

Anhël (Yemişli). Turabdin'in en büyük köylerindendi. Midyat'ın 10 kilometre güneyinde, Nusaybin yolu üzerinde yer alıyordu. İki Süryani Ortodoks kilisesi, Mor Quryaqos ve Mor Ešayo ile birlikte altı şapeli vardı. Hiçbir zaman saldırıya uğramayan bu köy, bir toplama kampına dönüşmüş ve Hıristiyan sığınmacılarla dolup taşmıştı. Silahlı muhafızlar nöbet tutar, köye girişe izin verir, ama çıkışa izin vermezlerdi. Köyden çıkma imkânları sınırlı olduğundan, köy sakinleri buranın da saldırıya uğramasının sadece zaman meselesi olduğunu düşünüyorlardı. Süryaniler'in lideri Bësso adlı biriydi. Midyat'ın Kürt Mahmado ailesinden Aziz Ağa'nın muhafızlarla bu biçimde korumayı başlattığı söyleniyordu. Saldırganların aynı anda 'Ayn-Wardo ve Anhël'e saldıracak yeterli kuvvetleri yoktu. İlk önce 'Ayn-Wardo üzerinde yoğunlaşmaya karar vermişlerdi, ama bu köyü ele geçirmeyi hiçbir zaman başaramadıklarından, Anhël'e saldıracak fırsat bulamamışlardı. Anhël köylüleri, 'Ayn-Wardo'ya tuz, yiyecek ve silah kaçırıyorlardı.[5] **H**

'Arbaye (Alayurt). Midyat'ın 34 kilometre kuzeydoğusu ve Kfar-Boran'ın 7 kilometre batısında yer alıyordu. 'Arbaye köyünde 30 Süryani aile yaşıyordu. Deyvanlı Ali Musa'nın başını çektiği Kürtler tarafından katledildiler. Sadece birkaç kişi kurtuldu. 8. yüzyıldan kaldığı söylenen köyün kilisesi Mor Sobo tahrip edildi. **H, A**

---

[5] Armalto, *Al-Qusara fi nakubat al-nasara* (1919), 406; 1997 Şubat'ında röportaj yapılan 'Abdo Ghanno-Gawweke, (ek 1, no. 59); Ello 'Amno, 2004 Eylül'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 60).

Arbo (Taşköy). Midyat'ın 15 kilometre güneydoğusunda, Rayite adlı ormanlık bir alanda kuruluydu. Katliamlar başladığında, Arbo'da 70 Süryani aile yaşıyordu. Bunlar Mor Malke manastırı ve Mor Eliyo manastırına kaçtılar. **H**

Arkah / Xarabale (Üçköy). Midyat'ın 20 kilometre güneyine düşer. Burada 70 Süryani aile yaşıyordu. Bunlar Mor Malke Manastırı'nın yakınlarına sağ salim ulaşmışlardı. **H**

Armun (Ermuni). Kfar-Gawze'nin [Gercüş] kuzeydoğusuna düşen Armun'da 10 Süryani aile yaşıyordu. Hasno'dan meçhul bir hükümet temsilcisinin, askerlerle birlikte gelmesi üzerine, bazı Kürt aşiret üyeleri köye saldırdı. Onun dışında hepsi katledildi. **H**

'Arnas ('Ërnës, Bağlarbaşı). Midyat'ın 9 kilometre kuzeydoğusuna düşer. Mor Quryaqos adlı köy kilisesi 761'den kalmadır. 'Arnas'da 70 Süryani aile yaşıyordu, ama geri kalanı, muhtemelen çoğunluğu, Dekşüri konfederasyonu reisi Osman Temmıro'ye dâhil Kürtlerdi. Hıristiyanların çoğunluğu Süryani Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olmakla birlikte, 10 aile Protestan olduğunu beyan etmişti. Süryaniler yakınlardaki Şalêh [Barıştepe] köyünün akıbetini öğrenip, Midyat yönünden gelen silah seslerini işittiklerinde, taşıyabildikleri ne varsa alıp, köyü terk etmişlerdi. Kürtler onları durdurmaya çalıştılarsa da, sayıları bir hayli fazla olan Hıristiyanlar zorla köyden çıkarak, 'Ayn-Wardo'ya gelmişlerdi. 'Arnas'ta kalmış olan 23 Süryani erkek ertesi gün katledilmişti.[65] **H, A**

Artevina (Artux, Artın). Yukarı ve Aşağı Artevina, Siirt yakınlarında karma nüfusa sahip iki köydü. Yukarı Artevina'da 29 Nasturi ve 310 Kildani hanesi, Aşağı Artevina'da ise 90 Nasturi ve 160 Kildani hanesi vardı. Köylüler 1915 Haziran başında Siirt katliamları sırasında ölümle tanışmışlardı. Bkz. aşağıdaki Siirt'le ilgili bölüme.

'Ayn-Sare. [Ayinser] Hazax'ın 15 kilometre güneyindedir. Bu karma köyde, 15 Süryani ve birçok Kürt aile yaşıyordu. Kürt

[65] 'Abdo Ghanno-Gawweke, Şubat 1997'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 54); Gawriye Beth Mas'ud, Temmuz 2002'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 55).

komşuları bir katliam planlamak için toplandıklarından, Hınde adlı bir Kürt kadın Hıristiyanları uyarmak için geldi. Ona inananlar Hazax'a kaçtı, ama kalanlar katledildi.[7]

'Ayn-Wardo (Iwardo, Gülgöze). Midyat'tan 2 saat yürüyüş mesafesinde, yüksek bir tepe üzerinde inşa edilmiş büyük bir köydür. Köyde 200 Süryani Ortodoks aile varken, hizmetkârlar dışında bir tek Müslüman yoktu. Bu ad "Gül Pınarı" anlamına geliyordu. Yüksek duvarlarla çevrili Kilise, bir kale olarak inşa edilmişti. Bote, Habsës, Kafarbe, [Yukarı] Kafro, Midyat ve Zaz gibi, birçok köyden gelen Hıristiyanlar 'Ayn-Wardo'ya akın etmişlerdi. 1915 yazında her yerden gelen tahmini 6.000- 7.000 Süryani Hıristiyan burada toplanmıştı.[8]

Temmuz'da Kürtler, Türkler ve Muhallemiler, Midyatlı Hıristiyanlara karşı ortak bir saldırıya geçtiler. Haberi işiten Mzizah [Doğançay] halkı, hayvanlarını ve değerli eşyalarını alarak, 'Ayn-Wardo'ya yöneldi. 'Ayn-Wardo halkı harmanı her zamankinden öne aldı. Mzizah'lı Mas'ud Šabo savunmayı örgütlemesi için lider seçildi. Kürtler, Yezidiler ve Muhallemi aşiretleriyle ilişkilerde deneyimliydi. Mas'ud, 'Ayn-Wardo'yu savunmak için stratejik bir plan hazırlamaya koyuldu. Süryaniler ve komşu Yezidiler arasındaki ilişkileri güçlendirerek başladı. O sırada köyde hizmetkârlar ve çobanlar olarak çalışan bazı Kürtler ve Yezidiler vardı. Mas'ud ortalık karışmasın diye bu adamları köyden çıkarmaya karar verdi. Bazıları ayrıldıysa da, Süryaniler diğerlerini Sayfo sona erinceye kadar mağaralarda gizlediler.

Nispeten kısa bir zamanda, Mas'ud 700 kişi topladı. Gece siyahlar giyerek, infaz mangalarından kurtulmuş ya da tehcir kafilelerinden kaçmış olan insanları kurtarmaya çalışacaklardı. Yaralıları 'Ayn-Wardo'ya taşıyıp, tıbbi yardım sunacaklardı. Bu kurtarılanların çoğunluğu Ermenilerdi, ama bu kişiler Kürtçe

---

[7] Hanna Murat Hannouche, *Azekh "Beyt Zehde"* (2002?), 63.

[8] H daha yüksek bir rakam verirken (s. 70), Arnalto daha düşüğünü verir (*Al-Qeṣara*, 406); bunun dışında, iki anlatı da birbirine benziyor.

konuştukları köylerden geliyorlardı. Mas'ud, aşiret ve hükümet kuvvetlerince nasıl tuzağa düşürüldüklerini anlattıkları öyküleri dinlemişti. İlk önce, silahlarını teslim etmeleri halinde güvenliklerinin sağlanacağına söz verilmişse de, buna boyun eğdikten sonra katledilmişlerdi. 1915 Haziran'ında, hükümet Hermëz ailesinin liderlerini ve Midyat'ta diğer Protestan eşrafı tutukladı. Mas'ud onların yardımına koşmak için bir plan hazırladı. Midyat'ta, onların planlarını işiten Hanne Safar, Türk hükümetini bu konuda bilgilendirdi. Sonuçta planlar değişti ve Mas'ud bu özel görevde çuvalladı.

Mas'ud, Midyat halkına yardım gönderdi. İki yer Süryani direnişinin merkezi oldu: Rhawi ailesinin egemenliğindeki Mor Şarbel (Šarbel) Manastırı ve yeraltı tünellerinin 'Ayn-Wardo'ya açıldığı 'Adoka'nun büyük konağı. Mas'ud, Midyat'a yardım için karalar giymiş 100 kişi gönderdi. Bazısı Rhawi'ye yardım etmek için kalırken, diğerleri tahsildar Şerif Efendi'nin evine gittiler. Bunlara Şerif Efendi'yi öldürüp, vergi parasına el koyma emri verilmişti. Şerif Efendi kaçtıysa da [öldürülür], vergi parasına el koymayı başarırlar. Ne var ki, Midyat'taki Süryani liderlerden biri, İsa Zatte, bunu işitince paraya kendisi el koydu. Bu durum öfke ve kargaşaya yol açtı. Rhawi savunması yavaş yavaş zayıflayınca, yaşamda kalanlar 'Ayn-Wardo'ya gitmek üzere yola çıktılar. 'Adoka konağının altındaki tünel girişlerini tutan Süryanileri kurtarmak için bir intihar mangası görevlendirildi. Görevi başaramayan bu kişiler, kasaba dışındaki kuyuların ceset dolu olduğunu bildirdiler.

Midyat'ı fethettikten sonra, Kürtler, Türkler ve Muhallemiler hem 'Ayn-Wardo hem de birçok Hıristiyan sığınmacının bulunduğu Anhël'e saldırıya hazırlandılar. Midyatlı Kürtlerin lideri Azizke Mahmado, ilk öncelik olarak 'Ayn-Wardo'yu vurmak için kuvvetlerini birleştirmeyi önerdi. Anhël çevresine muhafızlar yerleştirildi ve kalabalık gruplar halinde saldırganlar 'Ayn-Wardo üzerinde yoğunlaştılar. 'Ayn-Wardo'ya kitlesel saldırının başarısız kalması, hiçbir zaman hücuma uğramamış olan Anhël'in kuşatılmasını mümkün kıldı.

Mas'ud, çevre köylerden: Xarabya, Kiwax, Kočane, Taqa, Bajênne, Daywanke ve Kavnas'tan bilgi, silah ve malzeme sağlayan Yezidiler'in harekete geçtiğini öğrendi. Hareketlerini gizlemek için gece gizlice malzeme kaçırıyorlardı.

Mor Hušabo Kilisesi'nde vaaz veren piskopos Mor Filiksinos Ablahad topluluğuna, sayıları çok az bile kalsa, direnmenin kutsal bir görev olduğunu söyledi. Hıristiyan inançlarını ve kutsal topraklarını savunurlarken, çektikleri çileyi biraz dindirmesi için Kutsal Ruh'a yalvardı. Bundan sonra, iki hafta boyunca oruç tutup, dua edeceği kilisenin çatısına çıktı. Hıristiyanlar Müslümanların sancağını ele geçirdiklerinde, ganimetlerini gösterip, iyi haberi vermek için açlıktan zayıf düşen piskoposa koştular. O da sancağı kendi önünde yakmalarını söyledi. Düşman sancağının gözleri önünde yandığını gören piskoposun, huzur içinde öldüğü söylendi.

Türk görevliler, 'Ayn-Wardo'yu kuşatmak için Midyat ve Mardin yörelerinden Kürt aşiretlerini ve daha kuzeyden bazı Muhallemileri ve Ramma aşiretini topladılar. Bu kuvvetin 13.000 kişiye ulaştığı söyleniyordu. Bunlara hükümet depolarından silah, cephane ve yiyecek verildi. Temmuz ortasında hangisi olduğu kesin bilinmeyen bir Cuma günü 'Ayn-Wardo'yu kuşatır kuşatmaz, sert çatışmaların başlaması bir oldu. İki taraf da kayıplar verdi. Bundan sonra, düşmanı bölmek amacıyla karşı-saldırıya geçen Süryaniler, önceden belirtmiş olduğumuz gibi, düşman sancağını ele geçirmeyi bile başardılar. Çatışmalar her gün kesintisiz sürdü ve yaz güneşinde cesetler çürüdü. Ertesi Cumartesi, Süryaniler karanlıktan yararlanarak bir karşı-saldırı başlattılar. Kendileri 26 kayıp vermiş olmalarına karşın, Türklerin ve Kürtlerin kayıpları çok daha fazlaydı. Savaş tüm şiddetiyle yaklaşık 10 gün daha sürdü. Türk kumandan, Pazar sabahı kilise çanları çalmaya başladığında nihai ve büyük taarruza geçilmesini emretti. Bu saldırı kısmen başarı kazandı; bir keşif noktasını ele geçiren askerler, Kfarzeli 10 Süryani savaşçıyı öldürdü. Salı, Türklerin giriştiği yeni bir saldırı tamamen başarısız oldu. Türkler aralarında üst rütbeli bir subay dâhil 70 kişi kayıp verdi. Bu durum kargaşa ve şok

yarattı. Askerlerin Mardin'den takviye isteyen mesajı üzerine, mutasarrıf Bedri Bey, bir ağır top dâhil, bulabildiği tüm takviyeleri gönderdi. Bu ağır topla köy bombardımana tutuldu ve kuşatma 20 gün daha sürdü.

Arnalto, saldırganların kaybını 200, savunma güçlerininkini 300 olarak verir. Bu noktada, Türkler ateşkes anlaşması için müzakereye hazırlandılar. Dara Şeyhi arabuluculuk yaptı. Öne sürülen koşullar, köylülerin silahlarını bırakıp, hükümetin emirlerine itaat etmesiydi. Bu koşulları yerine getirmeleri halinde, korunacaklardı. Köylüler tedirgin olduklarından, silah bırakmayı reddettiler. Bunun üzerine, üç gün süren bir çarpışma başladı, ama takviyelere ve üstün ateş güçlerine rağmen, Türkler ve Kürtler savunma hatlarını yaramadılar. Köyü ele geçirmenin imkânsız olduğunu haber alan Bedri Bey, Mardinli iki Süryani Ortodoks din adamını, piskopos Yeşo' ve papaz Hanna'yı gönderdi. Görevleri köyü savunanları teslim olmaya, silah bırakmaya ve devlete itaate ikna etmekti. Ama dinadamları da onları ikna etmekte başarısız kaldılar. Arabuluculuğa soyunan başkalarının da aynı biçimde şansı yaver gitmedi. Nihayet, köyü savunanlar *eğer Türkler ateşkeste ciddiyse, barışın garantörü olarak bizim güvendiğimiz birisini göndersinler* diye haber saldılar. Bu kişi Hıristiyanların güvendiği, ama Kürtler ve Muhallemiler arasında da sözüne saygı duyulan ve yeterli bir otoriteye sahip biri olmalıydı. Böylece Hıristiyan din adamları devre dışı bırakılmıştı. Savunma güçleri 'Ayn-Kifo'lu bir Muhallemi olan Şeyh Fethullah'ı (Fathalla) önerdiler. Bir süre sonra, şeyh geldi. Süryaniler onun korumasına girdiler. Şeyh daha sonra Türkleri, Kürtleri uzaklaştırma ve Süryanilere serbest bir geçiş yolu garantisi vermeye ikna etti. Sonra da şeyh Süryaniler'in silahlarını topladı ve saldırı güçlerine uzak durmaları emredildi. Şeyh Müslümanlara tek bir Hıristiyana bile zarar vermemeyi emretti. 'Ayn-Wardo kuşatması ya 52 (Armalto) ya da 60 gün (Hinno) sürdü. Af garantisine rağmen, çoğu Süryani orada kaldı ve kendi köylerine dönmedi. Buna cesaret eden birkaçı 'Arnas, Ahlah ve Mzizah'a dönmeye çalışırken, yolda vuruldu.

Ateşkesten sonra, Mas'ud'dan Anhël'e gitmesi istendiyse de, Hıristiyan liderler başka bir yere gitmesini öğütlediler; zira hükümet onu arıyordu ve kendileri de müdahale etmek istemiyorlardı. Mas'ud, Rayite'deki [Aşağı] Kafro'ya gitti. Orada kısa bir süre yerel bir kilisenin çatısındaki bir çadırda yaşadı. Hükümet için kolay bir av olduğundan, çok geçmeden öldürüldü. Kendi köylerine dönerken öldürülen Süryaniler'in sayısı, kuşatma sırasında öldürenlerden fazlaydı.[9] **H**

Azax (İdil, Hazax, Beth-Zabday). Bkz., aşağıda 9 Bölümde.

Babëqqa (Bebek). Azax'ın 6 kilometre güneyine düşer. Hinno burada yaşayan 60 Süryani ailenin Azax'a kaçtığını belirtir. Ne var ki, A. H. B. Kaynağı önce bir saldırı olduğunu ve saldırıdan sağ kurtulanların Azax'a ulaştıklarını belirtir. Hëndo'nun günlüğünde saldırı tarihi 20 Haziran 1915 olarak verilir.[10] **H**

Bafayya (Bafawa, Bafova). Mardin'in 25 kilometre kuzeydoğunda, derin bir nehir vadisinde yer alan bir Hıristiyan köyüdür. Savaştan önce, burada 500 Asur-Kildani oturuyordu. Köye ya 10 Haziran (Simon) ya da 4 Haziran (Karabaş) 1915'te Hüseyin Bakro ve adamları saldırdı. Tüm kaynaklar, bunun bölgedeki ilk katliamlardan biri olduğunda birleşiyor. Süryani Ortodoks papazı diri diri yakılmış ve köy muhtarı öldürülmüştü. Sadece birkaç erkek Bënebil'e kaçabilmiş, ikisi bir haftalık yolculuktan sonra Za'faran manastırına ulaşmıştı.[11] **K**

Bağ-Çecik (Baglit, Bahçecik). Diyarbakır yakınlarında Ambar Çayı yöresinde küçük bir Süryani köyüdür. Savaş sırasında Bağ-Çecik'te yaşayan 4 Süryani aileden yaklaşık olarak 50 kişi, öldürüldü. Bir kişi sağ kaldı. Diğer bazı köylerin sakinleriyle birlikte, bu köyün erkekleri 7 Mayıs 1915'de kurşuna dizildiler. Kadınlar ve çocuklar çiftliklerde angaryaya koşuldular. Katliam, köylerin

---

[9] Arnalto, *Al-Qusara*, 409; aşağıda ek 1, kesim C, no. 21–40.

[10] A. H. B., "Mémoires sur Mardine (1915ss)" (1998), 186; Hannouche, *Azekh*, 42.

[11] Hyacinthe Simon, *Mardine la ville héroïque: Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacres de 1915* (1991), 135.

sahibi Kasım Bey'in tahrikiyle El-Hamsin milislerinden birince gerçekleştirildi. Yaşamda kalanların ifadelerine göre, bu köylerden 114 erkek öldürülmüştü. Tarım mevsimi sona erince, kadınlar ve çocuklar ya zorla müslümanlaştırılmış ya da öldürülmüştü. **H, K**

Bara-Betha (Bara Beyta, Bar-Abaysa, Brabite). 300 kişinin yaşadığı bu Kildani köyü, Cizre'nin 15 kilometre güneyine düşer. Esene Kürtlerinin saldırısıyla, tüm köylülerin öldürüldüğüne inanılıyor.[12]

Barlat. Hasno ve Dicle Nehri yakınlarındaki Barlat'ta 10 Süryani aile yaşıyordu. Katliamlar sırasında bazıları öldürülmüş, bazıları sağ kalmıştı. **H**

Ba-Shoq (Başak, Beth-Ishoq, Besük). Azax yakınlarındaki Wadi Salo'nun 20 kilometre kuzeybatısına düşer. Kale gibi inşa edilmiş olan köy kilisesi Mor Adday'ın adını almıştı ve şimdi ahır olarak kullanılıyor. 19. yüzyılın sonunda, tüm sakinleri Hıristiyanlardan oluşuyordu. Bazı köylüler Basibrin köyünü savunmak için koruma talep ettiler. Köy I. Dünya Savaşı sırasında tahrip edildi. **H, A**

Basibrin (Basibrino, Beth-Sorino, Be-Sorino, Haberli). Basibrin ve Sare, Midyat Azax arasındaki yolun tam yarısında, birbirine yakın ikiz köylerdir. Köyler [Mor Gabriyel] Qartmin manastırının doğusuna düşerler. Birbiriyle iyi geçinemeyen iki köy halkı, 19. yüzyılda, uzun bir kan davası sürdürmeye başlamıştı. Basibrin'de yaklaşık 250 ve Sare'de 200 ailenin tümü Süryani Ortodoks'tu. Katliamların haberi ulaştığında, Sare halkı Basibrin'e sıkışmıştır. Yüksek duvarları ve kuleleri olan Mor Dodo kilisesi bir kale olarak kullanılabilirdi. 40 Türk askerinden oluşan bir muhafız birliği, görünüşe bakılarsa Hıristiyanları korumak için köyde konuşlanmıştı. Süryaniler, Haziran sonu ya da Temmuz başında, Midyat'ta Hërmëz ailesinin öldürüldüğünü işitince, askerler tüfeklerini ele geçirmişlerdi. Yerel saldırılardan sonra, Miden, Tamarz, Ba-Shok, Zinawrah, Qanaq ve Bazar köylüleri Basibrin'e

---

[12] Yves Ternon, "Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction" (2002), 369.

kaçmışlardı. Hinno'ya göre, iyi silahlanmış 2.000 Süryani burada toplanmıştı. Süryaniler'in lideri, Malke adında Sare'li bir köylüydü; bu kişi Hanne Haydo'nun oğlu ve o sırada hapishanede bulunan efsanevi Süryani savaşçı Šam'un Haydo'nun abesiydi. Arabanlı bazı dost Kürtler ve Galili bazı Yezidiler savunma güçlerine satmak için yiyecek getiriyorlardı. Ne var ki, bir gün, Malke'nin parasını ödemediği malzemelere el koyması üzerine, bu nakliyat bıçak gibi kesildi. Bundan sonra, Malke bazı adamlarla gidip, Araban'dan birkaç sürü koyun çaldı. Ganimeti eşit bir biçimde dağıtmaması, Süryani savunma güçleri arasında derin bir bölünmeye yol açtı. Malke'ye yönelik muhalefet, Basibrin Qamšo ailesinin şahsında liderini buldu. Malke'den kurtulmak amacıyla, Qamšo Salihan Kürtleri'yle gizlice temasa geçerek, bir entrika ile yağma sözü verdiği Kürtlerin köye girmesine müsaade etti. Tuzağa düşürmeye çalıştıkları Malke kaçmış ve Qamšo ailesinden üç kişi öldürülmüştü. Qamšo'nun diğer fertleri Basibrin'i terk etmiş, Kürtler katılmış ve Hinno'ya göre köyün kuşatılmasına katılmışlardı. Basibrin'e hücum etmek amacıyla, çok sayıda aşiret toplanmıştı. Ömer Naci Bey kumandasındaki Türk askerleriyle birlikte bir Alman subayı da oradaydı.[13] Naci'nin teslim olma ültimatomunu reddettikten sonra, çatışma başladı. Köyü savunanlar başlangıçta başarılı bir karşı-saldırıya girişmişler ve duvarların dışına çıkarak ilerlemişler, ama köyle ilişkileri kesilmişti. Süryaniler birçok ölü vermiş, ama Salihan Kürtlerinin lideri Muhammed Amar bile öldürülmüştü. Bunun arkasından, Kürtler bir kargaşa yaşamış ve ölülerini gömdükten sonra döneceklerini söyleyen saldırganlar gözden kaybolmuşlardı. Yeniden başlayan çatışmalar, savunmanın sürdüğü kalan birkaç köy için hükümetle genel af müzakerelerinin yapıldığı Kasım'a kadar sürmüştü. Birkaç hafta sonra, Süryaniler köylerine dönmeye başladı. Ne var ki, Basibrin köylülerine askerlerin silahlarına el koymalarının bedelini ağır ödetmek isteyen otoriteler uygun bir zamanı kolluyorlardı. 1917 ilkbaharında intikamlarını almak amacıyla, köy

[13] Fehmi Bar Gello, *Seifo: Trakasserier och folkmord 1914 i Tur-Abdin* (2000), 41.

muhtarı Malke'yi yakalayıp yaktılar. Malke'nin ölümünden üç ay sonra, geri kalan Süryaniler'in yarısı, Awgin ile Kürt aşiretleri Salihan ve Dumanan'ın liderliğindeki komşuları tarafından katledildiler. Hıristiyanlardan kurtulanlar sadece Awgin'in himayesine giren 20 aileydi.[14] **H, A**

Baspin (Bespen, Gürümlü). Bu Kildani köyünün 200 sakini vardı. Cizre'nin yaklaşık 40 kilometre doğusuna düşer. Köyü Botan Kürtleri tahrip etmiştir.[15]

Bayaza (Beyaza). Nusaybin yakınlarındaki Bayaza köyünün sahibi, Zaz'lı Malke Sumoqo ve Hebob'lu Rohom aileleriydi. Kaşkan klanından komşu Kürt reisi, Ahmed Yusuf, Süryani köy muhtarı Malke'yi çağırdı. Köyün sahibi ailelerin önde gelen Hıristiyan erkekleri muhtarlarını takip edince, Dugêr köyü yakınlarında Qiro Gölü'nde pusuya düşürülüp, öldürüldüler. Komşu Siha, Gutbe, Grisur ve diğer köylerden Kürtler, Bayaza'ya saldırmak için bir araya geldiler. Köyde katliam ve yağmalamalara giriştiler. 30 kişi yeraltı tünellerine saklanarak sağ kalmayı başardı. Bunlar dağlara kaçtılar. **H**

Bazar (Pazar). Basibrin yakınlarındaki Bazar'da, 10 Süryani aile yaşıyordu. Süryani liderlerin eşliğinde Basibrin'e gittiler. **H**

Bexayre (Bekeri, Buherki). Mardin'in güneyinde yayan bir saat mesafededir. Ağa Petros'un listesi burada 200 Süryani ve Kildani'nin yaşadığını belirtiyordu. Köy yakınlardaki Za'faran manastırına aitti. Katliamların haberi geldiğinde, başrahip komşu ve genelde dost olan Ömeriyan Kürtlerinin reisi, Halil Ğazale'dan köyü korumasını ve gerekirse Mardin'den ek muhafızlar getirilmesini istedi. Kürt reis ek muhafızların gerekli olmadığını söyleyerek, köyü ve köy halkını koruyacağına ant içti. Ne var ki, Halil Ğazale her nasılsa vilayet yönetimiyle işbirliği yapmaya ikna

[14] Armalto, *Al-Qusara*, 394; Gabriele Yonan, *Ein vergessener Holocaust: Die Vernichtung der christlichen Assyrer in der Türkei* (1989), 280–82; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 188–89; Gawriye Beth Mas'ud, Temmuz 2002'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 58).

[15] Ternon, "Mardin 1915," 369.

edildi — Armalto tongaya düşürüldüğünü söyler. Mardin Belediye Başkanı onu alenen ölüm ve mallarına el koymakla tehdit etmiş, dolayısıyla Bënebil saldırısına o da katılmıştı. Köyü yağmaladıktan sonra dönerken, Bexayre köylülerini yemeğe davet etmişti. Sonra, manastıra gitmeye hazırlandıklarını, adamlarıyla birlikte eşlik etmesi gerektiğini söylemişti. Ama Bir-Mammo denilen derin bir kuyuya geldiklerinde, 15 erkeği öldürüp kuyuya atmış, kadınları da tutsak almıştı. Sonra kadınların çoğu manastıra kaçmıştı. Simon'a göre, bu köyden 100 Hıristiyan 2 Haziran 1915'te katledilmişti. Bu tarih çok erkenmiş gibi görünüyor, zira Armalto saldırının Haziran ortasından sonra olduğunu belirtiyor.[16] K

Bekind (Bikin, Pekinde). Siirt yakınlarında 85 Nasturi ve 80 Kildani hanesi olan bir köydü. Sakinleri Siirt kasabası yakınlarında 1915 Haziran katliamlarında ortadan kaldırılmıştı. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Bënebil (Banabil, Bülbül). Mardin'in 10 kilometre doğusundadır. Köye adını veren Bizans kalesi Bënabelon'dur. Karabaş'a göre, burada 150 Süryani aile yaşıyordu. Mor Quryaqos ve [Azize] Mort Šmuni adlı iki yerel kilise vardı. 9 Kasım 1895'te burada bir pogrom gerçekleştirildi. Hıristiyanların katledildiği haberi, sadece birkaç kişinin kurtulup, yakınlardaki Ma'sarte ve Bafayya'ya sığındığı 1915 Haziran ortasında ulaştı. Saldırı bekleyen köylüler kadınlar ve çocukları Za'faran manastırına gönderirken, erkekler silahlarını alıp, meyve bahçeleri ve bağlara yayılmışlardı. Kuşatmanın başlangıç tarihi çeşitli biçimlerde rivayet edilir: 9 Haziran (Karabaş), 10 Haziran (A. H. B.) ve ilk çatışma: 17 Haziran (Simon), 30 Haziran (Armalto). Aşiretler büyük bir toplantı yaptılar. İlkin, köy Mahmudiye'den Gemriyan (Ğamriyan) Kürtleri ve Rëšmël'li Muhallemiler tarafından kuşatıldı. Bunlar Bënebil'e hâkim bir tepede kamp kurmuşlardı. Hıristiyanlar kendilerini koruma sözü vermiş olan Ömeriyan [aşireti] Kürt liderinin reisi Halil Ğazale ile temasa geçmişlerdi. Ömeriyan köylüleri korumak için 60 Kürt savaşçı gönderdi. Aynı zamanda, bölgeye

[16] Simon, *Mardine*, 134; Armalto, *Al-Qusara*, 425–27; A. H. B., "Mémoires sur Mardin," 181–82.

ulaşan 18 Osmanlı askerinden oluşan bir müfreze, Bënebil'i koruma emri aldığını söyledi. Gelgelelim, Hıristiyanların yüreğine bir kuşku düşmüştü. Ertesi gün, Kürtler köye hücuma geçti. Armalto saldırganların sayısını 10.000 olarak verirken, 20 aşiret reisinden ve Bedevilerin varlığından söz eder. Za'faran manastırının çatısından olayları gözlemleyen Karabaş, bu sayının 5.000 olduğunu söyler. Ateş başlayınca, askerler köyü korumak yerine, saldırganlara katılmışlardı. Ne var ki, Halil Gazale'nin liderliğindeki Ömeriyan Kürtleri verdikleri sözü tutarak, Hıristiyanların yanında çatışmaya müdahale etmişti. Halil kendisinden yardım isteyen milisleri geri çevirmişti. Halil'e güya Mardin Belediye Başkanı ve milis lideri Kaddur Çelebi'den gelen ve Hıristiyanları koruyan herkesin mallarına el konulup öldürüleceğinin, ama Hıristiyanları öldürenlerin devletin ihsanına sahip olacağının belirtildiği yazılı bir emir iletilmişti. Armalto'ya göre, Halil bu belgeyi saklamış ve Armalto da görmüştü. Bu andan itibaren Hıristiyanlar artık korumasız kalmışlardı. Birçoğu kaçmaya başlayan Bënebil köylüleri Za'faran'a kaçmış, ama birçoğu yolda öldürülmüştü. Manastıra ulaştıklarında, Osmanlı muhafızlar kapıdan girmelerine izin vermeyince, üç erkek tahkim edilmiş duvarlara tırmanmıştı. Muhafızların başındaki Bitlisli Nuri kızmış, üç erkeği yakalayıp, Mardin hapishanesine göndermişti. Bu kişiler, buradan infaz için Diyarbakır'a sevk edileceklerdi. Yaklaşık 70 kişi olan diğer Bënebil erkekleri, manastırı terk etmiş, birkaç gün mağaralarda gizlendikten sonra, dönüp Bënebil'de bir binaya saklanmışlardı. Bir gün yerleri belirlenince, Kürtlerin saldırısına uğramışlar, ama çatışarak manastıra kadar ulaşmayı başarmışlar, burada muhafızlara 35 lira rüşvet vererek içeri sığınmayı başarmışlardı. Burada kaldıkları üç ay boyunca, her ay için rüşvet vermeye devam etmişlerdi. Daha sonra, yeni bir muhafız komutanı tarafından tutuklanıp, hasat zamanı devletin angaryasına koşulmak üzere Mardin'e gönderilmişlerdi. Hasat sona erdiğinde, çoğu öldürülmüştü.[17] K

Bën-Kelbe (Binkelb). Midyat'ın 22 kilometre kuzeyine düşen

[17] Armalto, *Al-Qusara*, 428; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 120; Simon, *Mardine*, 136; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 179–82.

Bin-Kelbe, Turabdin'in en kuzeydeki köylerden biriydi. 19. yüzyılda, ağırlıklı olarak Kürtçe konuşulan bu yörede 35 Süryani aile yaşıyordu. İki Kürt aşiret kolu lideri de köyde yaşıyordu: Dekşüri konfederasyonu (Cizbini aşiretine bağlı) Temmıro aşiret kolunun reisi İzzeddin ve Hasan Şemdin aşiret kolundan Şemdin. Bu kollar birbirine düşmanlık besliyordu ve Süryaniler bile hangi Kürt kolunu destekleyececkleri konusunda bölünmüşlerdi. Katliamlar başladığında, İzzeddin kendisine en yakın Süryani müttefiklerini ve aile üyelerini köy dışına çıkarıp, 'Ayn-Wardo'ya kadar eşlik etmişti. Şemdin de aynı şeyi kendi himayesindekilere yapmıştı. Ama diğer Süryaniler köyde kalmış ve katledilmişlerdi. H, A

Benkof (Bingov). Siirt piskoposluğunda 110 nüfuslu bir Kildani köyüydü. Köylüler Siirt'teki katliamlarda ortadan kaldırılmıştı. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Bërke (Bir-kek). Bërke'de 120 Kildani yaşıyordu. Siirt piskoposluğunun bu parçasında, köylüler katliamlarda yok edilmişlerdi. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesime.

Berke (Peyrik). Berke, kasabanın yaklaşık 10 kilometre güneyinde, Cizre'deki Kildani piskoposluğuna bağlıydı. Buradaki katliamı Esene Kürtleri gerçekleştirdi.[18]

Beşiri (Bëšeriye, Zarjal). Beşiri, Diyarbakır doğusunda bir Süryani Ortodoks yerleşim yeriydi. İdari merkezi Almedina'da, 200 Süryani yaşıyordu. Kazanın 27 köyünde 4.690 artı Bafaya nahiyesi yakınlardaki 15 köyde 2.000 Süryani yaşıyordu.[19] Süryani piskopos Mor Quryaqos, [Karakilise] Dera-Qera'da yaşıyordu. Bu yöredeki olaylar hakkında çok az şey biliniyordu, ama 1914 sonbaharında Ramma ve Hazini Kürtleri'nin saldırısı yaygındı ve kaymakam pasif kaldığı gerekçesiyle görevinden alınmıştı.[20] Çok sonra, Beşiri kaymakam vekili Ali Sabit es-Süveydi, anti-Hıristiyan baskıları yürütmeyi reddetmesi üzerine, valinin

---

[18] Ternon, "Mardin 1915," 369.

[19] Bu köylerin adarlı ve nüfusları aşağıda ek 2'de verilmiştir.

[20] BOA. DH. ŞFR 45/205 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine, 8 Ekim 1914.

emriyle öldürülmüştü.[21] Karabaş, Beşirili 70 Hıristiyan esirden oluşan bir kafilenin Diyarbakır yakınlarındaki Sa'diye köyünde ortadan kaldırıldığını belirtir. K

Beth-Debe (Badëbbe, Dibek, Daskan). Nusaybin kuzeydoğusundaki İzlo Dağı'nın tepesinde yer alır. Katliamlar başladığında burada 40 aile yaşıyordu, ama aralarında Sederi'den 20 ve Harabe-Mişka (Xarabe-Miška) ile Nusaybin çevresinden 20 aile olmak üzere birçok başka yerden gelen sığınmacılar bu sayıyı şişirmişti. Hevirki Kürtlerinin Çelebi kolunun geçici lideri Saroxano Ağa, gelerek, bilgi, silah ve cephane verdi. Köylüler savunma mevzileri kurdular. Saldırının planlandığı geceden önce, Saroxano Ağa bu konuda Süryanileri bilgilendirdi. Ağustos başıydı ve Kürt aşiretleri Haco, Ali Batte, Domanan, Çomaran, Dayre, Surgeçi, Bunısra, Ömeriyan ve Alike'ydi. Kaddur Bey de Nusaybin milisiyle birlikte gelmişti. Beth-Debe'yi savunanlar, Mor Malke manastırından silahlı 100 kişilik bir takviye almışlardı. 15 gün, 15 gece sert çatışmalar olmuş, ama Kürtler kazanamamış ve Kürtlerin kayıpları Süryaniler'inkinden fazla olmuştu. Kürtler Ağustos ortasında kutlanan Meryem Ana Yortusu'nda geri çekilmişlerdi. Yılda iki defa kutlanıyor.) Süryaniler'in kaybı 18 ölü, Kürtlerinki 30 ölü. Kürtler çekildiklerinde, Beth-Debe'deki Süryaniler Mor Malke manastırına gitmeye devam ettiler. H

Birguriya (Balaban). Cizre yolunda, Nusaybin'in 40 kilometre doğusundadır. Bu ad Süryanice kuyu anlamına gelen *Biro*'dan türetilmiştir. Birguriya'da yaşayan 5 Süryani aile Kfar-Gawzeli Kürtler tarafından katledilmişti. H, A

Boqusyono (Alagöz, Bakisyan, Qustan). Hah'ın kuzeyinde yarım saatlik yürüyüş mesafesindedir. Burada yaklaşık 120 Süryani aile yaşıyordu ve hiç Müslüman yoktu. Köylülere Hah'a kadar Kürtek Kürt aşiret kolunun dost reisi Haco eşlik etti. Bunlar tüm savaş boyunca Hah'ta kaldılar. Yedi yıl sonra, savaş boyunca

---

[21] Abidin Nesimi, *Yılların İçinden* (1977), 37; Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hatıraları: İttihâd ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi* (1997), 34.

hapishanede kalmış olan Hevirki konfederasyonundan Çelebi Ağa'nın arabuluculuğuyla köylerine geri döndüler. H

Bote (Bardakçı). Midyat'ın kuzeyinde, yaklaşık yayan 2 saat mesafede büyük bir köydür. Köyde 300 Süryani Ortodoks, 10 Süryani Katolik ve 15 Kürt aile yaşıyordu. Köy çömlekçiliğiyle ünlüydü. Bir kale gibi inşa edilmiş olan Mor Afrem kilisesi, saldırılara karşı geleneksel bir sığınma yeriydi. Köyün ağası Dekşüri aşiretinden Salih'ti. 4 Temmuz'da, Midyat'taki görevliler köyü korumak üzere 20 asker gönderdiler. Askerler Süryani Katolik kilisesine el koyarak, burayı karargâh ve kışla olarak kullandılar. 6 gün sonra, köylüler askerleri ayrılmaya zorlamak için kiliseyi işgal ettiler. Askerler kiliseden ayrılmak şöyle dursun, takviye çağırdılar ve gelen takviyeler köyü kuşattı. Armalto'ya göre, bu Kürtler Bote'nin sahibi Osman'ın oğulları Cemil ve Necmi'ydi. Gelenler savunma hazırlığı yapmamış olan köyü apansız yakaladılar. Hem Süryani Ortodoks hem Katolik kilisesine saldırıp, dış duvarlarını tahrip ettiler. Süryaniler kilisenin içinde saklanıyordu. 13 gün kuşatma altında kalan Kilise'nin içindekilerin yiyeceği çok azdı. Birkaçı kiliseden dışarı açılan tünelden kaçarak, 'Ayn-Wardo'dan yardım getirmeye gitmeyi başardı. 'Ayn-Wardo'dan gelen 150 partizan, arkadan Türk-Kürt kuvvetlerine saldırdı. Kuşatma güçleri bazı kayıplar vererek geri çekilince, 'Ayn-Wardo'lu savaşçılar kilisedekileri kurtarmaya koştular. Ne var ki, kilise kapısını bir türlü açamadılar ve bu sırada Müslümanlar Bote'yi kuşatmak için geri döndüler. 'Ayn-Wardo'lu partizanlar geri çekildi. Kilisede bulunanların yaklaşık 70'i tünelden kaçtı. Kilise teslim oldu ve Türklerin içerdekilerin kişisel güvenliğini sağlama sözüne kanarak kapılar açıldı. Ama Türkler bu sözü tutmayarak içerdekileri birbirine bağladı. Bir kadın tünelde saklananların girişlerin ateşe verilmesi sonucu dumandan boğulduklarını anlatmıştı. Kilisede esir alınanlar da köy dışına çıkarılıp öldürüldü.[22] H

Boz-Pınar (Bespinar). Diyarbakır'ın güneydoğusunda Ambar Çayı vadisinde 50 kişinin yaşadığı küçük bir Süryani köyüydü.

[22] Armalto, *Al-Qusara*, 410; aşağıda ek !, kesim H, no. 48–53.

Birçok başka köylüyle birlikte, bu köyün erkekleri 7 Mayıs 1915'de katledildi. Kadınlar ve çocuklar tarımda angaryaya koşuldu. Katliam, köylerin sahibi Kasım Bey'in tahrikiyle, El-Hamsin milislerinden biri tarafından gerçekleştirildi. Yaşamda kalanların ifadelerine göre, bu köylerden 114 erkek öldürülmüştü. Tarım mevsimi bittiğinde, kadınlar ve çocuklar ya İslam'ı seçecek ya da öldürüleceklerdi. K

Brahimiye (Abrahamiye, İbrahimiye). Mardin'in güneybatısında, 5 saatlik yürüyüş mesafesinde Brahimiye, Tël-Arman'a yakındır. Ağa Petros'un listesinde, savaş öncesinde Hıristiyan nüfus 400 kişi görünürken, A. H. B. 60 aileden oluştuğunu söylüyor. Burası aslında bir Süryani Katolik köyü olmasına rağmen, bazı yeni Protestan mezhepliler de yaşıyordu. Haziran sonunda köylülerin çoğu Tël-Arman'a kaçarak, Ermeni Katolik Kilisesi binasına sığınmıştı.[23] Simon, burada 25 Haziran 1915'te bir katliam olduğunu kaydetmiştir.[24]

Çanakçı (Çarıklıfabrika köyü). Diyarbakır yakınlarında, Hawar Nehri civarında 100 nüfuslu bir Süryani köyüydü. 3 Mayıs 1915'te, Şakir Bey'in liderliğindeki bir ölüm mangası, Ömer'in başında bulunduğu Ramma aşiret üyeleriyle birlikte, burada birçok küçük köydeki yetişkin erkeklere karşı bir katliam düzenledi. Köyün erkekleri Çanakçı'da toplanıp, sonra Hawar-Dijla köyü yakınlarındaki bir ocağa götürülüp kurşuna dizilmişlerdi. Bu köylülerden kurşuna dizilen toplam 164 kişinin "tümü, saygın, güçlü ve zengin erkeklerdi." K

Čaroxiye (Çarohiye). Diyarbakır'ın güneyinde Dicle Nehri kıyısında bir Süryani ve Kildani köyüydü. 2 Haziran 1915'te, Yahya Efendi'nin kumandasındaki bir El-Hamsin milis müfrezesi Diyarbakır'dan intikal etti. Askerler köyü kuşatarak, kimsenin köy dışına çıkmasına izin vermedi. Akşam köye girip, orada toplam sayıları 35 olan tüm erkekleri esir aldılar. Birbirine iplerle

---

[23] Ternon, "Mardin 1915," 160.

[24] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 120; Simon, *Mardine*, 137.

bağlı esirlere yol inşaatlarında çalıştırılacakları söylendi. Gulla köyüne ulaştıklarında, askerler arka arkaya dizdikleri beş kişiyi tek kurşunla öldürüp öldüremeyeceklerini görmek için bir oyun oynamaya başladılar. Bu biçimde, hepsini öldürdüler. Kadın ve çocuklar Diyarbakır Kildani Kilisesi'ne sığındılar. **K**

Čelēk (Çelik). Dicle Nehri'nin batı yakasındaki Kfar-boran'ın 15 kilometre kuzeyine düşer. Çok izole olan bu köye sadece patikalardan geçilerek gidilebilir. Buradaki Hıristiyanlar Kürtçe konuşur ve köy Kürt Rammo aşiretinin reisi Mustafa Ağa'nın memleketidir. 19. yüzyılın ortasında, burada 400–500 Süryani Ortodoks'un yaşadığı söylenirdi. Gelgelelim, Hinno katliamlar sırasında sadece 20 Süryani ailenin kaldığını söylerken, Ağa Petros'un listesinde 100 Hıristiyan vardı. Bunlar Ali Rammo aşireti tarafından katledilmişti.[25] **H, A**

Čēmčēm (Šim-Šim). 800 nüfusa sahip bu Süryani köyü, Diyarbakır'ın kuzeybatısında Lice kazası içindedir. 1915 Temmuz ortasına gelmeden önce, burada bir katliam olmuştu.[26]

Čerang. (Çerang), Diyarbakır yakınlarındaki Ambar Çayı yöresinde küçük bir Süryani köyüydü. Birçok başka köylü ile birlikte, bu köyün erkekleri de 7/20 Mayıs 1915'te katledilmişti. Katliam, köylerin sahibi Kasım Bey'in tahrikiyle, El-Hamsin milislerinden biri tarafından gerçekleştirildi. Yaşamda kalanların ifadelerine göre, bu köylerden 114 erkek öldürülmüştü. Tarım mevsimi bittiğinde, kadınlar ve çocuklar ya İslam'ı seçecek ya da öldürüleceklerdi. **K**

Dara (Oğuz). Mardin'in 23 kilometre güneydoğusunda yer alır. Bir bayırda bulunan Dara, Roma İmparatoru Anastasius egemenliğinde, Mardin ve Nusaybin arasındaki ana yolda bir kale olarak kurulmuştu. Kale I. Dünya Savaşı başlamadan önce harabe halindeydi ve yerleşim yerinin hiçbir önemi kalmamıştı. Dara,

---

[25] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 120; Simon, *Mardine*, 137.

[26] Joseph Naayem, *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacrés par les Turcs: Documents inédits recueillis par un témoin oculaire* (1920), 169–76.

Ağa Petros'un listesinde yer almıyordu. Dara'da, kasabanın batı kesimindeki bir mahallede 150 Katolik Ermeni yaşıyordu. A. H. B.'nin belirttiği gibi, 120 Süryani Katolik ailenin de yaşadığı Dara'nın toplam Hıristiyan nüfusu daha çoktu. Hükümetin anti-Hıristiyan politikalarının netleşmesinden önce, birkaç geçici mutasarrıftan biri olan Ceza Mahkemesi Hâkimi Halil Edip, El-Hamsin milisini Dara'ya gönderdi. Bir araya topladıkları Hıristiyan aile reislerine, ordu için angaryaya koşulacaklarından, köyden ayrılmaları söylendi. Köyden yaklaşık yarım saatlik mesafedeki derin bir kuyuya yürütüldüler. Burada öldürülüp, cesetleri kuyuya atıldı. Kaçmayı başaran bir kişi Bexayre'ye gelerek, başına gelenleri anlattı. Bu olay 14 Haziran 1915'te gerçekleşti. Simon, 30 Ermeni köylünün öldürülmüş olduğunu belirtir.[27] **K, A**

Darakli (*Taraklı*, Deragli). Diyarbakır yakınlarında kırsal alanda yer alan Karabaş'tan (Qarabaš) yayan yarım saatlik mesafede bir köydür. Ağa Petros'un listesinde, 50 Asur-Kildani'nin bu köyde yaşadığı belirtiliyordu. 22 Nisan'da, katliamdan kaçan Karabaş köylüleri Darakli'de evlere tahkimat yaptılar. Köye saldıran Kürtler, ellerine geçirdikleri herkesi öldürmüşlerdi. Sadece gece yarısı kaçmayı başaran birkaç kişi kıyımdan kurtulmuştu. **K**

Dašta-Dere (Deştadari). Hazax'ın 13 kilometre doğusuna düşer. Burada yaşayan yirmi Süryani aileden hiçbiri katliamdan sağ çıkamadı. Kürtler köye girerek, birçok Hıristiyanı esir almıştı. Ekim 1915'te, Hazax'lı Süryani savaşçılar rehineleri kurtarmak için köye girmişti.[28] **H**

Dayro da Şlibo (Der-Salib, Beth-Íl, Çatalçam). Dayro da Şlibo'daki manastır, Turabdin'in en ünlüsüdür. Bu ad "Haç Manastırı" anlamına gelir. Manastır kompleksi ve yakınlarındaki köy, Zaz ve Kfar-Boran yolunun tam yarısında, [**Turo Celoyo**] Yüksek Dağ Tepesi yamacındaki Hah'ın kuzeyinde, 2 saat yürüyüş

---

[27] Armalto, *Al-Qusara*, 417; Simon, *Mardine*, 136; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 111.

[28] Hannouche, *Azekh*, 66.

mesafesindedir. Burası bir zamanlar Hah piskoposunun ikamet ettiği yer olduğundan, yüzlerce odası ve iyi bir su kuyusu vardı. Ancak katliam zamanında piskopos artık burada değildi. Manastır'ın yanında 70 Süryani ailenin yaşadığı bir köy vardı. Katliamların haberi ulaştığında, köylüler değerli eşyaları, hayvanları ve yiyecek stoklarını yanlarına alarak, manastıra sığınmışlardı. Manastır, bazı Osmanlı askerleriyle birlikte, aralarında Mustafa'nın reisliğini yaptığı Ali Rammo aşiretinin Çelik kolu, Siirt, Beşiri ve Ramma'nın da bulunduğu yörenin Kürtleri tarafından kuşatıldı. Hinno, saldırganların toplam 15.000'i bulduğuna tanıklık ediyor. Manastıra karşı girişilen ilk saldırıda, 30 Süryani öldürülmekle birlikte, Kürtler duvarları zorlayamamıştı. Merdivenlerle duvarlara birçok hücum yapılmış, ama büyük zayiat veren saldırganlar geri püskürtülmüştü. Kürt liderlerden Mustafa Ali Rammo, gelerek, geri çekilebileceğini, çünkü manastır etrafında mucize görüntülere tanık olup, korktuğunu söylemişti. Rammo'nun ayrılmasından sonra, diğer Kürt aşiretler de bir anda toz olmuşlardı. Manastır çatışması 3 ay sürmüştü. Bir süre sonra, 'Ayn-Wardo halkıyla birlikte gelen 'Ayn-Kifo'lu Şeyh Fethullah, Kürtlerin çekilmesinden sonra bile kuşatmayı sürdüren Türk askerlerini çekilmeye ikna etmeye çalıştı. Ama Binbaşı rütbesindeki Türk subayı, savunma güçleri silah bırakmadan çekilmeyeceğini söyledi. Karşı taraf silah bırakmayı reddedince, binbaşı yeni bir saldırı başlattı. Şeyh Fethullah, Diyarbakır'da vilayet yönetimiyle ilişkiye geçerek, binbaşıyı şikâyet etti. Binbaşı, ancak Şeyh'in dediğini yaparak, askerleri geri çekmesi emredilince, emre uydu. Dayro da Şlibo Süryanileri, savaş sürerken yeni saldırıların korkusuyla yaşamaya devam ettiler. Tarlalarını sürmek için bile köylerinden ayrılmaya cesaret edemediler. Cesaretini toplayıp, çıkmaya çalışan birkaç kişi ya öldürülmüş ya da hiçbir zaman geri dönmemişti. Hükümet köylüleri Kürtlerden gelecek saldırılara karşı korumak için 40 asker konuşlandırdı. Askerler köylüler tarlalarında çalışmaya ya da yiyecek satın almak için başka köylere gittiklerinde, onlara muhafızlık ediyordu. Ne var ki, askerlerin vazifelerini canla başla yaptıklarını söyleyemeyiz. Bir keresinde,

bazı Kürtlere köylülerin yiyecek almak için başka köye gitmeyi planladıklarını haber vererek, Kürtlerin Süryanilere pusu kurup, 7 erkeği öldürmesine yardımcı olmuşlardı. Bu olayda kadınlar bağışlanmıştı. Dayro da Şlibo halkı bunu işitince, askerleri kovalamıştı. Bir süre sonra, koşullar normale döner gibi olmuş, ama yöre Kürtleri'nden Harmes'li Ali Sagfan, komşu aşiret üyelerini toplayıp, gece köye saldırmış ve manastır kompleksini işgal etmeyi başarmıştı. Birkaç köylü kaçmayı başarmıştı. Köyde kalanlar meydanda toplanmaya zorlanmış, diri, diri yakılmışlardı. Sadece saldırı zamanı köy dışında olan 30 kişi sağ kurtulmuştu.[29] **H, A**

Dehok (Dihok). Dehok 66 Nasturi ve 146 Kildani haneden oluşan bir köydü. Siirt piskoposluğuna ait bu köyde, köylüler 1915 Haziran başındaki katliamlar sırasında öldürülmüştü. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Dentas (Tantas, Tintas). Dentas, 18 Nasturi ve 80 Kildani hanenin yaşadığı karma bir köydü. Köylüler 1915 Haziran'ındaki Siirt katliamlarında öldürülmüştü. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesime.

Der-Eliya (Çiftlik). Mardin'in yaklaşık 3 kilometre güneyindedir. Aziz Teodor'a adanmış olan bir Süryani Ortodoks semt kilisesi vardı. Ağa Petros'un listesinde, 1914'de burada yaşayan Süryaniler'in sayısı 200'ken, A. H. B. 30 Hıristiyan aile olduğunu yazıyordu.[30] Bu köyün kaderiyle ilgili özgül bir bilgi olmasa da, bilinen şu ki 1915 Haziranında tüm komşu Hıristiyan köyler haritadan silinmişti.

Derike (Derik). Mardin ve Viranşehir arasında idari bir kasabaydı. Ağa Petros'un listesinde 500 Süryani ya da Kildani'den söz edilirken, Tifinkçi, Kildani topluluğunun sayısını 40 olarak veriyordu. 10 Kasım 1895'te, Derik'in Kürtler tarafından yağmalanması girişimini Osmanlı askerleri engellemişti. Ne var ki, Simon, hem Süryanileri hem Ermenileri kapsayan ve sayısı

[29] Arnalto, *Al-Qusara*, 394.

[30] A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 111.

1.000'i geçen bütün Hıristiyan nüfusun 11 Ağustos 1915'te katledildiğini belirtiyordu.[31] Armalto, katliamlardan önce kasabada 250 Ermeni, Süryani ve Protestan ailenin yaşadığını kaydetmişti.[32]

Rhetoré, adı hâlâ meçhul olan kaymakamın, anti-Hıristiyan operasyona katılmayı reddettiği bilgisini iletir. Reşid'in ona hükümetin bir yazılı emrini gösterdiğini ve Reşid'in onun bu amaçla Diyarbakır'a gelmesini istediğini yazar. Kaymakam yolda öldürülmüş ve Reşid suçu Ermenilerin sırtına yıkmıştı.[33]

Armalto, katliamdan sağ kurtulan Gabriyel Qas'e adında birinden aldığı bilgiyi verir. 24 Mayıs 1915, Pazartesi günü vali, Reşid Bey, Derik'e bir delege ve iki subay göndermişti. Ermeni ve Protestan ruhbanları da toplantıya çağırmıştı. Bu toplantı, ruhbanların devam eden cinayet, yağma ve mezalim karşısında endişelerini ifade ettikleri bir karşılaşma olmuştu. Bunlar kiliselerine geri döndüklerinde, delege yedi Ermeni Katolik eşrafı çağırtmıştı. Bu kişiler gelir gelmez, silah saklamakla suçlanmışlar ve suçlamayı reddettiklerinde çok kötü muamele görmüşlerdi. Çok kötü dövülmüşlerdi; bazıları evlerine döndüğünde, ölümün eşiğindeydi. Delege ve iki subay, iki gün sonra Diyarbakır'a dönecekti.

Yerel yöneticiler Hıristiyan eşrafı tekrar çağırmıştı. Gizli silahlar konusunda tekrar sorgulanmışlardı. Bazıları hapse atılmış, dayak yiyip, işkence görmüşlerdi. Sonra çağrılıp, tehditle para sızdırılmıştı: "Hepinizi öldürme emri aldık. Ama 50 lira ödeyenler serbest kalabilir. Bu parayı ödemeyenler öldürülecek." Parayı bastıran bazıları serbest bırakıldıysa da diğerleri kaldı. Osmanlı adliyesinde görevli memurlardan biri Hıristiyanları savunmaya başlayınca, vali tarafından görevden uzaklaştırıldı.

7 Haziran'da, önde gelen Ermeni Katolikler'den Tuma Bahhe ile birlikte diğer bazı Hıristiyanlar tutuklandı. Ermeni Katolik kilisesini basan askerler, belgelere el koyup, papazı tutukladılar.

---

[31] Simon, *Mardine*, 140.

[32] Armalto, *Al-Qusara*, 343.

[33] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 46.

Aynı zamanda Süryani Katolik kilisesini de aramış, papaz, İbrahim Krom'un boynuna ip bağlayıp, kasaba meydanında teşhir etmişlerdi. İşkencecileri sırtındayken, yerde emeklemeye zorlanmış, diğer görevliler onu tekmeleyip, sonunda kılıçla paramparça etmişlerdi. 8 Haziran'da, görevliler Protestan papaz Yuhanna ve öğretmen İbrahim'i tutuklamışlardı. Güneş batarken, Ermeni Katolik papaz Andrawos göstermelik bir mahkemeye çıkarılmış, hücresine geri konmadan fena dayak atılmıştı. Sonra sıra Süryani papaz Sa'id'e gelmiş, o da dövülmüştü. Tuma Bahhe'ye doksan kırbaç vurulmuştu. Armalto'ya göre, Hıristiyanlar 80 gün hapishanede kalmış, bu dönemde her gün dayak ve işkenceden geçirilmişlerdi. 20 Haziran, Pazar günü kurbanlar onarlı gruplar halinde, gene işkence görecekleri Xawarok (Havarok) yakınlarında bir yere getirilmiş, sonra da öldürülmüşlerdi.

Hapishanede kalan birkaç papaz 27 Haziran'da gardiyanlar tarafından öldürülmüştü. Gelgelelim, tam o gün Diyarbakır'dan gelen bir subay, af ilan edildiğini bildirmişti. Sağ kurtulan Hıristiyanlar tedbiri elden bırakmış, aynı akşam sokakları basan çeteler buldukları erkek Hıristiyanları yaka paça hapishaneye sürüklemişlerdi. 28 Haziran'da, Reşid Bey'in gönderdiği bir Diyarbakır İTC Mebusan üyesi buraya ulaşmış, mahkûmları sorgulamaya başlamıştı. Mahkûmlar birbirine iple bağlanıp, öldürülecekleri Zinare Sa'or'a ve başka bir yere götürülmüşlerdi. Bu yeni infazdan sonra, hapishanede sadece 23 erkek kalmıştı; 16'sı gardiyanlara ellişer lira rüşvet verip, serbest bırakılmıştı. Serbest bırakılanlardan bazıları çok geçmeden yeniden tutuklanıp, korkunç miktarlardaki rüşvetlere rağmen öldürülmüştü. Çok az sayıda Hıristiyan zanaatçı o sırada hiç tutuklanmamıştı, çünkü bunlar topluluklarının önde gelen üyeleri değildi ve ordu için gereken donatımı imal ediyorlardı. Ama Ramazan Bayramı sona erdiğinde, bu zanaatçıların birçoğu tutuklanmış, katledilecekleri Faraşiye yoluna getirilmişlerdi. Ağustosta, Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü, Hıristiyan kadınlar ve kızlar, Gorta olduğu belirlenen bir yere getirilip, burada öldürülmüşlerdi.

Der-Qube (Karagöl). Dik bir yamaç üzerindeki Der-Qube, büyük Hah köyüne çok yakındır. Der-Qub'de on Süryani aile yaşıyordu.

Kürtek aşiret kolundan Ağa Haco, onlara Hah'a kadar eşlik etti. H

Der-Šëmš (Der-Şımş). Der-Šëmš 40 kişinin yaşadığı bir Kildani köyüydü. Siirt piskoposluğunda olan bu köyün sakinleri kasabadaki büyük katliamlarda öldürülmüştü. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Deyr-Başur. Diyarbakır yakınlarındaki Hawar nehri bölgesinde küçük bir Süryani köyüydü. 3 Mayıs'ta, Şakir Bey'in komutasındaki 150 milis ve Ömer'in başını çektiği Kürt Ramma aşiretinin üyelerinden oluşan bir kuvvet, yetişkin erkeklerin öldürüldüğü bir katliama imza attı. Köyün erkekleri Çanakçı'ya ve sonra vurulacakları Hawar-Dijla köyü yakınlarında ki bir ocağa götürüldüler. Bu köylerden öldürülen 164 erkeğin "tümü, önde gelen, güçlü ve zengin erkeklerdi." K

Deyr-Elayta (Dera-Jori). Manastırın da bulunduğu bu Kildani köyünde 400 kişi yaşıyordu. Burası, Dicle Nehri yakınlarında, Cizre'nin kuzeyine düşüyordu. Köy Botan Kürtlerinin saldırısına uğradı.[34]

Deyr-Taxtayta (Dera-Jeri). Bu Kildani köyü ve manastırında 300 kişi yaşıyordu. Dicle boyunda, Cizre'nin kuzeyindeydi. Botan Kürtleri köyü tahrip ettiler.[35]

Deyr-Zor. Deyr-Zor, Fırat Nehri boyunda, çölün kenarında bir Suriye kasabasıdır. Küçük bir köyken, 19. yüzyılın sonunda çok hızlı bir gelişme göstermişti. 20. yüzyılın başında, çoğunluğu Kürt, yaklaşık 25.000 kişi yaşıyordu.[36] Hıristiyanların çoğu, Mardin'den güneye taşınmış olan Ermeni, Süryani ve Kildani tüccarlardı. Her topluluğun kendi kilise ve papazı vardı.

Deyr-Zor, Anadolu'nun dört bir yanından gelen Hıristiyan tehcir kafilelerinin son durağıydı. Mayıs-Temmuz arasında tehcir edilenlerin çoğu yollarda ölmüş ve buraya hiç ulaşamamıştı, ama

---

[34] Ternon, "Mardin 1915," 369.

[35] A.g.e..

[36] Mark Sykes, "Journeys in North Mesopotamia" (1907), 394; Armalto, *AlQusura*, 364.

Ağustos-Eylül arasında, sürgün edilenler kalabalık gruplar halinde ulaşmaya başlamışlardı. Rhetoré, 1916 Kasım'ında Maraş, Antep ('Ayntab), Konya, Bursa, Ankara ve Sivas'tan gelen sürgünlerin 160.000'i bulduğunu, çoğu kadınlar ve çocuklardan oluşan bu grupların kasaba içinde ve çevresinde kaldıklarını belirtir. Buranın yöneticisi Celaleddin, insancıllığı nedeniyle herkes tarafından övülen biriydi ama 1916'da onun da görev yerinin değiştirilmesiyle birlikte, bir terör havası estirilmeye başladı. Bu yüzden, kasabanın asıl yerlileri, buraya ulaşan Ermenilere ve Süryanilere nasıl muamele edildiğine tanık oldular. 1916 başında "hükümet Ermenileri barındıran herkesi suçlu addedecektir" diye duyurular yapıldı. Bundan sonra, yerel Hıristiyanların kapılarını açmaya cesaret edemedikleri sığınmacılar, böylece ya çadır kamplara yerleştirildiler ya katledildiler. Yaklaşık 15.000 Ermeni Şaddade köyünün yakınlarına geldi. Burada sadece esir olarak tutulan bazı çekici kadınlar ve çocuklar dışında, geri kalanlar vuruldu. Kamplardaki bu infazlara gerekçe olarak, tifo salgınının kontrol altına alınması gösterildi.[37]

Dirhab. Nusaybin'in doğusundaki bir Kürt köyü olan Dirhab'ta tek Süryani aile yaşıyordu. O da katliamdan kurtulamadı. **H**

Diyarbakır. Bkz. yukarıda 6. Bölüm.

Dufne (Üçyol). Dicle Nehri'nin güney kıyısında Hasankeyf'in doğusuna düşer. Burası Bizans kalesi Dafnodis'in bulunduğu yerdi. Dufne ve Hasno arasında manastırın harabeleri vardır. Dufne nehir suyunu pamuk yetiştirmek için kullanan zengin bir köydü. Emin Ahmed'in liderliğindeki Ramma aşiretinden Kürtler, Dufne Süryaniler'ine saldırıp, nehir kıyısında esir almıştı. Sonra da cesetleri suya atmıştı. Dufne katliamlarından sadece 6 kişi kurtuldu. **H, A**

Dugêr (Duker). Nusaybin'in 20 kilometre doğusuna düşüyor. Burası 50 Süryani ve 4–5 Müslüman ailenin yaşadığı bir köydü. Ağa Petros'un listesinde Hıristiyan nüfus 300 görünüyordu.

[37] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 165.

Köyün sahibi Muhammed 'Abbas adında bir Kürt'tü. Köylülerin çoğu Turabdin'deki Hebob'luydu. Birçok Hıristiyan bu dost Kürt köyünde gizlenmişti. Kaddur Bey, Dugër ve çevredeki Bayaze, Gir-Šeran, Mharka, Tel-Jihan, Qëwetla, Hëlwa ve Siha köylerine saldırmak için milislerinden 15 kişiyi gönderdi. Kürtlerle birlikte, milisler köyde kalan tüm erkekleri esir aldılar. Bazıları birbirine iple bağlanıp, yakınlardaki Hëlwa köyüne götürülüp, öldürüldüler. Cesetleri nehre atıldı. Bazıları Qiro Gölü yakınlarında öldürülmüştü. Papaz yolda öldürülmüştü, çünkü yaşlıydı ve fazla yürüyecek durumda değildi. Kadınlar toplanmış, Kürt köyü Nisran'da ölüleriyle karşılaşmışlardı.[38] **H, K**

'Emerin (Amirin, Ömerin). Hazax'ın 23 kilometre doğusuna düşer. Hinno burada 250 Süryani ve bazı Kildani ailelerin yaşadığını söylüyor. Ağa Petros'un listesinde köy sakinlerinin sayısı 300 olarak verilmiştir. Köyün sahibi Malke Raššo adında bir Süryani toprak ağasıydı. 1 Haziran 1915'te, Esene, Mammika ve 'Alikan Kürtleri neredeyse tüm Hıristiyanları esir aldılar.[39] Batılle'li Kürt şeyhi 'Abde'nin koruyuculuğu altında Hazax'a gelen 15 aile kurtulmayı başardı.[40] **H**

Ësfës (Hespest, İsfis, Yarbaşı). Hazax 9 kilometre kuzeyine düşen uçurum kıyısında eski bir Hıristiyan yerleşim bölgesiydi. Yakınlarında 4. yüzyıldan kalma bir Roma sınır kalesi vardı. Köyde 300 Süryani aile yaşıyordu ve 5 papaz vardı. 6 Haziran 1915'te, Ömerkan, 'Alikan ve Dorekan adlı Kürt aşiretleri köye saldırdı. Köy saldırganlara karşı koymayı başardı. Bir El-Hamsin müfrezesi Hıristiyanları korumak amacıyla gönderildiğini söylemekle birlikte, köylülere ateş açanlar arasında milis de vardı. Üç gün sonra, papaz 'Abdallahad Jëbbo milis kumandanına rüşvet olarak altın para ve bir cep saati vererek, köylülerin Hazax'a kaçmasına göz yummasını sağladı. Köylüler giderken, köylerinin yağmalanıp, ateşe verildiğini görebiliyorlardı.[41] Terk edilen köy tahrip edildi. **H, A**

---

[38] Gawriye Maqsi-Hanna Hamra, röportaj yapıldı Kasım 1997 (ek 1, no. 70).
[39] Ternon, "Mardin 1915," 369.
[40] Hannouche, *Azekh*, 63.
[41] A.g.e., 41, 60.

Fum. 700 kişinin yaşadığı bu Süryani köyü, Diyarbakır kuzeybatısında Lice kazasındadır. 1915 Temmuz'u ortasına gelmeden katliam yapılmıştı.[42]

Garisa (Garisan, Garëssa). Hazax'ın tam 10 kilometre kadar doğusuna düşer. Katliam korkusuyla, 1915 Nisan'ında 20 aile Hazax'a kaçmıştır.[43] Kuşatma kaldırıldıktan sonra da dönmeyerek, Musul'a göçmeyi tercih etmişlerdi. **H**

Gerdahol. Nusaybin'in doğusundaki Gerdahol'da, 20 Süryani aile yaşıyordu ve geri kalanı Kürtlerdi. Hıristiyanlar katliamların sürdüğünü öğrenince, gece dağlara kaçmışlardı. **H**

Gërke-Šamo. Nusaybin'in 20 kilometre doğusundadır. Burada, aslen Hebob'lı olan 35 aileden oluşan yeni bir koloni yaşıyordu. Ağa Petros'un listesinde köyde yaşayan Hıristiyanların sayısı 450 olarak verilmişti. Köyün sahibi Mušel Quryo'ydu. Hinno, saldırıdan önce köy sakinlerinin Hebob'a kaçmayı başardıklarını belirtir. Ne var ki, Karabaş Haziran 1915'in ikinci yarısında, teğmen Kaddur Bey komutasındaki El-Hamsin milisi ile Dekşüri Kürtlerinin koordine saldırısında, tüm köylülerin öldürüldüğünü belirtir. **H, K**

Gerširan (Gerşiran). Nusaybin yakınlarındadır. Ağa Petros'un listesinde Hıristiyan nüfus 400'dür. Süleyman 'Abbas buradaki Hıristiyanları kurtarmıştır. **K**

Gudyanes. Siirt piskoposluğunda 55 nüfuslu bir Kildani köyüydü. 1915 Haziran'ında Siirt'teki büyük katliamların parçası olarak köy topluluğu da katledilmişti. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Girefše. Girefše'de koloni halinde yaşayan 40 Süryani ailenin çoğu aslen Arbo'luydu. Köyün sahibi Jallo Hanna'ydı. Sakinleri malları ve hayvanlarıyla birlikte Mor Malke manastırına kaçmayı başarmıştı. **H**

---

[42] Naayem, *Assyro-Chaldéens*, 169–76.

[43] Hannouche, *Azekh*, 40.,

Giremira. Nusaybin'in 20 kilometre kuzeydoğusunda düşer. 70 Süryani ve 10 Kürt aile yaşıyordu. Zamanla kaçmayı başarmışlardı. **H**

Gosli. Diyarbakır yakınlarında bir köy olan Gosli'de 300 Süryani yaşıyordu. 3/16 Mayıs 1915'te, yetişkin Hıristiyan erkeklerin tümü, Şakir Bey komutasındaki El-Hamsin milisleri ve Ramma aşiretinin bazı üyeleri tarafından öldürülmüştü. Bazı kadınlar ve çocuklar Diyarbakır'a güven içinde kaçmayı başarmış, diğerleri kaçırılmıştı. **K**

Goliye (Qëşor, Göllü). Mardin'in 7 kilometre güneyinde, ana yol üzerindedir. 19. yüzyılın sonuna kadar, 3 kiliseli salt Hıristiyan köyüydü. 1895 Kasım'ında pogroma uğradı. Kalabalık bir Hıristiyan nüfusa sahipti. Karabaş'a göre, tüm köylüler Süryani Ortodoks'tu 400 hane vardı. Ama A. H. B. burada yaşayanların sayısını 500–550 Süryani Katolik aile olarak verir. Rhetoré, 3.000 Hıristiyanın yaşadığını belirtirken, Ağa Petros'un listesinde 1.500 Süryani Ortodoks ve Kildani'den söz edilir. Mardin'deki Protestan misyonerler de köyde etkindi. Karabaş, 14/27 Haziran 1915'te, "çöl ve dağlardan" yaklaşık 5.000 Kürt ve Arap'ın saldırıya hazırlandığını belirtir. Armalto, bu tarihin 2 Temmuz 1915 olduğunu söyler ve saldırgan aşiretin adlarını Batıdan gelen Milli, Dakuri, Mersani, Kiki, Xalyi, Arbani, Mişkeni, Siverakli, Derikavi ve Dınbıli ile Afs, Ğara ve Şeyxan gibi dağ aşiretleri olarak verir. Baqara, Xar-'Ayna ve Harb Arap aşiretlerinin de hazır bulunduğu söyleniyordu. Güya Hıristiyanları korumak amacıyla 120 milis sevk edilmiş durumdaydı. Başlangıçta, askerler köyü gerçekten korumuş ve Kürtlere ateş açmıştı, ama sonra hemen saf değiştirip, saldırıya yardımcı oldular. A. H. B. ve Armalto, tahrikçilerin milis komutanı Bitlisli Yusuf ve Milli Kürtlerinin reisi Muhammed Bey olduğunu söylerler. Köy yağmalanmış ve halkı evlerinde öldürülmüştü. 8 gün süren yangın köyü kül etmişti. Katliamın ateş ve dumanı Mardin'deki evlerin çatılarından görülebiliyordu. Birkaç kişi Mardin'e kaçmayı başarmıştı. Hasar tespit çalışmaları için Diyarbakır'dan gönderilen bir Türk görevli, raporunda 1.700 ceset gördüğünü belirtti. Yağmacı başı olarak da

Şeyh Ramazan'ı gösterdi. Simon'a göre, yaklaşık 30 Süryani Katolik ve bazı Süryani Ortodoks köylüler kurtulmayı başarmışsa da 3.200 ölü vardı. Kaçabilen birkaç yüz kişi, savaşın sonuna kadar Kürt köyü Tomike yakınlarda Ağa Halilo'nun himayesinde kalmışlardı.[44] **K, A**

Grebya. Nusaybin'in 20 kilometre doğusundadır. Grebya köylüleri onlara Hebob'a kadar eşlik eden kendi Kürt Ağaları Hasan tarafından kurtarılmıştır. **H**

Guratel. Siirt piskoposluğunda 100 Kildani'nin yaşadığı bir köydü. Köylüler Haziran başında yapılan katliamlarda ortadan kaldırılmıştı. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Gurexta d Badro. Burası Silopi ovasının Cizre kazasında bir Kildani köyüdür. Ağa Petros'un listesine göre, burada 800 Süryani yaşıyordu, oysa Tifinkçi bu sayıyı 600 olarak veriyordu. Süleyman İsmail ile Şırnak ve Silopi Ağaları 3 Temmuz 1915'te saldırıya geçtiler. Havari Tuma'nın yortusu yapılırken, köylülerin çoğu kilisenin içinde katledildi.[45]

Habsës (Mercimekli). Bir bayır üzerinde yer alan Habsës, Midyat'ın 7 kilometre kuzeybatısında bulunur. 1915'te burada 100'den fazla Süryani aile yaşıyordu. 11 Haziran'da, Ramma aşiretinden Kürtlerin gece köye saldırmalarıyla başlayan çatışma ertesi gün de devam etti. Midyat'a kaçmayı başaran bazı köylüler durumu bildirdiler. Midyat'ın Yakubi liderleri, Afrem ve Hanne Safar, kaymakama giderek, yardım rica ettiler. Habsës'e asker gönderildi. Asker, Ramma aşiret üyelerini kaçırdı ve 15 asker köyü korumak için bırakıldı. Ne var ki, Midyat'ın içinde çatışmanın başlamasıyla birlikte, Aziz Ağa'ya çalışan bir Yezidi çoban Habsës'e gönderilerek, yeni bir saldırı beklendiğini haber vererek, köylüleri uyardı. Toplanan köylülerin çoğu taşıyabilecekleri eşyaları yanlarına alarak, 'Ayn-Wardo'ya gitti. Muhafız-

[44] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 122–24; Simon, *Mardine*, 137; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 111, 178; Armalto, *Al-Qusara*, 432..

[45] Ternon, "Mardin 1915," 369; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 320.

lar ve Ramma aşiret üyeleri, köyde kalan yaklaşık 200 kişiyi öldürdü.[46] **H, A**

Hah (Anıtlı). Midyat'ın 22 kilometre doğusunda yer alan büyük, eski bir yerleşimdi. *Yoldath-Aloho* (Tanrı'nın Anası) adlı Süryani Ortodoks kilisesi, Turabdin'in en büyük, en dekoratif ve en eski kiliselerindendi. Kilise 6. yüzyıla tarihlenir. Tarihsel olarak, (613'a kadar ve sonra tekrar 11. ve 13. yüzyıllar arasında) Turabdin köylerinin yarısında hüküm süren piskoposluktu. Hah civarında sayısız dini bina harabesi görülür.[47] Hah'ta yüksek duvarlarla çevrili Kral Yuhanon'un Sarayı diye bilinen çok büyük eski bir bina vardı. Süryaniler duvarların gerisinde koruma altınaydı. Katliamlar başladığında burada yaklaşık 100 Süryani aile yaşıyordu. Köy muhtarı Raššo, olup biteni kendi gözleriyle görmek için kuzeydeki Ermeni bölgelerine gitmiş ve Ermenilere karşı anlatılan mezalim öykülerinin doğru olduğunu teyit edebilmişti. Geri döndüğünde, Süryaniler de kendilerini savunma hazırlıklarını başlattılar. Duvarları sağlamlaştırdılar, barikatlar kurdular, yiyecek ve su depoladılar. Diğer köylerden gelenlerle birlikte, duvarların arkasında bu sayı azami olarak 2000 kişiyi buldu; bunların 200'ü silahlı yetişkin erkeklerdi. Çatışma başlamadan önce, Kürtek aşiretinin Kürt reisi Haco gelerek, başlarına gelecekler konusunda uyardı ve muhtemelen görevlilerin uyarıları yüzünden artık onlara daha fazla koruma sağlayamayacağını söyledi. Haco, Boqusyono ve Der-Qube köylülerine Hah'a kadar eşlik etti. Ağustos ortasında, Kürt aşiret üyeleri ve bazı Türk askerler Hah'ı kuşattı. Çatışma on gün, on gece sürdü. Hah kuşatması 45 gün boyunca devam etti. 'Ayn-Wardo'daki ateşkes müzakerelerinden sonra Hah'a gelen Muhallemiler'in dini lideri Şeyh Fetullah, benzer bir ateşkes anlaşmasını Hah'ta da gerçekleştirdi. **H, A**

Hanewiye (Hanaviye, Hane). Cizre piskoposluğunda bir köydür. Ağa Petros'un listesi burada 400 Hıristiyanın yaşadığını

---

[46] Skandar Sha'o-Murad, Temmuz 1993'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 57).

[47] Hans Hollerweger, *T..abdin: Lebendiges Kulturerbe* (1999), 165-75.

belirtiyordu. Toprak sahibi, Süryani Čalo ailesiydi. Hepsinin öldürüldüğüne inanılıyor.[48]

Harbol (Aksu). 500 (Ağa Petros) ya da 300 (Tifinkçi) kişinin yaşadığı bu Kildani köyü, Silopi'nin kuzeydoğusunda ve Cizre'nin 40 kilometre doğusundaydı. Şırnak ağası Reşid Osman, köy ahalisini korumuş ve dağ köylerine götürmüştü.[49]

Hasno (Hesno-d Kifo, Hasankeyf). Dicle Nehri üzerinde, çok eski bir köprünün çevresinde yer alır. Burası Midyat'ın 60 kilometre kuzeyindedir ve Turabdin'e açılan kuzey kapısıdır. Nehir kıyısı boyunca görülen mağara yerleşimleri antik çağlara tarihlenmiştir. Adı Kaya Kale anlamına gelir. Bir Roma kalesi etrafında inşa edilmiş olan kasaba çevresinde çok sayıda harabe bulunur. Hıristiyanlar ve Müslümanlardan oluşan karma bir nüfusa sahipti. En eski camii 14. yüzyılda inşa edilmiştir. 16. yüzyıla kadar, Hasno'da bir Süryani Ortodoks piskopos ikamet ederdi. 500 kişilik Hıristiyan ahali Süryani Ortodoks, Ermeni ve Protestan mezheplerindendir. Bu köyde öldürme olayları, 5 Haziran 1915'te Midyat'taki Türk görevlilerin Hasno'daki hükümet görevlisi Müdür Ahmed'e verdiği bir emirle başladı. Görüşme yapılan diğer kişiler, başı çeken görevlinin Mardinli Muhallemi bir İTC üyesi, Celal Rumi olduğunu öne sürüyorlar. Mahalli Kürtler de katliama katılmıştı. Şikeftan aşiret reisi Hacı Abdullah'ın oğlu Emin de başı çekenler arasındaydı. 100 Türk askeri de öldürme olaylarına katılmıştı. Hasno antik bir kaleye sahip olduğundan, Hıristiyanlar burada kendilerini savunma şansı bulabilirdi. Ama hükümet Kürt aşiret üyelerine kapıları açmıştı. Kıyım günlerce sürmüştü. Bazı Süryani ve Ermeniler Midyat'a kaçabilmişlerdi. Burada kalan kadınlar kendilerini kale surlarından nehre atmışlardı. Bazı Süryaniler başka yerlerde sığınmacı olarak yaşarken, Ermeniler hiç iz bırakmadan kaybolmuş ve Hasno'da bir tek Hıristiyan bile kalmamıştı. **H, A**

---

[48] Hannouche, *Azekh*, 67.

[49] Ternon, "Mardin 1915," 369; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 309.

Hassana (Kösrali). Botan'da Cizre'nin 30 kilometre doğusundadır. Kildani asıllı olan ama son zamanlarda Protestanlığı seçmiş olan büyük bir topluluğa sahipti. Rahman hanedanına bağlı Şırnak ve Silopi Ağalarına yarıcılık yapan 300 kişi yaşıyordu. Köyde yapılan katliamda Presbiteryen rahip ve Nasturi papaz da öldürüldü. Katliamdan sağ kurtulan bazıları, yakınlardaki Kürt köyü Gerçula'ye sığındılar.[50]

Hawar-Dijla ve Hawar-Xase (Hurdahle ve Havar-Hase). Her ikisi de 50'şer nüfuslu Hawar-Dijla ve Hawar-Xase, Diyarbakır yakınlarındaki Hawar Nehri bölgesinde iki Süryani köyüydü. 3 Mayıs 1915'te, Şakir Bey'in komutasında El-Hamsin ölüm mangaları ve Ömer'in yönettiği Ramma aşireti üyelerinden oluşan 150 kişilik bir kuvvet, burada çeşitli küçük köylerdeki yetişkin erkeklerin öldürüldüğü bir katliam gerçekleştirdi. Çanakçı'da toplanan köyün erkekleri, diğer köylerden getirilen erkeklerle birlikte, vurulacakları Hawar-Dijla dışındaki bir ocağa götürüldüler. Bu köylerden öldürülenlerin sayısı 164'ü bulmuştu. Bunların tümü, "saygın, güçlü ve zengin erkeklerdi." **K**

Hebob (Ëhwo, Habab, Güzelsu). Hinno, o sırada Hebob'da bulunan bir kişiden bilgi aldığını belirtir. Hebob, Midyat'ın 25 kilometre güneydoğusunda yer alır. Katliamlar zamanında, Hebob'ta 50 Süryani aile yaşıyordu, çünkü birçok kişi köyden ayrılmış, daha savunulabilir yerlere çekilmişti. Bu köyde iki Hıristiyan kilisesi vardı; içlerinde Mor Sargis-Mor Bakos çok büyük ve kolayca savunulabilir olanıydı. Hebob dışında, yüksek bir tepenin üzerine inşa edilen ve yüksek duvarlarla çevrili Mor Eliyo manastırı vardı. Katliamların haberi ulaştığında, ahali erzak ve malzemelerini alıp, kiliselere sığınmıştı. Diğer köylerden ve hatta Midyat'tan sığınmacılar Mor Eliyo Manastırı'na gelmişlerdi.

[50] E. W. McDowell'in Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu'na 6 Mart 1915 tarihli raporu, James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* (1916), 211–12; August Thiry, *Mechelen aan de Tigris: Het verhall van een dorp en een wereld* (2001), 104–7; Rhétoré, *"Les Chr..iens aux bêtes"*, 309 içinde.

Midyatlı Musa Asso savunma komutanı olarak seçilmişti. Ağustos başında, Kürt aşiretleri Hebob kilisesi ve manastırını kuşattı. Bu kollar Ömariyan, Bunısra, Elyan, Apşe ve hatta Mhuka, Daskeha ve Bajënne köylerinden bazı Yezidiler'di. 15 gün süren çatışmalarda saldırganlar başarısız kaldılar. Kürt liderler arasında Hasan Haco da vardı. Süryaniler Haco ve bazı adamlarını esir aldı. Onları bırakınca da Kürtler kuşatmayı kaldırdı. Süryaniler çatışmalar boyunca 4 kayıp verdiler. **H**

Hedël (Hedil, Hidil). Ësfës yakınlarında Hazax'ın 12 kilometre kuzeybatısında 22 Süryani ailenin yaşadığı bir köydü. Köy ağası Süryani Hano Basuski'ydi. Köylüler, katliamlar bitene kadar kaldıkları Hazax'a kaçtılar. **H**

Hëlwa (Hlule, Hilwa). Nusaybin'in yaklaşık 15 kilometre doğusunda yeni yerleşilmiş bir köydü. Burada, aslen Turabdin'in Hebob, Hah ve 'Ayn-Wardo köylüsü olan ve bölgede daha yakın zamanlarda koloni kuran yaklaşık 40 Süryani Ortodoks aile yaşıyordu. Ağa Petros, savaştan önce Hıristiyanların nüfusunun toplam 300 kişi olduğunu söylüyor. Köyün sahibi Ali İsa adlı bir Kürt'tü ve burada yaşayan 10 Kürt aile vardı. Hinno ve Karabaş'a göre, Nusaybin katliamını tamamladıktan sonra, Kaddur Bey kendi El-Hamsin milis birliğini ve Kürtleri Hëlwa'ya getirmişti. Köyü kuşatarak, tüm erkekleri esir aldılar. Bunları öldürecekleri ve cesetleri suya atacakları nehir kıyısına götüreceklerdi. Bir konağa kapatılıp, tecavüz edilen kadınlar sonra öldürüldüler. Konak da ateşe verildi. Yaşamasına izin verdikleri küçük çocuklarsa, Müslüman olarak yetiştirilecekti. Ali İsa en zengin Hıristiyan aile olan Eliyo Alyudo'nun mallarına el koydu. O sırada küçük bir çocuk olan [ABD ve Kanada Süryani Ortodoks piskoposu] Yešo' Samuel [1907-1995] olayların farklı bir versiyonunu anlatır. Köylülerin katliama uğradığına dair hiçbir şey söylemez, ona göre öldürülenler Ermeni sürgünlerdi. Salgın hastalıkların köyü kırıp geçirmesinden sonra, geri kalanlar Mor Malke manastırına sığınarak, burada kıt kanaat yaşamlarını sürmeye çalıştılar.[51] **H, K**

---

[51] Athanasius Yeshua Samuel, *Treasure of Qumran. My Story of the Dead Sea Scrolls* (1968), 42–47.

İded. Cizre piskoposluğuna bağlı bir Kildani köyü olan İded, Mamman Kürtlerinin saldırısına uğramıştı.[52]

'İsa-Powar (İsa-Pur). Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda Beşiri kazasının Bafaya nahiyesindendi. Ağa Petros, 200 Asur-Kildani sakiniyle birlikte, en büyüğü Sa'diye olan 14 çevre köydeki 1.800 kişiden daha söz eder. Bütün bu yörede sağ kurtulanlara ilişkin hiçbir bilgi mevcut değildir. Köy muhtarı yörede sözü geçen Rayyis Bëro adlı bir Süryani'ydi. Genel katliamlardan önce, vali Reşid Bey onun öldürülmesini emretmiş ve bu amaçla Diyarbakır'a gelmesi talimatını vermişti. Yolda karşılarına çıkan bir görevli ya müslümanlık ya ölüm diyerek seçim yapmasını istemişti. O ve damadı Müslüman olmayı reddedince öldürülmüşlerdi. Rayyis Bëro'nun Kürt dostları görevliyi öldürerek, onun öcünü almışlardı.[53]

Jarahiya (Cerrahi). Cizre piskoposluğunda, Dicle Nehri boyunda bulunan bu Kildani köyünde 100 kişi yaşıyordu. 18 Haziran 1915'de Mamman Kürtleri köye saldırdı.[54]

Gziro (Jaziret-ibn-Ömer, Cizre). Dicle Nehri üzerindeki bir adada kurulmuş, Suriye sınırına yakın, çok dinli küçük bir kasabaydı. Süryanice adı Gziro'dur, ama o zaman resmi belgelerde Jazire (ç.n. Cizre çok yaygın olduğundan bundan sonra hep bu adla geçecek) geçtiğinden, başka bir ad kullanmak karışıklık yaratabilir. [Kürt] Bedir-Han hanedanlığının tarihi üssüydü. Birçok farklı inanç ve mezhepten 2.000 Hıristiyan sakini vardı — Süryani Ortodoks, Süryani Katolik, Nasturi, Kildani, Ermeniler ve Protestan mezhepliler.[55] Cizre Kildani piskoposluğunun, 17 kasaba ve köye dağılmış toplam 6.400 kişilik bir topluluğa sahipti. Topluluğun 17 papaz, 11 kilise, 3 şapel ve 7 okulu vardı. Cizre piskoposu Ya'qub Filip Abraham'dı (1848–1915).[56] Kildani Pat-

[52] Ternon, "Mardin 1915," 369.

[53] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 49–50.

[54] Ternon, "Mardin 1915," 369; Hannouche, *Azekh*, 62.

[55] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 50.

[56] Tfinkdji, "L'Église chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui," 496, 502, 505.

riğine göre, bu piskoposluğun kaybı piskopos ve on papaz dâhil, 5.000 inanandı.[57] Hıristiyan topluluğunun laik lideri Gabro Xaddo, Osmanlı otoritelerini yatıştırma siyasetini denemiş ve büyük ölçüde işbirliği yapmıştı. 1.500 altın para toplayıp, koruma taahhüdü karşılığında parayı Osman Efendi'ye vermişti. Gabro Xaddo, bir özsavunma birliği kurma girişimlerinin durdurulmasında etkili olmuş ve komşu köyleri gezerek saldırılardan korkmamalarını söylemişti. Bu yatıştırma çabası felaketle sonuçlanacaktı.

Kısa vadede, Gabro Xaddo'nun politikası başarılı görünmüş, yazın başında Turabdin ve Botan bölgesinde bir tek Cizre'ye dokunulmamıştı. Belgesel kanıtlar bulunmamakla birlikte, muhtemelen yerel otoritelerin desteği vardı. Ne var ki, 1915 Ağustos ve Eylül'ünde çok büyük katliamlar da burada gerçekleştirecekti. Öldürülenler arasında çok sayıda Cizreli olmayan da vardı, çünkü kasaba Van ve Bitlis'ten yola koyulan tehcir kafilelerinin bir konaklama yeri olmuştu. Mardin'den gelen Muhammed Resul ve Hacı 'Abdo'nun liderliğindeki iki El-Hamsin milis grubu, 24 Ağustos 1915'te tam bir katliam tertiplemişti. Laik ve dini liderler dâhil, tüm yetişkin erkekler, Dicle Nehri kenarındaki Çamme Sus denilen yerde öldürülmüştü. Kadınlar ve çocuklar [Fransız] Dominikan manastırı ve Süryani Katolik kilisesine hapsedilmişti. Burada para almak için sıkıştırılmışlar, tecavüz edilip, işkence görmüşlerdi. Bir bölümü esir alınmış, bir bölümü köle olarak satılmış, geri kalanı öldürülmüştü.

Savaştan sonra, Kildani Patriği aşağıdaki adları katliam tahrikçiliğiyle suçlayacaktı:

Müftü, Feyzi Bey; [Meclisi Mebusan'da], Diyarbakır mebusu Hacı Nain Ağa; Hacı Zoraf; Muhammed-Arab; Hacı Seyfeddin; Seid Necmeddin; Seid Abdülhamid; şeyh Muhammed Emin'in oğulları; Said-Hindi; Yusuf Efendi; Muhammed-Kani'nin oğulları; Reşid'in oğulları; Ahmed Nazo; Muhammed-Emin-Goro; Abdülmanaf; Musa Efendi;

[57] Temon, "Mardin 1915," 368–70.

Reşid'in oğlu Sevi; Hacı Abdülhamid; Hacı Sefo; Abdi-Hacac; Seid Muhammed; Seid Abdülselam, Hacı Hasan-Fettah.

Cizre ve yakın çevresinde katliam failleri şunlardı: "Şımak, Silopi, Bazamer, Xapsiya, Hessene ve Koçer ağaları."[58] Ama Hıristiyanları koruyan bazı ağalar da vardı: Marho Oro, 'Azar ve Sekman Berho.[59]

Diyarbakır katliamlarının başlatılıp, İstanbul'dan gerekli izinlerin alınmasında etkili olan, yukarıda adı geçen İTC mebusu Feyzi Bey, İttihat ve Terakki'nin önde gelen siyasetçilerindendi.[60] Armalto, Diyarbakır'dan Türk Milli Meclisi'nden mebus Zülfü'nün 1915 Nisan'ında, Reşid Bey tarafından kaymakam olarak gönderildiğini, asıl görevininse Kürtleri Hıristiyanlara karşı hazırlamak olduğunu belirtir.[61] Hëndo'nun günlüğünde, onun 15–25 Nisan arasında Cizre'de olduğu yazılıdır.[62]

Armalto aşağıdaki ayrıntıları verir:

Ölüm mangaları sinsice Ermenistan ve Diyarbakır'a sokulduklarında, Yakubi başpiskopos [Cizre'de] Bëhnam 'Aqrawi, Huzax'a kaçtı. Hem [Süryani ve Kildani] Katolik başpiskoposlar, bir grup askerin Süryani kilisesine baskın yaptığı 27 Ağustos'a kadar kendi piskoposluklarında kaldılar. Tutukladıkları [Süryani Katolik] Filippos Mihayel Malke, papaz Šam'un ve Afremci [ruhbanlardan] Bulës Qëstan'yi hapishaneye götürdüler. Sonra Kildani kilisesine de baskın yapıp, [Kildani] başpiskopos Ya'qub ve papazlar Hanna, Eliya, Marqos ve Yusuf Sa'id'i de tutuklayıp

[58] Ternon, "Mardin 1915," 369.

[59] Hannouche, *Azekh*, 57.

[60] Naayem, *Assyro-Chaldéens*, 57–59.

[61] Armalto, *Al-Qusara*, 383; Joseph Alichoran, "Un Dominicain témoin du génocide de 1915 le père Jacques Rhétoré (1841–1921)" (2005), 315.

[62] Hannouche, *Azekh*, 40.

hapishaneye attılar. İstayfo'nun kızı Elli onları duyunca oraya gitti. Mihayel kıza kendi haçını verdi ve "Hemen eve dön!" dedi. Yolda kıza bir serseri saldırdı, haçı boynundan koparıp aldı ve ölümle tehdit etti. Kız alelacele evine koştu ve bir daha dışarıya çıkmaya cesaret edemedi. Korkuya kapılan Hıristiyanlar, bütün gece dua ettiler. 28 Ağustos gecesi, başpiskopos Ya'qub sorgulanmak üzere ikiyüzlü işgüzarlar tarafından mahkemeye çağrıldı; burada kendisinin ve topluluğunun sahip olduğu silahlar konusunda sorguya çekildi. Onlara güldü ve ne kendisinin ne de topluluğunun silahla bir işi olmadığını söyledi. Bunun üzerine çılgına dönen sorgucular kendilerini kaybetti. Sırayla onu dövdüler ve sonra üç kurşunla öldürdüler. Din adamı şehit oldu. Kurşun delikleri alnında haç işareti yapmıştı. Sonra cesedi kasaba dışına taşıyıp soydular ve Dicle Nehri'ne atarak, geri döndüler. Ondan sonra Başpiskopos Mihayel'i de çağırıp, yaklaşık aynı soruları sordular, hemen hemen aynı biçimde davrandılar. Onun ağzını bıçak açmıyordu, çünkü başına gelecekleri anlamıştı. Din kardeşi ile aynı kaderi paylaşacağından adı gibi emindi. Zalim düşmanları onu zemine fırlatıp, ayaklarını bağladılar. Yorulana kadar dövdüler, peder bayıldı. Can çekişirken, dışarı çıkarıp tek kurşunla öldürdüler. Çırılçıplak soyup, cesedini vahşi hayvanlara yem ettiler. Hükümet binasına geri dönüp, bir grup papaza da aynı biçimde davrandılar. Papazlar ölmek üzereyken, üzerlerinde olan her şey yağmalanmıştı; daha sonra hepsi öldürülmüştü. 29 Ağustosta, diğer Hıristiyanların evlerine baskın düzenleyen askerler, tüm erkekleri toplayıp, hapishaneye attılar. Hapistekilerin hali içler acısıydı; çok az yiyecek veriliyordu ve son derece zor koşullar altındaydılar. Burada da ellerindeki tüfekler ve bombalar konusunda sorgulandılar. Çoğu dövüldü, birbirlerine zincirlenip, iplerle bağlanarak, yakınlardaki bir yere götürüldüler ve vuruldular. Giysileri ve eşyaları adet olduğu üzere yağmalandı. Eylül başlangıcında yeni baskınlar yapıldı. Bu

sefer kadınlar ve çocuklar da tutuklandılar. Askerler onlara Musul'daki akrabalarının yanına göndermeyi planladıklarını söylediler. Ama fazla ileri gitmeden, ağlayan ve feryat eden kadın ve çocuklar da öldürüldü. Onların da elbiselerine ve üzerlerindeki değerli eşyalar yağmalandı. Ancak, önce katiller hoşlarına giden bazı oğlan ve kızları alıp, evlerine götürmüşlerdi.[63]

Urmiye'deki bir Amerikan misyoner Cizre bölgesindeki Protestan mezheplilerin durumuyla ilgili aşağıdaki bilgiyi almıştı.

Botan bölgesinde genel katliam olmuş ve bizim [Protestan] yardımcılarımız, vaizlerimiz, hocalarımız ve rahibelerimiz, aileleriyle birlikte diğerleri gibi kurban olmuşlardı. Bana bu bilgiyi getiren kişiyi şahsen tanıyorum. Bu delikanlı, Kürtlerin ve Türk askerlerin hükümetin emriyle, Cizre dâhil, tüm bu köylerdeki Hıristiyanları kılıçtan geçirmelerinin öyküsünü anlatıyor. Kılıçtan geçirilenler arasında... Muallim [öğretmen] Musa, Cizre kilisemizin papazı ve 16 yaşındaki oğlu Filip de vardı. Kendilerinden haber alınamayan üç vaiz var, bunlardan biri öldürülmüş olabilir; zira köyü, Mansuriye kılıçtan geçirilmişti. Bir diğeri, Rabi İshaq ise muhtemelen yaşıyor, çünkü köyünün bir Kürt ağanın koruması altında olduğu raporu elimize ulaştı. Ne var ki, o ağanın da uzun süre korumayı sürdüremeyeceği anlaşılıyor, çünkü bütün kaynaklar, Hıristiyanlara dostluk gösteren Kürtlerin Hükümet tarafından cezalandırılmakla tehdit edildiğini söylüyor. Sözünü ettiğimiz vaizlerden üçüncüsünün Musul'a kaçtığı söyleniyor. Oraya ulaşıp ulaşmadığına dair bir bilgi yok. Ölümden kurtulan kadınlar ve çocuklar esir alınıp, götürüldüler. Aralarında yukarıda adı geçen din kardeşlerimizin aileleri de var. Muallim Musa'nın karısı ve iki kız, [papaz] Qaša Eliya ve rahibemiz

[63] Armalto, *Al-Qusara*, 385.

Rabi Hatun'un kızları Urmiye [misyon okulu] ya da Mardin'de öğrenciydi. Qaša Mattay, kaçarken dağda Kürtler tarafından öldürülmüştü. ...Bu olayda dehşet verici olan, ilk kıyımdan sonra bazı Hıristiyanları kurtarmak isteyen Kürtlere Hükümet'in izin vermemesiydi. Hükümetin gönderdiği bir haberci Kürtlere ya görevlerini tamamlamaları ya da ölümü seçmelerini söyleyen bir emirle çıkageldiğinde, muhbirim bir ağaya sığınmıştı ve onun işlerini görüyordu. Muhbirim tarlada çalışırken, bu haberin iletilmesi üzerine birkaç kişiyle birlikte dağa kaçmış, oradan Van'a gitmiş ve sonuçta bize gelmişti.. Gene aralarında çalışma yaptığımız Attil köylülerinin tamamı Van'a kaçmıştı. Bizim vaizimizin yakın dostu olan ve çalışmalarımıza sıcak bakan Kürt ağası, onları uyararak daha fazla koruma sağlayamayacağını, zira Hükümet'in katliamlar için baskı yaptığını söylemişti.[64] ***H, A, K***

Ka'biye. Diyarbakır yakınlarında 1.650 nüfuslu çok büyük bir Hıristiyan köyüydü. 1895'te, burada bir Hıristiyan pogromu gerçekleştirilmiştir. Ağa Petros, savaş öncesi nüfusu 1.600 olarak verirken, Karabaş aile sayısının toplam 160 olduğunu belirtiyordu. Üç subay kumandasındaki El-Hamsin milisleri Diyarbakır'dan intikal ederek, 10/23 Nisan'da Ka'biye'yi kuşattı. Muhtarı 15 yaşını geçen tüm erkekleri köy dışında toplamaya zorladılar. Tersi halde onu ve ailesini infaz edeceklerdi. Bu nedenle, 125 erkek ortaya çıktı; bunları birbirine iplerle bağladılar. Ondan sonra askerler, köydeki tüm silahları istediler, ama köylüler ellerinde hiç silah olmadığını ısrarla söylüyordu. Milis komutanları bu yanıta inanmadığından, silahların gizlendiği yerleri öğrenmek için köylüyü falakadan geçirdiler. Falakadan bir sonuç alamayınca, köyde sözü geçen beş köylü seçilerek kurşuna dizildi. Sonra iki papaza da işkence edildi. Askerler köy kadınlarına ken-

[64] E. W. McDowell'in Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu'na 6 Mart 1915 tarihli raporu, James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* (1916), 211–12.

dilerine büyük bir ziyafet hazırlamalarını buyurdu. Sonra geri kalan erkekleri Diyarbakır'da Misafirhane adındaki bir kervansaraya götürerek, burada sıkı bir gözetim altında tuttular. Burada 15/28 Nisan'a kadar kapalı tutuldular. O gün yol inşaatlarında angaryaya koşulacakları söylendi. Ancak buradan uzaklaştırılınca, İğil köyü yakınlarındaki bir tepede öldürülüp, Fırat Nehri'ne atıldılar. 20 Nisan/3 Mayıs'ta, yeniden Ka'biye'ye saldıran Kürtler, öldürmekten çok yağma peşindeydiler. Bazı köylüler Male kasabasına kaçtılar; ama kaçış sırasında 50'si öldürülmüştü. Male'de bütün kapılar yüzlerine kapatılmıştı. Görevliler tarafından tutuklanıp, Ka'biye'ye geri gönderildiler. Estirilen terör ortamında, sadece 5 Süryani aile sağ kurtulabildi. 30 Mayıs/12 Haziran'da, milis lideri Şakir Bey, Ramma aşiret üyeleriyle birlikte Diyarbakır'dan geldi. Akşam bulabildikleri tüm erkekleri yakalayıp, para istediler. 1.500 altın dinar toplanıp, onlara verildi. Sonra Kürtler kadınlara tecavüz etmeye başladılar. Erkekler birbirine bağlanıp, uzaklaştırıldılar. Genellikle Kurt-Kaya diye bilinen bir yarda öldürülüp, cesetleri yakıldı. Kadınlar ve çocuklar esir alındı; bazıları şehre kaçmayı başardı. Ka'biyeli sığınmacıların Diyarbakır'da bulunduğunun görevlilerce öğrenilmesi üzerine, bu kişiler toplandı. Güven içinde geri dönme güvencesi verilerek, Eylül'de geri gönderildiler. Memleketlerine varır varmaz, Çerkez askerleri ve El-Hamsin milisi köyü kuşattı. Köylüler yine yola çıkarıldı; bu sefer istikamet Mardin'di. Kurt-Kaya'da erkekler kurşuna dizildi; Kürtler kadınlar ve çocuklara da saldırdı. Sadece birkaç kadın ve çocuk kurtulabildi. Karabaş, bu son felaketin ardından, bilinenin yalnız üç çocuk ve iki kadının sağ kurtulduğu olduğunu belirtir. K

Kafarbe (Fofyath, Güngören). Midyat'ın 27 kilometre güneydoğusunda, Mor Gabriyel manastırının yaklaşık 2 kilometre kuzeyindedir. Ağa Petros'un listesine göre, savaş öncesinde Süryani Ortodoks nüfus 200'dü. Semt kilisesi Mor İstefanos 8. yüzyıla tarihlenir. Buranın köylüleri Qartmin manastırına sığınmış, Şandi'nin reisi olduğu Azzam kolundan Kürtlerin manastıra saldırıp, Kafarbe köylülerini esir aldıkları 1917'ye kadar güven

içinde yaşamışlardı. Semt kiliscsine kapatılıp, öldürülmüşlerdi. Katliamdan sadece birkaç kişi sağ kurtulmuştu. **H, K**

Kafro-Elayto (Yukarı Kafro, Arıca). Midyat 12 kilometre mesafedeki Kafro-Elayto, Bote'ye yakındır. Burada katliamlardan önce 80 Süryani ve 30 Kürt aile yaşıyordu. Süryaniler katliamları işitince, Mor Ya'qub kilisesine barikat kurmuşlardı. Kfar-Gawze'nin sahibi Hasan Şemdin'in oğlu Yusuf Ağa'nın liderliğindeki Kürtler, köyü kuşattı. Hazırlıksız yakalanan Süryaniler sadece beş gün dayanabildi. Yusuf, gönüllü olarak teslim olurlarsa, onlara iyi davranılacağına söz verince onlar da teslim oldular. Liderleri birbirine bağlandı, köy dışına çıkarılıp öldürüldü. Köyün evleri tahrip edildi. **H, A**

Kafro-Tahtayo (Aşağı Kafro, Elbeğendi). Midyat güneydoğusunda Mor Malke manastırı yakınlarındadır. Ağa Petros'a göre, savaş öncesinde Hıristiyan nüfusu 250'ydi. Saldırı uğraması üzerine, yaşamda kalanlar manastıra sığındı.

Kafšinne (Kefşin). Hazax'ın 10 kilometre kuzeybatısındaki Kafšinne'de 25—30 aile yaşıyordu. Ağası Süryani Hano Basuski'ydi. Mezalim haberi ulaştığında, Müslüman köylüler Hıristiyanları uyardı, "Size hiçbir biçimde zarar vermeyeceğiz. Ama gene de Hazax'a gitmeniz hayrımıza olur." Bu nedenle, hepsi mallarını alıp Hazax'a gitti. Savaştan sonra, köylüler Kafšinne'ye geri döndülerse de yeniden göç yollarına koyularak, Irak'ın Musul kentine yerleştiler. **H**

Kavel-Karre (Kavel-Kerre). Xandaq yakınlarında, Hazax'ın kuzeydoğusundadır. Bafi, Arzene ve Awsar Kürtleri 19 Haziran 1915'te saldırdı. Tüm köy sakinleri öldürülüp, cesetleri Dicle Nehri'ne atıldı.[65]

Kfar-Boran (Kerburan, Dargeçit). Midyat'ın 46 kilometre kuzeydoğusundadır. Turabdin'in en büyük ve en zengin köylerdendir ve köyden çok, küçük bir kasabayı andırır. Bütün yıl boyunca

[65] H :nouche, *Azekh*, 62.

akan çok sayıda akarsu nedeniyle, birçok su değirmeninin varlığı, burasını bir ticaret ve zanaat merkezine dönüştürmüştür. Katliamlar sırasında, 500 Hıristiyan ve 60 Müslüman aile vardı. Hıristiyanlar Ermeni, Süryani Ortodoks, Süryani Katolik ve Süryani Protestan topluluklardandı. Ağa Petros, savaş öncesinde burada 2.000 Hıristiyanın yaşadığını belirtiyordu. Ahali, hatta Hıristiyanlar Kürtçe konuşurdu. Süryani Ortodoks piskopos Mor Antimos Ya'qub'la birlikte, 12 Süryani papaz ve bir rahip burada ikamet ederdi.[66] Osmanlı rejimini köyün içinde kalan 40 kişilik bir jandarmaya komuta eden bir müdür temsil ediyordu. Komşu köylerdeki katliamlardan kaçan sığınmacılar Kfar-Boran'a kaçıp, mezalimi anlatmışlardı. Süryani ileri gelenleri ne yapacaklarına karar vermek için konseyi topladılarsa da bir anlaşmaya varamadılar. Bazıları Türk askerleri esir alıp, silah ve cephanelerine el koymayı önerdiler. Diğerleri müdürün hükümet adına verdiği köyü koruma taahhüdüne inanmaları gerektiğini söylediler. Hükümet görevlisi tedbir amacıyla, Süryani piskoposunu kasaba meydanına çağırdı. Piskopos canını kurtarabileceğini düşünerek, sonuçta İslam'ı seçti. Ama Ali Ramo'nun oğulları Ömer ve Mustafa'nın liderliğindeki Kürtlerle temasa geçerek, Hıristiyanlara saldırdılar. Kfar-Boran'ın yerleşim bölgeleri nispeten düzlüğe kurulmuş olduğundan doğal savunma örtüsü sağlamıyordu. Bu nedenle, Süryaniler yaygın olarak "yedi saray" diye bilinen yedi büyük bina kompleksine sığındılar. Türk müdür güvenliklerini sağlama sözü vererek, bazı Süryanileri binaları terk etmeye ikna etti. Bu insanlar kasaba meydanına götürülüp, öldürüldü. Binalardan ayrılmayı reddeden bir grup, askerlerin saldırısına uğradı ve öldürüldü. Bunun arkasından, askerler ve Süryaniler arasında tam bir savaş başladı. Çatışma yaklaşık bir hafta sürdü, ama Süryaniler malzeme ikmali yapacak durumda olmadıklarından, çok geçmeden cephaneleri tükendi. Askerler binaların tümüne eşzamanlı olarak saldırmayıp, parça parça işgal etmeyi seçtiler. Daha sonra esirleri dışarı çıkarıp, diğer savunma güçlerinin gözleri

[66] Hollerweger, *Turabdin*, 77

önünde öldürdüler. İslam'ı seçmiş olmasına rağmen, piskopos (anlaşılan müdürün iradesi dışında), Ali Rammo'nun oğlu Mustafa tarafından esir alınıp, bir çatıya çıkarıldı. Burada önce işkence edildi; sonra ya boğazı kesildi ya kendisini çatıdan attı. Daha sonra, toplanan cesetler büyük bir ateş yakılarak imha edildi. 1915 katliamlarından toplam olarak yaklaşık 100 Süryani sağ kurtuldu. Köy saldırıya uğradığı sırada, bazıları köy dışındaydı. Kimi Hah'a sığınmış, birçok çocuk Müslümanların evlerinde hizmetçilik yapmıştı. Katliamlara kesin bir tarih verilemiyor ama buranın yakılıp yıkılmasının Temmuz ortasında Midyat'ın yakılıp yıkılmasından önce olduğu tahmin ediliyor.[67] **H, K, A**

Kfar-Gawze (Karjos, Gercüş). Midyat'ın yaklaşık 20 kilometre kuzeyinde, Müslümanlarla birlikte Süryani ve Kildani ailelerin de yaşadığı küçük bir kasaba ve idare merkeziydi. Ağa Petros'un listesinde Hıristiyan nüfus 150 kişi olarak görülüyor. Katliamlar başladığında, mahalli Kürt reis, Yusuf Hasan Şemdin, Hıristiyanlara yardım edip, koruma sözü vermişti. Sülalesi Sultan Abdülhamid döneminde isyan gerekçesiyle hapsedildiğinden, haliyle hükümet karşıtıydılar. Ne var ki, Yusuf Hasan Şemdin'in saf değiştirmiş, bazı yetişkin erkek köylüleri esir alarak, Zağore denilen bir yere götürmüş, üzerlerinde değerli eşyalara el koyduktan sonra nehre atmıştı. Süryaniler angaryaya zorlanmış, birçoğu Midyat'a kaçmıştı. Sözlü tarihler, Muhallemi lideri Şeyh Fethullah'ın Kfar-Gawze'ye gelerek, esir Süryani kadınlar ve çocukların serbest bırakılması için zorladığını naklediyorlar.[68] **H, A**

Kfarze (Altınaş). Midyat'ın 15 kilometre kuzeydoğusunda bir ziraat köyüydü. Burada 160 Süryani Ortodoks aile ve İsmail kolundan 70 Kürt aile yaşıyordu. Ağa Petros'un listesinde savaş öncesi Hıristiyan nüfus 350 olarak görülüyordu. Mor 'Ozoziyel adlı

[67] Armalto, *Al-Qusara*, 39,1; Useve Wardo, Ekim 1997'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 41); Hanna Polos, Kasım 1993'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 42); Gallo Shabo, ek 1, no. 75.

[68] Hanna Bitar, Şubat 1994'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 43); Brahim Maqsi-Musa, röportaj yapıldı Aral :. 1995 (ek 1, no. 44).

Süryani kilisesi 10. yüzyılda inşa edilmişti. Katliamların haberi ulaştığında, Hıristiyan köylüler bir konsey topladı. Bazıları silahlanmayı önerdiyse de çoğunluk hükümet otoritelerinin verdiği güvencelere inanmaktan yanaydı. Ne var ki, Kürtler komşularına karşı katliama hazırlanıyorlardı ve bunun haberi Hıristiyanlara sızdırılmıştı. Hinno, haberi sızdıranın Midyat'tan meçhul bir görevli olduğunu belirtirse de Armalto'ya göre, bu kişi Yusuf Hasan Şemdin'di. Köylüler 'Ayn-Wardo'dan yardım istediler. Gece Kürtler saldırıya geçmiş, iyi silahlanmış 'Ayn-Wardo'lu erkekler gelerek, Hıristiyanların kaçışına yardımı etmişlerdi. Kürtlerin kaçışı engellemeye çalışması üzerine, şiddetli bir çatışma başlamıştı. Birçok kişi kurutulup, 'Ayn-Wardo'ya sağ salim ulaşırken, diğerleri komşu Müslüman köyler Dermuske ve Kafsange'ye gitmiş, burada rehine olarak tutulmuşlardı. Süryaniler Dermuske'de tutulan rehineleri kurtarmak için 300 kişilik bir müfreze gönderdiler. Köye saldıran bu müfreze, akraba ve komşularını kurtararak, diğer tutsak Hıristiyanlarla değiş tokuş etmek için Kürt lider Abdurrahman'ın kız kardeşini esir aldı. Ama Kafsange'deki hâlâ Kürtlerin elindeki 86 Süryani rehine, öldürülmek üzere köy dışına çıkarılmıştı. O anda, Abdurrahman rehinelere zarar verilmemesi mesajını gönderdi. Böylece kız kardeşiyle diğer rehineler arasında değiş tokuş yapılmasına karar verildi ve köylüler savaş boyunca 'Ayn-Wardo'da kaldılar.[69] **H, A**

Xandaq (Hendek). Dicle Nehri yakınlarındaki 100 nüfuslu bu Kildani köyü Cizre piskoposluğundaydı. 19 Haziran 1915'te Mamman Kürtlerinin saldırısına uğradı.[70]

Xarabe-Miška (Dağiçi). Mor Malke manastırı yakınlarındadır. Ağa Petros'un listesinde burada 200 Hıristiyanın yaşadığı söyleniyordu. Köylüler manastıra kaçmıştı.

Xëzna (Hizna). Nusaybin yakınlarındadır. Burada 15 Süryani aile yaşıyordu. Çoğu aslen Zaz'lıydı. Xëzna'nın Kürt sahibi

---

[69] Hanna Mure, Kasım 1926'da röportaj yapıldı (ek 1, no. 47).

[70] Ternon, "Mardin 1915," 369.

İbrahim, Hıristiyanları köy dışına çıkarıp öldürmüştü. İbrahim Halil'e yanaşan Hükümet otoriteleri, köydeki Hıristiyanları ortadan kaldırmak için, bir plan yapmışlardı. Esir alınan Hıristiyan erkekler birbirine bağlandılar. Kadınlar ve çocuklarla birlikte köy dışına götürülüp, öldürüldüler. **H,K**

Koşk (*Köşk*). Diyarbakır yakınlarında Ambar Çayı yöresinde, 100 nüfuslu küçük bir Süryani köyüydü. Bazı diğer köylerin ahalisiyle birlikte, bu köyün erkekleri de 7 Mayıs 1915'te öldürülmüştü. Kadınlar ve çocuklar tarım işlerinde angaryaya koşulmuşlardı. Köylerin sahibi Kasım Bey'in tahrikiyle, El-Hamsin ölüm mangalarından biri katliamı gerçekleştirmişti. Yaşamda kalanların ifadesine göre, bu köylerde 114 erkek öldürülmüştü. Tarım mevsimi bitince, kadınlar ve çocuklar ya İslam'a geçmeye zorlanmış ya öldürülmüştü. **K**

Kubibe (Qubik). Nusaybin'in 25 kilometre doğusundadır. Karabaş'a göre, burası tüm Hıristiyan ahalinin katliamdan önce kaçtığı bir köydü. **K**

Kuvax (Küfah).[71] Hazax'ın 5 kilometre doğusunda yer alır ve bu alan şimdi harabe olarak sınıflandırılmıştır. Ağa Petros'un listesinde görülen Hıristiyan nüfusu 400'dür. Nisan 1915'te, köylüler Hazax'a güven içinde ulaşmış durumdaydılar.[72]

Laylan. Bu köy Nusaybin'in doğusundadır. Laylan'da 15 Süryani aile yaşıyordu. Ahmed Yusuf'un reisi olduğu Kasekan aşiretinden olan Kürtlerin saldırısına uğradılar. Tüm Süryaniler toplanıp, köy dışına götürüldü ve öldürüldü. **H**

Lije (Lice). Diyarbakır'ın kuzeybatısında, yayan yaklaşık 18 saatlik bir yolda, Maden-Ergani sancağında bir idare merkezidir. 12.000 nüfusunun 7.000'i Hıristiyandı. Katliamlarla ilgili bilgi, sağ kurtulmayı başaran Osmanlı Kamu Borçları Dairesi'nin yerel şubesinin müdürü ve aslen Siirtli olan, Kildani kilisesine bağlı

---

[71] Bir yer adında geçen ve *harap* anlamında kullanılan "hr.", harabeye dönen ya da boşaltılan yerleşimleri gösterir.

[72] A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 186; Hannouche, *Azekh*, 40, 61.

Na'man (Numan) Efendi'den alınmıştı.[73] Hıristiyan ahali birçok inanca bağlıydı: Ermeni, Kildani ve Süryani [Ortodoks]. 1915 ilkbaharında, Müslüman gönüllülerden bir yerel milis gücü kurulmuştu. Sonra da Hıristiyanlara tüm silahlarını getirip, kilisede bırakmaları emredildi. Milis gücü katliam hazırlıkları sırasında bu silahlarla silahlandı. Anti-Hıristiyan etkinliklere katılmayı şiddetle reddeden Kaymakam Hüseyin Nesim Bey, vali ile görüşmeye giderken yolda öldürüldü.[74] Hemen sonra, Hıristiyan eşrafın evlerinin karşısına muhafızlar mevzilendi ve tüm Hıristiyan memurlar işlerinden uzaklaştırıldı. Ertesi gün, Hıristiyanların 50 temsilcisi tutuklanıp, hücrelere konuldu; falakadan geçirildi ve başka işkenceler tatbik edildi. Birkaç gün sonra, birbirlerine iplerle bağlandılar. Kasaba dışına çıkarılıp, Diyarbakır yakınlarında Daşta-Pis denilen yerde Kürtler tarafından öldürüldüler. Cesetleri mağaralara konuldu. Öldürülenler arasında, Lice'de hapsedilmiş olan Karabaşlı ve Ka'biyeli Süryani ruhbanlar da vardı. Bundan sonra ikinci kitlesel tutuklama dalgasında, aralarında birçok ruhbanın da olduğu bu kişiler kitlesel infaza kurban gittiler. *Çeteler* komşu Hıristiyan köyleri Fum, Çemçem, Jum, Tappa, Nagle, Pasor ve Xanëke'yi yağmaladılar. Ağa Petros'un Asur-Kildani köyleri listesinde, bu köylerin sadece ilk ikisi verilirken, Lice kazasında Naim'in belirtmediği 8 köy adı daha veriliyordu. Bu karışıklığın Süryanice ve Ermenice değişik yer adlarından kaynaklanmış olması muhtemel. Kazanın toplam Asur-Kildani nüfusu 4.100 olarak verilmişti ve büyük bir Ermeni Mahallesi de vardı. Yakıp yıkma Ramazan'ın başlamasından önce oldu (Temmuz ortası) ve Ramazan boyunca yeni katliamlar görülmedi. Ne var ki, Ramazan bittiğinde, cinayetler tekrar başladı. Ortalıkta erkek namına bir şey kalmadığından, tüm etkinlik tehcir edilen kadınlar ve çocuklar üzerinde yoğunlaştı.

Mansuri. Aslen Kildanilere ait olan bu köy, Cizre'nin 5 kilometre kuzeyinde, Dicle Nehri üzerindedir. 350 kişilik nüfusunun

---

[73] Testimony of Naaman Effendi in Naayem, *Assyro-Chaldèens*, 169–76.

[74] Nesimi, *Yılların İçin ..en*, 37.

80'i Kildani'ydi ve diğerleri protestanlığa geçmişti. Şox-Sora Kürt aşireti köye saldırdı. Presbiteryen vaizin kayıp olduğu ve muhtemelen öldüğü rapor edilmişti.

Hassan [Hassana], Šax ve Monsuri adlı üç köy Protestan'dı ve tüm diğer ova köyleri gibi bunların da haritadan silinmiş olmasından korkuluyordu. Birçok Mansuri'li kadın Kürtlerin eline düşmemek için kendisini nehre atmıştı. Bu konuda dehşet verici olan, ilk kıyımın arkasından, bazı Hıristiyanları kurtarmaya çalışan Kürtlerin Hükümet tarafından engellenmiş olmasıydı.[75]

Mansuriye (Yalım). Mardin'e çok yakın olan Mansuriye, yaklaşık 4 kilometre kuzeydedir. Burası tekstil ve yünüyle ünlüydü. 5 ve 10 Kasım 1895'te, Kürtler köye saldırdı. Dünya Savaşı'nın başlangıcında burada 400 aile yaşıyordu; yarısı Hıristiyan, yarısı Daşi aşiretinden olan Kürtlerdi. Ağa Petros'un listesinde, savaş öncesinde Hıristiyanların nüfusu 400 kişiydi. A. H. B 250 Ortodoks ve Katolik Süryani aile olduğunu belirtiyordu. Her topluluğun bir semt kilisesi vardı. Birçok Hıristiyan genç, askere gitmekten çekiniyor ve saklanıyordu. 11 Haziran 1915'te Kürtler köyü kuşattı. Başlangıçta, Daşi Kürtleri saklananları ihbar etmeme karşılığında, Hıristiyanları sadece para ve mülklerine el koymak için sıkıştırıyorlar, ama Hıristiyan komşularına saldırmıyorlardı. Ne var ki, Süryani Ortodokslar, bazı Süryani Katolik gençlerin, özellikle katolikliğe yeni geçen Süryani Ortodokslar'ın adlarını verdiler. Görevliler kaçakları aramaya başladı. Aynı zamanda, bir hâkim aldığı kararla Kürtleri köylülerden el koydukları serveti iade etmeye zorladı. 16 Haziran gecesi, Daşi Kürtleri Mansuriye'nin Hıristiyanlarına saldırdı. Birçok Süryani Katolik kiliseye kaçtı. Bir Kürt lider, Çaçano Seyrene, Süryanileri koruyormuş gibi yaparak, asıl amacı olan saldırganların içeri dalması

[75] Ternon, "Mardin 1915," 369; E. W. McDowell'in Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu'na 6 Mart 1915 tarihli raporu, James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* (1916), 211–12.

için, kilise kapısını açtırma fırsatından istifade etmişti. Kilisedeki 41 kişi öldürülmüş, iki erkek diri diri yakılmıştı. Birçok başka kişi daha bu ilk saldırının ertesinde öldürüldü. Simon Hıristiyan kurbanların sayısını 95 olarak verir. Görünürde Daşi'yi takip etmek için Mardin'den gönderilen askerler, fiilen ona katıldılar. 17 Haziran'da, Hıristiyanların tümü Mardin'e kaçarak, Süryani Ortodoks kilisesine sığındılar. Burada büyük bir karmaşa yaşanırken, 10 gün kaldılar. Başpiskopos Tappuni görevlilerden onları serbest bırakmalarını istedi. Yedi asker eşliğinde, mal mülklerini toplamak için Mansuriye'ye geri gönderildiler; güvenlikleri sağlanacaktı. 70 kadın askerleri izledi, ama Daşi aşiret üyeleri kola saldırdı ve iki kadın dışında tümünü bir mağarada öldürdüler. 100 kadından oluşan ikinci grup da güvenlikleri sağlanacağı garantisi verilerek, köylerine geri gönderildiler. Ama bir ay sonra, Daşi'nin yeni bir saldırısında öldürüldüler ve cesetleri bir su kuyusuna atıldı. Bundan böyle hiç kimse Mansuriye'ye dönmeye cesaret edemedi, ama Mardin'de kaldı. Armalto'ya göre, Daşi Kürtlerin liderleri Hüseyin Bello, Halil ve kardeşi Osman, Deli Bıro Halilo, Hasan Osman, Hacı Bedro, Hacı Benye, Şeyh'in ailesi, Hıse Hacı Ali, Halo Mestoke, Ali Cebeli ve Ferho Arfe'ydi.[176] **A**

Maqsi-Oğlu. Diyarbakır yakınlarında Hawar Nehri yöresinde, 100 nüfuslu bir Süryani köyüydü. 3 Mayıs'ta Şakir Bey'in liderliğinde 150 milisten oluşan ölüm mangaları ve Ramma aşireti üyeleri, diğer köylerdeki katliamlarının yanında, bu köydeki yetişkin erkekleri de katlettiler. Köylerin erkekleri Çanakçı'da toplanıp, Hawar-Dejle köyü yakınlarındaki bir çukura götürülüp vuruldular. Bu köylerden öldürülenlerin sayısı 164'dü. **K**

Mar-Bobo (Günyurdu). Mar Bobo, Hevirki aşiretinin alt kolunun reisi olan Sarohan'ın sahibi olduğu bir köydü. Hıristiyanların kendi köyüne kaçıp sığınmalarına izin vermiş ve onlara Beth-Debe'ye kadar eşlik ederek, katliamlardan kurtulmalarını sağlamıştı. **H**

---

[176] Armalto, *Al-Qusara*, 428; Simon, *Mardine*, 136; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 179.

Mardin. Bkz. yukarıda 6. bölüm.

Mar-Gurya. 182 Kildani'nin yaşadığı Mar-Gurya, Siirt piskoposluğundadır. Halkı 1915 Haziran'ında Siirt'teki büyük katliamlarda ortadan kaldırılmıştı. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Marwaniye. Marwaniye, Dufne'nin kuzeyine düşer. Buradaki on Süryani Hıristiyan öldürülmüş, sadece bir kişi sağ kurtulmuştu. **H**

Mar-Ya'qub (Mar-Yakub). Küçük Mar-Ya'qub köyü, günümüzün Irak'ındaki Peş-Habur'un doğusunda, Cizre'nin yayan yaklaşık 12 saat güneyindedir. Burada Fransız Dominikanlar'ına ait büyük bir bina kompleksi vardı. Ne var ki, köy Musul vilayetinde olduğundan, valinin emriyle Hıristiyanlara yapılan zulmün sınırları dışında kalıyordu. Buna karşın, (bölgeyi mera olarak kullanan) göçebe Artuşilerin reisi Muhammed, komşu köylere saldırı başlattı. Dehok kaymakamı asker gönderdi ve Muhammed'in Dominikanlar'ın binasına el koyduğunu anladı. Adamları köyü yağmalanıştı. Valinin kendi vilayetindeki Hıristiyanlara zulmetmeme emrine karşı geldiği gerekçesiyle ağa idam edildi.[77]

Ma'sarte (Ömerli). Ma'sarte, Mardin'in 20 kilometre kuzeydoğusunda, Muhallemi sınırı bölgesinde bir sancaktı. Yaklaşık 300 Süryani burada yaşıyordu Ortodoks Hıristiyanın Mar Gewergis adlı bir semt kilisesi vardı. Ağa Petros'un listesinde savaş öncesinde Hıristiyanların nüfusu 300'dü. Burası bağları ve yün dokumacılığıyla ünlüydü. 12 Haziran 1915'te, buradan kaçan birkaç erkek, aşağıdaki öyküyü anlattı. Mardin'e giden köyün sahibi Hüseyin Bekkıro, Hıristiyanların tasfiyesine katılmak için Kürt aşiret liderleri Faris Çelebi, Muhammed Ali Çelebi ve Daşi reisi Ahakat ile bir toplantı yaptı. Hüseyin dörtnala geri gelerek, topladığı köylülere bu işten hiç zarar görmeyeceklerine dair söz verdi. Ne var ki, köylüler onun evine geldiğinde, çok sayıda Kürt tarafından esir alındılar. Esirleri birbirine bağlayıp, katlettiler ve cesetleri kuyulara attılar. Karabaş olay tarihini 2 Haziran 1915 olarak verir. Simon 80 Hıristiyanın öldürüldüğünü belirtmiştir.

[77] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 133–34, 323.

Bir mağaraya saklanarak, sağ kalan iki erkekten biri Za'faran manastırına ulaşmıştı. Bazı Müslüman kadınlar Hıristiyan kadınları ve çocukları koruyup, birkaç gün sakladıktan sonra, Mardin'de Kırk Şehitler Kilisesi'ne kadar eşlik ettiler.[78] **K, A**

Mazre (Mezre). 100 nüfuslu bu Kildani ve Süryani Katolik köy, Dicle Nehri boyunda, Cizre'nin yaklaşık 10 kilometre güneyindedir. Komşu Esene Kürt aşireti köye Haziran 1915'te hücum etti.[79]

Mëšte (Mışti). Dicle Nehri yakınlarındaki Mëšte köyü, Kfar-Boran'ın kuzeyine düşer. Bu köyde Turoyo şivesi konuşan 40 Süryani aile yaşıyordu. Ali Rammo aşiretinden Kürtler tarafından katledildiler. **H**

Mharkan (Mahreke). Mharkan, Nusaybin'in 25 kilometre doğusunda yer alır. Ağa Petros'un listesinde savaş öncesi Hıristiyan nüfus 600'dü. Bu köyün sahibi Hebob'ta yaşayan bir Süryani'ydi. Kaddur Bey'in kumandası altındaki Nusaybin El-Hamsin milisi ve Dekşüri Kürt aşiret üyelerinin saldırdığı bu köyle birlikte, aynı operasyonda Hëlwa ve Dugër de tahrip edildi. Ne var ki, köy dışında saklanan bazıları kaçmayı başardı ve gece de dağ köylerine kaçtılar.[80] **H, K**

Midën (Öğündük). 500 Süryani ailenin yaşadığı çok büyük bir köydü. Midyat'ın 30 kilometre doğusunda ve Hazax'ın 15 kilometre batısındaydı. Köyün içinde 10 kilise vardı. Midën genelde Kürtlerin saldırılarıyla zarar gördü. En son tahribat, 19. yüzyılın ortasında Bedir-Han isyanı sırasındaydı. Yörenin Kürt aşiretleri Midën'i kuşattı. Çatışmalar bir hafta sürdü, ama direniş sürdü. Ancak köyün ovada olması, savunmasını zorlaştırıyordu. Bu nedenle, köylüler Basibrino'ya çekilme planları yaptılar. Malke ve diğer savaşçılar, onlara eşlik etmek için geldiler ve taşıyabilecekleri kadar yükü yanlarına aldılar. Kürtler köylülere yolda saldırdı

[77] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 133–34, 323.

[78] Arnalto. *Al-Qusara*, 425; Simon, *Mardine*, 136.

[79] Ternon, "Mardin 1915," 369; Hannouche, *Azekh*, 62.

[80] Ga..riye Beth-Mas'ud, Temmuz 2002'de röpor..j yapıldı (ek 1, no. 65).

ve bazılarını öldürdü. Dömenen aşiretinden Kürtler Midên'deki evlere daldılar. Savaştan sonra, bazı Süryaniler Çelebi Ağa'nın yardımıyla geri döndü.[81] **H,A**

Midyat. Bkz. yukarıda 7. Bölüm.

Mîr-'Aziz (Miraziz). Cizre piskoposluğunda bulunan Mir-'Aziz'de 50 Süryani aile yaşıyordu. Köyün sahibi Čalo adlı bir Süryani aileydi. Köye dokunulmamıştı.[82]

Miyafarqin (Silvan). Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda, [Silvan kazası adı ile] bir kasabaydı. Nüfusu 2.500 Gregoryen Ermeni ve toplam 1.500 Kildani, Süryani Katolik, Süryani Ortodoks ve Melkit vardı. Ağa Petros'un listesinde Miyarfarqin'in nüfusu 1.270 Asur-Kildani ve buna ek olarak 13 çevre köyünde 2.730 kişiydi. Tifinkçi burada 500 Kildani'nin yaşadığını belirtmişti. Hıristiyanlar ortadan kaldırılmış olmakla birlikte, bunun hangi koşullarda gerçekleştirildiği bilinmiyor. 1915 Aralığında, Dâhiliye Nezareti bölgenin Beyazıt ve Diyadin'den gelen Müslüman sığınmacılarla yeniden iskân edilmesini emretti.[83]

Mzizah (Doğançay). Mzizah'da 70 Süryani ve 50 Kürt aile yaşıyordu. Köy Midyat'a 7 kilometre mesafedeydi. Burası Turabdin'in en zengin tarım köylerinden biriydi. Normalde, burası Hıristiyanları korumaya yemin eden Hevirki konfederasyonunun bir kolunun reisi Çelebi Ağa'nın ikamet ettiği yerdi, Ne var ki, katliamlar sırasında hapishanede bulunan reis, 1917'ye kadar serbest bırakılmamıştı. Burada Süryaniler'in ileri geleni Musa Gabro ailesinden Masud'du. 'Ayn-Wardo savunmasının da lideri olan Masud, birçok çevre köye giderek, 'Ayn-Wardo savunmasına destek vermelerini istemişti. Tüm Mzizah Hıristiyanları mal mülklerini yanlarına alarak, 'Ayn-Wardo'ya gitmişti.[84] **H, A**

---

[81] Yonan, *Ein vergessener Holocaust*, 280-82.

[82] Hannouche, *Azekh*, 67.

[83] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 48–49; BOA. DH. ŞFR 59/7 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine, 14 Aralık 1915; Mikhayel Salmo, röportaj yapıldı, Mart 1996 (ek 1, no. 71)

[84] Sözlü tarih için, bkz., ek 1 aşağıdaki, kesim Q, no. 66–68.

Mor-Malke. Mor-Malke manastırı birkaç kapalı avlusu olan çok büyük bir bina kompleksiydi. Manastır, dört yanını saran taş duvarları ve çok yükseklerdeki birkaç penceresiyle, kaleyi andırıyordu. Midyat'ın 25 kilometre güneyinde yer alan manastır, klasik çağlarda Roma-Pers sınırı olan İzlo Dağı'nın doruğundan görünüyordu. 15. yüzyıldan beri, bir Süryani Ortodoks piskopos burada yaşıyordu. Diğer yerlerdeki katliamlardan sağ kurtulanlarla birlikte, Arbo, Arkah-Xarabale, Sederi, Xarabe-Mëška, Kafro ve Beth-Debe gibi yakın köylerdeki birçok Hıristiyan manastıra sığınmıştı. 1915 yazında Türk kuvvetleri manastıra ilişmediği gibi, Hebob ve Beth-Debe'yi ele geçirmeyi başaramayan Kürtler de Mor-Malke'ye hücum etme çabasına bile girişmediler. Manastırda toplandıkları sırada, Hıristiyan savaşçılar Türk ve Kürt kuvvetlerine saldırdı. Bir seferinde, bir Süryani hekimle birlikte 30 Türk askerini esir aldılar. 21 Ağustosta, çoğu Aşağı Kafro köyünden birkaç yüz Hıristiyan sığınmacı, Šëweške'ye ilerleyerek, bir intikam saldırısı düzenledi. Eylül ayında, yaklaşık Beth-Debe'li Šam'un Malke'nin liderliğindeki 900 Süryani, başlangıçta söz verdiği gibi Hıristiyanları korumayan kalleş Yusuf Haco'dan intikamlarını almak için Mharkan köyünü kuşatıp saldırdı. 14 Eylül 1915'te, sığınmacıların birçoğu manastırdan ayrılarak, köylerine dönmeye başladı. Bu durumu öğrenen Mardin mutasarrıfı Bedri Bey, bir Süryani dinadamı aracılığıyla köylülere gönderdiği mesajla, silahlarını bırakıp, devlete itaat etmelerini istedi. Tersi halde, hükümet onlara asi muamelesi yapmaya devam edecekti. Ne var ki, piskopos Süryanilere bunun bir oyun olduğunu haber verdiğinden, gelen talepleri geri çevirmişlerdi. Hıristiyanlar geri döndükleri Manastır'da kışa kadar kalacaklardı. Yeşu Samuel, manastıra sığınanlar arasında bulunan Hëlwa'lı bir grup Süryani'den söz eder. Sürekli keskin nişancı atışları altında, bu kişilerin nasıl açlıktan öldüklerini anlatır.[85] Savaştan sonra, manastır 1924 ve 1928'de Kürtler ve Türk ordusu arasındaki çatışmalarda tahrip edilmiştir.[86] **H, A**

---

[85] Samuel, *Treasure of Qumran*, 52–58.

[86] Sözlü tarih iç , bkz., ek 1 aşağıdaki, kesim Q, no. 63–64.

Nahrawan (Nehrivan). 200 nüfuslu bu Kildani köyü, Cizre'nin 30 kilometre güneydoğusunda bulunur. Botan Kürtlerinin saldırısına uğramıştı.[87]

Nsibin (Nusaybin). Nusaybin, kiliselerin ilk kurulduğu zamanda, doğuda bir öğreti ve misyon merkezi olan ünlü bir antik kentti. Turabdin'in tam güney yamacındaki ovada yer alır ve Hermes çayı buradan akar. Bugün ilçe Türkiye- Suriye sınırındadır. I. Dünya Savaşı sırasında, burası küçük, fazla adı okunmayan bir yerdi. Ancak 1916'da Bağdat demiryolunun bir istasyonunun yapılmasıyla, stratejik önem kazandı. Hinno'ya göre, Nusaybin kasabasında 100 Süryani Ortodoks aile yaşıyordu. Süryani Ortodoks Kilisesi'nin başında Istayfanos vardı. 8.000 kişilik nüfusunun yaklaşık üçte biri, çoğunluğu Ermeni Katolik, Kildani ve Süryani Katolik ve Ortodoks olmak üzere Hıristiyanlardan oluşuyordu. Kasabada bir Süryani Ortodoks piskopos ikamet ediyordu. Ağa Petros'un listesinde Süryani Hıristiyanların nüfusu 1.200 olarak verilmişti. Tifinkçi, yerel topluluğun 160 Kildani'den oluştuğunu bildiriyor. Ayrıca hatırı sayılır büyüklükte bir Yahudi topluluk da yaşıyordu. Diğer Turabdin kasabalarında olduğu gibi, zulüm başladığında, ilk tutuklanan grup Ermeni, Katolik ve Protestan erkeklerden oluşuyordu.

Kuruluşu 2. yüzyıla tarihlenen kasaba ve yaylası, Mezopotamya'nın en eski Hıristiyan yerleşimleri arasındaydı. Dik bir eğimin eteğinde yer alan Nusaybin kasabası, Pers toprakları ve Akdeniz arasındaki en düz ve en bol su bulunabilecek ticaret yolunda bir kervan durağıydı. Jaq-jaq [Cak-cak] nehri kasabanın içinden geçiyordu. Antik çağda, burası önce Romalılara ve 363'ten sonra Perslere ait olan bir kale kentiydi. Müslüman istilalarına kadar, sınır buranın çevresinden geçiyordu. Mar Ya'qub hac kilisesi 4. yüzyıla tarihlenir. Yaklaşık İ.S. 300'den itibaren Beth-'Arbaye adı ile piskoposluk oldu. 431'de yapılan Efes Konsili'nden sonra, Nasturi Hıristiyanlığın merkezine dönüşen Nusaybin'de ünlü bir ruhban okulu vardı. 1515'teki Osmanlı

[87] Ternon, "Mardin 1915," 369.

istilasında, burası bir süre vilayet merkezi oldu. 10 Kasım 1895'te, Hamidiye pogromlarından birinin burada yapılmasına karşın, Tay Bedevi aşireti, I. Dünya Savaşı'nda da sürdürdüğü politikayla Hıristiyanları korumasına aldı.

Humus'daki Süryani başpiskoposu Afrem Barsom, Nusaybin'in yaylasında yerle bir edilen 50 köyün adını sıralar. Bu olayların etkilediği Süryani Ortodoks nüfus yaklaşık 7.000'di. Bu da hemen hemen 1.000 aile demektir. Süryani Ortodoks çiftçi nüfus Turabdin'den yeni göç etmişti. Bu yöredeki birçok köy düzlükte yer aldığından, kendisini yabancılara karşı savunacak araçlardan yoksundu. Bu nedenle, becerebilenler, Turabdin platosuna dik bir yamaç oluşturan İzlo Dağı yakınlarındaki yüksek köylere çıktılar. Kasabadan kaçanlar arasında yaklaşık 30 genç de vardı.

Osmanlı döneminde, Nusaybin Kürt isyanlarını bastırmak için bölgeye yerleşen askerlerin konuşlandığı bir garnizona dönüştürülmüştü. I. Dünya Savaşı'nın başında, Nusaybin'in Bağdat Demiryolu'nun bir istasyonu olması planlanmıştı. Kaymakam da burada ikamet ediyordu. 1915 katliamlarından kurtulan birçok kişi, demiryolu hattının bitirilmesi, (bölgenin tek ormanlık alanı) yamaçtaki ormandan ağaç kesimi, trenler için odun kömürü yakılması ve vb. gibi işler bulup çalışmışlardı.

Sorunların başlangıcında, Nusaybin bölgesindeki mezalimi örgütlemek amacıyla bir komite oluşturuldu. Başında Refik Nizamettin Kaddur (Abdulkadir) Bey ve Süleyman Macar vardı. Teğmen rütbesindeki Kaddur Bey, yerel El-Hamsin milis birliklerine komuta ediyordu. Armalto'ya göre, komite yerel Kürt reislere gönderdiği mektuplarla, Hıristiyan kiracılarından kurtulmalarını emrediyordu. Bu çağrılara itaat eden Kürt liderler İbrahim, Hızna Ağası Ahmed Yusuf, Dewkar'lı Muhammed Abbas Ağa ve Ali İsa'ydı.[88] Kaddur Bey kırsaldaki köyleri ezmek için "*çeteler*" örgütlemişti. Başlangıçta, yerel otoriteler ve Kürt aşiret reisleri, Ermenilerin başına gelen katliamlar ve tehcirlerin,

[88] Armalto, *Al-Qu: :ra*, 418.

Süryani Ortodoks nüfusla ilgisi olmadığına inandırmaya çalışmışlardı. Bazı Süryaniler bu vaatlere kanmamış ve dağlara kaçmışlardı. Birçok Hıristiyan köyünde taş üstünde taş bırakılmamıştı.

Yörenin ileri gelenleri arasında ilk öldürülen kişi 4 Haziran'da tutuklanıp, Mardin'e gönderilen Gorgi (Gewargis) Abrat'tı. 10 Haziran'da infaz edilmiş olan birkaç yüz kişi arasında o da vardı. Nusaybin'deki olayların tarihçesinde bazı karışıklıklar görülür; yerel görevlilere verilen emirler ve karşı-emirlerde bir kargaşa vardır. 13 Haziran'da, bazı komşu köylerden getirilenler dâhil, tüm Ermeni ve Süryani yetişkin erkekler tutuklanıp, hapsedildi. Hepsi infaz edileceklerine inanıyordu, çünkü Mardin'e son ölüm yürüyüşünden haberleri vardı. Gizli Ermeni devrimci derneklerine üye olmakla suçlanıyorlardı. 14 Haziran sabahı, otoriteler hapisteki bütün Süryani Ortodoks erkekleri salıp, onlara sakin olmalarını söylediler. Aynı öğleden sonra, diğer tüm Hıristiyanlar da serbest bırakıldı. Birkaçı güneye sadece birkaç günlük yürüyüş mesafesindeki Sincar Dağı'na kaçtı. Ne var ki, 15 Haziran'da daha yeni bırakılmış olan Ermeni, Süryani Protestan ve Kildani erkekler tekrar tutuklanarak, aynı gece infaz edildiler. Toplanıp, kasaba dışına çıkarıldılar ve bir taş ocağında kılıçtan geçirildiler. Bütün bu olaylar olup biterken, Süryani Ortodoks papaz İstayfanos hükümet binasına çağrıldı. Bir görevli papazı kırsal bölgelerde saklanan Süryanileri ortaya çıkarak, kasabaya geri dönmesini sağlamak için önemli bir mesaj iletmeye ikna etti. İstayfanos'a eşlik eden askerler, kasaba dışına çıktıklarında işkenceyle papazı öldürdüler. Ertesi gün, milis güçleri toplayabildikleri tüm Süryanileri — erkek, kadın ve çocuklar — kasaba meydanına yığıp, Mardin'e götürüleceklerini söylediler. *Nirho d Afrasto* adlı bir yere ulaştıklarında, milis tarafından kuşatılıp, katledildiler. Cesetleri bir kuyuya atıldı. 28 Haziran'da, Nusaybin'de kalan diğer bazı Ermeni kadınlar da tutuklanarak, aynı taş ocağında katledildiler.[89]

[89] A.g. .-

Hükümetin "böl ve yönet" politikasının sonucunda, başlangıçta çok sayıda Yakubi Hıristiyan bağışlanırken, diğer Hıristiyanlar ortadan kaldırılmıştı. Ama 16 Ağustosta, piskopos dâhil, Süryani Ortodoks ileri gelenleri kasaba dışında bir yerde kılıçtan geçirildi. Hyacinthe Simon, bunun "800 kişiden çok olan tüm Hıristiyanların katliamı" olduğunu söyler[90] Önemli Şoha ailesinden birileri mahkemede yargılanmak üzere Mardin'e getirilmişti. Bir anlatıma göre, Sincar Dağı'na kaçabilen birkaçı dışında, Nusaybin Hıristiyanlarının tümü öldürülmüştü.[91] **H, K, A**

Owena (Avina). Savur'un yaklaşık 15 kilometre batısına düşen bu köy, Mardin'in batısında yayan 2 günlük mesafededir. Burası bir sancak idare merkeziydi. Ağa Petros'un listesinde, burada yaşayan 100 Asur-Kildani varken, A. H. B. 70 Hıristiyan aileden söz eder. 1 Haziran 1915'te Hıristiyanlara yönelik bir katliam gerçekleştirildi.[92]

Peš-Xabur (Peş-Habur). Şimdi Irak sınırları içinde kalan Peš-Xabur, Cizre'nin 40 kilometre güneyinde Dicle Nehri üzerindedir. 11 Temmuz 1915'te burası (Mısto olarak da bilinen) Artuşi'nin lideri Muhammed Ağa'nın oğullarının saldırısına uğradı. Almanya'nın Musul konsolosu Walter Holstein, 15 Temmuz 1915'te Kürtlerin Peš-Xabur'a yeni saldırdığını bildirdi. Peš-Xabur, 1.300 kişiyle bölgenin en büyük kırsal Kildani topluluğuna ev sahipliği yapıyor. "Sırf Kildani Hıristiyan ahaliden oluşan nüfusunun tümü katledilmişti." Konsolos Hükümetin Diyarbakır valisini kontrol etmek için hiçbir şey yapmadığı sürece, "katliamların durmasının mümkün olamayacağını" da eklemişti.[93] Nüfustan 900 kişinin o

[90] Simon, *Mardine*, 140; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 129–30. Kasım 1997 (ek 1, no. 70).

[91] Ternon, "Mardin 1915," 183; Gawriye Maqsi-Hanna Hamra ile röportaj yapıldı.

[92] Simon, *Mardine*, 134; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 112.

[93] Holstein'tan Alman Sefareti'ne 15 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 103 içinde.

gün katledilmiş olduğuna inanılıyor.[94] Ternon, Peš-Xabur'a saldırının Miran aşireti tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu belirtir.[95]

Piros (Piron, Peroz). Piros 62 Nasturi ve 300 Kildani haneden oluşan karma bir köydü. Ahalisi, Siirt yakınlardaki ilk Haziran katliamlarıyla ilişkili olarak öldürülmüştü. Bkz. aşağıdaki Siirt ile ilgili kesim.

Qal'at-Mara (Hesno d'Athto, Eski Kale). Mardin'in yaklaşık 2 kilometre doğusunda tam bir Hıristiyan köyüydü. Ağa Petros'un listesine göre burasının Hıristiyan nüfusu 800'dü. Önemli bir Roma kalesinin harabelerinin üzerine inşa edilmiş olan köyün sakinleri, kendi semt kiliseleri olan Süryani Ortodoks ve Süryani Katolik'ti. Aynı zamanda bir Protestan şapeli de vardı. Ekonomisi şarapçılık ve dokumacılığa dayalıydı. 11 Haziran 1915 Cuma günü, Süryani başpiskoposunun huzuruna çıkan köy kadınları yaklaşan katliamdan korktuklarını ifade ettiler. O da kadınlara köyü boşaltıp, Za'faran manastırına sığınmalarını tavsiye etti. Evlerine dönerlerken, köylüler Kürtlerin evleri yağmalamaya çoktan koyulmuş olduklarını gördüler. Ancak Daşi Kürt liderleri, Ali Mahmudi oğlu İsmail ve Ahmed Marzo'nun kendilerini sakinleştirme çabalarına aldırmayan köylüler, yaklaşık 3 kilometre uzaklıktaki manastıra gittiler. 13 Haziran'da yaklaşık 50 köylü mal mülkünü toplamak üzere evlerine döndü. Güya onları korumak için eşlik eden Hallo ve Abdo adında iki Osmanlı askerinin, pusuda bekleyen Daşi Kürtlerine haber vermesi üzerine, kafile saldırıya uğradı. Sadece Mardin'e kaçmayı başaran iki erkek sağ kurtulabildi. Yaralı Gewargis Protestan hastanesinde tedavi gördü. Simon, Hıristiyanların kaybının 60 ölü olduğunu söyledi. 24 Haziran'da, Mardin'deki El-Hamsin ölüm mangası şefi Bitlisli Nuri'nin, manastıra girerek, tutukladığı 450 kişiyi Mardin'e götürdü. Bunların angaryaya koşulacaklarını söyledi. Tutuklananlar arasında bulunan (sancağın

[94] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 321.

[95] Ternon, "Mardin 1915," 369.

kuzeyindeki) Pirane'den gelen 15 Ermeni sığınmacı hemen gruptan ayrıldı. Bu kişiler Mardin'in tam güneyinde Haco denilen kavşakta vuruldular ve cesetleri bir mağaraya atıldı.[96] Süryaniler yol inşaatlarında angaryaya koşuldular, ama muhafızlara rüşvet vererek birer birer kaçmayı başardılar. Manastıra geri döndüklerinde, kendi güvenliklerini sağlaması karşılığında Bitlisli Nuri'ye rüşvet vermeyi sürdürdüler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra haritadan silinen bu yerleşim yerinde, hemen hemen hiçbir Hıristiyan sağ kalmamıştı.[97] K, A

Qanaq (Kanak). Nusaybin'in 30 kilometre doğusuna düşen Qanaq, Cizre yolundaydı. Qanaq'da 50 Süryani aile yaşıyordu. Ahali saldırganların köye ulaşmasından önce kaçmıştı. İzlo Dağı köylerine ve Basibrin'e gitmişlerdi. Qanaq'a dönmeden önce, orada iki yıl kalmışlardı. Şimdi burası harabe olarak sınıflandırılıyor. H

Qarabaš (*Karabaş*). Büyük bir köy olan Karabaş, Diyarbakır'ın yaklaşık 10 kilometre doğusunda yer alıyordu. Nüfusunun tamamı Süryani Ortodoks mezhebinden Hıristiyandı. 1 Ekim 1895'te başlayıp, iki gün süren bir pogroma hedef olduğunda, nüfusu 1000'den çoktu. Ağa Petros'un listesinde savaştan hemen önce burada 600 kişi yaşıyordu. 1915 yılındaki ilk anti-Hıristiyan olaylar 18 Şubat'ta burada görülmüştü. Köyden on iki delikanlı, asker kaçağı oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştı. Askerden kaçan bu gençler, yakınlarda Tahtakale denilen bir yerde saklanıyordu. Sorgu sırasında, kaçtıkları yer Askeri Mahkeme'de zabıtlara Çanakkale diye geçirilmişti. Böylece Çanakkale Savaşı'ndan kaçmış havası verilmişti ki bu yoklama kaçağı ya da bakaya olmaktan çok daha ciddi bir suçtu ve sert bir cezayı gerektiriyordu. Gençler idama mahkûm edildi ve halka ibret olsun diye infazlar büyük yerlerde yapıldı: ikisi Mardin'de, ikisi Almadina'da, ikisi Harput'ta, ikisi Urfa'da ve dördü Diyarbakır'da. Hıristiyanlar bu kişileri şehit

---

[96] Ternon, "Mardin 1915," 77.

[97] Armalto, *Al-Qusara*, 423; Simon, *Mardine*, 136.

saydı ve infazları protesto eden Süryani ve Ermeni piskoposlar, cenaze törenleri düzenlediler. 20 Nisan'da, Reşid Bey'in Ermeni sorunu komitesinden iki kişi Karabaş'a geldi. Bunlar Yahya Efendi (Çarohiye köyünün ağasının oğlu) ve Sıdkı Efendi'ydi (İTC'in Meclisi Mebusan'daki mebuslarından Feyzi'nin akrabası). Yanlarında El-Hamsin müfrezelerinden 50 milis de vardı. Köylülerden ellerindeki bütün silahları teslim etmelerini istediler. Ev ev arama yapan askerler kılıç, mızrak, tüfek ve tabancaları topladılar. Kürt aşiretleri, artık silahsızlandırılmış olan Karabaş'ın etrafında gizlice toplanmaya başladılar. 20 köylüyü yakalayan milisler, Diyarbakır'da hapishaneye dönüştürülen Misafirhane kervansarayına götürdüler. Burada 5 gün tutulduktan sonra, yol inşaatlarında çalıştırılacakları söylenerek, binadan çıkarıldılar. Yola çıktıktan sonra Şarabi'de öldürüldüler ve cesetleri Dicle Nehri'ne atıldı. 22 Nisan'da, El-Hamsin milisleri liderleri Karabaş'a geri döndü. Bu sefer köyde kalan diğer yetişkin erkekleri de tutuklayarak, infaz edilecekleri Diyarbakır'a götürdüler. Sonra aşiretler silahsız ve savunmasız kalan köyü yağmalamaya başladı. Papaz Behnam ile birlikte birçok kadın ve çocuk da öldürüldü. Bazıları diğer köylere kaçmaya çalıştıysa da yakalanıp, öldürüldüler. Birkaçı Diyarbakır'ın karşısındaki nehir kıyısına kadar kaçmayı başardı. Burada askerler tarafından durdurulup, Karabaş'a geri götürüldüler. Dost Kürt çoban Hacı Mustafa yaşamda kalanlara yardım etmeye çalıştı. Yeni atanmış olan İbrahim adındaki bir karacı subayın dürüst bir karaktere sahip olduğunu öğrenmişti. İbrahim ve Mustafa köylüleri küçük gruplar halinde Diyarbakır'a kaçırdılar. Köy terk edilmiş olduğundan, sonra onların evlerine Müslüman sığınmacılar yerleştirildi.[98] K

Qarte (Kerti). Diyarbakır yakınlarında Hawar Nehri civarında bir Süryani köyü olan Qarte'de 150 kişi yaşıyordu. 3 Mayıs'ta komşu köylerle birlikte, Şakir Bey'in komutası altındaki 150 kişilik El-Hamsin ölüm mangalarından oluşan bir müfreze ve Ramma aşiretinin üyeleri burayı da kuşattı. Birçok küçük köyden

[98] Hanna Shamoun'un ifadesi, Naayem, *Assyro-Chaldéens*, 152ff içinde.

gelen yetişkin erkeği burada katlettiler. Köyün erkekleri Çanakçı'da bir araya getirildiler ve sonra Hawar-Dijle köyü yakınlarında bir çukura götürülüp vuruldular. Bu köylerden öldürülenlerin sayısı 164'dü. "Bunların hepsi ileri gelen, güçlü ve zengin erkeklerdi." K

Qartmin (Mor Gabriyel manastırı, Yayvantepe). Qartmin ya da Mor Gabriyel manastırı, Turabdin'in en büyük manastırıdır. En eski binalar 397'ye tarihlenmiş olmakla birlikte, çoğu 6. yüzyılda inşa edilmişti. Komplekste altısı rahip, 33 kişi vardı. Bazen, manastır Kafarbe'li 70 sığınmacıya kucak açmıştı. Ama 1917 sonbaharında Şandi liderliğindeki Kürtlerin saldırdığı manastırda 2 çocuk dışında, tüm mülteciler öldürülmüştü. Çocuklardan biri Basibrin'e, diğeri 'Ayn-Wardo'ya kaçmıştı. Şandi'nin kolu Azam binalara el koymuş, ancak savaştan sonra Süryani kilisesi mülklerini geri almıştı. H, K

Qatrabël (Katrabıl). Dicle Nehri'nin doğu kıyısında yer alan Qatrabël köyü, Diyarbakır'ın tam karşısına düşer. 1895'te, burada bir anti-Hıristiyan pogroma tanık olduk. Ağa Petros'un listesinde 1914'te Hıristiyan nüfusu yaklaşık 300'dür. 1 Nisan 1915'te, El-Hamsin milis subaylarından Osman, bir ölüm mangasının başında köye girdi. Muhtarı çağırıp, tüm silahları teslim etmelerini istedi. Köylüler hiç silahları olmadığında ısrar ettilerse de buna inanmayan askerler köyü aramaya başladı. Arama sırasında bir av tüfeği bulundu. Osman muhtarı ve köyün ileri gelenlerinden diğer dört kişiyi tutuklayarak, Askeri Mahkeme'de yargılanmaları için Harput'a gönderdi. 10 Nisan'da, köye gelen Yahya Efendi ve başka bir El-Hamsin milis müfrezesi, 23 erkeği tutukladı ve birbirine bağladığı bu tutukluları Diyarbakır'daki bir kervansaraya götürdü. Burada dört gün işkence gördükten sonra Šaruki köyü yakınlarında Kandalesur adlı tepeye götürülüp öldürüldüler. Qatrabël kadınları ve çocukları infazları duyduğunda, Dicle'yi geçerek, Diyarbakır'da saklandılar. K

Qelëth (Qëllëth, Dereiçi). Midyat'ın yaklaşık 50 kilometre batısına ve Mardin'in 60 kilometre kuzeydoğusuna düşen Qelëth,

Savur yakınlarında çok büyük bir köydür. Bu kasabalar arasındaki eski ana yol üzerindedir ve yüksek tepelerin kuşattığı bir vadiye kurulmuştur. Ağa Petros'un listesinde savaş öncesinin Hıristiyan nüfusu 2.500 olarak verilir ve burada hiç Müslüman olmadığı belirtilir. Burada Süryani Ortodoks, Süryani Katolik ve Protestan semt kiliseleri vardı. Mor Yuhanun kilisesi 7. yüzyıla tarihlenmiştir. Yakınlarında Persli azizlerin adları verilmiş olan Mor Abay ve Mor Dimët manastırları vardı.[99] Burası Muhallemi'nin yaygın olduğu bir alanda Müslümanlığa geçmeyip, Hıristiyan kalan tek köydür. Karabaş'ın anlattığına göre, 3 Haziran 1915'te Kürtler ortaya çıkmış, 25 milis köyü savunma emri aldıklarını söylemişti. Diyarbakır'a götürülen köy muhtarı Benyamin (Bünyemin) ve oğlu, geri dönerken öldürülmüştü. Hıristiyanlar büyük binalara barikat kurmuş, ama kıyımdan kurtulamamışlardı. Bu olayı 10 Haziran'a tarihleyen Simon, kurban sayısının 2.000'i geçtiğini belirtir.[100] **K, A**

Qëwetla (Xwitla). Nusaybin'in 20 kilometre doğusunda yer alan Qëwetla'da aslen Arbo'lu 20 Süryani aile yaşıyordu. Ağa Petros'un listesinde Hıristiyanların nüfusu 300 görünüyordu. Burada köylüler Nusaybin ve diğer köylere yapılan saldırıların farkındaydı. Bir Müslüman köyü olan Yukarı Qëwetla'ya kaçmışlardı. Müslüman reis Halil kendi köyünde kaldıkları sürede onların güvenliğini garanti etmişti. Ne var ki, Halil daha çok aşiret üyesi getirmeye gitti. Havada bir ihanet kokusu alan Hıristiyanlar, kaçmaya başlamış, ama Halil ve diğer Kürtler tarafından yatıştırılmışlardı. Hinno, onların Qritho di 'Ito [Gundëke, Odabaşı] köyüne gitmeyi başardıklarını ve oradan Beth-Debe'ye geçtiklerini söyler. Karabaş ise Qëwetla'daki tüm Hıristiyanların Kaddur Bey komutasındaki El-Hamsin milisi ve Dekşüri Kürtlerinin koordine saldırısında öldürüldüğünü belirtir. **H, K**

Qritho di 'Ito (Gündükşükrü, Odabaşı). Qritho di'Ito köyü, Cizre yolunda, Nusaybin'in 20 kilometre doğusuna düşer. I. Dünya

[99] Hollerweger, *Turabdin*, 143–49.

[100] Simon, *Mardine*, 135.

Savaşı'ndan önce burada 50 Süryani aile yaşıyordu. Düz ovada yer alan ve pamuk üreticiliğiyle ünlü köyün sahipleri Malke Gawriye ailesiydi. Süryaniler'in çoğu Hebob asıllıydı. Daha Nisan'da, Paskalya sonrası Pazartesi günü, Türk kumandanı, Şeyhe Dolmacı, asker kaçaklarını aramak için 15 askerle köye gelmişti. Bazı köylülere işkence yapması üzerine, Türklere saldıran Hıristiyanlar kumandanı öldürmüştü. Bunun üzerine askerler kaçıp gitmiş, ama bu olaydan sonra köylüler de değerli eşyalarını alarak, Hebob'a kaçmışlardı. **H**

Quwwal (Kovel). Quwwal, Nusaybin'in doğusuna düşer. Burada yaşayan 10 Süryani aileden kimse sağ kalmamıştı. H

Ras al-'Ayn (Rish-'Ayno, Ceylanpınar). Ras al-'Ayn, Habur Nehri üzerinde, Suriye-Türkiye sınırında şimdi orta ölçekli bir kasabadır. Mardin güneyindeki bozkırdan yaklaşık 18 saatlik bir yürüyüş mesafesindedir. Burası, antik çağ ve ilk Hıristiyanlıkta gelişme göstermiş olan eski ama küçük bir yerleşimdir. Osmanlılar burasını Kafkasya'dan gelen Müslüman sığınmacılar için bir koloni olarak kullanmıştı. I. Dünya Savaşı öncesinde, her mezhepten Hıristiyana çok büyük bir düşmanlık gösteren Çerkez sığınmacılar vardı. Burası Mardin ve Diyarbakır yoluyla transit getirilen sürgünlerin bırakıldığı, yarım kalmış Bağdat demiryolu üzerindeki en yakın tren istasyonuydu. Sürgünler buradan çölden geçirilmek için Deyr-Zor'a gönderilebilirdi.[101]

Ras al-'Ayn'ın, tehcir edilen Hıristiyanlar için başlıca toplanma noktalarından biri olması planlanmıştı. Tehcir ve katliamların başında hemen hemen bütün Hıristiyanlar ya yaşadıkları köy ve kasabaların yakınlarında ya da anayollarda öldürülmüştü. Böylece gerçekten varış noktasına ulaşabilen ilk tehcir kafilelerinin sayısı çok azdı. Ne var ki, Eylül 1915'te sağ kalan sürgünlerin kafileleri tüketici bir yolculuktan sonra, buraya ulaşmaya başladılar. Sığınmacı nüfusu genellikle sadece kadınlar ve çocuklardan

[101] Armalto, *Al-Qusara*, 360; P. V. M., "Autres documents sur les événements de Mardine" (1998), 57–58.

oluşuyordu. Armalto, yerel yöneticinin iyi niyetli olduğunu, , Hıristiyanlara yumuşak yaklaştığını ve onlara saldıranları cezalandırdığını belirtir. 1915 Eylül sonuna doğru, Sivas ve diğer yerlerden tehcir edilmiş olan yaklaşık 1.500 yalınayak ve üstü başı dökülen Ermeni buraya ulaştı. O kadar felaket bir durumdaydılar ki neredeyse anında 200'ü ya da daha fazlası öldü. Sonraki günlerde, geri kalanı Deyr-Zor'dan görevli gönderilen askerlerce öldürüldü. İzmir, Konya, Ankara, Dörtyol, Maraş, 'Antep, Mersin ve Zeytun gibi uzak vilayetlerden kafileler gelmeye devam etti.

Ras al-'Ayn'dan toplam 70.000 kişinin geçtiği ve göçün doruk noktasında burada yaşamda kalan yaklaşık 40.000 kişinin toplandığı söyleniyordu. Aralarından bazıları değerli eşyalarının bir bölümünü korumayı başarmıştı. Büyük bir çadır kamp kuruldu. Kampın kurulmasından iki hafta sonra, Hıristiyanların büyük bir bölümü seçilerek, dört büyük grup oluşturuldu. İkisi Deyr-Zor, ikisi Musul yönüne gönderilen bu grupların yerlerine sağ salim ulaştıkları görülüyordu.

1916 Ocak sonunda Çerkez Rafi Bey, yeni yerel yönetici olarak atandı. Ras al-'Ain'daki tüm Ermenilerin yiyecek, giyecek ya da başka eşyalar olmadan kamptan çıkarılmalarını emretti. Bilinmeyen nedenlerle, bu emir yürürlüğe konmadı, ama Mart 1916'da komutanları Hüseyin Bey'in liderliğinde Çerkez askerlerden oluşan bir müfreze kırk çadırı kuşattı ve içerdekilere yanlarına hiçbir eşya almadan yola çıkmalarını emretti. Öldürülecekleri Jarjab [Carcab] köyüne ulaşıncaya kadar, yol boyunca dövüldüler. Daha sonra çadırlara geri dönen askerler, geride bırakılmış olan tüm malları yağmaladılar. Beş gün sonra, aynı işlem tekrarlandı ve elli çadırda kalan başka bir grup daha öldürülecekleri Jarjab köyüne doğru ilerlemeye zorlandılar. Katliam çadır kampın tamamen temizlenmesine kadar bir hafta sürdü. Bu imha kampanyasının amacının tifüs salgınını engellemek olduğu söylendi.[102]

[102] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 161.

Müslüman olmayı kabul eden kalabalık bir grup Ermeni'nin kasabada evlerini inşa etmelerine izin verildi. Ne var ki, 1 Mayıs 1916'da Çerkez askerler onları bile esir alarak, Jarjab'a götürdüler. Erkekler ve kadınlar ile kızlar farklı gruplara ayrıldılar. Yakınlarda gizlenmekte olan Bedeviler saldırarak, bazı çekici kadınlar dışında iki grubu da kılıçtan geçirdiler. Memleketi Mardin'e kaçmayı başaran Abduljalil Barğuth adındaki bir erkek, olup biteni anlattı. Bu olaydan sonra, Ras al-'Ayn'da sadece 20 Ermeni aile kalmıştı. Ermeni değil, sahte Süryani Ortodoks kimliği taşıyan tütün tüccarı Vasıf (Wasif) Efendi'nin ailesi dışında, tüm zanaatçı aileleri de yoktu artık.

Sadax (Sadek, Sadath). Sadax'da 12 Nasturi ve 230 Kildani hane yaşıyordu. Siirt piskoposluğunun bir parçası olan bu yerde, ahali 1915 Haziran'ındaki büyük katliamların kurbanı olmuştu. Bkz. aşağıda Siirt ile ilgili kesim.

Sa'diye. Diyarbakır'ın yaya yaklaşık iki saat doğusuna düşen bir kırsal bölgede bulunur. Ağa Petros'un listesinde savaş öncesi Süryani nüfusu 350 olarak veriliyordu. Ahalisi Ermeniler ve Süryani Ortodokslar'dı. 1 Ekim 1895'te burası büyük bir pogroma sahne olmuş ve birçok kişi ateşe verilen kiliselerde öldürülmüştü. 1915 olaylarıyla ilgili olarak, Karabaş milis askerlerinden birinin ifadesini kaydetmişti. Almadiya'dan bir görevlinin Beşiri'den Sa'diye'ye götürülen 70 Hıristiyan tutsağı devralıp Dicle Nehri'ne hâkim bir uçurumda infaz ettiğini söylemişti. Köye ilişilmediğini gören görevli, milislere yaklaşıp, neden Sa'diye Hıristiyanları'nın ortadan kaldırılmadığını sordu ve bunun emir olduğunu söyledi. Süryaniler ve Ermeniler toplanmış, birlikte Kutsal Komünyonu kutluyorlardı. Köyü arayan askerler esir aldıkları papazı işkenceyle öldürmüşlerdi. K

Sa'irt (Beth-Mabadre, Siirt, Sert). Botan Nehri'nin bir kolu üzerindeki Siirt sancağı Bitlis vilayetine bağlıydı. Yüksek dağlar bölgeyi batı, güney ve doğudan sarıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce, sancak ve çevre köyler Hıristiyan yerleşim bölgesiydi, ama bileşimleri önemli oranda farklıydı. Siirt'in yakın çevresindeki

Hıristiyan toplulukları Kildani Kilisesi'ne bağlıydı. Tıfinkçi, 21 papaz, 31 kilise, 7 şapel ve 9 okulun bulunduğu Kildani piskoposluğuna bağlı nüfusun toplam 5.430 kişiden oluştuğunu not etmişti. Kildaniler'in 824'ü kasabada, diğer kısmı 36 çevre köyde yaşıyordu. Ağa Petros'un listesinde kasabada 40 Nasturi [Asur] hane yer alıyordu.

Kuzeydoğuda içlerinde bazı Yezidiler'in de olduğu karma Ermeni ve Süryani Ortodoks köyleri, doğuda sıradağların dışındaysa karma Kildani ve Nasturi köylerinden oluşan bir bölge vardı. Rhetoré'ye göre, Siirt sancağında yaşayan tahmini 60.000 Hıristiyan arasında, 25.000 Ermeni ve 20.000 Süryani Ortodoks'un yanında Kildani asıllı 15.000 kişi de yaşıyordu.[103]

1915 Haziran'ında, Hakkâri'den çekilmekte olan vali Cevdet Bey ve General Halil Bey'in orduları (bkz. 5. Bölüm), ay boyunca süren genel bir katliam tertiplemişlerdi. İnsanlar evlerinde ve sokaklarda öldürülmüştü. Bir ifadeye göre "Hiç kimse bağışlanmamıştı." Kürt aşiretleri kırsaldaki köyleri tahrip ederlerken, örgütlenmiş çeteler de sancakta terör estiriyorlardı. Türk ordusunda paralı asker olarak çalışan Nogales adlı Arjantinli subay, saldırının Ruslar karşısında alınan yenilginin bir intikam eylemi olarak hazırlanıp, planlanmış olduğunu öne sürüyordu.

Siirt yolunda, bana yetişen Başkale Gönüllü Taburu'ndan bazı subaylar, büyük bir keyifle Bitlis'teki görevlilerin Ermenistan'ın güncel tarihindeki en korkakça katliamlardan birini gerçekleştirmek için tüm hazırlıkları yaptıklarını, şimdi sadece Halil Bey'in son emrini beklediklerini soluk soluğa anlattılar... Bu adamlar vilayetin valisi Cevdet Bey'in sevk ve idaresinde o sırada çoktan başlamış olması gereken büyük Siirt katliamına tanık olmak için zamanında gitmek istiyorsam, acele etmemi bile salık verdiler.

[103] A.g.e., 225.

Nogales, 8 Haziran'da gün ortasında buraya ulaştığında, gördükleri:

Otoyol yanındaki bir tepede korkunç bir manzara... Cehennemi andıran yamaçta, yarı çıplak, yaralarından hâlâ kan sızan binlerce ceset üst üste yığılmış son soluklarında birbirine sokulmuştu.... Atlarımızı yolumuzu kapatan ceset dağlarının engellerinden atlatarak, o korkunç manzaranın etkisinde, askerlerimle birlikte Siirt'e ulaştık. Burada polisin ve ahalinin Hıristiyan evlerini yağmalamakla meşgul olduğunu gördük. [Hükümet] Sarayı'nda, katliamı şahsen yöneten yerel jandarma komutanı Nazım Efendi'nin başkanlığında toplantı yapan vilayetin çeşitli vali yardımcılarıyla tanıştım. Onların konuşmalarından anladığım kadarıyla, olay önceki gün Cevdet Bey tarafından tertiplenmişti. Bu arada, diğer tüm evler gibi yağmalanan bir Nasturi'ye ait güzel bir evde kalmam gerekti. Birkaç kırık sandalye dışında, evde mobilya adına hiçbir şey kalmamıştı. Tüm duvarlar ve yerler kan izleriyle doluydu.[104]

Siirt katliamından hemen önce, Cevdet Bey daha da korkunç bir kıyım örgütlemek üzere ayrılıp, Bitlis'e gitmişti.

Sağ kalmış olan kadınlar ve çocuklar amaçsızca oradan oraya sürükleniyor, yolda jandarma tarafından dövülüyorlardı. Yaşamda kalanlar Musul'a ulaştılar. Can kaybı dehşet vericiydi: Başlangıçta 7.000–8.000 Kildani'nin yaşadığı bir yöreden buraya ulaşmayı başaranlar birkaç yüzden fazla değildi.[105]

Bitlis'tekinden üç gün önce başlayan Siirt katliamları, çok daha vahşiydi. Katliamlar hakkında beni çok derinden sar-

[104] Nogales, Four Years beneath the Crescent, 123–25.

[105] "Note adressée au Consulat de France en Mésopotamie par un ecclésiastique chaldéen," Fransız Dışişleri Bakanı'na Pichon'a hitaben yazılan 16 Ocak 1918 tarihli mektuba ekli rapor, Arthur Beylerian, *Les Grandes Puissants: L'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914–1918)* (1983) 478–79 içinde.

san çok ilginç ayrıntılar öğrenmiş olmama karşın, bu kısa raporda hepsini sıralamak imkânsız. Özetle, Siirt'teki Kildani piskoposluğumuzun tamamen ortadan kaldırıldığını bilmeliyiz. Aslında, hükümet kayıtlarında 767 erkekten başka ad yok. Oysa bir tek olayda sancağın bir saat kuzeyindeki bir tepede tek seferde vurulanların sayısı bu sayıdan fazlaydı. Eğer evlerinde ve sokaklarda öldürülenleri de eklersek, bu sayı iyice artar. Katliamlar bir aydan uzun sürdü. Mayıs ortasında başlayıp, Haziran ayında devam etti. Hiç kimseye acınmadı. "Çeteler" sancaktaki, Kürtler köylerdeki Hıristiyanlara saldırdılar. Siirtli Ermeni kadınlar Musul'a ilk ulaşanlardı. Yola çıktıklarında 1.700 kişiydiler, ama sekiz günlük zorunlu yürüyüşten sonra, sadece altı ya da yedi yüzü perişan bir durumda ulaşabilmişti. Ulaşabilenler sadece yaşlı kadınlardı. Gençleri yolda ya Kürtlerin tecavüzüne uğramış ya jandarma tarafından satılmış ya da öldürülmüştü. Bunlar papanın temsilcilerinden birinin evine yerleştirilmiş ve Alman konsolosun [Walter Holstein] verdiği yeni giysileri giymişlerdi... Siirtli Kildani kadınlar çok daha talihsiz bir biçimde ulaşmış, her şeye kahramanca ve büyük bir vakarla göğüs germişlerdi. Bir ay boyunca Türk subaylar ve askerlerinin ahlaksızca tekliflerine direndikten sonra, gösterdikleri erdeme bakılmadan acımasızca tecavüze uğramışlardı. Eş ve çocukları ortadan kaybolduktan sonra, evlerini terk etmeleri söylenmişti. Kildani mahallesindeki beş-altı büyük eve gruplar halinde sığınarak koruma istemişlerdi. Sonunda, sığındıkları yerlerden alınıp bilinmeyen bir yere doğru yola çıkarılmışlardı. Sancaktan kafile halinde ayrılırken, tümü siyahlar giymişti ve ortalığı bir ölüm sessizliği kaplamıştı. Altı kişi olan Dominikanlar yürürken ilahiler söylüyorlardı. Başlarındaki yaşlı adam yürümeye takati kalmadığında dipçik darbeleriyle öldürüldü. Genç kızlarla birlikte, bu kadınların birçoğu nehre atlayarak, cellâtlarından kaçmaya çalıştı. Diğerlerini Kürtler kaçırdı. Büyük bir kısmı kendi-

lerini oraya buraya sürüklemeye çalışan jandarmanın dipçik darbeleriyle öldürüldü.... Uzun lafın kısası, yaklaşık yedi-sekiz bin kişilik Siirt'teki Kildani piskoposluğundan geriye kalanların tümü yüz kişi kadardı.[106]

Kurbanlar arasında araştırmaları Avrupa dergilerinde yayınlanan ünlü bir din bilgini olan Kildani piskopos Adday Šer de bulunuyordu.[107] Piskopos katliamlardan hemen önce Mayıs'ta tutuklanıp hapsedilmişse de (Bedirhanlara bağlı) Osman adlı bir Kürt ağası, Kürt kılığına bürünen tutuklunun kaçmasına yardım etmişti. Tanze adında bir Yezidi köyünde saklanmıştı piskopos. Yeri saptandığında, Ömer Ağa adlı bir reisle birlikte yakınlardaki dağa kaçarak Musul'a gitmeye hazırlandı. Güney yolunda, jandarma tarafından yakalanan piskopos, Müslüman olmayı reddedince vurulup öldürüldü.[108]

Armalto, Siirt olaylarının başka ayrıntılarını da anlatır:

1915 Haziran ortasında, harekete geçen düşman ilk grup Hıristiyanların evlerini bastı. Vahşice işkencelerden geçirilen bu kişiler hemen sonra öldürüldü. Sonra yaklaşık 60 üyesi olan güçlü 'Abbuše sülalesi, toplam 600 kişi civarındaki 'Iwaz [Ayvaz], Musa Gorgis, Lušo ve diğer aile kollarını tutukladı. Bunlar hapishaneye atıldılar. Akrabalarının ziyaret etmeleri ya da yiyecek getirmeleri yasaklandı. Beş Ermeni papaz ve diğer önde gelen erkekler işkence hücrelerine atılarak, gizli silah depoları konusunda işkenceli, dayak seanslı sorguya çekildiler. [Siirtli Hoca] Ahmed Ağa Yakubi Süryani papaz İbrahim'in üzerine atılarak, kafasını kesti. Daha sonra çocuklar sancağın sokaklarında kesik başla oynadılar. Kasım ve suç ortakları Kildani papaz ve Dominikan öğrenci Gabriyel Kabbo [Adamo'ya] evinde

---

[106] A.g.e., 478–79.

[107] Ternon, "Mardin 1915," 209.

[108] Philippe Chauris'in Gonzalve Galland'a mektubu, 25 Eylül 1917, Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 338–39 içinde. "The Killing of the Christians in Seert" (1993), 63–68, c...yların biraz daha farklı versiyonundan söz ...der.

saldırıp, yolda döve döve hükümet konağına getirdiler. Burada soydular, sırayla dövdüler ve bıçakladılar. Her bıçak darbesinde Müslüman olmasını istediler. Ama peder reddetti ve son nefesini verene kadar tüm gücüyle "İsa'nın dirileceğine inanarak ölüyorum" diye haykırdı. Düşman pederin kafasını keserek, yakınlardaki Beyt al-Ağa kanalı denilen bir hendeğe attı. Hıristiyanlar hapishanede dört gün kaldıktan sonra, düşman geldi, tüm mahkûmları bağladı ve günbatımında Siirt'in kuzeyinde bir saatlik yürüyüş mesafesindeki Zaryab vadisine getirdi. Burada silahları ve hançerlerine sarılarak katliama hazırlandılar. Sonra Süryani papaz Afrem Qësorani ayağa kalkıp, diğer mahkûmlara cesaret veren kısa bir konuşma yaparak, kurtarıcıları İsa'nın sevgisiyle yaşam limanından güçlü ayrılmalarını diledi. Bunun üzerine saldıran düşman, mahkûmları son adamına kadar ortadan kaldırdı. Canhıraş feryatlar, sancağa giden tüm yollarda duyuldu ve sanki yer gök inledi. Daha sonra, sancağa geri dönen katiller, ganimet olarak el koydukları giysiler için kura çektiler. Ardından üçüncü kez evleri arayarak, kadınlar, oğlan çocuklar ve kızları topladılar. Üç kol halinde sancaktan dışarı çıkardılar. Kadınların çoğunun ırzına geçildi. Nefret ve zalimlik o boyutlara ulaşmıştı ki kafiledekiler yollarda çıplak, aç, susuz perişan bir halde ilerlemeye zorlanıyor, korku ve acı içinde kıvranıyorlardı. Katiller şehvetlerini genç kızlarla doyuruyorlardı. Sancakta bir süre daha yiyecek verilen bazı çocuklar kalmıştı. Ama Rus askerleri yaklaşırken, geri kalanlar da saldırılıp, Sarı Zine'de [Zayne] öldürülmüştü.[109]

Na'im 1917 Ekim'inde Siirt'in bir diğer tanığı Jalila ile röportaj yaptı. Jalila Kildani başpiskoposunun sekreterinin kızı olduğundan, Kildani Kilisesi'nin durumunu iyi biliyordu. Van valisi Cevdet Bey'in çok sayıda askeri birlikle Siirt'e gelişini anlattı. Müslüman sivillerle birlikte, Hakkâri Dağları'ndan geri çekili-

[109] Armalto, *Al-Qusara*, 388.

yorlardı. Cevdet Siirt'e aralarında her zaman "kasaplar taburu" dediği bir müfrezenin de bulunduğu 8.000 askerle girdi. İlk kitlesel tutuklamalar sırasında, akrabalarına Hıristiyan erkeklere zarar verilmeyip, angaryaya gönderilecekleri söylendi. Bu Hıristiyanları yatıştırmaya yetmedi, çünkü sancak dışında Kürt aşiretlerinin toplandığını işitmişlerdi. Kildani başpiskoposu Adday Şer, aşiretleri uzaklaştırması için rüşvet olarak Cevdet'e 500 altın lira verdi. Belediye Başkanı, Abdülrezzak Hıristiyanları koruyordu, ama yerine bağnazlığıyla dillere destan Hami Efendi atandı. Daha sonra, Osman Ağa başpiskoposun Kürt kılığına bürünerek kaçmasına yardım etti. Temmuz başında sona ermiş olan Siirt Kildani topluluğunun ortadan kaldırılması, vali, emniyet müdürü, Belediye Başkanı ve Na'im'in raporunda ad ad yer alan diğer eşraf tarafından tertiplenmişti. Kadın ve çocuklardan oluşan bir kafilenin içine katılan Jalila, batıya gönderilmişti. Yolda, sürgünler defalarca aşiret üyelerinin saldırısına uğramış, paraları, yiyecek ve giysileri çalınmıştı. Çekici kadınları kaçırmışlardı, bunların arasında Jalila'nın sekiz yaşındaki kızı Ewdoksiya, görümcesi Salima ve yeğenleri Najima ve Latifa da vardı. Kafileden kalanlar [Savur] Şawro'ya ulaştıklarında, burada bekleyen Kürtler tarafından taşlanmışlardı.[110] Jalila şuurunu kaybedip düşmüştü, ama hâlâ yaşıyordu. Yaşlı bir Kürt dede onu alıp evine götürmüştü. Buradan bir kadın akrabasının yaşadığı Mardin'e kaçmayı başarmış, yaklaşık bir yıl sonra kızına da kavuşabilmişti.[111]

Babil Kildani patriği Jozef-Emanuel Tuma'nın 29 Ocak 1919 tarihli bir raporunda, Botan piskoposluğunda tahrip edilen tüm Kildani köyleri listelenmişti.[112] Siirt'te verilen kurbanların sayısı, piskopos ve 12 papaz dâhil, 4.000'di. Rapor, her bir köy adının yanında, katliamlarda öldürülenlerin adlarını da veriyordu. Sonra da katliamları "tertip edenler" sıralanıyordu. Cellâtlar ara-

[110] Bu olayın 24 Temmuz'da olduğunu söyleyen Simon, 250 kadının taşlanarak öldürüldüğünü anlatır (*Mardine*, 138).

[111] Naayem, *Assyro-Chaldéens*, 48–96.

[112] Temon, "Mardin 1915," 368–70.

sında yer alanlar çoğunlukla yerel Kürt aşiretleriydi, ama tahrikçiler arasında ünlü yerel politikacı ve görevliler de bulunuyordu.

Siirt katliamlarında başı çekenler şunlardı:

Jandarma komutanı Hamdi Bey, Hacı Muhammed Ağa'nın oğulları, Abdülrezzak, Hacı Abdullah, Hamid Efendi, Hacı Mustafa, Hacı Mustafa Hetro, şeyh Muhammed, Keçkililer'den Ahmed Şekerci, Abdül-Maula, Sa'id Hasan, Muhtar Hacı Yasin, Said, Şeyh Haydar, Hasan Mohame Hamkeliler, Mamolular, Hacı İsa Karmo, Hacı Abdülkerimler, Hacı Abdülrahim'in oğulları; Hacı Haleфler; Hacı Musa.

Bunlar ağırlıkla Kürt aşiret liderleriydi. Na'im, Siirt katliamlarını perde gerisinde örgütleyenlerin listesini de veriyordu:

Mutasarrıf Hilmi Bey, emniyet müdürü Hamdi Bey, Belediye Başkanı Hami Efendi, polis memuru Ali Efendi, polis memuru Emin Basri, Fethullah Efendi, Musullu tüccar Hacı Abde, İbrahim'in oğlu tüccar Fardo, Fardo'nun kuzeni [ya da] Hacı Ömer'in oğlu Aziz, Molla Hıdır, Molla İlyas, Hacı İbrahim Hasane, Hamid Ağa ve dört oğlu, Hacı Mehmed Efendinin oğlu Hamdi.[113]

Katliamlarda infaz görevi şu kişilere aitti: "Hacı Barxo'nun oğulları, Melenzi reisi Muhammed Ağa'nın oğulları, Fiskis reisi Şeyh Muhammed, Farsaf reisi Şeyh Muhammed, Tun reisi Şeyh Nuri'nin oğulları, Cuvankiye reisi Sılo'nun oğulları ve çeteleri." Uzak köyler yerel aşiretlerin kurbanları olmuştu. Hamidi köyünde katiller "Kelhoz, Bloris ve Kersiya'lı Ömer Hamke'di." Gidyanes'in tetikçileri "Tahir-Hacı-Cenguir'in oğulları"ydı. Tël-Mişar'a saldırıda öne çıkanlar "Muhammed-Resul ve oğulları"ydı. Mar Gurya'da saldırgan "Kara-Deran reisiydi." Der-Šëmš'de fail "Şeyh Hıdır ve oğullarıydı." Bingof'da, "Ömer Ağa'nın oğulları."

[113] Naayem, *Assyro-Chaldéens*, 57–58.

Sadath'ta, "Gund ağası şeyh Fatig-Kasım Abdülkerim"di. Berke ve Bekend köylerinde "Faris-Ömer-Eskan oğullarıydı." Piros, Dentas, Eleloke, Yukarı Artevina ve Aşağı Artevina köylerinde failler "Ars ağası ve çeteleriydi." Dehok'ta "Bataviya ağaları" ve Gueratel'de "Garissa-Dömani ağalarıydı." Açıkça, komşu Kürt aşiretleri katliamda çok büyük rol oynamışlardı.[114]

Salih (Salah, Barıştepe). Salih'te 40 Süryani Ortodoks aile yaşıyordu. Midyat'ın yaklaşık 8 kilometre kuzeyindeki bu köy, antik Mor Ya'qub manastır harabelerinin yakınlarındaydı. Köy ağasının adı Hassano'ydu. 3 Temmuz 1915'te, yeni Midyat kaymakamı, Başar Bey'in tahrik ettiği askerler ve Kürt aşiret kolları köyü kuşattı. Hıristiyanlar savunmaya çekilip direnmelerine karşın, çok üstün güçler karşısında dayanamamış ve evlerinde öldürülmüşlerdi. Savaşla yerlerinden edilmiş olan Müslüman sığınmacılar boş evlere yerleştirilmişlerdi. Yaşamda kalan Süryani aileler yavaş yavaş dönmeye çalışmışlar, ama birçok şiddetli çatışma yaşanmıştı.[115] **H, A**

Sare (Gawayto, Sarıköy). Midyat'ın 37 kilometre doğusundaydı. Burada 60 Süryani aile yaşıyordu. İki semt kilisesi, Mor Malke ve Mort Šmuni vardı. Katliamlar sırasında, halk 3 kilometre ötedeki Basibrin'e sığınmıştı. Daha fazla bilgi için, bkz. **Basibrin ile ilgili kesim. H, A**

Sawro (Sawr, Savur). Mardin'in 48 kilometre kuzeyinde bir tepenin yamacına kurulmuştur. Vadide akan nehrin sularının verimli kıldığı arazide iyi meyve ve sebze yetiştirilir. Burası bir antik kale alanında kurulmuştur. Bir dönem piskoposluk olarak hizmet vermişti. Birçok Hıristiyan Muhallemi, Müslümanlığa geçince, sancakta Müslümanların sayısı Hıristiyanları geçmişti. Dünya Savaşı'ndan önce, burada 300 Ermeni ve Süryani Hıristiyan yaşı-

---

[114] Artevina, Gueratel ve Piros köyleri, Siirt'in 30 kilometre doğusundadır; Mar Gurya yaklaşık 10 kilometre güneybatıya düşer. Išo' Qašo-Malke ile Kasım 1993'te röportaj yapıldı (ek 1, no. 73).

[115] Armalto, *Al-Qusara*, 400; Use Malke-Şahyo, Temmuz 1995'te röportaj yapıldı (ek 1, no. 56).

yordu. Ağa Petros'un listesi Süryani nüfusu 200 olarak veriyordu. Komşu Kürt aşiretleri Diveran, Dizveren, Köse ve Sürgücü'ydü.[116] 1915 Haziran'ında, yerel Kürt aşiretinin reisi Mardin'le haberleşerek, Hıristiyanlara ne yapılacağını sordu. Hükümet onlara dilediklerini yapma özgürlüğü tanıdı. Kürtler erkekleri tutuklayıp, işkenceden geçirdiler. Sonra hapishaneden çıkarıp, Babeyn diye bilenen bir yerde öldürdüler. Hapishanede sadece dört erkek kalmış, bunlar da Mardin yolunda soyulmuşlardı. Kürtler Hıristiyan kadınlardan altın, gümüş ve mücevherlerini istiyorlardı. Tutukladıkları kadınları bir kışlada aç susuz bıraktılar. İki gün sonra, bazıları dışarı çıkarılıp, öldürüldü. Birçok kadın hapishanede sağ kalmıştı; bunları da sancak dışına çıkardılar. Yolda yöredeki Kürtler gelerek, oğlan ve kız çocuklarını kaçırıp götürdüler. Kafile Nusaybin'e kadar bütün yol boyunca yürütüldü; ancak burada dinlenebildiler. Ertesi gün buradan da çıkarıldılar ve Kürt aşiretlerinin saldırısına uğradılar. Öldürüldüler ve elbiselerine el koyuldu, cesetler kuyulara atıldı. Bu katliamın tarihini 20 Temmuz 1915 olarak veren Simon, kurbanların sayısının 650 kişiden fazla olduğunu tahmin etmişti.[117]A

Sedari (Sideri, Üçyol). Midyat'ın güneydoğusunda, Mor Malke manastırına çok yakındır. Bu köyde katliamlardan kurtulanlar manastıra kaçtılar.

Seruja (Seruca). Nusaybin'in yaylasındaydı ve 30 Süryani aile yaşıyordu. Sahibi, Hebob'lu Lahdo Barşawmo'ydu. Burada Hıristiyanların tümü, dağlardan inen silahlı Süryaniler'in eşliğinde Hebob'a kaçmayı başardı. H

Ša'baniye (Şa'baniye). Bu, Cizre piskoposluğunda 28 Süryani ailenin yaşadığı bir köydü. Tümünün öldürüldüğü belirtildi.[118]

Šaddade (Şeddade). Habur Nehri üzerindeki bir köprünün bulunduğu Deyr-Zor yakınlarındaki bir toplama kampıydı. En kalabalık olduğu zamanda, çoğu orta ve batı vilayetlerinden gelen

[116] Suavi Aydin et al., *Mardin: Aşiret – Cemaat – Devlet* (2000), 462–63.

[117] Simon, *Mardine*, 138.

[118] Hannouche, *Azekh*, 66.

Ermeniler olan 15.000 tutsak yaşamıştı. Defalarca büyük imha kampanyaları gerçekleştirildi ve cesetleri ya nehre ya da bir tuz madenine atıldı. Arnalto, Jabbur Bedeviler'inin tutsaklara yardım etmeye çalıştıklarını bildirdi.[119]

Šax (Şah). 300 nüfuslu bu köy, Cizre'nin 15 kilometre doğusuna düşer. Aslen Kildani olan köyde yaşayanların çoğu, Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Protestanlığa geçerken, 140'ı Kildani olarak kalmıştı. Burada konuşlanan Türk askerleri ahaliyi katletti.

Qaša [papaz] Mattay kaçarken, dağda Kürtler tarafından öldürülmüştü. Qaša Eliya ve Qaša Sargis, Šax köyünün diğer erkekleriyle birlikte, Hükümetin köylerine konuşlandırdığı Türk askerlerince öldürülmüştü. Hassana, Šax ve Mansuriya olmak üzere üç köy Protestan'dı ve diğer ova köyleri gibi onların da yerle bir edildiğinden korkuluyordu.[120]

Šehirkan (Şehirkan). Hah yakınlarında Şehirkan'da 20 Süryani aile yaşıyordu. Bunların yarısı katledilmiş, yarısı Hah'a ulaşmayı başarmıştı. **H**

Šelumiye. Nusaybin'in 20 kilometre doğusundaki kolonizasyon bölgesine düşüyordu. Dünya Savaşı'ndan önce, bu köyde 50 Süryani aile yaşıyordu. Sahibi, Kürt Hacı Süleymani aşiretinden Hasan Abbas'tı. Kulaklarına katliam haberleri çalındığından, Hıristiyanlar Hasan'dan diğer köylerde olup biteni keşfedip bildirmesini istemişlerdi. Dönüşünde, Hêlwa ve Dugêr'deki mezalimleri onaylamıştı. Görevliler Hasan'dan köyde kalmaları için Süryanileri yatıştırmasını istedikleri halde, o tersini yapmış, onlardan dağlara kaçmalarını istemiş ve Süryaniler de dağa kaçmışlardı. Bütün katliam döneminde kalacakları Hebob köyüne ulaşmışlardı.[121] **H**

---

[119] Arnalto, *Al-Qusara*, 365; Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes"*, 169–70.

[120] E. W. McDowell'in Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu'na 6 Mart 1915 tarihli raporu, James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* (1916), 211–12.

[121] Gawriye Ṭaqsi-Hanna Hamra, Kasım 1997'de röportaj yapıldı (ek 1, no. 70).

Štërako (Eştırako, Heştırak). Midyat'ın 17 kilometre kuzeydoğusundadır. Katliamlardan önce, 200 Kürt ailenin arasında 20 Süryani aile yaşıyordu. Semt kilisesi, Mor Adday, birinci yüzyıla tarihlenmiştir. Şimdi camidir. 19. yüzyıldan başlayarak, Štërako bir Kürt ağanın yuvasıydı. 3 Temmuz 1915'te, Kürt komşuları Süryanileri katletti. Sağ kalmayı başaran on iki genç Hah'a ulaşabildi. **H, A**

Šufir-Anase. Kürt köyü Šufir-Anase'de yaşayan tek Süryani aile de ortadan kaldırılmıştı. **H**

Siha (Sabha). Nusaybin'in yaylasındaydı. Burasının Ağa Petros'un listesinde bulunmaması belki de çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir köy olmasından kaynaklanıyordu. Siha Hıristiyanları köy sahibi Ahmed Yusuf tarafından öldürülmüştü. Karabaş'a göre, ağa El-Hamsin milisinin lideri Kaddur Bey'in tahriklerine kapılarak harekete geçmişti.[122] **K**

Sinjar (Şigur, Sincar). Sincar, Musul'un kuzeybatısındaki kuzey Irak çölünde yüksek tepelerden oluşan geniş bir dağ sırasıdır. Burası 1. Dünya Savaşı öncesinde 8.000 nüfuslu yaklaşık elli köye sahip verimli bir bölge olarak ünlüydü. Birçok kilise ve manastır harabesinin tanıklık ettiği gibi, bir zamanlar Hıristiyanlık burada güçlüydü. Ne var ki, 12. yüzyılın sonundan başlayarak, nüfusun büyük bölümü kendilerine özgü dinleri olan Yezidiler'di.[123] Müslümanların Yezidilere yaptıkları zulme karşın, bu dine sahip olanlar Mezopotamya'nın bazı uzak yerlerinde hâlâ varlığını sürdürüyordu. Rhetoré, Yezidiler'in zulüm gören Hıristiyanların "tek koruyucuları" olduklarını düşünüyordu. 1916 Kasım'ında, burada bine yakın sığınmacı yaşıyordu: 500 Gregoryen Ermeni, 160 Katolik Ermeni, 100 Süryani Ortodoks ile 100 Kildani ve Süryani Katolik.[124]

Yezidi dini, Şeyh 'Adi, Malik Tawus, Şerafaddin, Şemsaddin

---

[122] A.g.e.

[123] Armalto, *Al-Qusara*, 369–83.

[124] Rhétoré, "Les Chrétiens aux bêtes", 142.

ve Faxraddin gibi tanrılara tapan kurucusunun adıyla anılır. Bu din 7. yüzyılda bir mezhep olarak doğmuştur. Tanrıları Malik Tawus kötülük tanrısı olarak tanımlanabileceğinden, Yezidileri "şeytana tapanlar" olarak adlandırmak adettendir. Bu dinin mensupları reenkarnasyona inanırlar.

Gayri-Müslim olarak ortak yanları, Yezidiler ve Hıristiyanları birbirileriyle iyi geçinmeye itmiş, aralarında sağlam ticaret ve alışveriş ilişkileri kurmuşlardı. Savaş başladığında, özellikle Mardinli bazı Hıristiyan delikanlılar askere gitmemek için Sincar Dağı'na kaçmışlardı. Katliamların haberi yayıldığında, yeni sığınmacılar ulaşmaya başlamıştı. Bunların çoğunluğu delikanlılardı. Yezidiler'in ortak laik ve dini lideri olan Şeyh Hamo Šarro, sığınmacıların sığınması için elinden geleni yapıyordu.

Hıristiyanlar acınacak durumdaydı. Geride bıraktıkları aileleri ve dostlarını merak ediyorlardı. Aynı zamanda, 1915 sonbaharında patlak veren tifo salgını sırasında Hıristiyanlar bazı Yezidiler tarafından hastalığa sebep olmakla suçlanmıştı. Bu nedenle, bir araya toplanan Hıristiyanlar, kendilerine ayrılan ve evlerini yapabilecekleri bir tepeye yerleştirildiler. Mardin'den kaçan Kildani papaz Jozef Tıfinkçi dua eden, Ermenice ve Arapça ilahiler okuyan Hıristiyanlara papazlık yapmıştı. Çok geçmeden Mardin'e dönen Tıfinkçi'nin yerine Farjallah Kaspo adlı öğretmen papaz olarak atanmıştı. Armalto'ya göre, Hıristiyan koloni Sincar bölgesinde yaklaşık altmış konut ve bir hastane inşa etmişti.

1916 Mart'ında, tehcir edilen Ermeniler Deyr-Zor'a ulaşmış, zorla çöle yönlendirilen bazıları Sincar'ın güney kesimlerine kaçmışlardı. Yezidiler etrafta amaçsızca gezinenleri toplayarak, Hıristiyan kolonisine getirmişlerdi. Aynı zamanda, o sırada bir grup Ermeni Katolik Mardin'den gelmişti. Toplam olarak, 1916 ilkbaharında, yaklaşık 300 Hıristiyan daha sığınmıştı. Ama dalga dalga akın eden yeni sığınmacıları beslemek ve barındırmak her geçen gün zorlaşıyordu. Bazı Hıristiyanlar Yezidiler'in bağ bahçelerinde çalışırken, bazıları tarım ürünlerini Bedevi Tay aşiretine satıyordu.

1917 ilkbaharında, Sincar Dağı'nın yakınlarından geçen Bağ-

dat otoyolu açıldı. Bir grup Mardinli sığınmacı bazı Araplar'ın yardımıyla Bağdat'a geçmeyi başardı. Bu kentte göreli bir özgürlük içinde yaşıyorlardı. Sincar'daki akrabalarına tehlike kalmadığını yazdıysalar da Sincar'da yaşayanların kuşkuları henüz dağılmış değildi. Buna rağmen, demiryolu inşaatında çalışmak için Sincar'dan ayrılanlara da rastlanıyordu.

1918 Mart'ında, Yezidiler ile Türkler arasında çatışma çıktı. Hıristiyanlar ve Yezidileri cezalandırma ve Sincar bölgesini ele geçirme amacıyla, hükümet küçük bir ordu gönderdi. Yezidiler'in baş edemeyeceği kadar büyük Osmanlı ordusu çok zarar verdi. Hıristiyan koloni yakıldı, Hıristiyanlar kaçtı ve Yezidiler'in çoğu esir alındı. Hamo Šarro beş yıl kürek cezasına çarptırıldı. **K**

Sirmi (Sirimkesen). 300 Süryani'nin yaşadığı bir köydü. Diyarbakır'ın güneyine düşen köyde 3 Mayıs 1915'te, tüm yetişkin Hıristiyan erkekler öldürülmüştü. Saldırganların başında Valinin yakın çevresinden Şakir Bey ve Ramma aşiretinden Ömer vardı. Bazı kadınlar ve çocuklar Diyarbakır'a sığınmayı başarmış, diğerleri Kürtler tarafından esir alınmıştı. **K**

Siwerak (Siverek). Bu idare merkezi Viranşehir'in kuzeybatısında bulunur. Ağa Petros'un listesinde 1.200 Süryani yer alırken, kırsal nüfus 32 köye dağılmış olan 6.550 Süryani'den oluşuyordu. Erkekler ve papazlar öldürülmüş, kadınlara tecavüz edilmişti. Piskopos Athanasiyos Danho 79 yaşındaydı. Hapse atılmış, işkence görmüş ve sonra taşlanarak öldürülmüştü.[125] **H**

Tamarz (Temerzi, Uçarlı). Azax'ın 15 kilometre güneybatısına düşer. Tamarz'da 20 Süryani aile yaşıyordu; bunlar aslen Doğu Süryani Nasturileri'ydi, ama 19. yüzyılda Kildani Kilisesi'ne katılmışlardı. Köyde kendi koluyla birlikte Kürt reis Muhamma 'Alo (Aliko da denirdi) yaşıyordu. Bu aşiret Hevirki konfederasyonuna bağlıydı. Komşu Midën'dan [Öğündük] gelen silah seslerini işitince, köylüler Muhamma'ya gitti. Reis onlara zarar verilmeyeceğini ve orada kaldıkları sürede güven içinde ola-

---

[125] A.g.e., 47–48.

caklarını söyledi. Ama başka yerlere gitmeleri halinde, güvenliklerini garanti edecek durumda değildi. Ne var ki, başka yerde koruma isterlerse, ancak onlara eşlik edebilirlerdi. Süryaniler ondan Basibrin'e kadar kendilerine eşlik etmesini istediler. H, A

Taqiyan (Takiyan). Savaş öncesinde 600 (Ağa Petros) ya da 900 (Tıfınkçi) nüfuslu bu Kildani köyü, Silopi ovasında Cizre'nin yaklaşık 30 kilometre güneydoğusundaydı. Hıristiyanların kendilerini savunmaya çalıştıkları büyük bir manastır-kilise vardı. 10 Temmuz 1915'te Şırnak ve Silopi ağalarıyla Süleyman İsmail'in saldırısına uğramıştı. Köy sakinlerinin kapatıldığı kilise ateşe verilmişti. Belediye Başkanı, papaz ve 105 kişi öldürülmüştü.[126]

Tël-Arman (Kızıltepe). Mardin'in güneybatısında 4 saat yürüyüş mesafesinde, yaklaşık 6.000 nüfuslu çok büyük bir Ermeni Katolik köyüydü. Tıfınkçi burada 100 Kildani'nin de yaşadığını belirtmişti. 6 Kasım 1895'te, Kiki Kürt aşiretine bağlı Hamidiye alayınca tertiplenen bir pogrom gerçekleştirilmişti. Rhetoré'ye göre, burası tüm Mardin sancağında vergi toplanan en önemli alandı. Zengin ekonomisi, kervan ticareti yapan birçok tüccar ve zanaatçı için büyük bir kervan uğrak yeri oluşundan geliyordu. A. H. B. 200 baştan az ineği olan hiçbir aile olmadığını söylüyordu. Ermeni Katolikler'e karşı ilk önlemler, amele taburlarına 500 Ermeni'yi almak isteyen süvarilerin köyü kuşattığı Nisan ayında alındı. Diyarbakır'a gönderilen bu kişiler iz bırakmadan kayboldular. Armalto, Ermenilerin imha edilmesi için inisiyatif koyan kişinin, Mardinli Kaddur Çelebi'nin oğlu olan Tël-Arman Osmanlı müdürü Derviş olduğunu öne sürmüştü. Valiye Ermenileri suçlayan raporlar göndermişti. 7 Haziran'da, milis tutukladığı köy muhtarları arasındaki Sarkis'i Mardin Ermeni kilisesine gizlice silah ve bomba sokmakla suçlamıştı. 11 Haziran'da Mardin'den intikal eden bir müfreze asker bazı papaz ve ileri gelenleri tutukladı. Yerleşim bölgeleri dışına çıkarılan bu kişiler öldürülmüştü. 18 Haziran'da, askerler 10 kişiyi daha tutuklayıp, günlerce hapsettikleri Mardin'e götürmüşlerdi. Yaşları 10 ile 70 arasındaki

---

[126] A.g.e., 321; Ternon, "Mardin 1915," 3 :9; Thiry, *Mechelen aan de Tigris*, 104.

tüm erkekler tutuklanıp kiliseye kapatılmışlardı. Toplanmaya başlayan çevredeki Kürtler Derviş'ten emir beklemeye başlamışlardı. Ondan açıklama isteyen Ermeni kadınlara endişelenecek hiçbir şey olmadığı yanıtını vermişti. Buradaki Süryani ve Ermeni Hıristiyanları tutuklayıp, Tël-Arman'a getirmek için İbrahimiye yakınlarına bir müfreze asker gönderildi. Ne var ki, bazı Süryani Ortodokslar kaçtı. Yanlarına muhafız verilen Hıristiyanlar, Şahtana [ve yanındaki] Kürtleri ve Derviş'in liderliğindeki askerlerin saldırısına uğradılar. Erkekler öldürüldü, kadınlar Tël-Arman kilisesine kapatıldı. Kiliseden seçilen yüz erkek, dörderli gruplar halinde birbirine bağlandı. 1 Temmuz'da, kilise dışına götürülen bu kişiler infaz edildi. Daha sonra, köye dönen Kürtler, kilisede kalanları da katlettiler. Cesetlerin çoğu yakıldı. Yaşamda kalan kadınlara tecavüz edildi. Birkaç kişi katliamlar boyunca saklanmayı başardı. Simon ölen Hıristiyanların sayısının 1.500 olduğunu belirtmiştir.[127]

Cesetler oldukları yerlerde kalmıştı. Birkaç gün sonra, olay yerinden geçen Mikusch adındaki Alman binbaşının tiksintiyle yazdığı rapor şöyleydi: "Yaklaşık bir hafta önce Kürtler Tël-Arman ve çevre köylerde bir Ermeni kıyımı (*Armeniermetzelei-en*) tertip ettiler. Büyük kiliseler yerle bir edilmiş durumda. Herr von Mikusch kendi gözleriyle 200 ceset görmüş. Milis ve jandarma bu kıyıma hoşgörü göstermiş ve belki de katılmıştır." Binbaşı, ayrıca bir grup tahliye edilmiş mahkûm ile bunlara komuta eden görevli subayın henüz yağmaladıkları bir Ermeni köyünden ganimetleriyle övünç övüne "ağzı kulaklarına vararak" döndüklerini de yazmıştı.[128] Almanya'nın Halep konsolosu Rössler, sürekli inkârlarına rağmen, askeri personelin varlığını Türk hükümetinin katliamlara katıldığına dair kanıt olarak sunuyordu.[129] Musul ve Halep arasında yolculuk yapan konsolos yar-

[127] Armalto, *Al-Qusara*, 435; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 120–22; Simon, *Mardine*, 137; A. H. B., "Mémoires sur Mardine," 126–29.

[128] Wangenheim'ten Bethmann Hollweg'e 9 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 98 içinde.

dımcısı Walter Holstein, Tël-Arman'da durmuştu: Kilisenin kesik başlar ve kesilmiş kol ve bacaklarla dolu olduğunu görmüştü.[130]

Tël-Aryawon. Nusaybin'in doğusundaki Tël-Aryawon'da 20 Süryani ve Kürt aile yaşıyordu. Köyün ağası Süleyman Abbas adlı bir Kürt'tü. Köyün yarısı Süryani 'Abbo ailesine aitti. Katliam haberleri yayıldığında, Süleyman neler olup bittiğini görmek için kardeşinin sahibi olduğu Düger'e at sürdü. Geri döndüğünde, her yerde katliamlar olduğunu doğruladı. Hıristiyanlara hemen Mar-Bobo köyüne gitmelerini tavsiye etti. Kadınları ve çocukları geride bırakan erkekler, Süleyman'ın korumasında ilk ayrılanlar oldular. Üç gün sonra, Süleyman kadınları ve çocukları güven içinde Mar-Bobo'ya getirecek olan Araplar'dan bir koruma grubu oluşturdu. H

Tël-Bal (Tël-Ibël). Cizre piskoposluğunda bulunan Tël-Bal'da 50 Süryani aile vardı. Hannouche'ye göre, Kürt hizmetkârları tarafından saklanan 2 kişi dışında yaşamda kalan kimse yoktu.[131]

Tël-Dare (Tël-Din). Kasabanın yaklaşık 10 kilometre güneyinde, 250 nüfuslu bu Kildani köyü, Kildani Kilisesi'nin Cizre piskoposluğundaydı. Burada ayrıca 5 Ermeni aile yaşıyordu. Esene Kürt aşiretinin saldırısına uğradı. **H**

Tël-Hasan. Nusaybin'in 20 kilometre doğusundadır. Burada 15 Süryani aile yaşıyordu. Sahibi Ömer Osman, Hıristiyanları öldürmüştü. Hinno, Ömer'in şahsen yedi Hıristiyan dulu öldürüp, kanlarını topladığını ifade eder. **H**

Tël-Jihan (Tël-Cihan). Nusaybin'in 15 kilometre doğusuna düşer. Hinno, burada yaşayan 15 Süryani ailenin zamanla kaçtığını belirtir. Ama sözlü tarihlerde bazı köylülerin Düger yakınlarındaki Qiro Gölü'nde öldürüldüğü anlatılır.[132] **H**

---

[129] Rössler'den Bethmann Hollweg'e 27 Temmuz 1915, a.g.e., 111.

[130] Hoffmann'ın 8 Kasım 1915 tarihli raporu, *Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913–1919)*, ed. Vardges Mikaelyan (2004), 276 içinde.

[131] Hannouche, *Azekh*, 67.

[132] Gawriye Maqsi-Hanna Hamra, Kasım 1997'de röp..taj yapıldı (ek 1, no. 70).

Tël-Xatun (*Tël-Hatun*). Nusaybin'in yaklaşık 30 kilometre doğusuna düşer. Ağa Petros, savaş öncesinde Hıristiyan nüfusu 250 olarak vermişti. Hinno'nun yayınladığı ifadeyi veren kişi, yakın Şelumiye köyünün Kürt sahibi Hasan Abbas'dı. Köyün yarısının sahibi Nusaybin milisinin lideri Kaddur Bey'ken, diğer yarısı Şeyh İsa'ya aitti. Kaddur Bey Hıristiyanları toplayarak şöyle söyledi:

Hükümetin sizi katletmek için ne bir kararı ne de emri var, bu yüzden korkmanız gereksiz. Ama her birinizin tüm mal mülkünü yazması önemli, çünkü sizi Nusaybin'e götürmek zorundayım. Eğer burada kalırsanız, Müslümanlar sizi öldürürler. Kendi güvenliğiniz için, tehlike geçinceye kadar Nusaybin'de benim korumam altında kalacaksınız. Siz benim köylümsünüz, bu yüzden kimsenin size zarar vermesini istemem.

Bütün gece köyde kalan Kaddur, ertesi gün Nusaybin'e kadar eşlik edeceği bahanesiyle kandırdığı Hıristiyanları bir araya topladı. Güya Kürtleri infaz alanına götürüldüklerine inandırmak amacıyla, birbirlerine iplerle bağlanmışlardı. Jareh Nehri'ne doğru hareket ettiler. Nehre ulaştıklarında, Kaddur, ya Müslümanlığı ya ölümü seçmelerini istedi. Hıristiyanlar Müslüman olmayı reddetmeleri üzerine öldürüldü. Köyde kalan kadınlar ve çocuklar da öldürülecekti. **H**

Tël-Manar (Tël-Minar). İzlo Dağı'nın güneyine düşen bir köydü. Ağa Petros nüfusun 150 Süryani Hıristiyan olduğunu belirtir. Burada yaşayan on Süryani aile Mharkan'a kaçmış, ama Yusuf Haco tarafından öldürülmüştü. **H**

Tël-Mišar. Siirt piskoposluğunda 290 kişinin yaşadığı bir Kildani köyüydü. Siirt'teki büyük katliamlarda nüfusu ortadan kaldırıldı. Bkz. yukarıda Siirt kesimi.

Tël-Qëbbin (Tël-Qëbbine). 500 (Ağa Petros) ya da 450 (Tfinkçi) nüfuslu olan ve Silopi ovasındaki kasabanın yaklaşık 30 kilometre güneydoğusuna düşen bu köy, Cizre Kildani Kilisesi piskoposluğundaydı. 10 Temmuz 1915'te Şırnak Kürtleri'nin sal-

dırısıyla çoğu sakini ortadan kaldırıldı.[133]

Tël-Šë'ir (Tël-Şi'ir). İzlo Dağı'nın yamacına inşa edilmiş olan Tël-Šë'ir'in evleri kısmen mağaralardır. Burada 50 Süryani aile yaşıyordu ve Ağa Petros, savaştan önce Hıristiyan nüfusunun 200 olduğunu belirtmişti. Bu köyün kaderi meçhul. **H**

Tël-Ya'qub. On Süryani aile koruma istedikleri Mharkan'da öldürülmüştü. **H**

Urfa (Ruha, Urhoy). Diyarbakır'ın 120 kilometre güneybatısına düşen Urfa sancağı ve yakın çevresi, Halep vilayetinde bir Hıristiyan yerleşim bölgesi oluşturuyordu. Antik çağa kadar giden çok daha kalabalık olan Hıristiyan nüfusun son kalıntısıydı burası. Urhoy adıyla bu sancak Filistin dışında Hıristiyan topluluğa sahip olan ilk yerleşimlerden biriydi. Ne var ki, 20. yüzyıl başında, Urhoy artık merkezi bir yer değil, ama daha çok Süryani Kiliseleri'nin batıdaki ve Ermeni Kiliseleri'nin en güneydeki ileri karakollarından biriydi. Halep ve Lübnan'a gıda malları ihraç eden çok sayıda tüccarın yaşadığı bölge, önemli bir tarımsal ürün, özellikle hububat fazlası ile tanınıyordu. 1895'te, her inançtan Hıristiyan, Hamidiye katliamları ve pogromlarının kurbanları olmuştu. Savaştan önce, Ağa Petros'un listesine göre, sancakta 7.200 ve 10 çevre köyde 8.800 Süryani yaşıyordu. Bu köylerin bazıları çok büyüktü — Rum Kale, Suruç, Harran ve Birecik'in her birinde 2.000'e yakın Süryani yaşıyordu. Tıfinkçi, 2 papaz, 1 kilise ve 2 okulu olan 200 kişilik Kildani topluluğundan söz ediyordu.

Bu topraklarda doğan Kildani papaz Jozef Na'im'e göre, Urfa sakinleri tehcir edilen bazı kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkeklerin sancağa ulaştığı 1915 Mart'ında süregelen mezalimin farkındaydılar. Tehcir kafilesindekiler o kadar perişan bir durumdaydılar ki sokak ortasında açlıktan ölenler dâhil, bir kısmı buraya ulaşır ulaşmaz ölmüştü. Paçavralar içinde, hasta, aç biilaç dolaşan diğerleri bir dilim ekmeğe muhtaçtı ve dileniyordu.[134]

---

[133] Rhétoré, "*Les Chrétiens aux bêtes*", 321.

[134] Naayem, *Assyro-Chaldéens*, 10.

1915 Haziran'ında, görevliler Hıristiyanların ellerindeki tüm silahları hükümet binasına teslim etmelerini isteyen bir duyuru yaptı. Başlangıçta verilen ret yanıtı üzerine, ahali başkaldırmakla suçlanarak, ölüm cezasıyla tehdit edildi. Sancağa intikal eden iki Alman subayın komuta ettiği büyük bir askeri birlik, Hıristiyan mahallelerin çevresine topçu bataryaları mevzilendirdi. Topçu bombardımanı sonucu bazı binalar tahrip edildi ve askerler mahallelere saldırıya geçti. Na'im'e göre, Ermeni piskopos Ardawart topluluğuna silah ve cephanelerini teslim etmeyi emretti. Ancak bazıları daha iyi silahları kendilerine saklamıştı. Sonra Osmanlı görevlileri önde gelen Ermenileri tutuklayıp işkencelere başladı. Na'im, camilerde tüm Müslümanlara Hıristiyanlara yardım etmemeleri için yemin ettirildiğini belirtir. Bir keresinde, Türk askerleri bir tahıl tüccarı olan Na'im'in babasının evini aradıkları sırada, adamın yanında çalışan iki Siverekli Ermeni'yi mutfağın bir köşesinde saklanırken yakaladılar. Ermenilerin yakalanması üzerine, Na'im'in babası asilere yataklık etme suçuyla tutuklandı. Adam Osmanlı yaşamına uyum gösteren zengin bir tüccardı. Urfa'nın Müslüman Belediye Başkanı ile iş ortağı, emniyet müdürü ile arkadaş olmasına rağmen, hapsedildi ve Müslüman dostlarından hiçbiri yardım edemedi.

Gregoryen Ermeni Kilisesi papazı yakalandı, kötü muamele gördü ve sonra Adliye Sarayı'nda yargılanarak idama mahkûm edildi. Armalto'ya göre, Türkçe ifade vermişti:

Suçlu olduğumdan ben de kuşkulanıyorum, çünkü topluluğumun Türklerle savaşmasını engelledim. Gerçi bizi kolaylıkla yenebileceklerini biliyordum. Ama hiç olmazsa düşmanlarımıza karşı savaşma yeteneğine sahip olmadığımızdan değil, Hıristiyan dinine ve talihsiz Ermenistanı'mıza sevgimiz yüzünden ölüyoruz. Bu korkunç haksızlık karşısında Tanrı'nın yüce adaletine sığınıyorum.

Papaz hemen asılmıştı. Görevliler ele geçirebildikleri tüm Gregoryen Ermenileri ve tutsak "Süryani, Kildani, Yakubi ve Ermeni

Katolikler"den becerebildikleri kadarını öldürmüşlerdi. Ölenler arasında Süryani papaz Hanna Qandalaf ve Süryani rahip Afrem da vardı. Diğer din adamları ev hapsine alınmışlardı.[135]

Ermeni Katolikler'in lideri Vartabed Vartan, bir Müslüman dostunun evinde saklanıyordu. Yakalanarak, bir Adana hapishanesine gönderildi; burada da idam cezasına çarptırıldı. Cezayı temyiz etti, bu sefer önce 101 yıl hapis cezası aldı, sonra cezası 15 yıla indirildi. Savaş bittiğinde imzalanan mütareke sırasında, İngiliz ve Fransız askerlerinin bölgenin kontrolünü ele geçirmesinden sadece iki gün önce, mutasarrıfın emriyle asıldı.

Hıristiyan mahkûmları sorgulayıp, yargılama amacıyla gezici bir mahkeme heyeti Urfa'ya gönderilmişti. Ama hiçbir dava açılmayacaktı. Bir süre sonra, Na'im'in babası dâhil mahkûmların gruplar halinde Diyarbakır'a sevki başladı. Na'im, en azından yaklaşık 50 kişilik bir grubun Urfa'ya iki saatlik yürüyüş mesafesindeki Karaköprü köyü yakınlarında kurşuna dizildiğini biliyordu. Gruba muhafızlık etmesi için gönderilmiş olan askerler, geri döndüklerinde cepleri para doluydu. Bu olaylar 1915 Ağustos başında olmuş, Na'im'in ailesi Halep'e onun yanına kaçmaya karar vermişti.

10 Ağustosta, polis ve askerler, evin sahibini tutuklamak amacıyla bir Ermeni evini basmıştı. Sağ ele geçmemeye kararlı olan adam ateş açarak bir polis ve iki askeri vurmuştu. Bu olaydan sonra, silahlı Türkler tüm sokaklara yayılıp, önlerine çıkan tüm Hıristiyanları öldürmüştü. Adet olduğu gibi, birçok Hıristiyan kiliselere sığınmıştı. Na'im, Düyun-i Umumiye'de çalışırken savaşın başlamasıyla Urfa'da enterne edilen bazı İngiliz ve Fransız memurları dâhil, 600 Hıristiyanın o akşam öldürüldüğünü tahmin ediyordu. Ertesi gün, Urfalı Yahudilere cesetleri toplayarak, sancak dışına götürmeleri emredildi. Urfa yakınlarında yol inşaatlarında çalıştırılan amele taburlarındaki yaklaşık 500 Hıristiyan asker de öldürüldü. 21 Ağustosta, Na'im Bedevi kılığında Ur-

[135] Armalto, *Al-Qusara*, 33.

fa'dan ayrılarak, Müslüman dostları tarafından sağ salim Halep'e kaçırıldı.

23 Ağustosta, en üst Osmanlı mülki amiri tüm Ermenilerin tehcir edilmesini emretti. Bunun ne anlama geldiğini bilen Ermeniler, yola çıkmayı reddederek, evlerinde kendilerini savunmaya hazırlandılar. Ermeni mahallesinin kuşatmaya alınmasıyla, bir hafta sürecek olan nihai çatışma 23 Eylül'de başladı. Türk askerlerini takviye amacıyla Fahri Paşa komutasında takviye güçleri gönderildi. Ancak ölüm kalım savaşı veren Ermeniler düşmanın yaklaşmasına engel oluyordu. Na'im birkaç yüz Türk askerinin öldüğünü belirtmişti. Alman askeri danışmanlarının komutasındaki topçu bataryaları Ermeni evlerini top ateşine tutunca, yaşamda kalan direnişçiler teslim olmak zorunda kalmıştı. Yıkıntılar arasında ele geçirilen tüm Hıristiyanlar, cinsiyet ya da yaş gözetilmeksizin öldürülmüştü. Ermeni katedrali yakınlarındaki büyük bir binada rehin tutulan kadınlar ve çocuklar da çok geçmeden hastalık ve açlıktan öleceklerdi.

Urmiye. Bkz. yukarıda 4. Bölüm.

Viranşehir (Tël-Mawzal). Viranşehir, 19. yüzyılda Tël-Mawzal adıyla tanınan eski bir yerleşim merkeziydi. Çoğunluğu Ermeni Katolik mezhebinden olan 600 Hıristiyan aile, 1911'de inşa edilen büyük kiliseyi kullanıyordu. Süryani Katolikler'in kilisesi ise Mor Afrem adını taşıyordu. Gregoryen Ermeniler ve Süryani Ortodokslar'ın şapeli vardı. Ağa Petros'un listesinde sancakta 2.000 ve 15 komşu köyde 1.700 Süryani'nin yaşadığı belirtiliyordu. Tıfinkçi, Kildani topluluğunun sayısının 90 olduğunu tahmin ediyordu. Rhetoré, sancağın 1.000 Gregoryen Ermeni, 650 Ermeni Katolik, 250 Süryani Katolik ve 750 Süryani Ortodoks sakini olduğunu öne sürüyordu.[136]

Viranşehir, Milli konfederasyonunun büyük reisi İbrahim Paşa'nın ikametgâhıydı. Reis Hamidiye pogromları sırasında Hıristiyanları korumuştu. 3 Kasım 1895'te, sancak Hıristiyanların

[136] Rhétoré, "Les Chrétiens aux bêtes", 44.

dükkân ve pazar tezgâhlarını yağmalamaya başladıktan sonra İbrahim Paşa tarafından durdurulan Kürt aşiretlerince kuşatıldı. Bu nedenle, Urfa ve Siverekli ve hatta Mardinli birçok Hıristiyan aile, yarasını sarmak için buraya göçtü. Sığınacak yer bulan Hıristiyan nüfus, özellikle Ermeni ve Süryani Katolikler, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yılda büyük gelişme gösterdi.

Anti-Hıristiyan şiddet eylemleri ilk önce 1 Mayıs 1915'te patlak verdi. Sonra gece Ermeni Katolik kilisesini basan askerler, papaz Vartabed İshak Holozyan'ı tutukladı. Üç saat boyunca her yeri didik didik ederek silah aramalarına rağmen, hiçbir şey bulamadılar. Papaz önce hâkim karşısına çıkarıldı ve serbest bırakıldı. 2 Mayıs'ta, Süryani Katolik kilisesinde arama yapan askerler, gene yasadışı hiçbir şey bulamadı. 13 Mayıs'ta, görevliler toplantıya çağırdıkları bazı önde gelen Ermenileri, gizli devrimci bir derneğe üye olmakla suçladılar. Diyarbakır vilayet yönetimince gönderilen görevlilerin saldırısına uğradılar. Dövülüp tehdit edildiler. 18 Mayıs'ta, askerler Hıristiyanların ileri gelenlerini tutuklamaya başladı. 'Abdalahad Şalbo adlı Süryani'ye ait bir kuyuda büyük bir cephane sandığı bulduklarını iddia ediyorlardı. Elbette sandığı önceden kendileri yerleştirmişti. Askerler adamı dövüp, acımasızca kamçıladıktan sonra hapishaneye atmıştı. 27 Mayıs'ta, askerler Ermeni papaz Vartabed İshak'ı yeniden tutukladılar. 28 Mayıs'ta, bazı mahkûmlar işkence edilip öldürüldü. 3 Haziran'da, Abdalahad Şalbo ve diğer sekiz mahkûm Buğri denilen bir yerde infaz edildi. Ancak, altı subayın eşliğinde Diyarbakır'a gönderilen Vartabed İshak 15 Haziran 1915'te vilayet merkezinde infaz edildi.

Bu sırada, 7 Haziran'da Viranşehir'de askerler yaşları 12 ve 70 arasındaki Hıristiyan erkekleri tutukladı. Fransa'ya sempati duymakla suçlanan Süryani Katolik papaz Gabriyel Manaše Ahmar-daqnu de tutuklandı. O gün, Ermeni, Süryani Katolik ve Süryani Ortodoks 470 mahkûmun tümü hiç istisnasız işkenceden geçirildi. 15 Haziran gecesi, iplerle birbirine bağlanan bu kişiler, şafakta dörderli gruplar halinde yalınayak yola çıkarılarak sancak çevresindeki Haftmala denilen yere getirildiler. Burada öldürüldüler,

sancağa getirilen elbiselcri dağıtıldı. Görevliler daha sonra kadınlar ve çocukları da tutuklamaya başladı. 11 Haziran'da, en zengin ailelerden toplanan yaklaşık bin kadın ve kız sancağın dışındaki bazı mağaralara götürülüp öldürüldü. Kadınların ikinci kafilesi, 14 Haziran'da yola çıkarıldı, 16 Haziran'da üçüncü kafile öldürüldü.

Viranşehir'de kalan birkaç Ermeni kadın, Ras al-'Ayn'a gönderildi; mallarına da el konuldu. Arkasından sıra Süryani Katolik ve Süryani Ortodoks kadınlara geldi. Tüm mücevherleri ve diğer değerli eşyaları karşılığında, evlerinde kalmalarına izin verildi. 21 Haziran 1915'te, Süryani Katolik kilisesindeki tüm değerli eşyalar yağmalandı. Böylece, Haziran sonunda, Viranşehir'de hangi mezhepten olurlarsa olsunlar, tüm sağlam Hıristiyan erkekler ve tüm Ermeni kadınlar öldürülmüştü. Sadece Süryani kadınlar ve üç yaşlı Süryani erkek kalmıştı. Dâhiliye Nezareti, yağmalanmış olan Süryani Ortodoks evlerindeki malların akıbeti konusunda bir soruşturma açtı; zira emredildiği gibi bu mallar hükümete teslim edilmemişti.[137]

Wasta (Wahsad, Vasit). Yaklaşık 600 nüfuslu bu Kildani köyü, Cizre'nin yaklaşık 40 kilometre güneydoğusunda Silopi ovasında yer alıyordu (Tıfinkçi nüfusunu 520 olarak veriyordu). 10 Temmuz 1915'de, Süleyman İsmail, Şırnak ve Silopi ağaları aşiretleriyle beraber saldırıya geçtiler. Köylüler "koyun gibi" boğazlandı.[138]

Yardo (Erdi, Yamanlar). Yardo, Midyat'ın 21 kilometre kuzeydoğusunda, *Turo 'Eloyo* Dağı yamacında yer alır. *Yardo*, Süryanice "kaynak suyu" anlamına gelir. Burada 70 Süryani ve 30 Kürt aile yaşıyordu. Yöredeki Kürt aşiretinin reisi Osman Temmiro ve Süleyman Şemdin'di. Zarar vermeyecekleri güvencesiyle, Süryanileri tuzağa düşürmeye çalışmışlardı. Elbette

---

[137] Simon, *Mardine*, 134; Armalto, *Al-Qusara*, 358; BOA, DH, ŞFR, 58-147, Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine, 8 Kasım 1915.

[138] Ternon, "Mardin 1915," 369; Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 321.

sözlerini tutma niyetleri yoktu. Bir gün Kürtler köy civarında pusu kurdular. İneklerinin çalındığını söyleyerek, köyden yardım çağırıyorlardı. Çığlıkları duyan Süryaniler silahlarına sarılıp köylülerin yardımlarına koştular. Köyden biraz uzaklaştıklarında, başka kişilerin köye girdiğini gördüler. Süryani köy muhtarı Malke Xatun bunu gördüğünde Kürtlerin onları öldürmek için plan yaptığını anladı. Onlar da kale yakınlardaki harabelere sığınarak, Kürtlerden köyde esir aldıkları Hıristiyanları serbest bırakmalarını istediler. Bunun üzerine serbest bırakılan köylüler kaleye geldiler. Köylüler 'Ayn-Wardo'ya ilerlerken, Kürt saldırısında 40 oğlan çocuk, kadın ve kız dışında tümü öldürüldü. Bu kişiler Müslümanların evlerinde köle olarak çalıştırılacaklardı. H

Za'faran. Za'faran adı "Safran Manastırı" anlamına gelir. Burası Mardin'in birkaç kilometre doğusundaki bir yamacın ortasında yer alır. Bu komplekstekı antik binaların çoğu 6. yüzyıldan kalmadır. Roma İmparatoru Anastasius dönemine tarihlendirilen bazı süslemelerin bir Roma tapınağının kalıntıları olduğu sanılıyor. 1166'dan başlayarak, manastır Antakya Süryani Ortodoks Patriğinin ikametgâhıydı. Eskiden değerli bir kütüphanesi varmış. Görevliler 10 Haziran 1915'te Mardinli ilk tutsak kafilesini kent dışına çıkarıp katlettiklerinde, Qal'at-Mara ve Bênebilli yaklaşık 700 Süryani manastıra sığınmıştı. Yanlarında silah ve cephanelerini de getirmişlerdi. Türk görevliler, çok geçmeden binden fazla sığınmacının sığındığı Za'faran'a saldırı planları yapmaya başladılar. Saldırıya katılmayı kabul eden Kürt Ömeriyan, Rışmil ve Qabale köylüleriyle birlikte, yerel Kürt Daşit aşiret kolunun reisi Halil Ğazale ile temasa geçtiler. Milis lideri Bitlisli Nuri'ydi. Bölgeye 4 Temmuz'da intikal ettiler ve hem doğudan hem de batıdan direnişçiler ateş etmeye başladılar. Sığınmacılar da silaha sarılıp, ateşe karşılık verdiler. Bazıları dış bahçelere kadar sokulmayı başardıysa da Türkler ve Kürtler manastır kompleksine girmeyeceklerini anladılar. Bunun üzerine Kürt aşiretleri yavaş yavaş sıvıştı. Güya manastırı korumak amacıyla, Mardin'den bir El-Hamsin milis grubu gönderildi. Ancak milis lideri Ferhan, Kürtlerin verdiği rüşveti kabul etti. Bu sefer koruma görevi iyle bölgeye

intikal eden 100 askerden oluşan ikinci grup, Kürtleri geri püskürttü. Piskopos Şükran ayini yapılmasını emretti ve askerler iki gün daha kaldı. Geri çekildiklerinde, yirmi gün süreyle koruma görevi yapacak 10 asker bırakıldı. Daha sonra, tam bir yiyici olan Bitlisli Nuri, Mardinli muhafızlarla birlikte, "koruma"nın sürdürülmesi karşılığında Süryaniler'in para ve değerli eşyalarına el koyarak cebini doldurdu. Süryaniler köylerine güven içinde dönebileceklerini düşündükleri Ekim ayına kadar manastırda kaldılar. Bu sırada patlak veren salgın hastalık sığınmacıların yaklaşık yarısının yaşamına mal oldu.[139] **K**

Zangan (Zengan). Kfar-Boran'ın kuzeydoğusuna düşen Zangan, Dicle Nehri boyunda yer alır. Burada yaşayan 30 Süryani ailenin tümü Ramma aşireti tarafından öldürülmüştür. **H**

Zaz (İzbırak). Midyat'ın kuzeydoğusunda dört saatlik yürüyüş mesafesindedir. Katliamlardan önce burada 200 Süryani aile yaşıyordu. Etrafının çepeçevre yüksek, kalın duvarların çevrelediği Mor Dimat kilisesi köy içindeki diğer iki büyük bina kompleksi gibi savunmaya elverişliydi. Direnişçiler hem kilisede hem de bina komplekslerine yerleşmişlerdi. Kürt aşiretleri köyü kuşattı. Bunlar Latif'in idare ettiği Štërako, Hitto ve Haydaro ile Osman Sıle'nin idaresindeki Derhav aşiretinden Kürtlerdi. Kuşatma durumunda yirmi gün süren çatışmada, Hıristiyanlar açlık ve susuzluktan kırıldı. Kritik bir anda, Osman Sıle direnişe son vermeleri halinde güvenliklerini sağlama garantisi verdi. Hıristiyanlar kuşkulandı ama başka çareleri olmadığını hissetmişlerdi. Bu komplekslerden birinde gizlenen Süryaniler, köyün dışına çıkarıldılar. Önce su verildi ama sonra Kürtlerin kendi evlerine götürdükleri birkaç genç kadın dışında, çoğu Ferbume adlı yerde öldürüldü. Bu şekilde öldürülenlerin sayısı 366'ydı. Kaçmayı başaran iki erkek, geri dönerek kilisede gizlenenlere haber verdi. Ertesi gün, Kürtler tutsak aldıkları Süryani kadınları iple bağlayarak, kilise önünde diğer Süryanilere teslim olma çağrısı yaptırdılar.

[139] Arm:.ito, *Al-Qusara*, 421.

Söylediklerine göre, direnişten vazgeçmeleri halinde öldürülmeyip, güven içinde olacakları Štërako'ya götürüleceklerdi. Ama kilisedeki Süryaniler ötekilerin başlarına gelenleri bildiklerinden, kandırılarak dışarı çıkarılamadılar. Sonra kilise avlusuna dört koldan hücum eden Kürtler, kilisedeki Süryaniler'in bir kuyudan su çekmekte kullandığı bir yeraltı tünelini kapattılar. Kürtlerin kilise avlusuna girmeyi başarmaları üzerine, kilise içine geri çekilen Süryaniler, barikat kurdular. Çatışma Kürtler geri çekilinceye kadar, üç gün daha sürdü. İki hafta daha kilisede kalan Zaz köylüleri, açlık ve susuzluktan perişan olmuşlardı. Midyat otoritelerine Zaz'daki durum ihbar edilmiş, Süryaniler'in yabancı ülkelerden yardım aldığı söylenmişti. Yanında getirdiği ağır silahlı askerler ve toplarla Zaz'a keşfe bir Türk binbaşı gönderildi. Askerler olay yerine varır varmaz, bir tepeden kiliseye ateş açtılarsa da Süryaniler ateşe karşılık vermedi. Kilise kapısına gelen Binbaşı, içerdekilerle görüşmek istediği söyleyince, Süryaniler tarafından içeriye alındı. O sırada Binbaşı Kürtlerin yalan söylediğini, Süryaniler'in yabancı ülkelerden yardım almadığını ve hiç de iddia edildiği gibi yanlarında bir orduyu donatacak kadar bol miktarda silah ve cephane olmadığını anladı. Süryanilere, "Korkmayın" dedi. "Kürtlerin size yaptığı suçlamalar yalandan ibaret. Bu andan itibaren benim korumam altındasınız. Güvenliğinizi sağlayacağıma namus ve şeref sözü veririm." Sonra Süryaniler kendilerini subaya teslim edeceklerini söylediler. Askerler Kürtleri kovaladı ve Süryanileri kiliseden, askeri koruma altında bir ay kalacakları Kfar-Boran köyüne götürdüler. Bir ay dolunca, o sırada hiçbir Süryani'nin kalmadığı Midyat sancağında Mort Šmuni kilisesine nakledildiler. Korku, açlık ve sefalet içinde yaşam mücadelesi veren Zaz köylülerinin birçoğu hastalık ve ağır koşullara dayanamayarak can verdi. Katliamlar sona erdiğinde, sadece 100 Zaz köylüsü yaşamda kalmıştı. Onlar da Müslüman köylerde çalışmak üzere Turabdin'e dağıldılar. Savaş bitince, Çelebi Ağa topladığı küçük bir grubu yeniden Zaz'a yerleştirdi. **H**

Zinawrah (Zinavrah). Katliamlar sırasında Basibrin yakınlarında bir Kürt köyü olan Zinawrah'da 20 Süryani aile yaşıyordu

Dayran kolunun reisi Kürt lider Musa Fatme, de burada ikamet ediyordu. Hinno'nun aldığı tanık ifadelerine göre, katliamlar sırasında Musa Fatme 40 Süryani'yi korumasına almıştı. Musa ve ailesi iki grup halinde Basibrin'e giden bu kişileri eşlik etmişti. **H**

Zurafe (Surafe). Diyarbakır yakınlarında Hawar Nehri bölgesinde, 100 kişinin yaşadığı bir Süryani köyüydü. 3 Mayıs'ta, Şakir Bey'in komutasındaki bir ölüm mangası ve Ömer'in liderliğindeki Ramma aşiret üyeleri, burada birçok küçük köydeki yetişkin erkeklere karşı bir katliama giriştiler. Köy erkekleri Çanakçı'da toplanıp, buradan vurulacakları Hawar-Dijla köyü yakınlarındaki bir çukura götürüldüler. Bu köylerden öldürülenlerin sayısı 164'dü ve "tümü saygın, güçlü ve zengin erkeklerdi."**K**

9. İDİL (HAZAX / AZAX) SAVAŞI

Süngüsü düşen ünlü hatip, gazeteci ve istihbarat elemanı, eski İTC Müfettişi General Ömer Naci Bey, kendisini Cizre'nin tam batısındaki[1] Azax köyünün delik deşik yolunda bulmasına neden olan kaderine lanet ediyordu.[2] Eski casusluk arkadaşı Halil Bey, bir ay önce onu birkaç yüz kişinin savunduğu küçük bir köyü kuşatan kuvvete komuta etmesi için kandırmıştı. Elinden geleni yapmasına rağmen, yerel aşiret ve milisle takviye edilen tüm modern donanım ve hatta toplarıyla binlerce süvari ve piyade, savunmada en küçük bir gedik bile açamamıştı. İyi tanıdığı Enver Paşa bile çektiği telgrafta Azax'ın "derhal, en sert biçimde bastırılmasını istediğini" bildirmişti. Ama hiçbir şey fayda etmemiş, sonra gece tünellerden gizlice çıkan asiler müfrezeyi uykuda yakalamış, çok sayıda silah kaybeden ve yüzlerce kayıp veren birliği kaçmaya zorlamıştı. Şimdi iki obüsü kullanılmaz hale gelmiş ve ölüm mangası iş yapamaz hale gelmişti.

---

[1] Türkiye-Suriye sınırına çok yakın olan Azax, Arapça'nın bir yerel şivesini konuşan köylülerin kullandıkları addır. Çağdaş Süryanice'yi konuşanlar buraya Hazax derlerken, modern Türkçe adı İdil'dir. 1993 Mayıs'ında röportaj yapılan Lahdo Beth-Lahdo Musa / Beth-Gorgis, (ek 1, no. 69), sözlü tarihi uzun uzadıya anlatır.

[2] Naci için, bkz., Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci* (1987). Naci, Meclis-i Mebusan üyesi ve İTC'nin iç çekirdeğinde çalışıyordu.

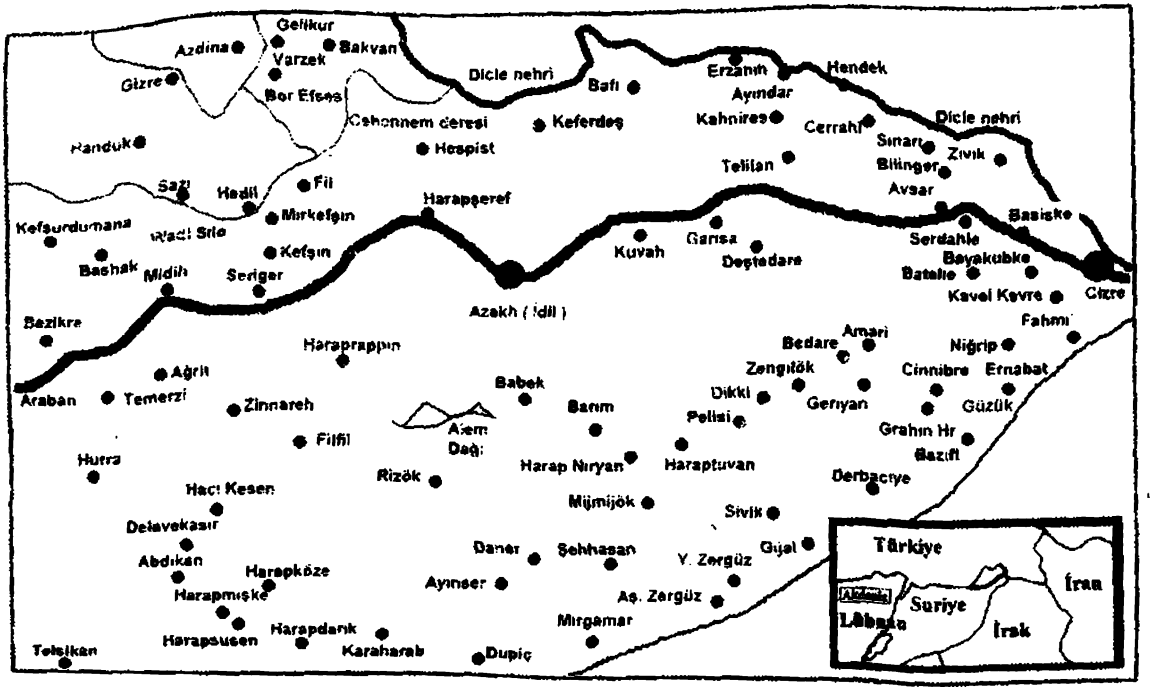
Naci'nin hayal kırıklığı doğaldı; bir kere İran'daki gizli görevi, Almanlarla birlikte bir Süryani köyünü topa tutarak zaman ve enerji harcamaktan çok, Kürtleri isyana teşvik etmekti. Ne olursa olsun, Süryaniler'in mezalimden muaf tutulmaları gerekiyordu. Peki, o zaman yerel yöneticiler neden asileri Ermeni olarak adlandırmakta ısrar etmişlerdi ki?

Bu fiyaskodan sonra, Naci kuşatma komutanlığından alındı. Daha önce defalarca kuşatmanın kaldırılmasını istemiş, ama her zaman reddedilmişti çünkü isyanı bastırmak özünde bir prestij sorunuydu. Komutan atanmasının tek nedeni, Halil'in Ermeni katliamlarında Naci'nin ölüm mangalarına eşlik eden Alman subaylarını da bu işe bulaştırmak için çevirdiği dolaplardı. Ama en başından beri, kuşatmaya katılmak istemeyen Almanlar, kendi hükümetlerini harekete geçirmeye bile çalışmışlardı. Dolayısıyla Naci'nin yenilgisi uluslararası sahnede yankılanmaya başladı. Doğu Anadolu'nun eski siyasi şefi ve efsanevi gerilla liderinin acınacak sonuydu bu. Ancak doğrusunu söylemek gerekirse, savaşın gidişiyle ilgili yakınmaları yüzünden, aslında uzun süredir gözden düşmüştü. Bu İran seferinin siyasi etkisinin mümkün olduğunca azalacağı bir çeşit sürgün olduğunu düşünmüştü. Bir ay içinde, kuşkulu koşullarda ölecekti.

"MİDYAT İSYANI"

Diyarbakır vilayetinin güneydoğu kesimindeki yoğun kıyımların yaşandığı bir ortamda, Süryaniler, Kildaniler ve kaçan Ermeniler arasında yerel silahlı direniş başlamıştı. Bu durum, bölgeyi pasifize etmek için büyük çaba harcayan Osmanlı otoriteleri için ciddi bir aşağılanma anlamına geliyordu. El-Ghusein şöyle yazmıştı:

> *Midyat vilayetindeki Süryaniler cesur adamlardı, bu bölgelerdeki tüm diğer aşiretlerden daha cesurlardı. Diyarbakır ve yakın çevresindeki kardeşlerinin başına geleni duyduklarında, toplanıp Midyat yakınlarındaki üç köyde mevzilendiler. Buralarda görülmedik bir cesaret gösteri-*

Harita 9: Azax (İdil) kasabası ve çevre köyler. Hanna Murat Hannounche, *Azekh "Beyt Zebde"* (2002?), s. 4'ün karşısında.

siyle, kahramanca bir direniş sergilediler. Hükümet önceden bölgeye sevk ettiği bir jandarma bölüğü dışında, iki bölük düzenli asker de gönderdi. Kürt aşiretlerinin de harekete geçirilmesi işe yaramadı. Bu, baskıcı Hükümet'in tiranlığına karşı can, mal ve namuslarını ancak bu şekilde kurtardılar. Onları affeden bir Sultan İradesi çıkarılmasına rağmen, buna güvenmediklerinden teslim olmadılar. Dün verdiğini bugün geri alan, önce affettiğini bugün en zalim cezalara çarptıran Hükümet ile ilgili geçmiş deneyimleri, yeryüzünün en sahtekâr idaresiyle karşı karşıya olduklarını göstermişti.[3]

Musul'daki Alman konsolosu Walther Holstein, 28 Temmuz'da "hem Kildaniler hem Süryaniler"in ayaklandığını ve Diyarbakır telgraf hattının kesilmiş olduğunu bildirdi. "Bu kargaşalık Diyarbakır valisinin genelde Hıristiyanlara karşı aşırı eylemlerinin doğrudan sonucudur. Onlar kendi canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı." Aynı zamanda, Hıristiyanlara dostça davranan Sincar Dağı Yezidileri'nin de isyan ettiğini bildirmişti.[4] İstanbul'daki Alman sefir Reichskanzler Bethmann Hollweg'e Turabdin bölgesindeki durumla ilgili bir mesaj gönderdi:

Bu ayın başında, Diyarbakır valisi Reşid Bey kendi yetki alanı içindeki Hıristiyan nüfusu ırk ya da mezhep farkı gözetmeksizin sistemli olarak imha etmeye başladı. Bunların arasında, özellikle Mardin ve Tel-Armenli Katolik Ermeniler; Midyat, Cizre ve Nusaybin sancaklarındaki Kildani Hıristiyanlar ve diğer Kiliselere bağlı Süryaniler [yani Süryani Ortodoks ve Protestanlar] kurban olmuşlardı. Musul konsolosluğunca sağlanan enformasyona göre, Mardin ve

[3] Fâ'iz El-Ghusein, *Martyred Armenia* (1917), 31.

[4] Holstein'tan Alman Sefareti'ne 28 Temmuz 1915, Lepsius, *Deutschland und Armenien: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919), 114 içinde.

Midyat arasındaki Hıristiyan nüfus, hükümete karşı isyan edip, telgraf hatlarını kesti.[5]

Savunulan başlıca köyler Azax (şimdi Cizre'den fazla uzak olmayan İdil), 'Ayn-Wardo (şimdi Midyat yakınlarındaki Gülgöze), Dayro da Şlibo (şimdi Midyat'ın yaklaşık 30 kilometre kuzeybatısındaki Çatalçam), Hah (şimdi Midyat'ın yaklaşık 22 kilometre kuzeybatısındaki Anıtlı), Basibrin (şimdi, Midyat'ın yaklaşık 25 kilometre doğusundaki Haberli) ve Beth-Debe'ydi (şimdi, Basibrin'in/Haberli'nin tam kuzeyindeki Daskan) (harita 9).[6] Ayrıca, daha büyük manastır komplekslerinin bir kısmı gerektiğinde kale işlevi görebilirdi: İzlo Dağı'ndaki Mar Malke, Mardin dışındaki Za'faran manastırı, Midyat yakınlarındaki Mar Gabriyel. Savunmaya elverişli köylerin çoğu, başlangıçta disiplinsiz Kürt aşiretlerinin ilk saldırılarını püskürtmekte başarılı olmakla birlikte, savunma alanlarından ayrılmanın imkânsız olduğu görüldü. Yaz boyunca köylerde kalan direnişçiler, tarlalarını işleyemiyor ve hayvanlarına bakamıyorlardı. Buna karşılık, bazıları yiyecek bulmak için geceleri Kürt köylerine baskınlara başlamıştı. Baskınların kaçınılmaz olarak can kaybına yol açması, Osmanlı otoritelerinin dikkatini Turabdin'deki duruma çekti. Buraya askeri birlikler gönderme kararı aldılar. Bölgeyi pasifize etme görevinin ilk verildiği birlik 4. Ordu olmasına karşın, birlik emri yerine getiremeyecek kadar uzakta konuşlanmıştı.

Zengin belgelerin bulunması nedeniyle, tek köyde olup biteni açıklamak mümkün. Azax'ta yaklaşık bin kişilik geniş bir Süryani Ortodoks ve Süryani Katolik nüfus yaşıyordu. Katliamlardan hemen önce, çevre köylerden birkaç yüz Süryani aile, yine Ermeni tehcir kervanlarından kaçanlar gibi buraya sığınmıştı. Hinno'nun derlediği sözel tarihe göre, kuşatmanın başında Cizre yakınlarından kaçmış olan Süryani piskopos Mar Behnam Aqra-

[5] Hohenlohe-Langenburg'dan Bethmann Hollweg'e 31 Temmuz 1915, a.g.e., 115.

[6] Hellmut Ritter, *Türôyo: Die Volkssprache der Syrianischen Christen des Tür 'Abdîn* (1967), 331; Süleyman Hinno, *Gunhe d Suryoye d Tur'abdin* [Tur'abdin'de Süryani Katliamı] (1987), 60ff., 82ff., 109ff., 114ff., 156ff.

wi'nin başkanlığında önde gelenler kendilerine bir lider seçmek için toplandılar. Çekilen kura sonucu, işaretli kâğıdı çeken İşo Hanna Gabre lider seçildi. Kendi atadığı yardımcılarıyla birlikte, istihkâmlar ve gizli tüneller inşa etti, çakmaklı tüfeklere mermi yaptı. Sözlü ifadelere göre, o meşhur özdeyişi söyleyerek yemin ettiler: "Hepimiz bir gün öleceğiz. Bari utanç içinde ölmeyelim."[7]

Hıristiyanlara yönelik genel katliam hazırlıklarına dair söylentiler Meclisi Mebusan üyesi Feyzi Bey'in 15 Nisan 1915'te Cizre yakınlarına gelmesinden belli bir süre önce yayılmıştı. Reşid Bey onu Kürt aşiretlerini koordine etmesi için göndermişti. On gün sonra, Cizre'den ayrıldığında, Kürt aşiretleri ve askerlerin Süryani köyleri Garëssa ve Kuvax'ı kuşattığı görülebiliyordu. Köylüler savunma duvarları ve saldırgan ahalisiyle dillere destan geleneksel bir istihkâm sayılan Azax'a kaçtılar. Burası tarih boyunca, bir sığınma yeri olmuştu. Osmanlılar'ın son zamanlarında, büyük bir köy olduğundan, başında merkezde konuşlanan bir jandarma müfrezesine komuta eden hükümetçe atanmış bir idareci, *Bucak Müdürü* vardı.

Aşağıdaki bilgiler, Azax kuşatmasını yaşamış olan bir Süryani Katolik papaz ve öğretmen Gabriyel Qas Tuma Hëndo'nun tuttuğu günlükten alınmadır.[8] Hëndo, Azax'a hücum edileceği ve saldırganların saldırı için dikkatli bir biçimde destek sağladıklarının yavaş yavaş anlaşıldığını yazar. Mayıs ortasında Cizre kaymakamı ve kazanın en yüksek rütbeli subayı Azax'ı teftiş etti. Köyü güya beklenen Kürt saldırısına karşı savunmak amacıyla, en yüksek binaları Türk askerlerine teslim etmelerini istediler. 25 Mayıs'ta, Ramma aşiretinin reisi Muhammed Ağa, görünürde *Bucak Müdürü*'nü nezaket ziyaretine, ama gerçekte savunma mevzilerini kendi gözleriyle görmeye gitti. Ömerkân, Alikan ve Aliyan aşiretleri 30 Mayıs'ta yakın Babëqqa köyünü kuşattılar. Azax köylüleri çok miktarda para toplayıp, kuşatmayı kaldırma-

[7] A.g.e., 157.

[8] "Tarikh Azakh" ([1915]). Bu günlükten seçmeler, Hanna Murat Hannouche, *Izekh "Beyt Zebde"*'de [Azakh ya da Beyt Zebd'e] (2002?), 36ff. yayınlanmıştır.

ları için aşiretlere dağıttılar. Buna karşılık, Dörıkan aşiretinin de katıldığı aynı aşiretleri, 6 Haziran'da yine bir Süryani köyü olan Êsfês'i kuşatmak amacıyla köy yakınlarına geldiler. Buranın köylüleri kendilerini savunmayı başardılar. Bir süre sonra, Mardin'den gelen bir El-Hamsin milis grubu, köyün savunmasına yardım edeceğini söyledi. Askerlerin içeri girmesine izin verildi, ancak Kürt aşiretleri hücuma geçtiğinde, askerler köylülerin üzerine ateş etmeye başladılar. Üç günlük çatışmadan sonra, papaz 'Abdallahad Jëbbo, El-Hamsin komutanı Çavuş İlyas Çelebi'ye rüşvet olarak değerli bir cep saati ve on altın lira verdi. Böylece aşiret üyeleri evleri yağmalayıp kundaklarken, köylülerin Azax'a kaçmalarına izin verildi.

Sığınmacıları evlerine dönmeye ikna ederek, Azax direnişçilerinin sayısını azaltmak isteyen otoriteler birçok girişimde bulundu. 11 Haziran'da gelen adı bilinmeyen bir Türk subay, Garëssa ve Kuvax'dan gelen sığınmacıların liderleriyle görüşmek istedi. Köylerine döndükleri takdirde, koruma güvencesi veriyordu. Ama bu adımın Azax direnişini zayıflatmayı amaçladığından kuşkulanan sığınmacılar öneriyi reddetti. Subay, Hıristiyan köyleri vurmak amacıyla toplanan diğer Kürt aşiretlerine katılmayı reddeden Botıkan aşiret kolunun reisi Hasse Bereket ile görüşmeye gitti. Hasse, daha 1901'de Miran göçebeleriyle çatışması sırasında kendisine yardım ettikleri için Azax köyü ile barış yapma sözü vermişti ve yeminini çiğnemeyecekti. Ne var ki, subayın ısrar ettiği gibi Hıristiyanları yerlerinden etmek dini bir vecibeyse, o zaman kendisi evde kalır, şahsen herhangi bir yeminle bağlı olmayan oğlu Yasin aşiretin başına geçebilirdi. Her taraftan gelen Kürt aşiretleri Rizo köyünde toplanmaya başladılar. Midyat, Cizre ve Nusaybin'den gelmişlerdi. Bir kez daha Babëqqa köyü kuşatılmış, ama kısa bir çatışmadan sonra, tüm ahalisi Azax'a kaçmayı başarmıştı.

1 Temmuz'da Kürt reisleri saldırı planı hazırlamak amacıyla toplandılar. Ertesi hafta, düşman kuvvetlerinin büyük yığınağı ve önemli bir psikolojik savaşla geçti. Cizre sancağındaki Süryani-

ler'in lideri Gabriyel Xaddo'ydu. Sadakatinin Süryani topluluğunu kurtaracağı inancıyla, yerel otoritelerle yakın işbirliği içindeydi. 5 Temmuz'da Cizre'nin diğer ileri gelenleriyle ve bir müfreze askerle birlikte Azax'a geldi. Diğer sancaklarda olduğu gibi, Hıristiyanlarla parça parça mücadele eden otoriteler, önce Katolikler ve Protestanları ortadan kaldırmışlardı. Xaddo, Azax liderlerinden tüm Katolik ve Protestanları teslim etmelerini talep ediyordu. O zaman diğer Süryaniler'in güvenliklerinin sağlanacağına söz veriyordu. Tüm köy sakinlerinin Süryani ve herkesin akraba olduğunu söyleyen köylüler öneriyi reddetti. Bu tam doğru değildi, zira Azax Ermeni sığınmacılarla ve tehcir kafilelerinden kaçanlarla doluydu. Ertesi gün, 6 Temmuz'da Midyat'tan intikal eden büyük bir Türk askeri birliği, Azax'ı savunma emri aldıklarını söyleyerek, köyde mevzilenmek istedi. Köye girişleri reddedildi, ancak anayol dışında kamp yapabilecekleri söylendi. Sinsi bir saldırıdan kuşkulanan Azax liderleri jandarmayı da köy dışına çıkmaya zorladı. 9 Temmuz'da, Ahmed Nazo komutasındaki bir grup El-Hamsin milisi Cizre'den geldi. Nazo, Azax'ta bulunmuştu Arapça'nın yerel şivesini konuşabiliyordu.

Daha ilk aşamadan başlayarak, Kürt-Süryani kamplaşması dini bir niteliğe bürünmüştü. 10 Temmuz'da, hem köy içinde mevzilenen jandarma hem de yolda kamp kuran askerler kamufle olmuşlardı. Ama şeyhlerinin ajitasyonuyla kendilerinden geçen Kürt aşiretleri seferber olmuş durumdaydı. Savunmayı örgütlemek amacıyla toplanan Azax liderleri, farklı görevleri olan komiteler kurup, papazların vaazlarını dinlenmişlerdi. En önemli görevler, keskin nişancılar yerleştirecekleri stratejik mevziler inşa etmek ve beklenen kuşatma başladığında köye giriş çıkışı sağlayabilecek gizli bir tünel kazmaktı. İsa'nın fedaileri[9] adıyla kurulan elli gönüllüden oluşan intihar grubunun başına Andrawos Hanna Eliya ve Ya'qub Hanna Gabre getirildi. Ramazan ayı hür-

[9] Farsça kökenli bir sözcük olan *Fedai*, Ermeniler ve Süryaniler tarafından milliyetçi ya da din savaşçılarını göstermek için kullanılır.

metine, beklenen saldırı gerçekleşmedi, çünkü aşiretler oruç tutmak için evlerine dönmüşlerdi. Ramazan biter bitmez kuşatma tekrar başladı.

14 Ağustos, Cumartesi Kürt aşiretlerine toplanma işareti anlamına gelen Alem dağı tepesinde büyük bir ateş yakıldı. Ertesi gün, bağlarında çalışan Azax köylülerine ateş açıldı. Cizre sancak görevlilerinden bir heyet, kadı, müftü ve El-Hamsin milisleri 16 Ağustosta geldi. Yanlarında aşiretlere dağıtılmak üzere modern silahlar ve cephane getirmişlerdi. Hıristiyanlar ve Kürtler arasındaki ilk çatışmalar her iki tarafın da kayıp vermesiyle sonuçlandı. Azax, 17 Ağustosta Miran, Abde Ağa'nın kolu Hamidi ve kendilerine "Cizreli Hacılar" adını veren kasabalılar tarafından kuşatma altına alınmıştı 18 Ağustos akşamı, aşiretler *Ya Allah Ya Muhammed* naralarıyla cepheden hücuma kalktılar. Direnişçiler ertesi sabah her yerin ceset ve kanla kaplı olduğunu gördüklerini söylediler. 26 Ağustosta sürpriz gece saldırısında, İsa'nın fedaileri Kürt stratejik mevzilerini ele geçirip, tahrip ettiler. 9 Eylül'de Kürt aşiretleri Azax'ı kendi halinde bırakarak çekildiler. Köylüler 50 kayıp verirken, Kürt kayıplarının çok daha fazla olduğuna inanılıyordu.[10]

Hınçlarını başka yerlerden çıkarmak isteyen yörenin Kürt aşiretleri, komşu köylerin çoğunu yağmalayıp, Ağustosta başlayan geniş kapsamlı katliam dalgalarının silip süpürdüğü Cizre sancağı yakınlarında dur durak bilmeden eylemlerine devam ettiler. Bu katliamlar Diyarbakır'dan gönderilen yerel eşraf ve memurlar tarafından tertiplenmişti. Cizre katliamlarıyla ilişki içinde, otoriteler sadece ilk darbelerde ayakta kalmayı başarmayıp, yiyecek aramak için Kürt köylerine baskınları da başlatan Turabdin'li Hıristiyanlarla baş edebilmenin ortak yollarını tartışmaya da başladılar. Hinno'ya göre:

Cizre'deki elebaşılar Hükümete gönderdikleri raporda, Süryanileri Ermenilikle, asilikle ve yöre köylerini tahrip et-

[10] Hannouche, *Azekh*, 40–46.

mekle suçlamışlardı. Rapor görevlilerin eline geçtiğinde, Ömer Naci komutasında 8.000 tam donanımlı askeri Azax'a göndermişlerdi. Ayrıca bu askerlere Nusaybin, Şırnak ve Tel-Afar'lı aşiret kollarından Kürt asiler de katılmıştı.[11]

NACİ VE SCHEUBNER-RİCHTER

Osmanlı belgeleri sözel tarih anlatıları ve Azax günlüğünün birçok ayrıntısını tamamlar. Sözlü ifadeler Osmanlı askerlerinin komutanının Müfettiş-General Ömer Naci Bey olduğunu söylerken yanılmazlar. En üst politik liderlerle politik ilişkileri nedeniyle, özellikle ilginç bir seçimdi bu. Uzun süredir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesiydi. Enver ve Talât Paşaların savaş ağalığına giden yolu açan 23 Ocak1913 darbesini destekleyen ayaktakımının kışkırtıcısı oydu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın askeri kolunun da üyesiydi.[12]

Resmen, Erzurum'da üslenen Osmanlı 3. Ordusu komutanı Kamil Paşa'nın emir komutası altındaydı. Savaştan sonra, Fransızlar'ın savaş suçluları listesinde yer aldığı halde, 1916'da tifüsten öldüğünden (daha doğrusu, böyle söylendiğinden) yargılanamamıştı.[13] Naci'yi "Türk politik dünyasının en önemli kişilerinden biri" olarak betimleyen Azax olaylarını gözlemlemiş olan Paul Leverkuehn adlı Alman subayının izlenimi, Naci'nin "tüm Jön Türk politikacıların kayıtsız şartsız güvenine sahip olduğu gibi deyim yerindeyse bir peygamber otoritesine de sahip olmasıydı." Bir Çerkez olarak, Naci'nin rüyası anavatanını Rus-

[11] Hinno, *Gunhe d Suryove d ̄ ur'abdin*, 158.

[12] Naim Turfan, *The Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse* (2000), 209, 280; İsrafil Kurtcephe, "Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması" (1993), 292.

[13] Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (1976), 76.

lar'ın egemenliğinden kurtarmaktı.[14]

Naci kısa bir süre Almanya'nın Erzurum konsolos yardımcısı olarak görev yapmış olan bir başka maceracı Alman subayı Max von Scheubner-Richter ile de birlikte çalışmıştı. Scheubner-Richter, aralarında daha sonra seferle ilgili kitap da yazmış olan istihbarat subayı Paul Leverkuehn'in de bulunduğu diğer bazı subayları da özenle seçmişti. Ortaya atılan fikir, İran'a ortak Alman ve Türk seferi düzenlemekti. Bu ülkede zaten hatırı sayılır bir Alman ve Türk varlığı bulunuyordu ve yeni takviye kuvveti dört gözle bekleniyordu. Gönüllü birlik altı yüzden fazla süvari ve sahra topçusundan oluşuyordu. Plan Rusya'nın doğu Kafkasya vilayetlerindeki Müslümanları ayaklandırmaktı. Naci, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İran uzmanıydı; 1915 Ocak ayında İran Azerbaycan'ının vahşi işgali sırasında oradaydı.

Erzurum'dan Musul'a giderken yolda, Naci'nin sefer kuvveti Siirt'te Halil Bey ve tümenleriyle karşılaştı. Tümenler o sırada Bağdat yakınlarında kurulmakta olan yeni 6. Ordu'nun unsurlarını oluşturmak amacıyla güneye ilerliyordu. Vasat bir asker olan Halil'in terfi etmesi Enver Paşa'nın amcası olmasından geliyordu. Halil, Mayıs'ta Dilman'daki büyük yenilgiden sonra İran'dan geri çekilmiş, arkasından yaz başında Siirt'te Hıristiyan katliamlarını gerçekleştirmişti. Alman subayı Leverkuehn, Halil'in yük hayvanlarının çektiği arabalardan oluşan uzun bir konvoyla, soylu edasıyla gezen "hırslı bir amatör siyasetçi ve askerlik heveslisi" olduğunu yazıyor. Bu arabaların birinde büyük bir banyo küveti vardı. Almanlar küvetin, Halil'in kendisinin temizliği gerekçeleriyle değil, daha çok kaçırmış olduğu Ermeni kadın esirlerin ihtiyaçları yüzünden taşındığı spekülasyonunu yapmışlardı.[15]

---

[14] Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter* (1938), 54–55. II. Dünya Savaşı'nda, Leverkuehn gizli ajan olarak Türkiye'ye geri döndü (Burkhard Jähnicke, "Lawyer, Politician, Intelligence Officer: Paul Leverkuehn in Turkey 1915–1916 and 1941–1944" [2002]).

[15] Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache*, 72–73.

Sefere Scheubner-Richter komuta ederken, Naci'nin işlevi eski politik şefe uyacak şekilde siyasi komiserlikti. Düzenli ordu gözlemcileri hem yabancı hem de acımasız maceracılar olarak düşünülüyordu.[16] Askeri deneyimden yoksun Naci'nin deneyimli General Halil'in yerine operasyonun başına getirilmesi bir ölçüde şaşırtıcıydı. Naci, sadece gerilla savaşı ve sabotaja zihnen hazır bir sefer kuvvetine sahipken, Halil'in komutasında bütün bir tümen ya da ondan geriye ne kaldıysa o vardı. Ne var ki, Naci'nin kuvvetinde birçok Alman subayı vardı ve Osmanlılar Alman askerlerinin ellerini de anti-Hıristiyan politikalarla kirletmeye zorluyordu. Konsolos yardımcısı olarak Scheubner-Richter, desteklemediği Ermenilere yönelik sert davranışı protesto eden birçok rapor göndermişti. Raporlarından ırkçı bir düşünür olduğu görülmekle birlikte, Anadolu'daki Ermeni nüfusun imha edilmesini protesto ederek, defalarca Ermenilere yardım etmek için müdahale etmişti. Onun Ermeni yanlısı politikası Türk subaylarıyla anlaşmazlıklara yol açmış olmakla birlikte, diğer konuların çoğunda işbirliğini devam ettirebilmişlerdi. Almanya'ya döndükten sonra, önde gelen sağcı bir anti-Komünist politikacıya dönüştü ve 1923 Münih Birahane Darbesi'nde sözcüğün gerçek anlamıyla Adolf Hitler'le kol kolayken öldü.

Naci'ye Turabdin Hıristiyanları'na karşı operasyonları koordine etme emri verilmişti. 1915 Ekim sonunda, salt rastlantı eseri olarak Naci'nin müfrezesi İran'a giderken Turabdin yakınlarından geçiyordu. Türk kaynaklar bazen sadece Azax'tan, bazen de genel olarak "Midyat isyanı"ndan söz ediyorlardı. Azax, 'Ayn-Wardo ve Basibrin köyleri çok sert bir direniş sergilediklerinden, Osmanlı askerlerini uzun süre bağlamışlardı. Bu, durumun en üst politik ve askeri çevrelerin gözüne batmasına neden oldu. Bölgedeki en üst rütbeli Alman subay General von der Goltz, duruma müdahale etti ve 4. Ordu komutanı Cemal Paşa'dan 3. Ordu'nun bir birliğinin başına geçerek, düzeni yeniden tesis etme emri aldı.

[16] Aziz Samih, "Umumi Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları" (1935).

Harbiye Nazırı Enver Paşa ve önde gelen politik şahsiyetlerden ikisi durumun ne yönde geliştiğini soran telgraflar gönderdiler. Sonunda, hem Azax'ta hem de 'Ayn-Wardo'da ateşkes yapıldı ve direnişçileri yenmeyi başaramayan Osmanlı askerleri geri çekildi.

SÜRYANİLER Mİ ERMENİLER Mİ?

Naci 29 Ekim 1915'te gönderdiği telgrafta, silahlı isyana kalkışan Diyarbakır, Cizre ve Midyat'ta Süryani Hıristiyanların bölgedeki Müslüman halkı "zalimce katlettiği"ni yazdı. Asileri "cezalandırma" yetkisi istedi. Telgraf hatları kesilmiş olduğundan, önce Musul valisine verdiği mesajı, onun aracılığıyla İstanbul'daki Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesi'ne iletildi. Telgrafta şunlar yazıyordu:

> *İran için tertiplenen müfreze ile Cizre'de bulunuyorum. Buraya bir gün mesafedeki Diyarbakır, Midyat ve Cizre kazalarında, Süryani Hıristiyanları ihtilale kalkışıp, yöredeki Müslüman ahaliyi hunharca katlediyorlar. Yörenin yerlileri müfrezemle bastırmaya gideceğim asilerin elinde 4.000 silah olduğunu söylüyorlarsa da bunun abartma olduğunu düşünüyorum. Müfrezemde süvari ve piyade 600 neferle iki adet dağ topumuz var. Piyadeye Cizre'de yetişecek olan 51. Tümen'den bir tabur ve seri dağ topunun müfrezeme katılması emri verilmesini rica ediyorum.*

Buradan isyan eden köylülerin Ermeni olduğunu iddia eden yerel halka tam inanmadığını da çıkarabiliriz. Ama Musul'dan takviye ve Halil'in askerlerinin bir kısmını kullanma imkânı istemişti.[17] Sonradan, köylülerin Süryani olduğunu anlar anlamaz, Azax kuşatmasını kaldırdığını söyleyecekti, ama bunu baştan bilmesi gerekiyordu. Ateş başlamadan, iki defa Azaxlı önde gelen-

[17] Haydar Bey'in Erkan-ı Harbiye Umumiyesi'ne şifreli telgrafı, 29 Ekim 1915, ATASE, Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 27 (ek 4.2, no. 1). Cf. Kurtcephe, "Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması" 291–96.

lerle görüşmüştü — Bağdat'ta yetiştiğinden, akıcı Arapçası'yla onlarla doğrudan görüşebiliyordu. İlk karşılaşma dostça görülürken, 7 Kasım'da olan ikincisi düşmanca geçmişti. İkincisinde Naci köylülerden silahlarını bırakıp, tehcire boyun eğmeyi talep etmişti.

Almanları da çatışmaya sokmak amacıyla, Naci Musul'dan malzeme sipariş etmeye giden Scheubner-Richter ile temasa geçmişti. Leverkuehn, Scheubner-Richter'in içten gelen olumsuz tepkisini şöyle anlatır:

Dicle batısındaki dağlardan kaçan Ermeniler, Türk otoritelerin yiyecek malzemelerini teslim etme ve askere alma emirlerine itaat etmeyi reddeden Süryani Hıristiyanların yaşadığı bazı köylerde mevzilenmişlerdi. Diyarbakır valisi İstanbul'dan Naci'nin ve Scheubner'in birliklerinin bu köyleri ele geçirme emri vermesini istiyordu. Ömer Naci, Scheubner'e çektiği telgrafta, arzu edildiği gibi elindeki birliği ve Almanları kendi komutası altına verip veremeyeceğini soruyordu. Ne var ki, Scheubner bu taleple köşeye sıkıştı. Türklerin [perde gerisindeki] bakış açısına hiçbir şekilde ikna olmuş değildi. Tersine, bunun gerçek bir isyan değil, çoğu Ermeni'nin kaderini paylaşmaktan korkan halkın haksız sayılmayacak direnişi olduğu görüşündeydi. Eğer Almanlar şimdi olaya katılırsa, Türkler Hıristiyan Türk uyruklarına karşı [mezalimi] onların [Almanlar] yaptığını söylemekten çekinmeyeceklerdi... İşte bu nedenle, mevcut şartlarda, Scheubner tüm Türk birlikleri ve Kürt süvarileri Ömer Naci'nin komutasına verecek, ama Leverkuehn, Thiel ve Schlimme'ye [Alman subaylar] derhal Musul'a gelmelerini emredecekti. [18]

Ne var ki, olaya "Türklerin iç işi" diyen Scheubner, Türk birlikleri ve Kürt süvarisini onun komutasına devretmeye razı olmakla, tam müdahil oluyordu. General von der Goltz bu adımı

[18] Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache*, 83.

onaylamıştı. Ne var ki, Osmanlı otoriteleri Alman askerleri ve subaylarının görevlendirilmeyişinden rahatsız olmuş ve Scheubner bunun gerçekten Almanları arka kapıdan "Ermeni sorununa çekmeyi" öngören kötü kamufle edilmiş çabalar olduğu sonucuna ulaşmıştı.[19]

Ermeni gönüllü savaşçıların Turabdin direnişine ne ölçüde karıştıkları belirsizdir. Hinno'nun belgelediği Süryani sözel tarihinde onların mevcudiyetinden söz edilmediği düşünülürse, çok önemli roller oynadıkları söylenemez. Gabriyel Qas Tuma Hëndo'nun günlüğü, köylülerin tehcir kafilelerinden Azax'a kaçan yaklaşık 80 Ermeni'yi sakladıklarını belirtir.[20] Ermeni sığınmacıların varlığını bilmek, yerel yöneticilere onların katılımını abartma nedeni vermişti ve bu liderliğin dikkatini çekmenin garanti yoluydu. Naci, telgraflarında her zaman Süryani terimini — yani, Süryani Ortodoks ya da Süryani Katolik — kullanmıştı. Ama ya Ermeniler ya da genelde "asiler" terimini kullanan diğer yetkililer, bu şekilde olguları gizlemeye çalışıyorlardı. Örnek: General Halil Bey Cizre'ye ulaştığında, Erkân-ı Harbiye Umumiyesi'ne aşağıdaki telgrafı gönderdi:

Çeşitli yerlerden ve civar köylerden toplanmak suretiyle, Cizre'nin yaklaşık 50 kilometre batısındaki Hazar [Azax] köyünde yığılan ve sayıları 1.000 kadar olan silahlı Ermeni'nin son zamanlarda düşmanla davranmaya başlayarak, yakınlardaki Müslüman köyleri tahrip ve ahalisini katlettiğini ve Cizre-Diyarbakır arasındaki telgraf hattını kestiklerini Cizre'ye ulaştığımda öğrendim. Bu çevrede onları cezalandıracak kuvvet mevcut olmadığından, bu düşmanca

[19] Schuebner-Richter'den Bethmann Hollweg'e, 4 Aralık 1916, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 306 içinde. Süryaniler'in Türklerden çok kendilerine güveneceğine inanan Holstein, Scheubner ve kendisinin arabuluculuk yapması fikrine sıcak yaklaşır. Sefir ve von der Goltz "hayır" der. Holstein'dan Alman sefirine, 4 Kasım 1915, Alman Sefareti'nden Musul Konsolosluğu'na, 8 Kasım 1915, PA-AA A53a/1915/6381.

[20] Gabriyel Qas Tuma Hëndo, "Tarix Azax" (n.d.)

davranışları devâm ediyor. 3. Ordu'dan Naci Bey'in emir-komutasına verilmiş ve İran'a gitmekte olup, halen Cizre'de kesin emrinizin ulaşmasına kadar burada bağlı kalan ve görevlerinin ivedi olmadığını düşündüğüm kuvvet bu işe ayrılabilir. Bunlara güvenilmediği takdirde, 52. Tümen'in bir alayı ile cezalandırılmalarının uygun olacağı görüşünde bulunduğumu arz ederim.[21]

Diyarbakır geçici valisi Bedri Bey, kayıpları ele aldığı telgrafta sadece "asiler" terimini kullanıyordu:

Midyat mıntıkasındaki asilerin cezalandırılması sırasında, ilk önce asilere silah bırakmaları teklif edildi. Sarp arazilerinden emin olamayan ve Basabriye [Basibrin] ve Azak(x) gibi asilerin kalabalık oldukları yerlerden tecrit edilen iki, üç köy ahalisi silahlarını terk etmeye karşı çıktıkları halde, hükümete yarım ağızla güvenerek, silahlarının işe yaramayanlarını bırakıp, diğerlerini gizlediler. Başka yerlerdeki asiler bu teklife silahla karşılık vermek ve karakollarla Müslümanlara tecavüz ve nüfusu katletmeye cüret etmek suretiyle yanıt verdiler. Azak(x) köyünde tahkimatın gerisine çekilip, köyün etrafını duvarlarla, hendeklerle tahkim eden 10.000 kadar asinin cezalandırılmasıyla görevlendirilen İran sefer kuvveti müfreze kumandanı Ömer Naci Bey de, müfreze ve toplarla köyü ablukaya aldıktan sonra, asilere silahlarını bırakarak, barış yapma teklifinde bulundu. Bu teklife de silahla karşılık vererek, müfrezeye ikisi subay olmak üzere 38 yaralı ve üç şehid verdirmek suretiyle reddetmek küstahlığında bulundular.[22]

Gerçekteyse, direnişçilerin sayısı çok daha az ve Türklerin kayıpları çok daha yüksekti.

[21] Halil Bey'den Erkan-ı Harbiye Umumiyesi'ne şifreli telgraf, 30 Ekim 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 27–1 (ek 4.2, no. 2).

[22] Bedreddin'ten Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye şifreli telgraf 12 Kasım 1915, ATASE, Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 35 (ek 4.2, no. 9).

Müfrezenin yeniden görevlendirilmesi ve topçu bataryalarının mevzilendirilmesi, Osmanlı askeri karargâhından gelecek resmi emirleri bekliyordu. Kuşkusuz, bunun anlamı askeri ve politik liderliğin her gün olaylardan haberdar edildiğiydi. Aynı zamanda Dâhiliye Nazırı'nın kontrolündeki Teşkilat-ı Mahsusa'nın özel birimleri de vardı. Musul valisi, başında dillere destan Çerkez Ethem'in bulunduğu ve *mücahid* dediği bazı gönüllü birimlere komuta ediyordu. 7 Kasım'da Erkân-ı Harbiye Umumiye'ye gönderdiği kısa mesajla bu birimlerin yeniden konuşlandırılmasını öneriyordu. "Ömer Naci Bey'e yardım etmek amacıyla, milis komutam Edhem Bey emrinde tertiplenmiş olan 500 savaşçının iki gün içinde hareket edebileceğini söyleyebilirim."[23] Telgraf üzerinde başka bir el yazısıyla şunlar okunuyor: "*Nazır* Paşa ile tartışılacak." Ertesi gün, Talât Erkân-ı Harbiye Umumiye'ye gönderdiği telgrafta, 500 mücahide Naci'nin kuvvetlerini takviye etme emri verdiğini doğruluyordu.

> *Ömer Naci Bey'e yardım etmek üzere milis komutanı Edhem Bey'le 500 mücahit tertip edildiği ve iki güne kadar sevk olunacağı Musul vilayetinden gelen 7 Kasım 1915 tarihli telgrafta bildirilmiş olmakla, bu konuda buyruk sizindir.*[24]

Komutan Edhem, Reşid Bey'in kendi özel ordusunu doldurmak için askere aldığı Çerkezler'den biriydi. Zalimliğiyle ün salan bu adam, aynı zamanda bir Teşkilat-ı Mahsusa memuruydu.[25]

Naci'nin birliğinin hâlâ bağlı bulunduğu Erzurum 3. Ordu komutanına Enver Paşa'dan resmi bir emir gönderildi.

---

[23] Haydar Bey'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye şifreli telgraf, 7 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 31 (ek 4.2, no. 4).

[24] Talât Paşa'dan Erkan-ı Harbiye Umumiyesi'ne şifreli telgraf, 8 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 31–3 (ek 4.2, no. 6).

[25] Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş* (2003), 9; Çerkez Ethem, *Anılarım* (1993); Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache*, 104–9.

1. Midyat ve Cizre arasındaki Süryaniler'in Ermenilerle birleşerek, telgraf hatlarını kestikleri ve Müslüman ahaliye taarruz ettikleri Ömer Naci Bey tarafından bildirildiğinden, bastırılmaları için Ömer Naci Bey müfrezesi Cizre'den ve bir piyade taburu ile iki dağ topu Urfa'dan Midyat yönüne doğru yola çıkarılmış ve bu konunun 6. Ordu Kumandanlığından tarafımıza yazıldığı anlaşılmıştır... Asiler ve saldırdıkları yerler 3. Ordu mıntıkası..... olduğu için, söz konusu müfrezelerin harekâtının 3. Ordu karargâhıyla [koordine edilmesi].

2. Asilerin isyanları sürdürmesi engellendiği halde, silahlarını teslim ederek, hükümetin seçtiği yerlere [yeniden iskân edilmeyi] kabul edecekler... Bunların Müslüman ahaliye taarruz ve katliam yaptıkları doğru değil ise, bu şart ve halde dahi... peşlerine düşülmesini bende uygun bulurum... [26]

Naci'nin raporlarına bakarak, Enver de köylülerin Süryani olduğunu kabul ediyor, ayrıca suçlandıkları mezalimden gerçekten sorumlu olup olmadıklarına kuşkucu yaklaşıyordu. Baştan beri, Naci kuşku yaratmıştı. Hinno'nun sözlü tarihi, Naci'nin askerleri ulaştığında, Süryaniler'in komutanla görüşmek istediğini belgeliyor. Süryani piskopos ve diğer bazı ileri gelenler komutanın çadırına gelmişlerdi. Yanlarında askerlere hediye getirdikleri yiyecekler de vardı. "Süryaniler ona kendilerine karşı getirilen suçlamaların yanlış ve temelsiz olduğunu, ne devlet düşmanları ne hain olduklarını ve saygıyla onun emirlerine itaat etmeye hazır olduklarını açıkladı." [27] Hëndo'nun günlüğüne göre, köyde Ermeniler olup olmadığını soran Naci, köye girip kısa bir keşif yapmak istediğini söyledi. Önde gelenler onu kandırarak köyde Ermeniler değil, sadece Süryaniler olduğunu ve keşif yapmanın

---

[26] Enver Paşa'dan 3. Ordu Kumandanlığı'na şifreli telgraf, 9 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 32 (ek 4.2, no. 7).

[27] Hinno, *Gunhe d Sı yoye d Tur'abdin*, 117.

gereksiz olduğunu söylediler. Bir an sanki Süryaniler onu inandırmış gibiydi. Ne var ki, Hinno'nun anlattıklarına bakılırsa, köyde Ermenilerin de olduğunu bildiklerini söyleyen Kürtler olayı farklı anlatınca, komutan fikir değiştirmişti. Ömer, kendisiyle yeniden görüşmeye gelen Süryani ileri gelenlerini bu kez kabul etmeyecekti. Tam bir saldırının planlanmakta olduğu sonucu çıkıyordu buradan.

Naci'nin Azax'ı ele geçirme girişiminin ilki 7 ve 8 Kasım'da gerçekleşti. İlk kayıplardan biri, ilk hücum grubunun başında at üstündeki Türk subaydı. Öğretmen Hëndo'ya göre, subay askerlerine kimseye aman vermeyin diye bağırırken alnından vurulmuştu.[28] Dış duvarlara tırmanmaya çalışan birçok Türk askeri bu esnada ölmüştü. Toplarla duvarlar ve bazı stratejik yeraltı sığınaklarının dövülmesi de fayda etmeyince, yeni taktiklerden medet uman Naci, köye kadar zikzaklar çizen siperler kazdırmış, ama bir milim bile ilerleyememişti.

Alman başkomutanlığı olup bitenin farkındaydı. 12 Kasım'da Sefir Neurath, General von der Goltz'un ricasıyla Bethmann Hollweg'i bilgilendirmişti.

Doğu Anadolu savaş cephesindeki misyonunun sonucu olarak, Feldmareşal von der Goltz benden sefaretin Ermeni sorunuyla ilgili belgelerinin kopyalarını göstermemi ve aynı zamanda bu sorundaki tutumumuz konusunda kendisini yönlendirmemi istedi. Ona ekteki notları gönderdim. Feldmareşal'in ricası Süryani inancına sahip bir grup Hıristiyana karşı uzun süredir planlanmakta olan Sefer'den kaynaklanmıştı. Onlar Ermenilerle ittifak kurmuş ve Diyarbakır valisinin tertiplediği Hıristiyan katliamlarından kurtulmak amacıyla, Mardin ve Midyat arasındaki zorlu arazide mevzilenmişlerdi. Bu görevin verildiği 4. Ordu'ya bağlı ilk birlik çok uzakta bulunduğundan, o Feldmare-

[28] Hëndo, "Tarix Azax"; Lahdo Beth-Lahdo Musa / Beth-Gorgis, Mayıs 1993'te röportaj yapıldı (ek 1, no. 69).

şal'den oradaki düzeni yeniden tesis etmek 3. Ordu'dan bir birliğe emir verilmesini istemişti. Musul konsolosu Holstein'in şahsi görüşü, bunun gerçek bir kargaşalık olmadığını ve Musul valisinin de anladığı gibi, kuşatılanlarla müzakerelerin yapılması ve askerleri bir şekilde göreve katılan Herr von Scheubner-Richter gibi diğer kişilerin de müzakerelere katılmasıdır. Haklı olarak Alman subayların bu olaya karışmalarını istemeyen Feldmareşal, Herr von Scheubner'in askerlerinin söz konusu sefere katılmaması emrini vermiştir.[29]

En kalabalık haliyle, birleşik Osmanlı kuvvetleri birkaç bini bulmuştu — 18. Kolordu'nun, Halil'in 52. Tümeni'ne ve 51. Tümen'e bağlı bir tabur, bir dağ obüs bataryası ve Alman subayları dışında kalan Naci-Scheubner sefer kuvvetine takviyesi. Aynı zamanda, Musul'dan ilerleyen 500 mücahidden de takviye almışlardı. Süryani sözlü tarihi askerlerin toplam sayısını 8.000 olarak verir.[30] Muhtemelen durumun kontrolünün hükümetin dışına çıktığı düşünülüyordu. Suriye'de üslenen 4. Ordu'dan bir piyade taburu da ek takviye olarak gönderilmişti.

NACİ'NİN YENİLGİSİ

13–14 Kasım gecesi dönüm noktasıydı. O tarihte, gizli tünellerden sürünerek ilerleyen İsa'nın fedaileri, arazide uyumakta olan Türk askerlerinin karşısında belirdiler. Karanlıkta dostu düşmanı ayırt edemeyen Türk askerleri arasında kargaşa yaşanıyordu. Fedailer uykudan yeni uyanan askerlere ateş açıyordu. Süryaniler birkaç yüz Türk askerini öldürdüklerini, geri kalanların donanımlarını geride bırakarak kaçtıklarını söylüyorlardı. Bu şekilde, Süryaniler çakmaklı tüfekler yerine modern yarı-otomatik tüfekler ve ağaç kökleri, odunkömürü ve kaynatılmış gübreden imal ettikleri barut yerine gerçek cephaneye kavuşmuşlardı. Bu yenil-

[29] PAA. Neurath'tan Bethmann Hollweg'e, 12 Kasım 1915.

[30] Hinno, *Gunhe d Suryoye d Tur'abdin*, 117.

ginin yarattığı büyük şokla, Naci Musul'daki Halil'den ve Midyat'taki Sami Bey'den takviye göndermeleri için yalvar yakar olmuştu.

Olaylar Ömer Naci'nin ideologluğu ve hatipliğinin askeri strateji uzmanlığından önde geldiğini göstermişti. Kuşatma sırasında ağır kayıplar verilmiş ve kırsalda bir köyü ele geçiremeyişinin utancını ordunun yüzüne vurmuştu. Osmanlı kayıplarının gerçek boyutları bilinmiyor, ama hiç durmadan takviye istendiğine bakılırsa, çok büyük olmalı. Bu, İran'da operasyona hazırlanan askerlerin planın gerisine düştüğü anlamına da geliyordu. Naci'nin harekâtı, müttefikleri savaş çabasında beş paralık değeri olmayan bir zafer hayali peşinde zaman ve enerji tüketirken, şaşkın seyirciler gibi kenardan seyreden Alman askeri danışmanlarla ilişkileri hassaslaştırmıştı. Bu yenilgi nedeniyle, gerçek bir askeri tehdit oluşturmadıkları gerekçesiyle, Süryaniler'le geçici bir mütareke yapıp, onların defterini daha sonra dürme tartışmaları başlamıştı. Ne var ki, her iki tarafın da kabul edebileceği bir ateşkese ulaşmak kolay değildi. Zaten yarı utanç içinde burnundan soluyan Naci'nin zevahiri kurtarmaya ihtiyacı vardı, ama inatçı Süryaniler Enver'in kayıtsız şartsız talepleri olan tehcir ve silahsızlanmayı reddediyorlardı. Böylece çatışma tekrar başladı.

Belki de ateşkes müzakerelerine karşı çıkmak amacıyla, 3. Ordu komutanı Kamil Paşa, Midyat isyanının diğer köy ve kasabaları, hatta Musul vilayetinde Sincar Dağı'nda yaşayan Yezidileri bile sardığını öne sürdü. Çeşitli asi grupların birbiriyle temas halinde olduklarını ve büyük bir isyan başlatmak amacıyla birbirileriyle koordineli çalıştıklarını ima ediyordu. Zaten arazide bulunan askerleri takviye etmek için bir tabur gönderdiğini de doğruluyordu. Telgrafında şunları okuruz:

1. Midyat ve Cizre asilerinin, Azak(x) köyünde tertip edilmiş olan müfreze kumandanı Ömer Naci Bey'in silahlarını teslim etme tekliflerine karşı ateşle mukabelede bulundukları gibi, daha önce Midyat'ta asilere yapılmış olan silahlarını teslim etme tekliflerine karşı adı geçen asilerin

Müslümanlara hücum ve Müslüman ahaliyi katletmek suretiyle karşılık verdikleri ve üçüncü bir barış teklifinin de... Hükümetçe uygulanabilir görülmediği Diyarbakır Vilayeti'yle yapılan yazışmadan anlaşıldığı.

2. Musul vilayetinde, Sincar Dağı'na sığınan Ermenilerle, yerel Yezidiler'in birleşerek, Midyat asileri ile haberleştikleri, bunları isyanda sebat ve... teşvik ettikleri cihetle Sincar'daki asilerin de cezalandırılıp bastırılmaları için gereken emirlerin buyrulması. [31]

Naci, Azax liderleriyle görüşmek istediğine dair bir mesaj göndererek 16 Kasım 1915'te ateşkes müzakerelerine başladı. Ama köylüler görüşmeye pek istekli değildi, çünkü onun sözüne güvenecek bir neden bulamıyorlardı. Ertesi gün, yeni bir mesaj yollayan Naci, görüşmeye gelmeleri halinde bir subay ve bir doktoru Süryanilere rehin bırakmaya söz verdi. Bu sefer köy önderleri kabul etti. Hëndo'ya göre, Naci şöyle söylemişti:

Çok askerimi öldürdünüz. Ama artık kesinlikle biliyorum ki siz Ermeni değil, Süryani'siniz. Bu nedenle, Azak(x) kuşatmasını kaldırıp, emrimdeki kuvveti geri çekeceğim. Şu andan itibaren, ateşkes teklif ediyorum.

Azax liderlerinin şu yanıtı verdiğine inanılıyordu:

Kumandan Bey! Sırf kendimizi savunmak için ateş ettik. Siz gerçekten de ateşe son verirseniz, biz tekrar ateş etmeyiz.

Naci, köylülerden ele geçirdikleri silahları ve cephaneyi teslim etmelerini istediyse de köylüler kendilerinde bu tür malzemeler olmadığı yanıtını verdiler. Bu toplantıda, Naci'nin yalanı eskiden

---

[31] Mahmut Kamil Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne, 15 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 35–3 (ek 4.2, no. 12).

köylülerin Süryani olduğunu bilmediğini söylemekti. Buna karşılık, köylülerin yalanı, ellerinde ordu malı silahlar olmadığıydı. Gerçekte, karşı tarafı güvenilmezlikle suçlamanın ne yeri ne zamanıydı. Bu yüzden, Naci ilk adımı kendisinin atması gerektiğini hissetti. 21 Kasım'da, askerleri köyün çevresindeki siperlerden çekilmeye başladı ve üç gün sonra ortalıkta bir tek asker görünmüyordu.[32]

ENVER'İN MÜDAHALESİ

Ama işler olay yerindeki müzakerelerin kabul edilebileceği kadar basit değildi. İstanbul'dan Enver Paşa bir mütarekeye hazır olmadığının bilinmesini istemişti. Tersine, köyün yerle bir edilmesini emrediyordu. 17 Kasım'da 6. Ordu komutanına gönderdiği emirle tepkisini ortaya koymuştu.

> *3. Ordu Kumandanı, Midyat'ın Azak(x) köyünde taarruz eden asilerin Ömer Naci Bey'in müfrezesinin tekliflerine silahla karşılık verdiklerini ve bölgenin yaklaşık 100 kilometre kadar batısındaki Sincar yönünde, Yezidiler'in Ermeniler ile birlikte isyan halinde bulunduklarını bildiriyor. 4. Ordu'dan sevk olunan müfreze ile Ömer Naci Bey'in müfrezesinin hemen takviye olunarak, Midyat mıntıkasındaki müfrezenin en büyük hızla [isyanı] bastırmasını cevaben yazdım. Sincar'daki durum hakkında henüz ek bir bilgi alınmamıştır. Araştırılarak gereken tedbirlerin yüksek makamınızdan emir buyrularak, sonuçtan haberdar edilmemi rica ederim.*[33]

Hemen hemen aynı zamanda, 3. Ordu Komutanı'na telgrafla aşağıdaki açık emirleri verdi:

---

[32] Hannouche, *Azekh*, 70–75.

[33] Enver'den Halil'e 18 Kasım 1915, ATASE Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos. 81/, Fih. 35–4 (ek 4.2, no. 13).

Asilerin size yazmış olduğum şartlar içinde ve doğru yoldan çıkarak rıza göstermemeleri halinde hızla tahliye edilerek bastırılmaları gerekir. Ömer Naci Bey'in müfrezesi halen Azak(x) köyü civarında ve 4. Ordu'dan gönderilen piyade taburu ile dağ topçu takımı Midyat yönündedir. Genel duruma göre, 4. Ordu'dan ve Musul'dan [6. Ordu'dan] başka bir kuvvet ayrılmasına yer olmadığından, gerekirse bu kuvvetleri mıntıkanızdan hemen takviye ediniz ve operasyonun sonucunu bildiriniz.[34]

Naci, Enver'den doğrudan İran'a ilerleme emri almayı umarken, bölgeyi terk etme yetkisi reddedilmişti. Enver'den kuşatmayı tekrar başlatma emri aldığı sırada, Naci geri çekilmekle meşguldü. Enver'in telgrafında şunları okuyoruz:

İlişikteki telgrafı 3. Ordu Kumandanlığı'na tebliğ ederek, 6. Ordu'ya da bilgi verdim. Midyat isyanı derhal ve tam bir şiddetle bastırılmalıdır. Bunun için Ömer Naci Bey'in müfrezesi eskisi gibi, orada ordunun emri altında kalacaktır.[35]

Açıkçası, Enver barışçıl bir çözüm yerine kesin imhayı seçmişti. Belki de bu yenilginin ordunun morali üzerindeki olumsuz etkisini hesaba katıyordu. Kamil Paşa bile Naci'nin yerinden kımıldamamasında ısrarlıydı, çünkü isyanın yayılmasından ve Hıristiyanların teslim olmaya yanaşmayacaklarından endişe ediyordu. Kamil telgrafa yanıt verdi:

Ömer Naci Bey'in müfrezesinin Musul'a hareketinin tebliğ buyrulduğu hakkındaki şifreli telgraflar alındı. Diyarbakır Vilayeti'nden gelen 22 Kasım tarihli telgrafta, isyanın suç ortaklarının [yeniden] ortaya çıkarak, dikkat çektikleri ve

---

[34] Enver'den Kamil'e 15 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH. Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 35-6 (ek 4.2, no. 14).

[35] Enver'den [okunmuyor] Komutanlığı'na, muhtemelen 27 ya da 28 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH. Kls. 17 Dos. 81/, Fih. 35–14 (ek 4.2, no. 17).

Midyat isyanının günden güne büyüdüğü [ve] onların [asilerin] tamamıyla aman dilemeyecekleri anlaşıldığı ve bu sorun halledilmedikçe müfrezelerin farklı yerlere sevki halinde, adı geçen yerde beklenmedik önemli olayların olabileceği düşünüldüğü bildiriliyor. 4. Ordu'nun piyade taburlarının yalnızca ve topsuz olarak isyanı bastırmaya yetmediği Ömer Naci Bey'in başarısızlığıyla ortaya çıkmıştır.[36]

Düş kırıklığı yaşayan Naci, Enver'e meydan okuyarak, tek taraflı olarak Azax köylülerini yerlerinde bıraktı ve silahlarına dokunmadı. Bir anlaşma yapıldığı haberinden şok geçiren Enver, dört soruya yanıt bekliyordu. 3. Ordu Komutanlığı'na bir telgraf gönderdi:

Aşağıdaki konular hakkında bilgi veriniz.

1. Midyat mıntıkasındaki asiler hangi milletten idiler? Eğer aralarında Ermeniler de var idiyse nereli ve miktarları ne kadardır?

2. Ömer Naci Bey bunlardan hangileriyle, ne tür şartlarda ve ne şekilde uzlaştı?

3. Bu şartlar asiler tarafından tam anlamıyla kabul edildi mi? Mevcut durum nasıldır?

4. Siz bu anlaşmayı mahzurlu buluyorsanız, hangi önlemleri öneriyorsunuz? Bunların yerine getirilmesi şu anda ne ölçüde mümkündür?[37]

Üçüncü Ordu Kumandanı Kamil Paşa, 28 Kasım1915 tarihli acele telgrafla yanıt verdi. Şunları yazmıştı:

1. Midyat mıntıkasındaki asilerin büyük kısmı o havalide

---

[36] Kamil'den Enver'e, tarihsiz, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 51:1.

[37] Enver'den Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na 27 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. [illegible], Dos. 81, Fih. 51–3 (ek 4.2, no. 20).

bulunan Süryaniler'dir. Bunlara oradan buradan firar eden az miktarda Ermeni ve Kildani de katılmıştır.

2. Ömer Naci Bey ve Diyarbakır Valisi, bunlardan "Azak(x)" köyündeki Süryaniler'in silahlarını teslim ederek, kendi köylerine dönme ve tahrip ettikleri telgraf hatlarını tamir etme ve hükümete olan borçlarını ödeme şartlarını kabul ettiklerini ve bu sorunu barışçıl bir biçimde hallettiklerini bildirmiştir. Fakat teslim ettikleri silahın az sayıda olduğunu, ayrıca yer değiştirmeye tabi tutulurlar [tehcir edilirler] ve ellerindeki silahlar tahrip edilirse, asilerin yeniden isyan edeceklerini de eklemişlerdir.

3. Üst makamlardan aldıkları emir üzerine Ömer Naci Bey'in müfrezesi Musul sınırına hareket etmiştir. Orada [Azax'ta] kalmış olan diğer müfreze kumandanı... İkinci maddede ortaya koyulan şarta uygun olarak Süryaniler'den para toplamaya devam ediyor.

4. Sorun bu şekilde halledilmiş olup, o mıntıkada asayişin istikrarı ve bu asilerin boyun eğip teslim olmaları için yukarıda adı geçen ahalinin yerlerinden alınıp, başka yerlere nakli zorunludur. Halen Diyarbakır vilayeti, düşmanın yaklaşması halinin yeniden isyan ve eşkıyalığa yol açacağı konusunda bilgilendirilmiştir. Bendeniz, bu durumun kabul edilemeyeceği görüşünü taşıyorum... Ancak Ömer Naci Bey'in başarısız operasyonu ve o yöne gönderilecek kuvvet bulunmaması, çatışmanın daha uygun bir anda gerçekleştirilmesini zorunlu kılıyor... İsyanın kesin bir biçimde ortadan kaldırılması hususu yüce takdirinize kalıyor.[38]

Sonunda, Naci ne pahasına olursa olsun kuşatmadan vazgeçerek, Süryaniler'in silahlarını yanlarında bulundurmalarına ve yaşadıkları köylerde kalmalarına kararlıydı. Bu yüzden, Osmanlı hükümetinin Hıristiyan köylere karşı bir harekât başlatma koşul-

[38] Kamil'den Enver'e 28 Kasım 1915, ATASE Kol. BDH, Kls. 17, Dos. 81/, Fih. 53–1 (ek 4.2, no. 21).

larının çoğunu dikkate almamıştı. Bu davranışını iki nedene bağlıyoruz: Birincisi, takviyelerle bile köylülere karşı giriştiği savaşı kazanamamıştı; ikincisi, kuşatma onun daha önemli görevini geciktirmiş, başarısız saldırılar askerlerini kırmış ve görevini daha da zorlaştırmıştı. Ne var ki, 3. Ordu Kumandanı Kamil Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın bu anlaşmayı sadece gelecekte bir zaferle dengelenmesi gereken utanç verici bir gerileme gibi gördüğü anlaşılıyor. Kamil Paşa isyanın tamamen ezilerek, Hıristiyan nüfusun tehcirini dayatıyordu. Enver Paşa'dan tek istediği, zaman olgunlaştığında yeni bir emir vermesiydi.

Ne var ki, Mezopotamya'nın direnişçi köylerine karşı saldırganlığın sona erdiği anlamına gelmiyordu. Yer yer direniş ve çatışma birkaç ay daha sürecekti. Sonunda, 14 Şubat 1916'da, Almanya'nın İstanbul sefiri, Bethmann Hollweg'e kısmen General von der Goltz'un Türk ordusu üzerindeki etkisi nedeniyle, "Mardin ve Midyat'ta Süryani Hıristiyanlar arasındaki zorlukların" ortadan kalktığını rapor edebilecekti.[39] Azax ve diğer iyi savunulan köyleri bir yana bırakırsak, Mardin sancağı toprakları büyük zarar görmüştü. Aşiretleri ve Mültecileri İskân İdaresi, 7 Kasım 1915 tarihli telgrafında, Mardin ve Midyat yöresindeki "terk edilmiş" köylere "Kamu Düzeni Süvari Tümeni'nin mülteci ailelerinin" yerleştirilmesini emretmişti.[40]

Mardin sancağındaki kuşatmaların ayrıntıları birçok yönden önemlidir. Hiç kuşku yok ki, Azax örneği kırsal bölgelerde yaşanan nüfus kayıplarının, salt hükümetin kontrolü dışındaki Kürt aşiretlerinin sorumluluğu altındaki "trajik" olaylara indirgenemeyeceğini gösteriyor. Tersine, burada saldırı Üçüncü, Dördüncü ve Altıncı Ordulardan düzenli birlikler artı Teşkilat-ı Mahsusa'nın kalabalık ölüm mangalarınca gerçekleştirilmişti. Yaklaşık bin nü-

[39] Metternich'ten Bethmann Hollweg'e 14 Şubat 1916, Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 238 içinde.

[40] BOA. Dâhiliye Nezareti, ŞFR 57: 328; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)* (2001), 138–39.

fuslu küçük bir köyün kararlı direnişi, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'da en üst düzey hükümet çevrelerinde tartışma konusu olmuştu. Enver, Talât ve Cemal üçlü yönetimi karar alma süreçlerine katılmıştı. Alman Reichskanzler Bethmann Hollweg bile müdahale etmenin akıllıca olduğunu düşünmüştü. Demek ki yaşananlar hükümetin bilgisi dışında karanlık olaylar değildi. Aynı zamanda, bu örnek Alman ordusunun ne ölçüde doğrudan müdahale ettiğini ve sadece pasif seyirci rolü oynamadığını da ortaya çıkarıyor.

Scheubner, 1916'da Almanya'ya dönüşünden sonra etkinlikleri hakkında bir rapor yazdı. Naci ile birlikte Musul'a ilerlerken, nasıl

> *bir Ermeni [aynen!] köyüne saldırıp, cezalandırma emri aldıklarını anlattı. Sözde "asi" ahalinin katliam korkusuyla kendilerini kurtarmaya çalışan ve gizlenen ahali olduğunu anladım... Bana ve emrimdeki Alman subaylarıyla askerlerime Musul'da ihtiyaç duyulduğunu söyleyerek, bu tehlikeli çatışmadan kendimi uzak tuttum. Emrimdeki Türk askerlerinin komutasını bunun "Türklerin iç işi" olduğuna ve Almanların Türk birliklerinden beklenen "jandarmalık görevi"nde komutanlık yapmasını doğru bulmayan Türk subaylardan birine devrettim. General Feldmareşal von der Goltz tutumumu onayladı. Sonradan Türk tarafı bile bunu kabul etti. O zaman ortaya çıkan hayal kırıklığı, aldığım emrin Halil Bey'in beni ve emrimdeki Almanları şerefimizi iki paralık edecek biçimde, Ermenilere karşı gösterilen muameleye ortak etmeye çalıştığını kanıtlamıştı.*[41]

Alman subaylar, Türklerin "Ermenilerin sürülmesini Almanların onayladığı" ya da hatta imhanın Almanların fikri olduğu gibisinden söylentiler yaydıklarını anlamışlardı. Leverkuehn'in ulaştığı sonuç:

---

[41] Scheubner-Richter'in 4 Aralık 1916 tarihli raporu. Lepsius, *Deutschland und Armenien*, 306 içinde.

Scheubner'in Cizre yakınlarındaki sözde ayaklanmanın bastırılmasına müdahil olmayı reddetmesinin olağanüstü önemi, tüm politik yakıcılığıyla gözümde canlanıyor. Sonradan bu konuyu duyan herkes, Scheubner'in o günkü tutumunun ne kadar doğru olduğunda birleşiyor. Ermeni [aynen!] köyleri halen Kürt saldırısı altındayken ve kaymakama gönderilen yardım başvurularına hiçbir yanıt verilmezken, bütün ayaklanma olayı özsavunma amacıyla bir telgraf hattının kesilmesinden ibaretti. Doğrudan ve Scheubner emir vermeden önce, Leverkuehn kendi birliğinden ayrılmaz ve kaymakamın hiç müdahale etmeden göz yumduğu barışçı köylerin imha edilmesi ve sakinlerine eziyet edilmesinin ne kadar dehşet verici olduğuna tanık olamazdı.[42]

[42] Leverkuehn *Posten auf ewiger Wache*, 102.

10. OLASI ETKİLER VE SONUÇLAR

1914 Ağustos sonunda Diyarbakır'ın eski çarşıları üç gün üç gece yandı. Komiser Mehmed Memduh tüccarların yangını söndürmesini ya da hatta mallarını kurtarmalarını engelledi. Bir hafta önce atanan yeni vali Mehmed Reşid Bey, müdahale etmeyi reddederek, kundaklama komplosuyla suçlandı. Olaylar sona erdiğinde, 1.578 Diyarbakır dükkânı ve depolar harabeye dönmüştü. Yakılıp yağmalanan dükkânların çoğu farklı inançlardan Ermeniler ve Süryaniler'e aitti. Hıristiyanların elinde yangının yerel yönetimin tahrikleri sonucu çıktığına dair bazı kanıtlar olduğundan, İstanbul'a şikâyette bulundular. [1]

Barış zamanı, bu eylem çok kaba bir biçimde anti-Hıristiyan olduğundan, merkezi hükümet Reşid'i görevinden aldı. Yeni bir vali atandı ve birkaç hafta sonra, Reşid giderken, Hamid Bey gibi Hıristiyanlara daha yakın bir kişi vilayete gönderildi. Hemen hemen aynı zamanda, Polis Komiseri Memduh da Adana'ya postalandı. Ne var ki, çarşı yangının anısı daha kötü günlerin habercisiydi. Altı ay sonra, 25 Mart 1915'te, Reşid yeniden vali koltuğuna oturtulurken, Memduh vilayetin Emniyet Müdürü ola-

[1] Ishaq Armalto, *Al-Qusara fi nakabat al-nasara* [Hıristiyanların Yaşadığı Afet] (1919), 2 Kısım, passim. Ankara'nın Ermeni Mahallesi, 1916'da Reşid'in vali atanmasından bir hafta sonra yakılıp kül edilmişti (Marie-Dominique Berré, "Masacres de Mardin" [1997], 98; BOA. DH. ŞFR 44/234 Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine 13 Eylül 1914).

rak geri döndü.[2] Sonra, savaş ortamının örtüsü altında gizlenen ve çok yoğun bir biçimde başlatılan, geniş kapsamlılığı ve kan dökücü niteliğiyle çağdaşlarını dehşete düşüren anti-Hıristiyan faaliyetler, o yaz doruğa çıktı. 1915 sonbaharı bittiğinde, eyalette ancak bir avuç Hıristiyan kalmıştı ve yüz binden fazla ölü vardı.

Bu olaylar dizisi anti-Hıristiyan soykırımda iki temaya işaret eder: etnik temizliğin politik çıkarı ile katmerleşen, bazı memurlara bile sirayet etmiş olan anti-Hıristiyan duyguların derin popüler dip dalgası. Hıristiyanlara karşı büyüyen bir küskünlük savaştan önce vardı. Çok eski millet sistemini niteleyen ne çeşit bir dini hoşgörü olursa olsun, yirminci yüzyılın başında popüler milliyetçiliğin baskısı altında hızla dağılıp gitmişti. Yerel memurlar ve siyasetçiler gayri-Müslimlerin can ve mallarına karşı kalabalıkları hayata geçirmek için bu duygular üzerinde oynamayı kolay bulmuşlardı. Firar etmeye cüret edebilenleri dışta bırakırsak, vahşice muamelelere maruz kalan Hıristiyan askerlerden pek azı, memleketleri olan köylerine geri dönebilmişti. Hakkâri'de Nasturi Asurların etnik temizliğinin, seferberlik ve savaş ilanı arasındaki kısa zaman diliminde başlaması planlanmıştı. Sık sık tekrarlanan bu dini düşmanlık, soykırımın zorunlu ama yeterli olmayan bir nedeniydi. Düşük yoğunluklu şiddet ve ara sıra görülen pogromlar, özellikle merkezi hükümetin desteğinden yoksun kaldığında, zorunlu olarak soykırımla sonuçlanmıyordu.

Ne var ki, 1915 başında sistematik, hükümetçe onaylanmış etnik-dini çatışma yavaş yavaş yapısal bir biçime büründü.[3] Bu planlama, bazı etnik ve dini grupları hedef tahtasına koymayı, özel seçilen bölgelerin tahliye tarihlerini belirlemeyi ve bazı gayri-Müslim grupların geçici olarak muaf tutulup tutulmayacağını ve tutulacaksa ne süreyle olacağını ortaya koyuyordu. Tehcir

[2] Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hâtıraları: İttihâd ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi* (1997), 23–24.

[3] Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (2005), bölüm 2.

ve katliamların kesin uygulanma şekli, üst düzey planlamaya bağlı olup, yerel inisiyatife bırakılmıştı. Reşid ve Memduh gibi şahsiyetlerin diledikleri gibi at koşturmalarına izin verilmişti. Dâhiliye Nezareti, tehcir emirlerinde sosyal sonuçları çok az dikkate almıştı. Hakkâri ve Siirt sancakları gibi Diyarbakır eyaletindeki Hıristiyanların da yaşadıkları deneyimden kesinlikle anlaşıldığı gibi, tehcirlerin insani ve güvenli koşullarda gerçekleştirildiği iddiaları tamamen boş çıkmıştı. Bu bölgede etnik temizlik, toplu katliamlar, kitlesel tecavüzler ve küçük köylere saldırılar 1915 Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında günlük olaylar halini almıştı. Bunları diğer vilayetlerden on binlerce sürgünün Diyarbakır yollarında ve Dicle Nehri kıyılarında katledilmesi izledi. Failler ve tahrikçiler devlet memurları, subaylar ve yerel siyasetçilerden aşiret reislerine, ağalara, eşkıyaya, yerel ayaktakımına ve serbest bırakılan mahkûmlara kadar geniş bir yelpazeye dağılmıştı. Anti-Hıristiyan politikanın yalnız son aylarında (1915 Eylül'ünden başlayarak) eyaletten tehcir edilen Diyarbakırlı Hıristiyanların gerçekten belirlenmiş varış noktalarına ulaşmaya başladıklarına dair somut kanıtlar görüldü.

Tarihsel araştırmanın tipik bir özelliği de karşıt-olgusal düşünmeyi de bilmektir. Sözgelimi: Tahliye edilen ahaliyi ortadan kaldırma amacı olmadığını kanıtlayan nedir? Osmanlı hükümetinin tehcir edilenlerin sağlık ve refahı konusunda gerçekten kaygılı olduğunu gösterecek ne çeşit kanıtlar olabilir? Osmanlı Dâhiliye Nezareti arşivlerinde şifreli telgraflar olarak bilinen bir dizi önemli karar bulunur. Bunlar üst düzey atamalar, acil idari ve mali sorunlar, tehcir emirleriyle ve vb. ilgili çok önemli ve acil kararlardır. Eğer nezaret tahliye edilen ahalinin hayatta kalmasıyla ilgilenseydi, araştırmacılar tehcir kafilelerinin ne yapılacağı konusunda bürokrasi içinde uzun uzadıya tartışmalar yapıldığını görürlerdi. Yiyecek, su, giysi ve ilaç toplayıp elverişli mola yerlerine yığma planları yapılırdı. Bir eyaletten yola çıkan kafileler bir diğer eyaletten geçerken, hukuki sorumluluğun nasıl devredileceğine dair tartışmalar olurdu. Hangi görevlinin kafileleri finanse edeceğine dair çok sayıda ince soru sorulurdu: Devlet mi, vilayet mi, en yakın büyük kaza mı, yoksa halkın kendisi mi? Eğer

nansman birkaç kurum arasında paylaşılacaksa, nasıl paylaşıla-
aktı: vilayetten kaç günde geçileceği mi, kafiledeki insan sayısı
ı temel alınacaktı? Kumanya büyüklüğü erkekler ve kadınlar,
aşlı ve gençlerde farklı mı olacaktı? Bir vilayetin sürgünleri son
ızla topraklarından geçirip, diğer vilayete perişan bir halde ve
ıcak uzun bir dinlenmeden sonra tekrar yola çıkabilecek şekilde
slim etmesi halinde ne gibi yaptırımla karşılaşılacaktı? Eğer
ergi fonları kullanılacaksa, giderleri kontrol etmek için müfett-
lerin atanması gerekirdi. Kademelere ayrılmış olan her idarede
etkiler, sorumluluklar ve finansman konularında sert tartışmalar
ışanır. Güvenlikten sorumlu geçici kadro atamaları yapılacağı ve
ivenliğin sağlanmadığı durumlarda geri çağrılacakları kararna-
elerin olması da beklenir. Şifreli telgraflar dizisinde bu tip bel-
lerin olmayışı, özellikle 1915 yazı gibi soykırımın doruk
oktasında ve özellikle doğu Anadolu'nun Ermeni ve Süryani top-
klarında, sürgünlerin kaderinin Osmanlı hükümetini fazla ilgi-
ndirmediğini gösteriyor.[4] Mültecilerin hayatta kalmasının
atik yanlarıyla ilgili birkaç telgraftan biri Musul'dan gelen bir
teğe cevaptır. Vali, Başkale ve Siirt'ten perişan durumda ulaşmış
an Süryani ve Kildani kadın ve çocuklarının rahatlarından kimin
rumlu olacağını sormuştu. Talât Paşa bu kişilerin bakımları ve
ıyatlarını sürdürmelerinin sadece kiliselerinin sorumluluğunda
duğu cevabını vererek, hükümet fonlarının kullanılmasından hiç
z etmemişti.[5] Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi yayını olan *Ar-
enians in Public Documents*'da *(1915–1920)* Ekim 1915 tarihli
i telgraf yayınlanmıştır: biri Ermeni kafilelerinin beslenmesi
in fonların yeterli olup olmadığını sorarken, diğeri Edirne vila-
etindeki sürgünlerin yiyecek içecek ve konaklamasıyla ilgilidir.

Örnek olarak, Hükümet 1915 Ekim sonunda Sivas vilayetine bağlı Tenos ve Aziziye kaymakamlarını "Ermeni tehciri sırasında gerektiği gibi davranmama" suçlamasıyla görevden almıştı. Burada "gerektiği gibi davranmama"nın kesin ne anlama geldiği belli değil: Katliam komploları içinde olmak gibi, Hıristiyanların servetini Hükümete aktarmak yerine zimmete geçirmekten de söz edilebilir. Bkz., Talât'tan Sivas vilayetine 24 Ekim ve 25 Ekim, 1915 BOA. DH. ŞFR 57/105, 57/116, [Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı] Turkish Republic. Prime Ministry, *Armenians in Otoman Documents (1915–1920)* (1995), 124–25.

BOA. DH. ŞFR 54A/15<. Dâhiliye Nezareti'nden Musul vilayetine 28 Temmuz 1915.

Tehcirlerin kronolojisinde çok geç bir tarihe ait olan bu telgraflar batı vilayetleriyle ilgilidir. Ne tehcirlerin ilk aşamaları ne de Doğu Anadolu'dan tehcir edilenlerle ilgili hiçbir belge yayınlanmamıştır.[6]

1914 yaz sonunda Avrupa'da I. Dünya Savaşı almış başını giderken, bölünen Osmanlı hükümeti resmen hangi tarafı tutacağına karar vermekte tereddüt ederken, sırf geleceğe dönük bir tedbir olarak 2 Ağustos'ta seferberlik ilan etmişti. 20 ve 45 yaş arasındaki eli silah tutabilecek erkekler askere alınmış, en gençlerden başlamak üzere, bunlar bazen zincirlenerek ülkenin dört bir yanına sevk edilmişti. Generaller çok sayıda cephede savunma hazırlıklarına girişmek zorundaydılar: Trakya'da, Boğazlarda, Kafkasya'da, Süveyş Kanalı'nda ve Basra Körfezi'nde. Diyarbakır ve Mardin'de, ordu büyük miktarlarda malzemeye ve akla gelen her türden yük hayvanına — at, eşek, katır ve deve — el koymuştu. Tarım mevsiminin ortasında harıl harıl çalışan ve aslında kendilerine yeten köylüler için, seferberlik çok kötü bir zamanda ilan edilmişti. Köylerde genç erkek kalmamıştı. Şehirliler her gün yeni asker gruplarının gelip, bir gün içinde ayrıldığına tanık oluyorlardı. Fısıltı gazetesiyle Avrupa'da kazanılan ve kaybedilen muharebelerle ilgili her çeşit söylenti yayılıyordu. Diğer savaşan taraflar gibi, genel savaşa hazırlanan ve yurttaşlarından mutlak sadakat ve fedakârlık bekleyen Osmanlılarda da seferberlik tüm sınıf, etnik köken ve dinden yurttaşları kapsıyordu. Başlangıçta bazı Hıristiyan askerler muharip birliklere verilmiş, ancak savaşın ilerlemesiyle silahsızlandırılıp, yol inşaatlarında ya da yük hayvanları gibi çalıştırıldıkları amele taburlarına yerleştirilmişlerdi. Amele taburlarının çoğu ölümüne çalıştırılır, hatta kimi zaman görevleri daha bitmeden tasfiye edilirken, bu askerlerin çok azı savaştan sağ çıkabilmişti. 1915 Nisan'ında, hükümet Di-

---

[6] Turkish Republic, *Armenians in Ottoman Documents (1915–1920)*, belgeler BOA. DH. ŞFR 57/110 Talât'tan Şükrü'ye 26 Ekim 1915 ve BOA DH ŞFR 57/32 Dâhiliye Nezareti'nden Erzincan valisine 16 Ekim 1915.

yarbakır dışında büyük yol inşaatında çalıştırılmak üzere angaryaya koşulacak 4.000 asker talep ettiğinde, sayıları çok azaldığı için talebinin karşılanmasının ancak Hıristiyan kadınların da çalıştırılmasıyla mümkün olacağını görmüştü.[7]

Yurttaşların yeni kimlik kartları almaları gerekiyordu. Farklı mezheplerden Ermeniler ve Süryaniler dini kökenlerini belirten geleneksel terimler dışında sadece *Hıristiyan* olarak sınıflandırıldıklarını görünce şaşırdılar. Askere gitmemek için gizlenenlerin sayısı gerçekten çok fazlaydı. Birçoğu da askerlik hayatının ilk zorluklarını tadar tatmaz firar etmişti. Sorunları başlarından aşkın olan görevliler, özellikle firariler çok geçmeden askeri gerilemelerin günah keçisi haline getirilen Hıristiyanlarsa, asker kaçaklarını yakalayarak dikkatleri başka yerlere çekmek zorunda kalıyorlardı. Azak'a geri dönen Süryani firariler, firari gruplarının Müslüman olmadığını anlayan Müslüman köylülerin saldırısına nasıl uğradıklarını anlatmışlardı.

İlk sıkıntılardan sonra, 1914 Ekim'indeki giriş provokasyonlarıyla ve Kasım başındaki resmi savaş ilanının arkasından, Osmanlı İmparatorluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan saflarında savaşa girdi. O andan başlayarak, zaten diken üstündeki gayri-Müslimlerin konumu hızla kötüleşti. Temel etnik temizlik alanı, Türk-İran sınır boyları, Van vilayetinin güneydoğu bölümü ve İran'ın işgal edilen Urmiye vilayetiydi. Burada askeri operasyonlar, işgal ve sürekli askeri hareketlilik, savunmasız sivil ahaliye karşı girişilen ilk askeri mezalimin arka planını oluşturdu. Sürekli provokasyonlara maruz kalan Van Ermenileri ve Hakkâri Asurları direnişe geçtiler. Çatışmalar tırmanarak katliamlara ve sonra tam etnik savaşa dönüştü. Kısa vadede bile, küçük etnik ve dini azınlıkların daha iyi donatılmış Osmanlı ordusu ve sayı üstünlüğüne sahip yerel Müslüman azınlıklar karşısında şansı yoktu. Rus hatları gerisinde mülteci dalgaları durmak bilmiyordu. Bu

[7] BOA. DH. ŞFR 51/186 ve 51/231 Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 1 ve 8 Nisan 1915.

yerel etnik savaş sırasında, Asurlar çok ağır zayiat vermişti. Sadece yarısı hayatta kalan bu halk, 1916'da Osmanlılar'ın tutunabildiği topraklar dışında sığınak bulabilmişti. Bu bir iç savaş anlamı taşıyabilir miydi? Asurlar gerçekten de 1915 Mayıs'ında Osmanlı'ya savaş ilan ettiklerini kabul ediyorlar. Ekim'deki tahliye emrinden yaklaşık yedi ay sonra, Başkale bölgesindeki Asurların defalarca katledilmesi ve sınırın İran tarafındaki din kardeşlerine karşı girişilen soykırım boyutlarındaki eylemler karşısında umutsuzluk içinde atılan bir adımdı bu. Tarihçiler "iç savaş" terimini, merkezi yönetimin kontrolü amacıyla az çok ikiye bölünmüş olan nüfusun büyük politik çatışmaları için kullanma eğilimindedirler. Hakkâri'de olup bitenlere iç savaş denilemez, çünkü olaylar uluslar arası bir sınırın her iki tarafında da yaşama gibi bir şansızlığın kurbanı olan, ne pahasına olursa olsun temizliğe kararlı bir hükümete karşı ata yurdunu savunmak isteyen bir etnik ve dini azınlığın zorla tahliye edilmesi biçimine bürünmüştü.

Diyarbakır, hangi inançtan olurlarsa olsunlar Hıristiyanların savaştan sağ çıkma ihtimalinin çok az olduğu bir yerdi. Çölden önceki bu son vilayetin yolları ve patikaları, kuzey vilayetlerinden gelen sürgün kafilelerinin saldırıya uğrayıp, dilim dilim doğrandığı ölüm tarlalarına dönüşmüştü. Van ve Erzurum'un kuzey vilayetlerinde Ermeni ve Asurların bir kısmının Kafkasya bölgesine kaçmaları mümkün olmuştu. Hatta birkaç Diyarbakırlı Hıristiyanın Rusya'ya kaçtığı bile söylenmişti. Burada Ermeni ve Katolik nüfusun yüzde 90'ından fazlası, Süryani Ortodoksların yüzde 70'inden fazlası kayıptı. Herhangi bir cephe hattının çok uzağındaki bir vilayet için, bunlar çok büyük kayıplardı. Diyarbakır örneği "askeri zorunluluk" terimin ne kadar yanlış kullanıldığını gösteriyor.

KURBANLARIN SAYISI

1948 Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunu Önleme Deklarasyonu, "soykırım" terminin kullanılmasının asgari ölçütü olarak

kaybolan nüfusun kesin sayısını ya da belirli bir yüzdesini vermez. Ne var ki, sağduyu soykırımdan söz edilebilmesi için hedef alınan nüfusun önemli bir oranının öldürülmüş olması gerektiğini söyler. Savaştan sonra, bazı tanıklar ve Süryaniler, Asurlar ve Kildanilerin temsilcileri gerçekten de kurbanların sayısını belirlemeye çalıştılar.

Paris Barış Konferansı'nda Asur-Kildani heyeti Tablo 6'yı sunmuştur.

Tablo 6: 1914–1919 arasındaki savaşta kaybedilen ya da katledilen Asur-Kildanilerin yaklaşık nüfusu

İran'da	40.000
Van Vilayeti	80.000
Diyarbakır Vilayeti	63.000
Mamuret ul-Aziz Vilayeti	15.000
Bitlis Vilayeti	38.000
Adana Vilayeti. Deyr Zor ve muhtelif	5.000
Urfa Sancağı	9.000
Toplam	**250.000**

Aynı kaynak savaştan önce Osmanlı Türkiye'si ve İran'daki merkezi Asur-Kildani nüfusu 563.000 olarak hesaplamıştı. Dolayısıyla, belirtilen nüfusun yaklaşık yüzde 45'i yitirilmişti. Birbirinden ayrı yerlerde yaşayanların çok fazla olması nedeniyle, bu rakamları kontrol etmek kolay değildir ve (1. Bölümde irdelenmiş olduğu gibi) heyetin adına karşın Kildani Kilisesi'ne dâhil olanların bu rakamlar içinde yer alıp almadığı da belirsizdir.

Diğer hesaplamalar bir tek din ya da dini örgüt ile sınırlıydı. Osmanlı görevlisi El-Ghusein, kıyımın genelde Diyarbakır'ın Ermeni, Protestan, Kildani ve Süryani cemaatlerini kapsadığını gözlemlemişti. "Diyarbakır'da bir tek Protestan kalmamıştı. Diyarbakır'da Kildaniler'in bir kısmıyla birlikte, Süryani ce-

maatine bağlı seksen aile ortadan kaldırılmıştı. Madiat [Midyat] ve Mardin'dekiler dışında bu vilayete bağlı yerlerden de kurtulan kimse yoktu."[8] İmha süreci gelişirken, kaybedilen nüfus sayısı da artıyordu. Diyarbakır vilayetinde Mayıs ve Haziran'da başlayan yaygın öldürme olayları 1915 Eylül'üne kadar (Temmuz ortasından Ağustos ortasına kadar süren Ramazan ayı dışında) hemen hemen kesintisiz sürdükten sonra, çoğu direnen birkaç Süryani köyüne yapılan saldırılar sırasında görülen aralıklı şiddet patlamaları yaşandı. Öldürme olaylarının çoğu yazın yaşandı. Ne var ki, birey ve gruplara yapılan yerel saldırılar savaş yılları boyunca tekrarlanacaktı. Ayrıca, katliamlardan kurtulmayı başaran bir avuç insan çöllerde kurulan toplama kamplarında kıtlık ve tifonun kurbanı oldu. Defalarca, Ras al-'Ayn ve Deyr Zor yakınlarındaki bütün kamplar tifo salgınına karşı tedbir olarak tasfiye edildi.

1915 Eylül'ünde, Reşid Bey Talât'a gönderdiği telgrafta Ağustos sonunda 120.000 Ermeni'nin vilayetten çıkarıldığını belirtirken, açıkça her mezhepten Hıristiyanı dâhil etmişti.[9] Diyarbakır vilayetinde yaşayan tanıklar kurbanların sayısının çok yüksek olduğunu söylüyordu. 1916 sonunda elyazmasını tamamlayan Fransız Dominiken Jacques Rhétoré, Diyarbakır vilayetinde kayıp nüfusa ilişkin aşağıdaki rakamları vermişti: Gregoryen Ermeniler 58.000 (yüzde 97), Ermeni Katolikler 11.500 (yüzde 92), Kildaniler 10.010 (yüzde 90), Süryani Katolikler 3.450 (yüzde 62), Süryani Ortodokslar 60.725 (yüzde 72) ve gerek Ermeni gerek Süryani Protestanlar 500 (yüzde 67). Toplamda rakamlar Hıristiyan nüfusun yüzde 82'sini oluşturan 144.185 kayıp verdiğini gösteriyor. Rhétoré buna ek olarak diğer vilayetlerinden gönderilen 50.000'den fazla Hıristiyanın Diyarbakır vilayeti sınırları içinde öldüğünü de hesaplamıştı.

---

[8] Fâ'iz El-Ghusein, *Martyred Armenia* (1917), 30.

[9] Bilgi, *Şahingiray*, 48. Reşid Paşa'dan Talât Paşa'ya gönderilen bir telgrafı yayınlar, BOA. DH. EUM 2Şb 68/71 Reşid'den Talât'a 18 Eylül 1915. Bu, 29 Nisan 1919'da Türk gazetesi *Memleket*'te yayınlanmıştı.

Rhétoré Katolik nüfusun kaybının "olağandışı" bir oranla yüzde 85'e ulaştığını söyledi.[10] Toplam 74.470 Hıristiyanın Mardin sancağında toplam kaybın 47.675 (yüzde 64) olduğunu da söyledi. Kayıpları dini gruplara göre ayıralım: Ermeni Katolikler 10.500 kişilik nüfusun 10.200'ünü (yüzde 97), Kildaniler 7.870 kişiden 6.800'ünü (yüzde 86), Süryani Katolikler 3.850 kişiden 700'ünü (yüzde 18), Süryani Ortodokslar 51.725 kişiden 29.725'ini (yüzde 57) ve Protestanlar başlangıçta 525 kişilik cemaatlerinden 250'sini (yüzde 48) yitirmişlerdi.[11]

Biraz daha yüksek rakamlar bulan bir diğer Fransız Dominiken rahip Hyacinthe Simon'un sonuçları, savaş bittikten sonra yeni sınırın çizilmesi amacıyla yapılan müzakerelerde kullanılabilecek bir rapor hazırlamak için 1919 ilkbaharında özel görevle Irak'a gönderilen İngiliz siyasi temsilci Edward Noel tarafından kullanılmıştı.[12] Her ikisi de Diyarbakır vilayetinde Hıristiyan kurbanların toplam sayısını 157.000'e ulaştığını tahmin ediyordu.[13] Rhétoré'ye kıyasla, Simon ve Noel arasındaki temel fark, Süryani Ortodokslar'ın kayıplarını 60.725 değil, çok daha yüksek 98.000 rakamıyla ifade etmeleriydi. Rhétoré, gerçekten de Süryaniler'in vilayet içinde yaklaşık yüz bin kurbandan söz ettiğini belirtmişti, ama o bu rakamı bir parça abartılı bulurken, Simon ve Noel açıkça onun şüphelerini paylaşmıyordu.[14]

Fransız Dominiken Marie-Dominique Beré, sadece Mardin sancağıyla ilgili rakamları sunduğu halde, can kayıplarının çok daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştı. Onun katliamlarla ilgili

---

[10] Jacques Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes": Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915* (2005), 136.

[11] A.g.e., 138.

[12] *Review of the Civil Administration of Mesopotamia* (1920), 59, 66–71; Edward W. C. Noel, *Diary of Major E. Noel on Special Duty in Kurdistan* (1919).

[13] Hyacinthe Simon, *Mardine la ville heroique: Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineur) durant les massacres de 1915* (1991), 146.

[14] Rhétoré, *"Les chrétiens a ..c bêtes"*, 136; ayrıca, bkz., aşağıda ek 3

raporu 15 Ocak 1919 tarihli olduğundan, savaş yıllarının tümünü içeriyor. Hıristiyanların kaybının 127.700 olduğunu tahmin ediyordu. Mezheplere böldüğümüzde kurbanların sayısı şöyleydi: Süryani Ortodokslar 100.000, Kildaniler 18.000, Ermeni Katolikler 7.000 ve Süryani Katolikler 2.700.[15]

Suriye Süryani başpiskoposu Severius A. Barsaum, barış konferansına Patriklik heyeti içinde gönderilmişti. 1920 Şubat'ında Süryani Ortodoks Kilisesi diyakozlarına bağlı inananların kayıplarıyla ilgili rakamlar sundu. Verdiği rakam, 156 tahrip edilmiş kilise ve manastır ile ve 7 piskopos dâhil 154 papazın da içinde bulunduğu kilisenin tamamı için 90.313 kişiydi. Vilayetlere göre şu sıralama yapılıyordu: Diyarbakır 77.963, Bitlis 8.510, Harput (Mamuret ul-Aziz) 3.500 ve Urfa 340 ölü.[16] Bu yüzden, Rhétoré'nin Diyarbakır vilayetindeki Süryani Ortodoks kurbanların yüz binden az olduğu kuşkusunu Barsaum da paylaşıyordu. Ancak esasen çok küçük bir dini cemaat için bunlar çok yüksek kayıp rakamlarıydı.

Diyarbakır vilayeti içinde hayatta kalan birkaç kişi vardı. İngiliz istihbarat subayı Noel, 10 Haziran 1919 tarihli bir memorandumda Hıristiyan nüfusun sadece 18.959'a indiğini belirtmişti. Bunlardan söz ederken, "az çok sefil durumdaki dul ve yetimlerden" oluşan 12.981 kişilik bir grup keşfetmişti. Tutsak Hıristiyan çocukların ailelerine geri verilmesinin çok karmaşık olduğu ortaya çıkmıştı. Yıllar geçince, bazıları kendilerini tutsak alanlara bağlanmış, kimi Müslüman olmuştu. Noel'e, şehirlerde yaşayan Müslümanları çocukları gönüllü olarak geri vermeye zorlamak mantıklı görünmüştü. Ne var ki, köylerde durum farklıydı. Bazı Kürt aileler fidye ödenmesini talep ediyordu ve duruma görevlilerin müdahale etmesi sadece "çocukların öldürülmesiyle sonuçlanırdı."[17] Aşağıda ek 1'de verdiğimiz sözlü tarih anlatılarının

[15] Berré, "Massacres de Mardin," 93.

[16] PRO FO 371E 1221 1920 Memorandum Şubat 1920, f. 110–112.

[17] No 1, *Diary*, 23 Nisan 1919.

gösterdiği gibi, tutsak çocukların bazen akrabaları tarafından bulunup, geriye alındığı da oluyordu. Bir Müslüman aile tarafından alıkonulmuş olan on yaşındaki Asmar 'Adoka'ya İbrahim adı verilmişti. Çocuğa göre, köyde benzer durumdaki birçok başka Süryani tutsak çocuk daha vardı. İbrahim yaklaşık bir yıl bu ailenin yanında kalmış, kendisini tutsak eden Müslümanlara bağlanmış, hatta başlangıçta annesinin yanına geri dönmeyi bile reddetmişti.[18]

NİYETLER

Asur, Kildani ve Süryani kurbanları ayırt etmek kolaydı çünkü gayri-Müslim gruplara bağlı olan bu kişiler Türkçe de konuşmuyorlardı. Bu yüzden, ırksal gruplar olarak değil, ama dini ve etnik gruplar olarak şiddetli bir etnik temizliğin hedefi seçilmişlerdi. Dolayısıyla, imha edilmelerinin nedeni, iktidardaki ideologların politik standartlarından sapan dini ve etnik kökenlerinde aranmalıdır.

Bu kitaptaki araştırma Osmanlı etnik ve dini savaşlarıyla, dinden esinlenen tam boyutlu katliamların somut ayrıntıları üzerinde odaklanmıştır. Burada karşımıza çıkanlar her çeşit silahşor, boğazkesen, bürokrasi içindeki işbirlikçi, siyasi ajitatör, vurguncu ve eşkıyadır. Ne var ki, sadece öldürme biçimlerinden doğrudan öldürme nedenlerine dair ipuçları çıkarmak doğru değildir. Olayların önemli bir sosyal çatışmayı çözüme kavuşturmak amacı, rasyonel merkezi kararlarla ne ölçüde planlandığını ya da bunların o an aşağılanan azınlıkları günah keçisi haline getiren savaş psikozunun sonuçları olup olmadığı ancak dolaylı olarak ortaya çıkarılabilir.

İmhanın boyutları ve katliamların vahşeti, popüler düzeyde aşırı biriktirilmiş bir nefreti gösterir. Gâvur denilen Hıristiyanlar hemen hemen her ortamda öldürülmüşlerdi. Hükümet binalarında toplanmış, caddelerde yürütülmüş, yollarda, hasatta, köylerde, mağara ve tünellerde, kervansaraylarda, hapishanelerde, işkencede, nehir suları üzerinde sallarda, amele taburlarında, mahkeme

[18] . Asmar 'Adoka, Eylül 1997'de yapılan röportaj (ek 1, no. 12).

kapılarında yok edilmişlerdi. Nazilerin imha kampları gibi cinayetleri gerçekleştirmenin hiçbir özgül ve teknolojik yolu söz konusu değildi. Ortak özellik, öldürülenlerin silahsız, bağlı ya da başka biçimlerde savunmasız olmalarıydı. Ne kadar öldürme yöntemi varsa, sanki hepsi kullanılmıştı: Kurşuna dizmek, kılıçtan geçirmek, taşlamak, ezmek, boğaz kesmek, damdan atmak, boğmak, kafa kesmek. Tanıklar kulak ve burun koleksiyonları ve eşkıyaların kadınların organlarını kesip koleksiyon yapmakla övündüklerini gördüklerini anlatmışlardı. Failler kurbanları öldürmekle kalmayıp, aşağılamışlardı da: Mardin'de başpiskopos Maloyan ve diğer papazların teşhir edilmeleri, Siirt Nasturi piskoposun aynı şekilde teşhiri, Midyat'ta Süryani lider Hanne Safar Paşa'nın Sultan'ın armağanı tören kılıcıyla öldürülmesi, Cizre'de Kildani piskoposun aşağılanması, Sheikhan'da Hıristiyanların yarı-pagan tapınaklarındaki gibi kurban edilmeleri. Bazı örneklerde, Midyatlı Hanne Safar ve Siirtli Süryani papazı İbrahim gibi ünlü Hıristiyanların kesik başlarıyla top oynanmıştı. Diyarbakır'da, Ermeni piskopos Andre Çelebiyan cemaatinin ortadan kaldırılmasına tanık olması için, en son infaz edilmişti. 18 Eylül'de, ölümünden hemen önce, sakalı ve saçları yolunduktan sonra, taşlanıp öldürülmeden önce bir grup Müslüman kadının hakaretine uğramıştı.[19] Derik'te, Süryani Katolik papaz İbrahim Krom'un sakalları yolunduktan sonra, işkencecilerinden biri sırtındayken dört ayak üzerinde emeklemeye zorlanmış, diğerleri tarafından tekmelenmiş ve hançerlerle dilim dilim doğranmıştı.[20] Hemen hemen her tehcir kafilesi ve köy katliamına kadınlara toplu tecavüzler eşlik etmişti. Genç kızlar seks kölesi ve çocuklar ev hizmetçileri olarak kaçırılmıştı. Derhal öldürülmedikleri hallerde bile, kadınlar çıplak bırakılmıştı. Hıristiyanların zor kullanılarak girilen evleri yağmalanmış, eşyaları parçalanmış, kapı ve pence-

[19] Yves Ternon, "Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction" (2002), 93.

[20] Rhétoré, *"Les Chrétiens aux bêtes"*, 47.

releri sökülerek ateşe verilmişti. Katliamlardan sağ kurtulanlar bazen evlerinde çok az şey bulmuşlardı.

Yerel katliamların faillerinin sayısı şaşırtıcıdır. Anlaşılan, Reşid ve Bedri gibi yerel görevliler ya da Feyzi ve Zülfi gibi yerel siyasetçiler, imha için ahaliyi motive etmekte hiçbir zorluk çekmemişlerdir. Görevliler orta yaşlı Müslüman erkeklerden ölüm mangaları seferber etmişlerdi. Kürt aşiretleri arasında ajitasyon yapan Meclisi Mebusan üyeleri Feyzi ve Zülfi, yağma, macera ve af vaatleri karşılığında Ömer ve Mustafa gibi ünlü kanun kaçakları ve Rama çetelerinin işbirliğini bile sağlamayı başarmıştı. Birkaç örnekte, sözgelimi Sheikhan tapınağında ya da Hıristiyan ileri gelenlerinin alenen aşağılanmalarına Müslüman kadınların da katıldığı görülmüşse de failler büyük ölçüde erkeklerdi. Çoğu yerli halktan, kelimenin gerçek anlamıyla binlerce fail vardı. Azak ve 'Ayn-Wardo gibi direnen köylerde, birbirlerine komşu olan saldırganlar ve direnişçiler barikatların arkasından birbirlerine sataşıyorlardı. Sözlü tarih röportajlarının ortaya koyduğu gibi, yerli Müslümanlar arasında Sultan'ın hain gayri-Müslimleri yok etmenin dinen caiz olduğunu söyleyen bir ferman yayınladığı inancı yaygındı. Bu inançlar temelsiz olmakla birlikte, kargaşaya itilen cahil ve batıl inançlı bir ahali içinde yer edinmişti.

Hıristiyanların yoğun bir şekilde imhası, 1915 Haziran ve Eylül'ü arasındaki kısa dönemde tamamlandı. Bütün güneydoğu Anadolu vilayetlerinde, her yerde kurbanların cesetlerine rastlanabilirdi: Ana yollarda, şehir kapıları dışında, kasaba dışındaki tepelerde, mağaralarda, koyaklarda, kuyu ve sarnıçlarda, lağımlarda, göllerde ve nehirlerde sürüklenirken. Hiçbir yolcunun gözünden kaçamazdı cesetler. Savaştan sonra, 1919'da cesetlerin hâlâ yollarda çürüdüğünü gören İngiliz siyasi temsilci Edward Noel, tüm erkek cesetlerinin yüzükoyun, ama kadın cesetlerin sırt üstü yattığını belirtmişti.[21] Sanki yüzlerce Jedwabnes ve Srebrenika'ya eşdeğer bir salgın bölgeyi kırıp geçirmişti.* (*ç.n. Jed-*

[21] Noel, *Diary*, 10–11.

wabnes, Litvanya'da 1600 Yahudinin yaşadığı bir köy adı. 1941 Temmuz'unda Naziler tarafından bütün halkı işkenceden geçirildikten sonra bir ahıra kapatılıp, diri diri yakılmıştı.)

Bağdat valisi Süleyman Nazif'in anlattığı bir tek olay bile amacın tehcirden çok, imha olduğunu en açık şekilde gösterir. Sadık bir İTC üyesi ve Kürt olan Nazif, kendi vilayetindeki Hıristiyanlara yönelik her türlü katliamı yasaklamıştı. 1915 Temmuz'unda, Nazif Diyarbakır kırsalında Tel-Arman yakınlarından resmi bir görevle geçerken, Mardinli 260 Ermeni kadın ve çocuğu nakleden Memduh'un komutasındaki bir müfreze askerle karşılaştığında, bu grubun ölüm yolculuğuna çıkarıldığını hemen anlamıştı. Memduh'tan güvenlik içinde Musul'a erişmesi için, kafileyi kendisine devretmesini istemesine rağmen, Valilik rütbesi bile sökmemişti. Reşid Bey'e infaz emrini gösteren Memduh, kafileyi devretmeye yanaşmamıştı. Üstelik kendi görev bölgesi dışında bulunan Nazif'i de tutuklamakla tehdit edince, valinin elinden bir şey gelmemişti. Ertesi gün, İbrahim Paşa'nın oğullarından birinin liderliği altındaki mahalli Kürtler, önceden belirlenen noktada kafileyi imha etmişti.[22]

Mardin sancağında özellikle alışılmadık olan I. Dünya Savaşı'na kadar, burasının gündelik Osmanlıcı çoğulculuğun bir çeşit modeli olarak, Müslüman—Hıristiyan çatışmasından nispeten uzak kalmasıydı. Diyarbakır ve çevresini perişan eden 1895—96 katliamları sırasında, Kürt ve Bedevi aşiretler Hıristiyan komşuların gözettiklerinden, yıkım ancak birkaç yerle sınırlı kalmıştı. Aralarında İbrahim Paşa özellikle ünlüydü. Mardin ve Midyat gibi, onun ana üssü olan Viranşehir, katliamlardan sonra kendilerine daha güvenilir bir yuva arayan Hıristiyanların kabul edilmiş sığınaklarıydı. 1915'te, bu geniş alanda birkaç koruyucu vardı. Haverkan konfederasyonu, Muhallemi ve Yezidiler gibi Hıristiyanların geleneksel müttefikleri bile bölünmüş —bazıları yar-

[22] Armalto, *Al-Qusara*, 282; David McDowell, *A Modern History of the Kurds* (1996), 92, 123.

dımlarına devam ederken, diğerleri imha eylemlerine katılmıştı.

Trajik olansa, görevlilerin Hıristiyanlar arasında da bölünme sağlamayı başarmasıyla, baskıların böl-yönet yöntemiyle geliştirilmesiydi. Başlangıçta, Hıristiyan inançların tümü, aynı zulüm havasını hissederken, kadim uzlaşmazlıkları bir yana bırakmış, Midyat'ta İncil üzerine birlik yemini etmişlerdi. Dehşetli paniklemiş olan bazı gruplar, olayların dışındaki gözlemcilere ilk bakışta bile aldatıcı görünen boş vaatlere kanarken, en azından büyük şehirlerde aralarındaki dayanışmanın ne kadar kırılgan olduğu ortaya çıkmıştı. Kimi zaman tek hedefin başka mezhepler değil, Ermeniler olduğu söylenmişti. Kimi zaman da hedeflerin sadece düşmanla ilişkiye geçenler olduğu. Sözgelimi, Ermeniler Ruslar'la, Katolik ve Protestanlar Frenk gâvuru denilen Fransızlar'la işbirliği yapmakla suçlanıp hedef alınmışlardı. Bu, rakip Hıristiyan inançlar arasında köklü bir güvensizlik yaratmıştı. Kimi zaman ahaliye, sıradan halkın değil, sadece zengin ve güçlü ailelerin arandığının söylenmesiyle, sınıf kini de harekete geçirilmişti.

Mardin, Midyat ve Cizre gibi yerlerde, bu tuzağa düşen Süryani Ortodokslar, görevliler diğer inançlardan kişilerin hesabını görürken, seyirci kalmayı seçmişlerdi. Onların dış düşmanlarla hiçbir ilişkisi, hiçbir siyasi partisi yoktu; siyasi özerklik peşinde de değillerdi. Sadece işbirliği yapmaları halinde güvende olacaklarını sanmışlardı. Mardin ve Cizre'de, Süryani liderler cemaatin huzurunu bozmamaları için görevlilere rüşvet vermek amacıyla topladıkları para büyük meblağlara ulaşmıştı. Sahte bir güven duygusuyla kendilerini uyuşturan liderleri, seyirci rolü üstlenmişti. Kitlesel kıyımların ilk dalgalarından sonra, görevliler rahatlıkla Süryani Ortodoks cemaatlerine yönelebilmişti. En başta, köylülerin inatçılığı ve şüpheciliği nedeniyle, Hıristiyanları bölme yöntemlerinin kimi zaman işe yaramadığı da olmuştu. Azak'ta, kuşatmaya gelen birliklerin kumandanının ilk sorusu köyde Ermeni olup olmadığıydı. Azaklı Süryani Ortodoks liderler Ermeni firarilerin olduğunu reddederken, Kildaniler basitçe "hayır" cevabı vermiş ve kumandana, onlara inanmıyorsa gidip yörenin ar-

şivlerine bakmasını önermişlerdi. Aralarındaki Protestan ve Katolikleri teslim etmeleri emredildiğinde, benzer bir cevap vermişlerdi.

Enver ve Talât'ın savaş ağası idaresi iktidarı şiddetle ele geçirmiş, koltuklarında oturmayı sürdürmek için şiddetin dozunu artırmışlardı. I. Dünya Savaşı'nda, İttihad ve Terakki Cemiyeti, neredeyse sessiz sedasız askeri diktatörlüğe kaymıştı. Isabel Hull'un söylediği gibi, askeri kültürün yıkıcılığı derinden "hedef-irrasyonel"ken, total savaşta bu kültürün askeri hayatının dar görüşlü bağlamında, aslında "son derece kurumsal-rasyonel"di. Kapsamlı bir açıklama ihtiyacı duymadan ya da hatta beklemeden, görev tamamlanıncaya kadar profesyonelce çalışmıştı.[23] Soykırım projesinin kesin bir hedefi olmadan, mahalli Osmanlı tertipçileri ve failleri, ya bir üst makam durmalarını söyleyinceye ya da geriye öldürecek kimse kalmayıncaya kadar göreve devam etmeleri gerektiğini anlamışlardı. Talât sık sık belli bir yerde Hıristiyanların sayısını araştırmış olmakla birlikte, kıyımı durdurmak için hiçbir genel emir verilmedi; anlaşılan yüzde 10'un altında bir oranın kalması hedeflenmişti. 1915 Haziran'ında Hakkâri'ye hiçbir Asur'un dönemeyeceğini buyurmuştu Paşa. 1915 sonbahar bitimine kadar elde tutulabilen 'Ayn-Wardo ve Azak gibi birkaç direnişçi Süryani köyü istemeye istemeye affedilmişti. Ne var ki, savaş sürerken köy sakinleri her zaman köy duvarları dışına adımlarını atar atmaz saldırı riskiyle karşı karşıyaydı. Orada burada hâlâ faaliyet yürüten manastır ya da kiliseye tek tek sızarak sığınan ufak mülteci gruplarına rastlanabiliyordu.

ETNIK TEMİZLİK

Diyarbakır katliamlarıyla Hakkâri ve Van'daki askeri saldırılar çok kısa bir zaman dilimi içinde yoğunlaşmış şiddet dalgası yoluyla olağanüstü bir etki yaratmıştı. Öldürmenin yoğunluğu, Tem-

[23] Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (2005), 4.

muz ve Aralık 1941 arasında yarım yıldan kısa bir zamanda yok edilen Litvanya Yahudilerinin yaşadığı holokosta paraleldi. I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, bütün [Osmanlı] vilayetleri bin yıldır yaşamış olan etnik gayri-Müslim ahaliden temizlenmişti. Orada burada, köle gibi yaşayan tutsak bir kadın ya da çocuk bulanabilirdi. Ancak bir avuç dolusu aile geri döndüğünde baba evi ya da köyünü eskisi gibi bulmuştu.

Michael Mann, Anadolu deneyiminin tartışılmasında başlangıç noktası olarak kullanılabilecek olan etnik temizliğin sosyolojik teorisini ortaya koymuştur. Stalin, Mao ve Pol Pot yönetimlerinin komünist temizlikleriyle birlikte, Ermeni, Bosna ve Ruanda soykırımları ve Nazi holokostunu karşılaştırmıştır. Onun şemasında, total etnik temizlik çeşitli evrelerle tırmanış gösterirken, hiçbir yerde baştan böyle bir niyet yoktur.[24] **A Planı**, çoğunluk nüfusun tarafsızlık garantisi veren azınlıkla bütünleşme, asimilasyon ya da en azından ittifak kurma gibi ciddi girişimlerini kapsar. Bu, kalan etnik farklılıkların önemini yitirdiği ortak politik, sosyal ve kültürel cephe kurulmasını amaçlar. A Planı işe yaramaz ise, işte o zaman **B Planı** çoğunluk için daha tehlikesiz görülen (geniş alanlara dağıtıp seyrekleştirme gibi) koşullarda azınlık nüfusun yeni yerleşim alanlarına tehcirini gerekli kılar. Genellikle bu tehcirler stratejik amaçla gerçekleştirildiğinden, azınlıklar sınır bölgesi, büyük şehirler ya da demiryollarının yakın çevresi gibi en riskli olduğu düşünülen alanlardan başlamak üzere, adım adım gruplar halinde tahliye edilir. Bu zorunlu yeniden iskân özünde sorunludur, çünkü hedef seçilen grupların birçok üyesinin direnişi, uygulamanın sivil araçlarla gerçekleştirilmesini zorlaştırır. B Planı da başarısız kaldığında, o zaman **C Planı** yürürlüğe girer. Artık genelleşerek şiddet dozunu artıran tehcir, inatçı azınlığı tahliyeye başlamak için çoğu kez askeri güç kullanılmasını gerektirir. Sivil idareler tabii ki C Planı'yla baş edeme-

[24] Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (2005); Ermeni soykırımı için, bkz., 111–79.

diklerinden, bu görev tahliye edilecek ahaliyi çoğu kez düşman sayarak, olağan tüm acımasızlığıyla duruma el koyan orduya geçer. C Planı, kolayca **D Planı**'na, yani soykırıma kayar, çünkü azınlık ahalinin mevcudiyetine karşı hemen hemen her zaman çok aşırı şiddetle sonuçlanan askeri çözüm, içgüdüsel öz-savunmayı tetikler ve hiçbir doğal sınır tanımayan bir süreci harekete geçirir.

Ayrıca Mann tam etnik temizliğin gerçekleştirilmesinde araç rolü oynayan birçok temel toplumsal gruplar ve toplumsal durumu da ortaya koyar. A ve B Planlarını başlatan ilk kararların alınmasında "kritik bakanlıkların üst düzey bürokratlarından oluşan elit" şarttır. Bu düzeyde, zorunlu yasa ve kararnameler çıkarılarak, ittifaklar ya da tehcirlerin organizasyon ve yönetimi için gereken tedbirler alınır. Özel bölümlerin kurulması ve devlet fonlarının tahsis edilmesi gereklidir. "Görevliler arasında gruplaşmalar ve yetki kavgaları" da zorunlu önkoşullar arasındadır. Mann, Türk ordusunda savaşa girme düşüncesine çok büyük muhalefet olduğunu da belirtir. İdareciler, azınlıkların barışçıl entegrasyonu olan A Planı'nın aşamalı olarak uygulanmasını öngören Osmanlıcı ideallerle, Jön Türklerin derhal zorla asimilasyondan yana B Planı arasında gidip geliyorlardı. Etnik temizliğin yürütülmesi için birçok Osmanlıcı görevlinin yer değiştirmesi, hatta bazılarının öldürülmesi gerekmişti. İktidardaki hizip boğazkesenlere pis işlerini görmeleri için hareket özgürlüğü verilmesini şart görürken, muhalif görevliler dehşete kapılmıştı. "Paramiliter katiller" üçüncü önkoşuldu ve Balkan savaşlarından beri İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı Teşkilat-ı Mahsusa adlı özel örgüt bu role cuk oturuyordu. Savaşlar sırasında, bu gizli grup cephe gerisinde gerilla savaşı yapmış, İTC'nin içinde ve dışındaki çetin siyasi muhaliflerini ortadan kaldırmıştı. Talât Paşa'nın hapishanelerden saldığı mahkûmlarla takviye edilen ve öteden beri Enver Paşa'ya bağlı olan acımasız kiralık katiller böyle karşımıza çıkmıştı. Son bir unsur da Mann'ın teorisinde öldürme olaylarına katılmayan "sıradan Türkler"in varlığıydı: "Köylü ve şehirlilerden çoğu kez beklenen bir şey yoktu. Kala-

balıklar işe yarayabilirdi, ancak Ermeniler üzerinde baskı yaratmak için, bir şehirde yüz-iki yüz kişinin başkaldırması yeterdi. ... Failler Kürt de değildi."[25] Mann'ın şemasında, çoğu etnik temizliğin nihai sorumluluğu, etnik ya da dini düşmanlığa rağmen sıradan halkta değil, politik elitler ve ittifak kurdukları paramiliter güçlerdedir.

Mann'ın argümanının Osmanlı deneyimini ilgilendiren kısmı, Ermenilerin durumu hakkında bilinenlere dayalıdır. Onun ortaya koyduğu noktalardan birçoğu Asur, Kildani ve Süryani Hıristiyanların deneyimlerine de uymasının nedeni, bu toplulukların da aynı zamanda ve aynı diktatörlükte yaşamış olmalarıdır. Gene de bazı farklar göz ardı edilmemeli. Tartışmayı A Planı'ndan D Planı'na geçişlerle başlatabiliriz.

A Planı. Savaştan önce, mahalli Hıristiyan elit en azından kısmen Osmanlıcılığı paylaşıyordu ve devlete sadıktı. Daha sonra kılıçtan geçirilen birçok kişi devletten şeref madalyaları ve nişanlar almıştı. Ignace Maloyan, katledilmeden daha iki ay önce devlete liyakatle hizmet ettiğinin bir nişanesi olarak Sultan'ın verdiği madalyayı takmıştı. Midyatlı Hanne Safar'ın madalyaları yanında, fahri Paşa unvanı vardı ve çalışma odası Hükümet Binası'ndaydı. Süryanileri kaza, bölge ve vilayet meclislerinde temsil eden Galle Hermez, gündelik politika yürüterek reformlardan yanaydı. Türklere dost olduğundan şüphelenen kendi halkı tarafından öldürülen Nimrod Shimun da, onun baş düşmanı Mar Shimun da Abdülhamit nişanına sahipti. Hatta geleceğin Asur generali Ağa Petros, Urmiye Türk konsolosu olarak görev yapmıştı. Rehin alındığı sırada Hormuz Shimun, İstanbul'da üniversite öğrencisiydi. Armalto'nun özellikle gösterdiği gibi, savaş başladığında Mardin sancağındaki Hıristiyanlar nüfusa kaydolup, askere gitmeye razı olmuşlardı.[26]

---

[25] A.g.e., 167–69.

[26] Armalto, *Al-Qusara*, 101f

B Planı. 1914 Ağustos'unda, Mar Shimun XXI Benyamin Asurlardan devlete sadık kalma ve yardımcı olma garantisi isteyen vali tarafından Van'a çağrıldı. Ama Asurlar seferberliğe katılıp, askere alınmayı reddetti. Bu derhal B Planı'na giden tırmanışın işareti oldu. Hakkâri sancağı Asurları için B Planı 1914 Ekim'inde —yani, savaş ilanından önce başladı. Sadece Nasturileri kapsayan özel bir kararname valiye İran sınır boyunda yaşayan Asurları tahliye etme emri veriyordu. Buna neden olarak adı belirtilmeyen bir dış gücün —Rusya'nın elbette— maşası oldukları gösteriliyordu. Hükümetin güvenini yitirmesi yüzünden, bu insanlar Ankara ve Konya gibi uygun bölgelere yeniden iskân edilerek "akıllandırılacaklardı." Orta Anadolu'ya geldiklerinde, bölünen Asur aileler Müslümanların ağırlıkta olduğu köylere yerleştirileceklerdi. Bu şekilde dağıtılmalarının nedeni, yeni yerleştikleri yerlerde Asur kültürünü sürdürme imkânlarını ellerinden almaktı. Enver'in Rusya'yı provoke ederek Türkiye'yi savaşa sürükleme politikasından kaynaklanan Hamidiye süvari alayları ve Teşkilat-i Mahsusa imzalı yüksek yoğunluklu şiddet sınır bölgelerindeki sıradan Asur halkını vurmaya başlamıştı bile. Asurlar öyle kolay kolay tehcir edilebilecek bir grup değildi, çünkü her zaman silahlı ve Kürt komşuları kadar vahşiydiler. Bu yüzden B Planı hiçbir zaman uygulanabilir görülmüyordu. Asur kaynaklarında tehcir emri bilinmiyor; buna karşılık Eylül sonundan başlamak üzere, Başkale idare merkezinde kitlesel tutuklama ve infazlara maruz kaldılar. Bu şiddet 1914 kışı ve 1915 başına kadar sürdü, ama zaman zaman yaşanan Rus işgalleri sırasında düşmanla işbirliğiyle suçlanarak, misilleme amacıyla öldürülmelerinden başka bir amaç olduğu görünmüyordu.

Mardin sancağı Süryaniler'i ve Ermenileri için, açıkçası hiçbir zaman bir B Planı olmamıştı. Süryani Ortodoks, Süryani Katolik, Süryani Protestan Kildani, Ermeni Katolik ya da Ermeni Protestan ahali için hiçbir tehcir emri çıkarılmamıştı. Başka kaynaklarda bu gibi kararlardan dolaylı olarak bile söz edilmemiştir. Gerçekte yoğun genel öldürme olaylarının başlamasından yak-

laşık bir ay sonra, 21 Haziran 1915'te sadece vilayetteki Ermenileri kapsayan tek tehcir emri Talât'ınkiydi.[27] Ne var ki, Mayıs'tan sonra, inanç farkı gözetilmeden Hıristiyanlar aynı tür zulmün kurbanı olmuştu. Tüm mezheplerin Kiliselerinde silah ve bomba araması yapılmış, Fransızca ve Ermenice kitap ve yazı arama bahanesiyle evler didik didik aranmış ve Hıristiyan ileri gelenleri tutuklanıp, hapse atılmış, işkenceden geçirilmiş ve öldürülmüştü. Muhtemelen, bunun kararları İstanbul'da değil, vilayet yönetimince alınmıştı. Talât, Reşid Bey'e gönderdiği 12 Temmuz tarihli telgrafta tehcirlerin sadece Ermenileri hedef almasını ve "mutlak bir biçimde diğer Hıristiyanları kapsamamaması"nı ısrarla belirtmişti. Bu gecikmiş telgrafın çoğu can vermiş olan kırsaldaki Hıristiyanlar için hiçbir anlamı yoktu. Sadece büyük kasabalar ve şehirle sınırlı, kısa vadeli bir geri adım sayılabilirdi. Genel katliamlar yer yer Turabdin'de ve yakınlarındaki Cizre ve Nusaybin kazalarında tam istim sürüyordu.

C Planı. Şiddetle uygulanan genel tehcir Hakkâri'ye 1915 Haziran'ında Musul valisi Haydar Bey'in Hakkâri dağlarını istila etmek amacıyla top ve makineli tüfek desteğinde ağır silahlı askerlerle birlikte, dört ayrı Kürt aşiretini yığmasıyla ulaşmıştı. Emirlerinin içeriği bilinmemekle birlikte, bu büyüklükteki bir istila gücünün Asurları güle oynaya kuşatıp, tahliye edebileceği düşünülemezdi. Tersine, bu kuvvet Asur ahalisini ya toptan imha etmeyi ya da yaşadıkları topraklardan tamamen çıkarmayı amaçladığı belliydi. Asurlar kendilerini birkaç alternatif arasında sıkışmış, kazanma ihtimalinin sıfır olduğu bir durumda bulmuşlardı. İkmal hatlarına uzaklıkları nedeniyle, Rusya'nın koruyucu kanatları altına girme umutları da suya düşmüştü. Geleneksel ateşli silahlarıyla modern ordu karşısında hiç şansları olmadığından, yavaş yavaş evlerinden koparak, aileleriyle birlikte birkaç aydan çok yaşayamayacakları dağların tepelerine kaçtılar.

[27] BOA. DH. SFR 54/87 Talât'tan Trabzon, Mamuret-ül Aziz, Sivas, Canik ve Diyarbakır vilayetlerine, 21 Haziran 1915.

Tepelerden evlerinin, çiftliklerinin, tarla ve hayvanlarının yok edildiğini seyrediyorlardı. Dolayısıyla geri dönme nedenleri de iyice azalmıştı. Asurlar ölüm kalım savaşı verirken, **C Planı** doğrudan **D Planı**'na dönüşmüş, Asurlar bulundukları yerlerde öldürülmüştü— askerler esir almıyordu.

D Planı. Hakkâri dağlarındaki etnik temizlikle eşzamanlı olarak, Mardin sancağında farklı bir strateji uygulanıyordu. **D Planı** İstanbul'dan yazılı emir gelmeden, Haziran başında vilayet görevlileri tarafından uygulamaya konulmuştu. Bütün sınır boyundaki Hıristiyan köyler teker teker boşaltılmıştı. Bu örneklerde, çoğu kez çocuklar ya da genç kadınlardan oluşan bir avuç tutsak dışında, herkes öldürülmüştü. Birkaç köyde, tehcir kafileleri oluşturan ahali, çoğu kez köy dışındaki ilk elverişli uçurum ya da nehir kıyısında yok edilmişlerdi. Kırsal bölgeler büyük bir ölüm tarlasına dönüşmüş, Haziran ve Temmuz aylarında neredeyse kırsaldaki tüm Hıristiyan nüfus imha edilmişti. Kasaba ve şehirlerde, Hıristiyan gruplar parça parça tutuklanmıştı. İlkin, en önemli laik ve dini liderlerden oluşturulan ve küçük milis müfrezelerinin rahat kontrol edebileceği büyüklükte gruplar infaz yerlerine sürüklenmişti. Sonra sıra erkeklere gelmiş, en son kadınlar bu uygulamaya maruz kalmıştı. Burada tek fark, kadınların başlangıçta kocaları ve oğulları gibi hapsedilip, işkenceden geçirilmeyişiydi. Bütün bunlar olup biterken, evlerdeki değerli eşyalar yağmalanmış, ailelerden şantajla para sızdırılmıştı. Reşid'in 100.000 liradan fazla biriktirdiği ve Memduh'un Mardin'den 53.000 lira ile ayrıldığı söyleniyordu.[128]

Dolayısıyla Asurların örneğinde, **A Planı**'ndan **C Planı**'na geçiş çok hızlı olduğundan, dağlık bölgelerde **C Planı** sadece **D Planına** —yani, soykırıma — dönüşebilirdi. Diyarbakır Ermenileri ve Süryanilerine gelince, **A Planı** 1915 Nisan'ına kadar sarktıktan sonra bir anda **C Planı**'na dönüştü: özünde soykırımcı olan genelleşmiş kontrolsüz şiddet!

[128] Simon, *Mardine*, 118, 12.

Michael Mann'ın etnik temizliğin esas unsurları saydığı bazı sosyolojik gruplar ya da durumları inceleyelim. "Kritik bakanlıkların üst düzey bürokratlarından oluşan elit" anlambilimsel yönden tam uygun olmayabilir.

Ne var ki, kayınbiraderi Cevdet Bey ve amcası Halil Kut Paşa ile birlikte, Enver Paşa önce Şubat-Mayıs arasında Urmiye'deki, sonra Nisan-Mayıs arasında Van ve Hakkâri'deki, en son Siirt ve Bitlis şehirlerindeki Ermeni ve Asur katliamlarını başlatan temel elit ağıydı. Harbiye Nazırı olarak Enver ve Van valisi olarak Cevdet, Hamidiye alayları, Jandarma, Teşkilat-ı Mahsusa, sınır muhafızları ve Kürt aşiret gönüllülerden oluşturulan disiplinsiz birliklerin toplanmasından sorumluydu. Eğitimsiz oldukları bir işgali yürütmeye zorlanmış, dizginsiz terör yoluyla Hıristiyan sivilleri kontrol etmeye çalışmışlardı. Ermeni asıllı Rus generali Nazarbekov komutasında ilerleyen Rus birliklerinin önünde geri çekilmeden önce, muhtemelen ötekilere ibret olsun diye, önlemlerin dozunu fazla kaçırıp Hıristiyan ahaliyi katletmişlerdi. Hatta Halil Kut Paşa cephedeki kumandanlara verilmiş olan yetkiyi kullanarak, tümenindeki Ermeni ve Süryani askerleri kurşuna dizdirmişti.

Diyarbakır içindeki soykırım tahrikçileri bakanlık elitinden çok, vilayet eliti içinde mevzilenmişti. Anti-Hıristiyan şiddetle dolu siciline aldırmadan Reşid'i vali atayıp, genel Hıristiyan katliamlarıyla ilgili sürekli şikâyetlere rağmen makamında tutan Talât Paşa'nın rolü esastı. Soykırımcı bir örgütlenme becerisine sahip olduğunu kanıtlayan Reşid, kitle kıyımlarını gerçekleştirecek ölüm mangalarıyla birlikte, merkezi ve yerel yöneticilerden oluşan bir şebeke de kurmuştu. Reşid'in A ve B Planlarıyla hiç işi olmadığı görülecekti: Savaştan önce bile çarşıdaki yangını çıkartmış, Diyarbakır'a adımını atar atmaz genel anti-Hıristiyan operasyonları başlatmıştı. İki Süryani köyü Ka'biye ve Karabaş'ı, Reşid vali konağına yerleştikten ancak birkaç hafta sonra katlettiler. Böyle bir şebeke olmadan, bu kadar kısa sürede bu kadar çok insanı tasfiye etmeye kalkışmak mümkün olmazdı. Enver'in

vilayetteki rolü, Turabdin'deki birkaç direnişçi Süryani köyüne saldıran düzenli ordu faaliyetlerini desteklemekti. 1915 Kasım'ında, Azak direnişçilerine nasıl muamele edileceğine dair mesajlar göndermişti. Kuvvetlerine verdiği "tahliye ve bastırma" emrinin arkasından, bir muharebe kaybedildi diye bu kez "derhal ve azami şiddetle bastırma" emri vermişti. Ateşkeslerden memnun olmamış, Turabdin'de etnik temizliğe yeniden başlamak için fırsat kollamaya başlamıştı.

Bir diğer temel unsur "paramiliter katiller"in varlığıydı. Hakkâri ve Van'da, Cevdet, Halil ve Kazım'ın yönettiği sefer kuvvetlerinde bu tipler de yer alıyordu. Paralı asker Nogales, bunların "istenmeyen adamlar olarak sürgün edilen eski şakiler ve *komitacılar* [Teşkilat-ı Mahsusa üyelerine *komitacılar* da denirdi] olduklarını" yazıyordu. "Her zaman elde tabanca, kılıç çekmeye hazır vaziyette dolanır, kargaşaya son vermeye, yağmayı önlemeye çalışırdım."[29] Diyarbakır'da, Reşid'in emrinde her birlik 50 kişiden oluştuğundan mahalli Arap lehçesinde El Hamsin diye tanınan birçok paramiliter ölüm mangası vardı. 50 kişiden oluşan milisler Diyarbakır'a özgüydü. Üniformalı, pazıbentli bu grupların liderleri askeri rütbe taşırdı. Yerel halkın işbirliğiyle kitlesel katliamlar örgütleyen bu birlikler Nazilerin *Einsatz* gruplarını çok andırıyordu. Bu yüzden, küçük El-Hamsin birimlerine çoğu kez önceden saldırı için belirlenen noktalarda toplanan yüzlerce Kürt gönüllü eşlik ediyordu. Önceden yapılmış olan planlarda öncelikle saldırılacak köylerin sıralanması, Anhel gibi öncelik taşımayan bazı köylerin biraz nefes alması anlamına geliyordu.

Peki ya "sıradan" halka ne demeli? Öyle anlaşılıyor ki bütün bölgede mahalli halk vahşete katılmıştı. Doğrusu, Kürt aşiretler hiç durmadan hem birbirleriyle hem Hıristiyan komşularıyla çatıştıklarından, barış zamanında bile bütün bölgede şiddet hiç eksik olmazdı. Haydar Bey, Hakkâri'ye yönelik büyük istilayı başlattıklarında, yöredeki Kürt ağaların katılımını kolayca sağlamıştı.

[29] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent* (1926), 114.

Asur Jilu aşiretinin kapı komşusu Oramarlı/Ömerlili Suto Ağa, özellikle Asurları kesmekle nam salmıştı. Başkale bölgesine çok acı çektiren Hamidiye alaylarının kurucuları bile sözde dost Artoşi konfederasyonundandı. Diyarbakır'da, sözlü tanıklıkların gösterdiği gibi komşu komşuyla dövüşüyordu. En azından birbirini şahsen tanıyan fail ve kurbanın yüz yüze kaldığı durumlarda korkunç zulümlere tanık olundu. En kötü tahrikçilerin bazıları eski katliamcıların soyundan geliyordu: Başkale bölgesinde terör estiren Hamidiye lideri Hurşid Bey, 1840'larda on bin Asur'u kılıçtan geçiren Nurullah'ın torunu; Diyarbakır soykırımının başlıca teşvikçisi, İTC delegesi Feyzi, 1895 pogromlarının tahrikçisi belediye başkanı Arif'in oğluydu.

Ama Hıristiyanlara yardım etmek için çırpınan "vicdan sahibi" Müslümanlar da vardı. Mar Shimun'a görevlilerin öldürme planlarını çıtlatanlar meçhul Kürt liderlerdi. Çok sayıda ağa Hıristiyan yanaşmalarına güvenli köylere yerleşinceye kadar eşlik etmişti. Bazı Turabdin köylerini korumayı başaran Sarohan, Sarokhano ve Haverkan konfederasyonundan Çelebi aşiretleri vardı. Hıristiyanların kaçmasına yardım ederek, dostça karşılandıkları ve yeni köyler inşa etmelerine izin verilen Sincar Dağı'nda Yezidiler'in lideri Hamo Sharro'nun korumasına bırakan Tayy Bedouin vardı. 'Ayn-Wardo'da ateşkese aracılık eden ve verilen sözlerin tutulmasını garanti etmek için kendi ailesini rehin bırakan Muhallemi dini lideri Şeyh Fathullah vardı. Sonra, Hıristiyanların sadık ve uyumlu yurttaşlar olduklarında ısrar ederek, tutuklama ve ölüm emirlerine itaat etmeyi reddeden eski kafadan Osmanlıcı görevliler vardı. Mardin'de, emirlerine itaat etmeyi reddeden mutasarrıf Reşid görevden alınmıştı. Teşkilat-ı Mahsusa ajanları Lice, Beşiri ve Derik kaymakamları gibi orta düzey idarecileri katletmiş, aynı nedenle Midyat kaymakamı kaybolmuştu. Daha alt düzeydeki muhalif memurların halini siz düşünün.

Bu kitapta etnik savaşların, işbirlikçi olmakla suçlanan kişilere karşı girişilen sayısız cezalandırma eyleminin ve bütün güneydoğu Anadolu'yu kasıp kavuran akıl almaz soykırım

projelerinin öyküsü anlatıldı. Alman diplomatlar 1915 Temmuz'unda İstanbul rejimini uyararak, vahşet dozu azaltılmadığı takdirde zorla tehcir ve Diyarbakır katliamlarının "genel katliam"a dönüşeceğinden korktuklarını ifade etmişlerdi. Aslında bütün olup biten bu korkunun gerçekleşmesinden başka bir şey değildi. "İmha" ve "ortadan kaldırma" gibi, bu "genel katliam" terimi de Alman diplomatların o sırada Birleşmiş Milletler'in tanımladığı modern "soykırım" kavramının formülasyonuna yaklaştıklarına işaret ediyor. Vatikan'ın ifade ettiği "bütün halkın yok olma tehdidi altında bulunduğu" korkusuna, Sultan 19 Kasım 1915'te masum insanların de öldüğünü kabul ederek cevap vermişti. Ancak ne yazık ki "isyanda masum unsurları" ayırt etmenin imkânsız olduğunu da açıklamadan geçememişti. Daha 24 Mayıs 1915'te, mezalimin henüz başındayken, İtilaf güçleri yapılanları "insanlık ve uygarlığa karşı işlenen suçlar" olarak etiketlendirmişti.

11. KAYNAKLAR ÜZERİNE NOTLAR

GENEL KAYNAKLAR

24 Mayıs 1915'te, Britanya, Fransa ve Rusya, Osmanlı hükümetini uygarlık ve insanlığa karşı işlediği suçlardan sorumlu tutacaklarını resmen ilan ettiler. Hemen hemen o zamandan beri, güçler yargılama ya da kamuoyu oluşturma niyetiyle belge toplamaya başladılar. İngilizce tanıklıkların bir kısmı Arnold Toynbee (1889–1975) ve Lord Bryce (1838–1922) tarafından hazırlanan çalışmada derlenip yayınlandı.[1] Parlamento çalışmaları kapsamında yayınlanan kitap, resmi "Blue Book" dizisinde yer almıştı. Resmi ya da yarı-resmi ilk belge koleksiyonu buydu. Burada çoğu misyonerler ya da mültecilere insani yardım veren kuruluşlarla bağlantılı kişilerin mektupları, raporlar ve onlarla ilgili gazete yazılarından oluşan 150 belge bir araya getirilmişti. 1916'da yayınlanan derleme büyük ölçüde 1915 yılının belgelerine dayalıydı. Malzeme başlıca iki kuruluştan toplanmıştı: Amerikan Ermeni ve Süryanilere Yardım Komitesi ve Presbiteryen Kilisesi Yabancı Misyonlar Kurulu. Amerikalılar'ın ağırlığı ABD'nin tarafsız oluşundan ve bu ülke yurttaşlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun her

[1] James Bryce ve Arnold Toynbee. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* (1916; sansürsüz baskı, 2000). (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916, Pencere Yayınları, 2006) 1916 tarihli ilk baskıda hâlâ Osmanlı topraklarında yaşıyorlarmış gibi, bazı kişi adları ve yaşadıkları yerler çıkarılmıştı. Bu bilgi sansürsüz baskıda yer almıştı

yerinde yaşamasından kaynaklanmıştı. Kitabın adı sadece Ermenilerden söz etmekle birlikte, Azerbaycan ve Hakkâri ile ilgili IV. kesimin tamamı (135—222) ve dağınık birkaç başka belge Doğu Süryani topluluklarıyla ilgiliydi. Gelgelelim, Diyarbakır vilayeti ya da Batı Süryani ahalisiyle ilgili hiçbir bilgi yoktu.

Almanlar katliamlar ve tehcir sırasında Osmanlı hükümetiyle suç ortaklığı yaptıkları suçlamasından sıyrılmak için yanıp tutuşuyorlardı. Alman Şark Misyonu'nun (Deutsche Orient-Mission) ünlü lideri, büyük Ermeni dostu Johannes Lepsius (1858—1926), Alman Dışişleri Bakanlığı arşivindeki diplomatik yazışmalardan elde ettiği belgelerle bir ciltlik araştırmasını yayınlamakla görevlendirildi.[2] Lepsius 1914–18 yıllarını kapsayan, mahalli konsolos ve büyükelçilerin, kimi, zaman da subaylar ve özel şahısların 444 rapor ve mesajını yayınladı. Bu materyalin bir kısmı, özellikle de Musul ve Halep konsolosluklarının belgeleri Süryani ahaliyle ilgiliydi. Arşivde özgürce araştırma yapma izni verilmeyen Lepsius, bir kısmı değiştirilmiş olan belgeleri Dışişleri Bakanlığı'ndan temin etmişti. Çoğunlukla boşlukların nedeni, Almanları suçlayacak bilgilerin çıkarılmış olmasıydı. Şimdi bir web sitesinde kısaltılmış belgelerin orijinal versiyonları yayınlanıyor (www.armenocide.net). Burada kullanılan belgelerin hiçbiri değiştirilenler arasından seçilmemiştir.

Son zamanlarda, Arthur Beyleryan Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinden bazı kaynakları yayınladı.[3] Katolik misyonlar, askeri personel ve konsolosluk görevlilerinden gönderilen ve tümü dışişleri bakanlığının tozlu raflarında kalan belgeler 757 rapordan oluşuyor. Anadolu sahillerine yönelik istilada kullanılacak Ermeni ve Süryani gönüllülerden kurulacak bir lejyonun örgütlenme planları büyük yer tutuyor. Katolik Kilisesi'nden gelen malzeme çoğunlukla katliamlar ve Kildani Kilisesi'nin tahribiyle ilgili.

[2] Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (1919).

[3] Arthur Beylerian, Les Grandes Puissants: L'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914–1918) (1983).

Kural olarak, Ermeni kaynaklarının yayınlarında Süryaniler'in adı geçmediği halde, kimi zaman aynı belgelerde Ermenilere de Süryaniler'e de rastlanabiliyor. M. G. Nersisiyan'ın derlediği kalın cilt 1982'de yayınlanmıştı.[4] Çalışma, Rus diplomatik ve askeri yazışmalarından, Ermeni Kilisesi'nden alınan malzemeden, gazete makalelerinden, Lepsius ile Bryce ve Toynbee'nin yayınladığı belgelerin ve günümüzde yayınlanan kitapların çevirilerinden seçilen 267 kaynak içeriyor. Ayrıca bu çalışmada Abdülhamid dönemi (2–187) ve I. Dünya Savaşı öncesi Jön Türk yönetimindeki (188–272) katliam ve pogromlarla ilgili malzeme de veriliyor. Bir başka kaynak yayını Rus Dışişleri Bakanlığı ve gazetelerden 152 belgeyi bir araya getiriyor.[5] Çok yararlı bir derlemede Ermeni mezalimiyle ilgili uzunca 26 Rusça yayın (makale ve broşür) yeniden yayınlanmıştır.[6] Özellikle, Van savunmasıyla ilgili makalede Süryanilerle ilgili bilgiler de yer alıyor.

İran Paris barış konferansı için, Osmanlı ve Ruslar'ın İranlılar'ın tarafsızlığını ihlal etmeleriyle ilgili 305 belgeyi kapsayan bir derleme yayınlamıştı.[7] Bunlar İran yurttaşlarını (Müslüman ve gayri-Müslim) hedef alan katliamlar, İran topraklarındaki askeri hareketler ve Osmanlılar'ın Ocak-Mayıs 1915'teki Azerbaycan işgaliyle ilgilidir. Büyük ölçüde İran Dışişleri Bakanlığı'ndan alınan bu belgeler arasında, Türkiye'nin Tahran sefiri İran'ın İstanbul sefiri ile yazışmalar gibi ilginç olanlarına da rastlanıyor.

[4] *Genotsid armyan v osmanskoi imperii. Sbornik dokumentov i materialov* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı: Belge ve Malzemelerin Derlemesi], ed. M. G. Nersisiyan (1982).

[5] *Russkie istochniki o genotside armyan v osmanskoi imperii 1915-1916 godv (Sbornik okumentov i materialov)* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı, 1915–1916 İlgili Rusça Kaynaklar], ed. G. A. Abraamyan ve T. G. Sevan-Khachatryan (1995).

[6] *Genotsid armyan i russkaya publitsistika* [Rusça Yayınlarda Emeni Soykırımı] (1998).

[7] Empire de Perse, Ministère des affaires étrangers, *Neutralité Persane: Documents diplomatiques* (1919).

Osmanlı kaynaklarından seçmeler de yayınlanmıştır. Türk Genelkurmayı tarafından hazırlanan çok ciltli I. Dünya Savaşı tarihi, yıl yıl her ordunun ve genel savaş harekâtının araştırılmasıyla ilerler. Burada askeri-tarih arşivindeki birçok orijinal belge günümüz Türkçesiyle yayınlanmış ya da özetlenmiştir. Erzurum'da üslenmiş olan ve Doğu Anadolu'nun tamamının savunmasından sorumlu Üçüncü Ordu'ya ilgili ciltlerde, Hıristiyanların tehciri ve sözde "Ermeni isyanı"na karşı mücadele öne çıkar.[8] Aynı zamanda, askeri tarih kaynaklarını yayınlayan bir dergi vardır. Burada her zaman Latin Alfabesi'ne dönüştürülmüş ya da günümüz Türkçesi'ne çevrilmiş belgelere yer verilir. Derginin bazı sayıları Hıristiyanlara yapılan muamele, tehcirler ve vb. ile ilgilidir.[9] Bu belgelerin çoğu Harbiye Nezareti ile yerel kumandanlar arasında gidip gelen kısa telgraflardır. Telgraf olduklarından, haliyle durumun ancak kısa bir tasvirini ya da basit açıklamalarıyla gerçek emirlerden başka bir bilgi vermezler. Kısalıkları nedeniyle, askeri-tarih belgeleri diplomatik kaynakların analitik derinliğinden yoksun olmakla birlikte, ordu liderliğinin düşünce tarzının sezilmesini sağlarlar.

Türkiye'deki arşivlere artık daha kolay ulaşılabiliyor ve Dâhiliye Nezareti'nin belgeleri tehcir dönemi için esastır. Nezaret'ten gönderilmiş olan şifreli telgraflar denilen dizi (bunlar gerçekte şifrelenmemiş asıllardır) tehcir kararları, jandarma emrine verilmek üzere mahkûmların hapishanelerden salınmasıyla ilgili emirler ve vilayet görevlileriyle yazışmaları içerir. Çok kısa olan bu telgraflar, verilen emrin ardındaki motivasyondan söz etmezler. Henüz *vilayetlerden* gönderilen yazılar araştırmacılara açılmamıştır. Vilayetlerin gönderdiği yazılardan oluşan İkinci Kesim'in 2006 İlkbahar sonunda açılacağı söylenmişse de, kitap ya-

[8] Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı* (1964–93). İlk ciltleri derleyen Fahri Belen'di, ama sonraki ciltlerde yazar adı belirtilmiyor.

[9] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi.*

yınladığı sırada henüz açılmamıştı. Ne var ki, Diyarbakır'dan sürgün edilenlerin sayısıyla ilgili olarak Reşid'den Talât'a gönderilen bir telgraf kullanılabiliyor, çünkü Başbakanlık Arşivi'nin "Ermeni Sorunu"yla ilgili online belge bölümünün ana sayfasında yayınlanan telgraflar arasında o da vardı.[10]

URMİYE ÜZERİNE KAYNAKLAR

Urmiye dünyanın savaşta Osmanlı mezalimine ilk kez tanık olmaya başladığı yerdi. İran Azerbaycan'ındaki olaylarla ilgili birçok kaynak vardır. Bunların bir kısmı savaş sırasında ya da barış müzakereleri yapılırken yayınlanmıştır. Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlerin anavatanlarına ve Roman Katolik din adamlarının daha çok Fransa'ya gönderdikleri raporlar, bu yayınların ana bölümünü oluşturur. Bu belgeler birkaç hafta içinde kamuoyuna açıklanmıştı. 1915 Ocak ortasında Rus topraklarına geçmeye başlayan mültecilerin bir kısmı trenle St. Petersburg'a ulaşmayı başarmıştı. Dolayısıyla Ocak sonunda ilk haberler ve görgü tanıklarının raporları ortaya çıkmıştı. Ne var ki, o sıralarda şiddet daha çok sadece mahalli Kürtlerin yarattığı anarşi ve pogromlara yükleniyordu. Şubat sonu ve Mart başında kurban sayısında dikkatten kaçmayacak artışlarla birlikte, Türk sivil ve askeri otoritelerin daha büyük rol oynadığının anlaşılmasıyla, şiddet soykırım eylemlerine dönüşmüştü.

Urmiye bölgesinden gelen haberler, dünyanın ilk kez muharebelerin sona ermesiyle [Osmanlı] hükümetinin silahsız sivil Hıristiyan ahaliye karşı tahrik ettiği sistemli katliamlara kulak vermesini sağlamıştı. Fransızların raporları misyoner derneklerinin dergilerinde yayınlanmıştı. Savaş sırasında ve sonrasında, Süryanilerce yazılan bazı eserler yayınlandı. En detaylı olanlar arasında, Amerikan eğitimi almış olan ve büyük Göktepe (Gogtapa) köyünde Amerikalı karısıyla birlikte yaşayan Baptist papaz

[10] www.devletarsivle..gov.tr "Arşiv belgelerine göre Ermeni kon..u."

Yonan Shahbaz'ın yazdığı kitap da vardı.[11]

Fransız ve Amerikan misyonların üyeleri olaylara ilişkin vakayinameler ve gözlemlerini yazmışlardı. Urmiye'deki Amerikan Modern Kız Okulu'nun müdiresi Mary Lewis de günlük yazarları arasındaydı. Bir diğer günlük, Saint-Vincent-de-Paul Katolik misyonu hemşirelerinin kolektif çalışması olarak ortaya çıkmıştır.[12] Fransızların günlüğü 2 Ocak, Lewis'in günlüğü 9 Ocak 1915'te başlıyordu. Kural olarak, daha ayrıntılı olan Lewis'in tuttuğu notlar, Fransız rahibeleriminkinden daha yoğun duygu yüklüydü. Bir diğer kronolojik rapor, Lazarist misyoner Abel Zayiave'nin zaman zaman günü gününe tutulmuş notlar biçiminde kaleme alınmıştı.[13] Olaylarla ilgili arşiv malzemesi, Rus arşivlerinde de bulunur. Rus askeri-tarih arşivi durumu ve Süryanilerin asker ve rehber olarak kullanıldığını gösteren malzemeleri içeriyor. Rusya Dışişleri Bakanlığı arşivinde bölgede görev yapan konsoloslar ve konsolos muavinleriyle yazışmalar bulunur. Savaşın başında Süryanilerin lideri olan Mar Shimun ve patriğin ölümünden sonra Asurların liderliğini üstlenmiş olan Ağa Petros ile yapılan toplantılarla ilgili bilgiler özel olarak dikkat çekicidir.

Türk askeri-tarih arşivinde, İran sınırındaki Türk—Rus çatışmasının çok sayıda ayrıntılı raporuyla birlikte, diğer cephelerden gelen bazı raporları içeren çok zengin dosyalar bulunur. Raporlarda savaş ilanına giden dönemde İtilaf güçlerinin Türkiye'ye karşı tüm düşmanca eylemleri belgelenirken, kendi saldırganca eylemlerini es geçiyor. Ayrıca, Rusya Dışişleri Bakanlığı ile İran'daki konsolos muavinleri arasında gidip gelen birçok telgraf Osmanlı askerlerince ele geçirilmişti. Bu yazışmalar muhtemelen

---

[11] Yonan Shahbaz, *The Rage of Islam: An Account of the Massacre of Christians by the Turks in Persia* (1918).

[12] *The War Journal of a Missionary in Persia*, ed. Mary Schauffler-Platt (1915). Boyce ve Toynbee, *Treatment of the Armenians*, 154–82 içinde tekrar basıldı; misyon gazetesinden alınılar Eugène Griselle, *Syriens et Chaldéens leur martyre, leurs espérances* (1917). 29–39'da tekrar basıldı.

[13] A.g.e.'de yayınlandı, 40–59.

1914 Aralık ayında Ruslar'ın Sawuj Bulak konsolosu, A. I. Las'ın öldürülmesiyle ilgiliydi. İmzasız rapor Harbiye Nezareti'nin iç yazışması olabilir. İçteki kanıtlar bazı kişilerin işbirlikçi olabileceğini gösteriyor. Muhtemelen Osmanlılar'ın savaşa girmesine diplomatik temel kazandırma amacı güden rapor, savaştan önce İtilaf güçlerinin saldırganlığının, Osmanlılar'ı tarafsız İran topraklarında savaşa ittiğini iddia ederek, Azerbaycan vilayetinin işgaline meşruiyet kazandırmaya çalışıyordu. Rapor tarihsiz olmakla birlikte, ekte yer alan son belgeler Şubat 1915 tarihliyken, Kuveyt'le ilgili kesimde geçen olaylar 1915 Mart'ından sonradır.[14]

Rus diplomatlar Osmanlıların işgal ettiği bölgelerdeki durumdan hükümetlerini haberdar eden raporlar göndermişlerdi. Şubat 1914-Mayıs 1915'te konsolos muavini olarak görev yapan Vvedensky'nin rapor ve telgrafları özellikle yararlıdır. Osmanlı işgal sırasında Urmiye'den tahliye edilip Hoy'a yerleştirilmişti.[15]

HAKKÂRİ VE VAN ÜZERİNE KAYNAKLAR

Bryce ve Toynbee'nin derlediği tanıklıklar koleksiyonu, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916*'da Van şehrinde Ermenilerin kuşatılması ve Hakkâri Dağları'ndaki Asur mültecilerle ilgili kesimler var. Bunlar mektup, açıklama ve uzun raporlardan alıntılardır. Van olaylarıyla ilgili bazı otobiyografik çalışmalar yapılmıştır. Amerikan hastanesi hekimlerinden Clarence Ussher, hem saldırganları hem direnişçileri gözlemleyebilecek bir konumdaydı. Onun vali Cevdet Bey'le görüşmeleri

[14] ATAŞE, Kol.: BDH, Kls.: 1488, Dos.: 32/-, Fih.: 3–1, 3–2, 3–3, 3–4, 3–5, 3–6, 3–7, 3–8, 3–9, 3–10, 3–11, 3–12, 3–13.

[15] Vladimir Genis, *Vitse-konsul Vvedenskii sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve (1906–1920 gg.) Rossiskaya diplomatiya v sud'bakh* [Konsolos Muavini Vvedensky'nin İran ve Buhara Hanlığı'ndaki Çalışmaları 1906–1920] (2003).

özellikle değerlidir.[16] Rafael de Nogales, kuşatmanın başında Van'a gelen Venezüellalı bir paralı askerdi. Bombardımanları yürüten Osmanlı topçu bataryasının komutanlığına atanmıştı. Kitabı sadece uzun askeri deneyimle edinilebilecek sezgilerle yüklüdür.[17]

Hakkâri sancağındaki durumla ilgili olarak, Mar Shimun XXI Benyamin'in ablası Surma Hanım'ın yazdığı kitapta zengin bilgilere rastlanır. Yazar birçok yabancı dili bildiğinden, Asurların dışişleri bakanı gibi çalışmış, birçok kararın alınmasına hazır bulunmuştu. Ne var ki, dağ aşiretleri arasındaki bazı çatışmaları gizleyen kitabı, erkek kardeşinin ve kendisinin hanedanlıktaki rolü üzerinde yoğunlaşır.[18] Sonradan Suriye Asur mülteciler lideri olan Malik Cambar, bir broşürle birlikte, Mar Shimun ve Cambar'ın aşireti Jilu arasındaki sürtüşmeler hakkında bilgi veren yayınlanmamış bir otobiyografi kaleme almıştı.[19]

Ne Almanya ne ABD Van'da ve vilayet merkezinde diplomatik olarak temsil ediliyordu. Ne var ki, savaştan önce Ruslar'ın Van konsolos muavini vardı. Bu görevliler sürekli olarak Kürt, Ermeni ve Asur halkın güçleri ve düşüncelerini anlamak için askeri-politik incelemeler yaparlardı. Raporlar az sayıda dağıtılan sınırlı baskılarda yayınlanmıştır. Düzensiz Kürt Hamidiye alayları ve köy düzeyine varıncaya kadar Hıristiyan nüfusunun büyüklüğü konusunda bunlardan çok yararlı bilgiler edinilebilir. Çoğu kez, sayımlar göz kararıyla hanelerin sayılmasına dayandırılırdı. İtalya'nın Van'da Sbordoni adlı bir konsolosluk kâtibi görevliydi. Bir Fransız savaş muhabirinin yazdığı kitapta, İtalyan diplomatın bazı raporları yayınlanmıştır.[20]

---

[16] Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War (1917)*, 236–45.

[17] Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent* (1926).

[18] Surma D'Bait Mar Shimun, *Assyrian Church Customs and the Murder of Mar Shimun* (1920).

[19] Malik Cambar, *Vie et coutmues des Maliks* (1924); "Autobiography.

[20] Henry Barby, *Au Pays de l'épouvante: L'Arménie martyre* (1917).

İki çalışmada aşiretlerin hem Hakkâri'deki hem de sürgüne gönderildikten sonraki askeri faaliyetlerinin ayrıntıları verilmiştir. Yazarlar önde gelen aşiret reislerinin akrabalarıdır.[21]

DİYARBAKIR VİLAYETİ ÜZERİNE KAYNAKLAR

Diyarbakır vilayetindeki katliamlarla ilgili nispeten çok kaynak var. Manastırlara kapanmış birçok din adamı, Hıristiyanları etkileyen olayların kroniklerini tutmuş, kimi zaman katliamlardan kurtulup manastırlara sığınmış olanların sözlü tanıklıklarını derlemiş, kimi zaman belgeleri kopyalamış ve bazen kurbanların sayısını saptamak gibi iddialı girişimlerde bulunmuşlardı.

Eksiksiz ve en ayrıntılı kronik, Mardin Süryani Katoliklerin patrik yardımcısı Gabriel Tappouni'nin sekreteri İzak Armalto'nunkiydi. 1914 Temmuz'undan başlayarak, Arapça günce tutmuştu. Patrik yardımcısının sekreteri olarak, Hıristiyanların kaderini belirleyen birçok tartışmaya katılmış, Osmanlı görevlileriyle bazı temaslarda bulunmuştu. Savaştan hemen sonra, Lübnan'da bu günceyi imzasız olarak *The Calamities of the Christians* adıyla yayınlamıştı. Katliamlar ve tehcirlerin başlamasından önce Hıristiyan liderliğin nasıl yaklaşan felaketin korkusuna kapıldığını, başlarına gelecekleri fark ettiğine dair sezgiler sunduğundan, Armalto'nun çalışması özellikle değerlidir.[22]

1914 Aralık ayında, Musul'daki Dominiken misyonunda çalışan üç Fransız keşiş Mardin'e gelmişti. Burada, 1916 Kasım'ına kadar, Süryani Katolik Kilisesi'ne ait bir binada ev hapsinde tutulacaklardı. Üçü de zamanlarını etraflarındaki olayları bize kadar ulaştıran kronikler yazarak değerlendirmişti. Bu raporların en önemlisi, Van'daki Katolik misyonunu kuran ünlü dilbilimci ve Sür-

[21] Hazqiyel Rayyis Gabriyel Beth-Malik Babanc, *Tash'ita d Aturaye* [Asur Tarihi] (1975), 17–29; Rudolf Macuch, *Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur* (1976), 230–61.

[22] *Al-Qusara fi nakabat al-nasara* (1919).

yani araştırmacısı yaşlı papaz Jacques Rhétoré'nin kaleminden çıkmaydı. Aslı 21 bölüm tutan "*Les Chrétiens aux bêtes*" adlı uzun elyazması, Paris'teki Saulchoir Dominiken arşivinde saklanıyor. Ne yazık ki, aralarında Turabdin katliamlarıyla ilgili bazı bölümler, İçindekiler Tablosu'nda yer almakla birlikte bugün kayıp. Saldırılar öncesi ve sonrasında failler ve koşullarla ilgili tanıklıklarında titiz davranmaya çalışan Rhétoré, istatistiksel bilgiler de sunar.[23] Mardin bölgesindeki olayların kroniğini yazan bir diğer Dominiken olan Hyacinthe Simon, elyazmasını 1916 Haziran'ında tamamlamıştı. Kasaba ve köylerdeki katliamların, sürgünlere saldırıların ve öldürülen papazların ölüm ilanlarının uzun kronolojik listelerinin yayınlandığı bu çalışma özellikle değerlidir.[24] Musul misyonu başkanı Marie-Dominique Berré, içinde istatistiksel bilgilerin de bulunduğu, merkezi ve taşra yönetimlerinin soykırımdaki rollerinin tartışıldığı 15 Ocak 1919 tarihli kısa bir rapor yazmıştı.[25] Trabzonlu Piskopos Jean Naslian, savaş dönemindeki politik ve dini çatışmaları ele aldığı kitabında, bu raporlardan bölümler yayınlamıştı.[26] Kendileri de Katolik olan tüm Fransız kronikçilerinin, Mardin ve Tel-Arman'da yoğun bulunan Ermeni Katolikler'i hakkında söyleyecekleri çok söz vardı. Savaştan sonra, Süryani Katolikleri patriği Efram Rahmani, barış konferansına sunduğu memorandumda, kronoloji ve bazı yeni ayrıntılar ortaya koymuştu. Ama kendisi Lübnan'da yaşadığından, tarihler ve olaylar hakkında belirsizliklerle dolu olan çalışması çok

[23] Jacques Rhétoré, *"Les chrétiens aux bêtes": Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*, ed. Joseph Alichoran (2005), birçok yeni belge dâhil edildi; ilkin İtalyanca *Una Finestra sul massacro: Documenti inediti sulla strage degli armeni (1915–1916)*, ed. Marco Impagliazzo (2000), 97–250 içinde yayınlandı.

[24] Hyacinthe Simon, *Mardine la ville héroïque: Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacres de 1915* (1991).

[25] Marie-Dominique Berré, "Massacres de Mardin" (1997).

[26] Jean Naslian, *Les Mémoires de Mgr. Jean Naslian sur les événements politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928* (1951).

güvenilir bir kaynak sayılmaz.[27] Ayrıca, kısa olmakla birlikte bazı ek bilgiler sunan iki imzasız rapor da vardır.[28]

Za'faran Süryani Ortodoks manastırında yaşayan Abed Mishiho Na'man Qarabash adlı genç çömez 1915 yılında bir kronik kaleme almıştı. Bu içerik yönünden diğer kronikleri andırmakla birlikte, Süryani Ortodoks köyleriyle ilgili bilgileri daha kesindir. Diyarbakır yakınlarındaki Karabaş köylüsü olduğundan, o bölgedeki olaylar hakkında herkesin kolay erişemeyeceği bilgilere sahipti.[29] Süryani Ortodoks cemaatlerinde odaklanan bir başka tanıklık, papaz Süleyman Hinno'nun Suriye'de yaşayan mültecilerin ifadeleriyle hazırlayıp yayınladığı sözlü tarih çalışmasıdır. Adını verdiği, katliamlardan kurtulan 13 kişiden bilgi toplamış ve Turabdin bölgesindeki köylerde yaşanan katliamları mümkün olduğunca belgelemeye çalışmıştı. İfadelerin özelliğine göre, bazıları çok kısayken, diğerleri nispeten ayrıntılıdır.[30] Süryani Katolik papaz ve Azak (şimdiki İdil) öğretmeni Gabriel Qas Tuma Hendo'nun günlüğü eşsiz bir kaynaktır. Bu elyazması 1915 yılında Osmanlı ordusunun Azak köyüne yaptığı uzun kuşatmanın ayrıntılarını verir. Bu belgede Cizre olayları hakkında da çok şey bulunur.[31]

Bu kaynakların kullanılmasında bazı zorluklar yaşanır, zira Katolikler'in tuttuğu kronikler modern takvimi kullanırken, Or-

---

[27] 18 Temmuz 1919 tarihli bu belge, Sébastien de Courtois, *The Forgotten Genocide: Eastern Christians. The Last Arameans* (2004), 244–53, 347–52 içinde yayınlandı.

[28] Ara Sarafian, "The Disasters of Mardin during the Persecutions of the Christians, especially the Armenians, 1915" (1998); Vincent Mistrih, "Mémoires de A.Y.B. sur les massacres de Mardine" (1997).

[29] Abed Mschiho Na'man Qarabasch, *Vergossenes Blut: Geschichten der Greuel, die an den Christen in der Türkei verübt, und der Leiden, die ihnen 1895 und 1914–1918 zugefügt wurden* (1999).

[30] Aslı Süryanice, Süleyman Hinno, *Günhe d Süryoye d Turabdin* (1987); Almanca çevirisi de vardır. Ben burada İsveççe versiyondan yararlandım, *Massakern på syrianerna i Turabdin 1914–1915* (1998).

[31] Gabriel Qas Tuma Hendo, "Tarikh Azakh" [Azak Tarihi] (1915).

todoksların belgelerinde 13 gün gerideki Eski takvim kullanılır. Osmanlı belgeleriyse Hicri (ayın hareketini temel alan Hicri takvimle 1333 yılının büyük bölümü, Miladi 1915'e denk gelir) ya da Rumi (Avrupa takvimlerindeki ayların kullanıldığı alternatif laik tarihleme sistemi; 1331 = İ.S. 1915) takvimi kullandıklarından, günümüzdeki Miladi sisteme çevrilmeleri gerekir. Aynı zamanda, Osmanlıca, Arapça ve Süryanice yazılı isimlerin çevriyazısında ve elyazmalarını okumakta da zorluklar yaşanır. O zamandan beri birçok yer ismi değiştiğinden, birkaç örnekte küçük köylerin tam yerlerini belirlemek zor olmuştur. İnfaz alanları olarak kullanılan ücra mağaralar, taşocakları ve çukurların yerlerinin belirlenmesi de özel zorluklar yaratmıştır.

Bazı hatıraları içeren literatür Osmanlı tarafının düşünce tarzına ilişkin sezgiler sunar. Diyarbakır valisi Reşid Bey, faaliyetlerine ilişkin olarak, kısmen otobiyografik özellikte bir savunma yazmıştır. Diğer resmi belgelerle birlikte, *Mülâhazârat* [Açıklamalar] adı verilen bu belgeden uzun alıntılar, Nejdet Bilgi'nin biyografisinde yayınlanmıştır.[32] Reşid'in ortadan kaldırdığı Lice'deki Osmanlı görevlisinin sonradan Türk siyasetçisi olan oğlu, babasının öldüğü koşullarla ilgili önemli bilgiler veren bir kitap yazmıştı.[33] Yayınlanmamış bir elyazmasında, Diyarbakır katliamlarında her taşın altından çıkan Kürt Rama (Modern Türkçede Rema denilir) aşiretinin modern tarihini verir. Bölüm başında sözünü ettiğimiz bu elyazması, yazarın amcaları olan aşiret liderleri ile onları öldürme ve yağmalama olaylarının organizasyonuna katan Reşid Bey arasındaki müzakereleri anlatır.[34] Eski Meclis-i Mebusan üyesi, Bedevi asıllı Fa'iz El-Ghusein, Arap milliyetçiliğiyle suçlanarak kaymakamlık görevinden uzaklaştırılmış, Diyarbakır'a sürgün edilmiş, burada 1915'te yedi ay boyunca nis-

---

[32] Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hâtiraları: İttihâd ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi* (1997).

[33] Abidin Nesimi, *Yılların İçinden* (1977).

[34] Hüseyin De...rer, "Haver Delal" [İmdat, canım] (1983).

peten özgür yaşamıştı. Bürokrat ve siyasetçi olarak, diğer memurlar ve subaylarla ilişkileri nedeniyle, Hıristiyanlara yapılan muameleyle ilgili bilgileri iç işleyişten kaynaklanıyordu. Türkiye'den kaçmış, gittiği Hindistan'da 1916 Eylül'ünde elyazmasını tamamlamıştı.[35]

[35] Fâ'iz El-Ghusein, *Martyred Armenia* (1917).

EK 1

TURABDİN İLE İLGİLİ SÖZLÜ TANIKLIKLAR 1914–15

Derleyen ve yayınlayan Jan Bet-Şawoce

Bu ek, görgü tanıkları ve torunlarından oluşan 35 kişinin anlattıklarını içeriyor. Bir ölçüde birbirini tutan bir anlatı oluşturmak için 24 büyük coğrafi bölgeye göre dağılan 75 metin hazırlanmıştır. Aşağıdaki gibi, yaş sırasına göre dizdiğimiz bireylerin yanındaki sayılar metnin sırasal sayılarını gösteriyor:

Gallo Šabo (1875–1966), 75
Rume Lahdo-Antar (1893–1997), 3
Hanna Bitar (1903–2001), 14, 43, 63
Yawsef Babo-Rhawi (1904–1999), 5, 22, 26, 28, 50
Hanna Hawšo (1904–1993), 13, 16
Asmar 'Adoka (1905–2000), 10, 12
Usëve Wardo (1906–1999), 41
Ëllo 'Amno (d. 1908), 15, 20, 21, 45, 60
Në'man Beth-Yawno (1908–2001), 2
Rësqo Gawwo-Afëm (1908–1996), 4, 29
Karmo Salma-Gawwo (1908–1995), 7, 30, 64
Hanna Ablahad (1909–2001), 6
'Abdo Ğanno-Gawwëke (d. 1911), 18, 38, 54, 59
Išo' Qašo-Malke (1913–2004), 73
Sabri Hërmëz (1915–2002), 9
Danho Këno (1915–2000), 8, 40

Gawriye Maqsi-Hanna Hamra (d. 1918), 70
Hanna Polos (d. 1921), 32, 35, 42
Salim Beth-Bido (d. 1922), 72
'Abdo Yuhanun (1922–2003), 52
Mixayel Salmo (1924–1997), 71, 74
Murad Maqsi-Murad (1925–1998), 53
Brahim Maqsi-Musa (1925–1998), 19, 23, 25, 27, 44, 46, 49
Gawriye Beth-Mas'ud (d. 1926), 24, 34, 55, 58, 65, 67
Hanna Mure (d. 1926), 37, 47
Lahdo Beth-Lahdo Musa / Beth-Gorgis (d. 1926), 69
Gorgis 'Abdiyo (1927–2001), 17, 39
Eliyo Garës (d. 1928), 61
Use Malke-Şahyo (d. 1931), 56
Skandar Ša'o-Murad (d. 1931), 57
Malke Garës (d. 1932), 48, 51
Lahdo Musa-Malaka (1932–1999), 36, 66, 68
Tuma Salmo (d. 1932), 1, 31, 33
Shaq Galle (d. 1938), 62
Habib Maqsi-Musa (d. 1948), 11

A. GENEL AÇIKLAMALAR

1. Tuma Salmo (d. 1932), görüşme tarihi Haziran 2003

Kuzenim [Kildani] Alyas Salmo [1923–1989] bana 1880'lerin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman dini liderlerin Sultan II. Abdülhamid'e giderek, onu artan Ermeni etkisi konusunda uyarmışlar. Dediklerine göre "pençeleri giderek daha çok uzuyormuş." Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İslam ve Müslümanların üstünlüğünü korumak için onları sınırlamasını istemişler. Uzun uzadıya düşündükten sonra, Sultan II. Abdülhamid onlara Hıristiyanların farklı mezheplere bağlı olup, ayrı yollarda yürüdükleri sürece, onlardan gelecek risk ve tehdidin asgari olduğunu garanti etmiş. Ama Hıristiyanların aralarındaki farklıkları bir yana bırakıp, birbirinin kiliselerinde dua etmeye başlamaları halinde, Müslümanların işte o zaman korkmaları ve kendilerini korumaları gerektiğini söylemiş.

2. Papaz Në'man Beth-Yawno
(1908–2001), görüşme tarihi Kasım 1993,

1915'te, Türk hükümeti tüm Müslümanların Halifesi olan Sultan'ın genelde tüm Hıristiyanların ve özelde Ermenilerin sistemli bir biçimde köklerini kazımaları gerektiğini söyleyen bir fermanını yayınlamıştı. Yöremizde kıyım 1914'te başladı.

[Doğu Süryani] Kildaniler, Garzan, Ramma, Hasno [Hasankeyf], Karme [Harput], Hësën-Ziyad [Al-'Aziz], Hësën-Manşur [Adıyaman], Siverek, Bëšeriye [Beşiri], Siirt ve çevresindeki [Batı] Süryaniler[1] vahşice ve kitleler halinde öldürülmüşlerdi.

[1] Bu ekte, "[Doğu] Süryani" Kildani ve Nasturilere, "[Batı] Süryani" Süryani Ortodokslar ve onlardan ayrılan Katolik ve Protestanları, "[Doğu ve Batı] Süryani" de karma nüfuslu yerleşimleri belirtir.

Öldürmelerden önceki işlem, zincirlenen Hıristiyanların hayvanlar gibi boğazlanıp suya atılacakları Dicle ve Fırat nehirlerinin kenarlarına sürüklenmesiydi. Hamile kadınların bebekleri karınları kesilip çıkarılıyor, öldürülüp nehirlere atılıyordu. Genç kızlar korkunç şekillerde tecavüze uğruyordu. Bazı kızlar böylesi şeytani tecavüzlerden kurtulmak için kendilerini nehirlere atarak intihar ediyorlardı. Birçok dinadamı acımasızca öldürmüştü. Evler, kiliseler, manastırlar barbarca ortadan kaldırıldı. O zaman özellikle okullar, manastırlar, kiliseler ve eğitim merkezleriyle ünlü Turabdin yöresine yaklaşırken, bu kötülük dalgası yavaş yavaş başladı. Turabdin o zaman bir inanç merkezi sayılırdı. Ne var ki, birçok Turabdinli Müslüman yobazlar tarafından öldürülmemek için kaçmıştı.

Başka bölgelere kaçmayı başaranlar, açlık ve hastalık gibi başka tür felaketler yaşıyordu. Açlık ve yorgunluktan kırılıyorlardı. Vücutları bit, pire kaynıyordu. Yaşamları dayanılmazdı. Birçoğu insanlık dışı sefaletlerine son vermesi için Tanrı'ya dua ediyordu. Hıristiyanların sayısı yavaş yavaş ama kesin bir biçimde azalıyor, çünkü birçoğu köylerinden çıktıklarında pusuya düşürülüp öldürülüyordu. Birçoğu soyulmuş, öldürülüp kurda kuşa yem edilmiş, akıbetlerinin ne olduğunu öğrenebileceğimiz bir tek iz bile kalmamıştı. Birçok Hıristiyan yaşamını bu şekilde kaybetmişti. O zaman her yere dağılmış insan cesetlerinin parçalarına rastlamak garipsenmezdi. Bu felaketler ve afetlerden sağ kurtulanlar ise açlık çekip, hayvanlar gibi daha çok ot yiyerek yaşamda kalmayı öğrendiler. Cesetler kentlere gelişigüzel atıldığından, etrafta korkunç bir ölüm kokusu olurdu. Sonuçta ahalisi sistemli olarak ortadan kaldırıldığından, [Turabdin'de] Hıristiyan köyleri boşaldı. Sadece iki köy, [Midyat yakınlarındaki] Anhêl ve 'Ayn-Wardo ölüm ve yıkımdan kurtulabilmişti. Karme [Harput] ve Omid [Diyarbakır] kentlerinde, bazı Hıristiyan bölgeleri vardı, ama onlar da genelde çok azalmışlardı. Hıristiyanların yaşadığı felaket, bir yere özelliğini veren tüm yeşillik ve sakinliği ortadan kaldıran şiddetli bir son olayını andırıyordu. Bêşeriye'de ve buradaki Mor Quryaqos Kilisesi'nde, Lice kentinde, tüm Hıristi-

yanlar şu ya da bu yolla kıyıldılar. Kaçabilen birkaçı başka ülkelere sığındı.

Turabdin köylerinin merkezi olan Midyat, birçok dini [Hıristiyanlar, Yahudiler, Müslümanlar, Yezidiler] ve milliyeti barındırıyordu. Türk yobazlar ilkin her türlü zulümden uzak kalacaklarını ve Sultan'ın koruması altında olduklarını söyleyerek Hıristiyanların korkularını yatıştırmayı denediler. Söylediklerine göre, hükümetin kızgınlığı sadece tek gruba yönelikti; yani, Türk hükümetine karşı isyan eden Ermenilere. Ne yazık ki, bu tez diğer Hıristiyanları ikna etti ve endişelerini yatıştırdı. Oysa tüm Hıristiyanların yavaş yavaş ve sistemli bir şekilde öldürülmesi en başta planlanmış, ama öldürme olayları adım adım gerçekleştirilmişti. Türk hükümeti ve Kürt müttefikleri çok sayıda Ermeni'den kurtulduktan sonra, bu yöredeki tüm Hıristiyanlardan kurtulma yönünde yeni bir adım daha attılar. [Batı Süryani] Protestanları'nı Ermenileri destekleyip, dışta Türk devletinin düşmanı olan ülkelerle ilişkiye geçmekle suçladılar. 22 Haziran [5 Temmuz'da], sanırım 113 kişi zincirlenip, Midyat'ın kenar mahallelerine götürüldüler. Sonlarının yakın olduğuna inanan bu kişiler, son ana kadar dua edip, ilahiler söylediler. 28 Haziran [11 Temmuz'da], Kfar-Hewër Muhallemi köyüne ulaştılar. Daha sonra elbiselerini çıkarmaları istenen Sito adlı yere getirildiler. İşkence edildikten sonra öldürülüp derin kuyulara atıldılar.

Protestanlar'ı öldürdükten sonra, Türk hükümeti, Muhallemiler ve Kürtler bölgedeki tüm [Doğu ve Batı] Süryaniler'den kurtulmayı amaçlayan bütün planlarını yaşama geçirmek için açıkça cesaret buldular. Kalabalık gruplar halinde Midyat'ı dört bir taraftan kuşatarak, ayrım gözetmeden Süryaniler'i öldürüp, evlerini, kiliselerini, manastırlarını ve saraylarını yakıp yıktılar. Mort Šmuni Kilisesi ve çevresine yapılan saldırı son derece barbarcaydı. Esir aldıkları Patrik'in temsilcisi papaz Afrëm'i kilisenin içinde işkenceyle öldürdüler. Sonra Süryani lider Hanne Safar'ı ve oğlu Skandar'ı katlettiler. Kadınlar ve çocuklar dâhil, tüm ailesini ortadan kaldırdılar.

Qašo-Aho Mahallesi kuşatılıp ateşe verildi. Yangından kaçabilenler oracıkta öldürüldü. Hıristiyanlar biraz direniş gösterebildikleri Malke Bëţţe'nin evine çekildi, ama Kürtler evi kuşatıp, damında açtıkları delikten içeride yangın çıkardılar ve evi ateşe verdiler. İçerdeki herkes boğularak öldü. Malke teslim olmak için dışarı çıktığında, koyun gibi boğazlandı. O yörede ailesiyle birlikte yaşayan Yawsef Gawwo da saldırıda öldürüldü.

'Adoka mahallesinde, Kürtler 'Adoka ailesinin büyük evini kuşatıp, orda gizlenen tüm Süryanileri öldürdüler. Büyük evin altında bir yeraltı tüneli 'Ayn-Wardo'ya açılıyordu. Bu yüzden oraya yığılıp tünelden kaçmak isteyen binlerce Süryani'nin kanıyla etraf kızıla boyanmıştı. Sonra herkesin gözleri önünde kadın ve genç kızlara tecavüzler başladı. Sanki bütün bu zulüm yetmezmiş gibi, Kürtler Gawwo ve Barlaţe mahallesine de giderek, vahşice eylemlerini tekrarladılar, arkalarında ölüm, karışıklık ve sefalet bıraktılar. Midyat'ı saran eski manastırlara: Mor Abrohom, Mor Hobël, Mor Ya'qub ve Mor Šarbel'e giderek, oradaki rahip ve rahibeleri dışarı çıkmaya zorladılar. Sonra suratlarına tükürüp alay etmeye başladılar. Bazıları tıpkı "Efendileri" gibi çarmıha gerilerek öldürüldü. Bazı rahipler korkunç acılar yaşadıktan sonra, 'Ayn-Wardo, Anhël ve Mor Malke'ye kaçmayı başardılar. Böylece, Midyat bir toz dağına, terk edilip gidilecek bir harabe kentine dönüştü.

'Ayn-Wardo'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ateşkesten sonra, barış hâlâ çok uzaklarda görülüyordu, çünkü Müslümanlar bölgedeki Süryaniler'in sayısını asgariye indirecek bir başka politikayı kabul etmişlerdi. Hıristiyan topluluklarının liderlerini hedef almaya karar vermişlerdi. Birçok etkili kişi seyahat sırasında ya da bir yere giderken esrarengiz şekillerde ortadan kaybolmuşlardı. Hıristiyanları öldürmek için Kürtler ve Türk kuvvetler arasında bir çeşit örtük politik anlaşma var gibiydi. Aslında, Müslümanların tezgâhladığı kazalarda ölen Süryaniler'in sayısı Sayfo olaylarında öldürülen Süryaniler'den çoktu.

Hıristiyanlar ve Türk hükümeti tarafından yardım edilip, suç

ortaklığı yapılan Kürtler arasındaki 'Ayn-Wardo'daki ateşkesten sonra, 1916'da Hıristiyan Önder Mas'ud [Türk] devletinin eliyle gizemli bir biçimde yaşamını kaybetti.[2] Bütün Hıristiyan toplu-luk bu büyük kahramanın ölümünü işitince yıkıldı. Önder Mas'ud halkını savunmuş, örgütlemiş ve tarihsel anavatanlarında kalmalarını sağlamıştı.

B. MİDYAT

3. Rume Lahdo-'Antar (1893–1997), görüşme tarihi Temmuz 1993.

Seferberlik sırasında (1914), Türk hükümeti Ruslar'a karşı savaşa katkıda bulunmaları için Midyat'tan Hasankale'ye alınmak üzere [Doğu ve Batı] Süryaniler'den büyük bir grubu askere aldı. Askere alınanların sayısı çok fazlaydı. Kimse kaçmasın diye üç dört kişilik gruplar halinde birbirlerine zincirlenip götürüldüler. Sıra Hükümet Sarayı'ndan Patrikliğe kadar uzanıyordu.[3] Bu insanlardan ancak birkaçı dönebildi geriye. Ölüler arasında muhtemelen yolda öldürülen amcalarım Süleyman, Musa ve Danho da vardı. Ne var ki, amcam Šĕbo geri döndü. Šabo Bahdo ailesinden tek kişi sağ kaldı. Gorgis Asso geri döndü ama dönüşünden kısa süre sonra öldü.

4. Rĕsqo Gawwo-Afrĕm (1908–1996), görüşme tarihi Temmuz 1993,

Amcam İsa Türkiye ve Rusya arasındaki savaş sırasında Midyat'tan Hasankale'ye götürüldü. Ona verilen görev askerlere yiyecek taşımaktı, ama geri gelmedi. Evdeki üç eşeğimize Türk askerlerine yiyecek taşımak için el konuldu. Dawud, Afrĕm ve

---

[2] Ishaq Armalto, *Al Qusara fi Nakabat al-Nasara* [Hıristiyanların Yaşadığı Felaketler], 405. Mas'ud 1918 Ocağında Kürt Hajo aşireti üyelerince öldürüldü.

[3] Bir kilometreden fazla.

Musa adlı üç kuzenim vardı. Üçü de seferberlik yolunda ortadan kayboldu, hiçbiri geri dönmedi

***

Midyat'ta, Guharre mahallesinde, bir çukur içinde kalan, evimizde yaşıyorduk. Babam Gallo 35 Osmanlı lirasına bir tüfek, 5 liraya iki fişeklik satın aldı. Bunları avlumuzdaki şöminenin altına sakladı. Annesi bunun nedenini sordu, ama o karışmamasını söyledi. O zaman Türk hükümeti ve Kürt müttefikleri bize saldırmaya başladı. Ya'qub Šahho'nun evinde kalan Hacı Bişar Bey adlı bir komşumuz vardı. Hacı Bişar Bey'in idarede kalıcı bir makamı vardı [geçici kaymakamdı] ve aynı yerde oturan Xalaf adlı bir hizmetçisi vardı. Xalaf'ın karısı komşuları kendilerini ziyarete gelmesi için çağırmasını istedi. Daveti kabul ederek, onlara misafirliğe gittik. Babam Xalaf'ın evinin duvarlarına asılı tüfekleri gördüğünde, bunları almak istedi. [Hıristiyan bir] Dindar amcam Zayto, babam Gallo'yu silahlara dokunmaması ve şiddet kullanmaması için uyardı. O sırada Hacı Bişar Bey 40 askerle geldi. Xalaf'ın karısı onu durdurdu ve Hıristiyan komşularına zarar vermeyeceği sözü almak istedi. Hacı Bişar Bey onlara zarar vermeyeceğini, çünkü barış istediklerini düşündüğünü söyledi. 5 askerle yukarı çıkıp, evdeki tüfekleri dokunulmadan yerinde görünce, biz komşularına güvenliğimizi sağlama güvencesi verdi.

Evimize giden iki yol vardı. Biri çarşıdan, diğeri [Batı Süryani] Fatrus Rhawi'nin evinden. İkinci yolu birlikte aldık, yolda üzerimize açılan ateşle kuzenlerimden biri, Brahim öldü. Gorgis İsa Gawriye'nin evine sığındık. Silah sesleri çoğaldı, Müslümanlar bizi öldürmeye kararlı görünüyorlardı. Biz de binaların arasındaki küçük pasajlardan kaçtık. Bir kuzenim evde saklanıyordu, ama babası düşmana kolay bir av olmasını istemediğinden, oğlunu kaçan Hıristiyanların arasına katmak için kendi yaşamını riske attı. Onu kurtarıp getirdi. Yetişkinler biz çocukları 'Ayn-Wardo'ya götürmesi için Mure Marre adlı birine emanet ettiler. Yetişkinler ilk önce Mor Šarbel Manastırı'na gittikten sonra, bizimle 'Ayn-Wardo'da tekrar buluştular.

5. Yawsef Babo-Rhawi (1904–1999), görüşme tarihi Haziran 1993

Seferberlik esnasında 10 yaşındaydım. [Doğu ve Batı] Süryani gençlerden oluşan grupların nasıl Rus savaşı dedikleri muharebelere sokulmak için götürüldüklerini hatırlarım. Aslında bu zorla askere alınan tüm Hıristiyanlar için ölüm cezası demekti. Amcam As'ad, erkek kardeşim İsa, Šam'un amcamgilin ve Gawwe amcamgilin çocukları bunun için alınıp götürüldü. Rhawi ailesinden tahminen 20 genç götürülmüştü. İçlerinden sadece ikisi ya da üçü geri dönebildi. Geri dönmeyenlerden biri Rusya'ya yerleşti. Birçok genç gelişigüzel askere alınmış ve çoğu geri dönmemişti. Arkasından Sayfo başladı.

***

Midyat'ta, olaylar belediye reisi Xoja Galle Hërmëz gibi Protestan topluluğundan liderler ve önemli kişilerin toplanmasıyla başladı. Hükümet [Batı Süryani] Ortodoks topluluğunun güvende olduğu ve asıl amacının sadece Kildaniler, Ermeniler ve [Batı Süryani] Protestanları dizginlemek olduğu izlenimi verdi. Bu önemli kişiler 'Ayn-Sënje yakınlarında, Midyat'ın batısına düşen Dayro-Zwino Muhallemi köyüne götürüldüler. Orada bu kişiler vurulup kuyulara atıldı. Hükümetin yavaş yavaş, adım adım, topluluk topluluk, adeta aralarındaki farklılıkları kullanarak Hıristiyanlardan kurtulmak istediği görülüyordu. Protestanları dizginledikten sonra, hükümet Ortodoks topluluğu hedef aldı. Bu topluluktan İsa Zatte ve vb. gibi liderlerini tutuklayarak, Hıristiyanları kurnazca zayıflatma politikasını başlattı. Süreç Süryani Ortodoks Hıristiyanların pasifliğinden yakınıp hayal kırıklığına kapılan diğer Hıristiyanların müdahalesi olmadan sürdürüldü. Hükümetin verdiği boş vaatlere kanan Süryani Ortodoks Hıristiyanlar, ihtiyaç olduğunda diğer Hıristiyan din kardeşlerine dayanışma elini uzatmadılar. Öğlen, herkes işteyken ve etrafta sadece birkaç delikanlı varken, bazı askerler İsa Zatte'yi tutuklamaya geldi. Kendisini tutuklamaya geldiklerinin farkında olan Süryani Ortodoks lider, tüfeğini alıp askerlere ateş etti.

Bu arada, Midyat'ın Kürt Ağası 'Azizke, Kürt ve Muhallemi köylerinden kuvvet toplamaya başladı. Bölgede hüküm süren kargaşadan istifade etti. Sonuçta Midyat'ta cinayet ve kıyım arttı. Hükümet kuvvetleri evleri yağmalayıp Hıristiyanları gelişigüzel öldürürken, Rhawi ailesi kendisini korumak için Mor Šarbel Manastırı'na sığındı. Manastırın tepesinden, hayvanlarımızı, mallarımızı ve diğer değerli eşyalarımızı aldıklarını görebiliyorduk. Dışarı çıktık: ben, amcam Hobël, Ishaq 'Abdiyo, amcam Makko ve erkek kardeşim Šabo saldırganları durdurmak için pusuda bekledik. Yağmacılar mallarımızla kaçarken, ikisini öldürdük. Bazı değerli eşya ve hayvanlarımızı geri alıp, Mor Šarbel Manastırı'na gittik.

'Ayn-Wardo köyünden yardım aldık. Bize yardım edenlerin başında, babamı çağırıp Midyat'taki Hıristiyanlara yardım etme niyetinde olduklarını söyleyen Gallo Šabo vardı. Önce durumu değerlendirmek için mahallemizde indiler. Bëro Šarro'nun evine vardıklarında, üç [Batı] Süryani erkeğin cesediyle karşılaştılar. Bazı cesetler kuzenim 'Abdülmasih Rhawi'nin evinin önünde görülmüştü. Ancak genelde Midyat çok sakin, sessiz ve boş görünüyordu.

Malke Hërmëz'in evinde kalan Amcam Dahho, biraz direnmeye çalıştı. Düşmana Kürtçe unvanlarını saymaya başlayarak övündü: "Ben diyakonum, kilisede hizmet ederim. İsa, Musa ve Bahde'nin babasıyım." Bunu [sık sık] kendi moralini yüksek tutmak için yapıyordu. Üç oğlu askerde öldürülmüştü. Babam Dahho'ya takviye aldıklarını ve artık korkmamaları gerektiğini söyledi. Dahho o kadar memnun olmuştu ki bu iyi haber karşısında sevinçten göklere uçmuştu. Savunma amacıyla binaları işgal etmişti. Dahho iki ailenin — Mëxxe ve Abraham—üç evin savunmasından sorumlu olduğunu söyledi. Bu yüzden Müslümanların buradaki yağma ve cinayetleri biraz olsun engellendi.

***

'Ayn-Wardo'dan gelen fedailer Midyat *Hükümet Sarayı*'na saldırdılar. O binada Kf..r-Gawzeli Bedreddin adlı bir asker vardı.

Kürt Ağa 'Azizke ona tüymcsi gerektiğini söylemişti. Bedreddin ise [Kfar-Gawze'li] Hasan-Şamdin adlı saygın bir aileden geldiğini, kendisinin Hacı olduğunu ve korkmadan kalmak istediğini söyledi. Buradaki çatışmaların sonucunda, 'Ayn-Wardo'lu üç kişi ölürken Gallo Šabo yaralıydı. 'Ayn-Wardo'lu kişiler yavaş yavaş geri çekildi. Mor Šarbel Manastırı'na, cesetler arasında ölü taklidi yaparak sağ kalmayı başaran bir Süryani geldi. Adam bizden su istedi. Bize Midyat'tan ayrılmamızı öğütledi çünkü bu aşamada direnişin anlamsız olduğunu söyledi. Hayvanlarımızla birlikte Midyat'tan ayrılıp 'Ayn-Wardo'ya gittik. Yaralı olan Gallo Šabo, 'Ayn-Wardo'ya eşekle gitti.

6. Hanna Ablahad (1909–2001), görüşme tarihi Şubat 1994

Evimiz Guharre mahallesindeydi. Gallo Hawike amcam Ya'qub'a gelip durumun berbat olduğunu söyledi ve ona 'Ayn-Wardo'ya taşınmasını söyledi. O zaman bunu anlayamayacak kadar küçüktüm. Hükümet kuvvetlerince desteklenen Kürtler evlere saldırdılar. Biz Barşawmo'nun evinin tepesinden cinayetleri görebiliyorduk. Saldıranlara küfreden ve onlara [Müslümanlara] ateşi kesmelerini emreden bir Türk yüzbaşı gördük.

Hükümet Sarayı'nın yakınlarındaki Čalma mahallesinde, dehşet verici olaylar oldu. Kızlara tecavüz edildi, hamile kadınlar karınlarındaki bebekler çıkarıldıktan sonra öldürüldüler. Çok erkek de öldü. Biz bu mezalimden evimizin kasabanın dış mahallesinde olması sayesinde kurtulabildik. Babam Ablahad'a olup biteni anlatmak için eve geri döndüm. Geri döndüğümde ev boştu. Bizim eve yakın olan ve 'Ayn-Wardo köyüne açılan gizli bir tünelin bulunduğu Hanne Antun'un evine gittim. Orada kaldım. Sonra komşumuz Qëdso ve küçük erkek kardeşi Šabo'yu gördüm. Onlarla birlikte Süryaniler'le dolu olan Abraham'ın evine gittim. Ailem 'Ayn-Wardo'ya vardığında, orada babam abime beni sormuş ve sonra da beni araması için göndermiş. Abim beş silahlı erkekle Abraham'ın evine geldi. Burası insanlarla doluydu. Gece, 'Ayn-Wardo'ya birlikte gelmek isteyen insanlara eşlik edip geldik. Ama arkada kalan Hıristiyanlara ne olduğunu öğrenemedik.

7. Karmo Salma-Gawwo (1908–1995), görüşme tarihi Temmuz 1993

Hıristiyanlar yirmi yılda bir katliam yaşarlardı. 1914'te, seferberlik 1915'te de Sayfo ilan edildi. Yığınlarla insan kıyıldı, halkımıza ölümlerden ölüm beğendirildi. Cesetleri yollara atıldı.

* * *

Babam Afremo, askerliğini Rauf Bey'in kumandasında Midyat'ta jandarma olarak yapıyordu. Rauf Bey Midyat'ta Bësse ailesinin evinde otururdu. [Doğu ve Batı] Süryani Hıristiyanlara yönelik katliamları denetleyip örgütleyen kendisiydi. Babam firar etmiş, 'Ayn-Wardo'ya sığınmıştı. Diğer gönüllülerle birlikte, Mor Šarbel'e sığınanlara yardım etmek için Midyat'a birkaç kez gelmişti. Gördüğü eziyet sonucunda, babam görme yetisini büyük ölçüde kaybettiğinden, tedavi görmesi gerekiyordu.

Amcam Mëhe'nin evinde bir Türk memur, başkatip oturuyordu. Adamın Alman malı Filin-tok tüfeği vardı. Babam o tüfeği vermeye zorladı. Tüfeği aldığı gibi doğru Hanne Mure'nin evine gitti. Oradan As'ad'gile gidip, daha sonra da yanındaki tüfekle yeraltı tünellerinden 'Ayn-Wardo'ya geçmişti.

Aynı mahalledeki Hanne Antun'un evine gidişimizi hâlâ hatırlarım. Arka bahçede durup, nasıl kaçacağımızı planlarken, üzerimize yağmur gibi tüfek mermisi yağmaya başlamıştı. Yakınlardaki bir askeri depodan ateş ediliyordu. Habib adlı bir [Batı] Süryani, kapısını kırarak eve girmemize yardım etti. Bir merdiven alınış, Abraham'ın evine, oradan da 'Ayn-Wardo'dan gelen bazı direnişçilerle karşılaşıp, onlara katıldığımız Mbaydono'nun evine geçmiştik. Küçük çocukları alıp, onlara güvenli yolları göstermişlerdi. Kfar-Gawze'li Sëlo Wardane diye biri vardı. Komşumuz olduğundan beni hemen tanımıştı. Beni omuzuna bindirip 'Ayn-Wardo'ya götürmüştü. 'Ayn-Wardo direnişçileri ve Tanrı'nın merhameti sayesinde, canımızı kurtarabildik.

Ahali canını kurtarmak için kaçtığından, Midyat yavaş yavaş boşalıyordu. Müslümanlar bunu görünce, evleri rahatlıkla ve vicdan azabı duymadan yağmalama fırsatından istifade ettiler. Sonra

insan dolu olan 'Adoka'ların evine geldiler. Kuşattıkları evin çevresine odun yığıp ateşe verdiler. Birçok kadın ve çocuğun ölümüne neden olan büyük bir yangındı. Alevlerin evi sardığı kargaşa esnasında, evde bulunan 'Ayn-Wardolu direnişçiler, kendileri için ölüm anlamına geldiğini bile bile silahlarını kullanmaya karar verdiler. Korkunç bir çatışma ve karşılıklı yoğun ateşten sonra, kimi öldü kimi kaçmayı başardı.

* * *

'Ayn-Wardo ahalisi ve Türk kuvvetleri arasında varılan ateşkesten sonra, ailem Anhël'e doğru yola çıktı. Yolda Yezidiler üzerimize ateş etmeye başladı. Yaralanan amcam Salim artık beni taşıyamıyordu. Beni bırakıp Anhël'e kaçtı. Haliyle ben de bir yere saklanmak zorundaydım. Salim Anhël'e vardığında, babaannem beni sormuş. O da başımıza gelenleri bir bir anlatmış. Amcamı azarlayıp, yanlış yaptığını söylemiş. Anam tehlikeye aldırmadan beni getirmeye karar vermiş. Kendisiyle Bajënne'ye kadar gelecek kimse olup olmadığını sormuş. Bajënne'deki Yezidiler ve Anhël'deki Hıristiyanlar arasında durumun gergin olduğunu öğrenmiş. Kimse onu oraya kadar götürmeye cesaret edememiş. Sonra efendim, Hapsuno Šëbo adında bir adam anneme kendisiyle gelebileceğini, zira Bajënne halkıyla arasının iyi olduğunu söylemiş. Annem adama teşekkür etmiş, bütün gece onun için dua edip gözyaşı dökmüş.

1915 olaylarından önce, evimizde 'Abdëko adlı bir Yezidi çobanımız vardı. Bajënne'de anamı gören çoban hemen tanımış. Ona oğlunun kaybolduğunu ve aramaya çıktığını anlatmış. 'Abdëko anama durumun ne kadar tehlikeli olduğunu ve yardım edeceğini söylemiş. 'Abdëko benim adımı söyleye söyleye bağların içinde dolaşmaya başlamış: *Karmo! Karmo!* Başlangıçta yanıt vermeye korkmuşum, ama sonra adımı seslenenin bizim çobanımız olduğunu görünce saklandığım yerden çıkıp onun yanına gitmiştim. Bana biraz üzüm vermiş, sonra anam Salma'nın yanına götürmüştü.

Dünyamız her zaman iyi ve kötü insanların karışımıdır. Anam o zaman çok endişeliymiş. 'Abdëko'nun bacısı Namaye, gelip el falına bakmış. Namaye anama kısa bir süre sonra oğluna tekrar kavuşacağını söylemiş. İşte o anda odaya çobanımız 'Abdëko ile birlikte ben girmiştim. Bana sarılan anam hemen Anhël'e gitmeye karar vermişti. 'Abdëko, onunla Anhël köyü ile Bajënne arasında kalan sınıra kadar, birlikte gelmişti. Burdan tek başımıza ayrılıp Anhël'e uzaklaştık. Bize, oradan tüfeğini sallayarak elveda demişti. Anhël'e vardığımızda, durum feciydi: bit, pislik, sefalet ve açlıktan kırılıyordu ahali.

***

Sayfo'dan sonra, hükümet, yerel liderlere "ağalık yapıyorsunuz" diyerek onları ortadan kaldırmaya yöneldi. Midyat'tan [Batı] Süryani İsa Zatte, [Kürt] 'Azizke Mahmado ve Deravari Kürt aşireti'nin reisi İsa Hamo'yu tutuklamıştı. Bunun üzerinden çok geçmeden, üç kişiyi öldürecekleri Şawro yakınlarında *'Awjët al-Sëmmaq* adlı yere götürmüşlerdi. Orda kurşuna dizildiler.

Fuat Bey adlı [Niğdeli] bir Türk dava vekili komşumuz vardı. Adam bize nazik davranırdı. Annem kimi zaman adamın yemeklerini pişirirdi, o da buna karşılık iyi davranır, şükran duyardı. Tam o sırada ortalık Kürt Hajo aşiretinin [Hevirki'nin Hajo kolunun] Midyat'a saldırıp, Hıristiyan ahalisini öldüreceği söylentileriyle çalkalanıyordu. Amcam Brahim o sırada ziyaretimize gelmişti. Haberleri duyunca, hafızasında hâlâ canlı kalan eski Süryani katliamlarını hatırlayarak, ağlamaya başladı. Anam Salma onu teselli etmeye çalıştı ve Fuat Bey'den yardım isteyeceğini söyledi. Fuat Bey'e giden anam ağlayarak, söylentilerden sözetti. Adam ona, hükümetin kurtulmak istediği topluluk liderlerini hedef aldığını, ama sıradan halkın korkması için bir neden olmadığını [söyleyerek], anamı sakinleştirmeye çalışmış.

8. Danho Këno (1915–2000), görüşme tarihi Temmuz 1993

Amcam Dawud ve babam Hanne birçok [Doğu ve Batı] Süryani Hıristiyanla birlikte seferberlikte askere alınmıştı. Sadece Mid-

yat'tan 200 kişi gitmiş. Hasno'ya [Hasankeyf] götürülüp bir camiye kapatılmışlar. İkili üçlü gruplar halinde zincirlenmişler. Hapse atılıp, Türk kuvvetlerinin gözetimi altında tutulmuşlar. Babam Hanne Türk subaylarının atlarının bakımından sorumluymuş. Bir gün başına muhafız olarak dikilen askere yüzbaşının atının biraz yem yemesi gerektiğini söylemiş. Bu firar etmesi için bahaneymiş aslında. İzinli çıktıktan sonra dağları geçerek Midyat'a yönelmiş. O sırada kaçanlara ibret olsun diye özel bir ceza verme âdeti varmış. Karısı tutuklanır, elleri ayakları bağlanıp Midyat'ta gölcüğün derin suyuna bırakılırmış. Sonra kadının elbiselerine ya da iç çamaşırlarına köpek yavrusu, sıçan ya da başka hayvanlar konurmuş. Kışın kadınlar ya donarak ölüme terk edilirler ya da kocalarının otoritelere teslim olması halinde kurtulurlarmış.

Amcam İsa, Sayfo'dan önce askerden firar ettiğinde, evimize gelen Türk subayları, babam Hanne'yi tutuklayıp, bıyıklarından nasıl astıklarını iyi anımsıyordu. Başına geleceklerini bilen babam Midyat'ın içine girmemiş. Çiftçilerin *Huwle*'ye (*Qeno di Dabco* Tepesi) gelmelerini beklemiş. Çiftçiler vardığında, kendisini [Batı Süryani] Rhawi ailesinden bir çiftçiye yanaşarak başından geçenleri anlatmış. Babam Hanne çiftçiden ana babasına kendisine ne olduğunu anlatmasını istemiş. Onlardan Anhël'e ve oradan yeniden bir araya gelebilecekleri Nëbën köyüne geçmelerini istemiş. Aile orada Sayfo sona erinceye kadar beş yıl kalmış.

Amcam Dawud diğer Hıristiyanlarla birlikte Hasno'dayken bilinmeyen nedenlerle kaybolmuş. Geriye sadece üç erkek dönmüş. Bunlardan biri Midyatlı Qambur Šabe'nin babası ve amcam Dawud sağ kurtulmuş. Yollarda gördükleri işkenceleri, nasıl birçok kişinin öldürüldüğünü anlatmış. Bu onu ve Dawud'u kaçmaya zorlamış. Türk kuvvetleri peşlerine düşmüş. Ayrılmak zorunda kalmışlar. Šabe'nin babası yedi yıl kalacağı Rusya'ya gitmiş, sonra Midyat'a geri dönmüş.

***

Midyat'ta Sayfo'dan önce, hükümet [Batı] Süryani lideri Hanne Safar'ı Paşalığa terfi ettirmiş. Adam o zaman iktidarın bir köşesine tutunmaktan memnunmuş. Hükümetin Protestan Hërmëz ailesinden 70 kişiyi öldürme kararına he demiş.

O zamanlar dedemin verimli tarlaları varmış. Bu tarlalara göz diken Müslüman komşularımız dedemi öldürmüşler. Ailemizden Babo Haydari adlı yaşlı bir adam, iki oğluyla birlikte dedemin katillerinden öcünü almak istemiş. Yolda, iki Türk askerinin muhafazasında ölüm yolculuğundaki Hërmëz ailesinin yanından geçmişler. Babo Haydari'nin çocuklarından biri iki askeri vurup, Hërmëz ailesini kurtarmak için babasından izin istemiş.

Hükümetin hepimizden küçük küçük gruplar halinde kurtulmayı planlamış olması çok muhtemel. O sırada hükümetin temsilcisi sayılan Hanne Safar'ı kızdırmaktan korkan Babo Haydari izin vermeyi reddetmiş. Midyat'ta kargaşa başladığında, ilk öldürülen Babo Haydari'nin Hërmëz ailesine yardım etmek isteyen oğluymuş. Hasattan dönerken kafasından bir kurşunla öldürülmüş. Şehmus Ağa'nın konağından Arif adlı bir Müslüman öldürmüş onu.

Bir gün toplanan Müftü ve Müslüman dinadamları Hanne Safar'ı tutuklamaya karar vermişler. [*Soğan soğandır, kırmızısı ile beyazı arasında pek ayrım yok!*] *"Can çıkar huy çıkmaz"* diyerek düşmanlarının değişmediğini kastediyorlarmış. Bu özdeyiş tüm Hıristiyanların aynı muameleye layık oldukları anlamı taşıyormuş: *yani, ölüm.*

***

[Müftü'nün toplantısında] hizmet eden kapıcı bir [Batı] Süryani'ymiş. Tüm Hıristiyanlar için alınan kararlara kulak misafiri olmuş. Evine gitmeden önce aceleyle Hanne Safar'ın bürosuna koşmuş. Ona inanmayan Hanne Safar bu haberi almasından kısa süre sonra tutuklanmış. Daha sonra, Midyat'ta gelişigüzel ateş etmeler başlamış. Babam Hanne Anhël'deymiş. Amcam Barşewmo

ise Midyat'ın dışında *Šalwo* adında bir yerde çiftçilik yapıyormuş. Midyat'a girmemeye karar vermişler. Buna karşılık 'Ayn-Wardo'ya yönelmiş. Midyat'ta oturan amcam Ya'qub, yaklaşık 45 kişilik ailesini toplayıp, 'Ayn-Wardo'ya gitmek üzere Midyat'tan gece ayrılmıştı. Göleti geçerken Müslümanlar onlara ateş etmeye başlamışlardı. Dayım Stayfo Haydari'nin ilk karısını öldürülmüşlerdi. O sırada kucağında oğlu İshaq vardı. Bebek daha 5 aylıktı. Akrabalarımızdan biri olan Brahim çocuktu teyzesiyle birlikte 'Ayn-Wardo'ya götürülmüştü. 'Ayn-Wardo'ya giderlerken, yolda birkaç Kürt'e rastlamışlar. Can korkusuyla saklanmışlar. Teyzem ona ses etmemesini söylemiş. Kürtler ortalıktan kaybolunca kadar bir tarlada gizlenmişler ve bu sayede sağ salim 'Ayn-Wardo'ya varmışlar.

***

Sayfo'dan sonra, Müslümanların öldürdüğü Hıristiyanların sayısı Sayfo'dakinin üç katına ulaşmıştı. Hıristiyanların cinayet ve ortadan kayıplara karşı dilekçeleri boşunaymış. Örneğin, [Doğu ve Batı] Süryaniler ürünleri satmaya çıktıklarında, özellikle Müslüman Kürtler mallarını, paralarını alıyor ve hatta onları öldürüyorlarmış. Sayfo'dan sonra, ben küçükken Mor Barşawmo kilisesinde olan bir olayı hatırlıyorum. Babam Hanne ve Makko Këttëk'in ayinden sonra topluluğa kahve yapmaya hazırlandıkları sırada, aniden Müftü ve Mıhika adlı bir Kürt kiliseye dalmıştı. O sırada Rusya ile savaştaki Türk kuvvetleri için siper kazmaya götürüyoruz diyerek, 72 kişiyi alıp götürmüşlerdi. Orada iki kişinin öldürüldüğü ve diğerlerinin kötü muamele ve açlıktan ölümlerden döndüğü söylenmişti.

9. Sabri Hërmëz (1915–2002), görüşme tarihi Kasım 1997

Evin yaşlıları 1915 olaylarıyla ilgili olarak bana şunları anlattılar. Dedem Galle Hërmëz Midyat belediye başkanıymış. Sayfo'dan önce, dedeme Urhoy [Urfa], Erzurum, Adana, Diyarbakır Hıristiyanlarının öldürülmekte olduğu haberlerini almış. O da

diğer [Batı] Süryani liderlerine gidip yaklaşan tehditle başa çıkabilmek için Hıristiyanlar arasında birlik kurulmasını tartışmış. Hanne Safar bunun iyi bir fikir olduğunu kabul edince, Mort Šmuni Kilisesi'sinde birlikte hareket etmek için bir araya gelme kararı almışlar. Orada papaz kutsal andı içmeleri için İncil'i getirmiş. Birkaç gün sonra hükümet bu anlaşmadan haberdar olmuş. Bunun üzerine, Ortodoks topluluğun kabul ve saygı gören bir topluluk olduğunu, tehdit edilmedikleri söylentisini yaymış. Hanne Safar yerel idareci kaymakama gidip, bu söylentinin aslı astarı nedir diye sormuş ve teminat istemiş. Kaymakam, Ortodokslar'ın arkasında diğer topluluklar gibi hiçbir büyük Avrupa ülkesi olmadığından, [Süryani] Ortodokslar'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde olduklarını söylemiş. Ferman [tutuklama emri] sadece Protestan topluluğa yönelikmiş. Hanne Safar hemen Protestan liderlere — dedem Galle Hërmëz, babam Hërmëz, amcalarım İsa ve Šabo — koşup, anlaşmanın artık bağlayıcı olmadığını, çünkü Ortodokslar'ın kendileriyle doğrudan ilgisi olmayan bir soruna bulaşmak istemediklerini söylemiş.

Hükümet amcalarım İsa ve Šabo, babam Hërmëz, dedem Galle Hërmëz ve diğer aile fertlerimizle birlikte yaklaşık 15 kişiyi tutukladığında, ben daha 2 haftalık bebekmişim. Eski müttefikleri Hanne Safar onları yüzüstü bırakmış. Bir hafta tutuldukları hapishanede kaderlerine razı olmuşlar.

***

Amcam Dawud Anhël'e kaçıp, orada Kürt aşiret lideri Sarhano [Hevirki aşiretinin Çelebi kolu] ile ilişkiye geçmiş. Onlara ailesine ne olduğunu söyleyerek, hükümet tarafından Midyat'tan Mardin'e götürülürken kendisini serbest bırakmalarını istemiş. Bunun için onlara 200 altın lira ödeyecekmiş. Anlaşmayı kabul etmişler. Amcam Dawud evine planla ilgili bir mesaj göndermiş — tutuklu erkekler sevk edilirken aile evimizin çatısındaki çadırı ateşe vererek, tutukluların yola çıkarıldığı işaretini verecekmiş. O sırada, [Batı Süryani] Galle-Sayde ailesinden gelinimiz plana kulak misafiri olmuştu. Gelin Hanne Safar'a koşup, ona Hërmëz

ailesini kurtarma planını anlatmış. Hanne Safar doğruca kaymakama gidip plandan söz etmiş. Kaymakam da Kürt aşireti lideri Sarhano'yu uyararak, yardım etmeleri halinde Hërmëz ailesinin kaderini paylaşacaklarını söylemiş. Tedbir olarak, kaymakam planı değiştirtmiş. Sevki Mardin istikametinde Ömeriye yoluyla gece yerine gündüz yapmış. Muhafızlar yörenin yerlisi Kürt ve Muhallemi'ymiş. İçlerinden biri Karme Mahmado, biri [Muhallemi] Mëfti ailesindenmiş. İkincisi ne olup bittiğini bana ayrıntılı bir biçimde anlatmıştı. Hërmëz ailesinden 15 kişiyi öldürdükten sonra, muhafızlardan biri Karme Mahmado, Galle Hërmëz'in parmağında güzel bir yüzük olduğunu görünce, yüzüğü almak istemiş. Ölü Galle Hërmëz'in parmağından yüzüğü çıkaramayınca, Kürt Karme hançerini çıkarıp parmağı kesmiş ve yüzüğü almış. Aklını kaybeden Karme Mahmado, Sayfo'dan sonra 30 yıl daha yaşamıştı. Toplam 104 kişi vurularak öldürülmüştü. Aralarında Hasno ve Kfar-Boran'dan gelen 20–30 Ermeni de vardı.

Kıyımdan iki hafta sonra, kaymakam Hanne Safar'a gelip ona bazı askerlerin evine yerleşeceğini söylemiş. Hanne Safar bunun savaş ilanı olduğunu anlamış. Topluluğunu yaklaşan tehlike karşısında uyarmış. Çok geçmeden, Hanne Safar ailesinden 17 kişiyle birlikte öldürülmüş. Hanne Safar kendisini savunmaya çalıştığı kılıcıyla kellesini kaybetmiş. Hanne Safar'ın ailesinden sağ kalanlar 'Ayn-Wardo'ya gitmişler.

Amcam Dawud kadın ve çocukları da 'Ayn-Wardo'ya götürmüş. Yanında 15 tane Alman malı tüfek varmış. 'Ayn-Wardo'daki üç aylık çatışmalara katılmış. 'Ayn-Wardo'da çok Kürt ölmüş. Hükümet 'Ayn-Wardo savaşını kazanamayacağını anlayınca, güvenliklerini sağlama garantisi karşılığında köylülerden silahlarını teslim etmelerini istemiş.

***

Miss Agnes Fenenga, Mardin'de [Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu, ABCFM'e bağlı çalışan] bir Amerikalı misyonerdi. Çocukları bir biçimde Müslümanların eline düşmüş

olan tüm Hıristiyan anne babalara yardım etmiş. Kuzenim Gorgis Musa-Šamošo çocukken başında kırmızı bir fesi vardı. Ömerli [Kürt aşireti] tarafından kaçırılıp, Mardin yakınlarındaki Goliye'ye götürülmüş. Hanna Ësqëf, Goliye'ye gittiğinde çocuğu görünce adını sormuş. "Muhammed" demiş çocuk. Peki ya babanın adı? Çocuk "Musa-Šamošo" demiş. Mardin'e geri dönen Hanna Ësqëf, Miss Fenenga'ya koşup, çocuktan söz etmiş. Vali çocuğu aramak için askerleri göndermiş. Bereket sonradan çocuk ailesine yeniden kavuşmuş.

1925'te Sayfo'dan sonra, Şeyh Said Omid'de [Diyarbakır] hükümete karşı isyan başlatmış. Midyatlı Müslümanlar görevlilere amcam Dawud'un asilerle işbirliği yaptığını söylemişler. Ceza olarak, amcam Dawud iki yıl Akhisar ve Antalya'da sürgün yaşamış.

10. Asmar 'Adoka (1905–2000), görüşme tarihi Eylül 1997

6[19] Temmuz 1915'te Çarşamba günü sabah erkenden okula gitmiştim. Sonra ablamla birlikte harman yerine gittik. Orada Midyat yönünden gelen silah seslerini ve bağrışmaları işittik. Ablam eve dönmemi söyledi. Kendisi daha sonra ineklerle birlikte gelecekti. Čalma mahallesinde halk İsa Zatte ve amcam 'Adoka'nın evinde toplanmıştı. Amcam 'Adoka'nın evi on gün boyunca ateş altında kalmıştı. Hanne Safar ve papaz Afrëm gibi bazı kişiler burada öldürülmüştü. Evlerin altındaki yeraltı mağaralarına sığınmıştık. Müslümanlar gelişigüzel ateşe başladı. Babam, erkek kardeşim ve küçük kız kardeşim öldürüldü. Biz bu mağaralarda saklanmaya devam ettik. Orada bir hafta boyunca aç susuz gizlendik. Sonra kalan akrabalarımız elbiselerimi çıkarıp, etrafa saçılmış cesetler arasında ölü taklidi yapmamı söylediler. Müslümanların ellerinde mum ve şişlerle bize doğru geldiğini gördüm. Ölü taklidi yapacak zaman yoktu. Beni ve aralarında Hanne'nin iki oğlu [Yusuf ve Sëlo] olan 'Arnaslıları gördüler. Bizi mağaradan dışarı çıkardılar. Bir Müslüman Yusuf'u bıçakladı. Sonra kalın bir sopayla başına vura vura öldürdü. Beni ve diğer

çocuğu çıplak Ğaribo ailesinin evine götürdüler. İki gömlek giyip, oradan çoğu çocuk ve kadınlardan oluşan esirlerle dolu Musa-Šamošo kervansarayına geçtik. Askerler genç erkekleri öldürmek için ayırıp götürdüler. Kadın ve kızlar Anhël'e gönderildi. Annem ve amcamın karısı da Anhël'e götürüldü. Onlar sağ kaldılar.

11. Habib Maqsi-Musa (d. 1948), görüşme tarihi Ağustos 2003

Amcam [Kildani] Musa Sayfo'da altı yaşındaymış. Küçük çocukken Sayfo ile ilgili anlattığı öyküyü hatırlıyorum.

Midyat çarşısında [Batı Süryani Protestan] Natëqo ailesinin evinin yakınlarında Šaqfo adlı bir yer varmış. Orada Türk kuvvetlerinin genç Hıristiyan erkekleri nasıl öldürdüklerini görmüş. Yüksek binaların [çatılarından] kafa üstü yere attıkları gençler hemen ölüyormuş. Birçok Hıristiyan kafile Midyat'a ulaşmış. Bunlar kadın ve çocuklarla doluymuş. Caminin avlusuna toplanmışlar. Avluda iğne atsan yere düşmezmiş. Rehine sayısını azaltmak için, Türk kuvvetleri yaklaşık 500–600 erkek çocuğu caminin önünde toplamışlar. Yere yüzükoyun yatmalarını söylemişler. Sonra kalın sopalarla başlarına vurmaya başlamışlar. Ondan sonra 40–50 atlı Türk askeri çocuklar ölene kadar atların nallarıyla başlarını ezmişler.[4]

12. Asmar 'Adoka

Kervansarayda akrabalarımdan olan Malke Haydari'yle karşılaşmıştım. Ondan biraz yiyecek istedim, ilerdeki nohut çuvallarını işaret etti. Biraz nohut almak için, çuvalların yanına vardığımda, beni gören kapıdaki nöbetçi yanına gelmemi istedi.

Orada Tënat [Tinat] köyünden Şehmus adlı bir adam vardı. Beni Astal'da [Estel, Midyat'ın batısı] Müslüman dostları olan

[4] Bu kuvvetlerin kumandanının, hapishanelerden salınan mahkûmlardan oluşan bir "mücahid" müfrezesiyle birlikte Midyat'ta bulunan Teşkilat-ı M[illiye]'den Musa'dan Sami Bey olduğu anlaşılmıştır.

Nalbant ailesine götürdü. Orada çok lezzetli bir bulgur aşı yedik. Ertesi gün Şehmus'la birlikte Tënat'a gittik. Tënat yaklaşık 100 haneliydi. Onlarla birlikte 9 ay kaldım. Adamın Hasan ve Hüseyin adlarında iki oğlu vardı. Bana da İbrahim adını vermişlerdi. Orada birçok [Batı] Süryani oğlanla karşılaştım. Bütün ailesiyle birlikte Müslümanlığı seçen Malke Malle'yi de gördüm. Adamın din değiştirmeyi reddeden akrabaları öldürülmüştü oysa. Malke Malle ailesiyle birlikte canını kurtarmak için din değiştirmişti. Malke Malle'nin iki oğlu vardı: Aziz ve Karmo. Karısı adını Hëse'den Ayşe'ye çevirmişti. Orada Sa'ido ailesinden 'Abdike adlı bir oğlanla tanıştım. Üç ay sonra, nerede olduğumu işitmiş olan ailem beni götürmeye geldi, ama ben reddettim. 1916'da, amcamın karısı Saro kaldığım köye gelerek, beni satın alıp götürdü. Tënat köyünden, Mëqre'ye [Mikri] giderken, yolda Ömerlili Kürtler önümüze çıktı. Annem Majo ve amcamın karısı Saro'yu öldürdüler. Elbiselerini ve paralarını aldılar. Ben de Mëqre köyüne kaçtım.

13. Hanna Hawšo (1904–1993), görüşme tarihi Ağustos 1993

1914'te Sayfo'dan önce, iki akrabamız Ya'qub ve oğlu seferberlikte askere alınmıştı. Komşumuz Tuma Şaqaṭ'ın babası Afrëm, bir çok erkekle birlikte ikişer, üçer ve dörder gruplar biçiminde götürülmüştü. Onlara Rusya'ya karşı savaşa katılacakları söylenmiş. Van, Erzurum, Bitlis ve çevre kentlere götürülmüşler. Yolda, Hıristiyan olduklarını herkes biliyormuş. Bu da neden hiçbirinin sağ kalmadığını açıklıyor.

14. Hanna Biṭar (1903–2001), görüşme tarihi Şubat 1994

Midyat'taki kargaşa ve şiddet ortamında, 'Ayn-Wardo'lu gönüllü fedai bir grup Midyat'ın Hıristiyan halkının yardımına koştu. İçlerinden bir grup *tahsildar* Şerif Efendi'yi öldürmekle görevlendirildi.[5] Bu herif Türk hükümetine vergi ödeyemeyen birçok

[5] Hem mültezim hem nüfus memuruydu.

erkek ve kadının öldürülmesinden sorumluydu. Grup adamın nerede olduğunu sordu. [Batı Süryani] amcam Sa'ido bunu işitince, adama her zaman dediği gibi "orospu çocuğu" hakkında gerekli bilgileri verdi. Adama üç yıl hizmet etmiş ve bu nedenle iki kardeşi zorunlu askerlikten yırtmıştı. Gruba onun korumalarıyla birlikte Mort Šmuni kilisesi yakınlarında kaldığını söyledi. Kasabada hüküm süren kaos ve kanunsuzluktan istifade eden Şerif Efendi, gelip geçenleri yakalar, işkence edip, kuyulara atardı. Amcam 'Ayn-Wardo'lu gruba bu zalimden kurtulmanın en iyi yolunun ahırı ateşe verip, yakınlardaki Barşawmo Qašo-Gorgis'in evinden fırlayınca peşinden ateş etmek olduğunu söyledi. Grup görevi başarıyla yerine getirerek, 'Ayn-Wardo'ya geri döndü. Babam ve amcam Sa'ido onlarla birlikte gitti.

15. Ëllo 'Amno (d. 1908), görüşme tarihi Eylül 2004

Midyat'ta silahlı saldırılar başlayınca, 'Ayn-Wardo'lu gönüllü fedai grup, yaşadığı felakette Midyat'ın Hıristiyan halkının yardımına koştu. Hıristiyanların Türk devletine ödemesi gereken para ve vergilerin toplanmasından sorumlu olan Şerif Efendi adında bir tahsildar vardı. 'Ayn-Wardo'lu grup ona saldırdı. Tüm parayı evde bırakan herif kaçtı. İçi para dolu büyük bir sandık buldular. [Batı] Süryaniler'in liderlerinden İsa Zatte gruba gidip, bu paranın Midyat halkına ait olduğunu söyledi ve parayı aldı. Grup İsa Zatte ile görüşmek istediyse de o görüşmeyi reddetti. Kızıp, 'Ayn-Wardo'ya döndüler ve bir daha hiç geri gelmediler.

16. Hanna Hawšo

Midyat'ta [Siverekli] Yusuf adlı bir Kürt subay, Hıristiyan [tertiplerin] Siirt, Van ve başka yerlere sevkinden sorumluydu. Çalma mahallesinde Danho'nun evinde kalırdı. Midyat'ta kargaşa ve silahlı saldırılar başladığında, adam evde izinli olarak hasta yatıyordu. Akrabalarımızdan ikisi odasına komşu evden delik açıp girdi. Onu yakalayıp amcamın evine götürdüler. Atını ve Mavzer

tüfeğini aldılar. Sonra bir Türk subayın evini basıp, Kürt Nahrozo ailesine verilen karısını kaçırdılar.

O sırada, Kürt subayı Yusuf'un [Batı] Süryaniler tarafından esir alındığını duyan 'Ayn-Wardo'dan gelen gönüllü fedai grubu adamı istediler. Ne var ki, babam Yawsef onu teslim etmeyi reddetti. Bu yanıta sinirlenen grup, adamı tutulduğu samanlık odadan, aramadan sonra ortaya çıkardılar. Bu Kürt subay 'Ayn-Wardo'lu 45 kişiyi orduya yiyecek naklinde ve geri hizmetlerde çalıştırma bahanesiyle alıp götürdükten sonra, hiçbiri bu tür görevden geri dönmemişti. Malke Mbaydono, Yusuf'un Süryaniler'in elinde olduğunu duymuştu. Midyat'ta kargaşa çıktığı gün, 'Ayn-Wardo yolunda yetkililerce tutuklanıp, hükümet sarayının kapısında başı kesilen yeğeninin yasını tutuyordu. Ya'qub daha 15 yaşındaydı. Yusuf'u görür görmez hançerine sarılan Malke Mbaydono, "Ya'qub, yavrum, öcünü alıyorum!" diye bağırarak adamı hançerledi.

Gece 'Ayn-Wardo'lu savaşçılar evini bastıkları Şerif Efendi'yi ailesiyle birlikte öldürdüler. Bu olaylardan sonra, 'Ayn-Wardo'ya kaçtık. Ama babam Yawsef Midyat'ta kaldı. İki gün sonra, Taffe'li [Tafo] Muhallemiler babam Yawsef'i öldürdü.

* * *

Türk yetkililer Midyat'ın Zaz köyünden 30 [Batı Süryani] erkeği tutuklamıştı. Bu kişilere cesetleri taşıyıp kuyulara atmaları emredildi. Onlar 'Adoka'nın evine vardıklarında, korkunç bir manzarayla karşılaşmışlar: tanınmayacak derecede yanmış birçok başsız erkek, kadın ve çocuk cesedi!

17. Gorgis 'Abdiyo (1927–2001), görüşme tarihi Temmuz 2000

Midyat'taki silahlı saldırılardan önce, Kürt çobanımız Kfar-Gawze'li Salimo ziyaretimize gelmiş. Amcam Brahim dokuma için hazırlık yapıp, yün yıkıyormuş. Salimo onu ve evin lideri Abdiyo'yu çağırmış. Salimo bu zor zamanlarda dokuma hazırlıkları yapan birini görünce şaşırmış. Kasaplık yapan Abdiyo o sırada

evde değilmiş. Salimo'yu görmesi için işinden çağırmışlar. Çoban Cuma günü [2 Temmuz 1915] Midyat'ın batısındaki Astal'da [Estel] camideyken, Muhallemileri, kaymakamı ve Midyat'ın iki büyük Kürt ailesi, Nahrozo ve Mahmado'yu gördüğünü söylemiş. Hepsinin Hıristiyanları öldürmeye yemin ettiğini ve aralarındaki anlaşmayı gizli tutmayı amaçladıklarına tanık olmuş. Kuran'a el basarak yemin etmişler. Salimo, "Siz bana karşı hep cömert ve nazik olduğunuzdan, sizi önceden uyarmam gerekir diye düşündüm" demiş. Salimo, Abdiyo'ya eğer bu birinin kulağına giderse, kendisi için mutlak ölüm anlamına geleceğini de eklemiş. Abdiyo Kürtçe Midyat'ın kendisini savunabileceğini, halkın burayı savunacak imkân ve kaynaklara sahip olduğunu söylemiş. Salimo ona ve ailesine sağlık ve esenlikler dileyerek ayrılmış. Abdiyo 90 kadar keçi ve koyunu toplayıp, Bajënne Yezidi köyüne yeğenleri Në'mo ve Sëlo ile birlikte göndermiş. Birlikte halam Merame ve zar zor yürüyen kendi topal bacısı Sade'yi de katmış. Onlar işte böyle kurtulmuşlar.

Midyat'ta kargaşa hâkim olduğunda, ailemiz ve komşularımızdan 92 kişi Ëllo Hëšše'nin evine sığınmış. Bir yüzbaşının komutasındaki Türk askerleri[6] saklandıkları yeri bulmuş. Çatıya çıkıp üzerlerine yaktıkları kuru otları atmışlar. Birçoğu dumandan boğularak kendilerini dışarı atmak zorunda kalmışlar. Askerler onları çatıya çıkarıp, kurbanlık koyun gibi tümünü boğazlamışlar.

18. 'Abdo Ğanno-Gawwëke (d. 1911-2006), görüşme tarihi Şubat 1997

1914'te seferberlikten önce, babam askerliğini Bitlis'te yapmış. Daha sonra firar edip Anhël'de kalmış. Hükümet onu arıyormuş. 1915 Temmuz'unda, hükümet Müslüman halkı Sayfo için seferber etmeye başlamış. Bundan bir gün önce, babam beni Mid-

[6] Sami Bey.

yat'tan getirtip kurtarmak için Nisane adlı bir kadına bir mecidiye [20 kuruş eden gümüş para] vermiş. Ona ayağımda sarı çizmeler olduğunu söylemiş. Nisane de beni tanıyıp sırtına almış ve Anhël'e getirmiş.

***

Bu arada, hükümet Hıristiyanlarla ilgili planlarını yaşama geçirme hazırlıkları içindeymiş. [Midyatlı] Kürt ve Muhallemiler'in orada askerlik yapmasından istifade ederek, Hıristiyanları tutuklatıp hapsettirmiş. [Yeni-Batı] Süryanice bilen bu kişiler, yöredeki Hıristiyanların birçoğunu da tanıyormuş. Bunlar: Sadık As'ado ve biraderi Bakkıre, Ahmed Hetlıke [Nahrozo] ve diğer Muhallemiler'miş. Yaklaşık 15 Müslüman asker varmış. Kaymakam onlara Hıristiyanları ve mezhepleri sormuş. Ona Protestan topluluğun diğer topluluklara - [Kildani, Süryani ve Ermeni] Katolikler ve [Süryani] Ortodokslara - kıyasla en zengini ve etkilisi olduğunu söylemişler. İşte bu yüzden kaymakam onlara Protestanlar'ı baş hedef olarak seçme talimatı vermiş. Gece bu Kürt ve Muhallemiler gidip 104 Protestan erkeği toplamışlar. İçlerinde belediye başkanı Galle Hërmëz de varmış. Görev sabaha karşı tamamlanmış. Kaymakam Kürtler ve Muhallemilere bu herifleri götürüp icabına bakın diye emir vermiş.

Bu vakadan sonra, Hanne Safar Ortodoks Hıristiyanlara herhangi bir tersilikle karşılaşacaklarını düşünüp endişeye kapılmamalarını, çünkü bu eylemin sadece Protestan topluluğunu hedef aldığını söylemiş. İki hafta sonra, silahlı saldırı ve cinayetlerde artık ayrım gözetilmiyormuş. Midyat'taki evimiz Guharre mahallesindeymiş. Avlumuzda bacılarım Stire, Nila ve Basse'yi öldürmüşler, anam kurtulmuş.

19. Brahim Maqsi-Musa (1925–1998), görüşme tarihi Aralık 1995

Midyat'ta silahlı saldırıların başlamasıyla aynı anda, [Kildani] amcam 'Abdëlkarim Maqsi-Musa Midyat'taymış. Sonra Kfar-

Gawze'ye gitmiş. Babaannem Saro 5 – 6 yaşlarındaki oğlu Musa ile birlikteymiş. Birilerini ziyarete gideceklerinden çocuk bayramlıklarını giymiş. Naṯëqo ailesinin evinin yanındaki pazara yakın Šaqfo denen yere varmışlar. Burada Midyat'a saldırı hazırlığındaki silahlı kişileri görmüşler. Omid, Mardin ve Siirt'ten gelen aşiretlermiş bunlar. Aniden ve şiddetli gelen saldırı nedeniyle her biri bir yana dağılmış. Musa kaybolmuş ama sonra toplanıp Yusuf Ëllo'nun dükkânına doğru koşan [Süryani] halkı görmüş. O da peşlerine takılmış. Papaz Gawriye'nin evine gitmişler. Evin samanlığına gizlenmişler. Ama bir süre sonra burası aşırı kalabalık olmuş. Temmuz ayıymış ... açlık, susuzluk ve sıcak halkı perişan ediyormuş. Anasının kucağındaki bir bebek ağlamaya başlamış. Anne ne yapmışsa bebeği susturamamış. Bir adam kadına çocuğu susturmasını, yoksa yakalanacaklarını söylemiş. Kadın bebeği boğup öldürmüş. Gene de askerler eve gelip, içerdekileri görmüşler. Samanlığı ateşe vermişler. İnsanlar boğulup ölmüş. Ama küçük Musa pazar yerine doğru kaçmış. Orada karşısına çıkan bazı Kürt Müslümanlar onu alıp yanlarında götürmüşler. Yolda, Salih Çavuş ve Halil'in babaları olan Midyatlı Hıso Mahmado adlı bir Kürt, Musa'yı onlarla birlikte görünce tanımış. Kürtçe, Kürtlere çocuğu bırakmalarını, ve ona vermelerini söylemiş. Çocuğu vermemişler. Adamlara karşı, önündeki hançerini çekerek küçük bir kavgaya tutuşmuş. Kavgada Hıso Musa'yı kurtarır, onu evine alır. Kürtlerin evinde çocuğa aç olup olmadığını sormuşlar ve su vermişler. Çocuk bütün bakracı kafasına dikip kana kana su içmiş. Susuzluğunu tam bastıramamış olacak ki, yine su istemiş. Ama yaşlı Hıso ona su yerine yemek verilmesini öğütlemiş. Yemekten sonra Hıso, Musa'ya anne ve babasının para ve değerli eşyaları nerede sakladığını sormuş.

20. Ëllo 'Amno

1915'te, Midyat'ta Sayfo başladığında, babamın halası Šmuni, Šakkëre ailesinin evindeymiş. Müslümanlar onu orada görüp öldürmüşler. O sırada Müslümanların önüne çıkan birçok Hıristiyan aynı kaderi paylaşmış. Midyat uzun süre dayanamayıp teslim olmuş.

C. 'AYN-WARDO

(KUZEYDOĞUSU MİDYAT, 11 KİLOMETRE)

21. Ëllo 'Amno

'Ayn-Wardo halkı Sayfo'dan uzun zaman önce [1914'de] havada kötü bir şeyler döndüğünü anlamış. Sayfo'nun ilk önce birçok Ermeni ve Kildani'nin öldürüldüğü Bëšriye de [Beşiri] 1914'te başlamış. Bu sıra, 'Ayn-Wardo halkı kendisini savunmak amacıyla örgütlenip silah satın almaya yönelmiş.

22. Yawsef Babo-Rhawi

Sayfo'dan önce 'Ayn-Wardo'da, erkekler, kadınlar ve davarlar yıkanmak için Yezidi köyü Taqa'ya [Taka] giderlerdi. Bir keresinde, geri dönerken, Mure Marre biraz hububat, darı, nohut ve başka ürünlerden satın alıp eşeklerine yükledi. Türk askeri birliklerini görünce onlarla karşılaşmamak için 'Ayn-Wardo'ya koştuk. Amcam Hobël, 'Ayn-Wardo halkına var gücüyle seslenerek, silahlarını alıp köyü savunmaya çağırdı. Hiç vakit kaybetmeden, 'Ayn-Wardo halkı taşlardan barikatlar kurmaya başlayarak, saldırıyı karşılamak için hazırlandılar. Ne var ki, ilk hücum çok şiddetliydi. Amcam Tuma, Mor Hušabo kilisesine sığındı. Gördüğü herkesi, Griğo'nun evinde pusuya düşürülüp tek başına direnen erkek kardeşine yardıma çağırdı. Önder Mas'ud ve 'Ayn-Wardo'lu diğer erkeklerle birlikte ben de ateş ederek, düşmanla çarpışmaya başladım. Kadınlar bizi sürekli teşvik ediyordu. Türk kuvvetlerini durdurmak için güç birliği yaptık. Amcam Hobël de yardım etti. Türk askeri geri püskürtüldü.

Bu trajik olaylardan önce Türk ordusunda yedi yıl askerlik yapmış olan Sa'dëko Bë-Kurke ve Hanna Bë-Maqsi Galle, düşmanın [borazan] işaretlerinin anlamlarını biliyordu. Onların deneyimi sayesinde, düşmanın planladığı hareketleri anlayabiliyorduk.

23. Brahim Maqsi-Musa

Türk kuvvetleri ve Kürt aşiretleri 'Ayn-Wardo'ya saldırı kararı aldıklarında, özel bir borazan işaret belirlemişlerdi. 'Ayn-Wardo'lu savaşçılar öne çıkarak, her özel işaretin ne anlama geldiğini açıkladılar ve böylece kendilerini saldırıya hazırlamalarını sağladılar. Bir süre sonra, borazanlar tekrar çaldığında 'Ayn-Wardo savaşçıları kesin saldırının yakın olduğunu anladılar. Yakın saldırıdan önce, Önder Mas'ud ve Gallo Šabo bazı savaşçıları 'Ayn-Wardo'nun dış mahallelerinde metruk bir evde mevzilendirdi. Evin duvarlarında birkaç delik açıp, düşmanın yaklaşmasını beklediler. Bunun çok etkili olduğu ortaya çıktı. Sonra bir başka borazan sesini ricat borusu olarak algıladık. Hıristiyanlar üç hücumu geri püskürttü.

24. Gawriye Beth-Mas'ud (d. 1926), görüşme tarihi Temmuz 2002

Kürt 'Owena aşireti reisi Ahmed Ağa, aşiretinden 600 kişi ile birlikte Muhallemiler'in başkanı yeğeni İsmail Bey'i görmeye gitti. Ona Kürtçe hitap eden Ahmed Ağa, 'Ayn-Wardo'da kalan Hıristiyanları ortadan kaldırmak için bulabildiği tüm kuvvetleri toplamasını istedi. Bunları gururlu bir edayla söylerken, Hıristiyanlarla dalga geçti. İsmail Bey'in babası Hıristiyanlarla savaşan kuvvetlerin hükümet kuvvetlerinin de yardımını alan 20.000 Kürt'ten fazla olduğunu, bu sayının Hıristiyanları tasfiye etmek için hayli yeterli olacağını söyledi. Kendisi [gitme] zahmetine katlanmadı. Bu kadar büyük bir kuvvetin, görevini tamamlamadan yarı yolda pes etmeyeceğini kastediyordu. Çok sinirlenen Ahmed Ağa, daha önce Hıristiyan olan Muhallemiler'in de [Batı] Süryaniler'in soydaşları olduğunu söyledi. Dolayısıyla Midyat'a gitmek üzere yola çıktı.

25. Brahim Maqsi-Musa

'Owena köyü [Mardin yakınlarındaki] Şawro'nun tepesinde bulunur. Şeyh Ahmed Ağa adlı bir reisi vardı. Midyat'a iki oğlu ile

birlikte büyük bir kuvvetle gelmişti. 'Ayn-Wardo'da Hıristiyanlara karşı savaşa katılmaktı amacı. Midyat'ta, doğru Mor Abrohom Manastırı'na atını sürdü. Manastıra girip, atlarını sunağın sütunlarına bağladı ve arkasından manastır kapısını kapattı.

Kürt Azizke, Şeyh Ahmed Ağa'nın 'Owena'dan geldiğini ve kendisini ziyaret etmek üzere olduğunu duydu. Misafirlerine yemek hazırlayan Azizke, Şeyh Ahmed Ağa'ya atlarını nereye bıraktığını söyledi. Şeyh Ahmed Ağa manastıra bağladığını söyledi. Azizke, Şeyh Ahmed Ağa'ya bu yaptığının, yani manastıra atları sokmanın uğursuzluk getireceğini söyledi. Şeyh Ahmed Ağa yemeği adamlarıyla yedikten sonra, Hıristiyanlarla savaşmak üzere 'Ayn-Wardo'ya doğru yola çıktı. Ertesi gün, Şeyh Ahmed Ağa Midyat'a geri döndü, çünkü oğlu ölmüştü. Azizke onu tekrar gördüğünde, manastıra at sokmanın uğursuzluk getirdiğini yeniden hatırlattı.

26. Yawsef Babo-Rhawi

Bir gün 'Owena'dan gelen Şeyh Ahmed Ağa 'Ayn-Wardo'ya yönelmiş. 32 köyün reisiymiş. 'Ayn-Wardo'ya ulaştığında, savaşa hazır 12.000 erkek varmış. 'Ayn-Wardo muharebesinde savaşanlar arasında Kürt Habisbin aşiretinden 'Azaddin Tamo-Gawre adlı bir adam da varmış. Diğer taraftaki Hıristiyanlara bağırarak, 'Owena'dan gelen Şeyh Ahmed Ağa'nın 'Ayn-Wardo'yu ele geçirmeye yemin ettiğini ve ele geçirinceye kadar oradan ayrılmayacağını söylemiş. Hıristiyanlara *"hazır olun!"* demiş. Önder Mas'ud buna adamlarını Griğo'nun evine mevzilendirerek yanıt vermiş. Bu arada, Müslümanların saldırısı başlamış. Kadınlar erkekleri teşvik ederek, saldıranlara taş atmaya başlamışlar. Müslümanlar Önder Mas'ud'un mevzilendiği taraftaki istihkâm amaçlı kullanılan taşları kaldırmayı başarmış. Saklanan Önder Mas'ud'un adamları yaklaşan Müslümanları öldürmüş. Şeyh Ahmed Ağa 60 kişi kaybettikten sonra geri çekilmiş.

Sonra 'Azaddin Tamo-Gawre Hıristiyanların tarafından Hobël'e seslenerek, Hıristiyanların kayıplarını sormuş. Hobël sadece tek yaralıları olduğunu, ama 60 Müslüman ölü saydığını söylemiş.

* * *

Hıristiyanların moralini bozmak için, Azizke Mahmado Kürtçe unvanlarını saymaya başlayarak övündü: Yok efendim Raşid'in babasıymış, yok efendim ülkenin savunucusuymuş, yok efendim düşman kasabıymış. Yok efendim, öyle cömertmiş ki hatır için adam öldürürmüş, falan filan... Yanıt olarak, Şawme Këttino adlı biri çıkıp Azizke'ye lanetler yağdırmaya başlamış ve çok geçmeden ölümünün Hıristiyanların elinden olacağını söylemiş. Ona inşallah sözlerin, hükümetin Hıristiyanlara yardım etmesinler diye hapsettiği insancıl Kürt Ağalarının [Čalabiyo, Alike Batţe ve Saroxano] yattığı Harput'a kadar gider demiş. Azizke'nin Hıristiyanlara karşı Kürtlerin genelde dostça yaklaşımından uzaklaştığını da ima etmiş. Şawme Këttino devamla Azizke'nin ciğeri beş para etmez herifin teki olduğunu, ölümü hak ettiğini ve bir halt edemeden tepelenip gideceğini söylemiş. Azizke bu sözleri duyan kimse var mı diye etrafına bakınmış. Alyas Bahdo ve Gorgis Ğaribo da Azizke'ye üç aşağı beş yukarı benzer sözler söyleyerek, mahpus yatan Kürt Ağaların onun Hıristiyanlarla savaştığını duyması halinde, *"ölümlerden ölüm beğen!"* demeye getirmişler. Babam Ya'qub da Azizke'ye Kürtçe *"Allah sana akıl fikir versin de şu kıyımı durdur!"* demiş. Bir Ağa olarak savaş için değil, barış için çalışması gerektiğini, zaten Hıristiyanlar ve Müslümanların komşu olduklarını söylemiş. Azizke de *"artık Hıristiyanların Midyat'a geri dönmeyi akıllarının ucundan bile geçirmemelerini, beraber yaşadıkları günlerin geride kaldığı"* yanıtını vermiş. *"Mukadder acı sona kadar savaşın bakalım!"* demiş.

Ya'qub da aynı şekilde unvanlarını övünerek sayıp yanıtlamış: *"Ben Tatar Ya'qub'um; adaşların adaşıyım; ben de bir alay oğul babasıyım; Urfa Gölü'nün balığıyım. Zayıfların koruyucusu, düşmanların kasabı ve kara gün dostuyum!"* demiş. Azizke ona meziyetlerini sıralarken, bir şey unuttuğunu söylemiş. O da *"Šurwaqi ailesindenim!"* demiş [bölgede yenilermiş ve bu yüzden lakap almak zorundaymışlar].

27. Brahim Maqsi-Musa

Bir gün, Kfar-Gawze'li Ağalar 'Ayn-Wardo Hıristiyanlarına karşı savaşa katılmaya geldiler. Bunlar Bedreddin ve kuzenleri Brahime İsmail ve başkalarıydı. Bedreddin, saldırıdan önce Tal'a bölgesi ve Kfar-Gawze vadisinin kekliği [*qaqono*] unvanını söylemekle övünüyordu.[7] Kfar-Gawze'li olan Abdêlkarim Maqsi-Musa Hıristiyanların tarafındaydı. Rakibini sesinden tanıyan Abdêlkarim Maqsi-Musa, bütün Kfar-Gawze'nin kekliğinin kendisi olduğunu bağırdı.

'Ayn-Wardo'nun silah ve yiyecek gibi malzeme ihtiyaçları Yezidi köylerinden ve Rayêţe bölgesi [Midyat'ın güneyi] köylerinden geliyordu. Yezidiler Hıristiyanların tarafını tutuyorlardı.

28. Yawsef Babo-Rhawi

İki aylık bir dönemde çatışmalar kesilmeden sürdü. Rhawi ailesi Midyat'tan ceset yığınları arasından 72 kişiyi kurtarmıştı. Biz 'Ayn-Wardo'ya para ve eşyalarımızla birlikte gelmeyi başarmıştık. Amcam Tuma tahıl ve et alsın diye Dahho Xalaf'a para verirdi; kurtardığımız bu insanlar bu şekilde yaşamda kalabilmişti. Bu arada, hükümet arabuluculuk yapacak iki ruhbanı görevlendirmişti: Hanna adlı papaz ve Mardinli bir piskopos. Bunlar, köye varır varmaz 'Ayn-Wardo halkına teslim olmasını önererek, Hükümetin herkesin emniyetini garanti edeceğini söylemişlerdi. Babam Ya'qo, bu şekilde teslim olmanın 'Ayn-Wardo Hıristiyanları için piskopos ve papaz Hanna ile birlikte mutlak ölüm anlamı taşıyacağını söyledi. Her iki tarafın da arabuluculuğuna güvenip kabul edebileceği saygın bir kişi olan Ayn-Kifo'lu [Midyat'ın kuzeybatısındaki Aynkaf] Şeyh Fathallah'ı yeni arabulucu olarak önerildi. Türk valiye giden Şeyh Fathallah ciddi yükümlükler üstlendiğini, kalıcı barış ve ateşkes istediğini, yoksa bu görevi üst-

[7] Yörede avcılar için kekliğin özel bir anlamı vardı. Avda yaban keklıklerini yuvalarından çıkarmak için evcil keklikler kullanırlardı.

lenmeyeceğini anlatmış. Şeyh Fathallah 'Ayn-Wardo'ya at sırtında geldi. Buraya girmeden önce, bir ağaç altında dinlenmişti. Hıristiyanlar onu görünce, sevinçle bir karşılama heyeti gönderdiler. Şeyh Fathallah da mutluydu. Görüşmelerde bulunmak amacıyla bir papaz ve sözü geçen iki erkek istedi. Hıristiyanlara yanındaki yeğeni ve beş kişiyi rehin olarak tutmalarını söyledi. Hükümet verdiği sözü tutmaz, yükümlülüklerini yerine getirmezse, Hıristiyanların bu insanları öldürme hakkı olacaktı.

Sayfo'dan önce babam Ya'qo, Şeyh Fathallah'ın memleketi 'Ayn-Kifo'de, bir süre kalmıştı. Orada bazı evlerin, cami ve mezar kubbelerinin inşaatında çalışmıştı. Bu vesileyle, birbirlerini az çok tanırlardı. Ya'qo, Şeyh Fathallah'ın yeğenini karşılamak için acele ediyordu. Yeğen ona amcasının problemi çözmek ve bu acılı bölgeye barış getirmek için samimi çaba harcadığını söylemiş. Babam Şeyh Fathallah'ı karşılama heyetinde yer almıştı. Şeyh babamı çok sıcak karşılamış. Onlara ne kadar bozuk tüfek varsa getirmelerini, hükümete bunları teslim etmelerini söylemiş. Bu bir iyi niyet jesti olarak düşünülecekti. Tehdit sona erinceye kadar onlarla birlikte kalacağına da söz vermişti. Heyet bütün işe yaramaz tüfekleri gidip getirdi. Sonuçta, kuşatma güçleri geri çekilmeye başladı. Hıristiyanlar 'Ayn-Wardo'dan Midyat'a [yaklaşık 11 kilometre] geri çekilen kuşatma birliğini görebiliyordu. Düşmanı bunca kalabalık görünce şaşırmışlardı. Gallo Šabo, Şeyh Fathallah'ı 'Ayn-Wardo'yu ziyaret etmesi için davet etti. Şeyh ne yaptıysa salt insani ve dini değerler için yaptığı yanıtını verdi. Midyat'a ve diğer köylerdeki evlerine dönenlere sağ salim yerlerine ulaşmaları için eşlik edeceğini söyledi. Dawud Galle Hërmëz, babam Ya'qo Rhawi, İsa Awrohom ve diğerleri 'Ayn-Wardo'dan ayrılırken Şeyh Fathallah'la birlikte gittiler. Eve dönüş yolunda Hıristiyanlara evlerinin yağmalanmış olduğunu söyledi, ama Allah'ın bunu yapanları affetmeyeceğini söyleyerek onları teselli etti. Halkımız içinde tuzsuz yiyecekler nedeniyle tifüs ve diğer tüm ölümcül hastalıklar yayıldı. O sırada, Turabdin Rusya'nın yerlerinden ettiği Müslüman göçmenlerle dolup taşıyordu. Korkunç koşullar yüzünden çoğu öldü.

Rësqo Gawwo-Afrëm

dyat'tan kalkıp 'Ayn-Wardo'ya göç eyledik. İki hafta sonra, kümetin askerleri 'Ayn-Wardo'ya doğru ilerliyordu. Mor Huo Kilisesi'ne ulaştılar. Mor Filiksinos Ablahad adlı bir piskoumuz vardı. 'Ayn-Wardo halkına *"Sakın ilk ateş eden, siz 'ayın! Önce onlar, sonra siz ateş edin çünkü Tanrı bunu yapınızı istemiyor"* diye vaazlar veriyordu. 17 gün, gece ve gündüz se çatısında zamanını dua ve ibadetle geçiren Piskopos, orada şmalarda değil, açlık ve susuzluktan can verdi. 62 gün süren n-Wardo çatışması geceleri bile kesilmedi. Kürtler Mor Huo Kilisesi'ne saldırdığında, içlerinden biri İslam'ı simgeleyen l bayrağı kilise avlusuna dikti. Hıristiyanların morali bozulundan, kadınlar ağlamaya başladı. Hıristiyan Önder Mas'ud ğa kalkarak, moralleri yükseltmeye çalıştı. Midyat, Mzizah, ı-Wardo ve tüm Turabdin halkının kahraman atalarını yâd etrini istedi, ve:

Yeni Batı Süryanice]

'ašël babe mëdyoye!
'ašël babe mzizaxiye!
'ašël babe ciwarnoye!
'ašël babe ţuroye!
'ay hawarvo, qumu hjamu!
'loyo layt! Li rağlo qumu!
'lo kloyo, niše mhalhelu!
'lo kloyo, gawre mhawu!
ak kefe, alxune, mhawu!
qarce du kurmanj, mhawu!
waru u kurmanj, ţwarulle!
nalkutho, athyo lu tarco du bayto!

'Uyanın, kalkın ayağa!/ Haydi bre Midyatlılar!/Haydi bre zizaxliler! Haydi, bre Ayn-Wardolular!/Siz Turabdin yitleri!/İmdat çağrımızdır size!/Hazırlanın saldırıya!/Hep 'eri, hep 'eri!/Bayrama giderler gibi!/Gülsün gözlerinin

içi/Süryani kadınlarının!/Erkekler sımsıkı dursun!/ Taşa tutun şu Kürtleri!/ Dişle tırnakla savaşın!/Zafer yüzümüze gülsün!/Cennet yakınlarımızda/Sıcak yuvalarımızda!"

Erkeklere ayağa kalkıp savaşmayı, kadınlara türküleriyle cesaret aşılayıp teşvik etmeyi emretti. Savaşıp yaklaşan düşmanı durdurmalarını, mermileri bittiğinde Kürtlerin kafasına taş atarak bile olsa direnişi sürdürmelerini, çünkü cennetin yakınlarında olduğunu ve savaşmaktan başka çarelerinin kalmadığını söyledi. Bunun üzerine Hıristiyanlar her yandan saldırıya koyulunca çatışma başladı. Makko Hattina adlı bir Hıristiyan İslam'ın yeşil bayrağını sallayarak gelen bir Kürt adamın üzerine atıldı. Kürt'ün üçü sırtından ve ikisi göğsünden olmak üzere onu beş yerinden bıçaklamasına rağmen, adam bayrağı kapmayı başardı. Onun bu cesaretinden etkilenen Kürtler ve Türkler geri çekilmeye başladılar. 'Ayn-Wardo dışında 12.000 Kürt'le takviye edilen yaklaşık 10.000 hükümet askeri vardı. Hıristiyanlar kendi sayılarının 750 silahlı erkek olduğunu tahmin ediyorlardı. Ellerindeki 300 tüfek çok ilkel, çakaralmaz silahlardı. Bir kısmı tellerle tutturulmadan çalışmıyordu. Evlerin çatılarına tırmanan küçük çocuklar, yeniden doldurulup, kullanılmaları amacıyla boş kovanları topluyorlardı.

* * *

Hıristiyanlar barut yapmak için, mağaralara gidip köpek pislikleri ve duvarlardan beyaz kireç toplayıp, mangal kömürü ile karıştırıyorlardı. Bu karışımı yerde açtıkları bir deliğe koyarak deniyorlardı. Ateşe verildiğinde patlama olursa sürecin başarılı olduğu düşünülüyordu. 'Ayn-Wardo'da yeterli yiyecek vardı. 'Ayn-Wardo'nun dış mahallerine yakın bir yerdeki Taqa [Taka] adlı Yezidi köyünün sakinleri Hıristiyanlara yiyecek sağlıyordu. Hıristiyanlar beklenen saldırıdan hemen önce tüm ürünlerini tarlalardan toplamışlardı. 'Ayn-Wardo'ya sığınan Midyat halkı da yiyeceklerini yanında getirmişti. 'Ayn-Wardo'daki Hıristiyanlar kuşatma ve savaş boyunca yiyecek kıtlığı çekmedi. Hıristiyan

Önder Mas'ud, 'Ayn-Wardo savaşına bıyıkları yeni terlemiş delikanlıları da seferber etmişti. Bize boyumuza uygun sopalar vermişti. Hem bunları çöp tenekelerine vururken, harman yerinde söylediğimiz türküleri söylerdik: [Yeni-Batı Süryanice] *Hema w haye / Hema w ha / Duqu bërğël /Duqu ha! / Ha haye, ha haye!* (Haydi, Haydi, harman dövmeye!). Bunu düşmana hiçbir şekilde yiyecek kıtlığı çekmediğimizi göstermek için yapıyorduk. Bu, Hıristiyanların boi ürünü olduğuna ve sonuna kadar direneceklerine inanan Müslümanlar üzerinde olağandışı bir etki yaratmıştı. Ben o zaman yedi yaşındaydım.

Önder Mas'ud kara yağız, uzun boylu ve zayıf bir adamdı. Görseniz gerçek bir siyasetçi sanırdınız. Onunla birlikte çalışan böyle birçok cesur ve yaratıcı erkek vardı. Önder Mas'ud'un biraderi Šabo büyük bir adamdı. Midyat'tan da [Kildani] Abdëlkarim ve biraderi Mixayel Maqsi-Musa, Malke Mbaydono, babam Gallo, amcam ve kuzenim. Rhawi ailesinden Hoböl, Ya'qo, Makko ve Tuma gibi adamlar öne çıkmıştı. İsa Gawriye dost ateşiyle ölmüştü. Üzerindeki siyah giysi yüzünden düşman sanılıp vurulmuştu. Öldürülüp tüfeği alındığı sırada, Hıristiyanlar ne büyük bir hata yaptıklarını anlamışlardı. Türküler söyleyip şiirler okuyarak, karanlık havayı dağıtan sözler söyleyerek savaşçıların moralini yükselten Tarzo Nabat ve Önder Mas'ud'un bacısı gibi güçlü ve cesur kadınlar olumlu roller oynamışlardı.

* * *

[Midyatlı] Kürt 'Azizke Mahmado Hıristiyanların yeminli düşmanıydı. 'Ayn-Wardo'da amcam Zayto, Süleyman, oğlu ve kuzenlerimden ikisi öldürülmüştü. Babam ve amcalarım yaralanmıştı. Hasno'nun [Hasankeyf] Kürt *muhtarı* 'Ayn-Wardo Hıristiyanları'yla savaşmaya gelmişti. Adamın bir Rus tüfeği ve bol mermisi vardı. *Qawro di Šëlha* adlı tepede bulunan ağacın üzerine mevzilenen bu Kürt pek çok Hıristiyanı öldürmüştü. Hıristiyanlar onu durdurmak için Musa Abraham'ın da aralarında olduğu 3 kişi gönderdiler. Neyse ki adamı öldürüp tüfeğini aldılar.

Savaştan sonra, ailem Anhël'e gitti. Kürtler hâlâ saldırılarına devam ediyorlardı. Yolculuk yapan ya da bir yerden bir yere göç eden birçok Hıristiyanı yollarda öldürdüler. Anhël'de babam Gallo, anam Farida, bacım Sëtto, biraderim Antun ve bacım Hana tifüsten, sağlıklı ve yeterli besin alamamaktan öldüler. Her yeri bit sardı. Bitten bulaşan tifüs hastalığı çok can aldı. Anhël'de biz akrabamız Aho Malke ile kalakaldık. Orada altı ay kaldıktan sonra, Midyat'taki boş ve yağmalanmış evlerimize döndük. Kürtler içlerinde hiçbir şey bırakmamışlardı.

30. Karmo Salma-Gawwo

'Ayn-Wardo-Midyat yolunda 'Ayn-Wardolu fedailer ve Müslümanlar arasında çok çatışma oldu. Bununla birlikte, birçok kişi sağ salim 'Ayn-Wardo'ya ulaşmayı başardı. Bundan sonra, Müslümanlar 'Ayn-Wardo'nın kaleye — Hıristiyanlar için bir çeşit sığınma yeri — dönüştüğünü anladılar. Bunun üzerine 'Ayn-Wardo'yu kuşatıp ablukaya almaya karar verdiler. Sayıları sürekli olarak arttı. Öyle ki kuşatma güçlerini beslemek için günde 13.000 somun ekmeğe ihtiyaçları vardı. Türk kuvvetlerinin ve diğer Kürt aşiretlerinin de kendi erzak ve yiyeceği vardı. Bu, orada toplanan Müslümanların ne kadar kalabalık olduklarına dair bir fikir verebilir. Her Türk subay ve Kürt aşiret reisi Hıristiyanları yenip 'Ayn-Wardo'nun fatihi olmaya yeminliydi. Burada, bu kadar kalabalık saldırganlar karşısında, 'Ayn-Wardo'nun sadece Allah'ın yardımı sayesinde direnebildiğini söylemeden geçemeyiz. Önder Mas'ud'a ilham veren Allah'tı. O muhteşem bir örgütçüydü; dolayısıyla her şeyin büyük bir titizlik ve ciddiyetle yürütüldüğü görülüyordu.

Ailem 'Ayn-Wardo'da 45 gün kaldı. 100 yaşını geçen Ablahad Haloqo'nun mermi yapımından sorumlu olduğunu hatırlıyorum. Nohutlarla barut doldurduğu bir kalıbı vardı. Ona hayrandım. Önder Mas'ud etrafta dolaşır, karılarının dizinin dibinden ayrılmayan erkekleri toplardı. Savaşın Hıristiyanlar için yaşam meselesi olduğunu, çocuklarının onuru ve geleceğini bu şekilde ko.uyabileceklerini dili döndüğünce an'.urdı. Kiliseye gi-

deceklerine ya da karılarıyla yatacaklarına cephede kalmaları gerekiyordu zira.

Muhallemi Rajdiye aşireti sırayla 'Ayn-Wardo Hıristiyanları'yla dövüşen iki gruba ayrılmıştı. Rajdiye gelir gelmez, sadece kendilerinin 'Ayn-Wardo'yu ele geçirebileceğini söyleyerek atıp tutuyorlardı. Önder Mas'ud onların bu böbürlenmelerini duyunca, adamlarına kendisinin ilk ateşi açmasıyla savaşın başlayacağını söylemişti. Önder Mas'ud cephe hattını dolaşarak her şeyin yerli yerinde olduğunu gördü. Rajdiye 'Ayn-Wardo duvarlarına tırmanmaya başladığında, Önder Mas'ud ilk ateşi açarak, işareti verdi. Hıristiyanların açtığı ateşle Rajdiyeli 15 kişi öldürüldü. Fazla zayiat verdiklerini anlayınca, Rajdiye geri çekilmeye başladı. Hıristiyanların kaçanları kovalamasıyla, her iki tarafta da ölenler oldu.

Mor Hušabo Kilisesi'nin çatısında kalan bir piskoposumuz vardı. Müslümanlar onu görebiliyordu. Halkına el uzatsın diye oruç tutuyor, Allah'a dua ediyordu. 'Ayn-Wardo'ya karşı savaşa katılmak için Čelêk [Çelik] köyünden gelen Kürt Ali Rammo aşireti hayaletler gördüğünü yemin billâh ediyor. 'Ayn-Wardo'ya sıktıkları kurşunlar köyü sanki kutsal bir güç koruyormuş gibi geri dönüyormuş. Bu yüzden Hıristiyanlara korkmamalarını söylemişlerdi.

Savaşta belirleyici roller oynayan Süryani kadınlar vardı. Cephede duruyor, savaşçılara cesaret veriyor ve morallerini yükseltiyorlardı. Bazıları kendilerine ve halklarına karşı saldırı hazırlığında büyük gruplar gördüklerinde, önlerine dikiliyorlardı.

* * *

Hıristiyan Sorino [Basibrin] köyü 'Ayn-Wardo'dan güçlü fedai savaşçıların yardımına ihtiyaç duymuştu. Gönüllü olarak yardıma koşanlar arasında İsa Polos ve Galle Gejo da vardı. Babam Afremo trajik olaylar yüzünden konuşamayacak durumdaydı. Amcası Mêhe gene de gönüllülere katılmasını istiyordu. Afremo sesinin çıkmadığını ve gözlerinin iyi görmediğini söyle-

yerek gruba katılmak istemiyordu. Bunun üzerine, amcası tüfeğini fedailere vermesini istemişti. Afremo reddetmiş, sonunda fedai gönüllülerle gitmeye razı olmuştu. 'Ayn-Wardo'lu savaşçılar Bajënne'li bazı Yezidiler'le karşılaşınca, karşılıklı ateş açılmış. Araziye yayılmışlar, savaşçı arkadaşlarıyla temasını kaybeden Afremo Yezidilere esir düşmüş. Yezidiler Midyat'ta idarecilere Afremo Gawwo'yu esir aldıklarını söyleyince, esiri öldürmeleri talimatı verilmiş. Šëbliyo, bunun üzerine Afremo'yu öldürmüş. ... Babamın ölümünden sonra bazı Yezidiler Šëbliyo ve damadını öldürmüşler. Bu Yezidiler anneme kocasını öldürenlerden nasıl öç aldıklarını anlatmışlardı. Annem de onları ödüllendirmişti.

* * *

'Ayn-Wardo'da iki amcam ile Nazo ve Jamila adlı ikisini o sırada tedavisi olmayan tifüse kurban verdiğim üç bacım vardı. Yiyeceklerimizi tuzsuz yiyorduk. Etrafa saçılmış cesetlerin kokusu durumu daha da ağırlaştırıyordu. Mar Bobo Kürt aşiretinin reisi Sarhano [Saroxano'nun oğlu], Çelebiyo ailesindendi [Hevirki'nin bir kolu] ve her istediklerini Hıristiyanlara vererek destekliyordu. Hükümet 'Ayn-Wardo halkıyla barış yapmak istiyordu. [Doğu ve Batı] Süryaniler reddetti çünkü artık boş vaatlere karınları toktu. Ne var ki, Süryaniler arabulucu olarak tek kişiye güveniyorlardı: Şeyh Fathallah. Şeyh Fathallah Hıristiyanların yanına geldi, Süryaniler tarafından sıcak karşılandı ve barış onun çabaları sayesinde yapıldı.

Biz Midyat'tan ayrılıp 'Ayn-Wardo'ya giderken, anamı geride bırakmıştık. Anamı rehin alıp diğerleriyle birlikte Musa-Šamošo kervansarayına koymuşlardı. Orada bir süre babamla birlikte çalışan Rauf Bey adlı bir Türk subay, annemi görünce babam Afremo'yu sormuş. Aslında hiç kimseye hükümet kuvvetlerinden en küçük bir insaf bile beklenmiyormuş. Rehinelere muhafızlık eden subaylar Skandarko ve Karme Mahmado gibi Midyatlı Müslümanlarmış. Onlara rehineleri Anhël'e götürmeleri söylenmiş. Bunun üzerine anam Salma da oraya gitmiş.

31. Tuma Salmo

Sayfo zamanında, Müslüman aşiretler hep birlikte 'Ayn-Wardo'ya saldırma kararı aldılar. Burayı kuşatıp çembere aldılar. Sonuç olarak, direniş sürekli cephane ikmali gerektiriyordu ve tuzları yoktu. Hıristiyan Önder Mas'ud, toplantı çağrısı yaptı ve adamlarından gereken cephane ve diğer malzemeleri getirmek için dört gönüllü seçmelerini istedi. İçlerinden biri [Kildani] 'Abdëlkarim Maqsi-Musa'ydı. Önder Mas'ud dört kişiye Müslümanların zayıf yoğunluğa sahip oldukları bir yerden söz etti. Buraya sızıp Kamışlı'ya [şimdi Suriye'de] yönelme avantajını kullandılar. Orada bazı kişilerle buluşup, gerekli şeyleri aldılar. Aynı yoldan geri dönmeleriyle, direniş devam edebildi.

32. Hanna Polos (d. 1921), görüşme tarihi Kasım 1993

'Ayn-Wardo'da babam [Kildani] İsa Polos Önder Mas'ud ile tanışma onuruna nail olmuş. 'Ayn-Wardo'da tuz olmadığından, geceleri karanlıktan yararlanarak [Midyat'ın yaklaşık 10 kilometre güneyinde] Anhël'e gizlice sızarak torbalarını tuz dolduruyordu. Bir keresinde babam da gitmiş, ama 'Ayn-Wardo'ya yaklaşırken, bazı Kürtlerin kendi aralarında unvanlarıyla övündüklerini işitmişler. İçlerinde biri "ben Haltanlıyım, buraya bir Hıristiyan gelin almaya geldim; onun yüzü suyu hürmetine buradayım" diye atıp tutuyormuş. Cinleri tepesine çıkan İsa, seslerin geldiği tarafa yönelmiş. Sigara içen yedi kişi arasında, biri varmış ki çenesi düşmüş gibi konuşup duruyor ve hababam sıkıyormuş. İsa arkadaşlarına durmalarını söylemiş. Bir Hıristiyan kadın almak isteyen bu Kürt'ün canına okumak istemiş. Zaten Kürtleri Hıristiyanlara karşı savaşa iten bu arzularıymış. İsa Kürt'ün rüyasını gerçekleştirmeye yemin etmiş. Arkadaşlarına hazır olmalarını söylemiş. İsa Polos tüfeğini nişanlayıp adamı vurmuş. Adam "Anamı siktiler" diyerek ölmüş. Şaşkınlığa düşen arkadaşları da kolayca öldürülmüş. Grup 'Ayn-Wardo'ya geri dönmeden önce, adamların tüfeklerini de almış.

'Ayn-Wardo'da Hıristiyanların düşmana ateş edebileceği stratejik önemde birçok mevzi varmış. Aynı zamanda Müslümanları plan yaparken de dinleyebiliyorlarmış. Bir keresinde babam Müslümanların Hıristiyanların direnişini Allah'a bağladıklarını, Hıristiyan halkın saflarında bizzat Mor Hušabo'nun savaştığını işitmiş. Sayfo'dan önce, babam İsa Polos Kfar-Gawze'de Yusuf Ağa'nın yanında çalışırmış. Bu yüzden Ağa'nın yeğeni Azdin ve yardımcısı Şakir'i tanırmış. İki erkek İsa'nın 'Ayn-Wardo'da olduğunu işitince, Kfar-Gawze'den mermi ve barut getirmek için buraya gelmişler. İsa onlardan gelen yardım malzemelerinin zamanlamasını yapmış ve gerekli parolaları vermiş.

33. Tuma Salmo

'Ayn-Wardo'daki Hıristiyanlar Müslümanların hareketlerini yakından izliyorlarmış. İsa Polos oturur düşmanın konuşmalarını dinlermiş. Müslümanların nasıl 'Ayn-Wardo'yu ele geçirmeye can attıklarını işitmiş. İlk önce erkekleri boğazlayacaklarını, sonra da kadınları aralarında paylaşacaklarını söylemişler. İsa Polos, Önder Mas'ud'u bularak ona bu planları anlatmış. Düşmanın moralini bozacak bir şeyler yapmak için Önder Mas'ud'tan izin istemiş. Mağaralara gidip bazı kalın tokmaklar getirmiş ve "Ha gayret, ha gayret" (*Hema w Haye*) diye türkü söyleyerek bunları sertçe çöplükte çöpler üzerine vurmalarını istemiş. Bu arada kadınlar zılgıt çekerek, düşmana kışlık yiyeceklerini hazırlayan Hıristiyanların bir ellerinin yağda bir ellerinin balda olduğu izlenimi verecekler-miş. Mesajı alan Müslümanlar, Hıristiyanların yakın bir gelecekte pes edecekleri inancını yitirmişler.

* * *

'Ayn-Wardo çatışmalarından sonra, Müslümanlar burasını ele geçiremeyeceklerini anlamışlar. Türk kumandan Önder Mas'ud'a mesaj göndererek müzakereye davet etmiş. Önder Mas'ud müzakereler sırasında 12 asker ve bir yüzbaşının Hıristiyanların yanında kalması gibi bazı güvenceler istemiş. Kumandan razı olmuş.

Önder Mas'ud ve bir arkadaşı onunla görüşmeye gitmiş. Türk kumandanın memleketi [Mardin yakınlarındaki] Ömerli yöresi olan Sëlo Maskane adlı bir Kürt yardımcısı varmış. Ailemiz Sëlo Maskane'nin ailesini Sayfo'dan çok önceleri tanıdığından, babam Musa Salmo'ya anlatılmış olan bu toplantının bazı enteresan ayrıntılarını öğrendik. Önder Mas'ud kumandanla buluşmaya gittiğinde, babayiğit ve profesyonel asker görüntüsü veriyormuş. Uzun bir kılıcı varmış ve omzunda çanta asılıymış. Kumandan Önder Mas'ud'a Hıristiyanların ne zaman silahlarını teslim edeceklerini sormuş. Önder Mas'ud Hıristiyanların hiçbir zaman koşulsuz teslim olmayacağı, gerekirse sonuna kadar savaşacağı yanıtını vermiş. Sëlo Maskane içinden bu tepkinin haklı ve yerinde olduğunu düşünüyormuş. Hayranlığını göstermek ve cesaretini kutlamak için, Sëlo cebinden çıkardığı bir torba tütünü gizlice Önder Mas'ud'un omzundaki çantasına arkasından bırakmış.

34. Gawriye Beth-Mas'ud

'Ayn-Wardo'da Hıristiyanlara acımasızca saldıran düşman, Hıristiyanların sergilediği kahramanca direniş sayesinde, barış arayışlarına başlamış. İlkin barış çağrıları gayri-ciddîymiş ve numaraymış. Kürt Ağa Azizke, Türk kumandanına [Rayëţe'deki] Mar Bobo Kürt aşiretinin Hıristiyanlar dostu olan reisi Sarhano'yu getirmesini tavsiye etmiş. Sarhano Hıristiyanlarla iyi ilişkileri olan Osmano ailesindenmiş. Üç Kürt Ağa'nın, Çelebiyo, Alike Baţţe ve Saroxano'nın [savaştan önce isyan nedeniyle] hükümet tarafından hapse atıldığını Hıristiyanlara herhangi bir yardımları dokunmasın diye içerde tutulduğunu belirtmeden geçemeyiz. Ancak öyle bir plan yapılmış ki köylüler Sarhano ile müzakere etmek için ortaya çıktıklarında, Kürtler fırsattan istifade ederek saldıracak ve tümünü öldürceklerdi.

'Ayn-Wardo'ya beyaz bayrak sallayarak gelen Sarhano'yu köyün Hıristiyanları tanımıştı. Dönen dolaplardan haberi olduğu görülüyordu. Hıristiyanlara Kürtçe hitap eden Sarhano, kendisini dikkatle dinlemelerini ve sözünden dışarı çıkmamalarını istemiş.

Dikkatli olmalarını tavsiye edip, erkeklerin öldürülmesini ve kadınların kaçırılmasını öngören bir plan olduğunu ima etmiş. Mesajı alan Hıristiyanlar bu insanların vaatlerine karınlarının tok olduğunu söyleyerek, Türkler ve Kürtlerin barış önerilerini reddetmişler.

* * *

1895'te Omid [Diyarbakır] ve [Diyarbakır yakınlarında] Sa'diye'deki Sayfo sırasında, Hıristiyanlar büyük bir kıyım yaşamış. Bu sıra Midyat'a gelen Şeyh Fathallah'ın babası Şeyh İbrahim, Hıristiyanlara karşı başlatılan katliamlara karşı çıkmış. Hıristiyan kıyımı sona erdirilmezse intihar edeceğine ant içmiş. Muhammed'in kendisinin müminlere Hıristiyanları savunmayı vaazettiğini söylemiş.

35. Hanna Polos

Müslümanlar 'Ayn-Wardo Hıristiyanları ile Türkler ve müttefikleri Kürtler arasında arabuluculuk yaparak barışı gerçekleştirmesini istedikleri birçok ad vermişler. Babam Önder Mas'ud'a "sakın ola bu önerilere kulak asma çünkü bu adlar güvenilmez" demiş. Sadece tek kişiye, yani 'Ayn-Kifo'lu ['Aynkaf] Şeyh Fathallah'a güvenmesini söylemiş. Babam İsa Polos'dan Şeyh Fathallah'la ilgili bilgi alan Önder Mas'ud, bu önemli zatın kimliğini merak etmekteymiş. Babam İsa Polos, Önder Mas'ud'a ailemizin aslen Siirtli olduğunu söylemiş. Kürtlerle bir çatışma sonucu, ailemiz Şeyh Fathallah'ın dini lider olduğu 'Ayn-Kifo'ya sığınmaya mecbur kalmış.

[1915 öncesinde] Şeyh Fathallah'ın biraderlerinden biri bir kıza sevdalanmış. Ama anası ve babası kızı yeğenlerinden birine vermek istiyormuş. Şeyh Fathallah'ın biraderi kızla bir defa görüşüp, konuşmak istemiş. Bunun üzerine kızın ana ve babası ile akrabaları delikanlıya saldırıp omzunu kırmışlar. İsa Polos, Gorgis tarafından temsil edilen kendi ailesinin Şeyh ve biraderini tuttuğunu söylemiş: Gorgis adamlarını toplayıp, akrabalarından

üçünü öldürdüğü kızın ailesinden öç almış. Neticede, kızın ailesiyle Şeyh Fathallah'ın ailesi arasında kan davası başlamış. Çatışma kötüye gitmiş, kızın ailesi Şeyh Fathallah'ın evini kundaklamak için kuru yaprak, kâğıt ve odun toplamaya başlamış. Gorgis bundan sonra ne yapacaklarını kararlaştırmak için Şeyh Fathallah'ınkiyle birlikte kendi ailesini de toplantıya çağırmış. Gorgis erkekleri iki gruba ayırtıp, kadınlardan çocuklara göz kulak olmalarını istemiş. Aldıkları karar, *saldırıya uğramadan önce, saldırıya geçmek* ve sonradan, Kfar-Gawze'ye kaçarak Yusuf Ağa'ya sığınmakmış. Erkeklerimizden onu Şeyh Fathallah'a yardım etmek için kalmış.

* * *

İsa Polos, Önder Mas'ud'a bu vakanın Hıristiyanlarla Şeyh Fathallah arasındaki ilişkiyi güçlendirdiğini söylemiş. Tavsiyeyi dinleyen Önder Mas'ud arabulucu olarak Şeyh Fathallah'ı önermiş. Şeyh Fathallah 'Ayn-Wardo'ya çağrılmış, buraya geldiğinde Yezidi uşağıyla birlikte açtığı çadırda kalmış. Uşak dümbeleğini çalarak, müzakerelere başlama işareti vermiş ve 'Ayn-Wardo Hıristiyanları'nı aşağı inerek Şeyh Fathallah'ı karşılamaya çağırmış. İsa Polos da kendilerini gözyaşlarıyla karşılayan Şeyh Fathallah'ı karşılamaya giden heyette yer alıyormuş. Toplantıda duygusal anlar yaşanmış. Şeyh Fathallah, İsa Polos'a Hıristiyanları bu berbat durumda görmenin yüreğini dağladığını, ama onlara yardım etmek için elinden geleni yapacağına söz verdiğini söylemiş. Ya bozuk ya da iyi çalışmayan 20 tüfek getirmelerini istemiş. Silahların teslim edilmesinden sonra, Şeyh beyaz barış bayrağını sallayarak, karşı tarafa Hıristiyanların bir iyi niyet jestinde bulunduklarını göstermiş. Sonra diğer taraf'a Kürtçe olarak Hıristiyanlarla vardığı barış anlaşmalarının maddelerini saymış. İki eşeğe yüklenen tüfekler Şeyh'e gönderilmiş. Sonra Yezidi uşak dümbeleğini çalarak, barış yapıldığını işaret etmiş. Müslümanlara hitap eden Şeyh Fathallah, Hıristiyanları öldürmenin yasak olduğunu ve bu emri çiğneyen herkesin artık kendisine ve biraderine hesap vereceğini söylemiş. "Barış" sözcüğünü defalarca telaffuz etmiş.

Geri çekilmeye başlayan binlerce Müslüman, ağaç yapraklarından kalabalık görünüyormuş. Babam İsa Polos'u çağıran Şeyh Fathallah, bunun mutlak barış anlamına gelmediğini söylemiş. Müslümanların vaatlerine güvenip de köy dışındaki yollarda yalnız dolaşmamalarını tembihlemiş. Daha sonra Kfar-Gawze'ye gitmek üzere 'Ayn-Wardo'dan ayrılmış. Sahiden de, Sayfo'dan sonra birçok Hıristiyan yolculuk yaparken ya da bir yerden bir yere giderken yollarda öldürülmüş. Bu şekilde öldürülen Hıristiyanların sayısı gerçekte bizzat Sayfo'da öldürülenlerden fazlaymış.

36. Lahdo Musa-Malaka (1932–1999), görüşme tarihi Haziran 1993

Babam Muro 1915'te 'Ayn-Wardo'da savaşçı yapılmış. O zaman 15 yaşındaymış. Bana şunları anlatmıştı: İki gruba ayrılmışlar, bir grup savaşırken, öbürü dinleniyormuş. Babam uyurken, Zaz köyünden papaz Dawud 'Ayn-Wardo'ya girmeye çalışmış. Siyah giysileri olduğundan, Türk subayı sanılmış. Ona defalarca ateş etmişler. "Türk" subayından kurtulmak için babamı uyandırıp yardımını istemişler. Muro Dawud'u boynundan vurmuş. Düşman ve köy arasında yaralı ve ölülerin değiş-tokuş edildiği bir ateşkes sınır yerleri varmış. Müslümanlar 'Ayn-Wardo'lu savaşçıları kendi papazlarını yaraladıklarını ateşkes sınırından söyleyerek uyarmışlar. Müslümanlar papazı 'Ayn-Wardo'ya girebilsin diye bu sınıra taşımak için kısa bir ateşkes önermişler. Papaz diğer tarafa taşınmış. Ne var ki, papaz boynundaki kurşun yarasıyla uzun zaman yaşamış.

Önder Mas'ud iyi bir lidermiş. Evlerinde karılarının etekleri altına gizlenen erkekleri, kendi halklarını ve onurlarını korumak için, en başta düşmana karşı zafere yoğunlaşmaları gerektiğini söylüyordu. Adamları topladığı sırada Muro da onun yanındaymış. 'Ayn-Wardo'da aralarında Saffo Barşe ve İsa Mësqob'un da bulunduğu Mzizah'lı 7–8 yiğit fedai erkek öldürülmüş.

37. Hanna Mure (d. 1926), görüşme tarihi Kasım 1996

'Ayn-Wardo'da, kilit mevzilere 10–15 kişi yerleştiren Önder Mas'ud, adamlarına buraları canları pahasına savunmalarını söylemiş. Kfarze'li bazı kişiler bir dağın tepesinde bulunan Stratejik İncir Noktası [*Kozëke dat Tene*] denilen mevziye yerleştirilmiş. Burada iki iyi savaşçı Galle Be-Maroge ve Iško da varmış. 'Ayn-Wardo muharebesi sırasında, Müslümanlar bu noktayı bir saldırıyla ele geçirmişler. Önder Mas'ud kötü haberi alınca, burada mevzilenenlere geceyi dinlenerek geçirmelerini söylemiş. Müslümanların 'Ayn-Wardo'ya bu noktadan girmelerini önlemek için, burasını yeniden ele geçirecek 20 kişilik bir takviye getirmiş. Yaklaşık 50 erkek Müslümanlarla çatışmalara katılmış. Galle Be-Maroge ve iki Kürt ölmüş, ama Hıristiyanlar mevziyi yeniden ele geçirmiş.

Müslümanlar savaşanların Hıristiyanlar olmadığına, bazı kutsal kişilerin onları savunduğuna inanıyormuş. Söylendiğine göre, bazı beyaz hayaletlerin 'Ayn-Wardo'da dolaşırken görülmesi, Kürtlerin buraya girmesini engellemiş.

38. 'Abdo Ğanno-Gawwëke

Midyat'tan gelen Osmanlı kuvvetlerinin yanında bir top vardı. 'Ayn-Wardo'ya iki defa ateş ettiler, ama bozuldu ve bir daha kullanamadılar.

39. Gorgis 'Abdiyo

Babam bana, bir zamanlar Hıristiyanların, 'Ayn-Wardo'da silahsız kaldığını, dolayısıyla Midyat'tan Haddo ailesinden bir [Batı Süryani] demirciye gittiklerini anlatmıştı. Adamın harika bir fikri varmış. Bir top görüntüsünü veren uzun soba borularına barut ve paçavralar dolduruyor, ateşlendiğinde top sesi çıkarıyormuş bunlar. Bu "silah"a hem Kürtçe hem de [Yeni-Batı] Süryanice birçok türkü bestelenmişti:

Athën athën armënoye
Nahiti mṭure cëloye
Sidayna fadawiye
Amṭalle ṭop acmayye
Ucdo gëd muqdina
Babe d ha b ha minayye

"Ermeniler tepelerden/Yardımımıza gelirken/Biz yiğit fedailerin/Gümbürtüsü toplarının/Baş belasıdır düşmanın."

O bu silahı birçok kez kullandığından, Müslümanlar Ermenilerin Hıristiyanlarla güç birliğine gittiklerine inanmış ve Hıristiyan tarafının direnişte daha da güçlenip, geliştiğinden korkmaya başlamışlar. Önder Mas'ud gelerek, demirciye çok barut harcadığından "silah"ı üretmekten vazgeçmesini istemiş.

Kürt Ağa Sarhano Hıristiyanlara silah ve barut yardımı yapmış. Malzemeleri Mor Hušabo Kilisesi'nin yakınındaki sığınağa gizlice bırakarak, Hıristiyanların gece bunları gizlice almasını sağlıyormuş. Onlara kendilerini kollayıp savaşmalarını söylemiş. Kürtler ve Türklerle işbirliği yapmaya yeltenen her Yezidi'nin cezasını kendi elleriyle vereceği tehditleri savurmuş. Ağa'nın Hıristiyanlara çok yardımı dokunmuş.

Kayınpederimin 'Ayn-Kifo'lu Murad adlı bir Muhallemi arkadaşı varmış. Adam 'Ayn-Wardo'da Müslümanlarla birlikteymiş. Beyazlar giymiş yüz kişinin Hıristiyanların safında savaşıp yardımına koştuklarına yemin billâh ediyormuş.

40. Danho Këno

Sayfo'dan sonra, bir Muhallemi bana 'Ayn-Wardo'yla ilgili olarak şunları anlattı. 33 kişilik bir grupla, 'Ayn-Wardo'ya gitmiş. Komşu köylerden, onlarca kişi de aynısını yapmış. O ve iki biraderi o sırada 'Ayn-Wardo'ya gitmiş. O kadar çok gönüllü varmış ki, iğne atsan yere düşmezmiş. İlk önce 'Ayn-Wardo Kilisesi'ne

saldırmaya niyetlenmişler. Kilisenin çatısında bir adam görmüşler. Adamı vurmaya çalışmışlar, ama ne gariptir ki mermiler silahlarına geri dönüyor, yüzlerinde patlıyor ya da yanıyormuş. Sonuçta, iki biraderi de dâhil olmak üzere 31 kişi ölmüş. Sağ salim dönebilen sadece iki kişi olmuş.

Azizke Mahmado oğlu Reşido, bana Habisbin aşiretinden bir ağanın Midyat'a geldiğini söyledi. 'Ayn-Wardo gibi küçük bir köyün onlara direnebilmesinin utanç verici olduğunu söyleyerek Midyatlı Müslümanları alaya aldı. 100 adamı vardı ve diğerlerinin yapamadığını yapıp, en kısa zamanda burasını ele geçirmeye söz verdi. Reşido onlara 'Ayn-Wardo'yu ve köyü kuşatan kalabalığı gösterdi. Reşido Hıristiyanlara Süryanice hitap ederek, *'Ayn-Wardo'yu ele geçirmeye yemin eden bir ağanın daha geldiğini* söyledi. Hıristiyanlar onu yarım ağızla karşıladılar. Çok güçlü ve özel imal edilen Mor Hušabo Kilisesi'nin sürme kapısı duvarın içinden kapatılıyordu. Kürtler önce kilise avlusuna ve sonra içine kadar gelip, burada tekbir getirdiler. Kilise girişinde [kapıyı kapatmak için] duvarda delik vardı. Birçok Hıristiyan tüm Kürtler girene kadar bekledi. Delikteki kavas kilise kapısını kapatması için gereken işareti aldı. Şimdi içeride kesin ölümü bekleyen Kürtler tuzağa düşmüştü. Sonra kilise kapısının açılmasıyla, yuvarlanan cesetler Müslümanlar tarafından alındılar. Ailemizden 22 kişi açlık ve hastalıktan ölürken, 32 kişi Anhël'e geri döndü.

D. KFAR-BORAN (KERBURAN; MİDYAT'IN KUZEYDOĞUSU 46 KİLOMETRE)

41. Usëve Wardo (1906–1999), görüşme tarihi Ekim 1997

Kfar-Boran'da, 500 Hıristiyan ve yaklaşık 30 Müslüman hane vardı. Hıristiyanlar birçok mezhebe dağılmıştı: [Batı] Süryaniler, Protestanlar, Katolikler [bazıları Kildani'ydi]. Brahim Šam'un ve Malke Hanc da Süryani Ortodoks liderler arasındaydı. [Batı Sür-

yani] Protestan gruptaysa Usëve Danho ve Usëve Lahdo vardı. Kfar-Boran dışındaki Čelëk [Çelik] köyünde yaşayan Kürt Ramma aşiretinden neler çektik... Reisleri Ali Rammo'nın dört oğlu vardı: Derviş, [Ömer lakaplı] Abdülkerim, Halil ve Mustafa. Ali Rammo Hıristiyanlara vergi salardı. Halk aynı anda hem ağaya hem hükümete vergi ödemenin sırtlarına ağır bir yük bindirdiğinden şikâyet eder, bunu bir koltuğa iki karpuz sığdırmaya benzetirdi. Sayfo'dan önce, Ali Rammo vergi toplamak için Kfar-Boran'a geldiğinde, Piskopos Antimos Ya'qub da oradaydı. Hıristiyanlar ona vergi ödemeyi reddetti. Mekke'ye hacca gitmeden önce, oğulları Mustafa ve Halil'e Hıristiyanları cezalandırma talimatı verdi. Ali Rammo haç farizasını yerine getirirken öldü.

* * *

Kfar-Boran halkı Hıristiyan katliamlarını ve yaşanan mezalimi işittiğinde, kimin suçlu olduğunu sorgulamaya başladı: Türk hükümeti mi Kürtler mi? Bu arada, üvey anam Sade'nin tedavi görmesi gerekiyordu. Bazı akrabalarımızın yanına, Midyat'a gitti. Gorgis İsa-Gawriye, Sade'ye evine dönmesini, zira Türk yüzbaşının Sultan Reşad'ın [İstanbul'dan] Hıristiyanlardan kurtulmak amacıyla Midyat'a üç ferman gönderdiğini öğrenmiş olduğunu söylemiş. Hıristiyanların kıyımlardan kaçmak için, Hah, 'Ayn-Wardo ya da Dayro da Şlibo'ya sığınmak gibi önlemler alması amacıyla bu haberleri dört bir yana salmasını da istemiş. Böylece Sade Kfar-Boran'a dönüp yaklaşan tehlikeyi haber verdi.

Hıristiyanların yaptığı toplantıya Brahim Šam'un, Malke Hano, Usëve Lahdo ve başkaları katıldı. [Ortodoks] Süryaniler, Protestanlara Ermenilerin başına gelenleri, nasıl [Midyat'ın batısındaki] Sita kuyularına atıldıklarını hatırlatırken, bu sefer sıranın Protestanlara geldiğini ima ediyorlardı. Süryaniler, devletten kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceği yönünde teminatlar aldıklarını, bu yüzden de korkmaları için bir neden bulunmadığını söylüyorlardı. Ferman "ecnebi"ye, yani yabancı ülkelerden destek alan Katolikler, Protestanlar ve Ermenilere karşı çıkarılmıştı. Toplantı herhangi bir uzlaşıya varmadan dağıldı. Protestan topluluk li-

deri Usëve Lahdo toplantıdan hemen sonra, Hah'a gitmeye karar vermişti.

Nahiye müdürü Kürt ağalara Kfar-Boran'ı ele geçirme vaktinin geldiğini söylemiş. Mustafa Ağa'nın başını çektiği Ramma aşireti Kfar-Boran'a Temmuz ayının bir Cumartesi günü saldırdı. Hıristiyanlar Yedi Kaleler diye bilenen yerlere sığındı. Her gün Kürtler ve Türk kuvvetleri kalelerden birine saldırdı. Geri kalan tüm Hıristiyanları öldürünceye kadar dur durak bilmediler. Kalelerin duvarları kan içinde kaldı. Kadınlar ve çocuklar Müslüman olmaya, istilacılara avratlık ya da hizmetçilik yapmaya mecbur edildiler.

Kfar-Boran'a saldırılar başladığında, Basëqël [Basıkıl] köyüne gitmemize yardım eden Hacı Ahmed adlı bir arkadaşımız vardı. Hükümet Kfar-Boran'a dönebilmemizi sağlayan bir af çıkarana kadar, orada üç ay kaldık. Hıristiyanların öldürülmesine değinilen af kararında, hükümetin bundan üzüntü duyduğu belirtiliyordu. Hükümet çil yavrusu gibi dağılan Hıristiyanların köye dönüşünü teşvik etti. Ne var ki, Müslüman olanlar diledikleri yere gitmeyeceklerdi. Kfar-Boran'a yeni kaymakam atandı ve Usëve Lahdo yerlerinden edilmiş olan ailelerin Kfar-Boran'a geri dönüşünü sağlamak için hükümetle güç birliğine gitti.

42. Hanna Polos

Babam ve annemin bana anlattıkları şöyle: Sayfo'dan önce, babam İsa Polos Kfar-Boran'da oturuyormuş. [Midyat'ın bir bölümü olan Astal'li] bir Muhallemi olan Müftü ailesinden Tevfik çavuş da oradaymış. Tevfik babama birlikte çalışmayı teklif etmiş. 22 askeri varmış, 21'i Müslüman. Tek Hıristiyan babammış. Babamın keyifli bir yaşamı varmış. Çoğu kez Tevfik'le birlikte sarhoş dolanır, şarkılar söylerler, günlerini gün ederlermiş. Tevfik babamdan ağalara ve kişiliklerine dair bilgi alır, babam da dilinin döndüğünce o tipleri anlatırmış. Rusya'ya komşu yerlerde Hıristiyanların öldürüldüğü olayların başlaması, yavaş yavaş bu tehdit bölgemizde de sezilmeye başlamış.

* * *

Čelêk [Çelık] köyünde Mustafa Rammo Ağa yaşarmış. Sayfo'dan önce gözünü diktiği yakınlardaki Kildani köyü Mêšte'ye [Mışte] giderek, öldürmek amacıyla 30 aileyi toplamış. Nehir kıyısındaki Hıristiyan köyün toprağı verimliymiş. Kfar-Boranlı Süryani Ortodoks Piskopos Antimos Ya'qub, Hıristiyanları ölümden kurtarmak için Čelêk'e gitmiş. Hükümet o sırada daha işe tam el atmış durumda değilmiş. Daha çok, gerçek güç Kürt Ağaların elindeymiş. Mustafa Rammo'ya giden piskopos, Hıristiyanların geri verilmesini talep etmiş. Hıristiyanları alıp yanında Kfar-Boran'a getirmiş. O sırada buradaki İsa Asmar'ın Kalesi boş olduğundan, aileler burada kalabilirmiş. Her geçen gün Hıristiyanlara saldırı anının yaklaştığı haberleri duyuluyormuş. Ağalar gitgide daha açgözlü olmuşlar. Hıristiyanlara saldırıp, mal mülklerine ve ailelerine el koyma hazırlıkları ilerlemiş. Hemen sonra, Türk kuvvetleri ve Kürt müttefikleri her gördükleri yerde Hıristiyanları gelişigüzel öldürmeye başlamışlar. Yukarıda adı geçen Kaledeki 30 aile de öldürülmüş.

Süryani Ortodokslar'ın lideri Brahim Šam'un ve Piskopos Antimos Ya'qub sığınmak için Nahiye Müdürü'ne gitmiş. O görevli, sevdiğinden olacak, Brahim Šam'un'a yardım etmek istemiş. Ancak piskoposu değil, sadece onu kurtarabileceğini, çünkü piskoposun, kendisini salmak istemeyen ağaya posta koyduğunu söylemiş. Ağaların gücüne kıyasla, hükümetin etkisi azmış. Brahim Šam'un piskoposu yanında tutup, Kürtlere yem etmemeye kararlıymış. Kfar-Boran'da çok sayıda Kürt dost varmış. Zaten ailesini de Xalila ve sonra Basêqêl'e götürenler onlarmış. Yerel idareci bu ikisini hükümet sarayında saklamış. Kfar-Boran'a gelen Kürt Mustafa Rammo ağa, el konulacak başka bir şey kalıp kalmadığını sormuş. Ona zaten burasının yağmalanmış olduğu söylenmiş. Mor Gorgis Kilisesi'nin önünde duran Ağa, evine dönmeye hazırlanmış. Orada yobaz bir Müslüman ve hain bir adam olan Kürt Fakka Şahin de varmış. Pek çok Hıristiyanın katili olan aşağılık bir herifmiş bu. Ağaya yanaşarak, Hükümet Sa-

rayı'nda gizlenmekte olan Brahim Šam'un ve piskoposu kastederek, kinayeyle *"Ağam! Yılanın sadece kuyruğu kesilmiş! Baş henüz ezilmemiş ki?"* demiş. Ağa da oraya gidip yerel idareciden bu iki kişiyi, özellikle de piskoposu teslim etmesini istemiş.

Nahiye Müdürü Brahim Šam'un'a kendi başının çaresine bakabileceğini, ama piskoposu bekleyen ağaya teslim edeceğini söylemiş. Brahim Šam'un reddetmiş. Böylece ikisi de dışarı balkona çıkmış ve Kürtlerin kendilerini yakalamak için beklediklerini görmüşler. İşkence ile öldürülmekten korktuklarından, Nahiye Müdürü'nden onurlu bir şekilde ölmek için yardım istemişler. Nahiye Müdürü gerekeni askerlerine bildirmiş. Aşağıda, avluda duran askerler, süngülerini dik olarak tutmuş, balkondan süngülerin üstüne atlayıp acı çekmeden ölmüşler. Ağa ve adamları başka sağ kalan var mı diye Kfar-Boran köyünü aramışlar. Pek çok kişiyi daha öldürüp küçük oğlan çocukları hizmetçi olarak çalıştırmak üzere götürmüşler.

* * *

Bir gün babamı çağıran Tevfik çavuş kendisine güvenli bir yer bulmasını, zira onu ne savunabileceğini ne de güvenliğini garanti edebileceğini söylemiş. Babam Hah'a gitmek isteyince, Tevfik çavuş yardım edeceğine söz vermiş. Babam iki Kürt muhafız istemiş. Halile Kakati ve Sülaymane Hoski yardım edeceklerine ant içmiş. Babam İsa Polos ve anam iki Kürt muhafız eşliğinde Hah'a gitmeye hazırlanmışlar. Hah'a yaklaşınca, babam iki muhafıza kendilerini bırakıp gitmelerini söylemiş, çünkü Hah'ın çevresinden silah sesleri geliyormuş. Babam İsa [Yeni-Batı] Süryanice şarkı söylemeye başlamış. Amacı Hah kalesindeki Hıristiyanların mesajı alıp, kapıyı açmalarıymış.

Ftahulli u tarço
D cubarno
Ono fëlan ha'no
Kathino d cubarno
De ftahulli ftahulli u quşro

"Açın kale kapısını/N'olur gireyim bırakın/Çok meşhur bir adamım/İçeri gireyim bırakın/Bir saniye durmayın/Beni kaleye alın!"

Böylece kaleye girince, hem kendisini getiren muhafızlara işaret sağ salim içeri girdiğini haber vermek için, hem de sevinçten havaya ateş etmiş, sevinç çığlıkları atmış. Babam İsa orada kalmış, ama kalede yeterli su ve yiyecek olmadığından, geceleri kalenin çevresindeki evlerin kuyularından su çekip taşıyorlarmış.

Hah köyü ve Štërako [Heştırek] köyü arasında Güvercinler Vadisi [*Šalwo da Yawne*] adlı bir vadi varmış. Burada arpadan bol bir şey yokmuş. Vadiye gidilir, arpa toplanır ve kalede çorba yapılırmış. Durum her geçen gün kötüye gittiğinden, babam İsa anama oradan da göç etmek için hazırlanmasını söylemiş. Bir Yunan tüfeği ve 87 mermisi varmış. Anama da nasıl kullanılacağını öğretmiş. Dağları aşıp 'Ayn-Wardo'ya gittiklerinde, Turabdin halkının çoğunu orada görmüşler.

E. KFAR-GAWZE (KARJOS, MİDYAT'IN 20 KİLOMETRE KUZEYBATISI)

43. Hanna Bitar

1895'teki Sayfo sırasında dedem ve anneannem Şawme Hadodo ailesindenmiş. Anneannem onları görmeye Kfarze'ye gitmiş. Kfar-Gawze'deki baba evinde, birlikte yaşadıkları ve onlara iyi davranan Abdıke adlı bir Kürt varmış. Kfar-Gawze yolunda, dedem ve anneannemi öldüren Kürtler arasında işte o Abdıke de varmış. Onlarla birlikte [Mardinli] Maqadëse ailesinden üç kişiyi daha öldürmüşler. Hançerleyip öldürdükleri kişilerin cesetlerini de kuyulara atmışlar.

* * *

Sayfo'dan önce, Yusuf Ağa Kfar-Gawze çevresindeki Kürt köylerin muhtarlarını bir Kürt şeyhiyle görüşmeye çağırmış. Ağa-

lara hitap eden şeyh, Türk hükümetinin yöredeki tüm Hıristiyanlardan kurtulmak için bir kararname yayınladığını söylemiş. Onlardan hükümetle işbirliği yapıp Hıristiyanları ortadan kaldırmaya yemin etmelerini istemiş.

Nalbant ailesinden amcam Sa'ido, atları nallamak için Yusuf Ağa'nın evindeymiş. Kürtlerin bir şeyler çevirdiğini işittiğinde, çalışmayı kesip evine dönmüş. Beni ve ailesini alarak Midyat'a gitmesi bu şekilde olmuş. Orada Galle Hërmëz'i görmeye giden amcam Sa'ido, ona Kfar-Gawze'de duyduklarını söylemiş. Ertesi gün hükümet Midyat'ta sokağa çıkma yasağı ilan etmişti. Bütün Midyat'a yayılan Türk kuvvetleri, Protestan ailelerin liderlerini toplayıp hapishaneye atmıştı. Babam Brahim yeğeni Sa'ido'ya çocukları alıp Rayëţe'ye gitmesini söylemişti. Orada Hantuško adlı bir Yezidi ahbabımızın yardımıyla, Arkah'a [Xarabale] gittik. Oradan da Mor-Malke'ye geçip üç ay kaldık. Mor-Malke'de, Midyat'tan gelip Mar Šarbel'den kalan Piskopos Samuel'le tanıştık. Piskopos ihtiyarlığından soğuktan öldü.

* * *

[Kfar-Gawze'de] şeyh Türk paşaların Hıristiyanların öldürülmesini isteyen bir kararname çıkardıklarını ve onları öldürmenin dini bir vecibe olduğunu söylemiş. Hıristiyanları öldüren herkes, İslam ve Müslümanlar uğruna savaştığından ödüllendirilecekmiş. Neticede, ağalar ve adamları hiçbir ahlaki kaygı taşımadan Hıristiyanları yağmalayıp öldürmeye gittiler. Türk hükümeti Kürtleri silahlandırmaya bile tenezzül etmemişti, çünkü birkaç dini ferman Kürtleri alevlendirmeye yetmişti. Faktörler arasında aç gözlülük de vardı ve Kürtler Türk devletinin iyi, itaatkâr müttefikleri olduğunu kanıtlamak istiyorlardı. Binlerce Hıristiyan pek çok köyü boşaltıp, o şekilde bırakan Kürtlerin elinde öldü. Bir seferinde, Kürt'ün biri yağmaladığı Hıristiyanlardan 10.000 altın lira almış. Bir diğeri güzel bir Hıristiyan kızı kaçırmış.[8]

---

[8] Ayrıca, bkz., Kürt ozan Cigerxwin, *Jinenenigarîyamin* [Cigerxwin'in Anıları] (1995), 46. Kendisi de Kfar-Gawze doğumlu olan o zamanın görgü tanığıydı.

* * *

'Ayn-Wardo'ya barış geri geldikten sonra, Midyat'a ilk gelenler bizdik. Orada Kürtlerin Hıristiyanların eşyalarını Musa-Šamošo kervansarayında nasıl sattıklarını gördük. Babam bizim için bazı zorunlu eşyaları onlardan satın aldı. Babam Brahim'i tanıyan kaymakam, Anhël'e giderek [Batı] Süryani lider Bësso'ya Türk devletine itaat etmesini söylemesini emretmişti. Babam da söyleneni yapmıştı. Dönüş yolunda, Kfar-Šoma' köylüsü Kürtler, babamın parasını alıp öldüresiye dövmüşler. Ne var ki, Midyat'a geri dönmeyi başarmış, kaymakama başına gelenleri anlatmıştı. Bundan sonra babam ölünce yetim kaldım.

44. Brahim Maqsi-Musa

1915 Temmuz'u sonunda Kfar-Gawze'de Sayfo başlamıştı. [Kildani] ailemizin bir kısmı hâlâ Kfar-Gawze'deyken, çoğu Midyat'ta oturuyordu. Kfar-Gawze'de Sayfo erkeklerin tutuklanmasıyla başlamıştı. Ailemizden 45 erkeği almışlardı. Babam Hanna ve iki amcam, Abdëlkarim ve Mixayel Maqsi-Musa dağlara kaçmıştı. Amcam Rësqo ve üç oğlu Në'man, Gorgis ve Hërmëz birbirine zincirlenmişlerdi. Diğer Hıristiyanlarla birlikte, 'Ayn-Tal'a yolunda Zağore adlı bir yere giderek, orada öldürülmüşlerdi. Güneş batarken tam kadınlar ve çocukları öldürmek üzereyken, infazları ertesi güne ertelemişler.

Ertesi gün Şeyh Fathallah 'Ayn-Wardo'dan Kfar-Gawze'ye gelmiş. Kfar-Gawze 'Ayn-Kifo'ya komşuymuş. Hıristiyanlara acıyan Fatım [Fatëm] adlı bir Kürt kadın varmış. Şeyh Fathallah'ın köye geleceğini işitmiş, ölümü bekleyen rehinelere gidip onlara ululardan bir ulu olan Şeyh Fathallah'ın köye geleceğini, onu yanlarına getireceğini söylemiş. Hıristiyanlara, Şeyh geçerken dikkatini çekmek için ağlayıp inleyerek yardım istemelerini söylemiş. Fatım atıyla gelen Şeyh Fathallah'ın yanına gelmiş. Yanına yaklaşıp elini öpmüş. Şeyh kadına kendisini Yusuf Ağa'nın evine götürmesini söylemiş. Fatım yolu göstermeyi kabul etmiş.

Onu Hıristiyan rehinelerin bulunduğu sokağa götürmüş. Şeyh sıcak havada *"su, su!"* diye inleyen insanların yanına gelmiş. Fatım'a bu kişilerin kim olduklarını sorup, bütün hikâyeyi dinlemiş. Şeyh Fathallah, Yusuf Ağa'ya bozulmuş, çünkü Hıristiyanlar ağaya ve insanlarına destek olan çalışkan bir halkmış. Şeyh Fathallah atından inmiş, köyün dışında çadır kurmuş ve orada kalmış. Bazı köylüler Yusuf Ağa'ya gidip, Şeyh Fathallah'ın köyün dışında çadır kurduğunu yetiştirmişler. Şeyhi görmeye giden Yusuf Ağa, kendisiyle birlikte, evinde misafir kalmasını istemiş. Şeyh Fathallah ise Hıristiyanlara reva gördüğü muameleyi ve cinayetleri hatırlatarak, ağayla sert bir tartışmaya girmiş. Yusuf Ağa küçük dilini yutmuş sanki ağzından tek sözcük çıkmamış. Şeyhe, başlarına bütün bu belaları saran Hasno nahiye müdürü Celal Rumi'nin suçlanması gerektiğini söylemiş. Omid'den [Diyarbakır] döndükten sonra, Celal Rumi'nin yerel ağalara Hasno'da yaptığı toplantıda fermandan söz ettiğini, Hıristiyanların öldürülmesinin hükümetin bir emri olduğunu, eklemiş.

Yusuf Ağa bir parça pişman görünüyormuş. Şeyh Fathallah ağaya tekrar ailelerine kavuşuncaya kadar, kadın ve çocuklara göz kulak olmasını emretmiş. Ağa da Hacı Osman Ağa ve Nuri Ağa adlı iki biraderinden alıkonulan Hıristiyanlara göz kulak olunmasını istemiş.

* * *

O sırada, 'Owenalı Şeyh Ahmed Ağa 'Ayn-Wardo çatışmasına katılmış. Bir seferinde Yusuf Ağa'yı ziyarete gelmiş. Orada kadın ve çocuklara evde nasıl hizmet ettirildiğini görmüş. Warde adlı bir [Kildani] kız ilişmiş gözüne. Yusuf Ağa bunların Hıristiyan olduğunu söyleyerek bütün hikâyeyi anlatmış. Şeyh Ahmed Ağa, Yusuf Ağa'ya Kürtçe Warde'yi kendisine istediğini söylemiş. Bunun üzerine, kendi iki kızından birini ona verebileceğini, ama Warde'yi bırakmasını söylemiş. Demiş ki "bu kız benim rehinem, onu sana verirsem adıma leke düşürmüş olurum." Şeyh Ahmed de kızgınlıkla oradan ayrılmış.

* * *

Kfar-Gawze'de, Midyatlı Bıro Esso'nun [İbrahim Çavuş] babası Hıso Taqe adlı bir Kürt bahçıvancı varmış. Bu adam dağlara kaçabilen tüm Hıristiyanlara yardım ederek bağlarda gizledi. Devriye gezerken var gücüyle "Kimsin?" diye bağırması saklanan Hıristiyanlar için tehlike işareti olarak belirlenmiş. Bu şekilde pek çok Hıristiyanın yardımına koşmuş.

Yusuf Ağa'nın hayvanlarını elinden almasından sonra, babam Hanna da dağlarda saklanmış. Bir gece gizlice Hacı Osman'ın evine girmiş. Sıcak olduğundan ağanın ailesinin yattığı evin damına tırmanmış. Ağanın bebesi varmış. Babam Hanna dikkatlerini çekmek için bebeyi çimdiklemiş. Bebeği ağlatarak ailenin dikkatini çekme niyetindeymiş. Uyanan anne onu tanımış. Kadından kocasını uyandırıp, Kfar-Gawze'yi Midyat'a bağlayan 'Aqabe'ye kadar kendisine eşlik etmesini söylemesini istemiş. Ağa onunla Derëndëb köyüne kadar gitmeyi kabul etmiş. Babama Kürtçe ana yollardan uzak durmasını, dikkati çekmemek için tarlalar ve dağlardan yürümesini tavsiye etmiş. Birini görürse hemen çömelip görünmemeye çalışmasını istemiş. Babam Hanna ağanın tavsiyesini dinleyip, Anhël'e sağ salim ulaşmış.

Anhël yakınlarında onun yaklaştığını duyarak birbirlerine ıslıkla haber veren Süryani nöbetçilere rastlamış. Kimliğini soran adamlara [Yeni-Batı] Süryanice kendisinin Süryani olduğunu ve iki biraderi Abdëlkarim ve Mixayel Maqsi-Musa'yı ziyarete geldiğini söylemiş. Süryaniler'in o zamanki lideri Bësso'dan izin aldıktan sonra, biraderi Abdëlkarim onu almayı kabul etmiş. Anhël'e giren Hanna, Mixayel'in tifüsten ne hale geldiğini görmüş.

Birçok kişi bu hastalıktan ölmüş. Ne var ki, bir süre sonra iyileşen biraderi Abdëlkarim ile birlikte 'Ayn-Wardo'ya gitti.

F. KAFRO-ELAYTO (MİDYAT'IN 12 KİLOMETRE KUZEYBATISI)

45. Ëllo 'Amno

Kızımın kayınpederi Barşawmo Ğarib, Yukarı Kafro'dan gelmişti. Sayfo sırasında 10 yaşında olduğunu söyledi bana. Kürtler birçok Hıristiyanla birlikte onları da rehin almışlar. O sırada Derbaso adlı bir Kürt arkadaşları vardı. Onları mutlak ölümden kurtarmak için yardımlarına koşarak, köy dışına çıkarmış. Onlarla birlikte iki rahip de gitmişti. Köyden çıktıklarında onları öldürmek isteyen bir Kürt kuvvetiyle karşılaşmışlar. Ama Derbaso onların karşısına dikilip, o zaman ilk kendisini öldürmeleri gerektiğini söylemiş. Kürtler ona "sen ne biçim Kürt'sün gardaş?" demişler; "hangi Kürt kendisini Hıristiyanlar için ateşe atar ki?" Derbaso yine reddetmiş. Kürtler iki rahibi talep etmişler. Derbaso yine reddetmiş, ama rahipler grubun güvenliği için kendilerini feda etmeye karar vermişler. Karalar içindeki iki rahip gönüllü olarak Kürtlerin arasına girdiğinde, hemen öldürüldü. İki cesetten çıkan gizemli ışıklar görmüşler. Oysa Kürtler bunun rahipleri yakmak için üstten gelen ateş olduğunu söylemişler.

46. Brahim Maqsi-Musa

Armun, Kfar-Gawze'nin arkasına düşen bir köydür. Burada 10 [Batı] Süryani hane bulunurmuş. Sayfo esnasında Kürtler tüm erkekleri öldürmüşler. Kadınlar ve çocukları köle olarak çalıştırmak amacıyla kaçırmışlar. Eylül'de özellikle bulgur kaynatmak için ateş gerektiğinde, yakıt olarak bu Hıristiyan kadınları kullanmışlar.

Hasno

Hasno'nun yerel idarecisi Mardinli bir Muhallimi olan Celal Rumi'ymiş.[9] Adam Hıristiyanlardan nefret ediyormuş ve Hıristi-

[9] Mardin İT' üyesiydi.

yanlık yeminli düşmanıymış. Hasno'da [Batı] Süryani, Ermeni ve Kildani olmak üzere 500 hane varmış. Tümünü gözünü kırpmadan öldürmüş. Sayfo'dan sonra, yaşlanıp emekli olmuş. Günün birinde hamama gitmiş. Haliyle ıslak taban kayganmış ve hamamda takunya giyiliyormuş. Celal Rumi ayağında takunyalarla helâya gitmek isterken, ayağı kayıp düşmüş ve boynu kırılmış. Orada ölürken yardımına koşan bir Allah'ın kulu çıkmamış.

G. KFARZE (MİDYAT'IN 15 KİLOMETRE KUZEYDOĞUSU)

47. Hanna Mure

Sayfo'da köyümüzde konuşlanmış dört Türk askeri vardı. İkisi Danho'larda diğer ikisi İskender'lerde [başpapaz Aziz Beth-Xawaja / Günel'in babası] kalıyordu. Bu iki Hıristiyan erkeğe [Batı] Süryaniler'in lideri olarak hürmet ediliyordu. Midyat Hıristiyanlarına ne olduğunu duyduğunda, Danho İskender'e "askerleri öldürelim ellerindeki tüfekleri alalım ve daha sonra 'Ayn-Wardo'ya kaçalım" önerdi. Süryaniler'in güvende olduğunu ve kendilerine zarar gelmeyeceğine inanan İskender teklifi reddetti. Ertesi gün, köye gelen Kürtler Hıristiyanlara "ya terk et ya öl" demişler.

* * *

Köyümüzde cinayetlere katılan ağalar şunlar: İsma'ilo ailesinden Hasan ve Hüseyin, Hamke ailesinden Hado ve Muhammed Salih adlı topal bir ağa. Bu kişiler aslen Kfarze'li değilmiş, ama Süryaniler onları diğer Kürtler ve Müslümanlardan kurtarmak için kendi aralarında yaşamaya davet etmişler. Ağalar yavaş yavaş ele geçirdikleri köyün hâkimi olmuşlar. Bir süre sonra, Süryanileri uyaran ağa bir grup Kürt ve diğer Müslümanın Kfarze'ye gelerek saldırma niyetinden söz etmiş. Süryanileri savunacak durumda olmadıklarını da söylemişler. Velhasıl, önemli bir grup Süryani 'Ayn-Wardo yollarına düşerken, diğerleri risk alıp kalmayı

tercih etmişler. Kfarze'de kalanlar çok çekmiş. İlk önce erkekleri toplayıp öldürmüşler. Süryani lider Danho karısı ve çocuklarıyla birlikte rehin alınmış. Çocuklar anne babalarının gözleri önünde öldürüldükten sonra Danho ve karısı da öldürülüp kuyulara atılmış.

Kalan 72 kişi sözü geçen bazı ağaların kölesi yapılmak üzere Kafsange'ye getirilmiş. Kafsange'ye komşu Dermuske adlı bir başka köy varmış. Muhtarı Seyid Halil'in yanında köle ve çoban olarak çalışan yedi Hıristiyan varmış. Mor 'Uzoziyel Kilisesi'ni yerle bir eden Müslümanlar Hıristiyan erkekleri öldürmüşler. İslam'ı seçerek Murado adını alan Gorgis adlı bir Hıristiyan varmış. Bu herif de Kilise duvarlarının ve değerli eşyaların tahrip edilmesine katılmış. Sayfo'dan sonra, Murado Hıristiyanlığa yeniden dönmemiş.[10] Ailesi, üç oğlu, bir kızı ve karısı Müslüman olarak kalmış.

Sayfo'dan sonra Süryaniler'in köye dönüşü başladığında, ailesi yeniden Hıristiyan olurken, adam Müslümanlıktan vazgeçmemiş. Kutsal Komünyon'a katılmak için karısı papaz Yuhanun'a gittiğinde, papaz kocası Müslüman olduğu için bunun yersiz olacağı gerekçesiyle reddetmiş. Midyat'taki Piskopos Tuma'ya başvurmuş. Karısı izin alarak, Müslüman bir adamın Hıristiyan karısı olmaya devam etmiş.

* * *

Kfarze'li [Batı] Süryani rehineler Müslümanlara üç ay hizmet etmişler. 'Ayn-Wardo'daki diğer Süryaniler kendi insanlarına yardım etmek istiyorlarmış. Onları Kafsange ve Dermuske köylerinde tutan Kürtlerin, serbest bırakmaktan yana olmadıklarını biliyorlarmış. Bir toplantı yaparak, rehineleri kurtarmak için Dermuske'ye baskın yapmaya karar vermişler. Kfarze'deki Süryaniler'in geri kalanını kurtarmak için, pazarlık kozu olarak kullanmak amacıyla Kürt tarafından bazı rehineler almayı, mümkünse bazı hayvanlara el koymayı planlamışlar. Neticede rehine-

[10] 1941'de ölüm döşeğine kad... Müslüman olarak kaldı.

lerin öldürülebileceği korkusundan, planı yaşama geçirmek için Önder Mas'ud'dan yardım istemişler. Önder Mas'ud kabul etmiş. Gece Dermuske köyüne giderek, Abdo adlı bir Kürt'ü, bacısını ve karısını rehin almışlar. Adamın karısı İsma'ilo ailesinden Abdurrahman Hallo ağanın bacısıymış. Plan işe yaramış; Kürtler ve Süryaniler rehineleri değiş tokuş etmişler. Süryani rehinelerin kurtarılması ve sonra 'Ayn-Wardo'ya gelişleri aynen böyle olmuş.

Kafsange'deki 72 rehine arasında bulunan 12 yaşındaki Gallo Qačo adlı oğlan, öldürülmek üzere nasıl Kafsange'den Kfarze'ye getirildiklerini anlatmıştı. Kfarze ağaları öldürülmelerini istemiş. Yolda Kafsange ve Kfarze arasındaki bir vadiyi [*Gubo das Safrune*] geçince, öldürülmek amacıyla burada durdurulmuşlar. Pek çok Süryani'yi öldürmüş olan Yusufe Zürık adlı Kürt tarafından birbirlerine zincirlenmişler. Adam meğerse tek kurşunla kaç kişiyi öldürebileceğini onların üzerinde test etmek istiyormuş. O anda sahnede beliren Abdurrahman Ağa Yusufe Zürık'e durmasını söylemiş.

* * *

Sayfo sırasında, evli ve bir çocuklu Meryem [Merame] adlı [Batı] Süryani kadın, Tayyip [Tayyupko] adlı Kürt tarafından kaçırılıp kuma getirilmiş. Üç ay sonra, Meryem ve Tayyip'in ilk karısı nehirde yıkanmak için köyden ayrılmış. Meryem öteden beri kaçma planları yapanmış: Öteki kadının kafasına ve gözlerine çok bol sabun sürmüş. Kızını alıp, doğru 'Ayn-Wardo'ya kaçmış. Kürt kadın sabunları güzelce yıkadıktan sonra, koşup Tayyip'e haber vermiş. Meryem 'Ayn-Wardo yakınlarındaki Kefsure dağına tırmanmaya çalışırken, Kürt de peşinden geliyormuş. Kucağında çocuğuyla kaçamayacağını anlayınca, kızı dağda bir yere bırakıp koşmaya başlamış. Peşinden gelen Tayyip kız çocuğunu hançerlemiş ve hançerin ucunda kıvranan çocuğu Meryem'e göstererek, durmazsa onun da sonunun böyle olacağını söylemiş. Meryem yine kaçmış ve 'Ayn-Wardo'daki Stratejik İncir Noktası'ndaki [*Kozëke dat Tene*] kişilerden yardım isteyerek kurtulmuş.

* * *

'Ayn-Wardo'ya sığınan Kfarzeli Süryaniler orada yedi yıl kalmışlar. Sonra Midyat ve diğer köylere dönmüşler. Sayfo'dan yedi yıl sonra, Kürt ağa Çelebiyo'nun hapishaneden salınmasıyla, pek çok Hıristiyan evlerini ve mülklerini geri alabilmiş.

H. BOTE (MİDYAT'IN 9 KİLOMETRE KUZEYDOĞUSU)

48. Malke Garës (d. 1932), görüşme tarihi Aralık 1999

1914'te, babam Garës seferberlikte askere alınmış. Geri dönmeyen amcam Šabo ile birlikte gitmiş. Babam diğer yedi kişiyle birlikte dönmüş. Dönenler arasında Hawšo ve Yawsef de varmış. Yayan dağları aşıp güven içinde köye varmışlar. Köyümüzün Salih adlı Kürt ağasının getirdiği 40 Türk asker Kildani kilisesinde kalmış.[11] Hawšo onlara yemek verirken, tüfeklerini çalarak Mor Afrem Kilisesi'nde öldürme planları yapmış. Papaz Galluno durumu Kürt ağa Salih'le tartışmak istemiş. Askerlerin Hıristiyanların güvenliğini sağlamak için geldiğini söyleyen ağa onu yatıştırmış. Ertesi gün askerler köyün erkeklerinin çoğunu öldürmüş. Kadınlar ve çocuklar kiliseye sığınmış. Bazı Hıristiyanlar 'Ayn-Wardo'ya kaçmak için köyü terk etmiş. Kilise dolup taşıyormuş. Kiliseye sığınan yaklaşık 300 kişinin 60'ı çocukmuş.

49. Brahim Maqsi-Musa

Kürtler köyü kuşatıp ateş etmeye başladılar. Kilise avlusuna geldiler. Provokatif bir biçimde ölüm marşları çalan mehter takımı getirmişlerdi. Kilise içinde, düşmana ölüm diyen mehter marşları

[11] Turabdin'de Süryani Ortodokslar Katoliğe Kildani demekteler.

Hawšo'nun sinirlerini bozduğundan, hançerini kapıp kiliseden fırladı. Müzisyenlerden birini öldürdükten sonra büyük bir hızla gözden kaybolan Hawšo'yu askerler yakalayamadı. O da 'Ayn-Wardo'ya gitti.

50. Yawsef Babo-Rhawi

Rhawi ailesi 'Ayn-Wardo'daymış. Bote köyünün Kürtler tarafından tehdit edildiği haberi 'Ayn-Wardo'ya gelmiş. Hiç yiyeceği kalmayan köy halkı yaşamından endişe ediyormuş. Rhawi ailesinden aralarında kuzenlerim Sëlo, Hanna, Tuma ve amcalarım Makko ve Barşawmo olan beş kişi varmış. Bu erkekler 'Ayn-Wardolu diğer gönüllülerle birlikte Bote halkının yardımına gitmişler. Orada bazı Hıristiyanları kurtarmayı başarmışlar.

51. Malke Garës

Ramma aşiretinden Kürtler birçok çocuğu da yanlarında götürmüşler. Onların arasında amcalarım Malke ve Aziz de varmış. Sayidko ailesinden Ya'qo ve Murad'ı da almışlar. Mirza ailesinden Ya'qo ile birlikte birçok kişiyi alıp götürmüşler. Halam Maryam'ı Müslüman yapmışlar. Babam Garës bana Kürtlerin ele geçirdiği kiliseden çıkarken nasıl cesetlerin arasından geçtiklerini anlatmıştı. Bazıları on yıl daha onların [Rammalar'ın] yanında rehin kalmış.

52. 'Abdo Yuhanun (1922–2003), görüşme tarihi Aralık 1999

Ailemizden birçok kişi Sayfo'da yaşamını kaybetmiş. Anam Basna kilisede tutulan rehineler arasındaymış. Bana Kürt Salih Ağa'nın nasıl 60 kişiyi öldürmeme sözü vererek kiliseden çıkardığını anlatmıştı. Ailesi araları iyi olmadığı için Salih Ağa'ya güvenmeyi reddettiğini söylemişti. Salih Ağa, 'Arnas'taki komşu Kürt ağa Hacı Abdalla-Sabri'ye bir mesaj göndererek, onları dışarı çıkarmaya ikna etmesi için yardımcı olmasını istemiş. 'Ar-

nas'lı Hacı Abdalla-Sabri Ağa onun arzusuna rıza göstermiş. Hıristiyanlar dışarı çıktığında, doğrudan Bote ve 'Arnas arasındaki Zërqe adlı mağaraya götürülüp vurulmuşlar. Hıristiyan rehineler vurulup öldürülmüş. Ne var ki, annem dokuz kurşunla yaralanmasına rağmen yaşamda kalmış. Yaraları ölümcül değilmiş zira. Mağara girişine sürünüp, orada yardım beklemiş. Mahmude Şahin adlı bir Kürt çiftçi onu alıp 'Arnas'taki evine götürmüş.

* * *

Bote'den 'Ayn-Wardo'ya kaçanlar orada yedi yıl kalmışlar. İşte benim 'Ayn-Wardo'da doğumum da böyle olmuş. Halkımızın bir kısmı iş aramak için Midyat'ın batısı Astal'a gitmiş. Kürt Salih Ağa bunu duyunca, kaybettikleri mallarını geri almalarına yardım edeceğine söz vererek, Bote'ye dönmelerini istemiş. Ona güvenmediklerinden, isteğini yapmayı reddetmişler. Babam Yawsef bana Salih'in Dekşüri olduğunu, bunların Hıristiyanlara nefret ve hoşgörüsüzlükleriyle meşhur olduklarını anlatmıştı. Öte yandan, Hevirki Kürtleri eskiden Hıristiyanlarla dosttu. Kfar-Gawze'ye giden Salih, Çelebiyo ve Brahime İsmail, Bote'den kaçan Hıristiyanların geri dönmeyi reddettiklerini ve yardım istediklerini söylemiş. Astal'a giden Çelebiyo Hıristiyanlarla görüşerek geri dönmeye ikna etmek istemiş, ama Salih'in kendilerine neler çektirdiğini hatırlayan bu kişiler teklifi reddetmişler. Çelebiyo'nun kendisi onların güvenliğinden bizzat kendisinin sorumlu olacağına dair garanti vermiş. [Doğu ve Batı] Süryaniler geri dönmüşler. Aslında Salih'in Süryaniler'in geri dönmesini istemesinin nedeni, Kürtlerin Sayfo sırasında Hıristiyanlardan aldıkları malzemelerin tükenmeye yüz tutması ve bu gibi ürünleri kendilerinin üretemeyişiymiş. Kürtler Hıristiyanların çalışmaya geri dönmelerini ve onlar için üretmeye devam etmelerini istiyorlarmış. Salih'in geri dönen her Hıristiyana 10 mecidiye'lik [20 kuruş değerinden gümüş sikke] vergi salan bir yeğeni varmış.

Babam Yawsef bir [Batı] Süryani arkadaşıyla birlikte kumaş ve vb. dokurmuş. Bir gün, öğle yemeği için evine dönen babam Salih'in yeğenine rastlamış. Herifçioğlu babamı çağırıp, vergisini

ödemesini istemiş. Babam da buraya daha yeni geldiğini, henüz tam yerleşemediğini söylemiş. Salih'in yeğeni ona vurup tekmelemeye başlamış. Babam yerde acıyla kıvranırken adam onu öldürmek için etrafta taş aramış. Tam bu sırada, Bahware köyünden Halimke adlı Kürt kadın onu engellemiş. Babam işte onun sayesinde sağ kalmış.

53. Murad Maqsi-Murad (1925–1998), görüşme tarihi Ekim 1993
1895'teki Sayfo'da Omid [Diyarbakır] ve civar köylerde, Türk kuvvetlerine yardım ve işbirliğiyle Kürt Şeyh Sa'id birçok Hıristiyanı: Ermeniler, Kildaniler ve Süryanileri öldürmeye çalışmıştı. Neticede bazı Kildani akrabalarımız Midyat'a kaçmıştı.

* * *

1914'te seferberlik zamanı askere alınan iki amcam da geri dönmedi. Ertesi yıl amcam Brahim Telet yolunda öldürülmüş, cesedi bir kuyuya atılmıştı. Amcam Nē'man [Midyat'ta] Polo ailesinin evi önünde tutuklanmıştı. Onu yere yıkan dört Kürt yüzüne yerleştirdikleri büyük bir taşa küçük taşlarla vura vura öldürmüştü amcamı. Adet olduğu gibi, cesetten kuyuya atarak kurtulmuşlardı.

* * *

Dedem Yawsef, amcam Musa ve karısı Sētte, Sayfo sırasında Bote'de öldürülmüştü. Hērmēz adlı bir akrabamız testilerin yapıldığı fırında korkunç bir şekilde ateşe atılarak öldürüldü. Bote yakınlarındaki Arnas'lı iki Kürt Ağa Neco ve Abdallako, Mor Afrēm Kilisesi'ndeki çocukları çatıdan taş zemine atıp öldürdü. Sonra da Kürtler mağaralar, kuyular ve evlerin mahzenlerinde gizlenen Süryaniler'in peşine düştü. Kürt Ağa Abdallako halamı bir kuyuda görmüş, hoşlanmış ve evine götürmüş.

I. 'URNĒS ('ARNAS; MİDYAT'IN 9 KİLOMETRE KUZEYİ)

54. 'Abdo Ğanno-Gawwēke

Kürt ağa Neco Temmıro ailesinden geliyormuş. Delikanlıyken, [Batı] Süryaniler tarafından bakılıp yetiştirilmiş ve aralarında yaşamış. Sayfo olduğunda, Neco kendisini büyüten aileye ilk önce saldırmış. Evin hanımı "evladım, bizi tanımadın mı?" diye sorunca, yanıtı yapıştırmış: "Dün dündür, bugün bugündür!" Neco çok hain bir adammış ve tüm Hıristiyanlara düşman kesilmiş meğer. Bir Hıristiyanı öldürmek onun için çocuk oyuncağıymış. Anne babalarını kaybeden ve yetim kalan pek çok çocuk yaşamak için Midyat'a gelmiş. Neco, kocaları, babaları ve kardeşlerini öldürdüğü birçok Süryani kadını köle olarak çalıştırmak amacıyla kaçırmış. Artık arzulamadığı kadınları ya adamlarına verir ya öldürürmüş. Sayfo'dan beş yıl sonra, bir kervanla seyahat ederken, önlerine çıkan eşkıyalar ona ve yanındakilere saldırmış. Onları soyup soğana çevirdikten sonra öldürmüşler.

55. Gawriye Beth-Mas'ud

Hüküm süren kargaşa ve çalkantı ortamında, bazı Süryaniler 'Arnas'tan 'Ayn-Wardo'ya geçmişler. Diğerleri Mor Quryaqos Kilisesi'ne sığınmış. Köyün kenar mahallerinde sadece birkaç kişi işlerine devam ediyormuş. Zalim ve acımasız Salih Ağa [Midyatlı avukat Abdullah Timur'un babası] Ya'qo adlı bir Süryani'ye gidip Hıristiyanları geri getirmesini söylemiş. Ne kadar ciddi olduğunu göstermek için, köye dönen Hıristiyanlardan birinin bile kılına zarar gelirse "anam avradım olsun!" diye yemin etmiş. Ya'qo bu yemine inanmış ve Süryanileri geri getirmiş; 38 kişi geri dönmüş. İlk önce Kürtler erkeklerin üzerindeki tüm silahları almışlar. Sonra bunları zincirleyip ('Arnas, Bote ve Ahlah adlı üç köyün oluşturduğu üçgende yer alan) Fero mağarasına getirmişler. Ma-

ğarada Kürtler gözlerini oymuş, kollarını kesmiş, karınlarını yarmışlar. Zavallı adamlar yavaş ve korkunç bir ölüme sürüklenmişler.

J. ŞALËH
(MİDYAT'IN 8 KİLOMETRE KUZEYİ)

56. Use Malke-Şahyo (d. 1931), görüşme tarihi Temmuz 1995

Babam'ın adı 'Abdalla'ydı. Sayfo'dan önce askere alınmamak için Nusaybin'in Şa'bane köyünde saklanmış. Orada çiftçi olarak çalışıyor, bölgede askeri üsleri olan Almanlara satmak için odun kesiyormuş. Sayfo'dan önce Şalëh muhtarı olan amcam Use'yi [Yawsef] hükümet köylünün gözü önünde döve döve öldürmüş.

* * *

1915'te, babam 'Abdalla tüm Süryanilere *ya Müslümanlığı ya ölümü* seçmeyi dayatan bir Kürt ağaya çalışıyormuş. Ağa onları öldürmemiş, ama adlarını değiştirip Müslüman adlarını almaya zorlamış. Onlar da bu şekilde ölümden kurtulmuşlar.

* * *

Turabdin'de, ilk defa Şalëh'ta cinayetler resmen başlamış. Babam Müslümanların Ermenileri ve Hıristiyanları nasıl gelişigüzel ve kitlesel öldürdüklerine kendi gözleriyle tanık olmuş. Süryanilere kaçmalarını, tersi halde onları korkunç bir kaderin beklediğini haber versin diye anasını Şalëh'a göndermiş. Köye gelen kadın Hıristiyanları uyarmasına uyarmış, ama "mal canın yongasıdır" diyerek babaannemin sözlerine kulak asmamışlar. Babaannem hâlâ köydeyken, Kürtlerin saldırısına uğrayan iki Süryani erkek Filo ve İsa, tüfeklerine sarılıp adamları öldürmüşler. Bu vakadan sonra, Kürtler köyü basıp önlerine çıkan tüm Süryanileri öldürmüşler. Diğer Süryaniler 'Ayn-Wardo, Bote ve Midyat'a kaçmışlar. Öldürme olaylarının failleri Kürtler şunlarmış: cinayetleri başlatan ve tahrikçilik yapan Şalëh muhtarı Hassano,

Seyxo, Hacı Sılo, Hacı Ali, İsma'ile Mahmude ve Osmane Mahmude. Türk hükümeti Hıristiyanların terk ettikleri evleri o sırada Rusya'nın yurtlarından çıkardığı Müslüman sığınmacılara tahsis etmiş.

* * *

1916'da, Sayfo'dan sonra Şalêh'a dönen babam 'Abdalla, Kürtlerden mallarımızı geri vermelerini ve dönüşümüze yardım etmelerini istemiş. Bir Kürt lider Brahimke Murado, evlerimizi geri alamayacağımız ama harabe evlerde yaşayabileceğimiz gibi küstahça bir yanıt vermiş. Bunu kabul eden babam, adama harabelerin içine döneceğini, ama er ya da geç ondan öcünü alacağını söylemiş. Midyat'ta Kürtlerin istememesine rağmen Şalêh'a dönmesini isteyen Şalêh halkı tarafından karşılanmış. Gerçekten de 'Abdalla bazı Süryaniler'le birlikte dönmüş. 1917'de Kürtler ve Süryaniler arasında çıkan çatışma, Süryaniler'in mallarını geri istemelerinden kaynaklanmış. Adım adım Süryaniler köye yeniden yerleşebilmiş ve pek çoğu geri dönmüş. 1918'de Kürtler ve Süryaniler arasında çıkan bir başka çatışmada iki taraftan da 33 erkek öldürülmüş. Babam 'Abdalla, çatışma sırasında esir aldığı Brahime Murado'yu harabelerin içinde öldürmüş.

K. HABSÊS
(MİDYAT'IN 7 KİLOMETRE KUZEYBATISI)

57. Skandar Ša'o-Murad (d. 1931), görüşme tarihi Temmuz 1993

Habsês'in yaşlıları bana 1914'te seferberlikte aşağıdaki olayların olduğunu anlattılar. Askere aldıkları amcam Antar geri dönmemiş. Annem Farida ve anneannem Hatune, 1915'te Sayfo ile ilgili olarak şunları anlatmışlardı. Sayfo'dan önce, Kürt aşireti Ramma'nın Habsês'e saldırması üzerine, Süryaniler ve Kürtler arasında mübalağa cenk olunmuş. İki Kürt'ün ölmesi üzerine Kürtler geri çekilmiş.

* * *

[Midyat'lı] Kürt ağa Azizke Mahmado'nun bir çobanı varmış. Habsës yakınlarındaki Qroho dağındayken, çoban Midyat'ta katliamların başladığını söyleyerek halkı uyarmış. Toplanan Habsës halkı da en kısa zamanda Habsës'i terk etmenin gerekip gerekmediğini tartışmaya koyulmuş. Amcam Gawriye Habsës'te kalmaya niyetlenenlerin güvenliğini sağlamak için dört Müslüman aileden kurtulmayı önermiş. Bu önerisi red edilmiş. Köyünü terk eden birçok Habsës'li Süryani, 'Ayn-Wardo'ya yönelmiş. Yaşlı olduklarından kalmak isteyen dedelerimiz ve ninelerimiz öldürülüp bir kuyuya atılmışlar.

L. SORİNO
(MİDYAT'IN 37 KİLOMETRE DOĞUSU)

58. Gawriye Beth-Mas'ud

Kürt ağa Sarhano, 'Ayn-Wardo'dan dönerken Sorino'ya uğramış. İleri gelen bir [Batı] Süryani ailesi Haydo ile görüşmek istemiş. Araları iyi olmamakla birlikte, Malke Haydo ile bile görüşmek istemiş.[12] Sarhano, Malke Haydo'ya Hıristiyanların Türk hükümetine ve vaatlerine güvenmemesi gerektiğini söylemiş. Durum öyle bir hal aldı ki, hükümetin amacı Müslümanların eline geçen tüm Hıristiyanları öldürmektir diyesiymiş. Artık meselenin aşiret çatışmaları olmaktan çıkıp dinler arası savaşa dönüştüğünü söylemiş. Çok büyük ihtimalle Hıristiyanların kendi dostları ve komşuları tarafından öldürüleceklerini de eklemiş. Türk hükümeti meğer 'Ayn-Wardo Hıristiyanları'yla savaşmak için Müslümanları ve onların saldırgan dini içgüdülerini harekete geçirmek için kurnazca planlar yapmış. Ağa kendi aşiretinin güçlü olduğunu ve

[12] Düşmanlığın nedeni, savaştan önce Çelebiyo ve Saroxano'nun Malke Haydo'nun babasının öldürülmesine katılmış olmasıydı.

saldırılardan da korkmadığını söylemiş. Ama diğer aşiretler zarar vermek ve kötülük yapmak için harekete geçerse, Sarhano Sorino'yu koruyacağına yemin etmiş. Eğer Kürtler ve Türkler 'Ayn-Wardo Hıristiyanları'nı yenmeyi başarırlarsa, Sorino'ya yardım etme ihtimali çok düşükmüş. Süryanilere kendilerini savunmayı tavsiye etmiş. Zira kendisi de güçlü kalmaları ve kendilerini savunmaları için gereken tahıl ve diğer malzemeleri sağlayacakmış. Köyü korumak için bıraktığı 200 kişi köyün dış mahallelerinde yerleşecekmiş. Malke Haydo'nun bu imalı laflar ve tavsiyelerden hoşlanmaması üzerine Sarhano kızarak ayrılmış.

Sorino'de Mor Dodo Kilisesi'nde bir Türk Jandarma karakolu varmış. Burada çavuş bir Süryani kadına saldırmış. Malke Haydo çavuşu öldürüp Mor Dodo Kilisesi'ne sığınmış. Bunun üzerine yörenin tüm Müslümanları Mor Dodo'ya korkunç bir saldırıya girişmişler. Kilisenin çatısına çıkarak, içeri yaktıkları koru otları atmışlar. Sonunda kilise kapısı açıldığında, Malke Haydo, Müslüman dostu [İmam] Molla Tahir'in hançerli saldırısında ölümcül bir yara almış. Köye giren ordu ve Kürtler, halka evlerini terk etmeleri halinde zarar görmeyecekleri güvencesi vermişler. Peygamberleri Muhammed adına yemin ettiklerinden, halk onlara inanmış. Süryaniler'in ayrıldıktan sonra, Kürtler ve Türkler tüm erkekleri öldürüp kadın ve çocukları aralarında pay etmek üzere kaçırmışlar.

M. ANHËL
(MİDYAT'IN 10 KİLOMETRE GÜNEYİ)

59. 'Abdo Ğanno-Gawwëke

Anhël'de dört yıl kaldık. Midyat ağası Azizke Türk kuvvetler, ya da başka aşiretlerden Kürtlerin Anhël'e girmelerine izin vermeyecekti. Anhël'i sürekli koruyan silahlı muhafızlar vardı. Sıkı bir

aramadan geçirilmeden, kimsenin Anhël köyüne girmesine izin verilmiyordu. Birçok kişi burayı kurtarılmış bir bölge gibi görüyordu. Birçok yaralı ve hastanın Anhël'e sığınması üzerine salgın hastalıklar yayıldı. Çok insan öldü. Anne ve babalarını kaybeden kızlar, kocalarını kaybeden kadınlar bir başka sorundu. Anhël'in [Batı] Süryani lideri Bëtso, bu özel sorunu tüm halkı köy merkezinde toplayarak çözmeye karar verdi. Karılarını kaybetmiş ya da bekâr erkekleri kendilerine bir eş seçmeye teşvik etti. Bu yolla gerçekleşen pek çok evlilik, sorunlarından birinin çözülmesine yol açtı.

Anhëlliler tuz, yiyecek ve silah kaçırarak, 'Ayn-Wardo Hıristiyanlarının direnişi sürdürmesine katkıda bulundular.

60. Ëllo 'Amno

Anhël birçok kişinin sığındığı bir yerdi. Bizim evimizde [Midyatlı] iki aile bizimle birlikte kalıyordu. Sayfo'dan bir yıl sonra, Kürt köyü Daline'nin Müslümanları Anhël halkını öldürmek için kumpas kurmaya başladı. Bir gün, Anhël'in Süryani Hıristiyanlarına gelen Kürtler, dağlarda otlayan ineklerinin çalındığını söylediler. Birçok erkek durumun ne olduğunu anlamak üzere gitti. Her yanı [*Quşro dah Hërmëza*] didik didik aramalarına rağmen, bir şey bulamadılar. Bunun Kürtlerin oynadığı bir oyun olduğunu anladılar. Bu erkeklerden 40'ı köye dönerken, Kürtlerin kurduğu pusuda öldürüldü. Öldürülenler arasında şunlar da vardı: Sohdo Afqede, Sa'do, Bahe ve Išo. Amcam Antar Yunan tüfeğiyle açılan ateşe karşılık vermek istemiş ama tüfek ateş almamıştı. Bunun üzerine dağlara kaçmış, orada Muhallemiler tarafından esir alınmış, öldürülmüş ve cesedi dağdan aşağı yuvarlanmış. Çobanlar cesedi bulunca, annemle birlikte gidip, kemiklerini topladık ve adetlerimize uygun olarak gömdük.

N. MOR AWGIN (NUSAYBİN'İN 30 KİLOMETRE KUZEYDOĞUSU)

61. Eliyo Garës (d. 1928), görüşme tarihi Ocak 1999

Lahdo adlı bir [Batı Süryani] rahip bana aşağıdaki öyküyü anlattı.

"Sayfo'dan sonra, Türk hükümeti Hıristiyanları topraklarından çıkarmak için bir kararname çıkartmıştı. Kürtler beni ve bir başka papazı şikâyet ettiklerinden, hükümet yanımıza muhafız vererek ikimizi Nusaybin'den sürgün etti. Kentten çıktığımızda, bizi giysilerimiz çıkartıp dağa doğru yürümeye zorladılar. Papaza hemen tüyemezsek bizi kesinlikle öldürececkler dedim. O reddetti ve öldürüldü, ama ben dağda kaçıp izimi kaybettirdim. Küçük Nevale Deresi'ne geldim. Yüzme bilmediğimden, dereyi geçmeme yardım etsin diye Tanrı'ma ve Aziz Mor Awgin'e dua etmeye başladım. Kendimi dereye attım, ne hikmetse kendimi sağ salim karşı kıyıda buldum. Kartwe'ye komşu Dera-Čomara köyüne varıncaya kadar çıplak dolandım durdum. Orada tanıdığım Hacı bir Kürt'ün kapısını çalıp, giysi istedim. Beni içeri aldığında, başıma geleni anlattım."

* * *

Rayëţe köyünde başından önemli olaylar geçmiş olan bir başka kişiden de aşağıdaki hikâyeyi işitmiştim.

Bana Kürt ağa Sarhano sayesinde, köye ilişen olmadığını söylemişti. "1914'te Türk ordusu seferberlikte beni de askere aldı. Subaylar boyumun çok kısa olduğunu görünce, gözlerinden uzak tuttular. Ben de arazi oldum. Ne var ki, diğerlerinin yolda nasıl öldürüldüğünü gördüm. Dağlara kaçıp köyüme geri dönmeyi başardım. Ama ordunun beni tekrar savaşa göndereceği korkusuyla, köye girmeye cesaret edemedim doğrusu. Bunun yerine, Sarhano'nun köyü Mar-Bobo'ya gittim. Orada iyi karşılandım; zaten kendi gözlerimle birçok Hıristiyanın oraya nasıl sığındığını da gör-

düm. Sarhano'ya Hıristiyanlardan kurtulmasının emredildiğine de tanık oldum. Ama o kabul etmedi. Türk hükümeti Sarhano'yu tehdit etmek için [El-Hamsin milis lideri] Muhallemi Kaddur Bey'i gönderdi. Sarhano bir şeyler yapmak zorundaydı. Adamlarını Rayêţe'li Süryani Hıristiyanlara gönderip, her an bir saldırı beklendiğini, bu yüzden hazır olmalarını söyledi. Bazı adamlarını da Süryaniler'in yardımına gönderdi. Kaddur Bey ve adamları bazı kişileri rehin tutarken, Sarhano İzlo Tepesi'ni kuşatmış ve gece olduğundan görünmesi için dağın etrafını ateşe vermişti. Kaddur Bey, Sarhano'dan hemen Hıristiyanlara saldırmasını istemişti. Sarhano da günün ağarmasını beklemesini önerdiyse de Kaddur Bey de mümkün olan en kısa zamanda saldırıda ısrar etmişti. Kahramanca direnen Süryaniler Türk tarafına birçok zayiat verdirmişlerdi. Bu yüzden, Rayêţe Sayfo'nun mezaliminden uzak kalmıştı."

62. Shaq Galle (d. 1938), görüşme tarihi Ağustos 2003

Köyümüzde yaşayan İsa Hakim adlı bir Kildani vardı. Aslen Bohtan'daki Basa köyündenmiş. Bana aşağıdakileri anlattı.

15 erkeğin silahlanıp dağa çıktığını söyledi. Görevleri ölüm kafilelerinden kaçan yaralı ve rehinelere — Kürtler ve Türkler tarafından öldürülmek üzere kaçırılan Hıristiyanlara — yardım etmekmiş. "Hıristiyanlara işkence eden görevlileri nerelerde bulabileceğimizi onlardan öğrenirdik. Gerçekten de bu canilerin bir kısmını bulup öldürmeyi başardık. Hiç yiyecek ve suyumuz olmadığından, bunları civar köylerden çalardık. Bir gün Yoldath Aloho [Tanrı'nın Anası] Kilisesi'nin bir kuyusunun bulunduğu M'arc köyüne gittik. İçindeki ceset yığınlarını görünce şok olduk. Şimdi bu kuyuya 'ölüm kuyusu' deniyor. Kuyudan bazı sesler gelince korktuk. Sonra birimiz, sesin neyin nesi olduğunu, anlamak için kuyuya indi. Kaderin cilvesine bakın ki adam cesetler arasında kendi oğlunu bulmuş ve şoke olmuştu haliyle. Oğlu babasına Šêweške köyü imamının birçok [Doğu ve Batı Süryani] Hıristiyanı öldürdüğünü, kendisini de evlatlık aldığını söyledi.

Sonra yolda gelirken imam fikrini değiştirip, onu kuyuya atarak ölüme terk etmişti. Baba İmam'dan intikam almak için Şêweške'ye gitmeye karar verdi. Böylece baba ve arkadaşları Şêweške köyüne vardı. Köyün hemen dışındaki göl kenarında beklediler. Gece bazı kişilerin köy dışında yattığını gördüler. Yanlarına gittiklerinde İmam ve ailesinin olduğunu gördüler. Bazıları hançerlerini çekerek İmam ve ailesini oracıkta öldürdüler.

O. MOR-MALKE
(MİDYAT'IN 20 KİLOMETRE GÜNEYDOĞUSU)

63. Hanna Bitar

Bu 'Ayn-Wardo barış müzakerelerinden önce [Kasım 1915] olmuştu. Türk kuvvetlerinin muhafazasında, Mardinli bir [Batı Süryani] rahip Mor-Malke'ye geldi. [Batı] Süryani lider Šam'un Hanne halkın savunmaya hazırlanmasını emretti. Türklere köyün silahlı olup, savaşa hazır olduğu izlenimi vermek için güç gösterisi yapmak istiyordu. Tüfeklilerin tüfekleriyle, silahı olmayanların da uzaktan tüfeğe benzeyen sopalarla evlerin çatılarına çıkmasını emretti. Mardin Hıristiyanlarının gayet iyi olduğunu söyleyen rahip Hıristiyan halkın korkularını yatıştırmak istedi. Süryaniler bu işte bir bit yeniği olduğunu hissettiklerinden, rahipten kuşkulandılar. Gerçekten de daha sonra adamın rahip değil, halkı aldatmaya çalışan bir sahtekâr olduğu ortaya çıktı. Halkın dinlemeyi reddettiği rahip de geri çekilen Türk kuvvetleriyle birlikte gitti.

64. Karmo Salma-Gawwo

35 Türk askerinin desteklediği Haco Kürt aşireti tekrar Mor-Malke'ye saldırdı. Karşılıklı ateş açıldı. Kendilerini iyi savunan Sür-

yaniler birçok Kürt ve Türk'ü esir aldılar. Durumdan haberdar edilen Kürt ağa Sarhano'ya Haco esirlerine ne yapılacağı soruldu. Sarhano Süryanilere rehineleri öldürmemelerini tavsiye etti, çünkü bu daha fazla nefret ve intikam duygusu doğururdu. Türk kuvvetleri arasında askerliğini doktor olarak yapan bir Süryani vardı. [Mardinli] Salim Bakoz adlı Doktor Mor-Malke Süryanileri tarafından esir alınmıştı. Süryani subay onlara Midyat'ta oturduğunu ve tekrar askerliğe dönme niyeti olmadığını söyledi. Kendi yaşamını bağışlamalarını, zira yaralıların bakılmasına yardım edebileceğini söyledi. Musa Asso köyünün Süryani lideri Süryani doktorun köyde kalmasına izin verdi.

P. M'ARE
(NUSAYBİN'İN 20 KİLOMETRE KUZEYDOĞUSU)

65. Gawriye Beth-Mas'ud

Dedem ve ninemgil M'are köyünde otururlardı. Zenginlerdi. Çocuklar anne babalarına ölümden kaçmak için Rayëṭe bölgesine, Mor-Malke yakınlarındaki Badëbbe'ye gitmeyi önerdiler. Babaları Kürt ağa Hacı Yusuf'un kendilerinin kılına bile dokunulmayacağı garantisi verdiğini söyledi. Yusuf eğer oradaki Hıristiyanların kılına zarar gelirse, Ramazan'da "anam avradım olsun" diye yemin etmiş meğerse. Çocuklar buna rağmen ayrılmaya karar verdiler. Yanlarına birkaç hayvan ve biraz yiyecek alarak Badëbbe'ye yollandılar. Sabah Kürt ağa Hacı Yusuf, Süryanileri toplayıp birbirine zincirledi ve onları kurbanlık koyun gibi boğazladı. Kürt ağa Hacı Yusuf'un kendisi giderek Süryani papaz Qašo Yawseṭ'in boğazlanmış cesedini buldu. Cesetten kanı alıp tüm vücuduna sadistçe sürdü. Bütün bunları Hıristiyanları koruma sözü vermesine rağmen yaptı.

Q. MZİZAH
(MİDYAT'IN 7 KM GÜNEYDOĞUSU)

66. Lahdo Musa-Malaka

1914'te, Türk hükümeti seferberlike bizim köyden altı kişiyi askere almış. Bunların içinden dönebilenler Hanne Safarko, biraderi Şayfo ve Ša'o Hanne'ymiş. Yanlarında daha sonra yolunu kaybedecek olan biri daha varmış. Gençliğimde, seferberlikten sağ çıkan bu iki kişiden nasıl Hasankale'ye [Erzurum dışında büyük bir kale] götürüldüklerini dinlemiştim. Askerler el koymasın diye altın liralarını yutmuşlar. Askerden firar etmişler. Gündüzleri çalılıklarda ve dağlarda gizlenip, geceleri yürümüşler. 'Ayn-Wardo'ya ulaşmaları on gün sürmüş. Doğrudan Gawriye Šmuni'nin evine gitmişler. Evin hanımı onları hemen tanımış ve orada kalmışlar.

* * *

6 Temmuz'da, Midyat'ta Süryaniler'in öldürüldüğüne dair haberler Mzizah'ta yayılmış. Mzizah köyündeki Süryaniler sıra kendilerine gelmeden kaçmaya karar vermişler. Bu arada, Mzizahlı Kürtler Süryani Hıristiyan komşularını öldürmeye hazırlanıyorlarmış. Şafakta köyü terk eden Süryaniler dağlara yönelmişler. Kürtler onları dağlarda durdurmak konusunda tereddüt içindeymiş. Tuma Sa'do, iki topluluğun birbirini iyi tanıdığını, Süryani Hıristiyanların savaşmaktan çekinmeyeceğini ama köyden ayrılma niyetinde olduklarını söylemiş. Süryani Hıristiyanların köyü onlara bıraktığını, onların da buna karşılık gidenlerle barış içinde olması gerektiğini de eklemiş. Neticede Kürtler onların 'Ayn-Wardo'ya gitmelerine izin vermiş.

* * *

Ailemizin yaşadığı acı günlerle ilgili bu öyküyü bana babam Muro anlatmıştı. 1916'da, 'Ayn-Wardo'daki olaylardan sonra, o ve bazı Hıristiyanlar Nusaybin'in kenar mahallelerinde *Šalwo dab*

Bunësriye adlı bir yere gitmişler. Orada kaldıkları iki hafta süresince yiyecek hiçbir şey bulamamışlar. Bazen kuru üzüm bazen oranın yerlilerinin hayvanlarını kestikleri için bir çeşit ücret olarak verilen keçi ve koyun sakatatlarını yemişler. Günün birinde, *Maye dab Bunësriye*'li [*Cayno-Hewarto*] bir Müslüman ona yaklaşıp "kesilecek birkaç ağaç var, keser misin?" diye sormuş. Babam "keserim" diye yanıtlamış. Müslüman babamın kullandığı bıçağını görünce istemiş. Muro da bir somun ekmek karşılığında bıçağını adama vermiş.

O sırada [Nusaybin'de konuşlanan] Almanların odun kömürüne ihtiyacı varmış. Böylece Muro'nun önüne biraz para kazanabileceği bir fırsat çıkmış. Dağlara gidip, ağaçlardan odun kesmiş, yakmış, yeraltına gömmüş ve birkaç gün sonra çuvallara doldurup Almanlara satmış. Kömürü Almanlara teslim ettikten sonra, aynı çuvalları geceleri battaniye gibi kullanıyormuş. Hatta Muro gerdek gecesi bile aynı çuvalları kullanmış. Sayfo'dan önce, nişanlısını Kürt aşiret lideri [Alike] Batte'lerde bırakıp, ayrılmış. Muro'nun nerede olduğunu öğrendiklerinde, kızı ona yollamışlar. Ortalıkta nikâhlarını kıyacak papaz yokmuş, zira hepsi Sayfo sırasında öldürülmüş. Xarabe-Mëška'ya gitmişler. Burada yaşlı bir papaz bulmuşlar. Adam o günkü berbat koşullarda evlenmek isteyenler olduğunu görünce az kalsın şaşkınlıktan küçük dilini yutacakmış. Çiftin iki çocuğu, sonra da anaları ölmüş.

* * *

Babamın Yezidi köyü Kavnas'ta kalan iki biraderi varmış: Eliyo ve Gallo. Öksüz kaldıktan sonra, orada bir süre yaşadılar, yoksulluktan ikisi de ölmüş. Araya araya babasını ve annesini Baqësyane köyünde sağ salim bulmuş. Birgün sonra, yoksulluktan önce babası sonra annesi yaşama gözlerini yummuş. Babam köyde yaşayan başka Hıristiyanları sorunca, onu, yaşamda kalan birkaç kişinin yanına götürmüşler. Bir [anne] kadın, bir kız ve üç oğlan çocukla karşılaşmış. Tümü perişan durumdaymış. Babamın Süryanice konuştuğunu duyan kadın şaşırmış. Süryani Hıristiyanların yaşadığı korkunç soykırımın neticesinde, bu dilin yok

olduğunu sandığından, ağlamaya başlamış. Onu karşılamaya gelen kız ise meğer bacısı Maryam'miş. Kız ağlaya ağlaya bir hal olmuş. Ertesi gün, babam [anneye] kadına kendisine iş bulmasına yardımcı olursa, ona yiyecek bulup yaşamda kalması için elinden gelen yardımı yapmayı teklif etmiş. Tarlalarda çalıştıktan sonra kadının durumu yavaş yavaş düzelmiş, çünkü ekmek pişirebiliyor ve çocuklarıyla birlikte taze ekmek yiyormuş. Hasattan sonra babam bacısı Maryam'i de yanına alarak oradan ayrılmaya karar vermiş.

* * *

Babamın ikinci karısı Hana, Midyat'ın Buğdo ailesindenmiş. Almanların odunkömürü ihtiyacının artması üzerine, birçok Müslüman sığınmacı bölgeye akın etmiş ve Almana çalışarak biraz para kazanmaya başlamış. Hana bana ailesinin can korkusundan *Šalwo dab Bnēsriye*'deki boş mağaralarda yaşadığını anlatmıştı. Hana ilk evliliğini başka biriyle yapmış. Mzizah'ta kaynatasının hasta olduğunu işitince, ilk kocası, Makko'yla oraya gitmiş. Çift ihtiyar adamı ince bir yaprak tabakası üzerinde bütün vücudu bit içinde görünce şoke olmuş. Oğlu Makko bıçağıyla bitleri temizlemeye başlamış. İhtiyar gözlerini açmış, oğlunu tanımış ve hakkın rahmetine kavuşmuş. Hana ve kocası da orada kalmış.

67. Gawriye Beth-Mas'ud

Çelebiyo Harput hapishanesinden serbest bırakıldığında, trenle geldiği Nusaybin'de binlerce Kürt tarafından karşılandı. Bazı Mzizah'lı [Batı] Süryaniler de onu karşılamaya gitmişlerdi. Çelebiyo Kürt soydaşlarıyla bir araya gelmek istemişti. Hapishanede geçirdiği yedi yıldan sonra, Çelebiyo dost canlısı ve nazik görünüyordu. Sayfo'den önce, Türk hükümeti tarafından Saroxano ve Alike Batte ile birlikte hapsedilmişti. Önder Mas'ud'un biraderi Šabo'ya sağ kurtulanların durumunu sormuştu. Šabo geçmişi konuşmanın fayda etmeyeceğini, sırada açlık, bit ve hastalıktan kırılan Süryani Hıristiyanların acıklı durumunu sormasının daha iyi

olacağını söylemişti. Adamları Çelebiyo'ye mahpus yattığı sırada Kürt ağaların Süryani Hıristiyanları koruma sözlerinin kof çıktığını, vaatlerini yerine getirmediklerini söylemişlerdi. Türk hükümetinin müttefiki olmuş, kendi Süryani Hıristiyan komşularının karşısına dikilmiş, evlerini yağmalayıp, mallarına mülklerine el koymuş, kadınlarına tecavüz etmiş ve kiliselerini yakıp yıkmışlardı. Çelebiyo, Šabo'ya artık Hıristiyanların Müslümanlara asla güvenmemesi, verdikleri söz ya da vaatlerini tutmamaları gerektiğini söylemiş. O zaman bütün dillere pelesenk olan bir özdeyişi hatırlatarak, bunu kinayeli olarak söylemiş: "Eğer bir Müslüman elma kadar parlak ve düz görünse bile, bir Hıristiyan onu asla kalbine koymamalı, cebine atıp, cebinin deliğinden yere bırakıvermelidir." Çelebiyo, Šabo'ya Süryani Hıristiyanların başlarına gelenleri telafi etmek için elinden ne gelirse yapacağını söylemiş.

68. Lahdo Musa-Malaka

Çelebiyo, Mzizah'lı Süryanilere 'Ayn-Wardo'dan ayrılmalarını tavsiye etmiş. Başlangıçta Hıristiyanlar endişeye kapılmış, ama Çelebiyo köyde bu dönüşe sıcak bakmayan Kürtlere kendisini Hıristiyan dostu olarak tanıtmış. Hatta el konulan bütün mülklerin meşru sahiplerine geri verilmesini bile talep etmiş. Köyden Reşido Xalaf adlı bir Kürt, Çelebiyo'ya posta koyarak, onun Hıristiyanların lehinde almak istediği önlemlere uymayı reddetmiş. Reşido Xalaf ve adamları dağlarda ellerine geçirdikleri sekiz [Batı] Süryani'yi oracıkta öldürmüşler. Kaçmayı başaran Şawme adlı bir Hıristiyan, Kavnas Yezidi köyüne gitmiş. Karnından birçok bıçak darbesi alan ama hemen ölmeyen Saffo Barşe adlı başka bir Süryani, sürüne sürüne Yezidi köyü Taqa'ya gelebilmiş. Burada bazı delikanlılar ona yardım etmeye çalışmışlar. Bu yardımsever delikanlılar meğer bir Yezidi'ye gelin giden bir Süryani kadının oğullarıymış. Onların başına bela açmamak için köyde kalmak istemeyen yaralı, 'Ayn-Wardo'ya doğru yoluna devam etmiş. Kısa bir süre sonra da burada ölmüş.

* * *

Türk hükümetinin Sayfo'dan sonra izlediği yeni politika, Hıristiyanlardan basiretli bir şekilde kurtulmakmış. Hıristiyan erkekleri ya sürmek için gelişigüzel toplar, askere alır ya da yargısız infazla yok ederlermiş. Amcam Makke Muro'yu zincire vurup Omid'e [Diyarbakır] götürmüşler. Yolda Kürt askerler Hıristiyanlar ve Hıristiyanlığa sövüp saymaya başlamış, ağza alınmayacak galiz küfürler savurmuşlar. Omid'de 45 erkeği bir kervansaraya kapatmışlar. Amcam firar planı yapan tutukların arasına katılmış. Gece bazı tutuklularla birlikte kaçmış. Askerler arkalarından ateş ettiyseler de gece karanlığında istifade eden birçoğu kaçmayı başarmış.

R. HAZAX
(AZAX; MİDYAT'IN 60 KM DOĞUSU)

69. Lahdo Beth-Lahdo Musa / Beth-Gorgis (d. 1926), görüşme tarihi Mayıs 1993

1840'da, Mire Kor [Ahmed] ile birlikte Bedirhan Bey Cizre'ye gelmiş. Azax'a saldırıp yağmalamayı planlıyorlarmış. Neticede, birçok erkek öldürülürken, saldırganlar kadınlar ve çocukları alıkoymuş. Bu berbat olaydan sonra, Kürt beyleri Êsfês'e yönelmiş. Êsfês köyünde de iki bey aynı şekilde davranmış, erkekleri öldürüp kadın ve çocukları alıkoymuşlar. Yaklaşık kırk erkek yaşamını kaybetmiş. Kaçırılanları ise yanlarında Mar Gabriyel Manastırı'na götürmüşler. İki bey bu kutsal mekâna zerre kadar saygı göstermemiş. İçerdekileri öldürüp karşılarına çıkan tüm Hıristiyan sembolleri yok etmişler. İki [Batı] Süryani köyü Gawayto ve Sorino'ye doğru ilerlemeyi sürdürmüşler. Burada gördükleri kısmi direniş, beylerimizi Midyat'a çekilmeye mecbur etmiş. Çekildikleri yerde de rahat durmamışlar. Öldürmüşler, yağmalamışlar ve yakıp yıkmışlar. Sonra da ver elini Kfar-Boran! Kfar-Boran'da iki bey gene kısmi direnişle karşılaşmış ve Mire

Kor [Ahmed] buradaki çatışmalarda ölmüş. Ama beyin ölümü bile Hasno yönünde ilerlemeye devam eden Kürtlerin hırslarına gem vurmamış. Bu Kürt ittifakının sonucunda, ciddi zarar görmüş Turabdin ve Süryani sakinleri güç yitirmiş.

Sayfo'dan, daha doğrusu, 1915'ten önce ailem Azax yakınlarındaki Bafayya'da yaşıyormuş. Köyün sakinleri sadece [Batı] Süryaniler'miş. Süryani sakinlerin çobana ihtiyacı olduğundan, sığırlarına bakacak bazı Kürtleri işe almışlar. Kürtlerin sayısı yavaş yavaş artmış. Bir gün son derece önemli bir olay olmuş. Papaz Şaliba'nın kardeşi Gawro, sığırlarını dağa götürecekken Kürtlerin köy kilisesini işgal ettiğini görmüş. Bir Kürt müezzin sanki kiliseyi camiye çevirmiş gibi, var gücüyle ezan okuyormuş. Gawro papaz kardeşine haber vermeye koşmuş. Papazın üç erkek kardeşi varmış. Derken Gawro nefes nefese eve koşup tüfeğini kaptığı gibi kiliseye gitmiş. Orada müezzini ve yedi Kürt'ü öldürüp tüymüş. Bu vakadan sonra kan davasından korkan papaz ve kardeşlerinin artık köyde kalması mümkün değilmiş. Papaz Şaliba Azax'a gitmiş. Gawro, Yukarı Kafro'ya, üçüncü kardeş Siirt'e yerleşmiş.

1914'den önce, yaklaşık sekiz Azaxlı askerliğini Siirt yakınlarındaki Jaranja-Telane köyünde yapıyormuş. O zamanki Azax muhtarı Malke Gorgis de aralarındaymış. O sırada yanında Hanna Şallo, İsa Basse ve başkaları varmış. Cumaları izne çıktıklarında Siirt'e gidip alışveriş yapar ve gezinirlermiş. Bir gün, sekiz erkek aralarında Azax ağzıyla Arapça sohbet ederken, bir kunduracı konuşmalarına kulak misafiri olup dikkatle dinlemeye başlamış. Sonra gruba yaklaşıp, kendisini Bafayya'daki papaz Şaliba'nın kardeşi olarak tanıtmış.

1914'te, bir gün kışlada bir Ermeni tertiple tanışmışlar. Ermeni Türk subayların nasıl en garip görevlere Hıristiyanları seçtiğini ve kimsenin geri dönmediğini anlatmış. Yaşamlarından endişe eden köylülerimiz firar etmeye karar vermişler. Gece sekizi birden firar etmiş. Geceleri yürüyüp, gündüzleri gizlenerek Sorino'ye varmışlar. Azax'taki hısım akrabalarına başlarına geleni iletip

köye dönme niyetinde olduklarını söylemişler. Kürtler ve Süryaniler arasındaki gerilim giderek tırmandığından, Azax'a gelmemeleri tavsiye edilmiş. Hükümet seferberlik için erkekleri askere almaya çalışırken, Kürtler de Azax'ı kuşatmaya başlamış. Kürtlerle çatışmalar kırk gün sürmüş. Azax'taki Süryaniler sekiz fırariyi alıp Azax'a getirmek için silahlı adamlar göndermişler.

Bu seyrek çatışmaların ivme kazanmasıyla, güç birliğine giden Kürtler ve Türkler Hıristiyanlara karşı cihad ilan etmişler. Siirt, Bitlis, Hakkari ve Van'da katliamlar yapılmış. Ermenilere ve Süryanilere karşı ayrım gözetmeksizin sürdürülen bu korkunç savaşta, papaz Şaliba'nın kunduracı kardeşi öldürülmüş. Kürt aşiretlerinin yardım ve yataklık ettiği Türk ordusu, pek çok Süryani köyünün boşaltılması ve binlerce Hıristiyanın öldürülmesinden sorumluymuş. Bu savaş Beth-Slux [Kerkük] ve Slaymaniye'de [Süleymaniye] yaşayan [Doğu] Süryani Hıristiyanları da içine alacak kadar yayılmış. En çok acı çekenler, bu yörelerin ve çevresinin temel ahalisi olan Kildani ve Süryaniler olmuş. Neticede nüfus iyice azalmış.

Dedem Malke Gorgis Azax muhtarıymış. Azax'taki Sayfo ile ilgili olarak bana anlattıkları şöyle: Azax Hıristiyanları'na genelde Hıristiyanlara karşı soykırım ya da Sayfo'nun başlatıldığı haberleri ulaşmış. Aileleriyle birlikte can korkusuna düşenler, bu yakın tehdide karşı kendilerini nasıl koruyacaklarını tartışmak üzere toplanmışlar. Azax etrafına çit germeye karar vermişler. Midyatlı dört mimarcıdan yardım ve tavsiye almışlar. Mimarcılar böyle bir tedbirin hiçbir gerçekliğinin olmadığını söylemişler. Buna karşılık Bakire Meryem Ana Kilisesi'nin etrafına bir çeşit duvar örmeyi önermişler, zira içinde bir kuyusu da bulunan kilise oldukça ferahmış. Plan yaşama geçirilmiş. Bu arada, Gabro Xaddo adlı bir müfettiş Cizre'den Azax'a gelmiş. Halkın evlerini tahkim etmek için hummalı bir faaliyet içinde olmasına şaşırmış. Müfettiş, Türk valinin Sayfo'nun aslında Ermenilere karşı ilan edildiğini söylediğini ileterek, onları yatıştırmaya çalışmış. Sahip olduğu resmi makam adına yeminler ederek Süryanilere asla yanlış yapılma-

yacağını söylemiş. Ahaliyle dalga geçip, sözlerine inanmayan herkesi Cizre'ye, kendisini görmeye davet etmiş. Cizre'de yaklaşık 700 Hıristiyan aile yaşıyormuş. Kildaniler, Ermeniler ve Süryaniler yan yana yaşarlarmış. Azax halkı müfettişe teşekkür edip, kendilerine silah ve savaşçı göndermesini istemiş. Onlara göre, güvenliği sağlamanın başka yolu yokmuş zira.

Kısa bir süre sonra, Bitlis, Van ve Šigur [Sincar] Dağı'ndan bazı Kürt aşiretler güç birliğine giderek Azax'a saldırmışlar. Azax'ı kırk gün kuşatmışlarsa da kötü emellerine ulaşamamışlar.

Bu arada, ağır kayıplar veren Türk ordusu Dicle Nehri boyunca, Musul ve Cizre istikametinde çekiliyormuş. Orduyu iyi karşılayan Cizre Kürtleri askerlere yiyecek ve armağanlar vermiş. Kürt beyleri Türk kumandanı Çerkez Ömer Naci Bey'i görmek için acele ediyorlarmış. Ondan kendilerine bir iyilik yapıp, şu Azax kentini yerle bir etmesini istemişler. Kumandanın razı olması üzerine, bazı Kürtler Azax yolunda ona rehberlik etmiş.

Ertesi gün, Türk ordusu ve müttefiki Kürtler, Azax'ın kenarındaki Sënsële'ye ulaşmışlar. Askerlere "dur" emri veren boru çalınmış. Askerliğini yapmış olan bir Azaxlı boru sesinin ne anlama geldiğini biliyormuş. Halka hazırlanmasını söylemiş Korku Azax'a hâkim olunca, halk piskopos Bëhnam 'Aqrawi'yi görmeye gitmiş. Türklerle müzakere edip soruna barışçıl bir çözüm bulunmasını istiyorlarmış. Diyakonların okuduğu ilahilerin eşliğinde piskopos yayan olarak kumandanla görüşmeye gitmiş. Kumandana nezaketle hitap etmiş ve misafiriymiş gibi davranmış. Aynı zamanda, konuklara yiyecek ya da Azax'ta rahat etmeleri için ne gerekiyorsa onları vermeyi önermiş. Kumandan da gördüğü konukseverlik karşısında teşekkür etmiş.

Piskopos yanındakilerle birlikte Azax'a dönüp kumandan ve askerleri için çeşit çeşit yiyecek toplamış. Bunları teslim etmek için kampa geri gitmişler. Ama kumandan nöbetçilere piskopos ve maiyetini çadırına almamaları için emir vermiş. Nöbetçiler gelen Süryaniler'le tartışmaya başlayınca, kumandan ortaya çıkmış. Piskoposa Azax yakınlarında kamp kurmasının nedeni hak-

kında samimi davranacağını, zira Azax'a saldırı niyetinde olduğunda söylemiş. Piskopos ve Azax halkına teslim olması için yedi gün vermiş. Tersi halde, hücum borusuyla birlikte askerleri taarruza geçecekmiş.

Piskopos yanındakilerle Azax'a dönmüş. Öncülük bekleyen halk, savunmayı nasıl kuracağı konusunda piskoposa akıl danışmış. O da basit, işe yarayan bir öğüt vermiş. O da güçlü düşmana karşı direnmeleri gerektiğini, bu uğurda can verirlerse Hıristiyanlık için şehit olacaklarını söylemiş. Duvarlarda delikler açmayı, ama ateş etmemeyi de öğütlemiş, zira mermileri kıt, silahları da işe yaramazmış. Halkla birlikte ibadet eden Yawsef [Şahin] ve Samuel adlı iki papaz, inananları kendilerini ve inançlarını savunmaya teşvik etmiş. Topluluğu Türk istilacıların kalplerine nişan almakta tereddüt etmemeye çağırmışlar.

Yedi gün sonra, Azax saldırısı başlamış. Türk ordusu Azax'ı fethetmek için ağır toplar kullanmış. Önce her yer harabeye dönünceye kadar, çeşitli mevzilerden Azax'ı bombardımana tutmuşlar. Süryani Hıristiyanlar saldırılara yanıt vermeyince, kumandan askerlere yaya olarak Azax'a girmeyi emretmiş. Askerlerin başında atlı bir Türk subayı, bir elinde bayrak diğerinde silahı, varmış. Askerlerine Türkçe olarak *"kimseye aman vermeyin, öldürün ve ne pahasına olursa olsun Azax'ı ele geçirin"* diye gaz veriyormuş. O anda Azax'tan ateşlenen bir mermi, komutanı alnından vurmuş ve komutan hemen yere çakılıp ölmüş. Bu olay askerlerin moralini olumsuz etkilemiş. Çatışmalardan sonra, Türk ordusu Xêrbe adlı bir yere çekilmiş. Askerleri takip eden Azax halkı ölü askerlerin tüfeklerini toplamış. Kumandan Omid'e [Diyarbakır] bir haber göndererek, yardım ve takviye istemiş. Azax halkının da dışardan yardım almak için Musul Süryani piskoposuna başvurması üzerine, piskopos Kildani Patriği II. Emanuel Tuma'ya gitmiş.

* * *

İki Hıristiyan lider Musul'un Türk valisi Şevket [Halil] Paşa'yı görmeye gitmiş. Valiye Azax halkının Türk devletine sadık

olduğunu, içlerinde Ermeni olmadığını dilleri döndüğünce anlatmışlar. Şevket Paşa Omid'deki [Diyarbakır] karargâha telgraf çekmiş; karargâh da Azax'taki Türk kumandana geri çekilme emri veren bir telgraf göndermiş. Böylece kırk gün süren çatışmanın ardından, savaş sona ermiş.

Ateşkesten sonra bir grup Türk subay Azax'ı ziyaret etmiş. Yanlarında da bazı Alman subaylar varmış. Türk subaylardan biri Azax halkının çatışma sırasında kullandığı topu istemiş. Halk şaşırmış, zira hiçbir zaman ellerinde top yokmuş. Subay, Azax çatışmasında yüksek bir yerden top namlusundan çıkan ateşlerin çıktığını görmüş. Grup, Meryem Ana Kilisesi'nde yerini işaret etmeye çalışırken, Hazaxlılar gösterilen yere subayları davet eder. Kilisenin üst katına alınan grup, burada açık bir İncil, her iki yanında da yanan mumlara rastlamışlar. Toplantıda not ve zabıt tutan Alman subay [bazıları Bernard Püls olarak teşhis ediyor] müdahale etmiş. Kendisinin de bu küçük pencereden çıkan kuvvetli ateşe tanık olduğunu söylemiş. Alman subay bunun bir çeşit Tanrısal müdahale olduğu sonucunu çıkarmış. Subay demiş ki: *Kim bilir, belki de Azax halkının koruyucusu Meryem Ana'nın kendisidir!* Alman subay Azax halkının Bakire'ye ve Hıristiyanlığa duyduğu kalpten inançtan çok etkilenmiş.

Alman subay ayrıldıktan sonra askerlikten istifa ederek, önce Almanya'ya daha sonra Vatikan'a gitmiş ve Katolik rahipliğini seçmiş. Orada günlerini ibadetle geçirmeye başlamış. Azax'ta olup bitenlerin yaşamında müthiş etkisi olduğu görülüyormuş. Vatikan'da görev yapmış, önemli mevki ve sorumluluklar üstlenmiş. Bir gün Vatikan'da Doğudan ve diğer ülkelerden gelen pek çok dinadamının katıldığı uluslararası bir konferans toplanmış. Halep piskoposu olarak görev yapmış olan Kildani piskopos Ştefan Ballo da katılımcılar arasındaymış. Konferans arasında, Katolik rahip olan müstafi Alman subayı Stefan Ballo'ya yaklaşmış. Ballo'ya onu Azax piskoposuna benzettiğini söylemiş. Hatta Azax ve halkını da sormuş. Ballo Azax'taki mucizevî olaydan böyle haberdar olmuş meğer.

Azax'ın çevre köyleri Sayfo sırasında neler çekmiş neler! Türk kuvvetleri ve müttefikleri Kürtlerin ayrım gözetmeyen cinayetlerinde pek çok Hıristiyan yaşamını kaybetmiş. Pek çok Hıristiyan din değiştirmeye mecbur bırakılmış. Köy adları Kürtçe ağza uyarlanmış. Kısa sürede bu Hıristiyan köyler kültürel, tarihi ve dini kimliklerini kaybetmişler. Kürtlerin gasp ettiği bazı köylerin adları şunlarmış: Xërabe-Rappën, Hëddël, Kafšënne, Ësfës, Xërbe, Fëlfël, Zëmmarax, Tamarze, Babëqqa, Rizo, 'Ayn-Sare, Hacı-Hasan, Daner, Tëlle-Bal, Tijare, Sëvvëke, Dëbkiye, Zangëllor, Garëssa, Tëlela, Aşağı Xandaq, Yukarı Xandaq, Arzarax, 'Emerin, Bafayya, Kuvax ve Babëqqa.

Sayfo'dan sonra, Azax halkı arasında garip bir inanç yayılmış. Mavi gözlü genç aslanların gelip kendilerini bu sefaletten kurtaracağına yürekten inanmaya başlamışlar. Bu garip inançta Siirt ve Bitlis'in dış mahallelerine yaklaşan Ruslar'mış kastedilen. Azax halkı Ruslar'ın Hıristiyanları Türkler ve Kürtlerin zalim pençesinden kurtaracağına inanıyormuş. Hatta içlerinde Rusya'nın yardımıyla Asuristan adlı küçük bir devlet kurma umudu bile yeşermiş.

Savaş esnasında Azaxlı üç erkek Ruslar tarafından götürülmüş. İçlerinden biri, İsa, Moskova'dan mektup gönderip, sağlığının yerinde olduğunu iletmiş. Gençliğimde Kürtler babamı öldürdü. Dul anam bizi büyütürken çok çekti.

5. NUSAYBİN VE GOZARTO
(KAMIŞLI VE ÇEVRESİNDEKİ BÖLGE)

70. Gawriye Maqsi-Hanna Hamra (d. 1918), görüşme tarihi Kasım 1997

1915'te Turabdin'de katliamlar başlamış. O sırada Türk subayı olan Nusaybinli Muhallemi Kaddur Bey [Nusaybin El-Hamsin milis şefi] Gozarto bölgesi köylerini istila etmiş. 150 Hıristiyan

hanenin bulunduğu Tël-Xatunke köyüne gelinceye kadar, tüm Süryanileri öldürmüş. Herkes öldürülmüş, bir tek Nasme adlı kadın o sırada köy dışında bulunduğu için mutlak ölümden kurtulabilmiş. Geri döndüğünde, köyün alevler içinde olduğunu, halkın öldürülüp yakıldığını görmüş. Zinawrah köyüne kaçıp, orada bir süre kaldıktan sonra Gawriye Hado adlı adamla evlenmiş.

Kürt ağa Sülayman Abes, Bayaze, Gër-Šeran, Mharka, Tël-Jihan, Qëwetla, Hëlwa, Siha ve diğer köylerin [Doğu ve Batı] Süryaniler'ini toplamış. Onları kendi köyü Duger'a getirmiş. Dedem Şallo da Duger'a getirilen insanlar arasındaymış. Toplananları Qiro gölünün kenarına getirmişler. Süryaniler birbirine bağlanmış, vurularak öldürülmüş ve göle atılmış. Bu vakadan birçok yıl sonra, halk ölülerinin kemiklerini toplamaya gitmiş. Dedem Şallo da vurulmuş, ama kurşun ipe değince arkadaşıyla birlikte çözülmüş. İkisi de ölü taklidi yaparak kurtulmuş, çalılıklar arasında gizlenerek kalmayı başarmışlar. Ama kaderin cilvesine bakın ki, Duger köyüne diğer tutukluları kurtarmaya gitmişler. Nöbetçi Kürtler tarafından görüldüler, hemen öldürülmüşler.

Šelumiye

Katliam haberleri Šelumiye köyünde yayılmış. Amcamlar Sayfo'dan önce [Kilikya'da] Adana'ya gitmiş. Köy Hacı Sülaymani aşiretinden Hasane Abes adlı bir Kürt'e aitmiş. Kürt reis biraderi Hüseyin'i Hıristiyanların durumunu anlamak için Adana'ya göndermiş. Hüseyin ona Hıristiyanların büyük bir kıyıma maruz kaldıklarını haber vermiş. Hasane Abes Hıristiyanları bir araya toplayıp, diğer Kürtler ve Türkler tarafından öldürülmeden, bir an önce oradan ayrılmalarını tavsiye etmiş. Yanlarına değerli eşyalarını almalarını da söyleyerek, iyi niyet jesti olarak Seruja köyüne kadar onlara eşlik etmeyi de teklif etmiş. Kürtler ve Türklerin yaklaşması halinde, Hıristiyanların onu bağlayarak [Suriye'den] Türkiye'ye geçtiklerini söyleyecekmiş.

Süryaniler Turabdin'deki Ëhwo [Hebob] köyüne ulaşıncaya kadar yürümeye devam etmiş ve katliamlar bitene kadar orada

kalmışlar. Yiyecek kıtlığı ve susuzluktan orada mahpus gibi yaşamışlar. Bit salgını büyük bir sorunmuş. Yarısı tifüsten ölmüş.

Šelumiye köyünden ayrılmadan önce, babam Hanna yiyeceklerimizi bir kuyuya gizler, üzerlerini kovayla örtermiş. Ëhwo'lu bazı erkeklere köye dönüp malzemelerini getirmelerini, böylece yiyeceği aralarında eşit bir şekilde paylaşmayı önermiş. Sayfo'dan sonra, köylerine geri dönen halk, evlerini Süryani Hıristiyan kadınları alıp kendilerine hizmet ettiren Kürtlerin işgal ettiğini görünce şok olmuşlar. Süryani Hıristiyanlar genelde Kürtlerin kölesiymiş, onlara boğaz tokluğuna çalışırmış. Güzel olmayan kadınlar ya satılır ya da öldürülmüşler.

Babam Kürt Abbase Ose'nin kölesi olmuş. Qašo ailesinden Lahdo adlı bir [Batı] Süryani'yle evli olan Xanëme adlı bir Süryani kadına Kürt Abbase Ose'nin nasıl tecavüze yeltendiğine tanık olmuş. Kadının direnmesi üzerine çok sinirlenen adam, onu öldürüp çıplak cesedini duvara asmış. Kimse zavallı kadını savunmaya cüret edememiş. Gece [babam] kadının ölüsünü duvardan indirip, bir kuyuya bırakıp üzerine toprak örtmüş. Kürt sabah kadının cesedinin duvardan indirilmesine ateş püskürmüş. Kadının ailesini sıkıştırmaya başlamış. Aile suçlamayı reddedince, Kürt bu sefer de Hanna'yı suçlamış, kavgaya tutuşmuşlar. Aşiretin dini büyüğü Hacı İsaye Ali müdahale ederek, kadının gömülmesiyle ilgili sorunun büyümesini önlemiş. Hanna adama çıplak bir kadının gömülmesinin bir insanlık vazifesi olduğunu söylemiş. Din büyüğü Kürt'ün yanağına bir tokat aşk etmiş. Bir başka gün Hanna ve Kürt krikete benzeyen bir oyun oynarlarken, Kürt Hıristiyanlığa küfredince, Hanna da küfretmiş. Köyün dini büyüğü Hacı İsaye Ali onları çağırıp Kürt'e Hıristiyanlara küfretmemesini tembihlemiş. Demiş ki, "Onlar kendi inançlarını ve şereflerini korumak için ne büyük bedeller ödediler. Bu yüzden Kürtler Süryani Hıristiyanlara saygı duymalı!"

T. MİYAFARQİN
(SİLVAN; DİYARBAKIR'IN DOĞUSU)

71. Mixayel Salmo (1924–1997), görüşme tarihi Mart 1996

Sayfo'dan sonra, bizim gençliğimizde, Kildani piskopos Timothewos, Midyat'taki inananların ayinlerini yönetmek için Omid'den [Diyarbakır] gelirdi. Omid'de Sayfo sırasında yaşanan olayları anlatırdı topluluğa. Bir gün, sokakta yürürken yanına yaklaşan bir Kürt adam, yaşadığı önemli bir olayı anlatmak istediğini söylemiş. Kürt eskiden askerlik yaparken, öldürmek amacıyla bir grup erkeği ve papazlarını Miyafarqin'de öldürmeye götüreceklerini anlatmış. Bir tepeye vardıklarında, papaz Kürtçe sonlarının yakın olup olmadığını sormuş, zira etraftan cesetlerin kokusu geliyormuş ve çürümüş cesetler görülüyormuş. Asker papazı onaylıyarak, adet olduğu üzere de, öldürdükten sonra, bu tepeden aşağı atacaklarını söylemiş. Papaz da bunun üzerine grubuyla birlikte son dualarını etmek için izin istemiş. Papaz duaya hemen başlamış ve gruptakiler ağızlarını açarak onun yanına yaklaşmışlar. Papaz da ağızlarına yerden aldığı topraktan bir parça koyuyormuş. Hatta yakınlarında duran askerlerin de gözüne toprak kaçması üzerine gözleri kör oluyormuş. Papazdan yardım dileyerek, tekrar rahat görünceye kadar, duayı uzatmasını istemişler. Gözleri açılan askerler hemen Hıristiyanları öldürmüş. Meğer Kürt toprağın ne anlama geldiğini merak eder dururmuş. Timothewos ona, *o sırada ekmek bulunmadığından, Kutsal Komünyon için toprağın hizmet gördüğü.* yanıtını vermiş.

U. TËL-ĞAZ
(DİYARBAKIR YAKINLARINDA)

72. Salim Beth-Bido (d. 1922), görüşme tarihi Eylül 2004

Tël-Ğaz, Karabaş köyü yakınlarındaymış. Sayfo'dan sonra, burada sadece on [Batı] Süryani hane varmış. Ailemiz 30 kişiymiş. Yaşlılar bize [1914] seferberliğinde bu köyden 10 kişinin askere alındığını söylemişlerdi. Hiçbiri geri dönmemiş. Çoğu hükümetin onları öldürdüğüne inanıyormuş. Seferberlikten bir tek Malfono Abdëlmasih Qarabaši sağ kurtulmuş. Hıristiyan din kardeşlerinin nasıl öldürüldüğünü görünce, dağa çıkmış ve bir ay süreyle ot yiyip yaşamını sürdürmeyi başarmış.

* * *

Sayfo sırasında, Kürtler tüm Tël-Ğaz erkeklerini öldürmüşler. İki amcam, Gabriyel ve Osyo [Asya] da öldürülmüş. Kürtler köyü ateşe vermiş. İki kişi sağ kalmış; Kürtler kadın ve çocukları yanlarında götürmüşler. Zaten Hıristiyanlara saldırdıklarında hep böyle yaparlarmış.

* * *

Sayfo'dan sonra, köye gelen bazı Türk süvariler halkın kaçak tütün ektiğini görmüşler. Yakalananlar evlerin damlarına çıkarılıp, köylüye ibret olsun diye öldüresiye dövülmüşler.

* * *

Ben 1928'de altı yaşındaydım. Kürtlerin zulmü yüzünden köyümüzü terk etmek zorunda kaldık. Dicle Nehri'ne gittik ve bazı Kürt kaçakçıların yardımıyla Kamışlı'ya [Suriye'ye] geçtik. Ve o zamandan beri orada kaldık.

V. SİİRT

73. **Išo 'Qašo-Malke** (1913–2004), görüşme tarihi Kasım 1993

Türkiye'deki askeri yönetimden [1980] önce, her fırsatta Siirt'e gider gelirdim. Orada Batı'ya siyasi sığınmacı olarak gitmek isteyen, Turabdin'li Süryani Hıristiyanlara pasaport ayarlardım. Siirt'te nazik ve dost canlısı olan Adib adlı bir terzi tanıdım. Bana babası dinadamı olan bir kadını tanıdığını söyledi. Ama bir dul olan kadının, emin ellere bırakmak istediği çok değerli kitapları varmış. Kadının yanına giderek, kendimi tanıttım; çok eski görünen kitaplar beni büyüledi. Klasik Süryanice ve Kildanice yazılan kitaplar kiliseyle ilgiliydi. Yaşam hikâyesini dinleyebileceğimi söyledim. Bunun üzerine ağlamaya başladı ve Sayfo sırasında yaklaşık on yaşında olduğunu söyledi.

"Siirt'te hükümet erkekleri toplayarak işe başladı. O sırada erkeklerin nerede olduğu konusunda rivayetlerin bini bir paraydı. Bu kişiler dönmeyince, öldürülmüş olduklarını anladık. Bir süre sonra, cinayetler ortalıkta işleniyor, köyü terk etmemiz gerektiğini duyuyorduk. Hıristiyanlar grup grup sürülüyordu." Yaşlı kadın bazı Kürtlerin muhafızlığında yola çıkan bir grupla birlikte sürüldüğünü anlattı. "Hıristiyanlar başlarına gelecekleri sormak bile istemiyorlar, çünkü ölümün soluğunu enselerinde hissediyorlardı. Aç, susuz bir dağın tepesinde kaldık. Kürtler gruptaki kadınlara, [Kildani] Dayr-Şalib Kilisesi'nin, kışa hazırlanan yiyecek stoklarının, nerede saklandığını bilip bilmediklerini sordular.[13] Bir kadın elini kaldırıp, yanına arkadaşlarından birkaç kişi verilmesi halinde, kiliseye birlikte gidip gösterebileceğini söyledi. İki Kürt, iki kadın ve ben Dayr-Şalib Kilisesi'ne gittik. Vardığımızda kadın Kürtlere yiyeceklerin saklandığı zemin katı

[13] 1551'e kadar Nasturi Kilisesi'ne ait olan bu manastırın çok zengin bir kütüphanesi ve arşivi vardı.

gösterdi. Bir Kürt kapıyı tekmeleyerek açınca, içerde büyük damacanalarla şarap, turşu ve pekmez buldular. Gâvur içkisi diye şarapları tekmeleyerek yere döktüler. Yiyeceklerden yediler ve bunlardan diğer arkadaşlarına da ayırdılar. Bir Kürt eski kitaplarla dolu büyük bir odaya açılan bir başka kapı gördü. Burası Kilise'nin Kütüphanesi [ve arşiviydi]. Kürt arkadaşını çağırarak, adamın kulağına bir şeyler fısıldadı. Sonra bir şeyi onaylar gibi başlarını salladılar. Kürtlerden biri bütün grubu getirmeye giderken, diğeri kadınlara kitapları alıp kilise avlusuna yığmalarını söyledi. Grup dağdan geldiğinde, Kürtler onlardan da kitapların kütüphaneden çıkarılıp, avluya yığılması için yardım istediler. Güneş battığında, topladığımız kitapların etrafına dizilmemiz söylendi. Kitap yığınlarını ateşe verdiler. Çocukları annelerinden zorla alıp, feryat eden, ağlayıp inleyen kadınların önünde ateşe attılar. Kaçmaya çalışanlar vuruldu. Diğerlerini resmen ateş yuttu. Kürtlerin mermisi kalmadığında, yorgunluktan kimseyi öldüremeyecek hale gelinceye kadar hançerleriyle öldürmeye devam ettiler. Sonra bizi yavaşça ölmeye terk ettiler. Beni de ateşe attılar, şansım varmış bir ayağım yanarak yara bere içinde sağ kaldım. Dışarı çıkardığımız kitaplar, yirmi-otuz binden fazlaydı."

Bu korkunç öyküyü dinledikten sonra, Omid'de (Diyarbakır) papaz Malke ile temasa geçtim. Kadını görmek için Siirt'e giden Papaz, kitapları alıp Kilise'ye geri götürdü.

W. Gziro (Cizre, Midyat'ın 90 kilometre doğusu)

74. Mixayel Salmo

[Kildani] Amcam 'Abdëlkarim Maqsi-Musa'nın Midyat'ın batısına düşen Astal'lı bir Muhallemi arkadaşı varmış. Sayfo'dan sonra, bu arkadaşı ondan boyalanmış basma bezler ve kumaş par-

çaları almaya gelmiş. Midyat'taki âdete göre halk pazarlık sürecinde konuşurmuş. Muhallemi, amcam 'Abdëlkarim'e bir sır vermesi gerektiğini söylemiş. Sayfo sırasında askerlik yaparken, Kildani piskoposu Ya'qub Abraham'ı öldürmesi emredilmiş. Adamın kim olduğunu bilmiyormuş oysa. Öldürme kastı olmadan piskoposluğa gitmişler. Kilise avlusuna geldiklerinde, Arapça piskoposun adını seslenmişler. "Bize pencereden bakan bir adam gördük. Askerler aceleyle ona doğru koşup, tüfeklerinin süngüleriyle kafasına vurdular. Dışarı çıkarıp korkunç bir şekilde dövdüler. Hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar görsünler diye, çarmıha gerip yakmak için çarşıya sürüklediler. Etrafta başka Hıristiyanlar olduğunu gören askerler onları öldürmek için peşlerinden gittiler." Muhallemi piskoposla yalnız kaldığında, ıstırabına son vermek için tüfeğiyle piskoposu vurup öldürmüş. Amcam 'Abdëlkarim, piskoposa yardım ettiği için Muhallemi'ye teşekkür etmiş.

X. DİYARBAKIR, MİDYAT, 'AYN-WARDO

Aşağıdaki bölüm bir röportajdan değil, ama Midyat olayları ve 'Ayn-Wardo savunmasının başlıca kahramanları arasında bulunan Gallo Šabo'nun elyazmasının bant çözümlerinden alınmıştır. *Mimro d Gallo Šabo* elyazması ilk başta Gallo Šabo'nun kendisi tarafından Klasik Batı Süryanice yazılmıştı. Yuhanun Šam'unki adlı Midënli bir Süryani papaz, elyazmasını Yeni-Batı Süryani diline çevirerek daha geniş kitleye ulaşmasını sağladı. 1981'de Almanya'nın Hannover kentinde teybe kaydedilen bu okuma, burada çevrildi.

Gallo Šabo 1875'te 'Ayn-Wardo'da doğdu. Orada okula gitti, din ve aralarında Klasik Süryanice, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nin de bulunduğu temel dillerin eğitimini aldı. Midyat ve Mardin'de hapisteyken, birçok dini eseri, özellikle Grigoriyos Yuhanun Bar-Ebroyo'nunkileri, yeniden yazıp gün ışığına çıkardı. Gallo Šabo, Sayfo ile Doğu ve Batı Süryaniler'in 1914—15'te felaketler hakkında içine (ç[illegible]ğu dini içerikli olan ve buraya alma[illegible]

ğımız) şiirler serpiştirilmiş aşağıdaki anlatıyı kaleme aldı. Bu denemede, Doğu ve Batı Süryaniler'in Sayfo döneminde yaşadıkları deneyimlerin ayrıntılı bir tasvirini sunuyor.

75. Gallo Šabo (1875–1966)

Osmanlı Sultanı ve Müslümanların Halifesi Mehmet Reşad tüm Hıristiyanlara karşı bir fetva yayınladı. Sultan özelde Ermenilere karşı kin güdüyordu. Ama bu o kadar yoğun ve kötü bir kindi ki Ermeniler kadar Süryani ve Kildanileri de hedef alıyordu.

Sultan fermanı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Müslüman liderlere gönderdi. Fermanda Hıristiyanları sayısız toprak parçasına el koyan gaspçılar olarak nitelendirdi. Sultan onları tüm ülkede iktidarı Müslümanların elinden almayı kafasına koyan bir grup olarak görüyordu. Ferman Hıristiyanları ve etkilerini dizginlemek amacıyla pis bir imayla sona eriyordu.

Fermana ve verdiği mesaja kulak veren valiler ve askerler, basında Hıristiyanlara karşı olumsuz bir hava estirmeye başladılar. Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumu giderek kötüleşti. Başlangıçta Ermeni topluluğuna karşı bir tutuklama dalgası başlatıldı. Birçok genç erkek herhangi bir suçlama yöneltilmeden hapsedildi. Ermeniler başlarına geleni sorduklarında, aldatıcı yanıtlar aldılar. Onlara bunun ciddi bir sorun olmadığını, er ya da geç çözülebilecek basit bir yanlış anlamadan kaynaklandığı söylendi. Hıristiyanlar Müslümanlardan zulüm ve şiddet görmelerine karşın, o sırada tutuklamaların soykırım kapısı aralamasından kuşku duymuyorlardı.

Ermeniler arasında dini liderler ve bazı önemli kişilerin seçilerek tutuklanması, kitlesel tutuklamalara dönüştü. Artık cezaevlerinde yer kalmamıştı. İçerdekilerin sayısını azaltmak amacıyla, Ermeniler gece bilinmeyen yerlere götürülüp kaybediliyorlardı. Aynı taktikler Frenciye [Frenk], yani, Katolikler ve Protestanlara karşı da uygulandı. Adım adım Ermeni bölgesinde yaşayan Doğu ve Batı Süryaniler bile öldürülüp temizlendiler. Ermenistan'dan

[Yukarı Mezopotamya'daki] Turabdin'e kaçabilenler yaşadıkları felaketi anlattılar. Kaçmayı başaran bir Ermeni Gallo Šabo'yla görüşerek, tanık olduklarını anlattı. Ermeni, Müslümanların insanlık dışı ve zalimce davranışlarına uygun sözler arayarak konuşmasına başladı. İnsanların ayrım gözetilmeden öldürüldüklerini ve cesetlerin üst üste yığıldığını söyledi. Aç çocuklar sokaklarda dolanıyor, bazıları ölen annelerinin göğüslerinden süt emmeye çalışıyormuş. Ermeni, Gallo Šabo'ya hamile kadınların karınlarının yarıldığını ve çıkarılan bebeklerin askerlerin ayakları altında üzüm gibi ezildiğini anlatmış. Ermeni, Hıristiyan Ermenilerin Osmanlılar'dan gördüğü zulmü tarif edecek sözler bulmakta zorlanmış. Askerlerin nasıl güzel kızlara ve kadınlara ailelerinin gözü önünde tecavüz ettiklerini anlatarak devam etmiş.

Omid [Diyarbakır]

Omid bölgemizin merkeziydi. Orada yaşayan Hıristiyanlar üretkenlikleri ve çalışkanlıklarıyla meşhurdu. Omid o kadar varlıklıydı ki birçok kişi Omid'in tahkim edilmiş olduğu ve her türlü tehdide direnebileceği gibi bir izlenime sahipti. Müslümanlar Omid'i istila etmekle tehdit ediyordu. Vali [Reşid Bey] ve adamları özel taktikler uyguluyordu. Valiyle görüştürmek için büyük ailelerin reisleri ve ileri gelenlerini Valiliğe çağırdılar. Bu bahaneyle bir araya topladıkları önde gelen 700 kişiyi çok geçmeden tutuklayıp hapsettiler.

Ermeniler kendilerini korumak istediğinden, Türklerin kötü muamelesini Avrupalılara şikâyet ettiler. Türkler genelde tüm Hıristiyanlara ve özelde Ermenilere karşı daha fazla infaz ve zulümle yanıt verdiler. Yavaş yavaş nefret ve öç alma arzuları o kadar kabardı ki Türkler Hıristiyanlardan bir biçimde kurtulmayı ciddi ciddi planladılar.

Türkler mümkün olduğu kadar çok Ermeni'yi toplayıp öldürerek, planlarını yaşama geçirdiler. Omid'de başlayan Soykırımı bütün bölgeyi sardı. Omid'de, Türkler kadın ve çocukların canla-

rını bile bağışlamadılar. Geride kalanlara ibret olsun diye, cesetler öbek öbek yığılıp çürümeye bırakıldı. Yaklaşık 700 kişi Türkler tarafından öldürüldü. İlk öldürme dalgası Hıristiyan topluluğu içindeki aydın tabakaya, etkili ve eğitilmiş kişilere yönelikti. Sağ kurtulanlar aşağıdakileri bildirdiler:

Dicle Nehri kıyılarında otururken, büyüklerimizin gruplar halinde küçük teknelere nakledildiğine tanık olduk. Bu grupları sevk eden muhafızlardan biri, arkadaşlarıyla birlikte infaza başlamadan önce zavallı adamların altınlarına, paralarına ve hatta elbiselerine el koyuyordu. 'Amar [Ömer] adlı o muhafızın babası [Kürt aşiret lideri] Ali Rammo, anası Perixane'ydi. Bu cahil muhafız Hıristiyanları öldürüp soyduğu için vicdan azabı çekmiyordu. Atılan cesetleri Dicle Nehri yutuyordu. Hasno'lu [Hasankeyf] Hıristiyanlar nehir yüzeyinde akıntıya kapılmış cesetleri görünce, kendi geleceklerinden korkuya kapıldılar. Bütün bu mezalime karşın, Hıristiyanlar bu kadar büyük ölçekli bir soykırıma inanmakta zorluk çekiyorlardı. Bu mezalimin Hıristiyanların bir kısım mezheplerine yönelik olduğu yönünde örtülü bir inanca kapılmışlardı. Ama öldürme olaylarının tekrarlanması Türklerin hedefinin tüm Hıristiyanlardan kurtulmak olduğunu gösteriyordu. Kürtler bu kirli oyunda Türklerin hevesli müttefikleriydi.

Midyat hapishanesinde

Birçok kişi hakkında şikâyet dilekçesi verdiğinden, kaymakam ve başsavcıdan özellikle korkuyordum. Bir gün 'Ayn-Wardo dağında ava çıkmıştım. Midyat'tan 'Ayn-Wardo'ya gelen üç asker gördüm. Atlı askerlerin acelesi varmış gibiydi. Onlara ziyaret nedenini sordum. Bana doğru düzgün yanıt vermemeleri üzerine işkillendim. Eve geri döndüğümde, evde arama yapan askerlerin kitaplarımı karıştırdıklarını gördüm. Bir şey bulamadılar; buna rağmen ellerimi bağlayıp beni götürdüler. Onlara beni neden böyle götürdüklerini sorunca, benimle dalga geçerek, çenemi kapatıp kendilerini izlememi söylediler. Ertesi gün, Midyat hapishanesinin ağılına hayvanların yanına kapatıldım. Kapıda bir

gardiyan bekliyordu. Akşam sorguya alınıp dövüldüm. Sorguda dinimi, Kirkor adındaki bir Ermeni'yi soruyorlardı. Şiddetli dayak karşısında dayanamayıp, o sırada benimle birlikte hapiste bulunan bir tanıdığımı söyledim. Beni bırakıp Kirkor'a fırıncılık yapan, bu söylediğim adamın yanına gittiler. Onu dövdüler. Hücreme geri götürüldüm. Burada kaldığım kırk gün boyunca, hakaretlerin, küfürlerin ve dayakların haddi hesabı yoktu. Gece yara bere içindeyken, hücremize bırakılan akreplerden uyku nedir bilmiyorduk.

Bir gün Kfar-Boran'lı birçok Hıristiyanın hapishaneye getirildiğini gördük. Aç ve perişan görünen bu kişilere hapishanede kimseyle konuşmamaları emredildi. O gün gardiyanların teyakkuz halinde olduklarını ve aralarında fısıldaştıklarını gördük. Birkaç gün sonra, yeni mahkûmlardan biriyle gizlice temasa geçtim. Adam Hıristiyanların Kfar-Boran'dan nasıl sürülmek üzere olduklarını ve bölgenin tüm Hıristiyanları'nı aynı kaderin beklediğini anlattı. Mahkûm arkadaşlarımın yanına geri döndüğümde, Hıristiyan ahalinin tamamen temizlendiği Hasno'ya ağıtlar yakan bir delikanlıyla karşılaştım. Delikanlı Habsës'ten silah sesleri duyulduğunu ve her yerde Süryani Hıristiyanların feryatlarının yükseldiğini doğruladı.

Bu korkunç olayların sonucunda, Midyat halkının yüreğini korku salmıştı. Başsavcıya gitti. İşittikleri söylentilerden şikâyetçiydiler ve adamdan bir şeyler yapmasını istiyorlardı. Başsavcı bilgi toplamak için Habsës'e bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvet Kürtlerin Habsës'e saldırdığını görünce, saldırıyı engellemeye çalıştı. Üç Kürdü öldürdü, diğerlerini kaçırdı. Askerler Midyat'a geri döndüklerinde, Türkler Midyatlı Süryani Hıristiyanların endişelerini yatıştırmaya çalıştılar.

Öç alma duygusuyla alevlenen bağnaz Kürtler Osmanlı devletinden Hıristiyanlara saldırmak için izin koparma peşindeydiler. O sırada Süryani Hıristiyanların lideri Hanne Safar, kaymakamla görüşmek için bir papazla birlikte hükümet sarayına gitti. Kaymakam Süryani Ortodokslara hiçbir şey olmayacağına

yemin billâh etti. Konuklarına Türk devletinin Süryani Ortodoks Hıristiyanları takdir ettiğini söyledi. Kurnazlık ederek, Türklerin onlarla farklı mezheplerden diğer Hıristiyanlara [Katolikler ve Protestanlar] karşı olduklarını söyleyerek devam etti konuşmasına. Kaymakam Türk devletine bağlı olmayanları hedef aldığını söyledi. Toplantıya konuşmaları can kulağıyla dinleyen Midyatlı Kürt Ağa Abdülaziz [Azizke] de katıldı.

Aynı gece, hapishane çevresinde kargaşayı ve gürültüleri işittik. Gelen askerlerin mevzilendiklerini duyduk. Sonra gardiyanlar Frencileri diğer mahkûmlardan ayırmaya başladılar. Onlar hapishaneden çıkarıldı. Şafakta iki Süryani erkek, Kürt Ağa Abdülaziz'le birlikte 36 kişiyi alıp yüzleştirmek üzere başsavcıya götürdü. Sonra hapishaneye gelen bir memur, diğer sekiz Süryani mahkûmu sordu. Serbest bırakılan bu sekiz kişi arasında ben de vardım.

'Ayn-Wardo

Köye geri dönerken, yolda Mor Hušabo kilisesini görebildiğim bir yerde oturup dinlendim. Geçmiş olsun ziyaretine gelen halkı orada karşıladım. Aralarında tanımadığım kişilerin olmasına şaşırdım. Aslen 'Ayn-Wardo'lu olmayan birçoğunu tanımıyordum. Bu kişilere asıl memleketlerini ve neden gurbete düştüklerini sordum. İçlerinden biri Farqin'li [Silvan] olduğunu söyledi. Bir diğeri Kafarzo'luymuş [Siirt yakınlarında]. Bir başkasının memleketi de Dicle Nehri yakınlarındaki Cizre'ymiş. Dördüncüsü Hasno'luymuş. Sanki bu insanlar garip kuşlar gibi yuvalarından uçmuş, sığınacak yer arıyordu. Artık bu illerde hiçbir Hıristiyan kalmayacağı düşüncesi yüreğimi parçaladı. Halk hiçbir Ermeni'nin Ermenistan'da artık özgürce dolaşmadığını söyledi. Geceleri yürüyor, gündüzleri gizleniyorlarmış.

Midyat

Birçok yobaz Müslümanın saldırısına uğrayan ve halkı güvenli bölgelere kaçmak zorunda kalan Midyat'ta korkunç bir savaş yaşandı.

6 Temmuz [1915] Pazartesi günü, alacakaranlıkta imdat çığlıkları işittik. Midyat halkının yardımına koşmak için, yirmi beş silahlı fedai 'Ayn-Wardo'dan ayrıldı. Gece Müslüman saldırganlarla çatışmaya girdiler. Şafağa kadar süren çatışmada iki taraf da kayıp verdi.

7 Temmuz, Salı, güçlü kuvvetli 100 fedai erkeği toplayıp Midyat'a götürdüm. Kenar mahallelerde karanlık basana kadar bekledik. Midyat'tan kesif bir duman geldiğini görünce, bunun hayra alamet olmadığını anladık. Midyat'taki durumun gerçekten kötü olduğu ve Süryani Hıristiyanların yobaz saldırganlara karşı korkunç bir savaş verdiği besbelliydi. Müdahale etmeye karar verdik. Planımız Midyat'a kuzey yönünden, Mor Şarbel Manastırı yakınlarından girmekti. Karanlıkta saldırdık ve şiddetli bir çatışmaya girdik.

8 Temmuz, Çarşamba, çatışma ve ölümlerin doruğa ulaştığı Midyat çarşısındaydık. Birçok kişiyi öldürdük; içlerinde Türk memur [tahsildar] Şerif Efendi de vardı. Gece hükümet 'Ayn-Wardo'ya karşı disipline edici tedbirler alması için büyük bir kuvvet sevk etti. 'Ayn-Wardo halkına karşı misillemelere girişileceği endişesiyle, 'Ayn-Wardo'yu savunmak üzere geri çekildik.

9 Temmuz, Perşembe, ben dâhil on kişilik küçük bir fedai kuvvet Midyat'ta kalmaya karar verdi. Bir avuç deneyimli savaşçıydık. Diğerleri 'Ayn-Wardo'ya geri döndü. Midyat çatışması Müslümanlarla aramızda kesintisiz devam etti. Tüfek sesleri dinmek bilmiyordu. Sokaklar ceset doluydu. Müslümanlar cesetleri toplayıp, yığıyorlardı. Her yer kan içindeydi. Yarı kesilmiş boğazlarını tuta tuta kaçışan insanlar gibi korkunç sahneler görüyorduk. Zincirlerinden boşanmış gibi saldıran Müslümanların giderek kontrolden çıktıkları görülüyordu. Her yeri silip süpüren çekirge sürüsü gibiydiler. O sırada her evde yakacak odun bulunurdu. Müslümanlar bunları yangına atar ve alevlerin görüntüsüyle kendilerinden geçerek *Allahü Ekber* diye bağırırlardı! Buldukları her Hıristiyanı ateşe atarlardı. İnsanlık dışı cinayetler gece yarıları yeniden başlardı. Yawsef adlı bir Süryani'nin kor-

kup kaçan Hıristiyanlara evini açtığı görüldü. Müslümanlar evi dıştan kapatıp ateşe verdiler. Tüm Hıristiyanlar ya yanarak ya dumandan boğularak öldüler. Hiçbir yardım umudu olmadığından, durumumuz kötüleşip umutsuzlaştı. Elimizdeki bütün imkânlarla direndik. Ama Müslümanların sayısı giderek kabarıyordu.

Müslümanların kalabalıklığı ve savaşı sürdürme iradelerinin kırılmayışı bizi korkutmuştu. Süryani papaz Sa'id, korkularımızı yatıştırmayı başardı. Müslümanların sergilediği kibrin çöküşlerine yol açacağını söyledi. Bize sabırlı olmamız ve Hıristiyanlık uğruna savaşmamız için cesaret verdi. Böylesi koşullarda ölmemiz halinde cennetlik olacağımızı söyleyerek moralimizi yükseltti.

I gaborutho d Aloho'yo!
Qumu! Lo zaycutu!
Hanoyo u darbo di sohdutho!
Şayberu ahunone!
Mqadamla i malkutho,
Tubo l Ayna d mënhër lajan i mucmoditho!

"Allah cesaret versin! / Haydi, ayağa kalkın! / Herkes korkuyu yensin! / Şehitlik yolu yakın! / Allah sabırlar versin! / Aç şol cennet kapısını / Allah rahmet eylesin / Toprağını bol etsin/ Haç'a kurban gidenin."

Üç saat sonra, Müslümanlar şiddetli bir saldırıya geçti. Birçok Süryani Hıristiyan öldü. Müslümanlara esir düşenleri korkunç bir ölüm bekliyordu. Her yerden tüfek sesi ve imdat çığlığı geliyordu. Gece halk kalabalık gruplar halinde kaçmaya başladı. Çoğunluk 'Ayn-Wardo yönüne gidiyordu. Üç kurşunla yaralandım. Direnmekten başka çaremiz yoktu. Mevzilerimizi değiştirmeye başladığımızda, dayanılmaz bir manzarayla karşılaştık: cesetler birbirinin üzerine yığılmıştı. Ellerimi açıp Allah'a beni kurtarması için dua ettim. Süryani papaz Afrëm'in Müslümanlar tarafından nasıl yakalandığını, hemen kafasının kesildiğini görmüştük. Midyat yavaş yavaş önlerine çıkan tüm Hıristiyanları öldüren Müslü-

manların eline geçiyordu. Arkasından evleri ve dükkânları yağmalayıp, ne buldularsa el koydular. 'Ayn-Wardo'ya kaçmaktan başka çaremiz yoktu.

'Ayn-Wardo

Kürt aşiretler ve Türk askerleri 'Ayn-Wardo'ya Temmuz ortasında saat 15.00'de saldırdı. Her yandan saldırıya geçtiler. Beyazlara bürünmüşlerdi. Saldırıya direnmeye çalışan bazı delikanlılar, *Adro d Šoco* adlı yerde daha ilk anlarda büyük can kaybına yol açmışlardı. Ölüm karşısında tepkileri daha da şiddetlenen Müslümanlar, gelişigüzel ateş etmeye başladılar. Saldırı gece boyunca tekrarlanırken, köyün artık düşeceğinden neredeyse emindik. Birçok kişi kaçmış, 'Ayn-Wardo'daki papazlar ve dinadamları, en başta da Yukarı Kafro'dan gelen Süryani piskopos Filiksinos Ablahad köyün esenliği için dua etmeye başlamışlardı. Saldırganları durdurmak amacıyla Doğu ve Batı Süryani Hıristiyanlar güç birliğine girmişlerdi. Hıristiyan savaşçıların Müslümanların sancağını ele geçirmesi, Hıristiyanlara moral kazandırmıştı. Bir adam sancağı alıp, Mor Hušabo kilisesine getirmiş ve halka dua ettirip Tanrı'ya şükretmeye çağıran piskoposa göstermişti. Sonra halka sancağı toprak fırında yakmasını söylemişti. Halka Tanrı'nın kudretinin Hıristiyanların çektiği acıların dindirilmesine yardım edeceğini ve düşmanın kül olup ortadan kalkacağını söyledi. Çatışmalar Cuma'dan Pazar'a kadar sürdü. Hıristiyanlara karşı psikolojik savaş başlatan Müslümanlar, *sonunuz yakındır ve kimsenin canı bağışlanmayacaktır* diye bağırıyorlardı. Silahlarımızın yetersizliği ve sayımızın yavaş yavaş azalması bizi zayıflatmıştı.

Pazar gecesi, büyük saldırıya geçmeye karar verdik. Erkek, kadın ve hatta çocukları kaybetmekle birlikte, her iki yandan 26 kişi yaşamını yitirmişti. Köye döndük, hemen köy çevresine bir savunma duvarı inşa etmeyi başardık. Duvarın içine alamadığımız dört evi ele geçiren Müslümanlar, buradan Süryani Hıristiyanlara ateş ediyorlardı. Bu durum on gün sürdü.

Pazar, kilisede ayindeyken, Müslümanların saldırıya hazırlandıklarını gördük. Daha kilisedeyken boru ve trampet seslerini işittik. Topluluk Tanrı'ya yardım etmesi için duaya başladı. Müslümanlar köydeki önemli bir mevzimizi ele geçirerek, Kfarze'li on erkeği öldürdüler. Kaybetmiş olduğumuz doğudaki yaşamsal mevziyi o gece yeniden ele geçirmeye karar verdik. Görevi başarıyla tamamladık. Müslümanlar bunun üzerine gözden kayboldular. Ertesi gece Müslümanlar stratejik mevziyi yeniden ele geçirme amacıyla geri döndüler. Karşılık verdik ve Müslümanların 50 kayıp verdiğini gözlerimizle gördük. Müslümanlar yanlarında hafif bir top getirerek, Süryani Hıristiyanların sığındığı Mor Hušabo kilisesini bombardımana başladılar. Defalarca ateşledikleri top bozulunca Müslümanlar geri çekilmeye başladı. Savaş 60 gün sürdü. Sanki 'Ayn-Wardo'da savaşa katılmak için Müslümanlar yöreye akın etmişti.

Müslümanların çıkardıkları korkunç sesleri gök gürültüsü gibi algıladığımız modern silahları vardı. 'Ayn-Wardo'yu ele geçiremeyeceklerini anlayarak geri çekildiler. Ne var ki, savaşın sonuçları çok trajikti. Dört bir yana çil yavrusu gibi dağılan aileler parçalanmıştı. Hıristiyan halk ölümcül salgın hastalıklarla boğuşmuştu. Birçok Süryani Hıristiyan sefalet ve açlıktan ölmüştü. Bazıları yaşamak için farklı Müslüman halklara köleliği [Kürtler, Türkler, Araplar, İranlılar, Azeriler, Zazalar, Çerkezler] çaresiz kabullenmişti. Bu onları Müslümanların alay konusu ve kurbanları haline getirmişti. Kölelik Hıristiyanları aşağılamıştı ve bazıları hayvan gibi yaşıyordu. Yaşamda kalmak için ot yemeye zorlandılar. Birçok Süryani Hıristiyan bu insanlık dışı muamelelerden kurtulmak için uzak ülkelere göçtüler.

EK 2
SÜRYANİ NÜFUS BELGELERİ

1. BARIŞ KONFERANSINDA ASUR-KİLDANİ HEYETİNİN SUNDUĞU İSTATİSTİKLER

Said A. Namık ve Rüstem Necib. *La Question assyro-chaldéenne devant la Conférence de la Paix*'dan [*Barış Konferansı'nda Ele Alınan Asur-Kildani Sorunu*] (16 Temmuz 1919 tarihli) alınmıştır.

1914'te Musul, Diyarbakır vilayetleri, Halep, Urfa, Deyr-Zor, Siirt, Hakkâri sancakları ve (İran'da), Urmiye ve Salamas bölgelerinin nüfus tablosu (Diyarbakır vilayetinde Murat Su ve Fırat Nehri'nin sağ kıyısındaki alanlar ile Halep, Urfa ve Deyr-Zor sancaklarını kapsam dışında bırakıyor).

Bu tablo İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Doğu Anadolu'nun diğer, daha kuzey yöreleriyle ilgili olarak yayınladığı tabloyla karşılaştırılmalı.[1] İlke olarak, birbirini coğrafi bakımdan tamamlayan iki tablo, Doğu Anadolu, en kuzeyde kalan Arap vilayetleri ve kuzeybatı İran'daki etnik ve dini ayrımların kusursuz bir manzarasını verir. Ermeni Patrikliği, Asur-Kildani heyetinin verdiği sayılara dâhil olan bölgenin kuzeyine düşen bölgelerde 123.000 "Nasturi, Yakubi, Kildani"nin yaşadığını hesaplamıştı. İki örnekte de, özgün veriler bir Osmanlı etnografik araştırmasından alınmış olmalı. Bunu söylememizin nedeni, sınırları verilen bölgelerin kilise piskoposluklarına uygun düşmemesi ve Ermenilerin ya da Asur-Kildaniler'in göçebe Kürtler ve Araplar, Zazalar, Yezidiler ve vb. gibi diğer dini-etnik grupları saymak için hiçbir doğal neden bulunmuyordu.

---

[1] 1912'de İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından hazırlanan Erzurum, Van, Bitlis, Mamuret-ul-Aziz, Diyarbakır ve Sivas gibi Osmanlı vilayetlerindeki ırksal unsurların istatistiksel analizini James Bryce ve Arnold Toynbee'nin, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1916) adlı kitabında s. 656'da bulabilirsiniz. Bu istatistikler yukarıda sözünü ettiğimiz vilayetlerin çok az Ermeni'nin yaşadığı bölgelerini dışta tutar.

Tablo 7 1914'de Musul, Diyarbakır vilayetleri; Halep, Urfa, Deyr-Zor, Siirt, Hakkâri Sancakları ve Urmiye ile Salamas bölgelerinin nüfusu

Milliyetler ve dinler	Musul	Diyar-bakır	Urfa& Halep	Deyr-Zor	Siirt	Hakkâri	Urmiye & Salmas (İran)	Toplam,
Türkler ve Türkmenler	18.000	45.000	24.000	2.000	2.000	30.000	80.000	201.000
Çerkezler	—	8.000	—	5.000	—	500	—	13.500
Yerleşik Kürtler	41.700	48.000	13.000	4.000	15.000	60.000	38.000	219.700
Göçebe Kürtler	4.000	24.000	—	3.000	—	8.000	—	39.000
Yerleşik Araplar	43.000	14.000	6.000	11.000	13.000	—	—	87.000
Göçebe Araplar	20.000	22.000	8.000	14.000	—	—	—	64.000
İranlılar	300	—		—	—	1.500	10.000	11.800
Zazalar	—	20.000	—	—	—	—	—	20.000
Kamavendler	1.000	—	—	—	—	—	—	1.000
Asur- Kildaniler	122.000	117.000	16.000	4.000	61.000	165.000	78.000	563.000
Ermeniler	200	73.000	18.000	1.000	6.000	20.000	20.000	138.200
Rumlar	100	10.000	6.000	—	—	—	—	16.100
Latinler	200	200	500	—	—	—	—	900
Yahudiler	6.000	2.000	500	500	—	6.000	4.000	19.000
Kızılbaşlar	—	11.000	8.000	1.000	—	2.000	—	22.000
Yezidiler	25.000	10.000	3.000	2.500	—	5.000	—	45.500
Şebekler	15.000	—	—	—	—	—	—	15.000
Sarlılar	3.000	—	—	—	—	—	—	3.000
Babılılar	1.000	—	—	—	—	—	—	1.000
Çingeneler	—	3.000	1.000	2.000	—	2.000	—	8.000
Toplam	**300.500**	**407.200**	**104.000**	**50.000**	**97.000**	**300.000**	**230.000**	

2. LISTE DES VILLAGES, DES HABETATIONS ET NATIONALITÉS

[KÖYLERİN, HANELERİN VE MİLLİYETLERİN LİSTESİ]

Ağa Petros'a yazılan bir mektubun ekinden, 1922

PRO FO 839 23 82893 (bkz. yukarıda s. 20–21).

Kısım A. Bu 17 sayfalık liste Van vilayetinde Hakkâri (Saray dâhil), Betlis vilayetinde bir yerleşim alanı [kaza] olan Bohtan bölgesi ve İran'da Urmiye'yi içine alıyor. Kazaların adları muhtemelen Nasturi kilisesinin piskoposluklarıdır. Türkiye ve İran'ın Asur bölgelerine dair Ağa Petros'un listesi Fransızca daktilo edilmiştir. Asur–Kildani heyetinin köy adlarının Fransızca yazımlarını kullanmış olması, iyi bilinen bazı yerlerin neden eski imlayla verilmiş olduğunu açıklıyor.

Burada yayınlanan versiyonda kullanılan format, pratik nedenlerle özgün kaynaktan bir parça farklıdır.

Bu listenin yorumlanmasını bazı noktalar karmaşık hale getirmektedir. Asurlar, Kürtler, Ermeniler ve Yahudiler gibi milliyetler, hane adları ve sayılarından sonra sağ uçta bir sütuna yazılmıştır. Kural olarak, bir milliyetin adının ilk kez verildiği yerde, aynı etnik nüfusa sahip köyler, *den den*lerle belirtilmiştir. Ne var ki, bir yerde dolmakalemle Ağa Petros, listeyi düzelterek bazı köylerin özelliklerini değiştirmiş, mürekkeple bazen *den den* koymuş, bazen koymamıştır. Bu nedenle, buradaki listeyi yayınlarken milliyeti *den den* işaretleriyle değil, olduğu gibi yazmayı uygun gördük. Bir başka zorluk daktilo metindeki bazı harflerin büyük ölçüde silinmiş olması nedeniyle, pek çok harfin yanlış okunabileceğidir. Bu M ve N, G ve C, C ve E'nin okunmasında karışıklık yaratıyordu. Birkaç kez, daktilo metinde yanlış harflerin üzerine düzeltmek amacıyla doğrusunun yazıldığı, oysa bunun metnin okunmasını daha da zorlaştırdığı görülüyordu.

Kayıtlar özgün sırasıyla verilmiştir, ancak kazaların neden böyle sıralandığına açıklama getirmek zor. Aynı zamanda, köyler ne alfabetik ne de sayısal olarak dizilmiştir. Belki bunun dağların vadilerine kurulu köylerle ilgili coğrafi bir nedeni vardır.

Tablo 8 Yukarı Barude Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Xardalanis	15	Asur
Qotranis	50	Asur
Aqonis	20	Asur
Šamonike	25	Asur
Awride	10	Asu
Kivini	60	Asur
Ispine	30	Asur
Saline	10	Asur
Goranike	25	Asur
Kirmi	15	Asur
Kočonike	120	Asur
Bygar	10	Asur
Surinike	15	Asur
Tarmil	20	Asur
Bet-Hajije	10	Asur
Pixi	8	Asur
Xarus	25	Asur
Tirkunike	40	Asur
Babanike	Rabban - Hormuz	Asur
Diriki	Rabban -Hormuz	Asur
Guyda-Jori	Mart-	Asur
Hartike	Mart-	Asur
Akniqe	Mart-	Asur
Bet-Kamalo	Mart-	Asur
Nirwa	Mart-	Asur
Bet-Nano	Mart- Gorgis	Asur
Pirvani	10	Kürt
Yukarı Kalis	10	Kürt
Aşağı Kalis	60	Kürt
Salmonuvan	20	Kürt
Xalilon	30	Ermeni
Paguy	70	Ermeni
Xorzay	100	Ermeni
Toplam	**608**	**Asur**
	200	**Ermeni**
	190	**Kürt**

Tablo 9 Jilo Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Alsan	50	Asur
Romadiyorka	65	Asur
Nediy	30	Asur
Ištazine	32	Asur
Zerini	260	Asur
Sarpil	200	Asur
Imud	32	Asur
Bubaba	65	Asur
Mar Zayya	200	Asur
Šamsika	80	Asur
Tallona	65	Asur
Bet-Baxši	100	Asur
Yohra	80	Asur
Urmay	19	Asur
Bet-Pačo	52	Asur
Muspiran	50	Asur
Zeyr	200	Asur
Awtišar	62	Asur
Bet-Bukra	45	Asur
Awri	50	Asur
Niršak	80	Asur
Toplam	**1683**	**Asur**

Tablo 10 Nirwa Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Urmar Mar-Mamu	150	Asur
Či	45	Kürt
Kimi de Firizariy	60	Asur
Čuka	30	Kürt
Xarta	80	Asur
Abro	25	Asur
Tamitowan	30	Kürt
Artis	30	Kürt
Xatunis	25	Kürt
Kinyaniš	16	Kürt
Bira	60	Kürt
Randlan	18	Kürt
Nirbakki	92	Kürt
Toplam	**315**	**Asur**
	346	**Kürt**

Tablo 11 Dostikan Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Roma d Ayra	50	Asur
Razki Guypa	30	Asur
Ayri Zavisor	18	Asur
Xaykanay	60	Asur
Gawani	23	Asur
Šaqulward	12	Kürt
Sorongul	18	Kürt
Baxkararan	32	Kürt
Mabišla	10	Kürt
Xanixigina	18	Asur
Baktazan Golord	35	Kürt
Urgozal	13	Asur
Sarmarguy	62	Kürt
Toplam	**212**	**Asur**
	169	**Kürt**

Tablo 12 Baz Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Yukarı -Mata	100	Asur
Arwantos	50	Asur
Argab	45	Asur
Kon	60	Asur
Bet-Sayah	30	Asur
Tobi	70	Kürt
Kogulan	15	Asur
Šwawuta	70	Asur
Toplam	**370**	**Asur**
	70	**Kürt**

Tablo 13 Livon-Baz Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Mar Gorgis	30	Asur
Bet-Qara	35	Asur
Xarguli	100	Asur
Bet-Guyri	36	Asur
Arka	12	Asur
Nispak	80	Asur
Kasra	62	Asur
Kwali	12	Asur
Gniski	32	Asur
Toplam	**399**	

Tablo 14 Haut Livon Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Dera Zanguli	150	Asur
Anitriz	100	Asur
Sadixon	28	Asur
Payaniz?? [*aynen*]	19	Asur
Eydawan	30	Asur
Bili	45	Asur
Goviki	14	Asur
Kalya	32	Asur
Warkoniz	60	Asur
Mopikun	16	Asur
Baden	18	Asur
Xidki	19	Asur
Mar-Qozine	25	Asur
Balaxon	27	Asur
Jaronis	37	Kürt
Kumonita	32	Asur
Kublon	31	Kürt
Nağbijan	60	Asur
Nixa	14	Kürt
Toplam	**757**	

Tablo 15 Noddis Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Aras	32	Asur
Hustaya	35	Asur
Deriki	70	Asur
Maruvanan	62	Asur
Kodum	100	Asur
Čargaliy	72	Asur
Parxilan	100	Asur
Bišik	18	Asur
Rihawi	190	Asur
Awalma	50	Asur
Skuniz	29	Asur
Toplam	**710**	

Tablo 17 Šamisdinan Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Balakan	12	Asur
Mar-Quryaqos	75	Asur
Karwanon	18	Asur
Sorsari	72	Asur
Gulanki	32	Asur
Tise	36	Asur
Talana	72	Asur
Hallon	18	Asur
Daryon	19	Asur
Biduridi	16	Asur
Mar Skil	39	Asur
Rabonis	19	Asur
Deray	42	Asur
Alwi	12	Asur
Beytur	14	Asur
Ruwan	14	Asur
Zixa	81	Asur
Bonowaki	80	Asur
Yarduša	63	Asur
Dwari	92	Asur
Toplam	**826**	

Tablo 16 Saray ve Temu Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Sariy	150	Asur
Ağsan	56	Kürt
Xarba-soro	25	Asur
Hundistan	200	Kürt
Xino	38	Asur
Ziwiki	108	Kürt
Kušisor	30	Asur
Paguy	36	Kürt
Tun	40	Asur
Mar-Awdišo	72	Kürt
Gdalwa	35	Asur
Adiman Mar- Stepan	53	Kürt
Xarašik	40	Asur
Ramixnon	48	Kürt
Sariban	25	Asur
Škarodkan	64	Kürt
Aqudiča	25	Asur
Van Mar-Quryaqos	-	Ermeni
Rašon	35	Asur
Satibağ	105	Asur
Sile	50	Asur
Kisaran	37	Kürt
Mar- Gorgis	4	Asur
Put	16	Kürt
Poxnis	10	Asur
Armanis	30	Asur
Pir-Kayf	18	Asur
Darmonkoy	45	Kürt
Gridi	60	Kürt
Qaračux	37	Kürt
Yarim-Qaya	100	Kürt
Tirraron	68	Kürt
Toplam	**660**	**Asur**
	1000	**Kürt**

Tablo 18 Sason Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Sararo	62	Asur
Bibaba	30	Kürt
Mar Išo	65	Asur
Kmiba	60	Kürt-Asur
Bikari	60	Asur
Šexan	18	Kürt
Badawi	35	Asur
Pisani	106	Asur
Bet-Timo	108	Asur
Gahhara	29	Kürt
Bimlata	100	Asur
Šwawota	39	Asur
Nahriy	200	Kürt
Hallona	60	Kürt
Nahriy	120	Asur
Nahriy	30	Yahudi
Aton	—	Asur
Katuna Mar Simon Bar Sablah	—	Asur
Toplam	**713**	**Asur**
	379	**Kürt**
	30	**Yahudi**

Tablo 19 Guwardiyan Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Bet-Toki	50	Asur
Mata Xarba	2	Kürt
Šapitnayi	38	Asur
Mate	1	Kürt
Pari	100	Asur
Saro	60	Asur
Mata d Dera	13	Kürt
Jarwo	12	Asur
Toplam	**260**	

Tablo 20 Galliya de Deryanay Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Saro	100	Kürt
Alwar	39	Kürt
Siyardiki	25	Kürt
Pibohrine	75	Kürt
Xaliki	50	Kürt
Moznawa	77	Kürt
Almasan	40	Kürt
Nušine	62	Asur
Kubaki	60	Kürt
Kolbani	54	Kürt
Bajraga de Qasari	80	Asur
Yukarı Yakmala	49	Kürt
Qas-Saray	38	Asur
Aşağı Yakmala	18	Asur
Çilixa	92	Asur
Dara	100	Asur
Hilonči	70	Asur
Paguy	120	Asur
Gulagriwi	50	Asur
Tiloran	10	Kürt
Iskon	16	Kürt
Mišik	30	Kürt
Sahiy	150	Kürt
Naškon	35	Kürt
Deyrixa	150	Asur
Hirmiy	70	Kürt
Ziwor Mar-Gorgis	32	Asur
Nutirbon	15	Kürt
Surean	100	Asur
Ali-Abad	19	Kürt
Nazrasli	55	Kürt
Mar-Bišo	200	Asur
Mura	49	Kürt
Avič	39	Kürt
Zirili	100	Kürt
Paguye	60	Kürt
Bassan	35	Kürt
Ile	160	Asur
Bilanbason	62	Kürt
Pariye	26	Asur
Avyan	16	Kürt
Başirma de Panta	36	Kürt
Harki	42	Kürt
Bazar	75	Kürt
Kukuze	16	Kür

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Halinki	82	Asur
Razuki	80	Kürt
Bet-Zidqe	50	Asur
Suryan	60	Kürt
Banowati	53	Kürt
Pir-Balona	30	Kürt
Bar-Azar	16	Kürt
Kalya Daruša	35	Asur
Arbili	70	Kürt
Bardxa	62	Asur
Bet-Gowze	38	Kürt
Kulla-Dara	18	Asur
Peysani	75	Kürt
Dayalzi	200	Asur
Kurtakawa	25	Asur
Dibarxi	100	Kürt
Thambasu	20	Kürt
Dudinan	120	Asur
Sarmilon	32	Kürt
Bušar-Waran	39	Asur
Balankonye	19	Asur
Šušamasdin	75	Asur
Bardaršoki	20	Asur
Darisani	20	Asur
Taalini	25	Asur
Yukarı Xorikan	120	Asur
Qarsariye	7	Asur
Aşağı Xorikan	180	Kürt
Liguniye	30	Kürt
Qal'a d Širxarir	30	Kürt
Kowlaniye	25	Kürt
Xarinje	60	Asur-Kürt
Bet-Quwarç	100	Kürt
Dazguran	20	Kürt
Buloq	16	Kürt
Kački	90	Kürt
Nudyan	70	Kürt
Škavtan	29	Kürt
Sakiran	39	Kürt
Xarbala	35	Kürt
Pizuki	85	Kürt
Paxlan	99	Asur
Toplam	**2374**	**Asur**
	2822	**Kürt**

Tablo 21 Valto Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Mart-Maryam	28	Asur
Mazirgumera	14	Asur
Xidyana	70	Asur
Čomisyodi	25	Asur
Sirta	20	Asur
Bet-Mirigo	37	Asur
Balmazida	19	Asur
Brin	5	Asur
Čamyeta d Kurka	30	Asur
Ziba	37	Asur
Šinna	18	Asur
Sad-Yonon	40	Asur
Buh	67	Asur
Didirki	29	Asur
Bet-Marasni	53	Asur
Uryay	30	Kürt
Har	90	Asur
Drisa	80	Asur
Bsinbir	87	Asur
Skita	65	Asur
Kotos	17	Asur
Bet-Loni	42	Asur
Maronike	35	Asur
Kiwrini	50	Kürt
Anitos	62	Asur
Kanta Zargoni	30	Asur
Ayna d Zidone	14	Asur
Bira	48	Kürt
Thomikta	30	Asur
Riše-Galliya	100	Asur
Maburo	34	Asur
Kurxa	50	Asur

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Daruše	50	Asur
Bet-Šam´onon	67	Asur
Bet-Dalyate	70	Asur
Gubara	79	Asur
Čomba de Pir-Kukaran	80	Asur
Jadrora	62	Asur
Ida	15	Asur
Qalayta	63	Asur
Čamba d Bet-Xiyo	63	Asur
Bet-Nahre	45	Asur
Sarpsidon	100	Asur
Runita	80	Asur
Siyadir	82	Asur
Mazronka Čamba d Isbo	18	Kürt
Mar Sawa	62	Asur
Yukarı Duza	37	Asur
Dirza Mar- Gorgis	70	Asur
Riš-Nohra	39	Asur
Čamba d Haso	18	Asur
Zarowa	32	Kürt
Čta d Yahra Darawa	20	Kürt
Deaša	29	Asur
Roma Samuqa	90	Asur
Navlontz	50	Asur
Thomba - Qanibo d Walton	100	Asur
d Malik	30	Asur
Xan-Babuše	20	Asur
Kaletan	77	Kürt
Čomtuvan	20	Asur
Toplam	**2699**	**Asur**
	275	**Kürt**

Tablo 22 Tal Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Aşvaa (Babilistan köyü)	250	Asur
Bayiqta	100	Asur
Talna	100	Asur
Nadari	95	Asur
Rabat	30	Asur
Mar- Awdišo	39	Asur
Bet-Asya	100	Asur
Mar- Ştepan	100	Asur
Bet-Kora	29	Asur
Toplam	**843**	

Tablo 23 Yukarı Tiyyari Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Ašita	500	Asur
Bet-Alta	100	Asur
Zawita	100	Asur
Qassara	98	Asur
Rawula d Uryata	100	Asur
Baruwa	80	Asur
Čomba de Mintoniše	30	Asur
Bet-Susyane	100	Asur
Marguy	150	Asur
Bet-Nalu	105	Asur
Kurxa	170	Asur
Bet-Rawuli	20	Asur
Eyjivon	80	Asur
Bet-Miro	180	Asur
Lizan	90	Asur
Bet-Maro	19	Asur
Mar-Gorgis	100	Asur
Bet-Titwa	200	Asur
Čamme-Sor	300	Asur
Čomikta	150	Asur
Darava	190	Asur
Gumani	30	Kürt
Kundiye	100	Kürt
Ziva	172	Kürt
Buraše	50	Asur
Qalyen d Zarni	65	Asur
Salavyon	80	Kürt
Maydan	72	Asur
Sukidan	50	Kürt
Bet-Zizo	39	Asur
Lakipa	19	Asur
Toplam	**3107**	**Asur**
	?32	**Kürt**

Tablo 24 Albaq Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Xaraba	60	Asur
Malkava	70	Ermeni
Migalwa	50	Asur
Omar-Abad	80	Kürt
Karatum	65	Ermeni
Yukarı Siyonva	45	Asur
Haspistan	36	Ermeni
Aşağı Siyonva	68	Kürt
Umra d Albaq	78	Ermeni
Xtiwawa	95	Kürt
Porte Katus	95	Ermeni
Rišan Tiar Ağa	42	Kürt
Bašingar	36	Kürt
Rišan	63	Kürt
Aškitan	73	Asur
Kl'pa Uzan	37	Asur
Babasan	100	Kürt
Pukine	18	Ermeni
Suradir	89	Kürt
Suran	19	Ermeni
Kalanis	58	Asur
Baš-Qal'a	100	Ermeni
Thahardiran	78	Kürt
Alanyan	30	Asur
Babis	38	Kürt
Arisan	85	Asur
Huzi	78	Asur
Ašutan	92	Asur
Arja	15	Asur
Keylagum	17	Kürt
Amus	60	Asur
Qanjonike	65	Kürt
Rasulan	62	Kürt
Arak	38	Asur
Toplam	**659**	**Asur**
	481	**Ermeni**
	893	**Kürt**

Tablo 25 Gawar Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Diza Mar- Daras	10	Kürt
Maryam	250	Kürt
Dadan	80	Kürt
Diza	100	Yahudi
Zava	80	Asur
Diza	250	Ermeni
Suliki	50	Kürt
Diza	100	Asur
Halsa	63	Kürt
Xakbak	60	Asur
Sakiton	27	Kürt
Kartinis	50	Asur
Hisa	62	Asur
Xulkus	80	Kürt
Gulqulisan	18	Asur
Gulniki	62	Kürt
Birabira	30	Asur
Puliniki	13	Kürt
Kiyat	50	Asur
Zoxan	17	Kürt
Karpil	60	Ermeni
Hassartixi	60	Kürt
Xarvata	12	Asur
Kanyadaši	25	Kürt
Zarmas	18	Asur
Yazran	63	Kürt
Zarova	20	Asur
Muza	14	Kürt
Urişa	50	Asur
Xublan	100	Kürt
Manwanan	36	Asur
Sisark	50	Kürt
Kadiyan	72	Asur
Guhišni	60	Kürt
Xalad-Abad	18	Asur
Salniki	39	Asur
Alihona	90	Asur
Isma'ilki	75	Asur
Monnikan	33	Asur
Bolisa	10	Asur
Juyan	62	Asur
Diraki	20	Asur
Alivana	45	Asur
Saryan	12	Asur
Gurika	62	Asur
Swawuta	7	Kürt
Sakron	3	Kürt
Yazıran	20	Kürt
Birinjin	14	Kürt
Avirde	16	Asur
Toplam	**1140**	**Asur**
	319	**Ermeni**
	1068	**Kürt**
	100	**Yahudi**

Tablo 26 Urmiye Kazası* * Listede sadece Asur köyleri olduğundan, milliyet sütunu boş bırakılmıştır.

Köyler	Hane Sayısı
Digula	500
Sari	60
Diza d Xayri	40
Hasir	50
Wazir-Abad	130
Bihna	30
Aglija-Qal'a	40
Mar Sargis	50
Golpašan	500
Ali-Koni	50
Hasar	10
Gardabat	100
Tarmoni	120
Kizlašuk	100
Çarguše	200
Jamalawa	300
Burhanluwi	50
Ada	300
Tutraše	30
Supurğan	300
Qara-Ağaj	70
Çamaki	300
Saralan	100
Qara-Jalowi	300
Sa'atlu	200
Miswa	300
Alyawa	120
Hasar Babagaga	20
Diza	60
Hisaluwi	106
Taza-Kent	50
Abdala-kandi	40
Xumabat	60
Badilu	100
Sari-Bajalow	60
Anhar	100
Diza- Gorsulman	100
Alwač	70
Balanišе	300
Balawe	50
Guka	20
Sangar	100
Tumatar	20
Takka	300
Ardi-Çay	300

Köyler	Hane Sayısı
Sangar Burzixan	70
Balajiğ	20
Citakluwi	50
Boyatri	12
Abad-Jalowi	120
Xritanawa	150
Karagoz	100
Topuzawa	40
Jriyaba	60
Nuli	10
Sangar	40
Tutraše	60
Borašon	50
Kara-Sanlowiye	58
Kanišan	150
Sira-Bajaluwi	20
Qurrana	50
Sari-Jux	20
Mawana	160
Bari-Jux	20
Janjačin	250
Samellajiyon	120
Babajiji	100
Qosabaţ	70
Ba'lulan	200
Diza-Taqiya	500
Gamilyana	120
Muradlowi	50
Gawilan	200
Xidrawa	13
Kama	150
Xidrawa	30
Nakda	200
Darhari	100
Sitanawa	70
Babari	130
Tubasnuy	20
Muruškari	20
Uxsar	60
Albax	30
Rahtaki	60
Kor- apa	50
Mumtir	100
Seynabot	60
Hasalowi	30
Toplam	**10,148**

Tablo 27 Gavar Kazası
(listedeki tüm köyler Asur'dur)

Köyler	Hane Sayısı
Malrijan	50
Habiban	85
Sukyan	60
Zizan	62
Sinava	100
Čardiwar	35
Mimabara	250
Pir-Zalan	42
Ziva	35
Masxud-Abad	80
Badana	100
Baširga	50
Xarvaranki	60
Pazir-Abad	35
Hariki	33
Gaguran	60
Sardašt	57
Toplam	**1089**

Tablo 29 Txuma Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Pir	90	Asur
Hundi Misqawt [yukarıya dahil]		Asur
Gundikta	200	Asur
Sigondan	142	Asur
Goze-raš	50	Kürt
Kasrana	65	Asur
Mazraya	80	Asur
Bir-izar	200	Asur
Txuma Gawaya	450	Asur
Xana d Txuma	156	Asur
Doğu bölümü Kišaj	300	Asur
Zowita	250	Asur
Birija	60	Asur
Xana d Txuma Batı bölümü	491	Asur
Toplam	2484	Asur
	50	Kürt

Tablo 28 Yukarı Barwar Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Biguba	72	Asur
Dargali	80	Asur
Çaqala	58	Asur
Bikulki	56	Asur
Yukarı Çalik	35	Asur
Gadida	72	Asur
Aşağı Çalik Alquşki	100	Kürt
Qarur-Quwar	34	Asur
Tular	150	Kürt
Kista	65	Kürt
Urmana	35	Kürt
Kukriya	38	Kürt
Urmon-Davıd	62	Kürt
Akirsurya	100	Kürt
Rabina	80	Kürt
Darširiše	30	Kürt
Uri	65	Kürt
Gurki	65	Kürt
Bido	30	Kürt
Baripoka	70	Kürt
Hidniya	75	Kürt
Xaršxaša	80	Kürt
Binabya	85	Kürt
Tašiše	50	Kürt
Maya	62	Asur
Kani-Balabi	55	Kürt
Drišaki	38	Asur
Šiklu	35	Asur
Galliya	100	Kürt
Ikriye	50	Asur
Dura	80	Kürt
Sardašta	62	Asur
Barburi	10	Kürt
Čami-dotina	100	Asur
Bi-Šmayya	55	Kürt
Avsarik	62	Asur
Bet-Nura	49	Yahudi
Bibalok	10	Asur
Malixta	80	Asur
Buk d Nudan	62	Asur
Galiki	17	Asur
Dašt	15	Asur
Dariški	92	Asur
Garagu	49	Asur
Goynunt	70	Asur
Urmila	60	Asur
Qasri	65	Asur
Babiri	35	Asur
Tučamay	84	Asur
Bulizanki	48	Asur
Čni-bilki	80	Asur
Baz	150	Asur
Musaka	55	Asur
Balida	30	Kürt
Bšila	60	Asur
Kani-Mazini	90	Kürt
Dargala	12	Asur
Čami-Zaydan	85	Kürt
Karruki	19	Asur
Sparila	65	Kürt
Kalki	50	Asur
Sarro	49	Asur
Zikaraya	80	Asur
Adine	35	Asur
Asa	37	Asur
Kase-Stark	37	Asur
Bet-Wape	52	Asur
Najlani	64	Asur
Şarzir	48	Kürt
Šlaza	10	Asur
Tarnaniše	65	Kürt
Yakmala	100	Asur
Butari	49	Kürt
Pis	50	Asur
Xawari	52	Asur
Xaraba	55	Asur
Halwa	63	Asur
Mirga-čay	49	Asur
Mixarabyan	32	Asur
Jiyat	32	Asur
Dostkan	35	Kürt
Toplam	2788	Asur
	1947	Kürt
	49	Yahudi

Tablo 30 Bohtan'da Barwar Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Šaminis	60	Asur
Bidara	50	Kürt
Qočanes	80	Asur
Awbin	17	Kürt
Ari	25	Kürt
Akušan	53	Ermeni
Korač	60	Asur
Daštik	32	Ermeni
Ariškas	50	Asur
Valake	50	Ermeni
Parxixi	100	Kürt
Malik	60	Ermeni
Armax	180	Kürt
Banijan	95	Ermeni
Qasroke	18	Kürt
Sagukir	40	Kürt
Usyan	13	Asur
Sarap	88	Kürt

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Qayval	9	Asur
Xaskir	150	Kürt
Hul	20	Ermeni
Pax	11	Asur
Karmiyanke	50	Asur
Kep	25	Asur
Urč	65	Asur
Xumar	36	Ermeni
Yura-šine	72	Asur
Silopya	70	Ermeni
Burbe	30	Asur
Molla-Gbeyro	52	Ermeni
Kidya	80	Asur
Šwita	52	Asur
Šarnak	63	Ermeni
Bindoy	70	Asur
Alkip	35	Ermeni
Armišaţ	63	Ermeni
Uzim	62	Ermeni
Toplam	727	Asur
	691	Ermeni
	668	Kürt

Tablo 31 İspirad Kazası

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Piron	80	Kürt
Arxanaya	92	Kürt
Kantarü	50	Kürt
Awal	52	Kürt
Qasra	63	Kürt
Balo	100	Kürt
Radraguin	23	Kürt
Bajiri	30	Kürt
Yurya	72	Kürt
Satoriya	60	Kürt
Pilanike	52	Kürt
Karnikise	50	Kürt
Kuvdi	30	Kürt
Qotor Rabta	30	Asur
Kutiyake	62	Kürt
Ramoran	60	Asur
Kumazir	50	Kürt
Mata d Samki	50	Asur
İdra d Hiryan	100	Kürt
Haştiyon	100	Kürt
Akir	80	Kürt
Saxi	32	Asur
Mar Mathyo	90	Kürt
Hablar	62	Asur
Mihir	60	Asur
Hassand	50	Asur
Hawi	39	Asur
Narhuse	50	Asur
Aba-May	5	Kürt
Taqya	44	Asur
Naš-Xunay	80	Kürt
Beyriyan	33	Kürt
Bigurzan	27	Kürt
Bassi	62	Asur
Jipona	85	Kürt
Halto	35	Asur
Gulmidor	68	Kürt
Dashalko	49	Kürt
Şinraki	50	Kürt
Sangurgo	55	Kürt
Dihok	66	Asur
Ikwal	65	Asur
Dirgule	44	Kürt
İşbif	72	Kürt
Bird	37	Asur
İkrun	20	Kürt
Nanid	56	Asur
Xirwi	80	Kürt
Jid	72	Asur

Köyler	Hane Sayısı	Milliyet
Bikdin	85	Asur
Bilon	60	Kürt
Anal	63	Asur
Asnax	152	Asur
Nigo	78	Asur
Dera d Şişe	100	Asur
Mansuriya	74	Asur
Gzira	100	Kürt-Asur
Mar Sawrişo	40	Asur
Basorin	55	Kürt
Binjo	16	Asur
Gunik	15	Kürt
Marga	32	Asur
Tël-Qabin	68	Asur
Yukarı Artux	29	Asur
Gurixta	56	Asur
Pista	37	Asur
Aşağı Artux	90	Asur
Bişeyri	44	Kürt
Piron	62	Asur
Surbitanya	102	Kürt
Dantas	18	Asur
Bet-Sapun	100	Asur
Ali	42	Kürt
Hida	50	Asur
Anz	50	Kürt
Sarzuk	36	Kürt
Kup	30	Asur
Qulya	20	Kürt
Kupračnike	60	Asur
Dirsor	50	Kürt
Dih	18	Asur
Guyta	15	Kürt
Aro	27	Kürt
Narbuli	8	Asur
Sadek	12	Asur
Harbişişe	2	Kürt
Sahirt	40	Asur
Dirahuni	16	Kürt
Mar-Ya'qub	25	Asur
Iskirad	130	Asur
Samxom	30	Asur
İmşine	15	Asur
Derki	44	Asur
İlan	22	Asur
İşiş	45	Asur
Hilta	50	Kürt
Toplam	2577	Asur
	2468	Kürt

Kısım B. Nombre des villes, bourgs et villages, habetés totalement ou par-tiellement par les Assyro-Chaldeens en 1914 dans tout le vilayet de Diarbekir et le sandjak d'Ourfa. [1914'de Diyarbakır vilayeti ve Urfa sancağında Asur-Kildaniler'in tamamen ya da kısmen yerleşik bulundukları iller, kasabalar ve köylerdeki nüfusları ç.n.]

13 sayfalık kayıt Paris Barış Konferansı'na katılan Asur-Kildani heyetinin mührünü taşımakla birlikte, imzalanmamıştır. Bu liste Kısım A'yı büyük ölçüde güçleştiren sorunlardan çok azını içerir. Kasaba ve köy adları koyu karakterlerle temiz bir daktiloyla yazılmıştır. Üzerinde elyazısıyla değişiklik yapılmamıştır. Liste sadece Süryani nüfusu belirtir. Yerler Osmanlı hükümetinin idari birimlerine göre verilmiş ve köyler az çok büyüklüklerine göre sıralanmıştır.

Tablo 32 Ville de Diarbekir et des environs (Diyarbakır İli ve Çevresi)

Yer	Nüfus
Diyarbekir	8.000
Kerti	150
Ka'biye	1.600
Kara-Kilisa	200
Čaroxiye	600
Čanaqči	100
Qarabaš	600
Maqdisi-Oğlu	100
Qëtërbël	300
Havar-Dijla	50
Sa'diye	350
Havar-Hase	50
Ali-Por	100
Sirmi	300
Kaves	100
Direkli	50

Yer	Nüfus
Ayn-kur	100
Tawuqli	150
Kadiye	200
Harnek	50
Tël-Ğaz	200
Boz-Punar	50
'Anša	200
Bağčejik	50
Qaba-saqal	100
Košk	100
Arzu-Oğlu	100
Mulla-Jabir	150
Holan	50
Šexkend	150
Kareh	50
Selimi	100
Toplam	**14.450**

Tablo 33 [Silvan] Kazas (District de Silivan)

Yer	Nüfus
Miyafarqin	1,270
Ğeh-Dawud	300
Boxas	680
Aslo	200
Navdašt	200
Harzo	200
Zere	200
Mir 'Alye	100
Aṭše	100
Germo	50
Guzel-Dere	100
Baširik	200
Bavodine	100
Gule-Mire	200
Toplam	**4.000**

Tablo 34 Kaza (district) Lédjé [Lice Kazası]

Yer	Nüfus
Lëje	500
Fum	700
Halhel	200
Mellaha	800
Bametni	100
Bašniq	400
Šëmšëm	800
Yabtin	300
Harbekne	100
Hererdem	200
Toplam	**4.100**

Tablo 35 Kaza (district) Dérék [Derik Kazası]

Yer	Nüfus
Derik	1,270

Tablo 36 Ergani Maden (sancak)

Yer	Nüfus
Ergani Maden	100

Tablo 37 Kaza (district) de Palou [Palu Kazası]

Yer	Nüfus
Palu	50

Tablo 38 Sandjak (departement) Severak [Siverek Sancağı]

Yer	Nüfus
Siwerak	1.200
Agoyn	300
Bujah (Hédro)	300
Kafardis	300
Xalokend	300
Avyus	500
Amespine	200
Kergere	400
Buyuk-Bağ	100
Vankok	100
Qujaq	50
Temsiyas	150
Urbiše	200
Golek	150
Čataq	100
Vanek	400
Mezre	100
Kafar-Diše	300
Kadiye	100
Mašraqa	100
Kirbik	100
Hašur	150
Bekjeri	100
Pišual	50
Bağčejik	150
Peterke	300
Pirxen-Širo	100
Pariso	400
Pirxen-Babek- Širo	100
Qara-tut	300
Amrun Širo	300
Peri-Dere	100
Bakesno	200
Šotam	100
Toplam	**7.750**

Tablo 39 Kaza (district) de Veran-Cheher [Viranşehir Kazası]

Yer	Nüfus
Weran-Šehër	2.000
Ašhine	50
Tël-Ja´far	300
Deloperine	100
Drj [aynen]	100
Mahfuta	50
Ulaqji	300
Altaq	50
Haji-Zeyd	200
Qojaguy	100
Karme-Kor-Kahya	100
Tël-Goran	50
Anabi	100
Ibrahimiye	50
Rikaniye	100
Toqli	50
Toplam	**3.700**

Tablo 40 Mardin Sancağı

Yer	Nüfus
Mardin	10.000
Mansuriye	1.500
Goliye	1.500
Ma´sarte	400
Ibrahimiye	400
Čëftlëk	800
Qal´ët-Mara	800
Bekire	300
Bënebil	300
Toplam	**14.100**

Tablo 41 ʿAwine (ya da) Savur Kazası

Yer	Nüfus
Şawro	200
ʿAwine	100
Qëllëth	2.500
Kordilik	100
Bafawa	500
Tezyan	100
Xërbe	200
Toplam	**3.700**

Tablo 43 Kaza (commune) de Habab (attache a Nissibin) [Nusaybin'e Bağlı Hebab Kazası]

Yer	Nüfus
Habab	300
Badëbbe	250
Mʿare	400
Ëhwo [aynen !]	500
Spore	250
Xarabale	300
Kopëke	150
Xarabe-Mëške	200
Aşağı Kafro	250
Toplam	**2.600**

Tablo 45 Kaza (district) de Midiat (Djébel Tour Abédine) [Turabdin ve Midyat Kazası]

Yer	Nüfus
Midyat	4.000
Habsës	450
Bote	700
Arnas	350
Mzizax	350
Kfarze	350
Kafarbe	200
Sorino	900
Sare	300
ʿArbaye	120
Habis	100
Midën	1.500
Zinawrah	120
Kerboran	2.000
Ba-Shoq	120
Celëk	100
Xarabe-Mëške	120
Tamarze	120
Mëšte	100
Arbaya	250
Dayro da Slibo	400
ʿAraban	100
Zaz	700
Boqisyono	500
Hah	500
Bahwar	100
Yardo	250
Yenqols	150
Kafro	400
Ayluz	100
Abrimona	200
Sabsand	100
Ilova	150
Der-Qube	100
Hasan-Kef	400
Serrigan	100
Dëfne	200
Dayr-Av	150
Rjoke	100
Karjos	150
Xarabale	400
Badëbbe	400
Arbo	300
Suleh	250
Salëh	100
Anhël	700
ʿAyn-Wardo	800
Toplam	20.550

Tablo 42 Kaza (district) de Nsibin [Nusaybin Kazası]

Yer	Nüfus
Nsibin	1.200
Laylan	300
Mharka	500
Berguriya	300
Gërke-Šamo	450
Lima	300
Marbabo	400
Merze	300
Hëlwa	300
Qoleke	250
Šelumiye	300
Bazare	300
Dugër	300
Tël-Stefan	300
Gër-Širan	400
Sargane	200
Tël-Xarab	300
Asturan	200
Quwetla	300
Siruwan	300
Gër-Zerine	300
Kirdim	300
ʿAmšoke	250
Šmohen	200
Karparer	250
Haširlu	200
Kenke-Kanek	300
Malla-ʿAbbas	250
Sinde [aynen!]	150
Tel-Xatun	250
Benodeke	200
Seruje	400
Geremare	250
Mahreke	600
Tël-Husni	200
Aznavr [sid]	350
Perule	100
Tël-Šʿir	200
Mendare	150
Gerefše	400
Derune-Kolteke	300
Gerpiya	300
Šeyx-Xëdër	100
Tël-Jihan	250
Knanke	100
Gremira	400
ʿAmarin	300
Gundeke	250
Tël-Yaʿqub	300
Kundere-Dera	400
Tërbese	300
Gerzayne	100
Alyan	100
Tël-Manar	150
Wawarde	200
Ger-super	200
Gerdahol	150
Bayaze	300
Toplam	**16.700**

Tablo 44: Kaza (district) de Djeziret-ibn-Omar [Cizre Kazası]

Yer	Nüfus
Gzira	2.500
Tël-Qëbbine	500
Tël-Ibël	300
Kenzumere	500
ʿAmrine	300
Harbol	500
Kardiye	200
Gurkc-Bedro	800
Kufëk	400
Nahrawan	200
Der-Babat	350
Tesše	300
Tafes	500
Raz	200
Këndëk	100
Haltun	100
Jerahiye	100
Akol	200
Šak	300
Dissiyum	200
Brebit	200
Mar-Sawrišo	200
Mansuriyc	350
Šax	200
Šaʿbaniye	100
Deran	200
Marze	100
Deyr-ʿElaya	400

Yer	Nüfus
Mir-ʿAziz	100
Deyr-Tahtaya	300
Taqyan	600
Xandaq	300
Dašte-Dare	100
Bara Bayta	300
Kafšënne	200
Fëndëq	400
Hane	400
Fenek	400
Keyuye	300
Bosnaye	400
Tël-Dare	250
Ekval	300
Hodle	100
Bespine	200
Mosiye	100
Deyr-Mar-Avraham	300
ʿAyn-Sare	150
Marake	200
Bayaze	100
Koštana	200
Azax	1,000
Hassana	300
Peš-Xabur	1,600
Wahsad	600
Toplam	**17.800**

Tablo 46 Kaza (district) de Bechérie [Beşiri Kazası]

Yer	Nüfus
El-Medine	200
Bassurke	150
Kiresepra	300
Dawudiye	50
Iliga	300
Kani-Kulna	50
Halkamiye	200
Kojan	150
Barsel	400
Sinone	100
Yukarı Kafarzo	350
Helpeliye	50
Aşağı Kafarzo	500
Kunda-Jano	200
Zarjal	100
Kiridiye	150
Goduk	100
Eškastik	100
Genesfer	300
Bliyor	100
Azek	200
Tël-Masas	150
Memuniya	350
Tël-Marge	300
Šnaderk	100
Zevek	200
Kanireval	100
Korëke	100
Toplam	**4.890**

Tablo 47 Nahie (commune) de Bafavoi [Bafavoy Nahiyesi]

Yer	Nüfus
Isa-Por	200
Ferdilek	50
Kara-Por	100
Gunda-Abde	100
Sa'diye	400
Aloze	100
Xërbe-Hanna	100
Belli	100
Molla-Dawuda	50
Arakend	100
Fekle	100
Matri	150
Zre	200
Silđon	50
Serpere	200
Toplam	**2.000**

Tablo 48 Sandjak (département) d'Ourfa [Urfa Sancağı]

Yer	Nüfus
Urfa	7.200
Dukerlu	100
Bilejik	1,500
Rum-Qal'a	
Suruj	
Harran	
Kermuše	
Unin Agay	150
Čay-Kapu	100
Boz-Abar	50
Qay-Haydar	100
Toplam	**16,000**

3. 1913 HAZİRANINDA KİLDANİ KİLİSESİ'NİN BÜYÜKLÜĞÜ

Aşağıdaki liste merkezi Musul'da bulunan ve bağımsız bir Katolik örgütlenme yapısına sahip Kildani Kilisesi'nin büyüklüğünü ölçmeyi amaçlar. Mardinli papaz Jozef Tëfinkči, yerine getirdiği görevin sonucu olarak ana Annuaire Pontifical Catholique [Roma Katolik Yıllığında] uzun bir makaleyle aşağıdaki sayıları yayınlamıştı. Sayıların çoğu 1912 ve 1913'te çeşitli piskoposluklarla yapılan yazışmalardan toplanmıştı. Sadece başpiskopos Adday Šer'in akademisyen olduğu Siirt örneğinde, istatistik doğruyken, diğer piskoposluklarda verilenler yuvarlak sayılardır. Küçük ama yaygın bir dini örgütlenme olarak, bu piskoposluk uygulamada aynı Osmanlı idari taksimatına girmeyen yerleri de sayılarına katmıştır. Piskoposluklar ve dini etkinlik bölgeleri alfabetik sıraya ya da büyüklüklerine göre değil, ama Tëfinkči'ye gelen yanıtların dizilişine göre sıralanmıştır.

Kaynak: Joseph Tfinkdji, "L'Eglise chaldeenne catholique autrefois et au-jourd'hui" Annuaire Pontifical Catholique, 17 (1914), 449-525.

Tablo 49 Statistique générale de l'archidiocèse patriarcal [Kildani Patrikliğine Bağlı Başpiskoposlukların genel istatistiği]

Yer	Nüfus
Bağdad	7.000
Kahire, Mısır	400
Amara	160
Tahran, İran	120
Kut	100
Kirmanšah, İran	320
Mosul (merkez)	4.500
Ahwaz, İran	230
Alqoš	7.000
Qonstantinopel	300
Tël-Kef	8.000
Basra Babilistan	500
Batnaye	2.500
Aššar	450

Yer	Nüfus
Baqufa	1.500
Deyr-Zor, Suriye	60
Tël-Ësqof	3.500
Halep, Suriye	400
Karamles	4.000
Beyrut, Suriye	300
Bendawaya	100
Şam, Suriye	300
Piyoz	100
Adana, Kilikya	350
Nasiriya	700
Roma, İtalya	7
Toplam	**42.890**

Tablo 50 Statistique de l'archevêché d'Amida et de ses villages [Diyarbakır ve Köyleri Başpiskoposluk İstatistiği]

Yer	Nüfus
Amida yada Diyarbakir(merkez)	2.500
Navdašt	100
Miyafarqin	500
Zere	120
Čaroxiye	150
ʿAnše	30
Ali-Por	80
Urfa (Mezopotamya)	200
Boxaj (yeni katolik)	500
Toplam	**4.180**

Tablo 51 Statistique de l'archevêché de Kerkouk [Kerkük Başpiskoposluğu İstatistikleri]

Yer	Nüfus
Kerkuk (merkez)	800
Suleymanye	200
Arbil	50
ʿAyn-Kawa	3.000
Šaklawa	1.200
ʿArmuta	100
Koy-Sanjak	200
Gurya	200
Rawanduz	90
Toplam	**5.840**

Tablo 52 Statistique du diocèse de Séert [Siirt Piskoposluğu Tablosu]

Yer	Nüfus
Siirt	824
Dintaş	80
Kotmes	326
Yukarı Artewina	310
Mar-Gurya	182
Aşağı Artewina	160
GodyanesTēl-Mišar	55 290
Gubarknes Tal	75 59
Bingov Birkah	110 30
AzarGoratel	50 100
Dehok	146
Mar-Aneše	70
Ramuran	126
Mar-Šanes	60
Dah-Rabban	142
Sadax	230
Dah-Mazene	152
Mar-Yaʿqub	200
Arjikanes	
Gorij	
Urij	
Borim	
Mart-Šmoni	
Hadide	
Birke	
Pekinde	
Šwitha	95
Der-Šēmš	40
Rauma	110
Kib	50
Hax	70
Eynith	120
Piroz	300
Total	**5.430**

Tablo 53 Statistique de l'archevêché d'Urmiah [Urmiye Başpiskoposluk İstatistiği]

Yer	Nüfus
Urmi (merkez)	500
Gulpašan	600
Bardišok	80
Snakak	200
Qaragoz	500
Koklafa	700
Ardičay	330
Mawan, Gubbašyan	300
Čačajihan	320
Tarkader	180
Jarq	450
Diza	350
Bebare	120
Anhar	270
Digala	400
Ada	700
Jamarbaš	200
Nazlu	300
Supurğan	350
Takoy	150
Atla-kendi, vb.	800
Total	**7.800**

Tablo 54 Statistique de l'évêché d'Akra ['Aqra Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
'Aqra	250
Durc	50
Xerpa	200
Artun	100
Hirdez	120
Be-Šemša	150
Niram	100
Beyt-Nura	80
Šarmin	250
Gosa	60
Qahulpalan	120
Gopa	40
Kurkuran	80
Bar-Zene	90
Nuhawa	150
Bir-Sapra	30
Arena	300
Malla-Birwan	120
Saniye	100
Toplam	**2.390**

Tablo 55 Statistique du diocèse d'Amadia [Amadiye Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
Amadiya	400
Beyt-ʿAynatha	150
Aradene	650
Bibuze	120
Tena	450
Asax	300
Dawudiye	300
Harmaš	310
Minguše	1,100
Thela	340
Hamziye	200
Birta	60
Inešk	250
Deze	80
Meze	100
Tël-Haš	100
Komane	60
Toplam	**4.970**

Tablo 56 Statistique du diocese de Gezira [Cizre Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
Gezira	600
Mansuriye	80
Taqyan	900
Ešе	200
Peš-Xabur	1.300
Baz	150
Wahsad	520
Haltun	100
Tël-Qëbbin	450
Akol	180
Hoz-ʿUmer	500
Dissiyun	160
Harbol	300
Mar-Sawrišo	100
Gurge-Badro	600
Šax	140
Nahrewan	120
Toplam	**6.400**

Tablo 57 Statistique du diocèse de Mardin [Mardin Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
Mardin	1.10
Tël-Mawzal [Waranšahër]	90
Nsibin	160
Derike	40
Midyat	180
Tël-Arman	100
Toplam	**1.670**

Tablo 59 Statistique du diocèse de Séna [Sena Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
Sena	900

Tablo 58 Statistique du diocèse de Salmas [Salamas Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
Salamas	500
Xanika 270	270
Xosrawa (merkez)	3.700
Zifajuk 280	280
Balarur	2.800
Satura 240	240
Karilan	1000
Serna 490	490
Ola	400
Qolamar, etc. 230	230
Kuysan	300
Šahara	250
Toplam	**10.460**

Tablo 60 Statistique du diocèse de Van et des Missions nestoriennes [Van Piskoposluğu ve Nasturi Misyonları İstatistiği]

Yer	Nüfus
Van	100
Ašita	350
Diza	200
Zerne	100
Mar-Bišo	250
Salamakka	150
Ibro	800?
Autres localités [Diğer yerler]	1.400 ?
Sat	450?
Jolamerk	500
Toplam	**3.850**

Tablo 61 Statistique du diocèse de Zakhô [Zaho Piskoposluğu İstatistiği]

Yer	Nüfus
Zaxo	50
Marga	760
Bedaro	400
Bellon	300
Berseve	400
Asnax	600
Šeraneš	600?
Dehok	350
Alaneš	70?
Xiyoz	210
Yarda	250
Mar-Ya'qub	150
Umra	200
Garmave	40
Beja	500
Toplam	**4.880**

EK 3
KURBANLARIN SAYILARINA AİT BELGELER

1. DİYARBAKIR VİLAYETETİ'NDEKİ KURBANLARIN YAKLAŞIK SAYISI

Jacques Rhétoré (1841–1921)

"Les Chrétiens aux bêtes": Souvenirs de la guerre sainte prodamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915 (2005), 135-39'dan alınmıştır.[1]

Diyarbakır vilayetinin Hıristiyan nüfusunun altıda beşi mezalime kurban gitmiştir. Yaşamda kalanlar, kalabalık gruplar halinde ortadan kaldırıldıktan sonra, Padişah'ın müthiş cömertliği ile affettikleri Ermeni olmayan Hıristiyanlar'dır. Geri kalanların tümü perişan olmuştur.

Vilayet içinde ölen ya da kaybolan yabancı sığınmacıları saymadan, vilayetteki kurbanların sayısını tanıklıklara dayanarak vermeye çalıştık. Bu çalışma bir kestirimin ötesine geçemez çünkü savaşın zorlukları kesin ya da tam bilgileri imkânsız kılıyor. Müphem ve farklı haberler içinden gerçeğe en yakınlarını çıkarmaya dayanan bir görev üstlenerek, kamuoyunu değerlendirmeyi temel aldım.

---

[1] 1916 sonu yada 1917 başında tamamlanan bu elyazmasına 1919 Haziran'ında bazı küçük eklemeler yapılmıştır.

Kurbanların sayısını "Kayıplar" genel kategorisinde topladım, çünkü öldürülenler ile esirler arasında ayrım yapabileceğimiz yeterli bilgilerden yoksunduk. Bu kişiler barıştan sonra teker teker evlerine dönünceye kadar, mutlak bir kesinlikle böyle bir ayrım yapılamaz.

İki tablo hazırladım: Biri vilayetteki, diğeri Mardin sancağındaki kurbanlar sayısını veriyor. Tabloya koymak için Ergani sancağına dair bilgi toplayamadım. Vilayetteki kurbanların arasına onları da katmanın çok önemli olduğunu biliyor — ve sahiden kabul ediyorum.

Tablo 62 1915—16 mezaliminde Diyarbakır vilayetinde kaybolan Hıristiyanlar

Ermeni Gregoryenler	60.000	58.000	2.000
Ermeni Katolikler	12.500	11.500	1.000
Kildani Katolikler	11.120	10.010	1.110
Süryani Katolikler	5.600	3.450	2.150
Süryani Yakubiler	84.725	60.725	24.000
Protestanlar	725	500	225
Toplam	**174.670**	**144.185**	**30.485**

Yakubiler, Diyarbakır vilayetindeki sayılarının 100.000' in biraz altında olduğunu söylediler. Bu sayı çok yüksek olduğundan, daha mantıklı görünen yukarıdaki sayıyı kullandım.

Tablo 62'ye yorumlar:

1. Kaybolan 144.185 kişi arasında, hemen hemen tüm erkekler ölü sayılmalıdır. Genelde, kadınlar ve çocuklar Kürtler tarafından esir alınmış olmakla birlikte, aralarından pek çoğu da öldürülmüştü. Ayrıca, Yakubileri saymazsak, sağ kalanların hemen hemen hepsi sadece kadınlar ve çocuklardı.

2. Kayıp Katolikler'in sayısı olağanüstü çoktur: 29.220 kişiden 24.960'ı ölmüş, sadece 4.260 kişi — yani, yaklaşık yedide biri — sağ kalmıştır.

3. Ermeni olmayan kayıplar Ermenilerden fazladır: 69.500 Ermeni'ye karşılık, 94.685 Ermeni olmayan.

4. Sadece Yakubiler'in kayıpları Gregoryen Ermenileri'nkinden fazladır: 58.000 Gregoryen Ermeni'ye karşılık 60.725.

5. Kalan 2.000 Gregoryen Ermeni arasında, Müslümanlığı seçen 250 aileden 1.250 kişi vardı.

Vilayet içinde yok olan ya da kaybolan yabancı sığınmacılarla ilgili sayım yapmak hiçbir zaman mümkün olmamıştır. 16. ve 17. Bölümler[2] yabancı sevmeyen bu topraklardaki yabancı kurbanların neden çok fazla olduğuna ilişkin bir fikir verir. Bu sayıyı 55.000 olarak vermek mümkün. Bunun doğruya yakın olduğuna inanmakla birlikte, belli bir kuşku payı bırakmak gerektiğine inanıyorum. O zaman sırf Diyarbakır vilayetinde, kendi kurbanlarıyla birlikte mezalim kurbanı Hıristiyanlar yaklaşık 200.000'e ulaşır.

Diyarbakır vilayeti dışında da saldırıya uğrayan Yakubiler için, (Diyarbakır vilayetinden olanlar dâhil) bilinen kayıplarının sayısı 96.000'dir. Bilinmeyenler Bitlis ve Harput vilayetlerindendir.

İmparatorlukta yaklaşık 200.000 olan Yakubiler, felaketten sonra, 60-70.000'i aşmıyordu. Bunun 30-40.000'i Diyarbakır, Bitlis Harput vilayetlerinde, 30.000'i de Musul, Urfa ve Halep'teydi.

---

[2] Bu Rhétoré'nin kitabındaki bölümlere gönderme yapıyor. 16. Bölüm'ün başlığı "The Armenian Deportees from Other Provinces: The Fate of Their Convoys in the Vilayet of Diyarbekir" (Öteki Vilayetlerden Ermeni Sürgünler: Diyarbakır Vilayeti'nde O Kafilelerin Kaderi) ve 17. Bölüm "The Convoys of Foreign Deportees in Transit through Mardin"dir (Mardin'den Transit Geçen Yabancı Tehcir Kafileleri).

Tablo 63 1915—16 mezaliminde Mardin Sancağı'nda kaybolan Hıristiyanlar

	Mezalim öncesi Mardin'dekilerin sayısı	Mezalim öncesi kaza ve köylerdekilerin sayısı	Mezali öncesi insanların toplamı	Kayıplar	Mezali sonrası kalanlar
Gregoryen Ermeni	-	-	-	-	-
Ermeni Katolik	6.500	4.000	10.500	10.200	300
Kildani Katolik	1.100	6.770	7.870	6.800	1.070
Süryani Katolik	1.750	2.100	3.850	700	3.150
Süryani Yakubi	7.000	44.725	51.725	29.725	22.000
Protestanlar	125	400	525	250	275
Toplam	**16.475**	**57.995**	**74.470**	**47.675**	**26.795**

Tablo 63'e yorumlar:

1. Sancakta kalan Katolikler'in sayısı eskisinin yaklaşık beşte biridir.
2. Yakubiler'in toplam sayısı 51.725, içinde Turabdin'in 30.000 Yakubi'si de vardır.
3. Katliamların başlıca hedefi olan Gregoryen Ermeniler, bu sancakta yoktur [yaşamamaktadır].[3]

Kiliselerde dinadamlarının ne kadar kayıp verdiğini ortaya çıkarmak ilginç olacaktır, çünkü dinadamlarının bu mezalimde özellikle hedef alındığını ve hiçbirinin kurtulmadığını biliyoruz.

Yakubiler, yaşadıkları geleneksel yerleşim alanlarından, 96.000 kayıp verdiklerini öne sürüyorlar. Aralarında 2 piskopos ve 156 papaz öldürülmüş ve 111 kilise ya da manastır Kürtler tarafından işgal edilmiş ya da yıkılmıştır.

---

[3] Bu bilgi doğru değil, çünkü Hasankeyf, Kfar-Boran Cizre kasabalarında yaşayan Gregoryen Ermeniler vardı.

Ermeni Katolikler'in 2 piskoposu Diyarbakır ve Mardin'de ve 19'u Mardin'de olmak üzere 30 papazı öldürülmüştü. Bakire Meryem'in Gebeliği tarikatından dört Ermeni rahibe tehcir edilmiş, 3'ü Müslümanlar tarafından öldürülmüş ve biri tutsak alınmıştır.

Kildaniler Siirt, Botan'da Artevina ve Cizre'deki 3 piskoposlarını kaybetmişlerdi. Cizre ve Siirt'te 10 papaz öldürüldü, ama en az 20 başka papaz daha olmalı. Aziz Dominik'in üçüncü tarikatından bir, Siirt'te 2 ve 5'i tehcir edilmiş, kesin bilgi olmasa da bir rahibe Cizre'de öldürülmüştü.

Mardin piskoposluğundan Süryani Katolikler'in 29 papazı öldürülmüştü. Cizre piskoposluğunda, bir piskopos kaybolmuş ve birçok papaz öldürülmüştür.

2. KIYIM ÜSTÜNE KIYIM

Hyacinthe Simon (1867-1922)

Mardin, la ville héroïque: Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacre de 1915 (1991), 133-43'den alınmıştır.[4]

Görgü tanıklığı ve sözlü ifadelere hiç itibar etmeden, doğrulanmış olgular ve özgün anlatıları bildiriyorum. Bunu bütün çıplaklığı ile anlatabilirim, ama burada tek bulacağınız yürekleri dağlayan bir şehitler listesinden ibaret olacak.

Haziran ayı

1 Haziran Diyarbakır'a 3 saat mesafedeki Palu'da 1914 Kasım'ından beri yol inşaatında çalıştırılan 1.200 Hıristiyan askerin katledilmesi.

---

[4] Simon'un elyazmasına Mardin, Haziran 1916 tarihi atılmış.

- Viranşehir'de, Musul Ruhban Okulu mezunu peder Jebrayil Manaše'nin 1000'den fazla topluluk üyesiyle birlikte katledilmesi.
- Mardin'e 2 gün mesafedeki 'Owena'da 200 Hıristiyanın katledilmesi.
- Diyarbakır'dan 1.060 Hıristiyan ileri geleninden oluşan kafilenin Dicle nehrinden götürülüp, nehir kıyısında katledilmesi.

2 Haziran Mardin'e 1 saat mesafedeki Bekariye köylüsü 100 kişinin katledilmesi.

9 Haziran Bitlis vilayetindeki Siirt'te, kasaba ve çevresindeki 4.000 Hıristiyanın katledilmesi. Kasaba dışında öldürülenler arasında, 1902'den beri Kildani başpiskoposu olan 3 Mart 1867 doğumlu Peder Adday Šer, Musul Dominikan Ruhban Okulu mezunu olup, Goratel köyünde yaşayan [katolikliğe] geçmiş Nasturi piskoposu Peder Tuma da vardı. Tersiyer Dominikanlar'dan, Suzanne, Anna, Sa'ide, Raji ve Warda adlı rahibeler. Kasabada, Kildani papaz Jebrayil Gorgis (Musul Dominikan Ruhban Okulu mezunu), Mixayel Quryo, Jozef Maqdasi, Peder Afrëm (Mardin Mor Afrëm Manastırı'nın Süryani rahibi).

10 Haziran Mardin'e 8 saat mesafedeki Qelëth köyünde, toplam 2.000'den fazla olan tüm Hıristiyanlar'ın katledilmesi.

- Mardin'e 7 saat mesafedeki Bafayya köyünde, 600 kişi oldukları söylenen Hıristiyan köylülerin katledilmesi.

11 Haziran Mardin'e 6 saat mesafedeki Šeyxan [Şeyhan] köyü ve çevresinde, Mardin'den toplanan ileri gelen erkeklerden oluşan ilk kafilenin katledilmesi. 405kişi olduğu söylenen kafilede başpiskopos ve 9 Katolik papaz da vardı. Adlarını hatırlatalım: 15 Nisan 1869 doğumlu, 1911'den beri Mardin Ermeni Başpiskoposu Muhterem Peder İğnatiyos Maloyan. Lübnan Kapuçin Misyonu'ndan Peder Leonard Ba'abdathi. Başrahipler: Süryani Katolik başpapaz [Xori] Rafayel Bardo'a. Musul Dominikan Ruhban Okulu mezunu Süryani Katolik Petros İsa. Katolik ruhbanlar: Boğos Gasparyan, İğnatiyos Šahadyan, Oğustin Bağjiyan,

Leon Nazaryan, Athanas Batanyan, Antun Ahmaryan.

- Muş'ta (Bitlis vilayeti), Ermeni Katolik piskopos Muhterem Peder Ya'qub Topuzyan, diyakonu ve Gregoryen Ermenilerin katledilmesi.

12 Haziran Harput'ta, Ermeni Katolik piskopos Muhterem Peder Stefan İsraelyan, diyakonu ve Gregoryen Ermenilerin katledilmesi.

- Mardin'e 6 saat mesafedeki Ma'sarte köyünde, 80 Hıristiyanın katledilmesi.

14 Haziran Mardin'e 5 saat mesafedeki Dara köyünde, 50 Ermeni Katolik köylünün katledilmesi.

15 Haziran- Mardin'e 6 saat mesafedeki Şeyxan yakınlarında, Mardinli erkeklerden oluşan ikinci kafilenin katledilmesi. Kafilede aralarında 4 Katolik papazın da bulunduğu 75 kişinin katledilmesi. Başrahipler: Gabriyel Qatmarjiyan, Katolik Ermeni; Matta Malaše, Süryani Katolik; Jozef Ma'marbaši, Süryani Katolik; Hanna Tëbbe, Süryani Katolik, Musul Dominikan Ruhban Okulu mezunu.

16 Haziran- Mardin'e yarım saat mesafedeki Mansuriye köyünde, 95 Hıristiyanın katledilmesi.

17 Haziran- Mardin'e 3 saat mesafedeki Bënebil köyünde, 70 Hıristiyanın katledilmesi.

19 Haziran- Mardin'e 1 saat mesafedeki Qal'at-Mara köyünde, 60 Hıristiyanın katledilmesi.

20 Haziran- Diyarbakır ve Mardin arasında, Ermenistan'ın kuzeyinden tehcir edilerek Mezopotamya'ya gitmek üzere yola çıkarılan 12.000 Hıristiyanın katledilmesi. Öldürülenlerin Göksu'ya atılması.

21 Haziran- Sivas'ta, Ermeni Katolik piskopos muhterem peder Léon Kečejiyan ve diyakonunun katledilmesi.

23 Haziran- Mardin'e 5 saat mesafedeki Brahëmiye köyünde, 400 Hıristiyanın katledilmesi.

Temmuz ayı

1 Temmuz- Mardin'e 4 saat mesafedeki Tël-Arman köyünde, sayılarının 1500 kişiyi bulduğu söylenen Ermeni Katolik köylülerin katledilmesi.

3 Temmuz- Mardin'e 1 saat mesafedeki Goliye köyünde, sayılarının 3200 kişiyi bulduğu söylenen tüm Hıristiyan köylülerin katledilmesi.

11 Temmuz- Mardin'e 5 saat mesafedeki Dara köyünde, Erzurum'dan sürgün edilen Hıristiyanlar'dan oluşan kafilenin katledilip, çukurlara (Darius'un antik yeraltı hapishaneleri) atılması.

13 Temmuz- Yukarıda adı geçen köyde, sayılarının 510 olduğu söylenen Diyarbakırlı zengin kadınlardan oluşan iki kafilenin katledilmesi. Madam Qazazyan adlı bir Ermeni Katolik Hanım olağandışı güzelliği ile bir şeyhin ağzının suyunu akıtıp İslam'ı seçerse kendisiyle evlenme vaat etmesini sağlamıştı. Ama kadın ölümü böyle bir evliliğe tercih etti.

14 Temmuz- Mardin'de polisin şarap imal ederken yakaladığı 3 Katolik'in öldürülmesi.

17 Temmuz- Mardin'e 7 saat mesafedeki Abdül-İmam köyünde, sayılarının 250 olduğu söylenen Mardinli zengin kadınlardan oluşan bir kafilenin katledilmesi.

- Yukarıda sözünü ettiğimiz kurbanlarla birlikte, Muhterem Peder Maloyan'ın başpapazı, 90 yaşındaki Ermeni Katolik papaz Der Ohannes Sarkiyan'ın öldürülmesi.

19 Temmuz- Mardin'e 2 gün mesafedeki Midyat'ta 16 Katolik papaz, bir Yakubi piskopos, 46 Yakubi papaz, 70 Hıristiyan ileri gelenin oluşturduğu bir kafile ve çevre köylerden 7000 Hıristiyanın katledilmesi. Bu Hıristiyan ileri gelenleri arasında Ermeni Protestan Dr. Na'man Qaragulla ve Ermeni milliyetinden Katolik eşi Madam Stella da vardı.

20 Temmuz- Mardin'e 9 saat mesafedeki Şawro köyünde, sayıları 650'den fazla tüm Hıristiyanlar'ın katledilmesi.

24 Temmuz- Yukarıda adı geçen köyün çevresinde, Siirt'ten tehcir edilen 250 Katolik kadının taşlanması.

26 Temmuz- Mardin'e 5 saat mesafedeki Dara köyünde, Mardin'den tehcir edilen ve 7 Ermeni Katolik papazın da içinde olduğu 300 Ermeni'den oluşan bir kafilenin katledilmesi. Aralarında adını sıraladığımız başrahipler de vardı: Nerses Čeroyan, Miğirdič Qalyunjiyan, Stefan Holozyan, Boğos Šidiyan, Vartan Haddadyan, Minas Na'amyan, Hagop Tël-Armenaviyan.

27 Temmuz- Mardin'de, zorla bir Müslüman haremine sokulmak istenen ama din değiştirmeyi reddeden iki Diyarbakırlı zengin kızın öldürülmesi. Kızların cesetleri kasaba yakınlarındaki bir derede bulundu.

Ağustos ayı

8 Ağustos- Cizre yakınlarında 15 Kildani köyün katledilmesi. Yok edilenler arasında pek çok Katolik, özellikle de Musul Dominikan Ruhban Okulu mezunları olan Oğustin Murjane ve Tomas Šerin gibi 2 Kildani papaz da bulunuyordu.

10 Ağustos- Mardin'e 9 saat mesafedeki Kikiye köyünde, Mardin'den Ras al-'Ayn'a sürgün edilen kadın ve çocuklardan oluşturulan 500 kişilik kafileye saldırı. 350'den fazlası Kürtler tarafından katledildi.

- Çıplak ve öldürülmek üzere olan 50 kadın kaçmıştı. Bu kişiler çöllerde kaybolmuştu. Ölümleri Müslümanlar'ın bayramıyla aynı güne denk geldi.

11 Ağustos- Mardin'e 10 saat mesafedeki Derik köyünde, sayıları 1000'den fazla olan tüm Hıristiyanlar'ın katledilmesi.

12 Ağustos- Eski Mardin kalesi olan Zënnar bahçelerinde, bu kasabanın Ermeni Katolikleri'nden olan 50 amele taburu askerinin öldürülmesi. Cesetleri çukurlara atılmıştı.

16 Ağustos- Mardin'e 14 saat mesafedeki Nusaybin'de, sayıları 800'den fazla olan tüm Hıristiyanlar'ın katledilmesi.

20 Ağustos- Mardin'e 4 gün mesafedeki Cizre'de tüm Hıristiyanlar'ın katledilmesi. Aralarında 2 piskopos ve 10 Katolik papaz, 3 Yakubi papaz ve topluluktan 5.000 kişi vardı. Yüksek rütbeli papazlar arasında: 3 Ocak 1848 doğumlu, 1882'den beri piskopos olan Kildani piskoposu Muhterem Peder Ya'qub Abraham; 1862 doğumlu, 1913'ten beri piskopos olan Süryani Katolik piskopos Muhterem Peder Mixayel Malke vardı. Ayrıca tümü Musul Dominikan Ruhban Okulu mezunları olan 3 Kildani papaz, başrahipler Eliya İsa, Marqos Tomas, Hanna Xatun; en son olarak, Süryani Katolik papazlar, başpapaz [Xori] Šam'un; Afremit rahip Paul Qëştan; Tersiyer Dominikanlardan rahibe Raji Ritto ve tatilde ailesinin yanına dönen ruhban okulu öğrencisi Abdulkerim Gorgis da ölenler arasındaydı.

21 Ağustos- Urfa'da 465 Hıristiyan askerden oluşan bir kafilenin katledilmesi.

22 Ağustos- Mardin'in kenar mahallerinde, Şawro ve çevresinden tehcir edilen 500 Hıristiyan kadının katledilmesi.

23 Ağustos- Mardin'e 4 saat mesafedeki Salax'da, Mardin'den Ras al-'Ayn'a tehcir edilen 300 kadın ve çocuktan oluşan kafilenin, muhafızları tarafından katledilmesi.

24 Ağustos- Mardin'de kasabadan 10 dakika uzaklıktaki Mar Mixayel manastırında, 12 Ermeni Katolik amele taburu askerinin katledilmesi.

Eylül ayı

10 Eylül- Diyarbakır-Mardin arasında, Harput ve Erzurum'dan kafile halinde yola çıkarılan 8.000 kadın ve çocuğun katledilmesi. Kafilede 12.000 kişi vardı.

14 Eylül- Nusaybin'in kenar mahallelerinde, yukarıda sözünü ettiğimiz kafileden 2.000 yabancının daha katledilmesi.

15 Eylül- Mardin'in kenar mahallelerinde ve (Mardin'e 4 saat

mesafedeki) Harran'da, Mardin'den Musul'a gitmek üzere yola çıkarılan 125 kadın ve çocuğun öldürülmesi.

17 Eylül- Harput-Diyarbakır arasında Bitlis Amerikan Protestan misyonerinin katledilmesi. [5]

18 Eylül- Diyarbakır yakınlarındaki bir koyakta, 67 yaşındaki Diyarbakır Ermeni Katolik başpiskoposu Muhterem Peder Andre Çelebiyan'ın katledilmesi. Kasabanın Ermeni Katolik ileri gelenlerinden Amsih Sabbağyan da onun yanı başında öldürüldü.

19 Eylül- Urfa sancağının bombalanması. Kasaba harabeye dönerken, 25.000'den fazla Hıristiyanın katledilmesi. Aralarında 2 Süryani Katolik papaz Yuhanna Kandelef ve Afrem Rahwali ile Robert Germain adında bir Fransız sürgün de vardı.

22 Eylül- Cizre'nin güneydoğusunda 3 saat mesafede, bir askeri teftiş sırasında Erzurumlu 200 erkeğin Halil Paşa'nın gözleri önünde katledilmesi.

Ekim ayı

20 Ekim- Urfalı kadınlardan oluşan 2000 kişilik ilk kafile Mardin yolunda.

28 Ekim- Urfalı Hıristiyanlar'dan oluşan 3.500 kişilik ikili kafilenin Musul'a yöneldiği söyleniyordu. Bir ay içinde kafileler birbirini izleyecekti.

30 Ekim- Diyarbakır'ın kuzeyinde, Ermeni askerlerden oluşturulan biri 400, diğer 600 kişilik iki kafilenin katledilmesi.

---

[5] Bu George Perkins Knapp'tu. Bkz. Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* 1919.

3. 1915'TE DİYARBAKIR VİLAYETİNDEKİ HIRİSTİYAN KATLİAMLARI

Kürdistan'da Özel Görevli İngiliz Binbaşı E. Noel'in Günlüğü'nden (1919), 10–11

25 Nisan 1919 tarihli not

Aşağıda anlatılanlar Mardin'e yapılan kısa bir ziyarette sağlanan malzemelere dayalıdır. İfade edilen görüşler salt yerel bakış açısını yansıttıkları için, birçok yönden, özellikle katliamlara yol açan genel politik durum konusunda çarpıtılmış olabilir.

Türkiye'nin savaşa girmesinin üzerinden çok geçmeden, Hıristiyanlar'ın geleceğinin önceden habercisi olan işaretler ortaya çıkıyordu... Fırtınanın ilk somut işareti şifreli bir telgraftan geliyordu: *"Hainlerin icabına bakacak olan halkın kendisidir."* Burada sözü edilen hainler acaba kim?

Mardin Hıristiyanları arasında, tehlikenin ilk önce Kafkas cephesinde *kitleler halinde* Ruslara kaçan Ermeni askerleri hedef aldığı düşünülmüştü. Mardinliler kendi kentlerinin de sadakatsizlikle suçlanacağına dair en küçük bir endişe bile duymuyorlardı. İki mutasarrıf, Şefik Bey ve Hilmi Bey İstanbul'a buranın sadakati için kefil olmamış mıydı? Büyük Ermeni örgütü Dašnaksiyun'a üye olanlar kentin Ermeni yurttaşlarının yüzde 2'sini geçmiyordu. Ermeni topluluğunun ruhani lideri Katolik Piskoposu [İğnatiyos Maloyan], minberden topluluğunun, gizli derneklere katılmaması için uyarmıştı.

Mardin'de Ermenilerin aktif sadakatsizliğinin hangi kanıtlara dayanarak belirlendiğini ortaya koymak zor. 1914 ve 1915'te görev yapan Türk yetkililer ortalarda görünmüyor. Mevcut durumda belgeler yok ve Hıristiyanlar'ın kanıtları önyargılı. Onlar Türklerin sık sık yaptığı ev aramalarında hiçbir gizli silah ve cep-

haneliğin bulunmadığını öne sürüyorlar. (Mayısta, Diyarbakır'da bir Ermeni silah deposu ortaya çıkarılmıştı. "Kurunun yanında yaş da yanar" denilerek, bu olayın bahane edildiği anlaşılıyor.)

Ama Ermenilerin ihaneti tam anlamıyla kanıtlanabilse bile orada bulunan Yakubi, Kildani ve Süryani gibi başka Hıristiyan toplulukların da suçlanması Türkler yönünden bile kolay kolay akla gelebilecek bir şey sayılmaz.

"Hain"le kimin kastedildiği uzun süre havada bırakılmış değildi. İstanbul'dan gönderilen emirlerde bütün Hıristiyan askerler ve jandarmaların silahsızlandırılması isteniyordu. Subaylardan tüm Hıristiyan hizmetçilerini kovmaları ve gelecekte de etraflarına bu tipleri toplamamaları emrediliyordu. 1915 Ocak ayında tüm Hıristiyanlar devlet memuriyetlerinden kovuldu. Şubat ve Martta, mebuslar dâhil olmak üzere, Türk yetkililer yük hayvanları satın alma bahanesiyle aşiretleri ziyaret ettiler. Aslında açıkça kâfirlere karşı cihad vaazları vermişlerdi. Nisan ve Mayısta çok daha korkunç bir önlem bunu izledi — Askere alınmayan 50–60 yaşındaki erkeklerden Müslüman milis birlikleri kuruldu. Tüfek ve kılıçla silahlandırılan bu milis, kırmızı pazıbent takıyordu.

Art arda gerçekleşen bu olaylar, önceden kararlaştırılıp, en ince ayrıntılarına varıncaya değin üzerinde çalışılmış bir politikanın varlığına işaret ediyordu. Aslında, 1914 Aralığında başında Talât'ın bulunduğu ve Diyarbakır Valisi Reşid Bey'in temel kadroları arasında yer aldığı bir *Gizli Komisyon* kurulduğu söyleniyordu. Komisyon'un örtülü talimatlarına uymamanın bedeli memuriyetten çıkarılmak ya da muhtemelen daha ağır cezalardı. İki Mutasarrıf'ın da art arda Mardin'den apar topar uzaklaştırılmasının başka açıklaması yok.

Açıkça kabul edilen politika:

1. Kuşkuluları tehcir etmek.
2. Silah bulunan herkesi angaryaya koşmak.
3. İhanetle suçlanan herkese ölüm cezası vermek.

Ne var ki, pratikte uygulanan gizli işlem, aşağıdaki koşullar altında yukarıdaki kategorilerin üçünü de katletmekti.

Bir tehcir kafilesi toplanıyor ve birkaç saat içinde bilinmeyen bir hedefe gitmek üzere hazırlık yapılması söyleniyordu. Daha önce söz ettiğimiz yerel milisin muhafızlığında birkaç etap yol alındıktan sonra, yerel Kürtler kafileyi sarıyordu. Kafilenin muhafız kumandanı Sultan'ın imzasını taşıdığı söylenen bir idam hükmü okuduktan sonra, adı okunan kurbanlara din değiştirmeleri karşısında yaşamlarını kurtarabilecekleri söyleniyordu. Çoğu örnekte görüldüğü gibi, reddetmeleri halinde kafile yüzer kişilik gruplara bölünerek, kuyuların bulunduğu yerlere ya da önceden kazılmış derin siperlere doğru yola çıkarılıyordu. Daha sonra soyunmaları emrediliyor ve bunu yerel Kürtlerin katıldığı genel bir kıyım izliyordu. Tüfek fazla tercih edilmiyordu: Revaçta olan kılıç ve Kürt hançeriydi. Birçok örnekte, kurbanlar *coup de grace [öldürücü, son vuruş]* olmadan dilim dilim doğranıyordu.

Haziran'daki ilk birkaç katliamda resmen yürütülen ya da az çok bağlı kalınan işlem böyleydi. Ne var ki, çok geçmeden aşağıdaki yeni usuller ortaya çıktı. Kafileyi ölüme göndermeden önce, yerel yöneticiler af umudu içindeki kurbanlardan sızdırabileceklerinin azamisini sızdırmaya başladı. (Mardin Polis Komiseri Memduh Bey'in, bu yolla 50,000 Lira topladığı söyleniyor. Bu adam şimdi Diyarbakır'da *Kürt Ulusal Hareketi* kisvesi altında şiddetli bir anti-İngiliz propaganda yürütüyor. Bu kişiden muhakkak hesap sorulmalı) Yola çıktıkları gün, bol bol verilen iyi davranma sözlerine ve hatta yalancıktan yaltaklanmalara kanan kurbanlar, yanlarına mücevherlerini ve süs eşyalarını da alıyorlardı. Kasabadan çıkar çıkmaz bunlara el konuluyordu. Eskisi gibi idam hükmü okuma formalitesine artık gerek duyulmuyordu. Kafile kurban edileceği yere ulaşmadan, Kürtler sürüler halinde toplanıyor, muhafız milisin de katıldığı anlık bir kıyım başlatılıyordu. Çırçıplak soyulan kadınlara tecavüz ediliyordu. Bazı genç kadınlar ya Müslüman haremlerine sokulmak ya da köle olarak satılmak amacıyla sağ bırakılıyordu. Bu gizli kapaklı işlerin ipuçlarını

gizleme talimatları hiçe sayılıyordu. Çıplak cesetler ovalarda öylece bırakılmış — garip bir ayrıntı verecek olursak — toprakta erkekler yüzükoyun, kadınlar sırtüstü yatıyordu.

Israrla tekrarlanan bu talimatları verenlerin zihniyetini anlamak ya da mantığını çözmek zor. Sadece, ne kadar çocukça görünse de bunların aşağıdaki kaygılarla başlatıldığını düşünebiliriz. Halkların kan dökme zevkini tatmin ederek, cihada bir ivme kazandırmayı ummuş olabilirler. Akıllarınca, yukarıda belirtilen şekilde, çığ bir kez yuvarlanmaya başlayınca, enfeksiyon yayılacak ve Müslüman ahali Hıristiyan nüfusu tamamen yok edinceye kadar katliam kendiliğinden sürüp gidecekti. Türkler Ermenilerin kalleşliğini bahane ederek, aşiretlerin dini bağnazlığı ve ulusal duygularını harekete geçirerek, katliamların sorumluluğuna bir kılıf bulmak istemişlerdi. Ayrıca, katliamların kentlerden uzak ücra yerlerde gerçekleştirilmesi, haberlerin geç gitmesini sağlayarak diğer Ermenilerin kırsal bölgelere kaçmasını ya da aktif direnişe geçmesini engellemeyi amaçlıyordu. Ayrıca, bu yolla haber dalgasının dış dünyaya, özellikle de Amerika'ya ulaşması azami zaman alacaktı.

Her türlü tahminin ötesinde, belirgin bir özellik, katliamların İstanbul'dan bilimsel bir şekilde organize edilmesi ve cahil olan yerel Müslüman ahalinin maşa olarak kullanılmasıydı. Cezalandırılması gereken bu ahali değil, üst düzey idari kadrolarda görevli olan, onların gönüllü failleri olarak çalışan ve süreçte köşeyi dönen Türklerdir.

EK 4
TEHCİRLER VE KUŞATMALARLA İLGİLİ TÜRK ARŞİV BELGELERİ

Dr. Racho Donef

Belge referansları gelecekteki araştırmaları kolaylaştırmak için İngilizce değil, Türkçe verilmiştir. Belge çevirilerinde "..." işaretli bölüm, orijinalinde okunamayan yerleri gösterir.

1. OSMANLI BELGELERİNDE ASURLAR'IN TEHCİRİ

1915'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin tehciri iyi belgelenen tarihsel bir olaydır. Çok sayıda Ermeni akademisyen tehcirlerin Ermeni ahaliyi imha etmek amacıyla planlanan iyi hazırlanmış bir harekâtın parçası olduğunu kanıtlamak için özenle belge toplamıştır.

Asur tehciri ve soykırımı konusundaysa, hâlâ geniş kapsamlı araştırmalara ihtiyaç var. Osmanlı arşivleri tarihsel bağlamda tanımlanıp üzerinde çalışılması gereken çok sayıda belge içerir.

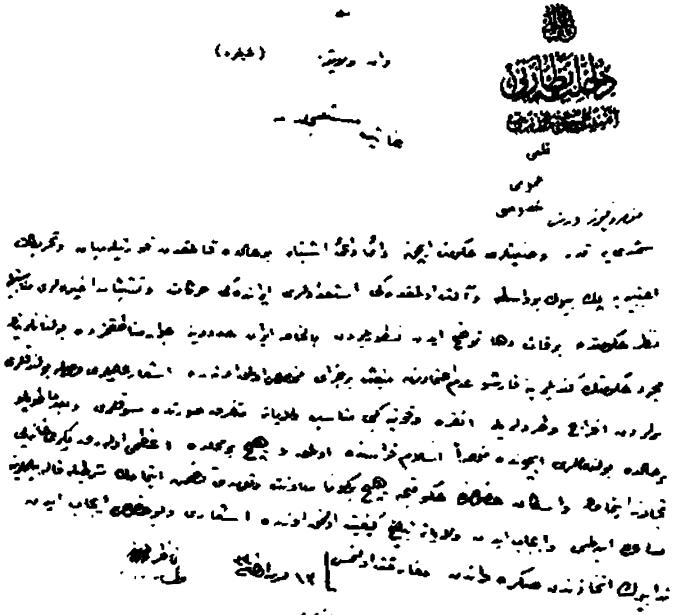
Osmanlı Arşivleri'nden alınan ve bildiğim kadarıyla daha önce yayınlanmamış olan aşağıdaki beş belgede, Asur tehcirini birbirine bağlayan ipuçlarının izini sürebiliriz. Tümü, çoğunlukla Jön-Türkler olarak bilinen İttihat ve Terakki hükümetinin Dâhiliye Nazırlığı'ndan gönderilen telgraflardır. Telgraflar Van, Musul, Diyarbakır, Mamuret ül-Aziz, Halep ve Bitlis vilayetlerinin valilerine gönderilmişti. Belgeler ister Nasturi, Kildani ya da Süryani Ortodoks ya da Katolik olsunlar, tüm Asur mezheplerinin tehcir

kargaşasından etkilendiğini gösteriyor. Telgraflarda katliamlardan hiç söz edilmezken, 7 Ekim 1915 tarihli telgraf (no. 5), Mardin, Midyat ve Diyarbakır çevresindeki pek çok köyün boş olduğunu kabul ediyor. Kuşkusuz, bu köyler bir zamanlar Hıristiyanlar'ın yerleşimleriydi. Telgrafta kullanılan "terk edilmiştir" terimi önceki kargaşayı bir ölçüde gizliyor. "Terk edilmiş" köylerin Hıristiyan ahalisi ya katledilmiş ya da Jön-Türklerin kendilerine reva gördüğü kaderden kurtulmak için kaçmak zorunda kalmıştır. Fiziksel tasfiye yoluyla köylerin boşaltılmasını sağladıktan sonra, hükümetin Balkan Türkleri'ni yerleştirme çabasının bölgenin etnik dokusunu değiştirmesi kaçınılmazdı.

Aşağıda ekli, ayrı ayrı Osmanlı ve günümüz dili ile verilen belgeler önce transikribe, yani Arapça harfler Latince yapıldı. Daha sonra içerikleri, büyük bir özen ve zahmetli araştırmalarla, İngilizce'ye çevrisi gerçekleştirilmiştir.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ'NDEN ALINMIŞTIR

1. BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi Nu:46/78

Babıali [1] Dâhiliye Nazırlığı
Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü
Genel .....
Özel: Sayı: 104
Van Vilayeti'ne şifreli telgraf

Çok acil
Şimdiye kadar vaziyetleri hükümet için daima iştibah bir halde kalmaktan kurtulamayan ve tahrikatı ecnebiyeye pek büyük bir vasıta ve alet olmakta ki istidatları İran'daki harekat ve teşebbüsatı ahireleri münasebetiyle nazar-ı hükümette bir kat daha tevzih eden Nesturilerden bilhassa İran hududuna civar menatıkımızda bulunanlarının mücerred hükümetin kendilerine karşı adem-i itimadından münbais bir cezaya mahsus olmak üzere işarı alileri vechiyle bulundukları yerlerinden ihrac ve tardlarıyle Ankara ve Konya gibi münasip vilayete müteferrik surette sevkleri ve badema toplu bir halde bulunamamaları içün de münhasıran İslam kurrasında olmak ve hiçbir mahalde azami olarak yirmi haneyi tecavüz etmemek ve iskan hususunda hükümetçe bir guna muavenet ve taahhüdü (teaddi-i) tazammun itmemek şartıyle kalabilmelerine müsaade edilmesi ve icab iden vilayete tebliğ keyfiyet olunmak üzere işarı ve bu husus icab iden tedabirin ittihazından sonra Van'dan mufareket olunması.

Fi 13 Teşrinievve l 330 Nazır

Şimdiye kadar durumları hükümet için her zaman kuşkulu olmaktan kurtulamayan ve yabancı tahriklerine büyük ölçüde araç olma eğilimleri yüzünden, Nasturiler'in özellikle İran sınır mıntıkamazda bulunan kesiminin son hareket ve girişimleri hükümetin dikkatini bir kez daha çekmiştir. Hükümetin kendilerine karşı güvensizliği nedeniyle, cezalandırılmak üzere bulundukları yerlerinden çıkarılıp sürülmeleri, Ankara ve Konya gibi uygun vilayetlere dağınık surette sevk

[1] Osmanlı İmparatorluğu merkezi yönetiminin yeri. Bab-i Ali.

edilmeleri gerekir. Bundan sonra toplu bir halde bulunamamaları için de özellikle Müslüman ahali arasında yaşamaları ve hiçbir yerde azami olarak yirmi haneyi geçmemek ve iskân konusunda hükümetçe her çeşit yardım ve taahhüt olmamak koşuluyla kalabilmelerine izin verilmesi ve gereken vilayete tebliğ edilmek üzere yazı yazılması ve bu konuda gereken tedbirlerin alınmasından sonra Van'dan çıkarılmaları.

26 Ekim 1914 [2]

Nazır

2. BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi Nu: 54-A/154
Dâhiliye Nazırlığı
Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü
Genel .....
Özel: 62
Musul Vilayeti'ne şifreli telgraf

Başkale ve Siirt'ten geldikleri bildirilen Ermeni olmayan Süryani ve Keldani kadın ve çocuklarının kendi cemaatlerince terbiye ve iaşelerinin deruhte olunması münasiptir.

15 Temmuz 331

Başkale ve Siirt'ten geldikleri bildirilen Ermeni olmayan Süryani ve Kildani kadın ve çocuklarının kendi topluluklarınca eğitim ve iaşelerinin üstlenilmesi uygundur.

28 Temmuz 1915

---

[2] Özgün belgelerdeki tarihler, son dönemde Osmanlı bürokrasisinin kullandığı *Rumi* takvimle verilmiştir. Bu karmaşık olmakla birlikte 584 yılında başlayan alternatif bir İslami takvimdir. Burada verilen tarihler Miladi takvime çevrilmiştir.

3. BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi Nu: 55/273
Babıâli
Dâhiliye Nazırlığı
Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü
Genel .....
Özel: 5310
Diyarbakır, Mamuretü'l Aziz,[3] ve Halep Vilayetleri'ne şifreli telgraf

Süryani Katolik Cemaati efradından bazıları hakkında uygulanan yerlerinden kaldırılma ve tebid olunma hadiseleri hakkında bilgi verilmesine dair Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünden Diyarbakır, Mamuretü'l Aziz ve Halep vilayetinden çekilen telgraf.

Süryani Katolik topluluğuna bağlı kişilerden bazıları hakkında uygulanan yerlerinden kaldırılma ve sürgün etme olayları hakkında bilgi verilmesine dair Emniyet Genel Müdürlüğü'nden Diyarbakır, Mamuret ül-Aziz ve Halep vilayetinden çekilen telgraf.

28 Ağustos 1915

4. BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi Nu: 57/293
Babıâli
Dâhiliye Nazırlığı
Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü
Genel .....
Özel: 91
Musul Vilayeti'ne şifreli telgraf

Bağdat'ta münteşir "Zuhur Gazetesi"nin 3 Teşrin-i Evvel 1331 tarihli 684 nüshasında Nasturilerin te'dib olunduğuna dair Vilayeti Aliyelerinden Bağdat Vilayetine keşide olunan bir telgrafnamenin

[3] Bugünkü Elazığ.

münderic olduğu görülmüş ve bade....bu kabil mahrum mahiyette bulunan resmi muharrerat ve telgrafnamelerin neşrine meydan verilmemesi lüzumu vilayet-i müşarun ileyhümaya tebliğ kılınmış olmakla oraca da bu husus itina olunmuş.

fi 22 Teşrin-i Sani 331 Nazır

Bağdat'ta yayınlanan "Zuhur Gazetesi"nin 16 Ekim 1915 tarihli ve 684 nüshasında,

Nasturiler'in cezalandırıldığına dair Yüce Vilayetleri'nden Bağdat Vilayeti'ne çekilmiş olan bir telgrafın bulunduğu görülmüş ve sonra.... bu gibi gizli nitelikteki resmi yazışma ve telgrafların yayınlanmasına meydan verilmemesi gereği adı geçen vilayete tebliğ edilerek, orası tarafından da bu konu dikkate alınmıştır.

5 Aralık 1915

Nazır

5. BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi Nu:57/328
Babıâli
Dâhiliye Nazırlığı
Aşiretler İskân ve Mülteciler Müdürlüğü [4]
59
Bitlis Vilayetine şifreli telgraf

fi 17 Teşrin-i Evvel sene 331 Mardin ve Midyat cihetlerindemetruk karyeler olduğundan Aşayir süvari fırkalarına mensup muhacirinin vurudlarında iskan idilecekleri bilmuhabere Diyarbekir vilayetine bildirilmiş olmakla sevkiyatına gerni (gayret) verilmesi.

---

[4] Bu Balkanlar'dan gelen Türk göçmenlerini yeniden iskân etmekle birlikte Kürt aşiretlerini asimile etmek için 1913'te kurulan bir teşkilattı.

Nazırname

fi 25 Teşrin-i Evvel 331

Tarih 30 Ekim 1915

Mardin ve Midyat çevresinde boşaltılmış köyler olduğundan Aşiret- süvari tümenlerine bağlı göçmenlerin[5] *buralarda iskân edilecekleri Diyarbakır vilayetine bildirilmiş olmakla, sevk için çaba gösterilmesi.*

Bakanlık Yazışması

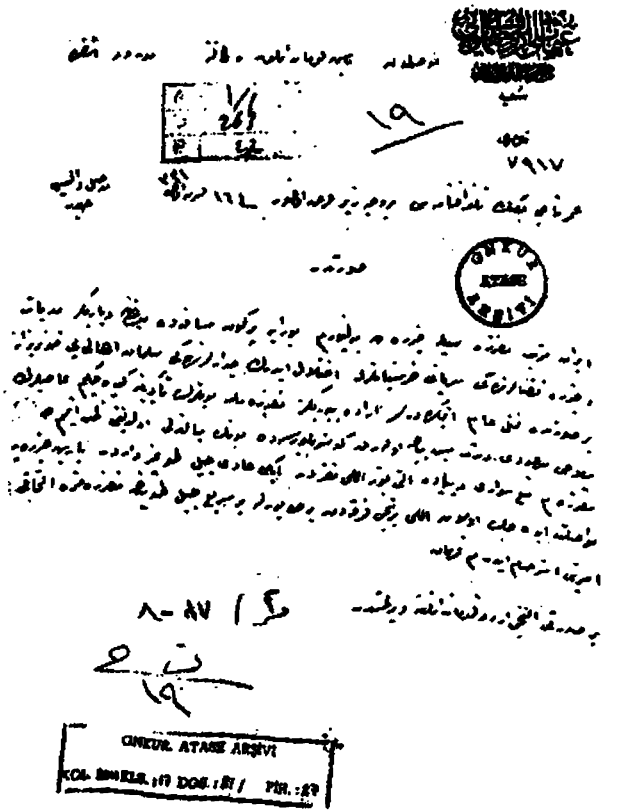
7 Kasım 1915

[5] Bunlar muhtemelen Balkan ülkelerinden göç etmiş olan Türklerdir.

2. TÜRK ASKERİ TARİH ARŞİVLERİNDE HEZAK (AZAX) KUŞATMASIYLA İLGİLİ BELGELER

[Antik] Aramca Beth-Zabday adıyla da bilinmekle birlikte, Azax ya da Hazax olarak bilinen Hezak, Türkçe'de İdil'dir.

1. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 27

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkânı Harbiye Umumiye
Şube: 19
Sayı: 7917
Musul'dan alınan Erkânı Harbiye Umumiye'ye Şifreli Telgraf
29 Ekim 1915 [6]

Ömer Naci begin telgrafnamesi ber vechi zir arz olunur.
fi 16 Teşrin-i Evvel 331
Musul Valisi Haydar
Surettir

İran'a mürettip müfrezesiyle Cizre'de bulunuyorum. Buraya bir gün mesafede bulunan Diyarbekir Midyat ve Cizre kazalarına ki Süryani Hıristiyanları ihtilal iderek civarlarındaki Müslüman ahaliyi hunrızane (hunharca)bir surette katliam itmektedirler.

Orada büyüyenler müfrezemle te'dibine gideceğim asilerin silah-ı mevcudu dört bin beyan olarak gösteriliyorsa da bunun mübalağalı olduğunu zannettim. müfrezem maa süvari ve yayada altı yüz elli neferdir. İki adi cbl topumuz vardır. Yayaya Cizre'de muvasalat idecek olan elli birinci fırkadan bir taburla bir seri cebel topunun müfrezemize iltihakı emrini istirham iderim. Fermanın bir sureti altıncı ordu kumandanlığına verilmiştir.

Kısım 8-17
Ömer Naci Bey'in telgrafı alınmış olup, bir sureti aşağıdadır.
29 Ekim 1915
Musul Valisi Haydar
Surettir

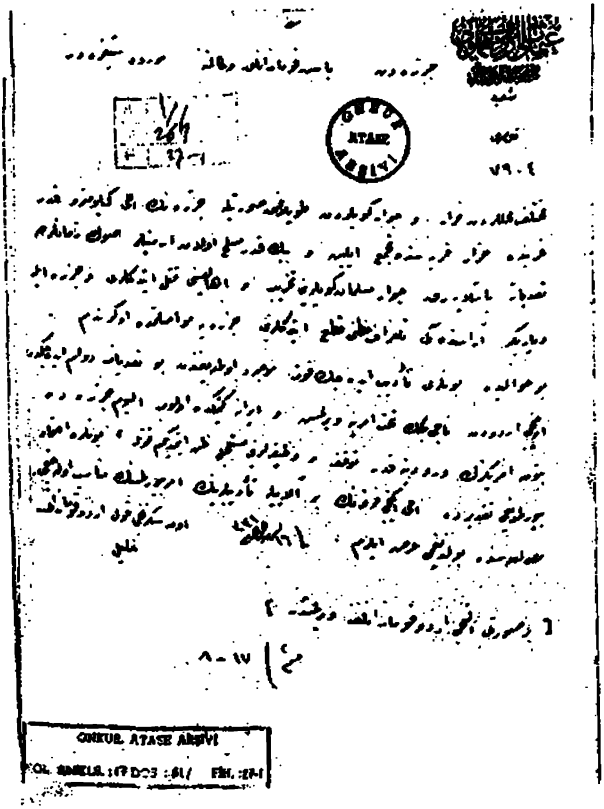
İran için tertiplenen müfreze ile Cizre'de bulunuyorum. Buraya bir gün mesafedeki Diyarbakır, Midyat ve Cizre kazalarında, Süryani Hıristiyanları ihtilale kalkışıp, yöredeki Müslüman ahaliyi hunharca katlediyorlar. Yörenin yerlileri müfrezemle bastırmaya gideceğim asilerin elinde 4.000 silah olduğunu söylüyorlarsa da bunun abartma olduğunu düşünüyorum. Müfrezemde süvari

[6] Tersi belirtilmedikçe, belgelerdeki tarihler Rumi takvimlerdir. Çevirmen tarafından Miladi takvime çevrilmiştir.

ve piyade 600 nefer ile iki adet dağ topumuz var. Piyadeye Cizre'de yetişecek olan 51. Tümen'den bir tabur ve seri dağ topunun müfrezeme katılması emri verilmesini rica ediyorum.

[Buradan isyan eden köylülerin Ermeni olduğunu iddia eden yerli halka tam inanmadığını da çıkarabiliriz. Ama Musul'dan takviye ve Halil'in askerlerinin bir kısmını kullanma imkânı istemişti]

2. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17,Dos.: 81/ , Fih.: 27-1

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiye
Şube: 19
Sayı: 7947
Cizre'den alınan Erkanı Harbiye Umumiye'ye Şifreli Telgraf

Muhtelif mahallerden ve civar köylerden toplanmak suretiyle Cizre'nin elli kilometre kadar garbında Hazar karyesinde tecemmu' eyleyen ve bin kadar müsellah olan Ermeniler son zamanlarda tadiyata başlayarak civar Müslüman köylerini tahrib ve ahalisini katl ittiklerini ve Cizre ile Diyarbakır arasındaki telgraf hattını kat' ittiklerini Cizre'ye muvasılımda öğrendim. Bu havalide bunları te'dib idecek kuvvet mevcut olmadığından bu tadiyat devam idecekdir. Üçüncü ordudan Naci Begin taht-ı emrine verilmiş ve İran'a gitmekte olup elyevm Cizre'de bütün emrinizin vuruduna kadar tevekkuf ve vazifelerini müstacel zan itmediğim kuvvetle. Bunlara itimat buyurulmadığı takdirde elli ikinci fırkanın bir alayıyla te'diblerinin emir buyurulmasının münasip olacağı mütalasında bulunduğumu arz eylerim.

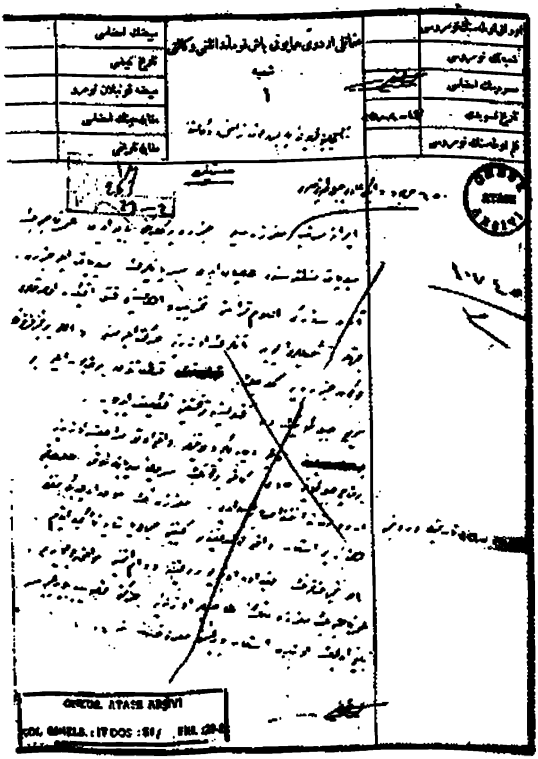
Fi 16 Teşrin-i Evvel 331
On sekizinci Kolordu Komutanı Halil
(Bir sureti altıncı ordu kumandanlığına verilmiştir)
Kısım.: 8-17

Çeşitli yerlerden ve civar köylerden toplanmak suretiyle, Cizre'nin yaklaşık 50 kilometre batısındaki Hazar [Hazax] köyünde yığılan ve sayıları 1.000 kadar olan silahlı Ermeni'nin son zamanlarda düşmanla davranmaya başlayarak, yakınlardaki Müslüman köyleri tahrip ve ahalisini katlettiğini ve Cizre-Diyarbakır arasındaki telgraf hattını kestiklerini Cizre'ye ulaştığımda öğrendim. Bu çevrede onları cezalandıracak kuvvet mevcut olmadığından, bu düşmanca davranışları devam ediyor. Üçüncü Ordu'dan Naci Bey'in emir- komutasına verilmiş ve İran'a gitmekte olup, halen Cizre'de kesin emrinizin ulaşmasına kadar bu-

rada bağlı kalan ve görevlerinin ivedi olmadığını düşündüğüm kuvvet bu işe ayrılabilir. Bunlara güvenilmediği takdirde, 52. Tümen'in bir alayı ile cezalandırılmalarının uygun olacağı görüşünde bulunduğumu arz ederim.

29 Ekim 1915
On sekizinci Kolordu Kumandanı Halil
(Bir sureti altıncı ordu kumandanlığına verilmiştir)
Kısım 8-17

3. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 27-2

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiye
Şube: 1
Sayı: 7947
... Erkanı Harbiye Umumiye'ye Şifreli Telgraf
Gönderildiği tarih: 30 Ekim 1915
10745

Tarih-i tesvidi: 17.8.331
10745

İran'a mürettib 650 mevcut ve iki adi cebel topu havi müfrezesiyle Cizre'ye geldiğini beyan iden Ömer Naci Beg Midyat mıntıkasında isyan iden Süryanilerin Midyat ile Cizre arasındaki İslam kurrasını tahrib ve ahalisini katl itmekte oldukları cihetle te'dibleri için onların üzerine sevk eylemesini ve elli birinci fırkanın mevkice Cizre'ye gelecek.

—— ...dan bir tabur ile bir seri cebel topun da koluna terfikini teklif ediyor.

... Diyarbekir vilayetine vaki olan müracaat üzerine birkaç cebel topunu sevk ... .

Serian Midyat'a sevki ordu emir verilmiş idi. Müfrezenin sevk edildiği halde henüz bir istar vaki olmadığından keyfiyeti ... ... te'kt ettim. Üçüncü fırkanın ...

Ömer Naci Beg
tebliğ
1.8.331 tarihinde

İran'a tertip edilen 650 mevcut ve iki dağ topuna sahip müfrezesiyle Cizre'ye geldiğini beyan eden Ömer Naci Bey, Midyat mıntıkasında isyan eden Süryaniler'in Midyat ile Cizre arasındaki Müslüman köyleri tahrip ve ahalisini katletmekte oldukları için, cezalandırmak üzere onların üzerine sevk edilmesini ve 51. Tümen'in Cizre bölgesine gelecek.

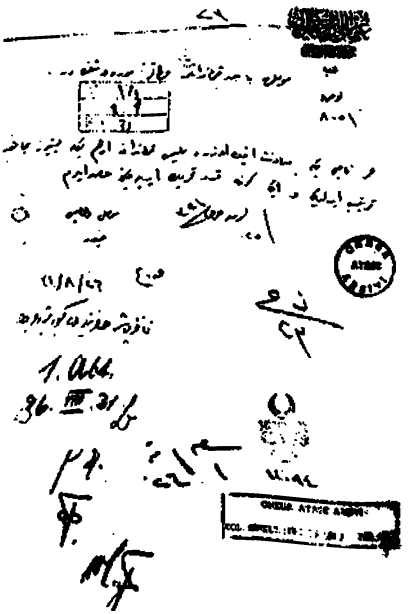
— ... dan bir tabur ile bir seri dağ topun da koluna katılmasını teklif ediyor.

... Diyarbakır vilayetine yapılan başvuru üzerine birkaç dağ topunu sevk... ... .

Hemen Midyat'a sevki için ordu emri verilmişti. Müfrezenin sevk edildiği halde henüz bir yazışma yapılmadığından durumu... ... Sağlamlaştırdım.

3. Tümenden Ömer Naci Bey
Tebliğ tarihi
14 Ekim 1915

4. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 31

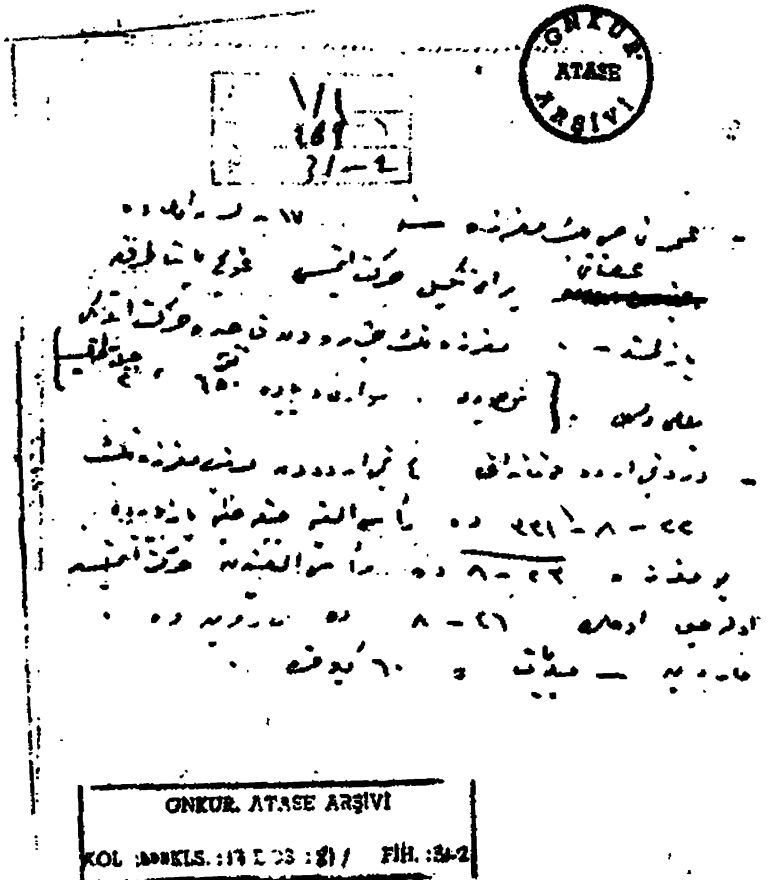
Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiye
Şube:
Sayı: 805/
Musul'dan alınan Erkanı Harbiye Umumiye'ye Şifreli Telgraf

Ömer Naci Beg'e muavenet itmek üzere milis kumandanı Edhem Begle beşyüz mücahid tertib idildiği ve iki güne kadar tahrik eyliyeceğin arz eylerim.

25 Teşrin-i Evvel 331
Musul Valisi Haydar
26/8/331
Nazır Paşa İle Görüşülecek

7 Kasım 1915
"Ömer Naci Bey'e yardım etmek amacıyla, milis komutanı Edhem Bey emrinde tertiplenmiş olan 500 savaşçının iki gün içinde hareket edebileceğini söyleyebilirim."[4] *Telgraf üzerinde başka bir el yazısıyla şunlar okunuyor: "Nazır Paşa ile tartışılacak."*

5. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17,Dos.: 81/ , Fih.: 31-2

Mardin-Midyat=60 ...

1. Ömer Naci Beg müfrezesine 17-Teşrin-i Evvelde Usat -ı beray-ı tenkil hareket itmiş ... Paşa tarafına yazılmıştır. Müfrezenin Cizre'den kaçda hareket ettiği belli değil. {mevcud süvari ve yaya 650 nefer, 2 cbl topçu}

2. Dördüncü ordu kumandanı 4 ... ordudan mürettip müfrezenin

22-8-331'de
... 12-8'de
... 16-8'de
Mardin-Midyat=60 ...

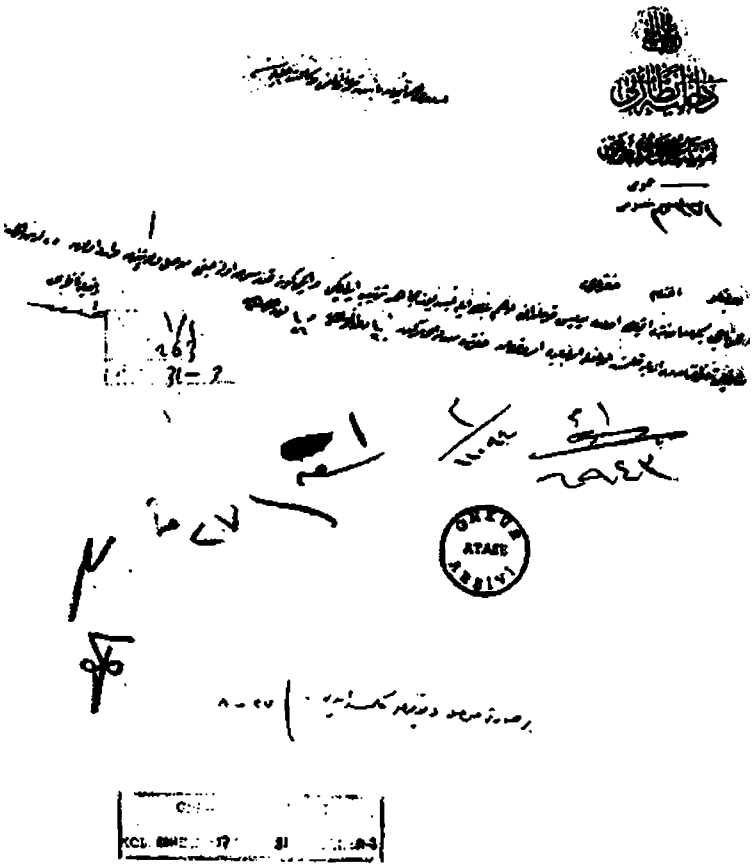
Mardin-Midyat= 60 ...

1. Ömer Naci Beg müfrezesi 30 Ekim 1915'te başkıldıran asileri cezalandırılmak üzere hareket etmiş ... Paşa tarafına yazılmıştır. Müfrezenin Cizre'den kaçta hareket ettiği belli değil. {Mevcud süvari ve yaya 650 nefer, 2 dağ topu}

2. 4. Ordu kumandanı 4 ... ordudan tertip edilen müfrezenin 4 Kasım 1915'te

22-8-331'de
... 25 Ekim
... 29 Ekim
Mardin-Midyat= 60 ...

6. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 31-3

Babıali
Dahiliye Nazırlığı
Emniyet Genel Müdürlüğü
Genel: .....
Özel: Büro 371
Erkanı Harbi Umumi Reisliğine

Devletlü Efendim Hazretleri

Ömer Naci Beg'e muavenet itmek üzere milis kumandanı Edhem Begle beşyüz mücahid tertib idildiği ve iki güne kadar sevk olunacağı Musul vilayetinden varid olan 25 Teşrin-i Evvel 331 tarihli telgrafnamede izbar kılınmış olmakla olbabda emrü ferman hazreti men lehül emrindir.

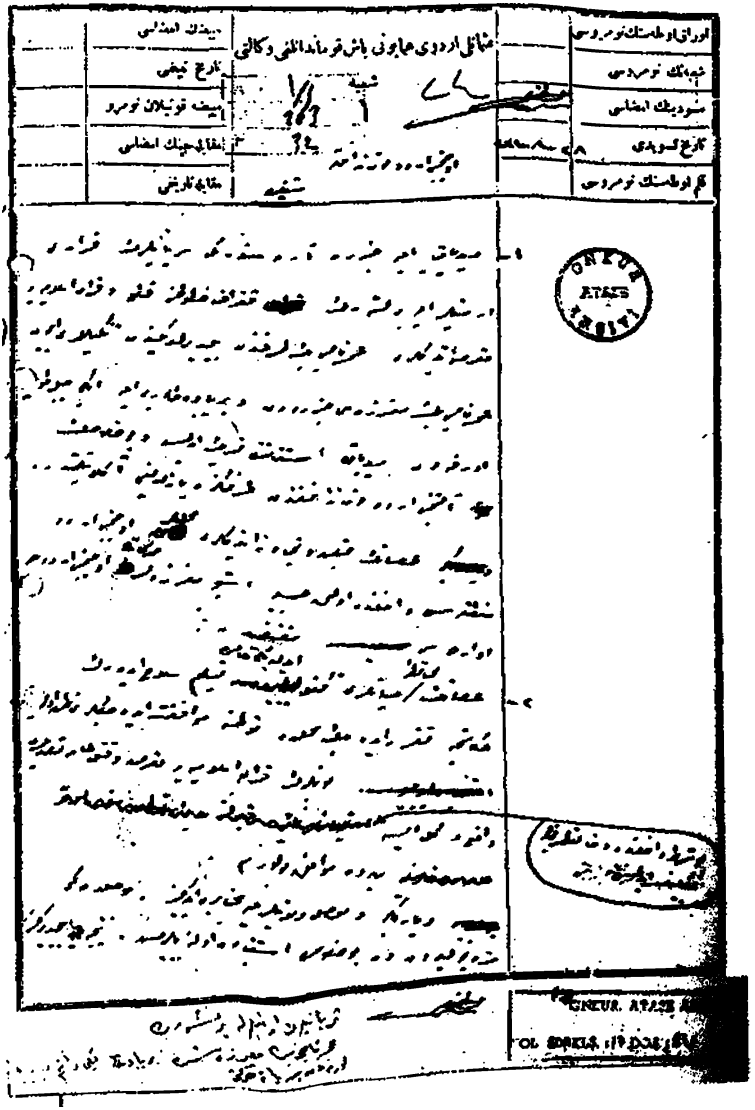
Fi 30 Zilhicce sene 333 ve fi 26 Teşrin-i Evvel 331
Dahiliye Nazırı
Bir sureti Musul Vilayetine gönderilmiştir./8-27

Ömer Naci Bey'e yardım etmek üzere milis komutanı Edhem Bey'le 500 mücahit tertip edildiği ve iki güne kadar sevk olunacağı Musul vilayetinden gelen 7 Kasım 1915 tarihli telgrafta bildirilmiş olmakla, bu konuda buyruk sizindir.

8 Kasım 1915[7]
Dâhiliye Nazırı
Bir sureti Musul Vilayetine gönderilmiştir.
8–27

[7] Bu belgede yazıda hem Hicri hem Rumi takvimler vardır.

7. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 32

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Harbiye Nazırlığı
Şube: 1
Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na Şifreli Telgraf

Gönderildiği Tarih: 9 Kasım 1915

Tarih-i tesvidi: 27.8.331

1. Midyat ile Cizre arasındaki Süryanilerin kararı Ermeniler ile birleşerek telgraf hududunu kat' ve kurrayı islamiyeye taarruz ittikleri Ömer Naci Beg tarafından bildirildiğinden tenkili için Ömer Naci Beg müfrezesi Cizre'den ve bir yaya taburu ile iki cebel topu Urfa'dan Midyat istikametine tahrik olmuş ve bu hususun Altıncı ordu kumandanlığından tarafınıza yazıldığı anlaşılmıştır. Usatın ... ve tecavüz ittikleri mahaller üçüncü ordu mıntıkası ve ... olmak hasebiyle işbu müfrezeler harekatına üçüncü ordu idaresi ...

2. Usatın muhafazai isyanları def idildiği halde teslim-i silah iderek Hükümetce takarrür idecek mahalde ... muvafakat idecekler... Bunların kurrayı islamiyeye taarruz ve katliam tasdiri vaki değil ise bu şart ve halde daha ... takib ittirilmesini ben de muvafık bulurum Diyarbakır ve Musul Vilayetlerine muhabere ediniz. Musul'daki metropolitten de bu hususda istifade olunabilirmiş. Neticeyi bildiriniz.

İmza

Gönderildiği tarih 9 Kasım 1915

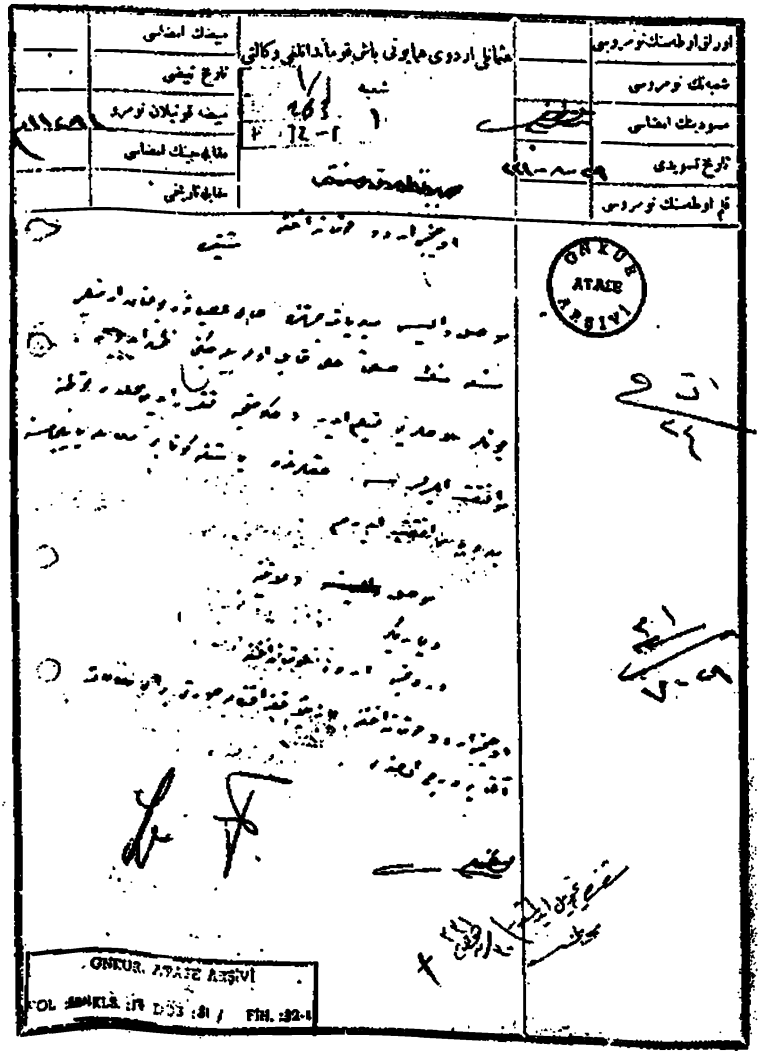
1. Midyat ve Cizre arasındaki Süryaniler'in Ermenilerle birleşerek, telgraf hatlarını kestikleri ve Müslüman ahaliye taarruz ettikleri Ömer Naci Bey tarafından bildirildiğinden, bastırılmaları için Ömer Naci Bey müfrezesi Cizre'den ve bir piyade taburu ile

iki dağ topu Urfa'dan Midyat yönüne doğru yola çıkarılmış ve bu konunun 6. Ordu Kumandanlığı'ndan tarafımıza yazıldığı anlaşılmıştır... Asiler ve saldırdıkları yerler 3. Ordu mıntıkası..... olduğu için, söz konusu müfrezelerin harekâtının 3. Ordu karargâhıyla [koordine edilmesi].

2. Asilerin isyanları sürdürmesi engellendiği halde, silahlarını teslim ederek, hükümetin seçtiği yerlere [yeniden iskân edilmeyi] kabul edecekler... Bunların Müslüman ahaliye taarruz ve katliam yaptıkları doğru değil ise, bu koşul ve halde dahi... peşlerine düşülmesini bende uygun bulurum...

İmza

8. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 32-1

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu Erkanı Harbi Umumiye Şube: 1
Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na Şifreli Telgraf
Alınma tarihi: 11 Kasım 1915 311291

Tarih-i tesvidi: 29.8.331 311291

Musul valisi Midyat cihetine hali isyanda bulunan Ermeniler ... ... olabileceğini zannediyor. Bunlar silahlarını teslim ider ve hükümetce takarrür iden mahalde ... muvafakat iderler ise ... başka guna bir muamele ... yerde muvafakat iderim.

Musul Vilayetine

Diyarbakır

Dördüncü Ordu Kumandanlığına

Üçüncü Ordu Kumandanlığına yazılan telgrafname sureti berayı ...

Şifre tahvil edilmiştir./30 Teşrini Evvel 331

Alındığı Tarih

11 Kasım 1915 311291

Musul valisi Midyat yönünde isyan halinde bulunan Ermeniler ... ... olabileceğini zannediyor. Bunlar silahlarını teslim eder ve hükümetin belirlediği yerde ... kabul ederler ise ... başkaca farklı bir muamele ... yerde onay veririm.

Musul Vilayetine

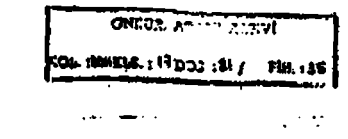
Diyarbakır 4. Ordu Kumandanlığına

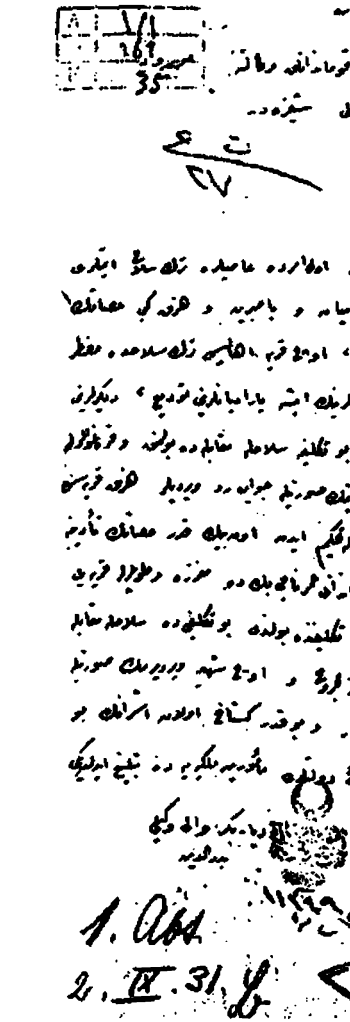
3. Ordu Kumandanlığına yazılan telgrafın kopyası bilgilerinize arz edilir...

Şifre değiştirilmiştir

12 Kasım 1915

9. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu Erkanı Harbi Umumiye Şube: Numara: 8174
Şifreli Telgraf 82142, Diyarbakır'dan Erkanı Harbi Umumiye'ye
Şifreleme tarihi 12 Kasım 1915
Fi 30 Teşrin-i Evvel sene 331 şifredir

Midyat mıntakasındaki usatın te'dibi esnasında evvel emirde asilere terk-i silah itmeleri teklif idildi. Mevkinin menaatından emin olamayan ve Basabriye ve Hezak gibi usatın kesretle bulunduğu mevakiiden tecrid idilen iki, üç karye ahalisi terk-i silahta muzattar kaldıkları halde hükümete nîm bir emniyetle silahlarının işe yaramayanlarını tevdi', diğerlerini ihfa ittiler. Mevaki-i sairedeki asiler bu teklife silahla mukabelede bulunmak ve karakollarla kurray-ı islamiyeye tecavüz ve katl-i nüfuse cüret itmek suretiyle cevap virdiler.

Hezak karyesinde mütehassın ve karyenin etrafını duvarla, hendeklerle tahkim iden on bin kadar usatın te'dibine memur idilen İran heyet-i seferisi müfreze kumandanı Ömer Naci Beg de müfreze ve toplarla karyeyi abluka ittikden sonra usata terki silahla sulh teklifinde bulundu.

Bu teklife de silahla mukabele ve müfrezeye ikisi zabit olmak üzere otuz sekiz mecruh ve üç şehit verdirmek suretiyle red itmek küstahlığında bulundular. Bu kadar cüretkar ve bu kadar küstah olan eşrarın bu merhamet ve şefkati de takdir idemiyecekleri ve irade-i devletleri memuriyeyi mülkiyeye de tebliğ idildiği maruzdur.

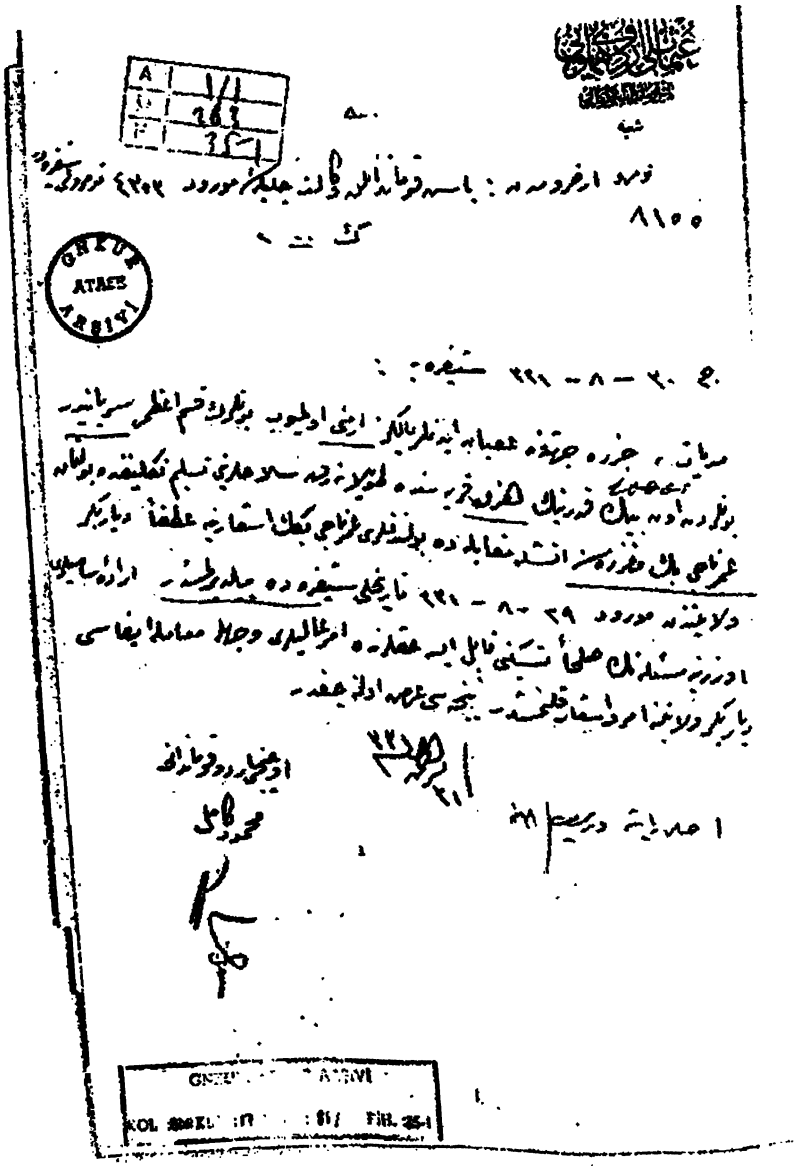
Fi 31 teşrini evvel 331 11332
Diyarbakır Vali Vekili Bedreddin
Şifre kalemine vurudu
fi 1 Teşrin-i Sani

Midyat mıntıkasındaki asilerin cezalandırılması sırasında, ilk önce asilere silah bırakmaları teklif edildi. Sarp arazilerinden emin olamayan ve Basabriye [Basibrin] ve Azax gibi asilerin kalabalık oldukları yerlerden tecrit edilen iki, üç köy ahalisi silahlarını terk etmeye karşı çıktıkları halde, hükümete yarım ağızla güvenerek, silahlarının işe yaramayanlarını bırakıp, diğerlerini gizlediler. Başka yerlerdeki asiler bu teklife silahla karşılık vermek ve karakollarla Müslümanlara tecavüz ve nüfusu katletmeye cüret etmek suretiyle yanıt verdiler. Azax köyünde tahkimatın gerisine çekilip, köyün etrafını duvarlarla, hendeklerle tahkim eden 10.000 kadar asinin cezalandırılmasıyla görevlendirilen İran sefer kuvveti müfreze kumandanı Ömer Naci Bey de, müfreze ve toplarla köyü ablukaya aldıktan sonra, asilere silahlarını bırakarak, barış yapma teklifinde bulundu. Bu teklife de silahla karşılık vererek, müfrezeye ikisi subay olmak üzere 38 yaralı ve üç şehid verdirmek suretiyle reddetmek küstahlığında bulundular.

13 Kasım 1915, 11332
Diyarbakır Vali Vekili Bedreddin

Şifre kalemine geldiği tarih
14 Kasım 1915

10. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 35-1

GNKUR ATASE ARŞİVİ
KOL. BDH KLS. 17 DOS. 81/ FİH. 35-1

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbi Umumiye
Şube:
Numara: 8155
Erkanı Harbi Umumiye'nin Erzurum'dan aldığı 4553 No'lu Şifreli Telgraf

30-8-331 şifredir:

Midyat, Cizre cihetinde isyan idenler yalnız Ermeni olmayıp bunların kısm-ı azamisi Süryani'dir.

Bunlardan on bin kadarının Hezak karyesinde toplanarak silahlarını teslim teklifinde bulunan Ömer Naci Beg müfrezesine ateşle mukabelede bulundukları Ömer Naci Beg'in işarına atfen Diyarbakır Vilayetinden mevrud 29-8-331 tarihli şifrede bildirilmiştir. İrade-i samileri üzerine meselenin sulhen teslimi kabil ise haklarında emri alileri vecihle muamele ifası Diyarbakır Vilayetine emir ve işar kılınmıştır. Neticesi arz olunacaktır.

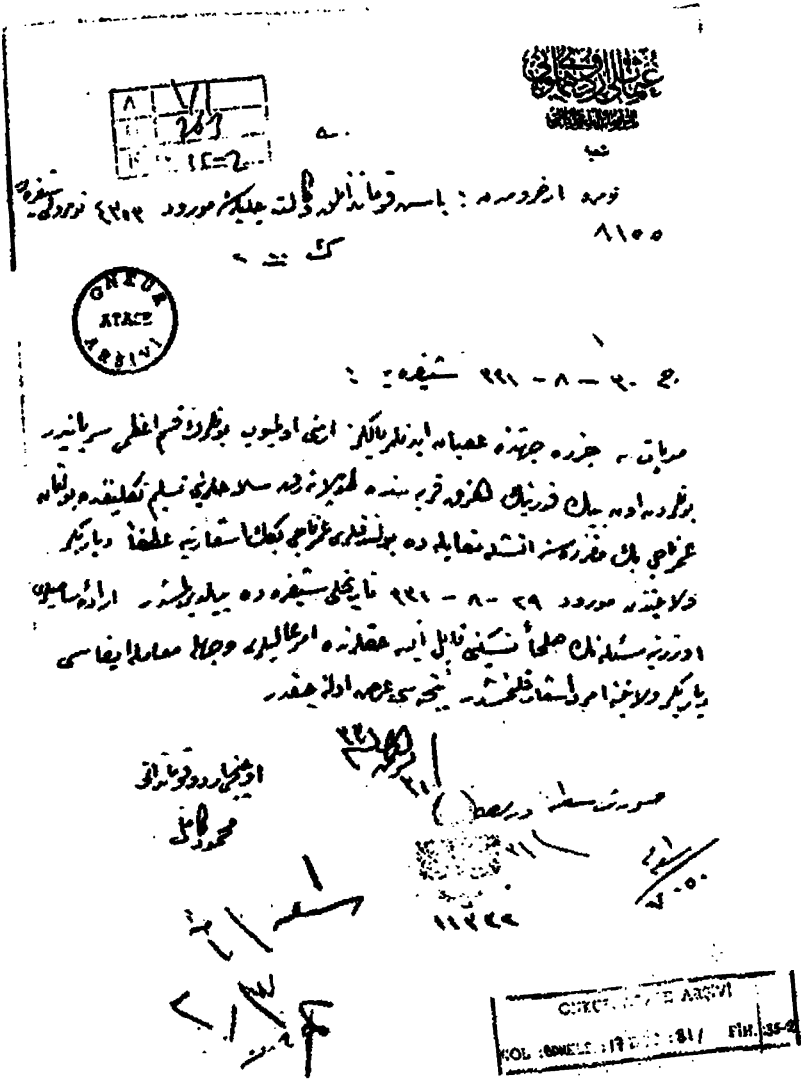
31 Teşrin-i Evvel 331
Üçüncü Ordu Kumandanı
Mahmut Kamil

Midyat, Cizre yöresinde isyan edenler yalnız Ermeni olmayıp bunların çoğunluğu Süryani'dir.

Bunlardan on bin kadarının Azax köyünde toplanarak silahlarını teslim etme teklifinde bulunan Ömer Naci Bey müfrezesine ateşle karşılık verdikleri Ömer Naci Bey'in yazısına atfen Diyarbakır Vilayetine erişen 11 Kasım 1915 tarihli şifrede bildirilmiştir. Yüce iradeleri üzerine sorunun barışçıl olarak hallolması mümkünse, haklarında yüce emirleriniz üzere yapılacak muamelenin yerine getirilmesi Diyarbakır Vilayeti'ne yazılı olarak emredilmiştir. Sonuç bildirilecektir.

13 Kasım 1915
3. Ordu Kumandanı
Mahmut Kamil

11. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 35-2

GNKUR ATASE ARŞİVİ
KOL: BDH KLS: 17 DOS: 81/ FİH: 35-2

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbi Umumiye
Şube:
Numara: 8155
Erkanı Harbi Umumiye'nin Erzurum'dan aldığı 4553 No'lu Şifreli Telgraf

30-8-331 şifredir:

Midyat, Cizre cihetinde isyan idenler yalnız Ermeni olmayıp bunların kısm-ı azamisi Süryani'dir.

Bunlardan on bin kadarının Hezak karyesinde toplanarak silahlarını teslim teklifinde bulunan Ömer Naci Beg müfrezesine ateşle mukabelede bulundukları Ömer Naci Beg'in işarına atfen Diyarbakır Vilayetinden mevrud 29-8-331 tarihli şifrede bildirilmiştir. İrade-i samileri üzerine meselenin sulhen teslimi kabil ise haklarında emri alileri vecihle muamele ifası Diyarbakır Vilayetine emir ve işar kılınmıştır. Neticesi arz olunacaktır.

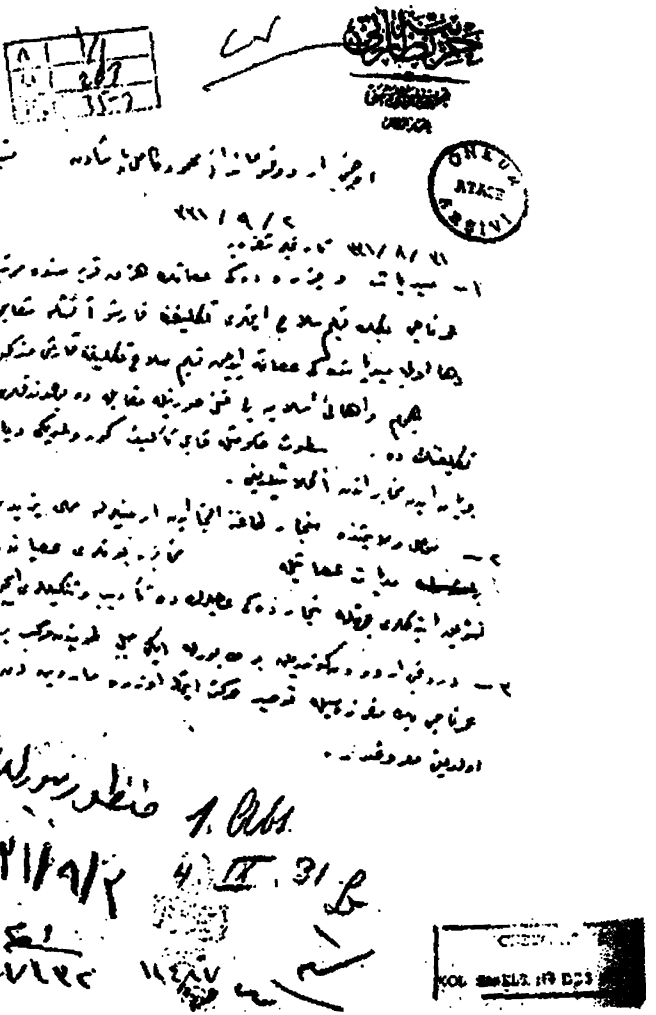
31 Teşrin-i Evvel 331
Üçüncü Ordu Kumandanı
Mahmut Kamil
11332 /7050

Midyat, Cizre yöresinde isyan edenler yalnız Ermeni olmayıp bunların çoğunluğu Süryani'dir.

Bunlardan on bin kadarının Azax köyünde toplanarak silahlarını teslim etme teklifinde bulunan Ömer Naci Bey müfrezesine ateşle karşılık verdikleri Ömer Naci Bey'in yazısına atfen Diyarbakır Vilayeti'ne erişen 11 Kasım 1915 tarihli şifrede bildirilmiştir. Yüce iradeleri üzerine sorunun barışçıl olarak hallolması mümkünse, haklarında yüce emirleriniz üzere yapılacak muamelenin yerine getirilmesi Diyarbakır Vilayeti'ne yazılı olarak emredilmiştir. Sonuç bildirilecektir.

13 Kasım 1915
3. Ordu Kumandanı
Mahmut Kamil

12. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 35-3

Harbiye Nazırlığı
Muhaberat Kalemi
Katipliği
Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa'dan Şifreli

31-8-331 tarihli şifreye

1. Midyat ve Cizre'deki usatın Hezak karyesinde mürettip müfreze kumandanı Ömer Naci Beg'in teslim-i silah itmeleri teklifine karşı ateşle mukabelede bulundukları gibi daha evvelce Midyat'da usata idilen teslim-i silah teklifine karşı mezkur asilerin islama hücum ve ahali-i islamiyeye katl suretiyle mukabelede bulundukları ve

üçüncü bir sulh teklifinin de ... hükümetle kabil-i te'lif görülmediği Diyarbakır

vilayetiyle cereyan iden muhaberattan anlaşıldığı.

2. Musul Vilayetinde Sincar Dağı'na iltica iden Ermenilerle mahalli Yezidilerin birleşerek Midyat usatıyla muhabere bunları isyanda sebat ve ... teşvik ittikleri cihetle Sincar'daki asilerin de te'dib ve tenkilleri içün icab idenlere emir buyurulması

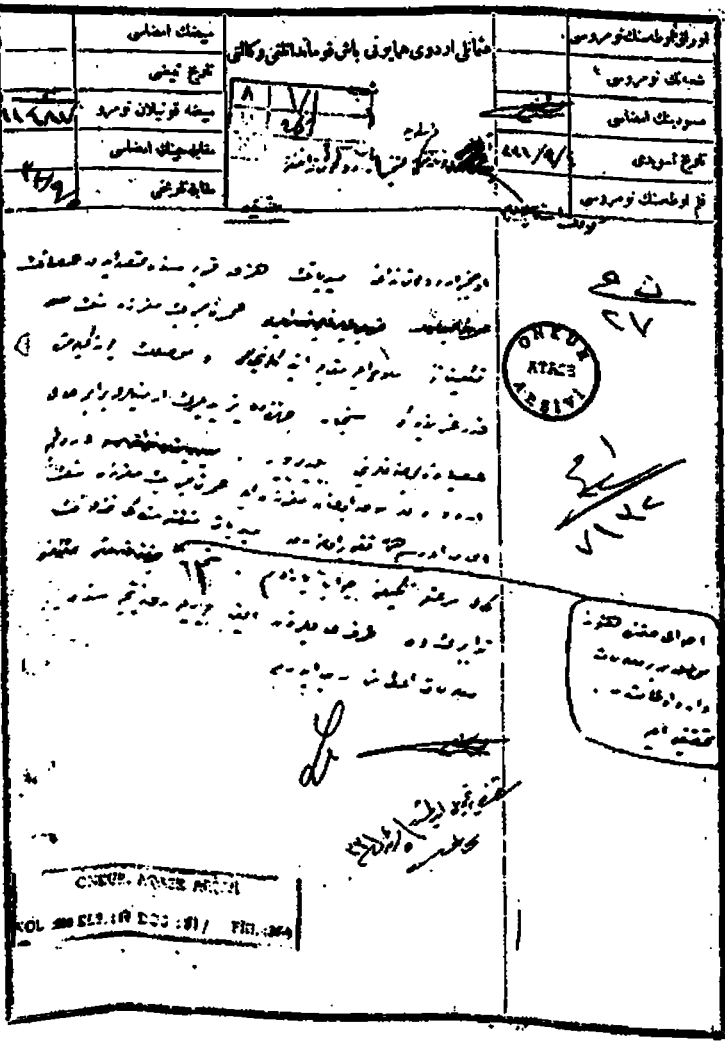
3. Dördüncü ordudan gönderilen bir taburla iki cbl topundan mürekkep bir müfrezenin de Ömer Naci Beg müfrezesiyle tevhid-i hareket itmek üzere Mardin'den hareket itmiş olduğunu marufdur.

15 Kasım 1915
Şifre tarihi: 13 Kasım 1915

1. Midyat ve Cizre asilerinin, Azax köyünde tertip edilmiş olan müfreze kumandanı Ömer Naci Bey'in silahlarını teslim etme tekliflerine karşı ateşle mukabelede bulundukları gibi, daha önce Midyat'ta asilere yapılmış olan silahlarını teslim etme tekliflerine karşı adı geçen asilerin Müslümanlara hücum ve Müslüman ahaliyi katletmek suretiyle karşılık verdikleri ve üçüncü bir barış teklifinin de... Hükümetçe uygulanabilir görülmediği Diyarbakır Vilayeti'yle yapılan yazışmadan anlaşıldığı.

2. Musul vilayetinde, Sincar Dağı'na iltica eden Ermenilerle, yerel Yezidiler'in birleşerek, Midyat asileri ile haberleştikleri, bunları isyanda sebat ve... teşvik ettikleri cihetle Sincar'daki asilerin de cezalandırılıp bastırılmaları için gereken emirlerin buyrulması.

13. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17,Dos.: 81/ , Fih.: 35-4

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu Erkan-ı Harbiye Umumiye Şube: 1

.....Kumandanlığı Eliyle Altıncı Ordu Kumandanlığı'na Şifreli Telgraf

Gönderme tarihi: 17 Kasım 1915

Üçüncü ordu kumandanı Midyat'ın Hezak karyesinde taarruz iden usatın Ömer Naci Beg müfrezesinin teklifatına silah ile mukabele ittiklerini ve mahallin yüz kilometre kadar garbındaki Sincar cihetinde Yezidileri n Ermenilerle beraber hal-ı isyanda bulunduklarını bildiriyor.

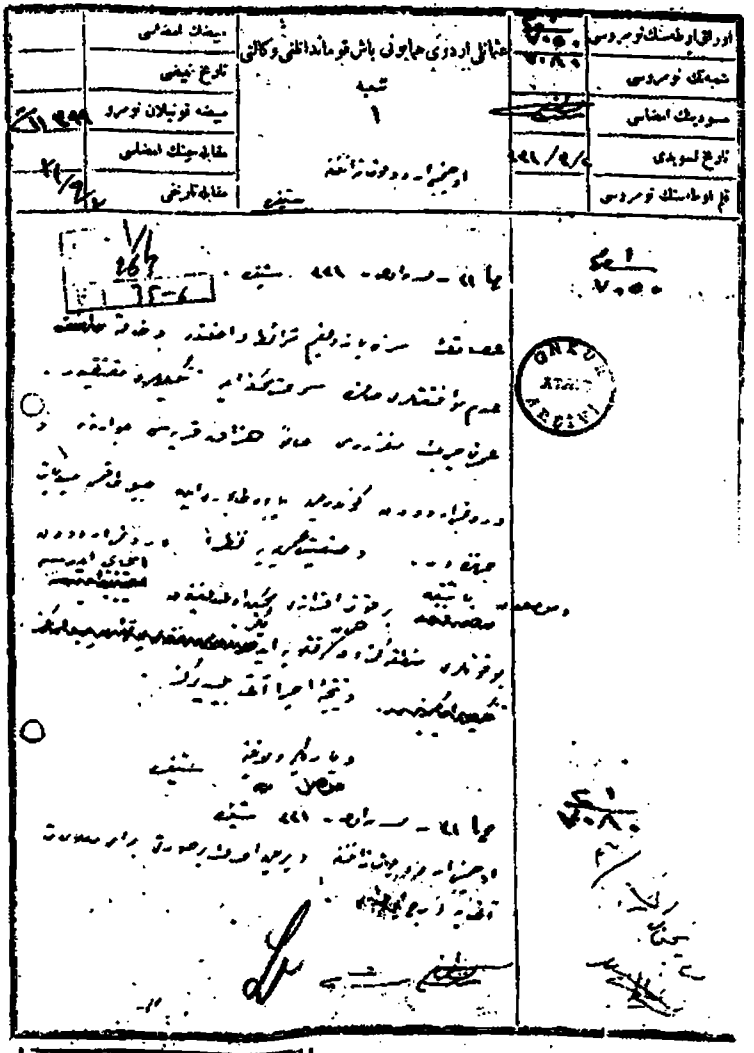
Dördüncü ordudan sevk olunan müfreze ile Ömer Naci beg müfrezesinin icab iderse hemen takviye olunarak Midyat mıntakasındaki müfrezenin kemali süratle tenkilini cevaben yazdım Sincar (ahvali hakkında henüz mevsıl bir malumat varid olmamıştır. Tahkiki ile) mukteza tedabirinde taraf-ı alilerinden emir buyurularak neticeyi sizin malumat itasını rica iderim. Şifre tahvil olunmuştur.

5 Teşrin-i sani 331 imza.
Gönderilme tarihi
17 Kasım 1915

3. Ordu Kumandanı, Midyat'ın Azax köyünde taarruz eden asilerin Ömer Naci Bey'in müfrezesinin tekliflerine silahla karşılık verdiklerini ve bölgenin yaklaşık 100 kilometre kadar batısındaki Sincar yönünde, Yezidiler'in Ermeniler ile birlikte isyan halinde bulunduklarını bildiriyor. 4. Ordu'dan sevk olunan müfreze ile Ömer Naci Bey'in müfrezesinin hemen takviye olunarak, Midyat mıntıkasındaki müfrezenin en büyük hızla [isyanı] bastırmasını yanıtlayarak yazdım. Sincar'daki durum hakkında henüz ek bir bilgi alınmamıştır. Araştırılarak gereken tedbirlerin yüksek makamınızdan emir buyrularak, sonuçtan haberdar edilmemi rica ederim.

Şifre değişikliği
18 Kasım 1915

14. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 35-6

GNKUR. ATASE ARŞİVİ
KOL. :BH KLS. :17 DOS : 81 / FIH. :35-6

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu Erkan-ı Harbiye Umumiye Şube: 1
Eliyle Altıncı Ordu Kumandanlığı'na Şifreli Telgraf

Tarih-i tesvidi: 2.9.331
31 Teşrin-i Evvel 331 şifre

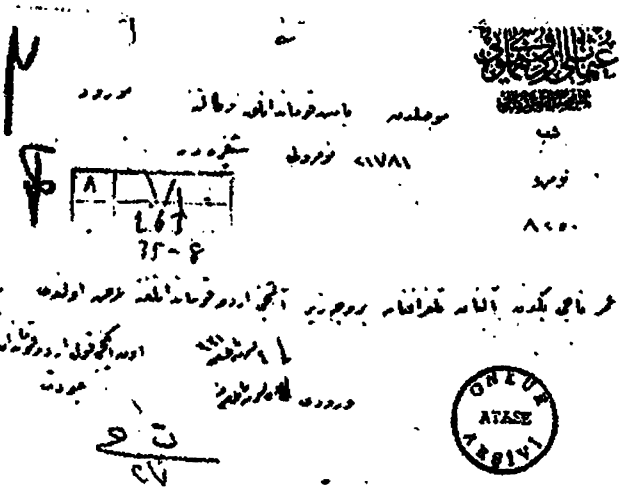
Usatın size yazdığım şerait dahilinde ve dalleten ademi muvafakatleri halinde süraten muhalla ile tenkilleri muktefidir. Ömer Naci Beg müfrezesi halen Hezak Karyesi civarında ve Dördüncü ordudan gönderilen yaya taburu ile cîl takımı Midyat cihetindedir.Vaziyet-i umumiyete nazaran dördüncü ordudan ve Musul'dan başka bir kuvvet ifraza mahal olmadığından icab iderse bu kuvvetleri mıntakanızdan hemen takviye ediniz ve netice-i icraatı bildiriniz. Diyarbakır Vilayetine mevsıl şifre.
31 Teşrin-i evvel 331şifre

Üçüncü Ordu Kumandanlığına verilen on bir sureti berayı malumat Atiye derc olunur.
8055
15 Kasım 1915

Şifrelenme tarihi
13 Kasım 1915

Asilerin size yazmış olduğum koşullar içinde ve doğru yoldan çıkarak rıza göstermemeleri halinde hızla tahliye edilerek bastırılmaları gerekir. Ömer Naci Bey'in müfrezesi halen Azax köyü civarında ve 4. Ordu'dan gönderilen piyade taburu ile dağ topçu takımı Midyat yönündedir. Genel duruma göre, 4. Ordu'dan ve Musul'dan [6. Ordu'dan] başka bir kuvvet ayrılmasına yer olmadığından, gerekirse bu kuvvetleri mıntıkanızdan hemen takviye ediniz ve operasyonun sonucunu bildiriniz.

15. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 35-8

GNKUR ATASE ARŞİVİ
KOL: BDH KLS: 17 DOS: 81/ FİH: 35-8

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkan-ı Harbiye Umumiye
Şube:
Numara: 8250
Erkanı Harbiye Umumiye'nin Musul'dan aldığı 21871 Şifre No'lu telgraf

Ömer Naci Beg'den alınan telgraf name ber vech-i zir Altıncı Ordu Kumandanlığına arz olundu.

4 Teşrin-i Sani 331

Onikinci Kolordu Kumandan Vekili Cevdet vurudu

5 Teşrin-i Sani

Suret

Altıncı ordudan telakki ettiğim emir üzerine asilere tekrar terki muhasıme etmelerini ve aksi takdirde haklarında daha şiddetle muamele olunacağını tefhim ettim. Hezak ve civarı Süryanileri bu gün devlet-i sadık olduklarını ve sadık kalacaklarını cevaben bildirdiler ve bir miktar cüz'iy-I silah da teslim ettiler. Hükümete olan borçlarını ödeyeceklerini ve tahrib ettikleri telgraf telini tamir eyliyeceklerini vaad ettiler ve Midyat'ın diğer köylerindeki asilerin de aynı suretle teslimlerini temin etmek üzere kendilerinden bir heyet göndereceklerini söylediler.

Diyarbakır valisi ile bil iştirak arzuy-ı nezaretpenahi dairesinde teskin-i isyanı mümkün görmekteyim. Bu taktirde hükümetce te'min-i maksada mümkün göründüğünden müfrezemizin maksadı asli olan İran'a hareketine müsaade buyurulmasının makamatı lazımeye işarını rica ederim. Ömer Naci Bey'den alınan telgraf Altıncı Ordu Kumandanlığı makamına arz edildi.

17 Kasım 1915

Onikinci Kolordu Kumandan Vekili Cevdet

18 Kasım 1915'te alındı

Suret

6. Ordudan aldığım emir üzerine, asilere yeniden düşmanlık etmeyi bırakmalarını ve tersi takdirde daha şiddetli bir muamele yapılacağını bildirdim. Azax ve civarı Süryanileri bu gün devlete sadık olduklarını ve sadık kalacaklarını yanıtlayarak bildirdiler ve az miktarda silah da teslim ettiler. Hükümete olan borçlarını ödeyeceklerini ve tahrib ettikleri telgraf telini tamir edeceklerini vaat ettiler ve Midyat'ın diğer köylerindeki asilerin de aynı suretle teslimlerini temin etmek üzere kendilerinden bir heyet göndereceklerini söylediler.

Diyarbakır valisi ile birlikte durumu gözden geçirerek, isyanın yatıştırılmasını mümkün görmekteyim. Bu durum hükümetin amacı için mümkün göründüğünden müfrezemizin asıl hedefi olan İran'a hareketine izin verilmesinin gereken makama yazıyla bildirilmesini rica ederim.

16. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 35-12

GNKUR ATASE ARŞİVİ

GNKUR. ATAŞE ARŞİVİ
KOL. :BDH KLS. :17 DOS. :81/ FIH. :35-12

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkan-ı Harbiye Umumiye
Şube: Numara: 8280
Erkanı Harbiye Umumiye'nin Musul'dan aldığı Şifreli Telgraf
Acil

Müstacel

Ömer Naci Beg'den alınan telgrafname ber vech-i zir Altıncı Ordu Kumandanlığına arz olundu.

6 Teşrin-i Sani 331
Onikinci Kolordu Kumandan Vekili Cevdet
Suret

Hezak'taki asiler ... teslimiyet eylediler. Midyat'ta diğer köylerdeki Süryanilerin de ... sadakate hazır oldukları Dördüncü Ordudan gönderilen müfreze kumandanının raporunda bildiriliyor. Müfrezemiz tesbit ve irade buyurulur ise Musul Revandez tarikiyle İran'a dahil olacaktır. Ve bir münasebetle ... ... birleşme olarak muvafık gördüm. Mevcudumuz ... ... ve civarında faaliyet bulunabilmeye müsaittir ... (iki nokta-boşluk) harekatın her türlü tecrübeden istifade ederek çalışacağımı ve zat-ı fehimanelerini memnun edecek mevkilerde bulunacağımı emir ediyorum. Yalnız iki adi cebel topumuz bu hareketimizde bozulduğu gibi mevcud-u ferdde daha zayıfladı. Eğer Dördüncü Ordudan (iki nokta) lerin te'dibi münasebetiyle müfrezemize iltihak eden taburun toplarıyla birlikte tamamıyle müfrezemize iltihakına irade ve müsaade buyurulursa bir ay sonra Tebriz'e girmeye çalışacağımı vaad ve temin ederim.

Acil

Ömer Naci Bey'den alınan telgraf Altıncı Ordu Kumandanlığı makamına arz olundu.

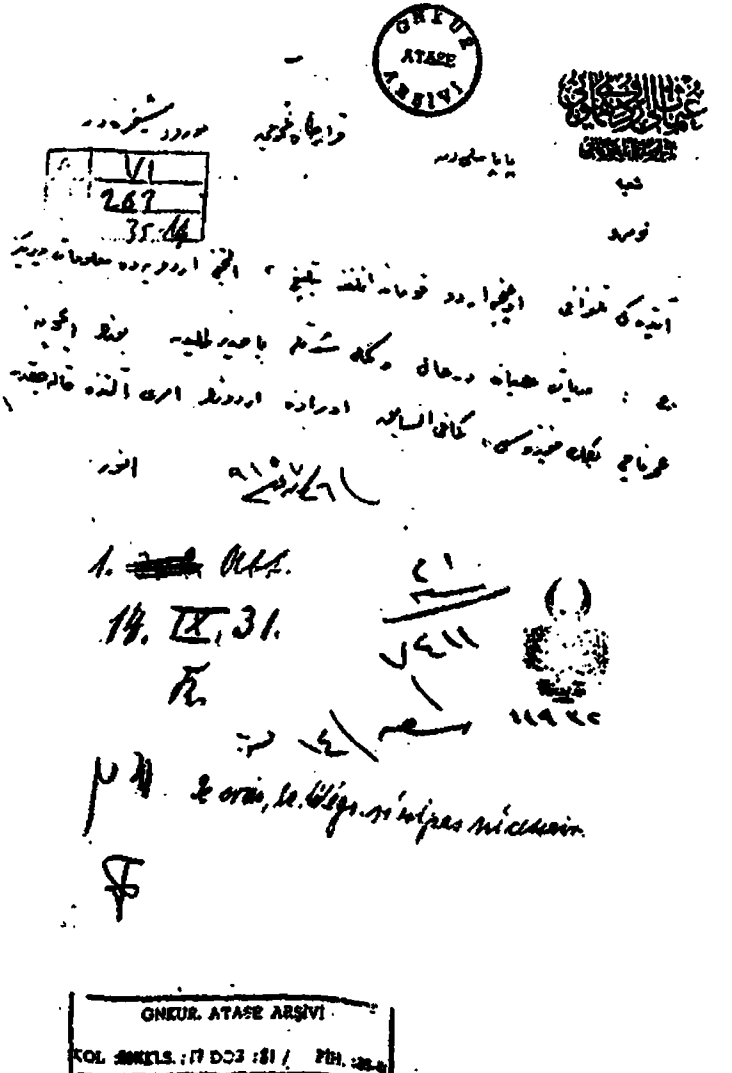
19 Kasım 1915

Onikinci Kolordu Kumandan Vekili Cevdet

Suret

Azax'taki asiler ... teslimiyet gösterdiler. Midyat'ta diğer köylerdeki Süryaniler'in de ... sadakate hazır oldukları 4. Ordudan gönderilen müfreze kumandanının raporunda bildiriliyor. Müfrezemiz tesbit ve irade buyurulur ise Musul Revanduz yoluyla İran'a girecektir. Ve bir münasebetle ... ... birleşme olarak uygun gördüm. Mevcudumuz ... ... ve civarında faaliyet bulunabilmeye müsaittir ... (iki nokta-boşluk) harekâtın her türlü tecrübeden istifade ederek çalışacağımı ve Sizleri memnun edecek mevkilerde bulunacağımı emir ediyorum. Yalnız iki adi dağ topumuz bu hareketimizde bozulduğu gibi mevcut kuvvetimiz daha da zayıfladı. Eğer 4. Ordudan (iki nokta) lerin cezalandırılması amacıyla müfrezemize verilen taburun toplarıyla birlikte tamamıyla müfrezemize katılmasına irade ve müsaade buyurularsa bir ay sonra Tebriz'e girmeye çalışacağımı vaat ve temin ederim.

17. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 35-14

GNKUR. ATAŞE ARŞİVİ
KOL. BDH KLS. : 17 DOS. :81 / FİH. :35-14

Osmanlı İmparatorluk Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiye
Şube:
Numara:
..... Kumandanlığı'nın Papaslı'dan aldığı şifreli telgraf.

11932
14.IX.31 [November 27, 1915]
Je crois, les télegs ne son't pas nécessaire[8]

Atideki telgrafı Üçüncü Ordu Kumandanlığına tebliğ, Altıncı Orduya da malumat verdim.

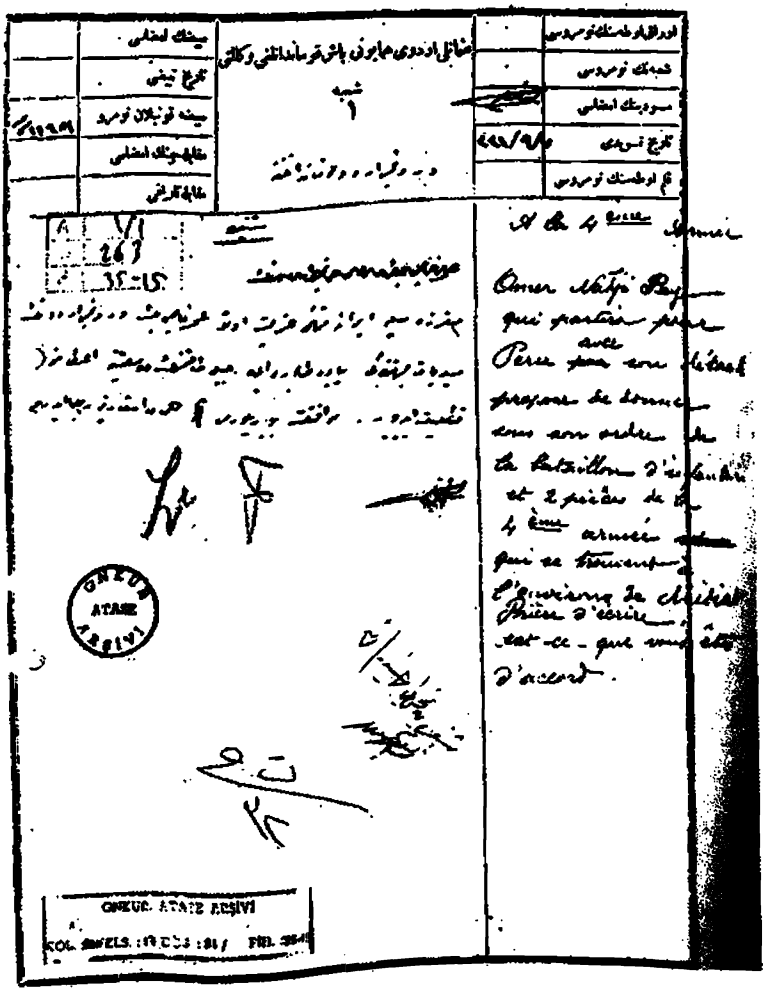
a. Midyat isyanı derhal ve kemal-i şiddetle basdırılmalıdır. Bunun için Ömer Naci Beg'in müfrezesi kema fissabık orada ordunun emri altında kalacaktır.

26 Teşrin-i Sani 915
11932

26 Kasım 1915

İlişikteki telgrafı Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na tebliğ ederek, 6. Orduya da bilgi verdim. Midyat isyanı derhal ve tam bir şiddetle bastırılmalıdır. Bunun için Ömer Naci Bey'in müfrezesi eskisi gibi, orada ordunun emri altında kalacaktır.[x]

18. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/, Fih.: 35-15

GNKUR. ATAŞE ARŞİVİ
KOL. BDH. KLS. : 17 DOS. : 81/ FİH. 35-15

Osmanlı İmparatorluk Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiyesi
Şube: 1
Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na Şifreli telgraf
Gönderildiği tarih: 20 Kasım1915 9/11651

Tarih-i tesvidi: 7.9.331 9/11651

Müfrezesiyle İran'a ... azimet olan Ömer Naci Beg ve dördüncü Ordunun Midyat cihetindeki yaya taburu ile cîl takımınında ... itasını teklif ediyor. Muvafakat buyurulursa heman istarını rica ederim.

Şifreye dahil .... .

Sağtarafta Ömer Naci Bey diye başlayan Fransızca bölüm var.

[The document contains a French translation in the margin]

Yazılış Tarihi

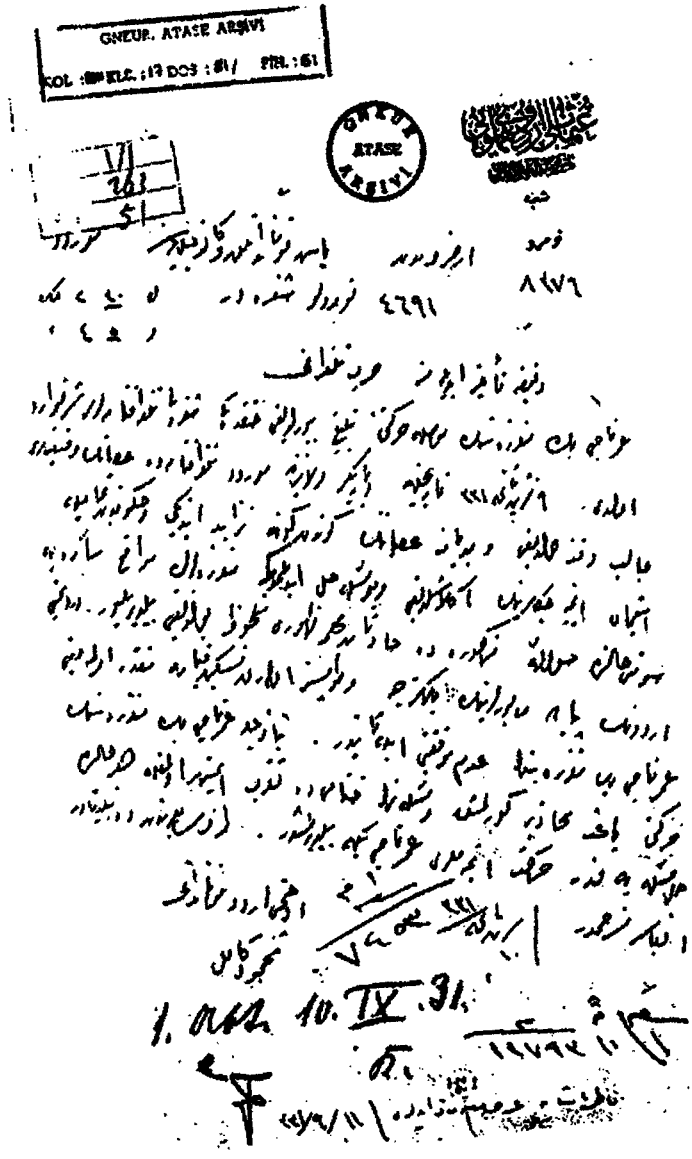
7.9.331 9/11651

Müfrezesiyle İran'a ... gitmek üzere yola çıkan Ömer Naci Bey ve 4. Ordunun Midyat yönündeki yaya taburu ile karma takımınında ... verilmesini teklif ediyor. Onaylanırsa hemen yazıyla bildirilmesini rica ederim.

Şifreye dahil .... .

Sağ tarafta Ömer Naci Bey diye başlayan Fransızca bölüm var.

19. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 51

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu

Erkanı Harbiye Umumiye

Şube: Numara: 8376

Erkanı Harbiye Umumiye'nin Erzurum'dan aldığı 4691 numaralı şifreli telgraf

Şifre:7543

Harb Telgrafı Dakika tehir eylemiyesiz. Ömer Naci Bey müfrezesinin Musul'a hareketini tebliğ buyurulduğu hakkındaki şifre telgrafları şerefvarid oldu. 9 Teşrin-i Sani 331 tarihiyle Diyarbakır Vilayetinden mevrud telgrafnamede isyanın refikleri calib-i dikkat olduğu ve Midyat isyanının günden güne tezayüd ettiği ....in tamamıyle isti'man (aman dileme, sığınma) etmeyeceklerinin anlaşıldığı ve bu mesele halledilmedikçe müfrezelerin mevaki-i sairelere sevki halinde havali-i mezkurede hadisatı mühime zuhuru melhuz bulunduğu bildiriliyor. Dördüncü ordunun piyade taburlarının yalnızca ve topsuz olarak teskin-i kıyama mukadder olmadığı Ömer Naci Beg müfrezesinin adem-i muvafakatiyle şayandır. Binaenaleyh Ömer Naci Beg müfrezesinin hareket-i baisi mahzur görülmüş ve meselenin hitamı dertekarrub etmiş olmağla her halde hall-i meseleye kadar hareket etmemeleri Ömer Naci Beg'e bildirilmiştir. Taraf-ı samilerinden ... inbası ...dır.

10 Teşrini Sani 331; Şifre: 7453

Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Nazır Paşa'ya arz-ı malumat edildi.

11/9/331.

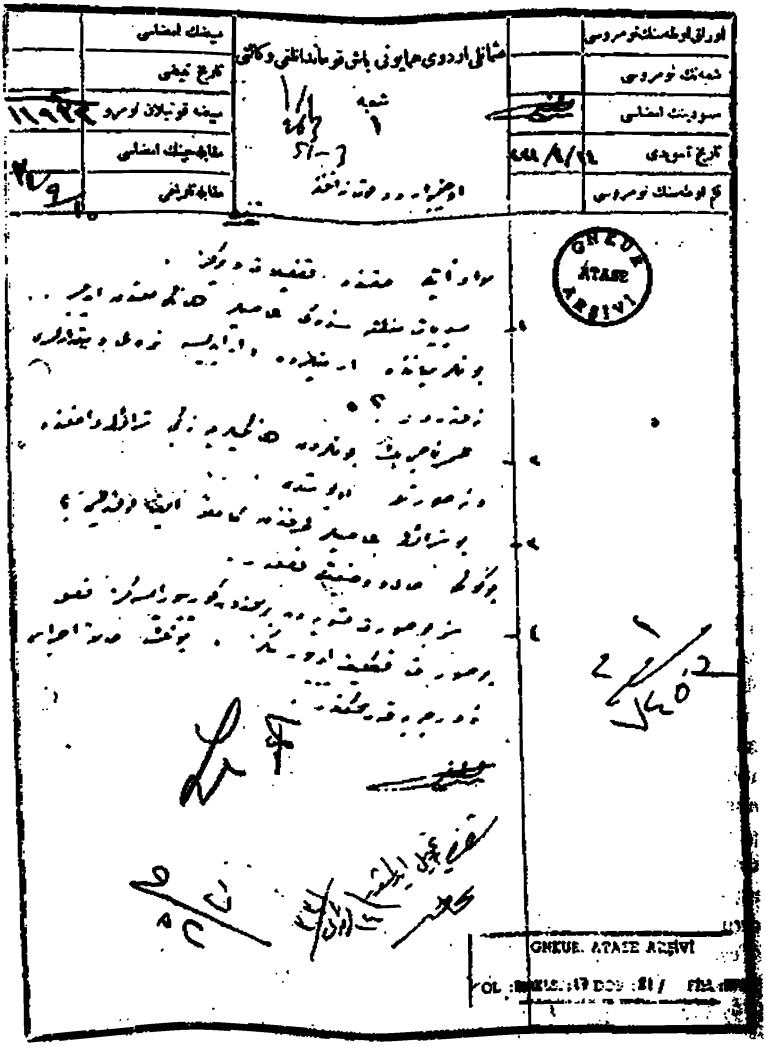
---

(9) *İstiman* sözcüğü Müslümanlara sığınan, aman dileyen anlamına gelir.

Harb Telgrafı Dakika tehir eylemiyesiz. Ömer Naci Beg müfrezesinin Musul'a hareketini tebliğ buyrulduğu hakkındaki şifre telgrafnameleri elimize ulaştı. 22 Kasım 1915 tarihiyle Diyarbakır Vilayeti'nden gelen telgrafda asilerin dikkat çektiği ve Midyat isyanının her geçen gün büyüdüğü ....in tamamıyle isti'man (aman dileme, sığınma) etmeyeceklerinin anlaşıldığı ve bu mesele halledilmedikçe müfrezelerin çeşitli yerlere sevki halinde adı geçen yerlerde önemli olayların olabileceği bildiriliyor. 4. Ordunun piyade taburlarının yalnızca ve topsuz olarak ayaklanmayı bastırmaya yetmediği Ömer Naci Bey müfrezesinin başarısızlığıyla ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Ömer Naci Bey müfrezesinin hareket nedeni uygun görülmemiş ve sorunun son bulması yaklaşmış olmakla her halde sorunun çözülmesine kadar hareket etmemeleri Ömer Naci Bey'e bildirilmiştir. Yüce makamınıza... heber verilmesi ...dır.

23 Kasım 1915; Şifre: 7453
3. Ordu Kumandanı
Mahmud Kamil
Nazır Paşa'ya bildirildi.
14 Kasım 1915

20. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 51-3

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiye
Şube: 1
Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na şifreli telgraf
Gönderildiği tarih: 27 Kasım 1915
Numara: 11932
Cevaplandığı tarih: 28 Kasım 1915

Tarih-i tesvidi
14.9.331
Numero: 11932
Mukabele tarihi: 15.9.31

Mevad-ı atiye hakkında tafsilat veriniz

1. Midyat mıntakasındaki asiler hangi milletten idiler. Bunlar meyanında Ermeniler de var idiyse nereli ve miktarları ne kadardır?

2. Ömer Naci Beg bunlardan hangileriyle ne gibi şerait dahilinde ve ne suretle uyuşdu?

3. Bu şerait asiler tarafından kamilen emin olundu mu? Bu günkü hal ve vaziyet nasıldır?

4. Siz bu suret-i tesviyede bir mahzur görüyor iseniz nasıl bir suret teklif ediyorsunuz. Bunun halen icrası ne dereceye kadar mümkündür.

Şifre tahvil edilmiştir.
14 Teşrin-i Sani 331

---

(10) Modern Türkçede *millet* "ulus" anlamına gelir. Ne var ki, Osmanlı idaresinde "dini cemaat"

Aşağıdaki konular hakkında bilgi veriniz.

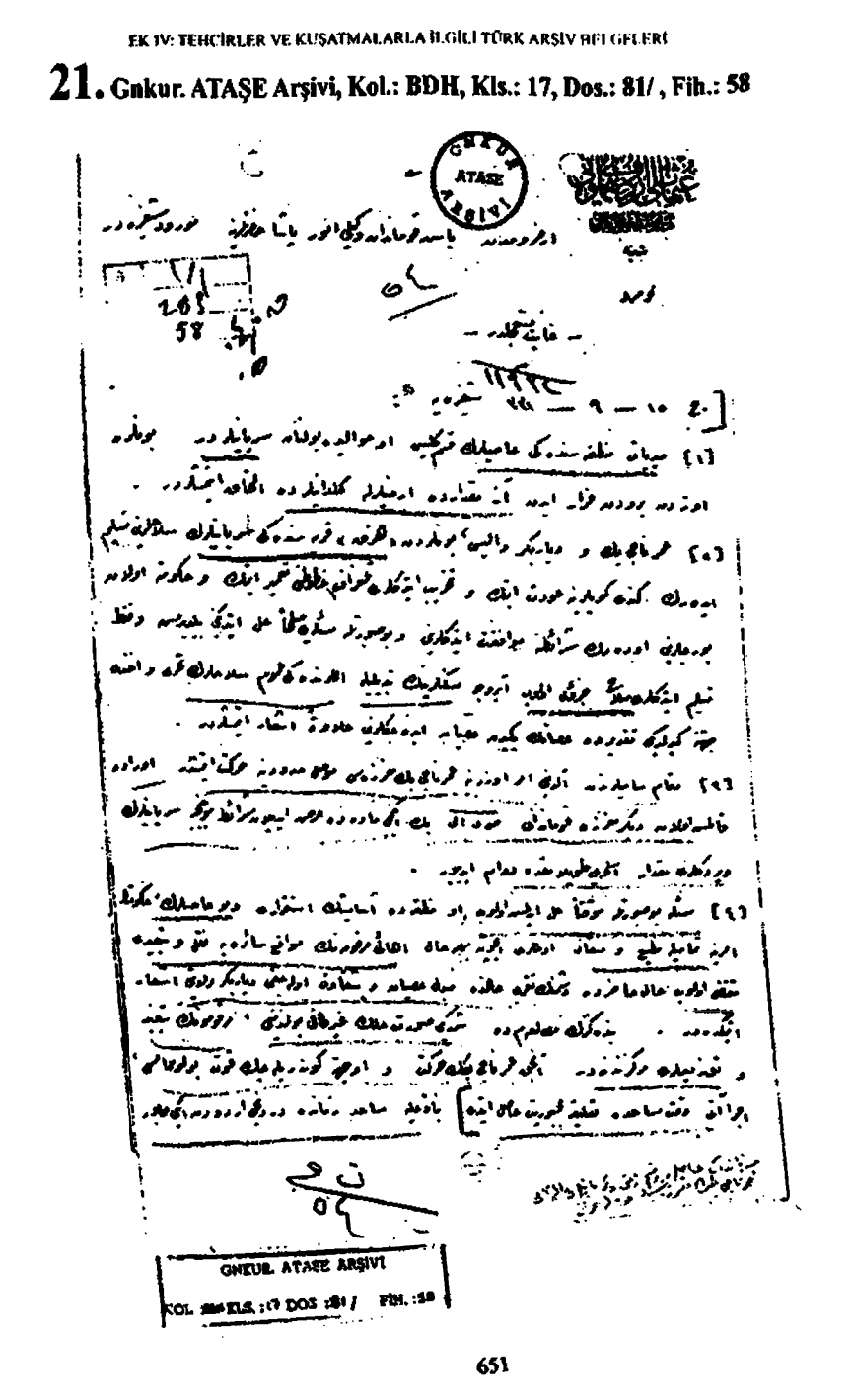
1. Midyat mıntıkasındaki asiler hangi millettendirler?[10] *Eğer aralarında Ermeniler de varsa [bunlar] nereli ve miktarları ne kadardır?*

2. Ömer Naci Bey bunlardan hangileriyle, ne tür koşulla ve ne şekilde uzlaştı?

3. Bu koşullar asiler tarafından tam anlamıyla kabul edildi mi? Mevcut durum nasıldır?

4. Siz bu anlaşmayı mahzurlu buluyorsanız, hangi önlemleri öneriyorsunuz? Bunların yerine getirilmesi şu anda ne ölçüde mümkündür?

21. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 58

GNKUR. ATAŞE ARŞİVİ
KOL. BDH KLS. :17 DOS :81/ FİH. :58

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu
Erkanı Harbiye Umumiye
Şube:
Numara: 54
Erkanı Harbiye Umumiye'nin Erzurum'dan aldığı şifreli telgraf

Gayet Müstaceldir
11932
[15-9-331 şifredir

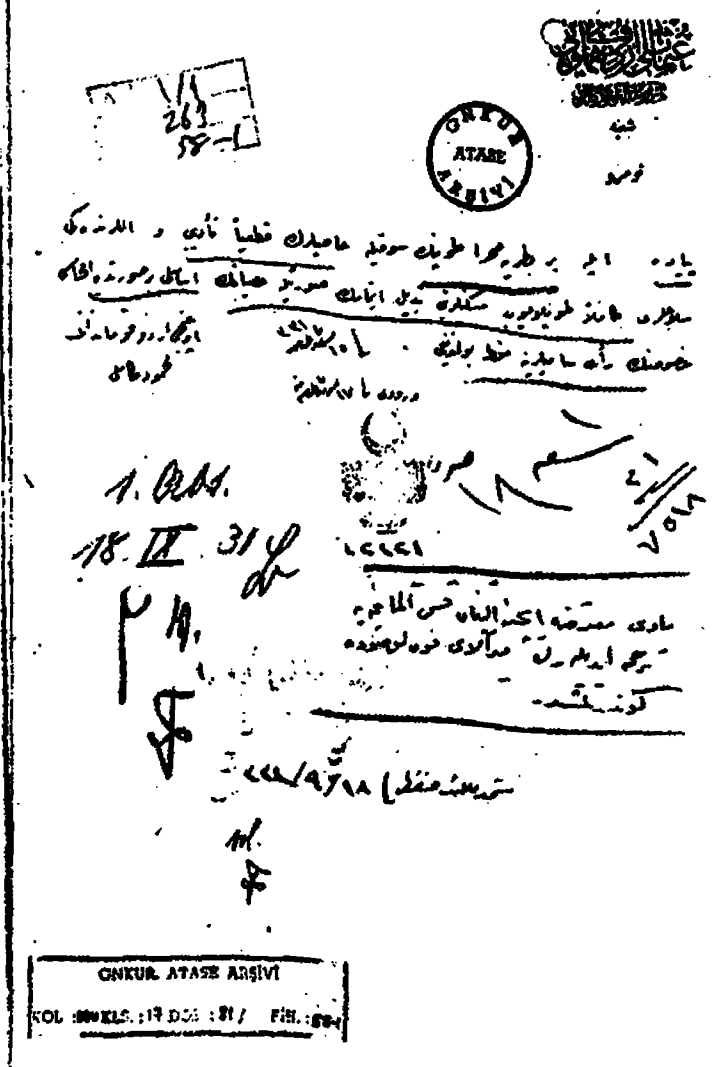
1. Midyat mıntıkasındaki asilerin kısm-ı küllisi o havalide bulunan Süryanilerdir. Bunlara öteden beriden firar eden az miktarda Ermenilerle Keldaniler de iltihak etmişlerdir.

2. Ömer Naci Beg ve Diyarbakır Valisi bunlardan "Hezak" karyesindeki Süryanilerin silahlarını teslim ederek kendi köylerine avdet etmek ve tahrip ettikleri telgraf hududunu tamir etmek ve hükümete olan borçlarını ödemek şeraitine muvafakat ettiklerini ve bu suretle meseleyi sulhen hallettiğini bildirmiş ve fakat teslim ettikleri silah cüzi olup ayrıca meskenlerinin tebdiliyle ellerindeki umum silahların teharrii ve ehazı cihetine gidildiği taktirde usatın yeniden isyan edeceklerini ilaveten işar etmişlerdir.

3. Makamı samilerinden aldığı emir üzerine Ömer Naci Beg müfrezesi Musul hududuna hareket etmiştir. Orada kalmış olan diğer müfreze kumandanı ... ... Beg ikinci maddede arz edilen şerait mucibince Süryanilerin verdikleri miktar ... toplamakta devam ediyor.

4. Mesele bu suretle tevkii hal edilmiş olup o mıntıkada asayişin istikrarı ve bu asilerin hükümetin emrine tamamıyle mutiğ ve münkad olmaları için behemehal ahali-i merkumenin mevaki-i saireye nakl ü teb'idi mukteza olup halihazırda düşmanın takribi halinde mübeddeli isyan ve şekavet olacağı Diyarbakır vilayetine işar etmektedir.

21a. Gnkur. ATAŞE Arşivi, Kol.: BDH, Kls.: 17, Dos.: 81/ , Fih.: 58-1

Bendenizin mütalaamda şimdi suret-i halin gayr-ı kafi bulunduğu, merkumunun teb'id tevzi'leri merkezindedir. Ancak Ömer Naci Beg'in hareket ve o cihete gönderilecek kuvvet bulunmaması icratı vakt-i müsaide ta'like mecburiyet etti] binaen aleyh müsait zamanda Dördüncü ordudan iki tabur *(Sayfa ikide devam)* piyade ile bir batarya sahra topunun sevkiyle asilerin katiyyen te'dibi ve ellerindeki silahları kamilen toplayıp meskenlerini tebdil etmemek suretiyle isyanın esaslı bir surette imhası hususunun rey-i samilerine menut bulunduğunu.

Fi 15 Teşrin-i Sani
331
Vurudu
fi 17 Teşrin-i Sani 331
Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil
/ 8517

12121
mavi ... içine alınan kısmı Almanca'dan terceme edilerek miralay .... gönderilmiştir. Şimdilik ...

fi 18-9-331
İmza

Midyat mıntıkasındaki asilerin büyük kısmı o havalide bulunan Süryaniler'dir. Bunlara oradan buradan firar eden az miktarda Ermeni ve Kildani de katılmıştır.

2. Ömer Naci Bey ve Diyarbakır Valisi, bunlardan "Azax" köyündeki Süryaniler'in silahlarını teslim ederek, kendi köylerine dönme ve tahrip ettikleri telgraf hatlarını tamir etme ve hükümete olan borçlarını ödeme koşullarını kabul ettiklerini ve bu sorunu barışçıl bir biçimde hallettiklerini bildirmiştir. Fakat teslim ettikleri silahın az sayıda olduğunu, ayrıca yer değiştirmeye tabi tu-

tulurlar [tehcir edilirler] ve ellerindeki silahlar tahrip edilirse, asilerin yeniden isyan edeceklerini de eklemişlerdir.

3. Üst makamlardan aldıkları emir üzerine Ömer Naci Bey'in müfrezesi Musul sınırına hareket etmiştir. Orada [Azax'ta] kalmış olan diğer müfreze kumandanı... İkinci maddede ortaya koyulan koşula uygun olarak Süryaniler'den para toplamaya devam ediyor.

4. Sorun bu şekilde halledilmiş olup, o mıntıkada asayişin istikrarı ve bu asilerin boyun eğip teslim olmaları için yukarıda adı geçen ahalinin yerlerinden alınıp, başka yerlere nakli zorunludur. [11] Halen Diyarbakır vilayeti, düşmanın yaklaşması halinin yeniden isyan ve eşkıyalığa yol açacağı konusunda bilgilendirilmiştir. Bendeniz, bu durumun kabul edilemeyeceği görüşünü taşıyorum... Ancak Ömer Naci Bey'in başarısız operasyonu ve o yöne gönderilecek kuvvet bulunmaması, çatışmanın daha uygun bir anda gerçekleştirilmesini zorunlu kılıyor... İsyanın kesin bir biçimde ortadan kaldırılması konusu yüce takdirinize kalıyor.

---

[11] "Adı geçen ahali" küçümseme ile kullanılıyor.

KAYNAKÇA

Abraamyan, G. A. ve T. G. Sevan-Khachatryan, ed. *Russkie istochniki o genotside armyan v Osmanskoi imperii 1915–1916 gody* [Rus Kaynaklarında 1915–16'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı]. Sbornik dokumentov i materialov. Erivan, Areresum-Ani, 1995.

A. H. B. "Mémoires sur Mardine (1915ss)." *Studia Orientalia Christiana Collectanea*'de Cairo, Franciscan Centre of Oriental Studies) 29–30 (1998), 59–189.

Ainsworth, William. "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistan; and of an Ascent of the Peak of Rowánduz (Túr Sheikhíwá) in the Summer of 1840." *Journal of the Royal Geographic Society* 11 (1841), 21–76.

Akçam, Taner. *Armenien und der Völkermord, Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*. Hamburg, Hamburger Edition, 1996.

Alichoran, Joseph. "Assyro-Chaldeans in the 20th Century, From Genocide to Diaspora." *Journal of the Assyrian Academic Society* 8, no. 2 (1994), 30–55.

———. "Un Dominicain témoin du génocide de 1915 le père Jacques Rhétoré (1841–1921)." Rhétoré'de, *"Les chrétiens aux bêtes"* (2005), 215–327.

Allen, W. E. D. ve Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*. Cambridge, Cambridge University Press, 1953.

Anschütz, Helga. *Die syrischen Christen vom Tur 'Abdin, Eine altchristliche völkerungsgruppe zwischen Beharrung, Stagnation und Auflösung*. Würzburg, Augustinus Verlag, 1985.

Armalto, Ishaq. *Al-Qusara fi nakabat al-nasara* [Hıristiyanlar'ın Yaşadığı Felaketler]. Beyrut, Al Sharfe, 1919. Yeniden basım, Beyrut, 1970.

———. "Siyahati fi Turabdin." [Turabdin Seyahatim]. *Al-Mashriq* 6 (1913), 562–78, 662–75, 739–54, 835–54..

Armenians in Ottoman Documents (1915–1920). Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

Arutinov', A. "K' antropologii aisorov'" [Asurlar'ın Antropolojisi Üzerine]. *Russkii antropologicheskii zhurnal* 1902, no. 4, 81–100.

Attwater, Donald. *The Churches of the East.* 2 cilt, St. Helens, England, Thomas More ve Geoffrey Chapman, 1961.

Aver'yanov', P. I. *Etnograficheskii i voenno-politicheskii obzor' aziatskikh' vlad'nii ottomanskoi imperii.* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya Vilayetlerinin Etnografik ve Askeri-Politik Değerlendirmesi]. St. Petersburg, Glavnoe Upravlenie General'nogo Shtaba, 1912.

Aydin, Hanna. *Die Syrisch-Orthodoxe Kirche von Antiochien.* Glane-Losser, Netherlands, Bar Hebräus Verlag, 1990.

Aydın, Süavi, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel ve Süha Ünsal. *Mardin, Aşiret – Cemaat – Devlet.* İstanbul, Tarih Vakfı, 2000.

"The Azizan or the Princes of Bohtan." *Journal of the Central Asian Society* 36 (1949), 249–51.

Babane, Hazqiyel Rayyis Gabriyel Beth-Malik. *Taš'ita d Aturaye* [Asurlar'ın Tarihi]. Trichur, India, Mar Narsay Publishing House, 1975.

Babakhanov, I. *Sirokhaldeitsy, ikh istoriya i zhizn'* [Süryani-Kildaniler, Tarih Ve Hayatları]. St. Petersburg, Lopukhina, 1899.

Balakian, Peter. *The Burning Tigris, the Armenian Genocide and America's Response.* New York, Harper Collins, 2003.

Barby, Henry. *Au pays de l'épouvante, L'Armenie martyre.* Paris, Albin Michel, 1917.

Bardakçı, Murat. "Tehcir edilen Ermeniler 924 bin 158 kişiydi". *Hürriyet*, 24 Nisan 2005.

Bar Gello, Fehmi. *Seifo, Trakasserier och folkmord 1914 i Turabdin.* Jönköping, Sweden, Assurbanipal, 2000.

Benjamin, Yoab. "Assyrian Journalism, a 140-Year Experience." *Journal of the Assyrian Academic Society* 7, no. 2 (1993), 1–16.

Berré, Marie-Dominique. "Massacres de Mardin." *Haigazian Armenologica Journal* 17 (1997), 81–106.

Bet-Barşawmo, İğnatiyos Afrem. *Turabdin Tarihi.* Södertälje, Sweden, Nsibin, 1996.

Beylerian, Arthur. *Les grandes puissants, L'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914–1918).* Paris, Sorbonne, 1983.

Bihl, Wolfdieter. *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte,* Kısım 1, *Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–1917.* Vienna, Böhlaus, 1975.

Bilgi, Nejdet. *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray'ın Hayatı ve Hâtıraları, İttihâd ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi.* (İzmir, Akademi Kitabevi 1997).

Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians.* Oxford, Oxford University Press, 2005.

Braude, Benjamin, and Bernard Lewis, eds. *Christians and Jews in the Otoman Empire, The Functioning of a Plural Society.* 2 cilt. New York. Holmes ve Meier, 1982.

Bryce, James, ve Arnold Toynbee. *The Treatment of Armenians in the Otoman Empire, 1915–1916*. Sansürsüz baskı. Princeton, N.J., Gomidas Institute, 2000. 1. baskı, 1916.

Cambar, Malik. "Autobiography." Doğu Süryanice elyazma, [1960?], Juliana Jawaro [Chicago] ve Mesopotamian Collection, Södertörn University College'da.

———. *Vie et coutmues des Maliks*. Marseilles, Guiran, 1924.

Chalabian, Andranig. *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*. Southfield, Mich., Yazar, 1988.

Chabot, J.-B. "État religieux des diocèses formant le patriarcat chaldéen de Babylone au 1er janvier 1896." *Revue de l'Orient chrétien* 1 (1896), 433–53.

Chevalier, Michel. *Les Montagnards chrétiens du Hakkâri et du Kurdistan septentrional*. Paris, Publications du département de Géographie de l'Université de Paris-Sorbonne, 1983.

Coakley, J. F. *The Church of the East and the Church of England, A History of the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission*. Oxford, Clarendon, 1992.

Dadrian, Vahakn. "The Armenian Genocide, An Interpretation." *America and the Armenian Genocide of 1915* içinde, yayınlayan Jay Winter, 52–100. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

———. "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources." *Genocide, a Critical Bibliographic Review*'in içinde, yayınlayan Israel Charny, 2,93–95. Londra, Mansell, 1991.

———. *The History of the Armenian Genocide, Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, R.I., Berghahn, 1995.

———. "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War." *Minorities in Wartime, National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars* içinde, yayınlayan Panikos Panayi, 50–82. Oxford, Berg, 1993.

Davison, R. H. "Tanzimat." *Encyclopaedia of Islam*. 2. baskı. 10,201–9. Leiden, Brill, 1998.

D'Avril, Adolphe. *La Chaldée chrétienne, Étude sur l'histoire religieuse et politique des Chaldéens-Unis et des Nestorians*. Paris, Benjamin Duprat, 1864.

de Courtois, Sébastien. *The Forgotten Genocide, Eastern Christians, The Last Arameans*. Piscataway, N.J., Gorgias Press, 2004.

Decroo, Georges. "En Perse, Pillages et massacres." *Les Missions Catholiques* 47 (1915), 207.

Demirer, Hüseyin. "Haver Delal" [İmdat, Sevgilim]. Yayınlanmamış, daktilo edilmiş elyazması (15 Mart 1983), 199 sayfa. Mesopotamian Collection, Södertörn University College.

Driver, G. R. "The Religion of the Kurds." *Bulletin of the School of Oriental Studies* 2 (1922), 197–213.

Dündar, Fuat. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–18)*. İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

El-Ghusein, Fâ'iz. *Martyred Armenia*, Londra, Arthur Pearson, 1917.

Emîri, Ali. *Osmanlı Vilâyât-i Şarkiyyesi*. Ankara, İlâhiyât, 2005.

Empire de Perse, Ministère des affaires étrangeres (Pers İmparatorluğu, Hariciye Nezareti). *Neutralité Persane, Documents diplomatiques*. Paris, Georges Cadet, 1919. Tamamı *Wer hat die persische Neutralität verletzt?*'ın eki olarak Wilhelm Litten tarafından yeniden yayınlanmıştır, 1–163. Berlin, Walter de Gruyter, 1920.

Erickson, Edward J. *Ordered to Die, A History of the Ottoman Army in the First World War*. Westport, Conn., Greenwood, 2001.

Ethem, Çerkes. *Anılarım*. İstanbul, Berfin Yayınları, 1962.

Die Europäischen Mächte und die Türkei während des Weltkrieges, Konstantinopel und die Meerengen. 4 cilt. Dresden, Carl Reissner, 1930–32.

Findley, Carter. "The Acid Test of Ottomanism, The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy." Braude ve Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (1982), 339–68 içinde.

Gatrell, Peter. *A Whole Empire Walking, Refugees in Russia During World War I*. Bloomington, Indiana University Press, 1999.

Gehrke, Ulrich. *Persien in der deutschen Orientpolitik während des ersten Weltkrieges*. 2 cilt Stuttgart, Kohlhammer, 1961.

Genelkurmay Basımevi, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara, ATASE, 1983–85.

Genelkurmay Başkanlığı. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, cilt. 2, kısım 1. Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1993.

Genis, Vladimir. *Vitse-konsul Vvedenskii sluzhba v Persii i Bukharskom khanstve (1906–1920 gg.). Rossiiskaya diplomatiya v sud'bakh* [Konsolos Yardımcısı Vvedenski'nin İran ve Buhara Hanlığı'ndaki Görevleri 1906–20, Rus Diplomasisinin Kaderi]. Moskova, Izdatel'stvo Sotsialno-politicheskaya Mysl', 2003.

Genotsid armyan i russkaya publitsistika [Rusça Yayınlarda Ermeni Soykırımı]. Erivan, Muzei-institut genotsida armyan, 1998.

Goddard, Hugh. *A History of Christian–Muslim Relations*. Chicago, New Amsterdam Books, 2000.

Gökalp, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul, Sosyal Yayınları, 1992.

Grant, Asahel. *The Nestorians; or, the Lost Tribes*. New York, 1845.

Griselle, Eugène. *Syriens et Chaldéens, Leur martyre, leurs espérances*. Paris, Bloud et Gay, 1917.

Güngör, Salâhattin. "Bir Canlı Tarih Konuşuyor". *Resimli Tarih Mecmuası* 4, no. 43 (Temmuz 1953), 2442–45.

Guse, Felix. *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*. Leipzig, Koehler & Amelang, 1940.

Haddad, Eva. *The Assyrian, Rod of My Anger*. N.p., Author, 1996.

Hannouche, Hanna Murat. *Azekh "Beyt Zebde"* [Azakh ya da Beyt Zebde]. Paris, yazar, 2002.

Hellot-Bellier, Florence. "Chronique de massacres annoncés, Les Assyro-Chaldéens de Perse, la Perse et les puissances europeennes 1986–1919." Doctoral thesis, Université de la Sorbonne nouvelle Paris III,1998.

Hendo, Gabriel Qas Tuma. *"Tarikh Azakh"* [Azax Tarihi]. Tarihsiz Arapça el-yazması, 231 s. Mesopotamian Collection, Södertörn University College.

Hinno, Süleyman. *Gunhe d Suryoye d Turabdin* [Turabdin Süryanileri'nin Katledilmesi]. Glane-Losser, Netherlands, Bar Hebräus Verlag, 1987.Swedish translation, *Massakern på syrianerna i Turabdin 1914–1915*. Örebro,Sweden, Syrianska riksforbundet, 1998.

Hoetzsch, Otto, ed. *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus, Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, ser. 2, cilt. 6. Berlin, Reimar Hobbing, 1934.

Höjer, N. F. "Till armeniernas vänner." *Missionsförbundet* 1897, 330–33.

Hollerweger, Hans. *Turabdin, Lebendiges Kulturerbe*. Linz, Freunde der Tur Abdin, 1999.

Hull, Isabel V. *Absolute Destruction, Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* Ithaca, Cornell University Press, 2005.

Hultvall, John. *Mission och vision i Orienten, Svenska missionsförbundets mission i Transkaukasien-Persien 1882–1921*. Studia missionalia Uppsaliensia 53. Stockholm, Verbum, 1991.

Impagliazzo, Marco, ed. *Una Finestra sul massacro, Documenti inediti sulla strage degli armeni (1915–1916)*. Milan, Guerini, 2000.

Ineichen, Markus. *Die Schwedischen Offiziere in Persien (1911–1916)*. Bern, Peter Lang, 2002.

Jäckh, Ernst. *Die deutsch-türkische Waffenbrüderschaft*. Stuttgart, Deutsche Verlags- Anstalt, 1915.

———. *Kiderlen-Wächter der Staatsmann und Mensch, Briefwechsel und Nachlass*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1924.

Jähnicke, Burkhard. "Lawyer, Politician, Intelligence Officer, Paul Leverkuehn in Turkey 1915–1916 and 1941–1944." *Journal of Intelligence History* 2 (kış 2002), 69–87.

Jedin, Hubert. *Atlas zur Kirchengeschichte*. Freiburg, Herder, 1970.

Joseph, John. *The Modern Assyrians of the Middle East, Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers*. Leiden, Brill, 2000.

———. *Muslim–Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East*. Albany, SUNY Press, 1983.

Kansu, Aykut. *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913*. Leiden, Brill, 2000.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kévorkian, Raymond. "La Cilicia (1909–21) des massacres d'Adana au mandat français." Özel sayı, *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 3 (1999).

Kieser, Hans-Lukas. *Der Verpasste Friede, Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839–1938*. Zürich, Chronos, 2000.

"The Killing of the Christians in Seert." *Aram* 6 (1993), 63–68.

Knapp, Grace H. *The Tragedy of Bitlis*. 1919. Yeniden baskı, Londra, Sterndale Classics, 2002.

Kocahanoğlu, O. S. *İttihad-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması, 1918–1919*. İstanbul, Temel Yayınları, 1998.

Koohi-Kamali, Farideh. *The Political Development of the Kurds in Iran, Pastoral Nationalism*. New York, Palgrave Macmillan, 2003.

Korsun, N. G. *Alashkertskaya i khamadanskaya operatsii na kavkazskom fronte mirovoi voiny v 1915 gody* [1915'te I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Alaşkirt/Eleşkirt ve Hamadan Harekâtı]. Moskova, Gosudarstvennoe Voneenoe Izdatel'stvo, 1940.

Kurtcephe, İsrafil. "Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1, no. 4 (1993), 290–305.

Laloyan, E. A. "Aisori vanskago vilaiet" [Van Vilayeti'ndeki Asurlar]. *Zapiski kavkazskago otd'la imperatorskago russkago geograficheskago obshchestva* 28, no. 4. Tiflis, 1914.

Landau, Jacob. *Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation*. Bloomington, Indiana University Press, 1995.

Lazarev, M. S. *Kurdistan i kurdskaya problema (90-e gody XIX veka – 1917 g.)* [Kürdistan ve Kürt Sorunu 1890–1917]. Moskova, Izdatel'stvo Nauka, 1964.

Lehmann-Haupt, C. F. *Armenien Einst und Jetzt*. 2 cilt. Berlin, Behr's, 1910.

Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914–1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam, Tempelverlag, 1919.

———. *Le Rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie*. Paris, Payot, 1918.

Leverkuehn, Paul. *Posten auf ewiger Wache, Aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter*. Essen, Essener Verlagsanstalt, 1938.

Lewis, Mary E. *The War Journal of a Missionary in Persia*, yayınlayan, Mary Schauffler-Platt. New York, Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church in the U.S.A., 1915.

Litten, Wilhelm. *Wer hat die persische Neutralität verletzt?* Berlin, Walter de Gruyter, 1920.

Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire, The Campaign against Enemy Aliens during World War I.* Cambridge, Harvard University Press, 2003).

Ludshuveit, E. F. *Turtsiya v gody pervoi mirovoi voiny 1914-1918 gg. Voennopoliticheskii ocherk* [I. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye 1914–1918, Askeri-Politik Araştırma]. Moskova, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta, 1966.

Macuch, Rudolf. *Geschichte der spät- und neusyrischen Literatur.* Berlin, Walter de Gruyter, 1976.

Maevskii, V. T. *Voenno-statisticheskoe opisanie vanskogo i bitlisskogo vilaetov'* [Van ve Bitlis Vilayetleri Hakkında Askeri-İstatistiksel Rapor] Tiflis, Izdanie Shtaba Kavkazskogo Voennago Okruga, 1904.

Majd, Muhammed Gholi. *The Great Famine and Genocide in Persia, 1917–1919.* Lanham, Md., University Press of America, 2003.

Mann, Michael. *The Dark Side of Democrarcy, Explaining Ethnic Cleansing.* Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Matveev, K. P., and I. I. Mar-Yukhanna. *Assiriiskii vopros vo vremya i posle pervoi mirovoi voiny* [I. Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Asuri Sorunu]. Moskova, Izdatel'stvo Nauka, 1968.

McDowell, David. *A Modern History of the Kurds.* Londra, Tauris, 1996.

Menteşe, Halil. *Halil Menteşe'nin Anıları.* İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Meyrier, Gustave. *Les massacres de Diarbekir, Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894–1896.* Paris, L'Inventaire, 2000.

Mikaelyan, Vardges, ed. *Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913–1919).* Erivan, Institute for History, 2004.

Minorsky, V. "Kurds, Kurdistan, iii, History, A, Pre-Islamic History; B. The Islamic Period up to 1920." *Encyclopaedia of Islam.* 2nci ed. 3,447–64. Leiden, Brill, 1981.

———. "Urmiya." *Encyclopaedia of Islam* 4,1032–38. Leiden, Brill, 1934.

Mistrih, Vincent. "Mémoires de A.Y.B. sur les massacres de Mardine." *Armenian Perspectives, 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Etudes Arméniennes* içinde, ed. Nicholas Awde, 287–92. Londra, Curzon, 1997.

Naayem, Joseph. *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens massacrés par les Turcs, Documents inédits recueillis par un témoin oculaire.* Paris, Bloud et Guy, 1920.

Namik, Said A. ve Rustem Nedjib. *La Question assyro-chaldéenne devant la conférence de la paix.* [Paris], Temmuz 16, 1919.

Naslian, Jean. *Les Memoires de Mgr. Jean Naslian sur les événements politicoreligieux en Proche-Orient de 1914 à 1928.* Viyana, Méchitha-riste, 1951.

Nersisiyan, M. G., ed. *Genotsid armyan v osmanskoi imperii, Sbornik dokumentov i materialov* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı, Belge ve Malzemeler Koleksiyonu]. 2. baskı. Erivan, İzdatel'stvo Aiastan, 1982.

Nesimi, Abidin. *Yılların İçinden*. İstanbul, Gözlem yayınları, 1977.

Nikitine, Basile P. "Une Apologie kurde du sunnisme." *Rocznik orientalistyczny* 8 (1933), 116–60.

———. "Les Kurdes et le Christianisme." *Revue de l'Histoire des Religions*, 1922, 147–56.

———. *Kurdy* [Kürtler]. Moskova, İzdatel'stvo Progress, 1964.

———. "Nestorians." *Encyclopaedia of Islam* 3,902–6. Leiden, Brill, 1936.

———. "Une Petite Nation victime de la guerre, Les Chaldéens." *La Revue des Sciences Politiques*, Ekim–Aralık 1921, 602–25.

Noel, Edward. "The Character of the Kurds as Illustrated by their Proverbs and Popular Sayings." *Bulletin of the School of Oriental Studies* 1, no. 4 (1920), 79–90.

Noel, Edward W. C. *Diary of Major E. Noel on Special Duty in Kurdistan*. Basra, 1919.

Nogales, Rafael de. *Four Years beneath the Crescent*. Londra, Charles Scribner's, 1926.

Ogandzhanyan, Artem. *1915 god neosporimye svidetel'stva. Avstriiskie dokumenty genotside armyan* [1915 Tartışmasız Kanıtlar, Avusturya Belgelerinde Ermeni Soykırımı]. St. Petersburg, Armyanskoi apostol'skoi tserkvi, 2005.

Ovakiyan, Vakharshak. "V pokhode s Andranikom" [Antranik'le Birlikte Yollarda]. *Armyanskii vestnik* nos. 30, 34 (1916). In *Russkie istochniki o genotside armyan v Osmanskoi imperii 1915–1916 gody* [Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915–1916 Ermeni Soykırımıyla İlgili Rusça Kaynaklar], yayınlayan, G.A. Abraamyan and T. G. Sevan-Khachatryan, 34-42.. Erivan, Areresum-Ani, 1995.

P. V. M. "Autres documents sur les événements de Mardine." *Studia Orientalia Christiana Collectanea* 29 (1998), 5–220, 30 (1998), 33–77.

Palmer, Andrew. *Monk and Maṣûlson on the Tigris Frontier, The Early History of Tur 'Abdin*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Parhad, Sam. *Beyond the Call of Duty, The Biography of Malik Kambar of Jeelu*. Chicago, Metropolitan Press, 1986.

Qarabash, Abed Mschiho Na'man. *Vergossenes Blut, Geschichten der Gruel, die an den Christen in der Türkei verübt, und der Leiden, die ihnen 1895 und 1914–1918 zugefügt wurden*. Hollanda, Bar Hebraeus Verlag, 1999. Orijinali Süryanice, *Dmo zliho*. Augsburg, ADO Publikationen, 1997.

Rahme, Joseph G. "Namik Kemal's Constitutional Ottomanism and Non-Muslims." *Islam and Christian-Muslim Relations* 10, no. 1 (1999), 23–39.

Review of the Civil Administration of Mesopotamia. Londra, His Majesty's Stationery Office, 1920.

Rhétoré, Jacques. *"Les Chrétiens aux bêtes", Souvenirs de la guerre sainte proclamée par les Turcs contre les chrétiens en 1915*. Joseph Alichoran tarafından hazırlanmıştır. Paris, Cerf, 2005.

Riccardi, Andrea. *Mediterraneo, Cristianesimo e islam tra coabitazione e conflitto*. Milan, Guerini, 1997.

Ritter, Hellmut. *Turoyo, Die Volkssprache der syrianischen Christen des Tür 'Abdin*, bölüm A- *Text*, cilt. 1. Beyrut, Franz Steiner, 1967.

Robinson, Chase. *Empire and Elites after the Muslim Conquest, The Transformation of Northern Mesopotamia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Rockwell, William Walker. *The Pitiful Plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan*. New York, American Committee for Armenian and Syrian Relief, 1916.

Rondot, Pierre. "Les tribus montagnards de l'Asie antérieure, Quelques aspects sociaux des populations Kurdes et Assyriennes." *Bulletin d'études orientales de l'institut français de Damas* 6 (1937), 1–50.

Runciman, Steven. *A History of the Crusades*. 3 cilt. Cambridge, Cambridge University Press, 1951.

Saint Vincent de Paul Annales de la Mission 80 (1915).

Samih, Aziz. "Umumi Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları". *Kurun*, 10 ve 22 Nisan 1935.

Samuel, Athanasius Yeshua. *Treasure of Qumran. My Story of the Dead Sea Scrolls*. Londra, Hodder & Staughton, 1968.

Sarafian, Ara, ed. "The Disasters of Mardin during the Persecutions of the Christians, Especially the Armenians, 1915." *Haigazian Armenological Review* 18 (1998), 261–71.

Shahbaz, Yonan. *The Rage of Islam, An Account of the Massacre of Christians by the Turks in Persia*. Philadelphia, Judson Press, 1918.

Shedd, Mary Lewis. *The Measure of a Man, The Life of William Ambrose Shedd Missionary to Persia*. New York, George Doran, 1922.

Shedd, William A. "The Syrians of Persia and Eastern Turkey." *Bulletin of the American Geographical Society* 35 (1903), 1–30.

Simon, Hyacinthe. *Mardine la ville heroique, Autel et tombeau de l'Arménie (Asie Mineure) durant les massacres de 1915*. Joumieh, Lübnan, Maison Naaman pour la Culture, 1991.

Şimşir, Bilâl N. *Malta Sürgünleri*. Ankara, Bilgi Yayınları, 1976.

Skandar. "A Syrian Patriot." *Beth-Nahrin Magazin* 24, No. 1 (5 Aralık 1916).

Soane, Ely Bannister. *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*. 2. baskı. Londra, John Murray, 1926. Yeniden basım, Amsterdam, APA Academic Publishing, 1979.

Sonyel, Salahi. *The Assyrians of Turkey, Victims of Major Power Policy*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001.

Sorgun, Taylan. *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş*. 2. baskı. İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2003.

Sundvall, Elin. "Missionen i Persien." *Missionsförbundet* 1911, 60–63.

Surma D'Bait Mar Shimun. *Assyrian Church Customs and the Murder of Mar Shimun*. Londra, Faith Press, 1920. Yeniden basım, New York, Vehicle Editions, 1983.

Sykes, Mark. "Journeys in Northern Mesopotamia." *Geographical Journal* 30 (1907), 237–54, 384–98.

Termen, R. I. *Otchet' o poezdke v sandzhak Khekkiari, vanskago vilaiet v 1906 gody* [1906'da Van Vilayeti Hakkari Sancağı Gezi Raporu]. Tbilisi, Shtaba kavkazskago voennago okruga, 1910.

Ternon, Yves. "Mardin 1915, Anatomie pathologique d'une destruction." Özel sayı, *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 4 (2002).

Tevetoğlu, Fethi. *Ömer Naci*. 2. baskı. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Tfinkdji, Joseph. "Le Catholicisme à Mardin (Mesopotamie)." *Les Missions Catholiques* 46 (1914), 29–31.

———. "Le Christianisme à Tour-Abdin." *Les Missions Catholiques* 46 (1914), 450–53.

———. "L'Église chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui." *Annuaire Pontifical Catholique* 17 (1914), 449–525.

Thiry, August. *Mechelen aan de Tigris, Het verhaal van een dorp en een wereld*. Mechelen, Belgium, CIMIC-EPO, 2001.

Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*. Princeton, Princeton University Press, 1968.

Turfan, Naim. *The Rise of the Young Turks, Politics, the Military and Ottoman Collapse*. Londra, Tauris, 2000.

Türkiye Cumhuriyeti. Başbakanlık. *Armenians in Ottoman Documents (1915–1920)*. Osmanlı Arşivleri Müdürlüğü 25. Baskı. Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.

Üngör, Uğur Ü. "A Reign of Terror, CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913–1923." Master tezi, University of Amsterdam, 2005.

Ussher, Clarence D. *An American Physician in Turkey- A Narrative of Adventures in Peace and War*. Boston, Houghton Mifflin, 1917.

van Bruinessen, Martin. *Agha, Shaikh and State - The Social and Political Structures of Kurdistan*. Londra, Zed, 1992.

———. "Kurdish Tribes and the State of Iran, the Case of Simko's Revolt." *The Conflict of State and Tribe in Iran and Afghanistan* içinde, edisyon Richard Tapper, 364–400. Londra, Croom Helm, 1983.

Waterfield, Robin E. *Christians in Persia, Assyrians, Armenians, Roman Cat-*

holics and Protestants. Londra, George Allen & Unwin, 1973.

Weber, Frank. *Eagles on the Crescent, Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance*. Ithaca, Cornell University Press, 1970.

Werda, Joel E. *The Flickering Light of Asia; or, the Assyrian Nation and Church*. N.p.: Author, 1924.

Wigram, Edgar T. A. "The Ashiret Highlands of Hakkiari (Mesopotamia)." *Journal of the Central Asian Society*, 1914, 40–59.

Wigram, W. A. *Our Smallest Ally*. Londra, Society for Promoting Christian Knowledge, 1920.

Wigram, W. A. ve Edgar Wigram. *The Cradle of Mankind. Life in Eastern Kurdistan*. Londra, Adam and Charles Black, 1914.

Yapp, M. E. *The Making of the Modern Near East 1792–1923*. Londra, Longman, 1987.

Yerevanskaya statisticheskaya komissiya. *Odnodnevnaya perepis bezhentsev iz Turtsii, Persii i iz mest pogranichnikh s Turtsiei (armyan, aisorob, grekov i pr.)* [Türkiye, İran ve Türkiye Sınırboylarından Sığınmacıların (Ermeniler, Asurlar, Rumlar, vb.) Tek Gün Süren Sayımı]. Yerevan, Tipografiya Luis, 1915.

Yonan, Gabriele. *Journalismus bei den Assyrern, Ein Überblick von seinem Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin, 1985.

———. *Ein vergessener Holocaust, Die Vernichtung der christlichen Assyrer in der Türkei*. Göttingen, Gesellschaft für Bedrohte Völker, 1989.

Zirinsky, Michael. "American Presbyterian Missionaries at Urmia during the Great War." *Journal of Assyrian Academic Studies* 12 (1998), 6–27.

Zürcher, Erik J. *Turkey, A Modern History*. Londra, Tauris, 1998. 507

DİZİN

KASABA VE KÖYLER

Kalın yazılan sayfa numaraları 8. Bölüm'deki Katalog başlıklarına, italik sayfa numaraları ise ek 2'deki başlıklara gönderme yapar.

Abbase: 286, 536
Arbaye: 287, 338, 571
Arnas: 263, 288, 292, 511, 514, 571
Ayn-Sare: 28‹8, 534, 573
Ayntab: 310
Ayn-Wardo: 9, 230, 279, 280n30, 287, 292, 299, 301, 305, 314, 315, 318, 329, 336, 345, 373, 381, 388, 389, 420, 423, 432, 452, 454, 456, 458-461, 465, 467, 470-472, 476-478, 480-497, 501, 503-505, 507-512, 514, 515, 517-519, 522, 524, 527, 541, 544, 546-550, 571
Emerin: 311, 534
Isa-Powar: 319
Urnes: 10, 514
Aaïn-Ward: 571
Abadjalouwi: 563
Abamaï: 567
Abdlakandi: 563
Abdul-Imam: 588
Abrimona: 571
Abro: 555
Achchar: 575
Achhine: 570
Achita: 561, 579
Achkitan: 562
Achlah. Bkz.: Ahlah
Achoutan: 562
Aconis: 554
Ada: 168, 563, 577
Adana: 49, 80, 81, 108, 123n63, 369, 407, 414, 465, 535, 575
Adıyaman: 49, 451
Adiman (Saint-Etienne): 557
Adine: 565
Aghsan Sainte Croix: 557
Aglija Kala: 563
Agoin: 570
Aguidtcha: 557
Ahlah: 268, 287, 292, 514
Ahwaz: 575
Aina Dzidoni: 560
Aincor: 568
Aïn-Kawa: 576
Aïsaré: 573
Akir: 567
Akirsouria: 565
Aknice: 554
Akol: 573, 578

Akouchan: 566
Akra: 577
Alanésch: 579
Alanian: 193, 562
Alas: 193
Alaşkirt: 99
Alayurt. Bkz.:
'Arbaye Al-Aziz: 451
Albak: 50, 51, 197, 199
Albakh: 201, 563
Alcouchki: 565
Ali: 567
Ali Kounii: 563
Aliabad: 559
Alian: 572
Aliawa: 563
Alihona: 562
Alipınar: 568
Alivana: 562
Alkip: 566
Alkosch: 575
All-Poir: 576
Almassan: 559
Almedina: 299
Alouzé: 574
Alsan: 555
Altak: 570
Altınaş. Bkz.: Kfarze
Alwar: 559
Alwatch: 563
Alwi: 557
Amadia: 578
Amara: 575
Amarine: 572
Amchaoula: 572
Amespine: 570
Amida: 575: ayrıca bkz.: 576
Diyarbekir
Amirin. Bkz.: 'Emerin
Amouss: 562
Amrine: 573
Amroun Chiro: 570
Anabi: 570
Anal: 567
Ancha: 568
Anhar: 148, 150, 563, 577
Anhel: 10, 287, 290, 293, 431, 452, 454, 461-464, 466, 469, 473, 474, 485, 487, 488, 496, 503, 505, 518, 519, 571
Anıtlı. Bkz.: Hah
Anitos: 560
Anitriss: 556
Ankara: 25, 113, 190, 310, 348, 407n1, 427
Antvat: 157
Anz: 567
Araben: 571
Aradène: 578
Arak: 562
Arakend: 574
Aras: 557
Arbaïe: 571
Arbaya: 571
Arbelles: 576
Arbili: 559
Arbo: 288, 312, 337, 346, 571
Ardichaï: 577
Ardja: 562
Ardjikanès: 576
Ardshi: 196
Aréna: 578
Argab: 556
Ari: 566
Arıca. Bkz.: Kafro-Elayto
Arichcass: 566

Arissan: 566
Arka: 557
Arkah-Harabale. Bkz.:
Arkah-Kharabale
Arkah-Kharabale: 288, 336, 502
Arkhanaïa: 567
Armakh: 566
Armaniss: 557
Armichatt: 566
Armota: 576
Armun: 288, 506
Aro: 567
Arouvan (Babilonien köyü): 561
Artiss: 555
Artoukh. Bkz.: Artvena
Artoukh Basse: 567
Artoukh Haute: 567
Arwanteuss: 557
Arzarakh: 534
Arzi-Oglou: 568
Asakh: 578
Ashita: 208
Aslo: 568
Asmaïlki: 562
Asnakh: 567, 579
Assa: 565
Astal: 273n23, 469, 473, 498, 512, 540
Astouran: 572
Atlakindi: 576
Aton: 558
Attché: 568, 575
Attil: 231
Auri: 555
Auride: 554
Avian: 559
Avina. Bkz.: Owena
Avine: 570
Avirde: 562
Avitch: 559
Avsarik: 564
Avyous: 569
Awal: 567
Awalma: 557
Awbin: 566
Awtichar: 555
Aylouz: 571
Ayri Zavissor: 555
Azar: 576
Azbas: 571
Azek: 571
Azék: 573
Aznavr: 572

Babadjidji: 563
Babanice: 554
Babari: 563
Babassan: 562
Babika. Bkz.: Babekka
Babiqqa. Bkz.: Babeqqa
Babiri: 565
Babis: 562
Bachcala: 562
Bachingar: 562
Bachirga: 565
Bachirik: 568
Bachirma de Panta: 559
Bachkararan: 555
Başnik: 569
Bakofa: 575
Bactazan Goulourd: 555
Badabé: 572
Badana: 565
Badawi: 558
Badebé: 571

Baden: 557
Badibe. Bkz.: Beth-Debe
Badilou: 563
Badjiri: 566
Bafava: 570
Bafawa. Bkz.: Bafayya
Bafayya: 293, 297, 529, 534, 571
Bafova. Bkz.: Bafayya
Baş-Çelik
Başdad: 15, 34, 39, 43, 75, 83, 92, 111, 124, 225, 244, 251, 277n27, 338, 339, 347, 362, 387, 390, 421, 575
Başdacık: 569
Bagdjaoljik: 568, Bkz.:
Baggetshik. Bkz.: Bagh-Chejik
Bagh-Chejik: 293
Baglit. Bkz.: Bagh-Chejik
Bagssian: 571, Bkz.: Boqusyono
Baïkta: 561
Bajenne: 269n18, 291, 318, 461, 462, 473, 487
Bajraga de Cassari: 559
Bakesno: 569
Bakısyan. Bkz.: Boqusyono: 300, 315
Balaban. Bkz.: Birguriya
Baladjigh: 563
Balakan: 557
Balakhon: 557
Balaniche: 563
Balankonie: 559
Balarour: 579
Balawe: 563
Balida: 565
Balmazida: 560
Balo: 567
Baloulan: 563
Bamêtni: 569
Banidjan: 566
Banowati: 559
Baqesyane: 525
Bara Beita. Bkz.: Bara-Betha
Bara Beïta: 573
Bar-Abaysa. Bkz.: Bara-Betha
Bara-Betha: 294
Barazar: 559
Barbouri: 564
Bardakçı. Bkz.: Bote
Bardarchouki: 559
Bardischok: 576
Bardkha: 559
Baridjoukh: 563
Baripoka: 565
Barıştepe. Bkz.: Saleh
Barlat: 294
Barsel: 571
Barzéné: 578
Basak. Bkz.: Bashok
Başkale: 8, 99, 100, 137, 144, 152, 163, 182, 183, 188, 191-195, 199-205, 207, 212, 213, 350, 410, 413, 427, 432, 600
Bashok: 294
Basibrin: 294, 295, 296, 335, 343, 345, 357, 363, 375, 376, 381, 388, 392, 486
Basibrino. Bkz.: Basibrin
Basora: 575
Baspin: 296
Basra: 43, 225, 575
Bassac: 571
Bassan: 559
Basse-Artoun: 576
Basserine: 571
Bassi: 567
Bassorin: 567
Bassourké: 574

Bati: 571
Batnayé: 575
Battimou: 558
Batumi: 142
Bavodine: 568
Bayaza: 296
Bayaze: 311, 535, 572, 573
Bayazit: 99, 100, 145, 336
Baz: 51, 187, 208-210, 213, 214, 556, 565, 578
Bazar: 294, 296, 559
Bazaré: 572
Bchila: 565
Bébaré: 576
Bebek. Bkz.: Babeqqa
Béchèmcha: 578
Bédaro: 579
Bédja: 579
Behvoir: 571
Beïr-Kébé: 571
Beïr-Mar-Avraham: 573
Beit-Aïnatha: 578
Beit-Noura: 578
Bekarie: 436
Bekdjeri: 569
Bekhaire: 296
Bekind: 297
Békiré: 570
Bekusyono. Bkz.: Boqusyono
Belli: 574
Bellonn: 579
Bellu: 194
Bendawaïa: 575
Benebil: 297, 298, 373, 570
Bénébil: 570
Ben-Kelbe: 298, 299
Benkof: 299, 576
Benodeké: 572
Bergorié: 572
Berke (Jezire): 299
Berke (Sa'irt): 299
Bersevé: 579
Besbine: 573
Beshiri: 54, 55, 229, 254, 259, 262, 283, 299, 300, 305, 319, 349, 432, 451, 476, 574
Beşiri. Bkz.: Beshiri
Besorino. Bkz.: Basibrin
Beşpınar. Bkz.: Boz-Pınar
Besük. Bkz.: Başok
Beth Ishok. Bkz.: Bashok
Beth Sorino. Bkz.: Basibrin
Beth Zabday. Bkz.: Azakh
Beth-Debe: 300, 333, 337, 346, 381
Bethil. Bkz.: Dayro da Şlibo
Bet-Khiyo: 208
Beyouk-Bagh: 569
Beyrian: 566
Beyrouth: 575
Beytour: 557
Biazé: 572
Bibaba: 558
Bibalouk: 564
Bibouzé: 578
Bicheiri: 567
Bichik: 557
Bichmiai: 564
Bicoulki: 565
Bidara: 566
Bido: 565
Biduirdy: 557
Biga: 108
Bigouba: 565
Biguirzan: 567
Bihna: 563

Bikary: 558
Bikdin: 567
Bilanbasson: 559
Billsahmonon: 560
Bilon: 567
Bily: 557
Bimlata: 558
Binabia: 565
Bindjou: 567
Bindoui: 566
Bingov: 576
Bira: 560
Birabira: 562
Bird: 567
Biredjik: 574
Birguriya: 300
Biridja: 564
Birindjin: 562
Birizar: 564
Birkah: 576
Bir-Ké: 576
Bir-Sapra: 578
Birta: 578
Bit Titva: 561
Bitkare: 189
Bitlis: 28, 45, 47n34, 49, 55, 59, 70, 71, 73, 96, 109, 112, 136, 149, 186n8, 193, 224, 226, 229n28, 236, 259, 263, 277n27, 286, 320, 349, 350, 351, 414, 417, 430, 470, 473, 530, 531, 534, 551n1
Bitlo: 189
Bitt Nahri: 560
Bitt Nalou: 561
Bitt Ravouli: 561
Bitt Touci: 558
Bitt-Alta: 561
Bittazia: 561
Bittbakhchi: 555
Bittboukra: 555
Bittdaliati: 560
Bittgowsi: 559
Bittguiry: 557
Bittkamolou: 554
Bittkara: 557
Bittkoura: 561
Bittkwari: 559
Bittlihajdijde: 554
Bittloni: 560
Bittmarasni: 560
Bitt-Marou: 561
Bittmirigo: 560
Bitt-Mirou: 561
Bittnoura: 564
Bittpatchou: 555
Bittsaïah: 557
Bittsapoun: 567
Bittwapi: 565
Bittzidki: 559
Bittzizou: 561
Blior: 571
Bochas: 568
Bochatt: 575
Boïatri: 563
Bolissa: 562
Bonowaky: 557
Boqusyono: 300, 314
Borachon: 563
Borim: 576
Bosnaïé: 573
Bospinar. Bkz.: Boz-Pınar
Bos-Pouar: 568
ayrıca bkz.: Boz-Pinar
Bote: 289, 301, 326, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 571
Boti. Bkz.: Bote

Boubaba: 555
Boucharwaran: 559
Boudjah: 569
Bouh: 560
Boukdnoudan: 564
Boulizanki: 565
Bouloug: 559
Bourache: 561
Bourbe: 566
Bourhanlouwi: 563
Boutari: 564
Boz-Abar: 574
Boz-Pınar: 301, 568
Brabite. Bkz.: Bara-Betha
Brahemiye: 236, 302
Brebit: 573
Brin: 560
Bshiriyye. Bkz.: Beşiri
Bsinbir: 560
Bursa: 310
Bygar: 554
Byra: 555

Cafchené: 573
Cahulpalan: 578
Calanis: 562
Calien de Salavion: 561
Caramless: 575
Careh: 568
Carminchah: 575
Carrouki: 565
Casri: 565
Casrouki: 566
Cassara: 561
Cassaraï: 559
Cerrahi. Bkz.: Jarahia
Chabanié: 573
Bkz.: Sha'baniye
Chabsand: 571
Chachajihan: 576
Chagoulvard: 555
Chahàra: 579
Chahii: 559
Chahk. Bkz.: Shakh
Chak: 573
Chakh: 573, 578
Chakhi: 567
Chakiton: 562
Chalhoumiye. Bkz.: Shehumiye
Chamba: 202, 208
Chamelladjion: 563
Chaminiss: 566
Chamoninice: 554
Chamsika: 555
Chanaqchi: 302, 333, 309, 317, 345, 376
Chapittnaii: 558
Chariha. Bkz.: Jarahia
Charmilon: 559
Charukhiye: 303
Charvan: 562
Charzouk: 567
Chatouniss: 555
Cheftelek. Bkz.: Der-Eliya
Chehkend: 568
Cheïh-Hader: 572
Cheinabot: 563
Chemchem: 569
Chéranésch: 579
Cherang: 303
Cherrigan: 571
Chibane: 148
Chiddadi. Bkz.: Shahdadda
Chikhan: 558
Chiklou: 565

Chinna: 560
Chinraki: 567
Chioz: 579
Chitanawa: 563
Chivawouta: 558
Chkarodkan: 557
Chkawtan: 559
Chlaza: 564
Chmohené: 572
Chnaderk: 574
Chomiah: 572
Chotam: 569
Chouca: 555
Chouchamasdin: 559
Chritanawa: 563
Chvavouta: 562
Chwawouta: 557
Chwita: 566
Chwithá: 576
Civini: 554
Cizre. Bkz.: Jezire
Colamar: 579
Comané: 431
Coundie: 561

Çal: 51, 208
Çarıklıfabrikaköyü
Çatalçam. Bkz.: Dayro da Şlibo
Çelik. Bkz.: Chelik. Bkz.: Çelik: 303
Çiftlik. Bkz.: Der-Eliya
Çiftlik. Bkz.: Der-Eliya

Dachhalkou: 567
Dacht: 564
Dachte-Dare: 573
Dachtik: 566
Dadan: 562
Dagra: 535, Bkz.: Duger
Dah-Mazène: 576
Dah-Rabban: 576
Daline: 519
Dantas: 567
ayrıca bkz.: Dentass
Daoudié: 578
Dara: 37, 52, 292, 303, 304, 559
Daraklı: 304
Daras: 562
Darava: 561
Darawa: 560
Darband: 152
Darchiriche: 565
Dargala: 565
Dargali: 565
Dargeçit. Bkz.: Kfar-Boran
Darhari: 563
Darichki: 565
Darmonkoy: 557
Darouche: 560
Daryon: 557
Daryssani: 559
Dasekha: 318
Dashta-Dere: 573
Daskan. Bkz.: Beth-Debe
Davoudié: 574
Dayalzi: 559
Dayazé: 573
Dayro da Şlibo: 231, 262, 304-306, 381, 497, 571
Dayro-Zwino: 457
Daywanke: 291
Dazguiran: 559
Debkiye: 534
Défné: 571
Dehoc: 579

Dehok: 306, 334, 356, 576, 579
Deir Zor. Bkz.: Deyr-Zor
Deïr-Avv: 571
Deir-Elaia. Bkz.: Deyr-Elayta
Deïr-Elaïa: 573
Deïr-el-Salib: 571
Deirikha: 559
Deir-Tahtaia. Bkz.: Deyr-Takhtayta
Deïr-Tahtaïa: 573
Délopérine: 570
Dentass: 217: 257
Der Shemsh: 219: 257
Dera-Chomara: 381
Deragli: 568; Bkz.: Darakli
Déraii: 557
Derajiri. Bkz.: Deyr-Takhtayta
Derajuri. Bkz.: Deyr-Elayta
Deran: 573
Der-Babat: 573
Derboder: 189
Der-Chemsch. Bkz.: Der Shemsh
Der-Chèmsch: 576
Dereiçi. Bkz.: Qeleth
Derek: 569
Déréké: 431
Der-Eliya: 306
Dere-Peri: 569
Derik. Bkz.: Derike
Derike: 306, 578
Deriky: 557
Derké. Bkz.: Derike
Derki: 567
Derkube. Bkz.: Der-Qube
Dermuske: 329, 508, 509
Derouné-Kolteké: 571
Der-Qube: 308, 315, 571
Dersalip. Bkz.: Dayro da Ṣlibo
Désa: 576
Deştadarı. Bkz.: Dashta-Dere
Deyr-Bashur: 309
Deyr-Elayta: 309, 573
Deyr-Takhtayta: 309, 573
Deyr-Zor: 15, 43, 47, 53, 113, 309, 347, 348, 358, 361, 551, 552, 575
Dézé: 578
Diarbekir: 568
Diarbékir: 575
Dibarkhi: 559
Dibek. Bkz.: Beth-Debe
Didirki: 560
Difne. Bkz.: Dufne
Digal: 576
Digula: 563
Dih: 567
Dihouk: 567
ayrıca bkz.: Dehok
Dilman: 127, 130, 136, 144, 146, 156, 160, 161, 162, 163, 182, 212, 214, 387
Dintass: 576
ayrıca bkz.: Dentass
Dirahouni: 567
Diraki: 562
Direk. Bkz.: Derike
Dirgouli: 567
Dirhab: 310
Diriky: 554
Dirkup. Bkz.: Der-Qube
Dirsor: 567
Diru: 190
Dirza (Saint-Georges): 560
Dissioum: 573
Dissioun: 578

Diyarbakır: 9, 10, 15-17, 28, 31, 35, 37, 42, 47, 49, 53, 54-57, 59, 61, 63, 67, 73, 76-79, 81, 108, 112, 114, 116-122, 219-227n17, 228n24, 229n25, 230, 231, 233-236, 239-241, 243, 244n59, 246, 247n69, 248-254, 259-261, 268, 271n22, 277n27, 283, 286, 293, 298, 299n20, 300-305, 307-313, 317, 319-321, 324, 325, 330, 331, 333, 336n83, 341, 343-347, 349, 362, 363, 367, 369, 371, 372n137, 376, 378, 380, 385, 389, 390, 391, 392, 395, 398, 400, 402, 406, 407n1, 409, 411, 413-417, 419, 421, 423, 428n27, 429-433, 436, 439, 443, 445, 446, 452, 465, 468, 491, 504, 512, 528, 532, 533, 537, 540, 543, 551n1, 552, 568, 576, 581, 582, 583n2, 585-591, 593, 594, 597, 598, 601, 603, 605, 607, 611, 617, 620, 622, 623, 625, 627, 629, 631, 634, 636, 637, 646, 647, 652, 654, 655
Diz: 181
Diza-Têkia: 165, 563
Dizza: 562, 563, 579
Dizza (Saint-Marie): 562
Dizza de Khiari: 563
Dizzagorsoulman: 563
Dizzatakia: 563
Djamalawa: 563
Djamarbasch: 576
Djandjatchin: 563
Djarakosch: 576
Djarlak: 576
Djarokhié: 575
Djerahie. Bkz.: Jarahia
Djerahié: 573
Djezire. Bkz.: Jezire
Djeziret-ibn-Oumar: 573
Djiid: 567
Djipona: 567
Djouyan: 562
Doşançay. Bkz.: Mizizah
Dor-el-Zor: 575
Dörtyol: 109, 348
Doudinan: 559
Douger: 572
Dougueur. Bkz.: Duger
Doura: 564
Douré: 578
Doustkan: 564
Douza Haute: 560
Drichaki: 565
Drissa: 560
Drj: 570
Dufne: 231, 310, 334
Duger: 296, 310, 311, 359, 535
Duker. Bkz.: Duger
Dukerlu: 574
Dwary: 557

Echcastik: 571
Edessa: 31
Edirne: 80, 410, 411n6
Eglise d'Albac: 562
Eglise de Chiche: 567
Eglise de Zanguil: 557
Eglise Saint-Simon Bar Sablaah: 558
Ehwo. Bkz.: Hebob
Eijivon: 561
Einith: 576
Ekval: 573

Elbeşendi. Bkz.: Kafro-Tahtayo
Eleloké: 357
El-Medine: 574
Enhil. Bkz.: Anhel
Erdi. Bkz.: Yardo
Ergani Maden: 569
Erivan: 82, 96, 140, 143
Ermans: 212
Ermuni. Bkz.: Armun
Erzurum: 73, 82, 94, 96, 97, 98, 99, 102, 112, 113, 149, 151, 386, 387, 393, 413, 438, 465, 470, 524, 551n1, 588, 590, 591, 625, 627, 646, 652
Esché: 578
Esfes: 383, 312, 528, 534
Estrako. Bkz.: Shterako
Eydawan: 557

Faysh Khabür. Bkz.: Pesh-Khabur
Feclé: 574
Feich-Khabour. Bkz.: Pesh-Khabur
Felfel: 534
Fendek: 573
Fénék: 573
Fofyath. Bkz.: Kafarbe
Foum: 569; ayrıca bkz.: Fum
Frdilek: 574
Fum: 312, 331, 569

Gadida: 565
Gagouran: 565
Gahhara: 558
Galia: 564
Galiki: 564
Gamiliana: 563
Garagou: 565
Gardabatt: 563
Garessa: 534
ayrıca bkz.: Garisa
Garisa: 312
Garmavé: 579
Gawani: 555
Gawayto. Bkz.: Sare
Gawilan: 563
Gdalwa: 557
Gelenkano: 149
Genesfer: 574
Gerchiran: 572
ayrıca bkz.: Gershiran
Gerçulaye: 317
Gercüş. Bkz.: Kfar-Gawze
Gelibolu: 100, 102, 124
Gerdahol: 312, 572
Gerke-Shamo: 312
Germo: 568
Ger-Sheran: 312
Gershiran: 312
Gézirah: 578
Gharzan: 451
Gheh-Davoud: 568
Gidyanes: 312
Girefshe: 312
Giremira: 313
Girmira. Bkz.: Giremira
Gnisky: 557
Golek: 569
Golïé: 570
Goliye: 313
Göllü. Bkz.: Goliye
Gose. Bkz.: Houzi
Gösli: 313
Goubarlanès: 576

Gouchaniss: 566
Gouhichni: 562
Gouka: 563
Goulanky: 557
Goulcoulissan: 562
Goulfakha: 576
Goulniki: 562
Goulpachon: 563
Goundikta: 564
Gouranice: 554
Gourika: 562
Gouviky: 557
Gouzirache: 564
Grebya: 315
Gridi: 557
Gubara: 560
Gubbachian: 576
Gueduk: 571
Guèdyanes. Bkz.: Gidyanes
Guèdyanès: 576
Guépa: 431
Gueratel: 315
Guératel: 576
Guerektha d'Badro: 315
Guéssa: 578
Guidajory: 554
Guilmidour: 567
Guinount: 565
Guircnébédro. Bkz.: Guerektha d'Badro
Guirguébadro: 578
Bkz.: Guerektha d'Badro
Guirikta: 567
Guirke Châmou. Bkz.: Gerke-Shamo
Guirki: 565
Guitta: 567
Gulagriwi: 559
Gulémiré: 568
Gülgöze. Bkz.: 'Ayn-Wardo
Gulpashan: 144, 159, 172, 176, 202, 577
Gumani: 561
Gunda-Abdi: 574
Gündükschükrü. Bkz.: Qritho di' Ito
Güngören. Bkz.: Kafarbe
Günyurdu. Bkz.: Mar Bobo
Gurcnébédro: 573
Gurik: 567
Guzel-Déré: 568
Güzelsu. Bkz.: Hebob
Gyarvilan: 141
Gzira: 567
Gziro. Bkz.: Jezire

Habab: 572
ayrıca bkz.: Hebob
Haberli. Bkz.: Basibrin
Habiban: 565
Habis: 571
Hablar: 566
Habses: 10, 231, 257, 289, 314, 516, 517, 545, 571
Habsnas: 571
Habsus. Bkz.: Habses
Hachirlu: 572
Hachour: 569
Hachtion: 567
Hadidi: 576
Hadji-Zeid: 570
Haftevan: 127, 129, 130, 131n7, 136, 156, 157, 159, 202, 214
Hah: 300, 304, 305, 308, 309, 315, 318, 328, 359, 360, 381, 397, 398, 400, 500, 501, 571
Hacı-Hasan: 534

Hakh: 576
Halah. Bkz.: Ahlah
Halep: 15, 37, 45, 47, 49, 53, 55, 63, 109, 111, 117, 119, 122, 123n64, 185, 236, 242, 259, 266, 275, 364, 367, 369, 371, 436, 533, 551, 552, 575, 583, 597, 601
Halhel: 569
Halinki: 559
Halkamié: 571
Hallon: 557
Hallona: 558
Halokend: 569
Halsa: 562
Haltou: 567
Haltoun: 573, 578
Halvat: 572
Halwa: 564
Hamidi: 356
Hamzié: 578
Hanaviye. Bkz.: Hanewiye
Handak: 573
Hané: 573
Bkz.: Hanewiye
Hanewiye: 315
Hapisnas. Bkz.: Habses
Har: 560
Harabali: 572
Harab-Allé: 571
Haraba-Mechké: 571
Harab-Mechké: 572
bkz. aynı zamanda Kharabe-Mishka
Harap-Mişki.
Bkz.: Kharabe-Mishka
Harbé-Hanna: 574
Harbekne: 569
Harbichiche: 567
Harbol: 316, 573, 578
Harcki: 559
Hariki: 565
Harmach: 431
Harnek: 568
Harran: 367, 574
Harrin: 440
Hartice: 554
Harzo: 568
Hasan Qal'a: 325
Hasankeyf: 70, 188, 220, 231, 257, 260, 268, 271, 276, 310, 316, 451, 463, 484, 544
ayrıca bkz.: Hasno
Hasno: 260, 288, 294, 310, 316, 451, 463, 467, 484, 504, 506, 507, 529, 544, 545, 546
Haspistan: 562
Hassalowi: 563
Hassan. Bkz.: Hassana
Hassana: 317, 332, 357, 359, 515, 573
Hassand: 566
Hassan-Kéf: 571
Hassar: 563
Hassar Babagaga: 563
Hassarikhi: 562
Hassir: 563
Haute Village: 557
Haute-Artoun: 576
Havara-Dejla: 568
Havara-Hasse: 568
Hawar-Dejla: 302, 309, 317, 333, 345, 376
Hawar-Khase: 317
Hawy: 566
Hay-Tepe: 155, 175
Hazak. Bkz.: Azakh
Hebob: 296, 311, 312, 314, 317, 318, 335, 337, 347, 358, 359, 535

Heddel: 534
Hedel: 318
Hedil. Bkz.: Hedel
Hédro. Bkz.: Boudjah
Heloua. Bkz.: Helwa
Helpélié: 574
Helwa: 311, 318, 535, 337, 359, 535, 572
Herbol. Bkz.: Harbol
Herbul. Bkz.: Harbol
Hererdem: 569
Hesno d'Athto. Bkz.: Qal'at-Mara
Hesno-d Kifo. Bkz.: Hasno
Hespest. Bkz.: Esfes
Hessanna. Bkz.: Hassana
Hesterek. Bkz.: Shterako
Hezak. Bkz.: Azakh
Hida: 567
Hidil. Bkz.: Hedel
Hidnia: 565
Hilanek: 189
Hilontchi: 559
Hilta: 567
Hilwa. Bkz.: Helwa
Hirdèz: 578
Hirmii: 559
Hissa: 562
Hissalouwi: 563
Hizna. Bkz.: Khezna
Hlule. Bkz.: Helwa
Hodlé: 573
Holan: 568
Hossana: 573
Bkz.: Hassana
Houl: 566
Houndi Misgawt: 564
Houstaia: 557
Houzi: 195, 196, 562
Hoz-Umer: 578
Huardahle. Bkz.: Hawar-Dejla
Huarkhaseh. Bkz.: Hawar-Khase
Hundistan: 557

İbrahimiye. Bkz.: Brahemiye
İbrahimié: 570
İbró: 579
İchatzine: 555
İchbitt: 567
İchiss: 567
İda: 560
İded: 319
İdil. Bkz.: Azakh
İdra d'Hirian: 567
İkrie: 564
İkroun: 567
Ikwal: 567
İlan: 567
İle: 559
İmchine: 567
İmoud: 555
İneschk: 578
İnwardo. Bkz.: 'Ayn-Wardo
İriawa: 172
İscon: 559
İsfis. Bkz.: Esfes
Iskirad: 567
İspir: 554
İssa-Pouar. Bkz.: 'İsa-Powar
İstir. Bkz.: Sare
İzbırak. Bkz.: Zaz

Jarahia: 319
Jaranja-Telane: 529
Jaroniss: 557

Jarwo: 558
Jezire: (Cizre): 10, 16, 17, 53-55, 57, 63, 64, 70, 122, 220, 230, 236, 254, 258-261, 264, 294, 296, 299, 300, 309, 314, 315-317, 319-321, 323, 329, 331, 334-336338, 341, 343, 346, 358, 359, 363, 365, 366, 372, 377, 380-385, 389, 391, 392, 394, 397, 405, 419, 422, 428, 445, 528, 530, 531, 540, 546, 573
Jeziret-ibn-Ömer. Bkz.: Jezire
Jiart: 564
Jilu: 432, 442
Jizre. Bkz.: Jezire
Jolamérk: 579
Jriaba: 563
Julamerk: 186, 190, 197, 205, 207, 208, 212, 213
Julfa: 143, 156, 157
Jum: 331

Kabasakal: 568
Ka'biye: 231, 268, 324, 325, 331, 430, 468
Kabié: 568
Kachki: 559
Kadian: 562
Kadié: 568
Kafarbe: 289, 325, 345, 571
Kafarbé: 571
Kafar-Diche: 569
Kafardis: 569
Kafarzé: 571
Kafarzo-Oulia: 574
Kafarzo-Sufla: 574
Kafri. Bkz.: Kafro-Elayto
Kafro: 337, 571, 572
Kafro-Elayto: 10, 289, 326, 506, 529, 549
Kafro-Tahtayo: 293, 326, 377, 571
Kafsange: 329, 508, 509
Kafshenne: 534, 573
Kafshinne: 326
Kahire: 575
Kaïv-Haider: 574
Kalaa de Chirkharir: 559
Kalaïta: 560
Kaletan: 560
Kalet-Mara: 570
Kalía Daroucha: 559
Kaliss Basse: 554
Kaliss Haute: 554
Kalitmara. Bkz.: Qal'at-Mara
Kalki: 565
Kalya: 557
Kama: 563
Kambo d'Mallik: 560
Kanak. Bkz.: Qanaq
Kaniadachi: 562
Kanibalabi: 565
Kanichan: 563
Kani-Kulna: 574
Kanimazini: 565
Kanireval: 574
Kanjonice: 562
Kanta Zargoni: 560
Kantarou: 567
Kanuik. Bkz.: Qanaq
Karabach: 568
Karabash: 223, 235, 283, 293, 297, 298, 300, 304, 312, 313, 318, 321, 325, 330, 331, 334, 343, 344, 346, 349, 360, 430, 445, 538
ayrıca bkz.: Qarabash
Karaçuk: 557

Karadjalouwi: 563
Karadjalu: 166
Karaghadj: 563
Karagöl. Bkz.: Der-Qube
Karaguss: 563
Karakilisa: 149, 299
Kara-Kilissa: 568
Kara-Pouar: 574
Karassanlowive: 563
Karatoum: 562
Karatout: 569
Kardié: 573
Karilann: 579
Karjos. Bkz.: Kfar-Gawze
Karkh Buran. Bkz.: Kfar-Boran
Karme: 451, 452, 467, 487, 570
Karmiance: 566
Karnicise: 566
Karourquiwar: 565
Karparer: 572
Karpil: 562
Kars: 99
Karsarie: 559
Kartinis: 562
Kartmin. Bkz.: Qartmin
Karwanon: 557
Kasha: 199
Kasra: 557, 567
Kasrana: 564
Kassistark: 565
Katouna: 558
Kavel-Karre: 326
Kavel-Kerre. Bkz.: Kavel-Karre
Kaves: 568
Kavnas: 291, 525, 527
Kayseri: 109
Keferbe. Bkz.: Kafarbe
Keferbi. Bkz.: Kafarbe
Keferzi. Bkz.: Kfarze
Kefré: 571
Kefşin. Bkz.: Kafshinne
Keilagoum: 562
Kellêt: 570
Kendek: 573
Bkz.: Khandaq
Kenké-Kanek: 572
Kenzumere: 573
Kep: 566
Kerboran: 571
Kerburan. Bkz.: Kfar-Boran
Kerdahoul: 572
Kerefché: 572
Keremaré: 572
Kergere: 569
Kergue-Chamo. Bkz.: Gerka-Shamo
Kergué-Chamo: 572
Kerjoz: 571
Kerkouk: 576
Kermouche: 574
Kerpia: 572
Kerti: 568: Bkz.: Qarte
Kerzerine: 572
Kerzoyne: 572
Kesor: 237, 238
ayrıca bkz.: Goliye
Keterbel: 568: Bkz.: Qatrabel
Keuchk: 568
Keuck. Bkz.: Koshk
Kéyouyé: 573
Kfar-Boran: 95, 257, 258, 276, 287, 303, 304, 326, 327, 335, 374, 375, 467, 496-500, 528, 545, 584n3
Kfar-Gawze: 10, 263, 268, 288, 300, 326, 328, 458, 459, 460, 472, 480,

489, 492, 493, 501, 502n8, 503, 505, 506, 512
Kfar-Hewer: 453
Kfarze: 494, 501, 507, 508, 509, 510, 550, 571
Khaïcanaï: 555
Khakbak: 562
Khaladabad: 562
Khaliki: 559
Khalilon: 554
Khan Babouche: 560
Khana de Tkhouma
partie orientale: 564
Khandaq: 330
Khaneke: 232
Khanikhigina: 555
Kharaba: 562, 564
Kharabe-Mishka: 301330
Kharab-Meshka. Bkz.: Kharabe-Mishka
Kharabya: 292
Kharachic: 557
Kharachique: 211
Kharafsorique: 211
Kharbas souro: 557
Kharbata: 559
Kharchkhacha: 565
Khardalanis: 554
Kharguil: 557
Kharindje: 559
Kharmad: 163
Kharouss: 554
Kharput: 45, 49, 55, 59, 73
Kharta: 555
Kharvaranki: 565
Kharvata: 562
Khaskir: 566
Khatune: 149
Khawari: 564
Kherabe-Rappen: 534
Kherbe: 534
Kherbé: 570
Kherpa: 431
Khezna: 330
Khidiana: 560
Khidky: 557
Khidrawa: 563
Khinno: 211
Khirwi: 567
Khnakà: 579
Khoi: 137, 140, 144, 146, 154, 156, 159, 191, 204, 276, 441
Khom de Tkhouma: 564
Khorikan Haute: 559
Khosrowa: 127, 130, 135, 141, 154
Khoublan: 562
Khoueitla. Bkz.: Qewetla
Khoulkous: 562
Khoumabatt: 563
Khoumar: 566
Khourikan Basse: 559
Khourzaï: 554
Khousrawa: 579
Khoutilé: 572
Khtivava: 562
Khvitla. Bkz.: Qewetla
Kiat: 562
Kibb: 576
Kichatt: 564
Kidia: 566
Killit. Bkz.: Qeleth
Kimi de Frizarii: 555
Kinyaniche: 555
Kiresepra: 574
Kiridié: 574
Kirkuk: (Kerkük): 17, 57, 152, 207,

530, 576
Kirmi: 554
Kissaran: 557
Kista: 565
Kiwrini: 560
Kizlachouk: 563
Klissa Saint-Georges: 557
Kmiba: 558
Knaneké: 572
Kochanes: 35, 36, 64, 186, 197, 202, 206, 211, 213
Kochtana: 573
Kodjagui: 570
Kodjan: 574
Kodoum: 557
Kofakh. Bkz.: Kuvakh
Koï-Sinjak: 576
Koklafa: 576
Kolbani: 559
Koleké: 572
Konstantinople: 575
Konya: 190, 310, 348, 427
Koon: 557
Kopeké: 572
Köprüköy: 99, 151
Korana: 148
Kordilik: 570
Koria: 576
Koridj: 576
Köschk. Bkz.: Koshk
Koshk: 330
Kossabatt: 563
Kotchonice: 554
Kotmès: 576
Kotor Rabta: 567
Kotoss: 560
Kotranis: 554
Kotur: 137
Koubaki: 559
Koublon: 557
Koudjak: 569
Koufek: 573
Bkz.: Kuvakh
Kougulan: 557
Koukouze: 559
Koukria: 565
Koulia: 567
Koulladarah: 559
Koumazir: 566
Koumonyta: 557
Koup: 567
Koupratchnice: 567
Kouratch: 566
Kourkha: 560, 561
Kourkouran: 578
Kourrana: 563
Kourtakawa: 559
Kourtapa: 563
Koutiace: 567
Koutt: 575
Kouvdi: 567
Kovel. Bkz.: Quwwal
Kowlanie: 559
Kowsi: 176
Kösrali. Bkz.: Hassana
Krbik: 569
Krdim: 572
Kre Super: 572
Krémira: 572
Krme-Kor-Kahia: 570
Kubibe: 331
Küfah hr.. Bkz.: Kuvakh
Kuisân: 579
Kunda-Jano: 571
Kundek: 572
Kundéré-Déré: 572

Kureké: 574
Kustan. Bkz.: Boqusyono
Kuvakh: 331, 382, 383, 534

Lakipa: 561
Laylan: 331
Lédjé: 569
Lice. Bkz.: Lije
Liguinie: 559
Lije: 16, 54, 55, 229, 254, 303, 312, 330, 331, 432, 446, 452, 569
Lilan: 572
ayrıca bkz.: Helwa
Lima: 572
Liva: 207
Lizan: 561
Aşaşı Kafro. Bkz.: Kafro-Tahtayo

Ma'sarte: 297, 337, 570
Maassarté: 570
Mabichla: 555
Mabouor: 560
Machraca: 569
Mahabad: 140
Mahfouta: 570
Mahreikane. Bkz.: Mharkan
Mahreke. Bkz.: Mharkan
Mahreké: 572
Mahricat: 572
Maïa: 565
Maiadan: 561
Malatya: 20, 37
Malcava: 562
Malik: 566
Malikhta: 564
Mallabirwan: 578
Malrijan: 565
Mamuret-ul-Aziz: 55, 73, 77, 259, 286, 411, 417, 428n27, 551n1
Mansouria: 567
Mansourie. Bkz.: Mansuri
Mansourié: 79, 323, 332, 567, 570, 573, 578
Mansouriya: 359, 567
Mansuri: 331, 332
Mansuri2. Bkz.: Mansuriye
Mansurije. Bkz.: Mansuri
Mansuriye: 332
Manwanan: 562
Mapikun: 557
Maqsi-Oglu: 333
Mar Bobo: 333, 520
Mar Sarguiss: 563
Maraké: 573
Mar-Anèche: 576
Marash: 49, 310, 348
Marbichó: 579
Marbichou: 559
Mar-Chanès: 576
Marcoussine: 557
Mardin: 16, 17, 33, 37, 41n22, 43, 53-57n49, 61, 68, 69n18, 79, 81n37, 103, 116-121n59, 122, 124, 125, 183, 201n52, 221, 222, 224n79, 227n19, 228, 230, 234n37, 236n42, 237n43, 45, 238-240n51, 241-243n56, 244n57, 60, 61, 245n63, 65, 246, 247n68, 248n70, 71, 249, 250n73, 74, 251, 252n81, 253, 254n84, 259, 260, 263n10, 262, 266, 269, 270, 272-275, 277-279, 283, 291, 293n10, 11, 292, 294n12, 297n16, 296n14, 15,

298n17, 299n18, 302n23, 24, 303n25, 304n27, 306n30, 307n31, 309n34, 311n39, 313, 314n44, 45, 316n49, 319n52, 54, 320n57, 321n58, 324, 325, 329n70, 330n72, 333n76, 332n75, 334, 335n78, 79, 337, 338n87, 340, 341n90, 91, 92, 342n95, 343n96, 97, 345, 346n100, 347n101, 349, 353n107, 355n110, 112, 357, 358n116, 117, 361, 362, 363n126, 364n127, 371, 372n137, 138, 373, 374, 380, 381, 383, 395, 403, 407n1, 411, 415, 416n13, 417n15, 419n19, 421, 422, 426, 427, 429n28, 432, 443, 444n24, 25, 445n28, 466, 467, 468, 475, 477, 480, 490, 501, 506n9, 522, 523, 541, 570, 575, 578
Mardine: 570
Marga: 567, 579
Mar-Gouria: 576
Margui: 561
Marie-Chmoni: 576
Marine: 572
Maronice: 560
Mar-Sauriché: 578
Mar-Sevricho: 573
Maruvanan: 557
Marwaniye: 334
Mar-Yacoub: 53, 334, 576, 579
Marze. Bkz.: Mazre
Marzé: 573
Maskhoudabad: 565
Mata de Samki: 566
Matri: 574
Mawan: 576
Mawana: 148, 150, 563
Mazirgoumera: 560
Mazra'a: 145
Mazraat. Bkz.: Mazre
Mazrago: 208
Mazraïa: 564
Mazre: 335
Mazronca (Saint Sava): 560
Mechté: 571
Meddé: 571
Médéath: 431
Mefrektho. Bkz.: Miyafarkin
Mekdessi-Oglou: 568
Mellaha: 569
Memounia: 574
Mendaré: 572
Meqre: 470
Merbab: 572
Mercimekli. Bkz.: Habses
Meshed: 63
Meshte: 240
Mesti. Bkz.: Meshte
Mézé: 431
Mezre. Bkz.: Mazre
Mharka: 311, 535, 572
Mharkan: 335, 337, 366, 367
Mhuka: 318
Miafarkine: 568, 575
Miafarqin. Bkz.: Miyafarkin
Michwa: 563
Miden: 294
Midiat: 571
Midun. Bkz.: Miden
Midyat: 5, 9, 257, 378, 455, 541, 267, 571, 578, 546
Migalva: 562
Mihir: 567
Mikharabian: 564
Mimabara: 565

Minguèche: 431
Mintoniche: 561
Mir Alié: 568
ayrıca bkz.: Mir-'Aziz
Mirgadjaï: 564
Misafir-Khane
Mitchik: 559
Miyafarkin: 10, 336, 537, 569, 576
Mizizah: 10, 265, 289, 292, 336, 482, 493, 524, 526, 527
Mla-Abbas: 572
Mola-Davouda: 574
Monnican: 562
Monsoria: 331
Bkz.: Mansuri
Mor Abrohom Manastırı: 237, 279, 478
Mor Eliyo Manastırı: 288, 317
Mor Gabriel Manastırı: 262, 294, 325, 345, 528
ayrıca bkz.: Qartmin
Mor Malke Manastırı: 262, 288, 300, 312, 318, 326, 329, 358
Mor Quryakos Manastırı: 262
Mor Sharbel Manastırı: 279n29, 290, 454, 456, 458, 547
Mor-Awgin: 10, 520
Mor-Malke: 10, 337, 357, 454, 522, 502, 523
Mosié: 573
Mosul (Musul): 15, 35, 36, 39, 42, 43, 47, 49, 54, 59, 57, 59, 64, 105, 117, 118, 135, 136, 141, 149n55, 176, 181, 182n2, 185, 205-208n72, 209n76, 210, 211, 216, 220, 220, 222, 224, 226, 234, 235, 251, 252n80, 266, 268, 269, 276, 286n3, 312, 323, 326, 334, 341, 348, 351, 352, 353, 356, 360, 364, 380, 387, 389-391n19, 393, 396-398, 400, 402, 404, 410, 421, 428, 436, 443, 444, 531, 532, 551, 552, 575
Moullagbeïro: 566
Moumtir: 563
Moura: 559
Mouradlouwi: 563
Mouruchkari: 563
Mouspiran: 555
Moussaka: 565
Mouza: 562
Mozizah. Bkz.: Mizizah
Moznawa: 559
Mrzé: 572
Mulla-Tjabir: 568
Mush: 102, 587
Mzezak: 571
Mzreh: 569

Nachkhounaï: 567
Nachkon: 559
Nadari: 561
Nadjalani: 564
Naghbijan: 557
Nagle: 331
Nahravan: 573
ayrıca bkz.: Nehrivan: 338, 573, 578
Nahrii: 558
Nahrwan: 578
Najaf (Necef): 103, 104, 151
Nakda: 563
Nanid: 567
Narbouli: 567
Narhouse: 566
Narli. Bkz.: Ahlah

Navdacht: 568: 575
Navlontz: 560
Nazi: 576
Nazrassli: 559
Neben: 463
Nédii: 555
Nehrivan: 338
Nerdish: 189
Nessaria: 575
Nicha: 557
Nigue: 567
Nihri: 65, 70, 104, 139, 146, 151, 186
Niram: 578
Nirbakki: 555
Nirchak: 555
Nirwa: 554
Nisibe: 578
Nisibin (Nusaybin): 10, 16, 33, 34, 54, 55, 69, 79, 121, 122, 230, 236, 251, 259-261, 265, 268, 286n2, 287, 296, 300, 303, 310, 312, 313, 314, 318, 329, 330, 335, 338, 339, 340, 341, 343, 346, 347, 358, 359, 360, 365, 366, 380, 383, 386, 428, 515, 520, 524, 525, 526, 534, 571, 572, 589, 590
Nispac: 557
Nissibin: 572
Nittnanou: 554
Nouchine: 559
Noudian: 559
Nouhawa: 578
Nouli: 563
Noutirbon: 559

Odessa: 144
Öşündük. Bkz.: Miden
Oşuz. Bkz.: Dara
Ola: 579
Olacdji: 570
Omarabad: 562
Omariyan. Bkz.: Ma'sarte
Ömerin. Bkz.: 'Emerin
Ömerli. Bkz.: Ma'sarte
Orduchaï: 563
Orfa: 575
Oukhsar: 563
Oumra: 579
Ounin Agai: 574
Ourbiche: 569
Ourfa: 574
Ourgueuzal: 555
Ouri: 565
Ouriai: 560
Ouriata: 561
Ouricha: 562
Ouridj: 576
Ourmaï: 555
Ourmana: 565
Ourmar Saint Mamou: 555
Ourmila: 565
Ourmondavid: 565
Ourtch: 566
Oussian: 566
Ouzan: 562
Ouzim: 566
Owena: 341, 477, 478, 504

Pagaduk: 157
Pagui: 554: 559
Paguie: 559
Paguy: 557
Pakh: 566
Pakhlan: 559

Palou: 569
Palu: 436
Pari: 558
Parie: 559
Parisso: 569
Parkhikhi: 566
Parkhilan: 557
Pasor: 331
Pasvah: 152
Payaniss: 557
Paz: 193
Pazirabad: 565
Pechabour: 573
Péchabour: 431
Pékinde: 576
Peroulé: 572
Peroz. Bkz.: Piros
Péroz: 576
Peschabour. Bkz.: Pesh-Khabur
Pesh-Khabur: 251, 334, 341
Peterké: 569
Peychabour. Bkz.: Pesh-Khabur
Peysani: 559
Pibohrine: 559
Pichoual: 569
Pikhy: 554
Pilanice: 566
Pioz: 575
Pir: 564
Pirane: 343
Pirblona: 559
Pircaïf: 557
Pirchn-Babek-Chiro: 569
Pirchn-Chiro: 569
Pircucaran: 560
Piron: 566, 567
Bkz.: Piros
Piros: 342, 357n114, 567
Pirvany: 554
Pirzalan: 565
Piss: 193, 565
Pissani: 558
Pista: 567
Pizouki: 559
Porte Katous: 562
Poucine: 562
Poukhniss: 557
Pouliniki: 562
Poutt: 557

Qal'at al-Mar'a. Bkz.: Qal'at-Mara
Qal'at-Mara: 342, 373
Qanaq: 394, 343
Qarabash: 235, 293, 297, 304, 538, 445
Qarte: 344
Qarteh. Bkz.: Qarte
Qartmin: 345
Qartmin manastırı: 294, 325, 345
Qatarbel. Bkz.: Qatrabel
Qatrabel: 345
Qeleth: 345
Qelleth. Bkz.: Qeleth
Qesor. Bkz.: Goliye
Qewetla: 311, 346, 535, 572
Qritho di' Ito: 346
Quwwal: 347

Rabat: 561
Rabina: 565
Rabouniss: 557
Rachan: 212
Rachon: 557
Radragoum: 567

Rahtaki: 563
Ramikhnon: 557
Ramma: 219, 220, 231, 235, 236, 263, 291, 299, 302, 305, 309, 310, 313, 314, 315, 317, 325, 333, 334, 362, 374, 376, 382, 451, 497, 498, 511, 516
Ramoran: 567
Ramouran: 576
Randlan: 555
Ras al-'Ayn: 122, 347, 348, 349, 372, 415
Rasoulan: 193
Rassoulan: 562
Rauma: 576
Ravoula de Barua: 561
Rawandouz: 576
Raz: 573
Razky Guipa: 555
Razouki: 559
Rezaiyeh: 135
Richan Klipa: 562
Richan Titar Aga: 562
Riche Nohra: 560
Richegallia: 560
Rihawy: 557
Rikanié: 570
Rish-'Ayno. Bkz.: Ras al-'Ayn
Rizo: 383, 534
Rjoké: 571
Roma d'Ayra: 555
Roma diorca: 555
Roma Samouka: 560
Rome: 575
Roum Kale: 367
Roum Kalé: 574
Rounita: 560
Rouwan: 557
Rowanduz: 210
Ruha. Bkz.: Urfa

Sa'diye: 349, 491
Sa'irt (Siirt): 10, 15, 17, 47, 48, 52, 53, 55, 57, 136, 207, 256, 251, 259, 288, 297, 299, 305, 306, 309, 312, 314, 330, 334, 342, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357n114, 356, 366, 387, 409, 410, 419, 430, 451, 471, 475, 491, 529, 530, 534, 539, 540, 546, 551, 552, 575, 576
Saatlouwi: 563
Sabha. Bkz.: Siha
Sadakh: 576
Ayrıca: Bkz.: Sadath
Sadath: 349, 357
Sadek: 567
Ayrıca: Bkz.: Sadath
Sadié: 574
Sadikhon: 557
Sadionon: 560
Sagoukir: 566
Sahirt: 567
ayrıca bkz.: Sa'irt
Saint Audichou: 557
Saint Ichou: 558
Saint Mathieu: 566
Saint Sauvrichou: 567
Saint Skil: 557
Saint Zaïa: 555
Saint-Audichon: 561
Saint-Cyr: 557
Sainte-Marie: 560
Saint-Etienne: 561
Saint-Georges: 561
Saint-Jacques: 567

Saint-Marie: 557
Sakiran: 559
Sakron: 562
Salah. Bkz.: Salah
Salakh: 440
Salamacca: 579
Saliha: 571
Saline: 554
Salmas: 579
Salmonuvan: 554
Salniki: 562
Samkhom: 567
Samsun: 77
Sangar: 563
Sangar Bourzikhan: 563
Sanguirgue: 567
Sanié: 578
Sarai: 51, 99, 100, 553, 557
Saralan: 563
Sarap: 566
Sararou: 558
Sardacht: 565
Sardachta: 564
Sare: 294, 357, 571
Sarespido: 208
Sari: 563: 571
Saribadjalouwi: 563
Sariban: 557
Saridjoukh: 563
Sarii: 557
Sarikamish: 99-101, 106, 151, 154
Sarikŏy. Bkz.: Sare
Sarmargui: 555
Sarna: 157
Saro: 558
Sarou: 559
Sarpil: 555
Sarpsidon: 560
Sarro: 565
Sarzir: 564
Sat: 579
Satibagh: 557
Satié: 568
Satoriïa: 566
Satoura: 579
Savour: 570
Savur. Bkz.: Sawro
Sawro: 54, 55, 122, 229, 262, 341, 346, 355, 357, 571
Sawuj Bulak: 104, 140, 152n64, 65, 441
ayrıca bkz.: Mahabad
Schaklawa: 576
Scharmin: 578
Sederi: 300, 337
Seerd. Bkz.: Sa'irt
Séert: 576
Segin: 189
Sele: 212
Selimi: 568
Séna: 579
Serarlu: 189
Serna: 579
Seroudj: 574
Seroujé: 572
Serperé: 574
Serudj: 369
Seruja: 358, 535, 572
Severek: 569
Sevveke: 534
Sha'bane. Bkz.: Sha'baniye
Sha'baniye: 358, 573
Shahdadda: 358
Shakh: 360
Shalwo dab Bunisriye: 525, 526
Shamdinan: 89

Shehirkan: 360
Sheitan: 190
Shefumiye: 360
Shemun Malke of Beth-Debe: 300, 333, 337, 346, 381
Shigur. Bkz.: Sinjar
Shim-Shim. Bkz.: Chemchem
Shterako: 360
Shufir-Anase: 360
Siadir: 560
Siardiki: 559
Sideri. Bkz.: Sederi
Sigoundan: 564
Siha: 296, 311, 360, 535
Siirt. Bkz.: Sa'irt
Sildoun: 574
Sile: 557
Silopi: 263, 314, 316, 317, 321, 363, 366, 372
Silvan. Bkz.: Miyafarkin
Sinava: 565
Sincar. Bkz.: Sinjar
Sinjar: 360
Sinoné: 574
Sionva-Basse: 562
Sionva-Haute: 562
Sipirghan: 563
Sirabadjalouwi: 563
Sirimi: 568
Sırımkesen. Bkz.: Sirmi
Sirmi: 362
Sirouan: 572
Sirta: 560
Sissark: 562
Sivas: 47n34, 49, 59, 73, 76, 77, 108, 222, 310, 348, 410n4, 428n27, 551n1,
Siverek. Bkz.: Siwerak
Siwerak: 16, 54, 55, 69, 221, 231, 280, 362, 368, 371, 451, 471, 570
Skita: 560
Skouniss: 557
Sloupia: 566
Snakak: 576
Sndé: 572
Sor. Bkz.: Sawro
Soran: 193
Soucian: 565
Soucidan: 561
Souleymanié: 576
Souliki: 562
Souradir: 562
Souran: 562
Sourbitania: 567
Sourean: 559
Sourian: 559
Sourinice: 554
Soursari: 557
Sparila: 565
Sporé: 572
Spourkhan: 576
Srganée: 572
Sronguil: 555
Srougiye. Bkz.: Seruja
Suleh: 571
Suleymaniya: 152, 530
Supurgan: 46, 141, 144
Sur. Bkz.: Sawro
Surafe. Bkz.: Zurafe
Şam: 575

Taalini: 559
Tachiche: 565
Tafes: 573

Tahyan. Bkz.: Taqiyan
Takhta Kala (Chanak-Kale ile karıştırılır): 246
Takia: 567
Takian: 573
Bkz.: Taqiyan
Takiann: 578
Takka: 563
Takoi: 576
Takyan. Bkz.: Taqiyan
Talana: 557
Tall: 576
Tall-Michar: 576
Tallona: 555
Talmassas: 574
Talna: 561
Tamarz: 294, 362, 534, 571
Tamitowan: 555
Tamziri: 571
Tanzi: 354
Tappa: 331
Taqa: 291, 476, 483, 527
Taqiyan: 363
Tarcader: 576
Tarmil: 554
Tarmoni: 563
Tarnaniche: 564
Taşköy. Bkz.: Arbo
Tavogli: 568
Tazakend: 165
Tazakont: 563
Tbilisi: 142, 143, 177
Tchacala: 565
Tchalik Basse: 565
Tchalik Haute: 565
Tchamakii: 563
Tchamba d'Hasso: 560
Tchamba dbithiou: 560
Tchamba disbo: 560
Tchami-doutina: 564
Tchamieta d'Kourca: 560
Tchamissaïdan: 565
Tchamissor: 561
Tchardiwar: 565
Tchargalii: 557
Tchifitlik. Bkz.: Der-Eliya
Tchii: 555
Tchilikha: 559
Tchitaklouwi: 563
Tchni-bilki: 565
Tchomba de Bitt
Sousiani: 561
Tchomba de Jadrora: 560
Tchomikta: 561
Tchomissiodi: 560
Tchomtouvan: 560
Tchragouchi: 563
Tchta-dyahra Deacha: 560
Tdbo: 572
Tebriz: 65, 101, 131n7, 135, 138n22, 139, 140, 143, 147n48, 149n54, 150n57, 152n64, 153, 154n69, 156n78, 157, 159, 164n103, 170, 191, 210
Téhéran: 575
Tel Kebbin. Bkz.: Tel-Qebbin
Tel-Arman: 52, 55, 116, 237, 243, 248, 252, 263, 380, 421, 444
Tel-Aryawon: 365
Tel-Bal: 365
Tel-Cheir. Bkz.: Tel-She'ir
Tel-Chéir: 572
Teldare: 573
Bkz.: Tel-Dare
Tel-Dare: 365
Teldin. Bkz.: Tel-Dare

Tel-Djafar: 570
Telela: 534
Télèskof: 575
Telgaz: 568
Tel-Ghaz: 538
Tel-Goran: 570
Tel-Hasan: 365
Tel-Hatoun: 366
Tel-Husni: 572
Telibel: 573
ayrıca bkz.: Tel-Bal
Teljihan: 365
Tel-Jihan: 311, 365, 535, 572
Telkebbine. Bkz.: Tel-Qebbin
Tel-Kebbine: 366
Telkèf: 575
Tel-Khatun: 366
Tel-Khatunke: 534
Tell Cihan. Bkz.: Tel-Jihan
Tellarmène: 578
Telle-Bal: 365, 534
Tell-Hasch: 365
Tell-Kebbin: 578
Tel-Manar: 366, 572
Tel-Mawzal. Bkz.: Viranshehir
Telmergé: 574
Telminar. Bkz.: Tel-Manar
Tel-Qebbin: 365
Tel-Sefan: 572
Tel-She'ir: 367
Tel-Ya'qub: 367
Tel-Yacoub: 572
Temerzi. Bkz.: Tamarz
Temsias: 569
Téna: 431
Terbessé: 572
Tezian: 570
Thahardiran: 562
Thambassou: 559
Théla: 578
Thomba Dwalton: 560
Thomikta: 560
Tiflis. Bkz.: Tbilisi
Tikrit: 39
Tilkabin: 567
Tiloran: 559
Tircounice: 554
Tirraron: 557
Tisse: 557
Tiyyari: 105, 181, 184, 187, 202, 205, 208, 209, 210, 211, 213, 214
Tiz-Harab: 572
Tizjare: 534
Tjai Kapou: 574
Tjanakeji: 568
Tjanakji. Bkz.: Chanaqchi
Tjarchié: 568
Tjarugiye. Bkz.: Charukhiye
Tjatag: 569
Tjeftelek: 570
Tjélek: 571
Tkhouma Gavayo: 564
Tkhuma: 16, 51, 181, 184, 187, 208, 210, 211, 213, 214
Tocli: 570
Tokaragua. Bkz.: Tergawar
Tomik: 315
Topouzawa: 563
Toubasnoui: 563
Toubi: 557
Toular: 565
Toumatar: 563
Toutchamaï: 565
Toutrache: 563
Trabzon: 73, 98, 222, 428n27, 444

Tschanaqtschi. Bkz.,Chanaqchi
Tsché: 573

Üçarli. Bkz., Tamarz
Uçköy. Bkz., Arkah-Kharabale
Üçyol. Bkz., Dufne
Yukarı Kafro. Bkz., Kafro-Elayto
Urfa: 15, 16, 32-34, 36, 37, 45, 47, 49, 53-56, 59, 76, 108, 132, 207, 222, 235, 236, 259, 268, 283, 343, 367, 368, 369, 371, 394, 414, 417, 465, 479, 551, 552, 568, 574, 576
Bkz., aynı zamanda Edessa
Urhoy: Bkz., Urfa
Urmia: 5, 8, 9, 15, 51, 127, 164, 439, 552, 563, 577
ayrıca bkz., Rezaiyeh
Urmiah: 576
Uuéna. Bkz., Owena

Vahssed: 573
ayrıca bkz., Wastta
Valace: 565
Van: 9, 17, 441, 579
Van (Saint-Cyr): 557
Vanek: 569
Vankok: 569
Vasit. Bkz., Wastta
Vavardé: 572
Vazirawa: 563
Véranchahér: 578
Veran-Cheher: 570
Bkz.,Viranshehir
Vill. St. Georges: 557
Village Charnak: 565
Villages: 558
Villages détruit: 558
Viranşehir. Bkz.,Viranshehir
Viranshehir: 16, 54, 55, 68, 252, 306, 362, 370, 371, 372, 421, 570

Wahsad: 578
Bkz.,Wastta
Warkoniss: 557
Wastta: 372

Yabtin: 569
Yagmala: 564
Yagmala Bassse: 559
Yagmala Haute: 559
Yalim: Bkz., Mansuriye
Yamanlar: Bkz., Yardo
Yarbaşı: Bkz., Esfes
Yarda: 579
Yardo: 372, 571
Yardoucha: 557
Yarimkaïa: 557
Yayvantepe. Bkz., Qartmin
Yaziran: 562
Yazran: 562
Yemişli. Bkz., Anhel
Yenquels: 571
Yerd: 571
Yliga: 574
Ylova: 571
Yohra: 555
Yourachine: 566
Yourva: 567
Yssa-Pouar: 574
Yukarı Qewetla: 346
Yukarı Khandaq: 534

Za'faran Manastırı: 79, 270, 293, 296, 297, 298, 335, 337, 342, 373, 381
Zakhô: 579
Zangan: 374
Zangellor: 534
Zarjel. Bkz., Beshiri: 299, 574
Zarmas: 562
Zarni: 561
Zarova: 562
Zarowa: 413
Zava: 416
Zavita: 561
Zaz: 289, 296, 304, 329, 374, 375, 372, 493, 571
Zeir: 408
Zemmarakh: 534
Zenarek: 571
Zéré: 568, 575
Zerjel: 574
Zernė: 579
Zevek: 574
Ziba: 560
Zicaraïa: 565
Zifajouk: 579
Zikha: 557
Zinawrah: 294, 375, 535, 571
Zirili: 559
Zirinii: 555
Zirne: 209
Ziva: 561, 565
Ziwiky: 557
Ziwor Saint-Georges: 559
Zizan: 565
Zokhan: 562
Zor: 222
Zowita: 564
Zré: 574
Zurafe: 376

İNFAZ ALANLARI

'Awjet al-Semmaq: 462
'Ayn-Senje: 457
Akhtachké: 247
Almadina: 343
Babein: 358
Başkale: 182, 183,
Chamme Sus: 321
Dara: 303, 304
Dashta-Pis: 331
Diyarbakır: 310, 343, 347, 349, 362, 363, 367, 369, 371, 372, 376
Diyarbakır–Harput yolu: 235
Diyarbekır–Mardin yolu: 236
Diyarbekır–Urfa yolu: 235
Farashiya: 308
Ferbume: 374
Fero: 514
Amale Kalesi: Ergani: 235
Göksu: 587
Gorta: 308
Gülla: 304
Haftmala: 371
Harput: 343, 345
Hawar-Dejla: 302, 307, 317, 333, 345, 376
Helwa: 311
Igil: 325
İsmail Aşa Kalesi: 200, 201n48
Jareh Nehri: 366
Jarjab: 348, 349
Urmiye dışındaki Yahudi Tepesi mezarlışı: 147, 148, 171, 172, 176
Kandalesur: 345
Karaköprü: 369
Khajo: 344
Khawarouk: 308
Kürt Kapısı: Urmiye: 170, 171
Kurt Kaya: 325
Qiro Gölü: 296, 311, 365, 535
Mardin: 345
Nirbo d Afrasto: 340
Nisran: 311
Nusaybin: 236, 251
Sa'diye: 300
Sari Zine [Z'ayne]: 352
Sharabi: 345
Sheikhan: 419, 420, 117, 247, 248
Shekevtan: 238
Sita: 497
Sito: 453
Çarbaş Kapısı: Urmiye: 171
Urfa: 367
Zaghore: 328, 503
Zennar: 589
Zerqe: 512
Zinare Sa'our: 308
Zirzawan: 247